

Соціальні документи Церкви

Український католицький університет
Інститут релігії та суспільства

СОЦІАЛЬНІ
ДОКУМЕНТИ ЦЕРКВИ:
енцикліки, радіозвернення,
апостольське послання
(1891–2015)

Львів
Видавництво «Свічадо»
2020

УДК 37.014.52
С 69

Перекладали окремі документи з латинської,
італійської та англійської мов:
*Ростислав Паранько, Мар'яна Прокопович,
о. Тарас Окіс, [Ганна Косів], Наталія Кочан,
група перекладачів під егідою Бюро УГКЦ з питань екології*

Упорядники:
Леся Фігас, Катерина Ридош, Христина Федечко

Відповідальний за підготовку збірника до друку
Мирослав Маринович

Публікація збірника стала можливою завдяки фінансовій підтримці
Єпископської Конференції США та Фундації св. Флоріана (США),
за що ми висловлюємо їм велику подяку

**С 69 Соціальні документи Церкви: енцикліки, радіозвернення, апостольське по-
слання (1891 – 2015) / перекл. з лат., італ., англ. мов. – Львів: Свічадо 2020, – 616 с.
ISBN 978-966-938-412-6**

У цьому збірникові зібрано, мабуть уперше в Україні, переклади 12 документів Римо-Католицької Церкви, присвячених соціальним питанням – таким, що найбільше торкаються реального життя людини і суспільства: становище людей праці в мінливих історичних обставинах, розвиток народів у справедливості, любові та правді, мир на землі, екологічна турбота про нашу планету – спільний дім людської сім'ї тощо.

Протягом 1891–2015 років вісім Римських пап: Лев XIII, Пій XI, Пій XII, Іван XXIII, Павло VI, Іван-Павло II, Бенедикт XVI, Франциск – оприлюднили на цю тему чимало документів, з яких до цього збірника увійшли 10 енциклік, апостольське послання і радіозвернення.

Це видання буде корисним не лише богословам, релігієзнавцям, семінаристам, студентам богословських факультетів, мирянам різних Церков, а й загалом людям доброї волі в Україні.

УДК 37.014.52

ISBN 978-966-938-412-6

© Інститут релігії та суспільства Українського католицького університету
© Видавництво «Свічадо», 2020

Зміст

<i>Андрій Костюк</i> . Вступне слово	7
<i>Rerum novarum</i> («Нові речі») Енцикліка Святішого Владика нашого Папи Лева XIII про становище робітників (1891 р.)	27
<i>Quadragesimo anno</i> («Сороковий рік») Енцикліка Верховного Понтифіка Пія XI про оновлення суспільного устрою на євангельських засадах, у 40-ву річницю енцикліки <i>Re- rum novarum</i> (1931 р.)	56
Радіозвернення Його Святости Папи Пія XII у 50-ту річницю енцик- ліки <i>Rerum novarum</i> (П'ятдесятниця 1941 р.)	102
<i>Mater et Magistra</i> («Мати і Вчителька») Енцикліка Верховного Понтифіка Івана XXIII про нові явища в соці- альній царині у світлі християнського вчення (1961 р.)	112
<i>Pacem in terris</i> («Мир на землі») Енцикліка Папи Івана XXIII про встановлення миру між усіма наро- дами в істині, справедливості, любові та свободі (1963 р.)	167
<i>Populorum progressio</i> («Поступ народів») Енцикліка Папи Павла VI про сприяння розвитку народів (1967 р.)	200
<i>Octogesima adveniens</i> («Вісімдесята річниця») Апостольське послання Папи Павла VI до Моріса Руа, кардинала свя- тої Римської Церкви, голови Папської ради у справах мирян та Папської комісії «Справедливість і мир», з нагоди 80-ї річниці ви- ходу енцикліки <i>Rerum novarum</i> (1971 р.)	231
<i>Laborem exercens</i> («Працею своєю») Енцикліка Вселенського Архиерея Івана-Павла II про людську працю, в 90-ту річницю <i>Rerum novarum</i> (1981 р.)	258

Sollicitudo rei socialis («Турбота про соціальні справи»)

Енцикліка Вселенського Архієрея Івана-Павла ІІ на 20-ту річницю
Populorum progressio (1987 р.) 303

Centesimus annus («Сотий рік»)

Енцикліка Вселенського Архієрея Івана-Павла ІІ з нагоди 100-ї річ-
 ниці *Rerum novarum* (1991 р.) 351

Caritas in veritate («Любов у правді»)

Енцикліка Святішого Отця Бенедикта ХVІ про цілісний людський
 розвиток у любові та правді (2009 р.) 408

Laudato Si («Славен будь»)

Енцикліка Святішого Отця Франциска про турботу за наш спільний
 дім (2015 р.) 477

Коментар до видання 574

Тематичний покажчик 578

Іменний покажчик 610

Географічний покажчик 612

Покажчик біблійних текстів 614

Вступне слово

Чому Церква втручається в суспільні справи? Хіба західна цивілізація не утвердилась уже остаточно на принципі відділення Церкви від держави? Чи Римські папи не мають інших занять, щоб постійно висловлюватися з тих чи інших політичних і економічних питань? Чи, може, в цьому виражається їхня ностальгія за реальною чи уявною владою, яку вони мали в епоху Середньовіччя?

Такі питання ставлять не тільки вороги Церкви, але часто і християни, що прагнуть до «чистої духовности», а політику з економікою вважають явно брудною справою. Але Церква з таким підходом ніколи не погоджувалась. І справа тут не в амбіціях архиєреїв, а в цілісному баченні людини та її духовних потреб. Людина є соціальною істотою. Про це говорили ще античні філософи за кілька століть до приходу Христа. Ми не можемо стати розвиненими особистостями без допомоги інших і без спілкування та взаємодії з іншими. Моральний характер людини теж не формується у вакуумі. На те, якими ми будемо, впливають сотні, тисячі людей та чимало інших зовнішніх факторів. А головне – ці впливи далеко не завжди є для нас добром, тому процес формування характеру людини ніколи не закінчується, а боротьба за її душу ведеться до останньої хвилини життя.

Небезпека гріха – це основна причина, що спонукає Римських пап та інших єпископів писати звернення на соціальні теми. Вони, може, й не дуже компетентні в практичних питаннях економіки та політики, але вони зобов'язані ставати на захист моральних цінностей. Вони зобов'язані викривати брехню політиків і називати речі своїми іменами. Вони мусять протиставлятися «структурам гріха», поки ще ці структури не перетворили людство на «цивілізацію смерті». А найголовніше, що архиєреї завжди мають шукати нагоди для проповідання Христа – розп'ятого, але воскреслого і завжди готового допомогти людині. Суспільне життя буде кращим, якщо люди доброї волі будуватимуть «цивілізацію любови», де всім буде місце і кожного готові будуть підтримати й вислухати, – цивілізацію, де пошук істини, добра і краси буде живим процесом діалогу та взаємодії людей.

Серед інших дарів Церкві була дана харизма пророцтва. Нести її непросто. Переглядаючи енцикліки з цього збірника, часом дивуєшся, наскільки далекоглядними були папи у своїх передбаченнях, як настійливо вони попереджають

про небезпеки, що їх несуть для світу комунізм чи фашизм, поглиблення нерівності між суспільними верствами й народами, загрози глобального конфлікту чи екологічної катастрофи. І не так важливо, що саме тут проявляється: неупереджена мудрість і життєвий досвід пап чи це Боже Провидіння звертається до людства голосом папи. Важливо, щоб люди доброї волі їх почували. Але світ дуже рідко дослухається до тих попереджень, що містяться в енцикліках. Як сумно сьогодні читати похмурі пророцтва Лева XIII чи Пія XI, які збулись майже буквально. І як добре, що людство таки дослухалось до закликів Івана XXIII та Івана-Павла II – і світ не скотився до безумства ядерної війни, а протистояння двох протилежних політичних систем нарешті закінчилося.

Енцикліки – це передусім пастирські послання. Їхня головна мета – не суспільні реформи, а наближення людини до Бога. Тому не будьмо занадто прискіпливими щодо оцінки конкретних пропозицій пап, тих чи інших їхніх соціальних ініціатив. Це лише приклади, запрошення до подальших роздумів і власних ініціатив читача. Набагато важливіше звертати увагу на базові принципи та методи інтерпретації їх в обставинах конкретного місця і часу. А це важливо дослухатись до цитат зі Святого Письма і посилань на тисячолітню традицію Церкви. Для авторів енциклік важливо продовжувати її, будувати майбутнє людства на твердих підвалинах церковного Передання.

Однак Передання не є закам'янілою догмою. Воно народжується і розвивається від взаємодії первинних принципів – наріжних каменів, закладених в Євангелії, апостольської традиції, постанов соборів, з одного боку, та живої пастирської практики в постійно змінних обставинах місця і часу, з другого боку. Ми бачимо, як зі зміною епох зміщуються акценти в енцикліках. Моральна оцінка деяких явищ теж зазнає трансформації. Для прикладу, сто років тому Церква вважала страйки абсолютно неприпустимими, бо бачила в них передусім зброю соціалістів, інструмент класової боротьби. Проте сьогодні страйк визнано легітимним, хоч і крайнім, методом боротьби робітників у випадку колективного трудового спору. А от локаут (тимчасова зупинка роботи підприємства роботодавцем, одночасно з припиненням виплати зарплат працівникам – тобто своєрідний страйк працедавця) як тоді, так і зараз засуджують як неприпустимий спосіб тиску роботодавців на працівників. Так діє принцип вибору Церкви на користь бідних.

Центральне питання, розглянуте в енцикліках із цього збірника, – це людська праця в різних її проявах та економічні відносини, що формуються навколо неї. Можна стверджувати, що це питання є ключем до розуміння соціального вчення Церкви. Через працю людина стає співробітником, співтворцем Божим. Це одна з форм реалізації людського покликання, самовираження людини в діяльності. Цей аспект є чи не найважливішим, тому право на працю в її «суб'єктному» вимірі Церква розглядає як пріоритетне і важливіше навіть

за фактичну продуктивність цієї праці. Вся економіка, по суті, є поєднанням праці з природними ресурсами, а капітал є уречевленою «вчорашньою» працею. Питання власності, ставлення до капіталізму й соціалізму є похідними від нашого розуміння праці. Часом запитують, чи пропонує Церква «третьої шлях» – альтернативну модель суспільного розвитку. Така пропозиція, мабуть, існує, але вона полягає не в тому, як правильно розподілити власність, владу і суспільні обов'язки, оскільки Церква наголошує на внутрішній моральній мотивації людського вчинку. До економічної чи громадської діяльності нас має спонукати передусім не власний інтерес, прагнення самоствердження чи самореалізації – людина повинна шукати сенс життя, істину, добро і красу, відкривати своє унікальне покликання, утверджувати у своїй поведінці вічні цінності, служити радше, ніж панувати, мати пріоритетом спільне благо, а не своє, любити й дарувати, знаходячи таким чином своє людське сповнення і радість.

Соціальне вчення Церкви – відносно новий богословський предмет. Від часу появи енцикліки *Rerum novarum* воно поступово виділяється з морального богослов'я, і вже Пій XI бачить його самостійною дисципліною. Документи, вміщені в цьому збірнику, є основними віхами розвитку соціальної доктрини Церкви. В коментарі до кожного з документів ми будемо згадувати про епоху, в якій вони з'явилися, і принагідно звертати увагу на їхні головні ідеї. Подорож тривалістю у сто тридцять років має бути цікавою, а результатом можуть стати нові ідеї для майбутнього.

Rerum novarum («Нові речі») (1891 р.)

Чому саме з цієї енцикліки починається сучасне соціальне вчення Церкви? Справа в тому, що «нові речі», про які говорить Лев XIII, були справді чимось настільки революційним, що вимагали переосмислення всього попереднього досвіду християнських суспільств. З одного боку, це злидні пролетаріату й дедалі більша прірва між багатими та бідними, а з другого – зростання радикалізму соціалістичних ідей, у тому числі заклики до переділу власності. До цього додається початок кризи родинних відносин. Всі суспільні процеси радикально прискорюються, так що умови життя протягом одного покоління змінюються до невпізнаності.

Папа протиставляє навальним змінам суспільних обставин і настроїв зважене нагадування про традиційні соціальні цінності – повагу до гідності людини, важливість інституту приватної власності і непорушну солідарність

у родині. Він застерігає від захоплення соціалістичною утопією, яка у ХХ столітті ще спричинить стільки бід. Знову і знову лунає заклик замінити класову боротьбу діалогом. Не конфронтація, а взаємне слухання, з якого починається рух назустріч робітників і підприємців – це ключова ідея першої соціальної енцикліки новітньої епохи. При цьому в ній підкреслено, що йдеться про права робітників, а не просто про заклик до багатих бути щедрими. Те, що людині належить дати за справедливістю, не може бути предметом милосердя.

В історії бувають події чи з'являються книжки, значення яких є більшим, ніж можна було б сподіватись за нормальних обставин, бо ці події чи тексти ніби резонують із духом часу. Важко сказати, чи змінила *Rerum novarum* хід історії. Здається, що ні, адже попередження і заклики Папи Лева XIII не відвернули страйків та революцій; але хто зна, чи не були б іще брутальнішими катаклізмами наступних десятиліть і чи не переміг би соціалізм у більшій кількості країн, якби не тисячі натхненних закликом Папи католицьких активістів, які активно будували християнські спілки на підприємствах, обстоювали в дусі покори, але дуже твердо права знедолених, налагоджували діалог між класами, що ворогували між собою.

Католицькі єпископи всього світу відгукнулись на слово Папи власними пастирськими посланнями. Згадаємо тут принагідно лист молодого митрополита Андрея Шептицького «О квестії соціальной». Богослови і священники стали більше роздумувати над моральними проблемами суспільного життя. З'являються нові форми економічної та культурної взаємодопомоги, накопичується досвід, прищеплюються нові звичаї...

Енцикліку *Rerum novarum* легко читати. Думки в ній викладені максимально ясно. Є багато посилань на «природу речей». Стиль документів у майбутньому буде змінюватись залежно від характеру авторів, але наголошені тут принципи залишаться незмінними і ляжуть в основу нової богословської науки – соціального вчення Церкви.

Quadragesimo anno
(«Сороковий рік»)
(1931 р.)

Минуло сорок років після *Rerum novarum* – і світ змінився до невпізнаності. Великі імперії Центральної та Східної Європи з їхньою аристократичною елітою й показним християнством згоріли в полум'ї Першої світової війни, революцій та міжнаціональних конфліктів. На місці їх з'явилися нові енергійні держави, де заправляли радикальні режими соціалістичного чи націоналістичного спрямування. Хоч ліберали і зберегли владу в більшості

країн Західної Європи, проте почувались невпевнено, а їхні ідеї радше виглядали застарілими, ніж надихали.

Церква теж багато втратила, зокрема дедалі слабшим ставав її вплив на інтелігенцію, молодь і пролетаріат. Водночас Учительський Уряд Церкви бачив плоди своєї праці – те, як потужне слово пастиря проростає в людських серцях, а тоді проникає в суспільні інституції. Зрештою, Церква просто не може, не має права мовчати, бо моральний закон спонукає її діяти, хоч обставини часто не сприяють цьому і є спокуса не реагувати на конфліктну ситуацію.

Пій XI детально аналізує питання власності. Це природний інститут, покликаний дати людині можливість забезпечити потреби своєї родини і впорядкувати користування благами в суспільстві. Але власність також зобов'язує – до милосердя, до щедрості, до розважливого використання її на спільне благо. Це стосується і споживчої власності, але ще більше стосується капіталу – власності, що здатна продукувати щось нове і є синтезом природних Божих дарів і людської праці. Кому повинні належати доходи з капіталу? Папа не поділяє ні індивідуалістичного, ні колективістського підходу до цієї проблеми. Робітники та підприємці повинні брати участь у доходах підприємства, бо праця одних і організаційні зусилля інших є необхідними для його успішності. Метою підприємства не має бути безконечне зростання споживання власників, бо їхнє прагнення розкоші тоді переростає ще й у прагнення влади. Метою виробничої та комерційної діяльності має бути соціальна справедливість. Від часу появи цього документа поняття соціальної справедливості стає одним з наріжних каменів соціальної доктрини Церкви.

В енцикліці запропоновано практичний розв'язок «робітничого питання» – створення корпорацій, куди будуть входити представники профспілок і галузевих об'єднань підприємців. Це мали бути майданчики для діалогу й порозуміння, а радикальні методи класової боротьби, такі як страйки, не слід застосовувати. Спроби створити такі корпорації справді мали місце в 1930–1950-ті роки, зокрема у країнах Південної Європи і Латинської Америки.

Папу болить захоплення частини католиків соціалізмом. Він підкреслює, що цю ідеологію неможливо поєднати з християнством. І справа тут не тільки в агресивності соціалістів, в їхніх спробах підірвати сімейні підвалини та в їхньому антиклерикалізмі. Основна помилка соціалістів полягає в тому, що вони єдиною метою людського існування проголошують матеріальний добробут. Але людина створена не для цього: вся її господарська діяльність є лише трампліном для стрибка вгору – до служіння іншим, до Бога, що є джерелом любови та самопожертви.

Десятиліття, що минуло після оприлюднення цієї енцикліки, стало часом розквіту Католицької Акції – мирянського руху, який виховував сильних Божим духом активістів, які потім працювали у профспілках та кооперативах,

школах, університетах і парламентах, віддавали своє життя в боротьбі за справедливість і за моральні цінності. Церква знає, що без духовних підвалин, без молитви, реколекцій, постійного навернення до Бога всілякі добрі наміри стають лише джерелом потрясінь, а утопічні марення ведуть до насильства і суспільного занепаду. Тому ця енцикліка, як і всі інші, завершується пастирським благословенням – нагадуванням, що всяка людська справа потребує благословення Божого.

Радіозвернення Пія XII (1941 р.)

Тридцяті й сорокові роки минулого століття були епохою радіо. Люди уважно прислухались до голосів із приймачів – голосів, які долинали до них через сотні чи тисячі кілометрів. Пій XII часто вдавався до радіозвернень. Він хотів бути почутим якомога ширшим колом людей і бути почутим негайно. Посеред лихоліть Другої світової війни тільки радіо могло швидко донести звістку через лінію фронту.

До обрання папою Еудженіо Пачеллі був церковним дипломатом. В часи війни він намагався захистити Церкву своїм дипломатичним хистом. Тому його радіозвернення дуже дипломатичні. Але акценти в цих зверненнях все ж розставлені чітко. Зло не буде назване добром заради політичної доцільності.

Папа мріяв про справедливий порядок у стосунках між класами і народами – не той порядок, що його несли нацисти на броні своїх танків, а порядок взаємодопомоги, прощення та співпраці. Зверніть, наприклад, увагу на те, як він захищає у цьому радіозверненні права мігрантів – і це у ксенофобному світі посеред війни. Працьовиті люди здатні допомогти одночасно двом країнам: тій, куди вони приїхали працювати, і своїй батьківщині, де часто залишаються їхні сім'ї.

Пія XII часто звинувачують у тому, що він відкрито не протестував проти зла, уособленого в нацизмі. Так, ми не побачимо у зверненні гострої критики жодної зі втягнутих у війну сторін. Але пам'ятаймо, що католики перебували по обидва боки фронту, тож необережним словом можна було завдати багато лиха, навіть занепасти тисячі життів. Так, для прикладу, сталося з голландськими єпископами, які протестували проти арештів євреїв-католиків, у тому числі священників та монахів. Натомість Папа ніби прозирає за обрій щоденної реальності – у ті часи, коли закінчиться війна і треба буде будувати нові відносини. Антени Ватикану не будуть поширювати осуд і ненависть. Вони намагаються привести всіх – друзів і ворогів – до підніжжя Голгофи, до пробитого заради любови до нас серця Христа.

Mater et Magistra
(«Мати і Вчителька»)
(1961 р.)

Час Папи Івана XXIII був сповнений великих надій. Західна Європа після війни швидко відбудовувалась. Католики брали активну участь в економічному та політичному житті. Значну популярність здобувають християнсько-демократичні партії; канцлер ФРН Аденауер і прем'єр-міністр Франції Шуман (обидва вірні католики) закладають підвалини об'єднаної Європи. Філософи та богослови, такі як Жак Марітен, пишуть натхненні твори, наголошуючи на людській гідності як підставі для дотримання прав людини і для суспільного розвитку. Сам Папа говорить про бажання відкрити вікна Церкви, щоби впустити свіжий вітер змін.

Від виходу *Rerum novarum* минуло вже сімдесят років, і вже можна було бачити певні результати. Соціальна доктрина Церкви стала самостійним богословським предметом, що його Папа закликає активно вивчати в семінаріях і католицьких навчальних закладах та впроваджувати в життя. Робітниче питання переходить на інший рівень. Папа говорить про соціалізацію як завдання економіки. Якомога ширше коло людей повинно мати користь від плодів технічного прогресу. Робітники не лише мають право на слушну заробітну платню, яка забезпечить їм гідне життя й задоволення потреб сім'ї; вони повинні також брати участь у прибутках підприємства, адже без їхньої праці жодних прибутків не було б. Добре було б іти ще далі й залучати робітників до управління підприємством, робити їх співвласниками, наділяючи акціями.

Іван XXIII згадує і про інші категорії працівників – кооператорів, кустарів, трудівників сільського господарства. У своїй діяльності вони потребують доступу як до капіталу, зокрема до вигідних кредитів, так і до знань та технологій, щоб успішно розвиватись і залишатись конкурентоспроможними. Необхідно боротися за вирівнювання диспропорцій у розвиткові, долаючи відставання в сільській місцевості.

Завжди слід пам'ятати, що праця є не лише засобом для здобування благ, а також і способом самореалізації людини. Капітал, натомість, завжди залишається лише інструментом і не пов'язаний глибинно з людською природою. З урахуванням цієї засади, соціальна доктрина Церкви пізніше розвине поняття об'єктного та суб'єктного вимірів праці. При цьому суб'єктний аспект – реалізація особою (суб'єктом) свого покликання, її причетність до якогось проекту – є важливішим за об'єктний аспект, тобто визначення того, скільки економічної користі принесла праця особи. Тому важливо, наприклад, дбати, виходячи з цієї засади, щоб люди з особливими потребами теж могли працювати, а не просто отримували допомогу.

В цій енциклопедії згадано також про так звану «демографічну проблему». Мальтузіанська теза про те, що населення Землі зростає в геометричній прогресії, а ресурсів на всіх не вистачає, тож треба боротися з бідністю шляхом обмеження народжуваності, ставала щораз популярнішою. Цю тезу, на жаль, і зараз, у XXI столітті, пропагують багато неурядових і міжнародних організацій, у тому числі причетні до ООН. Папа Іван XXIII детально розглянув цю проблему і дійшов висновку, що, по-перше, її перебільшують, а по-друге, пропонуване рішення не лише аморальне, а й неефективне. Ми повинні довіряти Божому планові щодо людини і розвивати її творчі здібності. Тоді й виробництво благ буде зростати швидше, ніж населення. Зрештою, так і сталося у країнах із розвинутою економікою, де тепер постала протилежна проблема – старіння населення та брак робочих рук.

Церква для своїх вірних є матір'ю і вчителькою. Вона готова служити не лише їм, а й усьому світові, бо все, що добре і справедливе, узгоджується з Божим об'явленням, а любов Христова просвічує всяку людину, яка приходить у світ.

Pacem in terris
(«Мир на землі»)
(1963 р.)

Карибська криза 1962 року вибухнула несподівано, хоч чогось подібного можна було очікувати. «Холодна війна» тривала вже п'ятнадцять років, обидві наддержави – СРСР і США – швидкими темпами нарощували свої ядерні арсенали, жорстко боролися за вплив у різних куточках світу. Зіткнення двох суспільних систем на Кубі призвело до ескалації міжнародної напруженості, бо кожна сторона почувалася заручницею обставин. Як для Кеннеді, так і для Хрущова відступ не лише виглядав ганебним, але, здавалося, ставив під загрозу саме існування їхніх держав. Історики досі гадають, наскільки великою (а може, вирішальною?) була роль Папи Івана XXIII як посередника в справі уникнення третьої світової війни. П'ятдесят років перед тим не виявилось посередника, який відвернув би європейські імперії від розпалювання Першої світової війни. А тут війна якимось чудом відступає і починається тривалий період розрядки міжнародної напруженості. Крім того, Папа добився, можливо меншого, але дуже важливого для українців чуда – на російського шпигуна вдалося обміняти багаторічного в'язня радянських концтаборів митрополита (і майбутнього патріарха) Йосипа Сліпого.

В цій енциклопедії вперше з'явилося звернення не лише до єпископів і вірних Католицької Церкви, а й до всіх людей доброї волі, тож її стиль дещо відрізня-

няється від документів для «внутрішньоцерковного» використання. Тут є більше посилань на загальнолюдські цінності – природний закон, істину, справедливість – і на нецерковних авторів, наприклад римських юристів. Папа хоче, щоб католики вели постійний діалог з людьми інших переконань, не зважаючи на перепони і помилки, що між ними стоять як бар'єри. Адже мир як упорядкований спокій можливий лише тоді, коли люди продовжують спілкуватися.

Перший розділ енцикліки присвячений детальному розглядові прав людини (потім почали навіть говорити про каталог прав людини від Івана XXIII): підтверджено економічні та соціальні права, за які так рішуче виступають соціалісти, але наголошено й на правах особистих та політичних і на неприпустимості жертвувати ними заради соціальних благ. Однак, здійснюючи свої права, ми не можемо забувати про свої обов'язки, бо щоб реалізувати чиєсь право, хтось інший має виконати обов'язок. Державна влада покликана захищати природний закон, справедливість і права людини. Якщо вона це робить, то всяка влада є від Бога, незалежно від форми правління. Водночас Папа виступає за те, щоб кожна держава мала конституцію, де чітко були б визначені функції різних її органів. Він входить у непросту дискусію щодо потреби світової влади: окремі держави більше не можуть успішно вирішувати глобальні проблеми, тому роль Організації Об'єднаних Націй і надалі мусить зростати. В енцикліці також радо відзначено світові тенденції до покращення становища робітників, емансипації жінок, припинення різних форм дискримінації.

За Папи Івана XXIII вплив соціальної доктрини Церкви досягає своєрідного апогею. Як ми вже бачили, до голосу Папи прислухаються лідери найпотужніших держав. Католики беруть активну участь у роботі міжнародних організацій. У багатьох країнах Західної Європи до влади прийшли християнські демократи. Починається Другий Ватиканський Собор, який має намір оновити й осучаснити багато аспектів віри. Активізується екуменічний та міжрелігійний діалог. Здається, нові горизонти відкриваються для швидкого подальшого поступу. Жахіття війни поступово стираються з пам'яті. Все ніби охоплене загальним оптимізмом. На жаль, у наступні десятиліття суспільна атмосфера знову зміниться в гірший бік.

Populorum progressio
(«Поступ народів»)
(1967 р.)

Колоніальна система формувалась протягом кількох століть, а розлетілась вона менш ніж за тридцять років. У другій половині 1960-х цей процес був уже на завершальній стадії. Країни Азії та Африки швидко звільнялись

від європейського панування. Цей болісний процес часто супроводжувався локальними війнами і громадянськими конфліктами. Світова громадськість з ентузіазмом підтримувала прагнення народів бути повноправними господарями на своїй землі. При цьому світові відкривались жахливі злидні, в яких жило місцеве населення. Тому на міжнародному рівні гостро постало питання, як добитись прискороного розвитку нових постколоніальних країн.

Католицька Церква активно долучилась до обговорення цього питання. Другий Ватиканський Собор приділяє цій темі багато уваги. Папа Павло VI на міжнародних форумах виступає з роздумами на цю тему. І от з'являється його енцикліка, фокусом якої є саме прогрес народів. Документ скерований до всіх людей доброї волі. Він покликаний стати платформою для обговорення конкретних спільних дій.

Центральним принципом, що його обстоює Папа, є спільне призначення благ. Бог створив Землю для всіх людей, тому ніхто не має права ексклюзивності щодо ресурсів і можливостей, доступ до яких має бути відкритим для всіх. Наприклад, земельні відносини в окремих суспільствах можуть бути настільки несправедливими, що це може виправдати навіть націоналізацію і перерозподіл землі. Доступ до води та інших базових ресурсів Церква розглядає як невід'ємне право кожного. Загалом власність є лише службовою, а не абсолютною категорією. Вона покликана допомогти людині впорядкувати свої економічні відносини, а не тиснути на неї, тим паче не бути джерелом спокус захланності і заздрости. Так само весь економічний розвиток має служити для добра людини, бо якщо він стане метою в собі, то перетвориться на своєрідні кайдани – нове джерело неволі для народів.

Як ми можемо найкраще допомогти новим країнам стати на шлях сталого розвитку? Це завдання далеко не просте. Потрібно багато матеріальних і людських ресурсів. Але ще важливіше знайти оптимальний баланс інтересів, налагодити справді плідну співпрацю між економічно більш і менш розвиненими країнами. Потрібні, наприклад, кредити, які спонукатимуть до правильних дій, а не до уярмлення боржників. Потрібні справедливі ціни на сировину та інші товари експорту з країн, що розвиваються. Потрібно багато волонтерів, які зможуть допомогти цим країнам з освітою і новітніми технологіями. Павло VI вітає запровадження в багатьох країнах альтернативної служби замість військової. І взагалі, як було б добре, якби припинилась гонитва озброєнь і вивільнені кошти можна було б спрямувати на допомогу бідним народам. Папа висловлюється за створення глобального фонду для допомоги країнам, що розвиваються. При цьому важливо, щоб допомога в освіті й технологіях відбувалася з урахуванням унікальності кожної місцевої культури.

Поставлені в «Поступі народів» завдання і зараз далекі від повного виконання. Різниця в рівні життя населення північних та південних країн зали-

шається разючою. Африку продовжують стрясати внутрішні конфлікти. Щоразу нові хвилі міграції засвідчують зневіру людей у тому, що можна знайти кращу долю на батьківщині. Рекомендації енцикліки залишилися значною мірою не виконаними. І все ж вони є актуальними.

Octogesima adveniens
(«Вісімдесята річниця»)
(1971 р.)

Це апостольське послання скероване лише до однієї людини – кардинала Моріса Руа, який був головою Папської ради у справах мирян і Папської комісії «Справедливість і мир». Це виглядає дивним, бо з тексту зрозуміло, що його адресатом є всі миряни Католицької Церкви. Є просте, але сумне пояснення цього – вперше в новітній історії частина мирянських організацій відкрито заявляла про свою опозиційність до папи Римського. З кінця 1960-х років Католицька Церква вступає в період кризи. Багато священників, чернецтва і мирян переживають кризу покликання і навіть віри. Культурна революція 1968-го стала ніби детонатором серії світоглядних вибухів у західному світі. Тепер усе прогресивне має бути революційним, а знуцання над традиційними моральними цінностями є неодмінним складником «передових поглядів». За цих обставин погляди консерваторів і прогресистів усередині Церкви радикалізуються, а дискусії між ними стають непримиренними. Ватикан у цій ситуації часом був подібний на фортецю, яку штурмують із двох боків.

Спочатку послання виглядає ніби продовженням енцикліки *Populorum progressio*. Павло VI обговорює проблеми урбанізації, трудової міграції, дискримінації меншин. У фокусі його уваги опиняються засоби масової інформації, виклики для навколишнього середовища, питання швидкого зростання кількості населення країн, що розвиваються. Рецепт «невидимої руки ринку», що його повсюдно пропонують ліберали, далеко не завжди діє. Вимоги більшої рівності й участі у прийнятті рішень, що дедалі голосніше звучать у громадянському суспільстві, часто є справедливими. Наголошення на необмеженій свободі індивідів випускає з-під уваги соціальну природу людини й те, що, будучи образом і подобою Бога, людина покликана повернутись до свого Творця.

А далі Папа звертається до центральної теми свого послання – критики соціалістичної ідеології. Чому ідеї марксизму такі спокусливі, зокрема для багатьох християн? Тут є кілька важливих аспектів. По-перше, марксизм претендує на високі моральні стандарти, він говорить з висоти «шляхетної» переваги всенародного блага, рівності, безкорисливого служіння, засудження визиску і захланності. Дехто називає марксизм християнською ересю, бо, відкинувши

Бога, ця ідеологія все ж закликає «служити, а не панувати». По-друге, це ідеологія дії, боротьби, яка відкидає пасивне споглядання, закликає активно протиставлятися експлуатації. По-третє, марксизм претендує на науковість свого світогляду, стверджуючи, що він відкрив об'єктивні закони суспільного розвитку, опиратися яким просто безглуздо. Папа послідовно викриває цей обман. Проблема розвитку людства лежить не в площині неправильного розподілу власності. Її не вирішиш перерозподілом чи усуспільненням засобів виробництва. Головна трудність полягає у внутрішній людській настанові гордості й пожадливорости, що їх слід лікувати не так суспільними реформами, як моральним наверненням. А таке навернення можливе лише разом з усвідомленням природи людини як Божого створіння. Без смирення і готовності служити боротьба за права бідних перетворюється на бажання помсти і прагнення до влади. Та й, зрештою, що таке прогрес, про який говорять марксистичи? Чи має сенс економічний прогрес у відриві від морального поступу? Хіба можуть привести до добра насильство, індоктринація і придушення інакдумства? Хіба державна експлуатація не страшніша за приватну? Чи не стануть «сліпими поводитирями сліпих» ідеологічні жерці, замінивши живого Бога абстрактними поняттями народу і природи? Чи можна збудувати щось добре на конфлікті й відкиненні цілих суспільних верств?

Папа визнає, що в нього немає готових рецептів для вирішення всіх суспільних проблем. Окремі християнські спільноти мають право на пошук специфічних рішень у конкретних обставинах свого місця і часу. Але шукати ці рішення слід у душі братерської любови, прислухаючись одне до одного й нікого не відкидаючи. Смирення, готовність слухати, а не взаємні звинувачення мають творити внутрішню атмосферу в Церкві. Сварки, конфлікти всередині Церкви свідчать про нашу духовну незрілість. Папа закликає вірних стишити емоційний запал дискусії, бо наш Бог є джерелом миру. Правда перемагає силою самої правди, вона не потребує насильства. Людину не можна зводити до сукупності її потреб. Людина – це завжди містерія свободи, що може обрати не панування а служіння.

Laborem exercens
(«Працею своєю»)
(1981 р.)

Перший в історії слов'янський папа Римський спричинив у вісімдесяти роки минулого століття революцію, яку важко було собі уявити. Він зумів переламати тенденції до конфронтації всередині Церкви, а також змінити сприйняття Церкви як на Сході, так і на Заході. Його служіння – це яскравий

приклад того, як святі можуть міняти хід історії, не маючи політичної влади. Можна довго гадати, в чому полягає секрет магнетизму особистості Івана-Павла II. Можливо, це його глибока молитовність, відкритість до спілкування з кожним, твердість в обстоюванні моральних істин з одночасним глибоким філософським осмисленням їх. Чи просто прийшов слушний час, щоб його голос почули?

Енцикліка про працю не виглядає черговою спробою вступити в дискусію лібералізму і марксизму про переваги капіталізму чи соціалізму. Із самого початку автор заглиблюється в антропологічні та богословські підвалини людської праці. В Божому задумі щодо людини було покликання її до праці задля співдії з Богом і «підпорядкування» землі. В цьому полягає один з головних елементів гідності людини – подоби Божої. Після гріхопадиння до праці додався ще один аспект – трудність «добування хліба в поті лиця». З того часу праця сповнена дихотомій: радість і трудність, свобода й необхідність.

З цього випливає, що праця людини є завжди особовим актом, «гідним благом», що його не можна цілковито інструменталізувати, трактувати лише як засіб для задоволення потреб чи, тим паче, як товар. Особовий, «суб'єктний» вимір праці є найважливішим, бо це один зі шляхів для людини знайти і виконати своє покликання. Іван-Павло II пропонує персоналістичний підхід до праці – коли гідність особи, її самовираження залишається у фокусі трудових відносин. Суспільний характер праці також є вкрай важливим. У сім'ї всі члени дбають про спільне і про кожного, не вираховуючи внеску окремих членів і не зводячи між ними балансу. Тут діти є бенефіціарами праці батьків і самі виховуються для праці. В ширшому суспільному контексті поділ праці – це нагода для співпраці та взаємодопомоги.

Ідеології виходять із припущення, що виробництво благ – це завжди конкуренція, визиск, боротьба за виживання. Результатом цього стає перманентний конфлікт між різними соціальними групами. Протистояння між працею і капіталом, яке проходить через усе XX століття, має бути подоланим. Капітал не мусить бути продуктом експлуатації. Це уречевлена праця минулих років чи навіть минулих поколінь, те, що не було спожите вчора, щоб стати знаряддям майбутнього розвитку. Людина фактично використовує подвійну спадщину – дари землі та плоди праці попередників. Персоналістичний підхід спонукає нас шукати шляхів, щоб економічне життя ставало «грою з доданою вартістю», де виграють усі учасники. Це не буде легко, але стане можливим, якщо ми зменшимо напругу пристрастей і пафос взаємних звинувачень. Зрештою, мусимо визнати пріоритет праці над капіталом і право людини на працю. В економіці держава відіграє роль «опосередкованого роботодавця», бо створює умови і регулює відносини праці. Тому на неї покладається багато обов'язків для реалізації права на працю.

Іван-Павло II закликає до солідарності з бідними, з людьми праці, а не лише між ними, піднімає принцип солідарності на нову висоту. Польська антикомуністична профспілка «Солідарність» не випадково обрала цю назву. Східноєвропейський рух визволення з-під радянської окупації широко використовував цей принцип і папські напрацювання. Повсюдно зростало усвідомлення того, що не досить лише економічного визволення – потрібне й культурне оновлення, повернення до трансцендентного виміру людського життя. Ісус Христос був людиною праці. Те саме можна сказати про апостолів і святих Церкви. Часом здається, що наша праця є Сізифовою – монотонним виявом марноти без надії на успіх. Але перспектива Царства Божого не лише дає надію, а й наповнює глибоким змістом наші повсякденні зусилля. Праця людини обдаровує інших, а її саму підносить догори.

Sollicitudo rei socialis
(«Турбота про соціальні справи»)
(1987 р.)

Протягом останніх трьох століть людство постійно говорить про реформи. Скільки різних проектів суспільних змін було запропоновано, починаючи від просвітників і аж до сучасних прогресистів! Деякі з цих проектів спричинили криваві революції. Мільйони життів було покладено на вівтар уявного благоденства майбутніх поколінь. І що? Чи наблизилось людство до остаточного вирішення соціальних проблем? Чи став незворотним суспільний прогрес? І в чому він узагалі полягає?

Іван-Павло II як богослов і філософ, з одного боку, і як пастир, глава Церкви, з іншого боку, розглядає фундаментальні проблеми суспільного розвитку. Задумаймося, чому люди ніколи не задоволені тим, як усе влаштовано. Звичайно, брак базових економічних і соціальних благ: освіти, медичного забезпечення, житла, а часом навіть їжі – все це вказує на несправедливість суспільного устрою і потребу реформ. Але інтелектуальна злиденність ідеологій та партійний монополізм – це теж прояви бідності. А духовна бідність важча за матеріальну. Протиборчі ідеологічні світи в середині 1980-х виснажували одне одного без надії консолідувати людство хоч із якогось важливого питання. Досвід двох світових воєн поставив під сумнів можливість суспільного прогресу, в який так вірили просвітники XVIII століття.

Найбільшим досягненням у цій сфері за останні десятиліття Папа вважає повсюдне усвідомлення гідності і прав людини. Прийняття Загальної декларації прав людини ООН та кількох міжнародних пактів про права людини створило умови для юридичного визнання людських прав, аж до судового за-

хисту їх. Те, що всі ідеологічні табори покликаються на права людини, може стати платформою для діалогу.

В нас є два начала: земля, з якої ми зроблені, і подих Божий, що нас оживляє. Тому поступ людини має бути цілісним, в тому числі слід враховувати призначення людини до вічності. Якщо ми зациклюємось на матеріальних благах, то спричиняємо «надрозвиток» споживацтва. Треба враховувати природу кожного створіння, обмеженість ресурсів нашої планети Земля й небезпеку, яку наша діяльність несе для довкілля. Співпраця між людьми теж є необхідним елементом цілісного розвитку всіх і кожного. Єдність людського роду і його сопричастя з Богом – це, з християнської точки зору, фундаментальний цивілізаційний принцип.

Реалізації цього принципу постійно заважає гріх. Тепер це слово зовсім не модне, але саме гріх як спільний вірус заважає людству жити в гармонії. В суспільному просторі формуються «структури гріха». Жадоба наживи і прагнення влади плетуть сіті неволі, визиску, агресії. Якщо їм піддаються цілі соціальні групи, то формуються суспільства, приречені на конфлікт. Порочне коло структур гріха можна розірвати лише солідарністю з іншими. Особа наділена чудовою здатністю вийти за межі власних потреб, відкритись до інших осіб, створити з ними спільний простір взаємної присутності, розуміння, симпатії. Солідарність – це усвідомлення спільної мети і долі, готовність разом щось добре й корисне робити, віра в те, що інший також буде діяти на спільне благо, що іншій особі можна довіряти. Настанова солідарності потребує внутрішнього навернення, але її плодом стає внутрішній мир і мир між людьми. Церква не претендує на те, що їй відомі технічні рішення економічних чи політичних проблем, але вона є експертом з гуманістики, тож у кожному епоху знову і знову нагадує, що секрет людського щастя – в любові й відкритості на Божу благодать.

Centesimus annus

(«Сотий рік»)

(1991 р.)

У 1990-х роках цю енцикліку сприймали не лише як епохальну, а й як підсумок розвитку соціального вчення протягом століття. В цьому документі Івана-Павла II також дуже добре вловлено дух часу та знайдено потрібні слова. Сторіччя *Rerum novarum* припало на момент, коли щойно впала Берлінська стіна, народи Східної Європи майже чудесним чином звільнились від комуністичної диктатури, поєднані з російською окупацією. А через кілька місяців після виходу *Centesimus annus* не менш дивовижно, а головне – мирно, розпався

Радянський Союз. Це викликало у світі короткий період ейфорії. Здавалося, що кінець протистояння двох протилежних суспільних систем, яке десятиліттями загрожувало ядерною катастрофою, означав остаточне розв'язання всіх принципових проблем. Вчені заговорили про «кінець історії», адже всім тепер ясно, що правильні відповіді на соціальні питання дає лібералізм. У цей час авторитет Івана-Павла II на міжнародній арені був дуже високим, бо утвердилось визнання того, що, як і Рональд Рейган, він був ключовою фігурою, яка наблизила падіння комунізму. Папа багато подорожує, на його проповіді збираються сотні тисяч людей, зокрема в тих країнах, де не так багато католиків.

Однак сам Папа не має ілюзій щодо того, що соціальні питання вдалось остаточного вирішити. Безумовно, він дуже радий, що нелюдська комуністична система зазнала краху. Аналізуючи її головні хиби, Іван-Павло II вказує передусім на колективізм та атеїзм. У результаті колективістського поглинання людини вона перестала бути найвищою суспільною цінністю, її добро, думки і переживання не цікавили систему, на прояви індивідуальної ініціативи тоді дивилися підозріливо, а особисте завжди мусило бути підпорядкованим державному. Люди-гвинтики відчувувались від спільного блага, ставали пасивними, заляканими, лукавими. Атеїстична пропаганда довершувала деградацію особи, відбираючи в неї трансцендентну перспективу, звужуючи горизонт лише до задоволення матеріальних потреб і підігрування партійним фейкам. Тому комуністична система, якій бракувало енергії індивідуальної ініціативи, була приречена на розпад. «Оксамитові революції» кінця 1980-х стали протистоянням людей доброї волі, що беззбройними вийшли обстоювати гідність і права кожного, та системи обману й насильства, яка вже не могла нікого залякати і була ідейним банкрутом.

Вказані антропологічні помилки комунізму (колективізм і атеїзм) спричиняють постійні конфлікти, стани внутрішньої й зовнішньої війни, суспільну турбулентність, що тривала протягом усього XX століття. Західна Європа відповіла на це поступовим формуванням держави загального добробуту (welfare state), де в основу суспільного компромісу поклали принцип «позитивної суми», коли всі сторони намагаються створити вигідну для всіх ситуацію, а не «дотискають» іншого визиском чи шантажем. До створення держави загального добробуту особливо доклались християнсько-демократичні партії, натхненні соціальним вченням Церкви.

Іван-Павло II мав суттєві застереження щодо ліберального постулату вільного ринку як панацеї від усіх економічних проблем. Якщо ринкова економіка означає насамперед свободу підприємництва, індивідуальної ініціативи, добровільне об'єднання ресурсів та зусиль багатьох людей – таку систему, звичайно, треба вітати. Але якщо ринок – це необмежена свобода контракту, жорсткі юридичні та економічні механізми приневолення, абсолютний пріоритет

індивідуальних інтересів – така система далека від гуманістичного ідеалу. Особливо неприємно бачити, як розкручується маховик консюмеризму, коли максимальне споживання оголошується ідеалом щасливого життя, реклама створює враження необхідності щоразу купувати нові товари, а кожне виробництво мусить неухильно нарощуватись, інакше йому загрожує борговий зашморг і втрата позиції в конкурентному марафоні.

В енцикліці детально роз'яснено співвідношення праці та власності в економічному житті. Ми переважно працюємо разом, і не тільки для себе. Земля з її багатствами створена для всіх людей. Родючість землі – це наше спільне благо, до якого ми додаємо творчі зусилля нашої праці. З розвитком цивілізації внесок людської праці у створення нових благ стає дедалі більшим. Власність є практичним механізмом забезпечення кращого використання ресурсів і впорядкування економічних відносин між людьми. Але приватна власність не є абсолютною, ми завжди повинні користуватись нею для спільного блага. Треба постійно шукати баланс між індивідуальним і суспільним інтересом. Пам'ятаймо, що ніхто не має рецепту ідеальної суспільної моделі – ми завжди будемо шукати оптимальні практичні рішення і переглядати їх за якийсь час. Політика не повинна ставати релігією.

Церква закликає людину до постійного навернення. Кожен з нас зітканий із суперечностей. Добро і зло змішані в нас, як пшениця й кукіль з євангельської притчі. Людина – це шлях Церкви. Передавати цінності в культурі, нагадувати демократії, що вона не є мірилом правди, безперервно шукати шляхи до серця людини, щоб визволити її для трансцендентности – це покликання Церкви буде виконувати до кінця віків.

Caritas in veritate
(«Любов у правді»)
(2009 р.)

Кризи змушують нас призадуматися. Коли економіка зростає, рух навколо нас пришвидшується, ми теж починаємо бігти швидше і дуже боїмось не встигнути. Коли глобальний потяг починає сходити з колії, ми раптом усвідомлюємо, що розвиток не завжди автоматично поступальний, а стан безперервної біганини – це не єдино можливий спосіб буття. Під час кризи нас охоплює тривога, але в напруженій тиші ми краще чуємо важливі думки. Енцикліка «Любов у правді», написана після економічної кризи 2008 року і присвячена проблемам людського розвитку, спричинила досить гучний суспільний резонанс, якого, мабуть, не було б, якби вона була опублікована в успішному й безпечному 2006-му.

Бенедикт XVI підтверджує, що людина покликана до розвитку. Це частина її гідності як образу і подоби Божої. Кожна особа повинна здійснювати своє покликання до розвитку і самореалізації. Але коли ми розвиваємо технології, нарощуємо виробництво й нагромаджуємо складні фінансові структури, ключове питання полягає не в тому, *як* це зробити, а *для чого*. Якщо нашою метою є щораз більше споживання благ, і при цьому ми нарікаємо на стрес, екологічні проблеми й самотність, що дошкуляє нам гірше бідності, – це означає, що ми живемо у стані суперечності, внутрішнього розриву. Самі по собі ринкова економіка і культурна різноманітність нам не допоможуть. Ринок як місце обміну може бути точкою, де реалізується стосункова справедливість, але міфічна «невидима рука ринку» не може бути єдиним джерелом чи критерієм справедливості. Щодо мультикультуралізму, то його поєднання з релятивізмом, який заперечує об'єктивність правди і краси, призводить до дивного явища, коли масова культура стає щораз примітивнішою, а різні культурні середовища відгороджуються глухими стінами і не чують одне одного. Навіть любов без правди перетворюється лише на сентимент. А свобода совісті і рівність прав релігій не обов'язково повинні означати байдужість чи однаковість.

Глобалізація і розвиток можуть бути іншими. Насамперед, в основі їх не має бути егоїзму. Братерство має стати метою розвитку, а релігійне мусить залишатися закваскою соціального. Людина народжена для дару, в цьому полягає її трансцендентний вимір. За своєю природою подарунок перевищує заслуги адресата і має бути виявом любови. Любов же проявляється у правді, і в певний спосіб обидві вони «стоять навпроти людини», вимагаючи, щоб вона вийшла за межі власного его. Саме любов може спонукати людину до щедрої діяльності заради справедливості і миру. Без солідарності і взаємної довіри сам лише ринок не може вирішити економічних проблем. Комерційної логіки в економічному житті не досить, працювати треба не лише для власної вигоди, а й для спільного блага. Підприємства повинні враховувати у своїй діяльності не лише прибутки для акціонерів, а й інтереси працівників, постачальників, клієнтів та суспільства загалом. Некомерційні економічні ініціативи, що їх розвивають, зокрема, католицькі монахи і миряни, показують, що підхід до господарського життя з позиції дару може бути ефективним. Він не може цілковито замінити ринкову логіку, але стає добрим доповненням до неї й до державного нормативного регулювання.

Справжній розвиток неможливий без відкритості до правди про людину і про світ. Саме знання є для нас подарунком, оскільки знати щось – це завжди маленьке чудо. Людська гідність і природне моральне право мають бути в основі економічного вибору, щоб зробити його осмисленим та спрямованим до спільного блага. Правда і любов не можуть бути продуктом цивілізації, їх можна отримати лише як дар, але саме вони є дороговказом до справжнього роз-

витку. Не досить просто створювати щось – людська діяльність завжди має перебувати в цілісному контексті сенсу буття. Людський розум завжди стоїть перед дилемою: відкритись до трансцендентного виміру буття чи замкнутись у собі. Егоцентричне використання технологій доводить власну ірраціональність, бо в її основі лежить заперечення цінностей і сенсу. Таким чином, економічна проблематика стає антропологічною. Наша відповідь щодо прогресу залежить від нашого розуміння людської душі. Без Божої допомоги людина не може забезпечити свій розвиток і досягти справжнього гуманізму, бо тільки Бог може дати нам справжню надію і достатньо сил, щоб боротися за спільне благо.

Laudato Si
(«Славен будь»)
(2015 р.)

Коли ми проходимо повз занедбане, закидане сміттям подвір'я, що ми думаємо про його господарів? Але коли ми бачимо купи сміття на березі річки у своєму селі, у нас не виникає подібних думок про самих себе. Сучасна цивілізація надшвидкими темпами продукує відходи, і ми не помічаємо, що включені в цей процес. Термін придатності товарів стає дедалі коротшим; моделі одягу, телефонів і автомобілів ніби ходять по колу, адже виробники прагнуть, щоб ми якомога частіше купували нове, а не занадто довго користувались тим, що в нас уже є. Сучасні товари продають ніби під гаслом: «Це готове, щоб бути викинутим». Реклама, медіа та соціальні мережі підключені до розкручування цього маховика. Все навколо штовхає людину до того, щоб споживати більше, бо раптом не встигнеш щось скуштувати, а хтось інший отримує від життя більше задоволень. Політики і вчені-економісти розводять руками: а як інакше добитися зростання ВВП? Адже тоді буде економічна криза...

Папа Франциск, вступаючи на Римський Апостольський Престол, узяв собі ім'я одного з найближчих до природи святого – Франциска Ассізького. Тож не дивно, що саме цей Папа написав першу в історії Церкви енцикліку, цілковито присвячену екологічній проблематиці. Суть його підходу до світу полягає в тому, що всі створіння – це маніфест Божої величі та доброти. Ми повинні відчувати себе спорідненими з усім живим, адже ми теж створені з пороку земного. Ця планета є нашим домом, а не просто набором ресурсів для споживання. Коли Франциск Ассізький називав Сонце, Місяць, рослин і тварин своїми братами й сестрами, він підкреслював єдність творіння, покликаного до існування Божою волею. Сенсом усього суцього є Бог, а все творіння є втіленням Божої слави. Оскільки людина є ще й вмістилищем Божого Духа, вона покликана стати «старшим братом» для всіх створінь. Натомість,

засліплені егоїзмом, ми стали жорстокими експлуататорами. Ми повинні доглядати Землю, а не плюндрувати її, бо жорстокість щодо Божого творіння суперечить нашій гідності; крім того, ми чинимо зло й самим собі. Ми звикли так поводитись, нам так вигідно, ми стали адептами «релігії комфорту». Але Бог не терпить поруч себе ідолів. Ми зможемо вижити лише якщо пройдемо через «екологічне навернення». В одній з промов Папа Франциск згадав приказку, що Бог може все пробачити, людина пробачає лише іноді, але природа не пробачає ніколи. Природні та метафізичні закони повертають до нас зло, яке ми вчинили. Технократія та біотехнології не змінять цього принципу – ми повинні навчитись поважати Землю.

Людство – це єдиний народ. Розвиток технологій перетворив цивілізацію на «глобальне село», а тепер глобальні проблеми спонукають навести в цьому селі порядок. Папа Франциск відкрито закликає до створення на Землі «світового уряду». Без глобальних владних структур, які за потреби могли б застосувати санкції до порушників, надія на вирішення екологічних питань буде примарною. Обмеження викидів парникових газів та забруднення світового океану, допомога бідним народам – все це потребує глобальної координації. Політика має бути незалежною від економіки, а над останньою, своєю чергою, не повинні домінувати технократи. Бізнес-проекти, що матимуть вплив на навколишнє середовище, обов'язково слід обговорювати з громадами, на чие життя вони будуть впливати.

Найважчим завданням, однак, буде змінити наш спосіб життя. «Час важливіший за простір» – на перший погляд, ця теза Папи Франциска є дещо екстравагантною. Але задумаймося: адже ми не купимо за гроші втраченої молодості, та й живуть мільйонери не довше за своїх працівників, хоч мають доступ до найкращих медичних послуг. Питання в тому, як ми проживаємо кожен наш день, про що думаємо, чого прагнемо. Поміркованість і смирення, до яких закликає нас енцикліка, будуть ознакою мудрости, а не слабкості. Екологічне виховання треба починати в дитинстві, але тривати воно має постійно. Нам потрібна цілісна екологія: в економіці та побуті, в містах і транспорті. Ми всі є громадянами одного природного середовища, воно є нашим спільним добром, призначеним і для наступних поколінь. Якби нам вдалося досягти такої братерської єдності, то замість безтурботної поверховості ми могли б переживати справжню радість і мир. І нехай усе це не звучить для нас занадто утопічно. Якби ми, наприклад, повернулись до щоденної практики молитись перед прийманням їжі; якби ми вдивлялись у таїнственні знаки, що їх дарує нам природа; якби ми частіше занурювались у споглядання краси – ми відчули б передсмак нового створіння на новій Землі, відчули б присутність Божих долонь, що ніжно зберігають життя в теперішньому світі.

Андрій Костюк

Rerum novarum

(«Нові речі»)

Енцикліка Святішого Владика нашого
Папи Лева XIII
про становище робітників
(1891 р.)

*Нашим Високодостойним Братам Патріархам, Примасам,
Архиєпископам та Єпископам усього католицького світу,
що мають благодать сопричастя з Апостольським Престолом,
Папа Лев XIII*

Достойним Братам вітання й Апостольське Благословення

(Вступ. Мотиви створення енцикліки – робітниче питання)¹

(1) Жага перемін, яка віддавна бентежила народи, колись таки мусила привести до того, що прагнення реформ перекинулося з політики у споріднену з нею царину економіки. І справді, нові досягнення виробництва й нові напрями в розвиткові технологій, зміни у стосунках між власниками та найманими працівниками, заможність крихітного числа багатіїв і нестатки серед широких мас, дедалі більша впевненість робітників у собі й дедалі тісніша солідарність між ними, а на додачу занепад моралі – усе це призвело до спалаху взаємної боротьби. Те, про які важливі речі йдеться, видно із гострого занепокоєння, що охопило людські уми: над ними роздумують вчені, про них радяться знавці, їх обговорюють у народі, щодо них виносять свої судження

¹ У латинськомовному оригіналі, з якого здійснено переклад, не було ні нумерації, ні заголовків. Вони з'явилися лише в італійському перекладі цієї енцикліки, тому тут подані в дужках. А вони були потрібні, особливо нумерація, тому що пізніше в документах Церкви не раз посилалися на різні її пункти. – *Прим. ред.*

законодавці та ухвалюють свої рішення правителі; ледве чи можна знайти питання, яке настільки прикувало б до себе людську увагу.

Отож, оскільки перед Нами стоїть питання, яке стосується блага Церкви та спільного блага, Ми вирішили, Достойні Брати, – з тих самих причин, що й за інших нагод, коли Ми, Нашим звичаєм, надсилали вам догідні для спростування хибних думок енцикліки щодо політичної влади, чи людської свободи, чи християнського укладу держав та інших схожих питань, – нині вчинити те саме стосовно становища робітників. Цієї теми Ми вже не раз принагідно торкалися; але в цій енцикліці апостольське сумління спонукало Нас ретельно розглянути питання в його повноті, щоб виявити ті принципи, за допомогою яких можна було б розв'язати конфлікт так, як цього вимагають істина та справедливість.

Питання це нелегке, а до того ж не позбавлене небезпек. Важко окреслити ті права й обов'язки, якими мають керуватися у стосунках між собою заможні та пролетарі: ті, що роблять внесок капіталом, і ті, що роблять внесок працею. А небезпечний цей почин тим, що ворохобники та хитруни знову і знову використовують його, щоб спотворювати судження про істину та підбурювати народні маси до заворушень.

(2) Хай там як, Ми виразно бачимо, що всі погоджуються в одному: треба швидко і вправно зарадити знедоленим людям, адже більшість їх, не маючи гідного рівня життя, поневіряються у злигоднях та бідуваннях.

Після того як ще в минулому столітті було скасовано давні ремісничі цехи і замість них не з'явилося жодного нового захисту, як із державних інституцій та законодавства вилучили споконвічний релігійний складник, – робітники поступово залишилися самотніми й беззахисними перед нелюдністю власників та непогамовною зажерливістю конкуренції. Примножилося зло і через ненаситне лихварство; хоч Церква не раз засуджувала його своїми присудами, жадібні та корисливі люди й далі, хай під іншим виглядом, практикують його. До того ж працевлаштування у всіх галузях і торгівля всіма товарами майже цілковито опинились у владі небагатьох, отож крихітна меншість заможних та надбагатих накинула мало не рабське ярмо незліченним масам пролетаріату.

(Частина I. Соціалістичний спосіб вирішення робітничого питання – хибний)

(3) Щоб подолати це зло, соціалісти, розпалюючи в нужденних заздрість до заможних, вимагають скасувати приватну власність, особисте майно зробити спільним і передати в розпорядження або муніципальної, або загальнодер-

жавної влади. Таким перетворенням майна з приватного у спільне, вважають вони, можна зарадити теперішньому лихові завдяки рівномірному розподілові благ та вигод серед громадян. Проте їхній план залагодження конфлікту настільки неспроможний, що завдає шкоди самому робітничому класові; до того ж він вельми несправедливий, адже чинить насильство над законними власниками, спотворює функції держави і вносить цілковите сум'яття в суспільне життя.

(4) Не важко зрозуміти, що самодостатньою причиною діяльності тих, що займаються оплачуваною працею, а також їхньою безпосередньою метою є набуття майна і права володіння ним як приватною власністю. Адже хто дає в користування іншому свої сили та працю, робить це для того, щоб здобути собі прожиток і певний рівень життя; а тому взамін за виконану роботу домагається істинного та довершеного права не тільки одержувати винагороду, а й розпоряджатися нею за своїм бажанням. Отож якщо він, обмеживши споживання, дещо заощадить, а плід своєї ощадливості, щоб надійніше його зберегти, вкладе в земельну ділянку, то ця ділянка, звісно, є не що інше, як та ж таки винагорода в іншому вигляді; отже, ґрунт, що його придбав робітник, залишиться у його владі так само, як і здобута працею винагорода. Саме в цьому й полягає власність на майно – чи то рухоме, чи нерухоме; а тому, коли соціалісти намагаються приватне майно перетворити у спільне, цим вони погіршують становище всіх найманих працівників, адже, забираючи у них свободу розпоряджатися власною винагородою, вони позбавляють їх надії та спромоги примножувати родинне майно й забезпечувати собі вигоди.

(5) Найгірше те, що вони пропонують рішення, яке відверто суперечить справедливості, адже володіння приватною власністю – це природне право людини, бо й справді, саме в цьому якнайбільшою мірою полягає відмінність між людиною та іншими живими істотами. Адже тварини самі собою не керують, а керують та правлять ними два природні інстинкти, які зберігають їхню спроможність діяти і вдало застосовувати свої сили, та й загалом спонукають і визначають кожен їхній рух. Перший із цих інстинктів спонукає їх боронити самих себе та власне життя, другий – продовжувати свій рід. Кожному з цих інстинктів їм вдається підкорятися, послуговуючись тим, що наявне тут і тепер; далі вони сягати не здатні, бо їх провадить лише чуття і сприйняті чуттям одиничні речі.

Цілковито іншою є людська природа. У людині в повноті й досконалості міститься вся сила тваринної природи – а отже, в тому, щоб утішатися тілесними благами, їй уділено аж ніяк не менше, ніж решті живих істот. Та хоч якою всеохопною є в людині тваринна природа, її власна природа далека від того, щоб

обмежуватися самою лише тваринною: адже тваринна природа набагато нижча від людської й породжена для того, щоб підлягати й підкорятися людській. Що виділяє та вивищує нас, що робить людину людиною і становить її родову відмінність від тварин – то це мислення, або ж розум. І от тому, що лише ця істота наділена розумом, людині слід приписувати не лише користування благами, – адже воно спільне для всіх живих істот, – а й постійне та непорушне право володіти ними; і то не тільки тими, що їх при використанні споживають, а й тими, які тривають далі навіть тоді, коли ми ними користуємося.

(Приватна власність є природною)

(6) Це ще краще увиразнюється, коли глибше розглянути людську природу. Людина, осягаючи розумом безліч речей, поєднуючи та пов'язуючи із теперішнім майбутнє, пануючи над власними діями, керує сама собою на підставі власних завбачливих рішень, хоч і перебуває під владою Бога, який щонайзавбачливіше керує усім; тому у владі людини вибирати ті речі, які, за її судженням, стануть їй у найбільшій пригоді не тільки тепер, а й надалі. Звідси випливає, що людині має бути притаманне панування не тільки над земними плодами, а й над самою землею, адже вона бачить, що урожай земний постає її речами, потрібними на майбутнє. Потреби кожної людини немовби безнастанно повторюються: задоволені нині, вони знову вимагають свого завтра. Отож природа мусила дати людині дещо постійне і завжди тривке, з чого можна було б очікувати довічної підмоги. І таку довічність може забезпечити не що інше, як земля зі своїми багатствами.

І тут немає підстав покладатися на завбачливість держави: людина старша за державу, отож мусила мати оте своє природне право на захист власного життя і тіла ще до того, як утворилася будь-яка держава.

(7) А що Бог дав користуватися й утішатися землею всьому людському родові, то й це аж ніяк не може стати на перешкоді приватній власності. Кажемо, що Бог подарував землю загалом людському родові, не в тому сенсі, що Він волів панування над нею усіх упереміш, а в тому, що не призначив певної окремої частини землі у володіння комусь одному, полишаючи це на підприємливість людей і урядів народів. До того ж земля, хоч і розподілена серед приватних осіб, не припиняє служити спільній користі всіх, адже немає такого смертного, який не живився б тим, що родять ниви. Хто позбавлений статків, робить внесок працею; отож можна істинно стверджувати, що здобуття прожитку та забезпечення рівня життя загалом полягає у праці, яку кожен докладає або на своєму ґрунті, або в якійсь робочій професії; а винагороду за неї становлять або сам урожай землі, або те, що за нього виміняно.

Звідси, знову ж таки, випливає, що приватна власність є чимось цілковито згідним із природою. Адже хоч земля з превеликою щедрістю дарує те, що потрібно для підтримки життя, а надто для його вдосконалення, проте не могла б робити цього без оброблення та людського догляду. Отож коли людина докладає свою розумову працю та фізичні сили, здобуваючи блага природи, вона прилучає до себе ту частину тілесної природи, яку обробила, в якій немовби залишила відбиток своєї особи; тож слід вважати цілковито правомірним, щоб вона володіла цією частиною природи як своєю і щоб нікому не було вільно порушувати це її право.

(Приватна власність скріплена людськими і Божим законами)

(8) Сила цих аргументів настільки очевидна, що здається дивним, чому хто не погоджується з ними, а натомість відновлює застарілі гадки. Хоч вони залишають за приватною особою користування ґрунтом та різні плоди землі, однак прямо заперечують її право володіти як власними чи то ґрунтом, на якому вона щось збудувала, чи то ниву, яку обробила. Але ж, заперечуючи це право, вони не добачають, що цим крадуть у людини створене її працею. Ділянка, упорана вправною рукою землероба, зазнає великих змін: із зарослої стає плодоносною, із неродючої – урожайною. І те, що покращило той ґрунт, так тісно з ним пов'язане та глибинно поєднане, що їх здебільшого ніяк не можливо розлучити. То чи буде справедливо, щоб тим, над чимось хтось один обливався потом, володів та втішався хтось інший? Як наслідки йдуть за своїми причинами, так і плоди праці правомірно належать тому, хто доклав труду.

Отож недарма увесь людський рід, не зважаючи на думку небагатьох незгодних, а старанно приглядаючись до природи, у самому природному законі знаходить підставу для розподілу благ та приватної власності: саме приватна власність якнайкраще узгоджується з людською природою і з мирним та спокійним співжиттям, саме її освятила практика всіх епох. Що ж до цивільного законодавства, то й воно, якщо справедливе і якщо виводить свою міць із природного закону, підтверджує те право, про яке йдеться², і навіть схвалює застосування сили для його захисту. Те ж таки право освячує і авторитет Божого закону, який щонайсуперше забороняє навіть бажати собі чужого: «Не пожадай жінки твого ближнього. Не зазіхай на дім твого ближнього, ні на поле його, ні на раба, ні на рабину його, ні на вола, ні на осла його, ні на будь-що, що належить до твого ближнього» (Вт. 5:21).

² Див.: Св. Тома Аквінський. *Сума богослов'я*, I – II, пит. 95, арт. 1.

(Свобода людини)

(9) Розуміємо, що такі права, притаманні кожній людині, набувають багато більшої сили, коли розглядати їх у поєднанні та взаємодії з обов'язками людей у родинному співжитті. Немає сумніву, що, обираючи свій спосіб життя, кожен має владу на власний розсуд віддати перевагу одному з двох: або дотриматися ради Ісуса Христа щодо чистоти, або зобов'язатися шлюбною обітницею. Жоден людський закон не може відібрати в людини природне та первородне право на подружжя чи якимось обмежити від початку встановлену Божою владою підставу для шлюбу: «Будьте плідні й множтеся» (Бут. 1:28). Отож ця домашня спільнота, сім'я, – хоч і крихітна, та все ж справжня спільнота, і то давніша від усякої громадянської спільноти; а тому вона конче мусять мати власні права та обов'язки, цілковито незалежні від держави.

Отже, Ми показали, що право власності, яким від природи наділені окремі особи, має належати й людині як главі сім'ї; навіть більше, це право зміцнюється мірою того, як засяг людської особи розширюється в родинному співжитті.

(Родина і держава)

(10) Священний закон природи – щоб глава сім'ї забезпечував прожиток та якнайкращий рівень життя тим, кого привів на світ: вони-бо є неначе продовженням особи батька; отож із самої природи виводиться його бажання набутти і придбати для своїх дітей те, завдяки чому вони зможуть на стрімкій життєвій дорозі захищатися від лихої долі. А досягти цього можна не інакше, як лише плідно володіючи майном і передаючи його в спадщину дітям. Ми вже згадували, що сім'я так само, як і громада, є справжньою спільнотою; і так само нею керує своя влада – батьківська. Саме тому – звісно, із застереженням меж, окреслених її безпосередньою метою, у виборі та застосуванні засобів, необхідних для виживання та правомірної свободи, – сім'я володіє правами, принаймні рівними із правами громадянської спільноти. Кажемо «принаймні рівними», бо, оскільки родинне співжиття і логічно, й реально передуює об'єднанню громадян, то звідси випливає, що й права та обов'язки сім'ї передують і є природнішими. Адже якби чи громадяни, чи сім'ї, ставши учасниками співжиття у людській спільноті, замість допомоги зазнавали від держави перешкод, замість захисту – звуження прав, така спільнота була б ненависною, а не жаданою.

(Втручання держави у родинні справи)

(11) Отож великою та згубною помилкою є бажати, щоб державна влада втручалася своїми рішеннями у внутрішні справи родини. Звісно, коли якась сім'я потрапить у таку превелику скруту й безвихідь, що сама жодним чином не зможе собі зарадити, правильно буде в цьому крайньому становищі спільно її виручити: адже кожна сім'я – це часточка суспільного організму. Так само й коли всередині родинного гнізда станеться поважне порушення взаємних прав, кожному його права хай відновить державна влада; і це буде не зазіханням на права громадян, а правомірним та належним піклуванням про їхнє укріплення й утвердження. На цьому, однак, і мають зупинитися очільники держави: це та межа, яку не дозволяє переступати природа. Батьківська влада – це така влада, яку держава не може ні скасувати, ні перейняти, адже її начало – те саме, що й начало людського життя. Діти належать батькові, вони є немовби продовженням батьківської особи; власне кажучи, вони входять до громадянського суспільства і стають його учасниками не самостійно, а через родинну спільноту. І саме тому, що дитина «природно належить батькові..., доки набуде здатності вільно приймати рішення, перебуває під опікою батьків»³. Отож коли соціалісти, відсуваючи на задній план батьківський догляд, запроваджують догляд державний, вони чинять усупереч природній справедливості, бо руйнують згуртованість родини.

(Соціалістичний розв'язок шкідливий для спільноти)

(12) І йдеться не тільки про несправедливість: цілком очевидно, до якої переміни та замішання всіх порядків, до якого тяжкого й ненависного поневолення громадян це призведе. Відкриється шлях для взаємної заздрости, для недоброзичливости й розбрату; через усунення спонук до винахідливости і працьовитости пересохнуть самі джерела багатства, й ота вималювана уявою рівність виявиться нічим іншим, як рівною, без жодної дискримінації, злиденністю й упослідженістю всіх людей.

З усього цього видно, що оте положення соціалізму про усупільнення власности конче треба відкинути, бо воно шкодить саме тим, які потребують допомоги, суперечить природним правам кожної людини, збурює функції держави та суспільний спокій. Отож у пошуках полегшення для простого люду має залишатися незмінною фундаментальна вимога: щоб зберігалася непорушність приватної власности. Встановивши це, пояснимо, де шукати жаданий помічний засіб.

³ Св. Тома. *Сума богослов'я*, II-II, пит. 10, арт. 12.

**(Кращий розв'язок – дбати про релігію
й об'єднувати зусилля всіх станів)**

(13) До цього питання Ми беремося впевнено і повноправно, адже йдеться про справу, в якій без залучення релігії та Церкви неможливо відшука-ти переконливий розв'язок. А оскільки насамперед Нам належить і берегти релігію, й керувати підвладними Церкві справами, то й тут змовчати означа-ло б знехтувати свій обов'язок.

Звісно, таке важливе питання потребує уваги і старань багатьох інших лю-дей – маємо на увазі правителів держави, власників, заможних осіб, врешті-решт самих пролетарів, про яких турбуємося; та все ж без жодних вагань стверджуємо, що всі ці старання будуть марними, якщо знехтувати Церкву. Адже саме Церква бере з Євангелія те вчення, силою якого конфлікт можна або цілковито залагодити, або принаймні пом'якшити, знизивши його напру-гу; вона старається не лише повчати, а й своїми настановами скеровувати жит-тя і звичаї кожної людини; вона за допомогою численних інституцій покращує становище самого пролетаріату; вона бажає, щоб усі стани об'єднали думки й зусилля у якнайсприятливішому розв'язанні проблем робітників, і вважає, що в цій справі слід застосовувати, хай помірно й обережно, навіть закони та владу держави.

(Природність відмінностей між людьми і потреба ревної праці)

(14) Насамперед установемо, що слід змиритися з людським становищем, а саме з тим, що в громадянському суспільстві нижче не може зрівнятися з вищим. За таке зрівняння агітують соціалісти; однак усяке змагання з при-родою – марне. Адже між людьми від природи існують превеликі та щонай-численніші відмінності: не у всіх однаковий хист, однакова вправність, одна-кове здоров'я, однакові сили; і з цього неминучого розрізнення сама собою випливає й різна доля. І це цілковито відповідає вигоді як приватних осіб, так і спільноти, адже суспільне життя потребує різних здібностей та різних обов'язків; і от до виконання цих обов'язків людей найбільше спонукає саме різниця їхніх статків. Що ж до фізичної праці, то навіть у стані своєї первіс-ної безгрішности людина не була створена для цілковитої бездіяльності: тоді вона сама вільно бажала працювати задля власної розваги; а от тепер, споку-туючи провину давнього гріхопадіння, змушена робити це через необхідність і не без прикрих відчуттів: «Проклята земля через тебе. В тяжкій труді живи-тимешся з неї по всі дні життя твого» (Бут. 3:17). Так само й решті прикрощів на землі не буде кінця: злі наслідки гріха зносити гірко, болісно, трудно, і вони неминуче супроводитимуть людину аж до останнього дня її життя. Отож лю-

дині властиво страждати й терпіти; хоч би як вона намагалася, усунути ці незгоди з людського життя не вдасться жодною силою й жодною хитрістю. А от хто заявляє, наче в змозі це зробити; хто обіцяє злиденному людові життя, позбавлене всякого болю та досади, а сповнене спокою та постійних насолод, – ті дурять народ і вводять його в оману, яка колись вилетіть у ще гірші лиха за теперішні. Найкраще розглядати людські справи такими, якими вони є насправді, а тому полегшення в лихах, як Ми вже казали, варто шукати деінде.

(Обов'язковість злагоди)

(15) У питанні, про яке йдеться, найбільшим злом є вигадувати, ніби один клас сам по собі ворожий до іншого, начебто сама природа спорядила заможних і пролетарів до запеклого герцю між собою. Це цілковито суперечить розумові та істині, бо істина якраз у протилежному: як різні частини тіла так припасовано одна до одної, що вони творять гармонійну цілість, яку правомірно називаємо симетрією, так і в громадській спільноті сама природа повеліває, щоб обидва класи співіснували у злагоді та щоб між ними утримувалася належна рівновага. Одне конче потребує іншого: як капітал не може існувати без праці, так і праця – без капіталу. Злагода породжує красу та порядок; із безнастанної боротьби, навпаки, неминуче постають сум'яття і дика нестримність. Для того щоб утихомирити цю боротьбу, щоб підтягти саме її коріння, маємо силу-силенну різноманітних християнських інституцій.

(Справедливість у стосунках між суспільними класами)

(16) Насамперед, усе релігійне вчення, тлумачем і захисником якого є Церква, має велику змогу помирити й погодити між собою заможних та пролетарів, нагадавши обом класам про їхні взаємні обов'язки, передусім ті, яких вимагає справедливість. З-поміж них пролетарів та робітників стосуються такі: ту роботу, про яку вільно і справедливо домовлено, виконувати сумлінно та в повному обсязі; жодним чином не шкодити майну; не ображати власників; у захисті своїх інтересів утримуватися від насильства й ніколи не вдаватися до заколоту; не мати справи з непорядними людьми, які хитро вселяють непомірні сподівання та розкидаються нездійсненими обіцянками, наслідком яких зазвичай стають запізніле каяття і зруйновані долі.

А ось які обов'язки стосуються власників: не мати робітників за рабів; поважати гідність їхньої особи, адже її ошляхетнено тим, що зветь печаттю християнства. Професії, що мають на меті заробіток, якщо прислухатися до природи й до християнської філософії, є для людини не соромом, а окрасою, адже дають змогу чесно здобувати прожиток. А от зловживати людьми як знаряддям

наживи, цінувати в них лише силу м'язів – справді ганебно й нелюдяно. Також вказуємо, що годиться зважати на релігійні потреби та духовні блага робітників. Отож власникам належить забезпечити робітникам відповідний вільний час, щоб вони могли виконувати свої релігійні обов'язки; не наражати людей на зваби розтління та спокуси гріха; жодним чином не віддохочувати від турботи про сім'ю та від ощадливості; а ще не змушувати виконувати більшу працю, ніж їм під силу, або ж таку, що не відповідає віковій чи статі.

(17) Проте як найвищий обов'язок власників виділяється ось який: кожному віддавати за заслугою. Звісно, у встановленні справедливої винагороди слід брати до уваги багато різних критеріїв, але загалом заможні та маєтні мають пам'ятати, що ні Божі, ні людські закони не дозволяють заради власного збагачення пригнічувати нужденних та знедолених і наживатися на чужих нестатках. А затримувати комусь належну платню – тяжкий гріх, що взиває про помсту до неба: «Ось затримана вами платня робітникам... кричить, і голосіння... дійшло до Господа сил» (Як. 5:4). Нарешті, заможні повинні благоговійно остерігатися, щоб чимось не зашкодити доходам пролетарів – чи то насильством, чи то підступом, чи то хитрощами лихварства; і саме тому, що вони недосить захищені від кривди та свавілля, що беззахисніші їхні інтереси, то святоблिवіше до них треба ставитися. Чи не могло б саме лише дотримання цих правил притишити чвари, пом'якшивши їхні причини?

(Потреба у приязні між обома класами)

(18) Проте Церква, яку навчає та провадить Ісус Христос, домагається більшого: даючи ще досконаліше напучення, вона ставить собі за мету з'єднати обидва класи стосунками добросусідства і дружби. Істинно зрозуміти й оцінити земні речі ми зможемо лише тоді, коли наш ум зважатиме на інше, безсмертне життя; якщо ж наш дух не підніметься до нього, одразу пропаде й усяке поняття доброчесности; навіть більше, весь матеріальний всесвіт порине в таємницю, непроникну для жодного людського дослідження. Отож і сама природа нас повчає, і маємо догму християнства, – на яку, як на найглибшу підвалину, спирається весь уклад та устрій релігії, – що лише тоді ми істинно житимемо, коли підемо з цього життя. Адже Бог створив людину не для цього крихкого та хиткого світу, а для небесного, вічного; дав нам землю як місце вигнання, а не як осідок замешкання. Чи матимемо ми вдосталь багатства та інших так званих благ, чи їх нам бракуватиме – для вічного блаженства цілковито не важливо; зате дуже й дуже важливо, як ними користуватимемося. Ісус Христос своїм великим відкупленням аж ніяк не усунув тих різноманітних прикрас, із яких немовби виткане смертне життя, а нато-

мість обернув їх у спонуки до чеснот і нагоди для заслуг; отож ніхто зі смертних не осягне вічної винагороди, якщо не ступатиме кривавими слідами Ісуса Христа: «Коли страждаємо, то з Ним будемо й царювати» (2 Тим. 2:12). Добровільно прийнявши страждання та муки, Він дивовижно пом'якшив для нас їхню гостроту; не лише власним прикладом, а й своєю благодаттю і даною нам надією на вічну винагороду Він полегшив наші страждання: «Бо те, що одну мить триває, – наше легке горе – готує нам понад усяку міру вічну ваготу слави» (2 Кор. 4:17).

Отож нагадуємо тим, кому пофортунило: багатство не приносить звільнення від болю і жодним чином не сприяє блаженству у вічному житті, а, навпаки, радше стає йому на перешкоді (пор. Мт. 19:23–24); для заможних мають стати острахом такі незвичні для Ісуса Христа погрози (пор. Лк. 6: 24–25), що колись доведеться скласти щонайсудовіший звіт перед Богом-Суддею про те, як використано їхні статки.

(Справедливе користування багатством)

(19) Видатне, щонайвагоміше вчення про користування благами, хоч воно й бере початок у філософії, Церква довела до цілковитої досконалості й вимагає не лише знати його, а й дотримуватися у звичаях. В основі ж цього вчення те, що розрізняємо справедливе володіння багатством і справедливе користування ним. Приватне володіння благами, як було сказано трохи вище, є природним правом людини, і користуватися цим правом, надто ж у суспільному житті, не лише годиться, а й просто необхідно. «Правомірно, що людина володіє власністю; і це необхідно для людського життя»⁴. Та якщо запитаємо, яким конче має бути використання цих благ, Церква без жодних вагань відповість, що людина повинна вважати свої матеріальні володіння не власними, а спільними, щоб у потребі радо ними ділитися. Тому й Апостол каже: «Багатим у цьому світі накажи, щоб... були щедрі, ділилися радо» (1 Тим. 6:17–18).

Певна річ, ніхто не зобов'язаний допомагати іншим за рахунок того, що служить для задоволення нагальних потреб його власних або близьких йому людей; а надто – віддавати іншим те, що потрібне для збереження особистої пристойності і гідності: «Ніхто не мусить жити у невигодах»⁵. Але коли вже задоволено нагальні потреби та вимоги пристойності, маємо обов'язок із того, що залишилося, обдарувати нужденних: «Тож дайте милостиню з того, що усередині» (Лк. 11:41). Цей обов'язок, за винятком крайніх випадків, є обов'язком не справедливості, а християнської любові. Її, любов, звісно, не маємо права

⁴ Св. Тома. *Сума богослов'я*, II-II, пит. 66, арт. 2.

⁵ Там само, пит. 32, арт. 6.

домагатися, посилаючись на закон; однак над людськими законами та присудами вивищується закон і суд Христовий, а Він у різні способи дораджує практикувати подаяння: «Більше щастя – давати, ніж брати» (Ді. 20:35); бо кожен вияв благодійності убогим або відмову в ній Він судитиме так, наче це Йому її виявили або у ній відмовили: «Усе, що ви зробили одному з братів моїх найменших, – ви мені зробили» (Мт. 25:40).

Підсумок цього такий: хто одержав у дар від Бога більше благ – чи матеріальних, зовнішніх, чи таких, що стосуються душі, – той одержав їх, щоб застосувати для власного вдосконалення, а також, як служитель Божого Провидіння, – для користи інших. «Хто має талант – хай усіляко пильнує, щоб не затаїти його; хто має вдосталь майна – хай чуває, щоб не зачерствіли в ньому щедрість і милосердя; хто має вмілість – хай щосили старається розділити з ближнім користь і пожиток від неї»⁶.

(Користь убогости)

(20) А тих, кому не пощастило з благами, Церква повчає не докоряти собі за убогість, мавши Бога суддею, ані не соромитися того, що здобувають собі прожиток трудом. Це на ділі підтвердив і сам Господь Христос, який заради спасіння людства «став бідним, будши багатим» (2 Кор. 8:9); будши Сином Божим і самим Богом, зволів вважатися сином теслі; й не відмовився навіть провести велику частину свого життя у теслярській праці: «Хіба ж він не тесля, син Марії?» (Мр. 6:3).

Маючи перед собою його божественний приклад, ми краще розуміємо, що справжні гідність і велич людини полягають у її моральній поведінці, тобто в чеснотах; а чесноти – це спільне надбання всіх смертних, рівною мірою доступне і найвищим, і найнижчим, і багатіям, і пролетарям; і ні за що інше, а лише за чесноти й заслуги, хоч би в кому вони виявилися, винагородою стає вічне блаженство. Та й сама Божа воля, як бачимо, прихильніша саме до знедоленого люду: Ісус Христос називає убогих блаженними; щонайлюб'язніше прикликає до себе всіх, хто в трудах та скорботі, щоб утішити їх; огортає особливою любов'ю недужих та скривджених. Пізнавши це, щасливі швидше гамують свою пиху, а нещасні – підносяться духом; перші стають щедрішими, другі – смиреннішими. Так спочатку зменшується та відстань, якої пожадає гординя; а звідти вже недалеко до того, щоб обидва класи, простягнувши одне одному руку дружби, поєднали свої прагнення.

⁶ Св. Григорій Великий. *Гомілії на Євангеліє* 10, 7.

(Християнське братерство)

(21) Якщо ж вони коритимуться християнським заповідям, то їх єднатиме не те що дружба, а навіть братня любов, адже вони відчуватимуть і розумітимуть, що геть усі люди – поріддя спільного батька, Бога; що всі прагнуть до остаточної мети всіх благ, якою є сам Бог, адже Він єдиний здатний наділити досконалим та абсолютним блаженством і людей, і ангелів; а що кожного відкуплено благодіянням Ісуса Христа і виправдано в гідності дітей Божих, то усі вони пов'язані братерством – і між собою, і з Господом Христом, первородним між багатьма братами. А природні блага, дари божественної благодати, спільно та впереміш належать усьому людському родові; і нікого – за винятком недостойних – не буде позбавлено спадщини небесних благ: «А коли діти, то й спадкоємці ж Божі – співспадкоємці ж Христа» (Рим. 8:17).

Такий вигляд мають права та обов'язки, що їх визнає християнська філософія. Хіба ж не видно, що якби вони набрали сили в суспільному житті, то всяка боротьба вже невдовзі стихла б?

(Поширення християнської доктрини й оновлення суспільства)

(22) Зрештою, Церкві не досить лише вказувати шлях до зцілення: вона власноруч застосовує ліки. Вона вся у тому, щоб виховувати й наставляти людей у своєму вишколі та вченні; і дбає, щоб за допомогою єпископів та клиру життєдайні струмені цього вчення зрошували якнайрозлогіші обшири. Далі, вона намагається проймає душі людей і схилити їхню волю до того, щоб вони корилися Божим заповідям та керувалися ними. І саме в цій чільній та винятково важливій ділянці, яка становить підсумок, а водночас і причину всього корисного, Церква має найбільшу владу. Адже знаряддя, якими вона послуговується, щоб зворушувати душі, їй саме для цієї мети передав Ісус Христос, тож вони наділені божественною силою. Лише ці знаряддя спроможні торкнутися найсокровенніших глибин серця, лише вони здатні спонукати людину бути покірною своєму обов'язкові, опановувати відрухи душевних пожадань, любити Бога та ближнього винятковою, найвищою любов'ю, завзято долати всі перешкоди на шляху до чеснот.

З цього приводу досить згадати приклади з давнини. Тут пригадуємо лише такі діла й події, щодо яких немає жодного сумніву, а саме те, що все людське громадянське суспільство докорінно оновилося завдяки християнським установам; що саме сила цього оновлення привела людський рід до чогось кращого, навіть більше – покликала від погібелі до життя, ще й обдарувала такою досконалістю, більшої за яку ні до того не було, ні в усі прийдешні віки не буде; нарешті, що водночас і начало, і мета всіх цих благодіянь – Ісус Христос: від Нього усе пішло, до Нього все має повернутися.

Адже коли одержано світло Євангелія, коли весь світ довідався про величнє таїнство воплочення Слова і спасіння людства, – життя Богочоловіка Ісуса Христа пройняло народи й наповнило їх його вірою, заповідями та законами. Отож якщо людське суспільство потребує зцілення, то зцілить його лише повернення до християнських звичаїв та способу життя. Найправильніше напучення для суспільств, які занепадають, але прагнуть оновлення, – це повернутися до своїх начал. Вдосконалення кожної спільноти полягає в тому, щоб працювати над цим і діяльно прагнути до того, завдяки чому вона утворилася, щоб суспільні рухи та діяння поставали з тієї самої причини, яка породила саме суспільство. Отже, відхилитися від установленної мети – це розтління; повертатися до неї – зцілення. Це твердження є щонайістиннішим як щодо всього державного тіла, так і щодо того класу громадян, які здобувають прожиток трудом і які становлять переважну більшість у суспільстві.

(Доброчинність Церкви)

(23) Не варто, однак, вважати, начебто Церква так зосереджена на плеканні душ, що занедбує те, що належить до смертного, земного життя. Зокрема, вона бажає та прагне, щоб пролетарі вирвалися зі свого жалюгідного становища й здобули кращу долю; і неабияк докладається до цього, закликаючи людей до чеснотливого життя і навчаючи цього. Адже коли непорушно дотримуватися християнських звичаїв, це вже само собою породжує певний рівень матеріального добробуту, бо примирює з началом та джерелом усіх благ – Богом; угамовує оту пару лих-близнюків, які часто роблять людину нещасною в житті навіть серед достатку, а саме – «грошолюбство» і жагу насолод (пор. 1 Тим. 6:9–10). Коли задовольнятися поміркованим життям, бути ощадливими, тоді тримаємося подалі від тих пороків, через які дехто переводить убоге майно, а дехто – величезні маєтки, пускаючи за вітром пишну спадщину.

(24) До того ж Церква і прямо сприяє добробутові пролетарів, започатковуючи та підтримуючи діла, які, за її розумінням, провадять до полегшення їхньої нужди.

Отож і в цьому виді благодіянь вона завжди була видатною – так, що її подивляли і хвалили навіть недруги. Такою була сила любови між найдавнішими християнами, що багатші з-поміж них часто зрікалися маєтків, щоб допомогти іншим; тому «ніхто з них не був у злиднях» (Ді. 4:34). Дияконам – бо саме для цього й засновано цей чин – апостоли доручили виконувати щоденне служіння благодійности; та й апостол Павло, хоч і зайнятий опікою над усіма Церквами, все ж не вагаючись вирушав у виснажливі подорожі, щоб особисто привезти подаяння біднішим християнам. Ці гроші, що їх добровільно вно-

сили на кожному християнському зібранні, Тертуліян називає «внесками милосердя», адже їх витрачали «на годування та поховання нужденних; на хлопців та дівчат, позбавлених майна і батьків; на близьких похилого віку; на потерпілих кораблетрощу»⁷.

Так поступово постала та спадщина, яку Церква пильно стереже, немовби родинне майно нужденних. Вона допомагає знедоленому людові, звільняючи його від сорому жебрацтва. Спільна мати і заможних, і нужденних, Церква, скрізь пробуджуючи досконалу в своїй величі любов, заснувала чернечі та численні інші корисні згромадження; завдяки їхній допомозі майже не існує таких нещасть, на які не знайшлося б розради.

Щоправда, нині багато хто, як колись язичники, доходять до того, що роблять закиди Церкві навіть за цю величезну любов: їй на заміну, бачиться, прийшло благодіяння, встановлене державним законодавством. Проте не знайдеться жодного людського починання, яке замінило б християнську любов, цілковито спрямовану на користь інших. Ця чеснота властива лише Церкві: якщо не черпати її з пресвятого Ісусового серця, то її взагалі немає; але ж віддалік від Христа блукає той, хто відступив від Церкви.

(Частина II. Роль держави)

(25) А втім немає сумніву, що для досягнення поставленої мети потрібні й ті засоби, які у владі людини. Цілковито всі, кого це стосується, повинні діяльно прагнути до одного і на одне працювати, кожен мірою своєї спроможності. Тут є деяка схожість із урядником світу – Провидінням: бачимо, що добрі наслідки випливають із гармонійної співдії всіх причин, від яких вони залежать.

А тепер належить з'ясувати, яку частку допомоги слід очікувати від держави. Під державою тут розуміємо не таку, якою послуговується той чи інший народ, а таку, якої вимагає згідний із природою правний розум і яку схвалюють ті свідчення божественної мудрости, що їх Ми самі докладно роз'яснили в енцикліці про християнський устрій громад (*Immortale Dei*).

(Обов'язок держави дбати про спільне благо, зокрема про благо робітників)

(26) Отож ті, що правлять державою – і найвищі керівники, й адміністратори нижчих рівнів, – мають робити свій внесок насамперед усім укладом

⁷ Тертуліян. *Апологія* 2, 39.

законодавства та установ, домагаючись, щоб уже завдяки самому державному устроєві та урядуванню розцвітав і суспільний, і приватний добробут: цьому служить розсудливість у громадських справах, це і є, власне, обов'язком очільників. А найдієвішими чинниками добробуту народів є порядність звичаїв, правомірний та впорядкований устрій родин, захист релігії та правосуддя, помірковане накладання та рівномірний розподіл громадських обов'язків, розвиток виробництва й торгівлі, успішний розвиток землеробства й тому подібне: що старанніше сприяти цьому всьому, то краще та щасливіше житимуть громадяни. Саме завдяки цьому ті, що правлять державою, спроможні приносити користь різним класам, а передусім покращувати становище пролетаріату; і робити це вони повинні цілковито повноправно, без жодної підозри у свавіллі, адже держава силою свого обов'язку має дбати про спільне благо. І що більше вигод забезпечуватиме ця загальна дбайливість, то менше окремих шляхів треба буде намацувати для того, щоб виручити робітників.

(27) Варто зважити й на глибше міркування у цій справі, а саме – що уклад держави має гармонійно поєднувати всіх її членів: і найвищих, і найнижчих. Адже пролетарі, згідно з природним правом, – такі самі громадяни, як і заможні. Вони є справжніми живими членами, з яких складається, за посередництвом родин, суспільне тіло держави; не кажучи вже про те, що в кожному великому місті вони становлять переважну більшість. Отож, оскільки цілковито абсурдно дбати лише про одну частину громадян і занедбувати іншу, то звідси випливає, що державі слід докладати належних зусиль у піклуванні про забезпеченість і вигоду пролетаріату, – аби не вийшло порушення справедливості, яка велить уділяти кожному своє. Мудро про це сказано у святого Томи: «Оскільки частина і ціле певним чином є те саме, то й те, що належить цілому, певним чином належить і частині»⁸. Тому-то серед численних і не легких обов'язків тих правителів, які дбають про народ, чільне місце посідає рівномірний захист усіх класів громадян, тобто непорушне дотримання тієї справедливості, яка називається розподільчою.

Хоч якийсь внесок у сукупність спільних благ роблять усі без винятку громадяни, – бо й лєвова частка цих благ вільно розподіляється між усіма, – все ж цей внесок аж ніяк не може бути рівним і тим самим для всіх. Хоч би якими розмаїтими були форми правління, завжди залишатиметься розрізнення статусу громадян, без якого не існує – та й уявити не можна – жодної спільноти. Неодмінно мусять бути ті, що віддаються державним справам, що встановлюють закони, що чиняють правосуддя, нарешті, що своїми владними рішеннями керують господарчими справами та військовими діями. Те, що такі люди посі-

⁸ Сума богослов'я, II-II, пит. 61, арт. 1, на 2.

дають перші місця і їх у кожному народі вважають очільниками, очевидно для всіх: адже саме вони найбезпосередніше та найвидатніше дбають про спільне благо. Натомість ті, що зайняті в якійсь індустрії, приносять користь державі в інший спосіб, іншим служінням; та все ж і вони, хоч непрямо, працюють на користь держави. А оскільки суспільне благо неодмінно мусить бути таким, що люди, здобуваючи його, стають кращими, то воно вочевидь насамперед ґрунтується на чеснотах. Попри це, до справ добре влаштованої держави належить забезпечення також і матеріальних благ, «користування якими необхідне для діяння чеснот»⁹.

І от для створення цих благ найпотрібнішою та найдієвішою є саме праця пролетаріату – чи на нивах він докладає свого труду та вміння, чи в цехах. Навіть більше, його сила й ефективність у цій ділянці є такою, що можна цілком істинно стверджувати: багатство держави постає не з чого іншого, як із праці робітників. Отож справедливість вимагає, щоб держава піклувалася про пролетаря; щоб і він одержував частку із того внеску, що його робить на спільну користь; щоб мав дах над головою, мав у що вдягнутися, був здоровий і терпів менше злигоднів. Звідси випливає, що слід сприяти всьому так чи інакше корисному для становища робітників. І ця турбота аж ніяк не йтиме комусь на шкоду, а, навпаки, буде корисною для всіх, адже й держава всіляко зацікавлена, щоб ті, які створюють такі необхідні блага, самі зазнавали якнайменше бідувань.

(Норми і межі втручання держави)

(28) Неправильно, як Ми вже казали, щоб держава поглинала громадянина чи родину: справедливо буде дозволити кожному вільно діяти в межах своїх повноважень, доки це не шкодить спільному благові й не завдає комусь збитків. І все ж ті, що правлять, мають дбати про захист спільноти та її частин: спільноти – оскільки оберігати її доручила верховній владі сама природа, адже стерегти безпеку громади – це не тільки найвищий закон управління, а й сама причина та підстава його існування; частин – оскільки (і в цьому погоджуються і філософія, і християнська віра) за самою своєю природою держава має турбуватися про користь не тих, кому владу доручено, а тих, кого доручено владі. А оскільки право повелівати походить від Бога і є немовби уділенням його верховного владництва, то й здійснювати його треба за зразком Божої влади, з батьківською турботою дбаючи про кожного зокрема не менше, ніж про всіх загалом. Отож коли щось завдає шкоди чи стоїть на заваді або справам усїєї спільноти, або інтересам окремих класів, – і в інший спосіб

⁹ Св. Тома. *Про правління володарів*, I, гл. 15.

запобігти цьому або виправити це неможливо, – неодмінним є втручання державної влади.

(29) А в інтересах як громадського, так і приватного добробуту – щоб панували мир і злагода; щоб усяке родинне співжиття керувалося Божими заповідями та природними засадами; щоб люди дотримувалися релігії й шанували її; щоб і в приватному, і в громадському житті панувала доброзвичайність; щоб усі свято дотримувалися справедливості і щоб ніхто не кривдив іншого безкарно; щоб громадяни зростали сильними і в разі потреби здатними шанувати й оборонити державу. Тому якщо, бува, назріє заколот або страйк робітників; якщо в середовищі пролетарів руйнуватимуться природні родинні зв'язки; якщо зазнаватиме шкоди релігія через те, що робітникам не створено достатньо сприятливих умов для справ благочестя; якщо через перебування в цехах упереміш осіб різних статей та через інші згубні спонуки до гріха нависне небезпека над доброзвичайністю; якщо власницький клас утискатиме клас робітників несправедливими тягарями або гнітитиме негідними людської особи умовами; якщо руйнуватиме їхнє здоров'я непомірною чи невідповідною до віку і статі працею – у таких-от випадках явно має бути застосовано, в певних межах, силу та владу закону. А межі ці визначає причина, через яку постала потреба застосувати закон: ідеться про те, щоб покласти на закон не більше і йти в цьому не далі, ніж вимагає виправлення хиб чи усунення небезпеки.

Звісно, права, хоч би кому вони належали, треба свято оберігати, і державна влада має забезпечувати, щоб кожен мав свої; от тільки, захищаючи права приватних осіб, треба особливо брати до уваги недужих та неімущих. Адже багатії здатні самі себе захистити, тож не так уже й потребують державної опіки; а от злиденний простолюди, неспроможний сам себе убезпечити, насамперед покладається на заступництво держави. Отож саме цю нужденну більшість найманих працівників держава має охопити особливою турботою й піклуванням.

(Окремі випадки втручання держави)

(30) (*Захищати приватну власність*) Однак слід окремо торкнутися ще деяких важливих речей. Насамперед, законіві належить своїми приписами захищати приватну власність. І саме тепер, за такого розпалу пожадань, найважливіше тримати у вузді простолюди. Так, прагнути кращого дозволено й не суперечить справедливості; але відбирати в іншого те, що йому належить, і під прикриттям нісенітної «рівності» зазіхати на чуже майно не дозволяють ні справедливість, ні міркування спільної користі. Звісно, набагато більша

частина робітників радше здобуватиме кращу долю в чесній праці, не кривдячи когось іншого; та все ж налічується чимало й тих, які, пройнявшись шкідливими ідеями та запрагнувши перевороту, всіма способами намагаються зворохобити маси і спонукають їх до насилля. Отож має втрутитися державна влада і, загнуждавши заводіїв, уберегти звичаї робітників від підступного розтління, а правомірних власників – від небезпеки грабунку.

(31) (*Запобігати страйкам*) Тривалий або тяжкий труд і невдоволеність розміром винагороди часто дають робітникам привід страйкувати й віддаватися добровільному безділлю. Цьому частому й поважному лихові має зараджувати держава, адже страйки не тільки завдають шкоди і власникам, і самим робітникам, а й стають на заваді торгівлі та державним інтересам; а що від них зазвичай і до насилля та заворушень недалеко, то страйки часто ставлять під загрозу й громадський спокій. Саме тому дієвіше та корисніше буде запобігати страйкам владою закону й відвертати це лихо, вчасно усуваючи причини, через які постає конфлікт між власниками та працівниками.

(32) (*Дбати про духовне благо робітників*) Є також і в робітників багато такого, що потребує захисту держави, а передусім – духовні блага. Хоч яке добре та жадане земне життя, воно не є тією остаточною метою, для якої нас народжено, а є лише шляхом та засобом для вдосконалення життя духовного у спогляданні істини і практикуванні добра. Саме душа несе в собі явний образ та подобу Божу; саме в ній – осідок того владарювання, яким людині велено панувати над нижчими створіннями й обертати собі на користь усе, що родять землі та моря: «Наповняйте землю та підпорядкуйте її собі; пануйте над рибою морською, над птаством небесним і над усяким звіром, що рухається по землі» (Бут. 1:28). Усі люди в цьому рівні між собою, й немає жодної різниці між багатими та бідними, панамі та слугами, володарями і простими людьми, «бо той самий Господь усіх» (Рим. 10:12). Ніхто не може безкарно ображати людську гідність, до якої сам Бог ставиться з великою пошаною, ані ставати на заваді діяльному прагненню до тієї досконалости, що відповідає віковичному життю в небесах. Але й із власної волі людина не може ставитися до себе невідповідно до своєї природи й перебувати в духовному рабстві: тут ідеться не про її права, – які нехай залишаються непорушними, – а про обов'язки перед Богом, яких необхідно свято дотримуватися.

Звідси випливає й необхідність відпочинку від праці у святкові дні. Під цим, однак, не слід розуміти ще більшого зловживання бездіяльним дозвіллям, а тим паче жаданого багатства неробства, яке живить пороки та спонукає до розтрати грошей, а слід розуміти саме освячений релігією відпочинок. У поєднанні з релігією відпочинок відкликає людину від турбот та клопотів

буденного життя, а закликає до роздумів про небесні блага й до віддання Божому Маєстатові належного поклоніння. Саме в цьому передусім полягають суть і мета відпочинку у святкові дні; саме це Бог і у Старому Завіті утвердив одним із чільних законів: «Пам'ятай про відпочинковий день, щоб святити його» (Вих. 20:8) – і власним діянням подав приклад, удавшись до сокровеного спочинку відразу по тому, як створив людину: «Спочив сьомого дня від усього свого діла, що творив був» (Бут. 2:2).

(33) *(Дбати про умови праці робітників)* Що ж до піклування про тілесні, зовнішні блага, то насамперед годиться врятувати нещасних робітників від знавіснілої зажерливості тих, хто заради наживи непомірно зловживає людьми, неначе речами. Йдеться про те, що ні справедливість, ні людяність не допускають вимагати працювати аж стільки, щоб від надмірного труду притуплявся дух, а водночас і виснажувалося тіло. Продуктивність людини, згідно з її природою, має певні межі, поза які нездатна вийти. Звісно, вправління та досвід покращують її, але тільки за умови, що людина регулярно припинятиме діяльність і відпочиватиме. Отож треба пильнувати, щоб робочий день не тривав довше, ніж дозволяють сили.

Про те, яким має бути період відпочинку, слід судити, виходячи з різновиду праці, з обставин часу та місця, зі стану здоров'я самих робітників. Інтенсивність і обтяжливість праці для здоров'я тих, що, скажімо, трудяться в каменоломні чи добувають із надр залізо, мідь та інші копалини, слід компенсувати короткочасністю цієї праці. Треба зважати й на пору року: часто та сама праця цілком стерпна в одну пору, але нестерпна або дуже важко стерпна в іншу.

Нарешті, несправедливо домагатися того, на що спроможний дорослий і здоровий чоловік, від жінки чи дитини. Особливо щодо дітей слід вельми остерігатися, щоб вони ставали до праці не раніше, ніж їхнє тіло, хист і дух достатньо зміцніють з віком. Сили, які в дитинстві бубнявляють, наче зелені паростки, надламуються від передчасних навантажень, і через це занепадає весь розвиток дитини. Так само деякі професії не підходять і жінкам, народженим для домашньої праці; ця ж бо праця й оберігає пристойність жіночої статі, і природно служить вихованню дітей та сімейному добробуту.

Загалом має бути постановлено відводити робітникам стільки дозвілля, щоб воно компенсувало витрачені в трудах сили, адже тільки перерва в праці може їх відновити. У будь-якій угоді між власниками та робітниками завжди має бути або прописано, або мовчазно прийнято умову, що застерігає і за тими, і за тими відпочинок. Інша угода не буде чесною, бо не годиться ні вимагати, ні приставати на нехтування обов'язків, що їх людина має чи то перед Богом, чи то сама перед собою.

(34) (*Дбати про справедливість заробітної платні*) Тут ми торкаємося дуже важливого моменту, що його конче слід розуміти правильно, щоб не схибити у той чи інший бік. Ідеться ось про що. Міра заробітної платні визначається вільною згодою сторін. Отож вбачається, що працедавець, сплативши винагороду, виконав обіцяне і більше нічого не винен. Несправедливість постає лише тоді, коли або власник відмовляється сплатити тверду платню, або робітник – виконати роботу в повному обсязі; у таких випадках – але в жодних інших – правомірно втрутитися державній владі для забезпечення права кожного. Справедливому судді, однак, нелегко погодитися з такою аргументацією, і неможливо погодитися цілковито, бо вона не є всебічно довершеною: у цих міркуваннях бракує одного дуже вагомого моменту. Працювати – означає трудитися задля здобуття речей, необхідних для задоволення різних життєвих потреб, насамперед для самозбереження: «В поті лица твого їстимеш хліб твій» (Бут. 3:19). Отож людська праця має дві закладені від природи риси, а саме: по-перше, вона є *особистою*, бо затрачувана енергія тісно пов'язана з конкретною особою і цілковито належить тому, хто виконує певні дії; мало того, вона дана особі для використання задля її власного блага; по-друге, праця є *необхідною* – з тієї причини, що її плоди потрібні людині для збереження життя; а берегти життя наказує сама природа, якій конче слід коритися. Отож якщо розглядати це питання лише з того боку, що праця є особистою, то, без сумніву, робітник має непорушне право пристати й на нижчий рівень домовленої винагороди: працює він добровільно, а отже, так само добровільно може задовільнитись і малою винагородою, і цілковитою її відсутністю.

Проте зовсім по-іншому слід судити, якщо з особистісністю труду поєднується його необхідність, яку можемо відокремити від першої лише умоглядно, а не реально. Справді-бо, збереження життя – загальний обов'язок кожного, а не виконувати його – злочин. Звідси необхідно випливає право на здобуття речей, що підтримують життя; а доступність цих речей усякій людині з низів забезпечує не що інше, як одержана за труд винагорода. Нехай навіть робітник і власник вільно доходять згоди, зокрема щодо рівня заробітної платні; проте завжди присутній і певний елемент природної справедливості, яка вища й давніша за вільну волю учасників угоди, а саме – що винагороди не має бракувати для прожитку ощадливого та доброзвичайного робітника. Отож якщо робітник, чи то змушений нуждою, чи то побоюючись іще гіршої біди, приймає жорстокі умови – а мусить приймати хоч-не-хоч, бо їх диктує власник або працедавець, – він зазнає насильства, тобто кричущої несправедливості.

І все ж у цих та подібних випадках у те, які це мають бути умови в кожному виді праці, скільки має тривати робочий день, які заходи охорони здоров'я на робочому місці слід найпильніше забезпечувати, не повинні грубо втручатися чиновники, насамперед з огляду на таке розмаїття обставин: стану справ,

часу, місця. Досить буде застерегти судження в цих речах за спілками, про які ще скажемо нижче, або вдатися до іншого способу, щоб забезпечити інтереси найманих працівників із залученням, у разі необхідности, підтримки та захисту держави.

Якщо робітник одержуватиме достатню винагороду, щоб забезпечувати себе, дружину та дітей, він, будучи мудрим, дбатиме про ощадність і чинитиме те, до чого, бачиться, напоумлює сама природа: скорочуючи витрати, здобуватиме навіть деякий надлишок, що дасть йому змогу забезпечити собі скромний дохід.

(35) *(Дбати про зближення двох класів)* Ми вже довели, що робітниче питання можна успішно розв'язати лише тоді, коли приймемо та встановимо непорушність права приватної власности. Тому й закони мають сприяти цьому праву і мірою можливости забезпечувати, щоб якнайбільше люду прагнуло володіти майном. Досягнення цього матиме прекрасні наслідки, а передусім, звісно, справедливий розподіл благ. Адже сили суспільних змін у великих містах розділили громадян на два класи, між якими постала величезна нерівність. З одного боку премогутня – бо ж пребагата – меншість, яка панує над усією індустрією й торгівлею, всі засоби виробництва обертає на власну вигоду, ще й має неабиякий вплив на управління державою. З іншого ж боку – неїмуца та немічна більшість, із душею зраненою й завше готовою до заворушень.

А от якби заохотити простолюду до працьовитости надією на здобуття якоїсь ділянки ґрунту чи власного майна, ці класи поступово зблизилися б між собою, адже було б усунуто нерівність між превеликим багатством і превеликою нуждою. До того ж значно зросте урожайність, адже люди, знаючи, що обробляють своє, докладають набагато більше завзяття й старанности; навіть більше: вони просто полюблять оброблену власними руками землю, від якої очікують не лише поживи, а й достатку для себе та близьких. Оте добровільне завзяття – і це видно кожному – вельми сприяє щедрим урожаєм та примноженню багатства громади.

Звідси випливає й третя перевага, а саме те, що люди міцніше триматимуться тієї землі, на якій народились і побачили світ: не проміняють батьківщину на чужину, якщо батьківщина дасть можливість вести стерпне життя. Проте досягти цих вигод можливо лише за однієї умови: що приватний дохід не з'їдять непомірні податки і стягнення.

Право володіння приватною власністю дано не людським законом, а природою, тож державна влада не може скасувати цього права, а може тільки робити стриманішим користування ним, узгоджуючи його зі спільним благом. Якщо ж під виглядом податків вона відніматиме від приватного майна більше, ніж належить, то чинитиме несправедливо та нелюдяно.

(Частина III. Діяльність робітничих спілок)

(Обов'язковість співпраці власників і робітників)

(36) Нарешті, власники та й самі робітники багато можуть досягти в цій справі за допомогою тих інституцій, які забезпечують і вчасну допомогу потребуючим, і взаємне зближення обох класів. Серед них варто згадати такі: товариства взаємодопомоги; різні приватні ініціативи з убезпечення робітників, а також їхніх овдовілих дружин та осиротілих дітей, якби знезацька щось трапилося – чи то підкосила недуга, чи спіткала раптова смерть; заклади опіки над дітьми, підлітками й людьми похилого віку.

Та все ж чільне місце серед цих інституцій посідають робітничі спілки, бо вони, по суті, охоплюють і все інше. Давно відомо про ті добрі діла, що їх творили у наших предків ремісничі цехи: вони не тільки прекрасно ставали в пригоді ремісникам, а й несли приріст і розквіт самим ремеслам, як це засвідчують численні пам'ятки. Нині ж, у нашу освічену добу з її новими звичаями та зрослими щоденними потребами, робітничі спілки, звісно, мусять пристосуватися до сучасного життя. Тішать звістки, що такі товариства, до яких входять чи то самі робітники, чи то впереміш представники обох класів, уже формуються; залишається побажати, щоб зростала їхня кількість та впливовість. І хоч про них у нас уже не раз була мова, хотілося б і тут показати їхню доречність і правомірність утворення їх; а також те, якого порядку їм годилося б дотримуватись та якою діяльністю займатися.

(Право на об'єднання у спілки є природним)

(37) Усвідомлення немічності власних сил спонукає й заохочує людину вдаватися до допомоги інших. У Святому Письмі сказано: «Двом ліпше, ніж одному, вони бо мають ліпшу користь із своєї праці. Бо як упадуть, один одного підніме. Горе ж одному, як упаде, і нема нікого, щоб його підвести» (Проп. 4:9–10). А ще: «Брат, якому брат помагає, – наче міцна твердиня» (Прип. 18:19)¹⁰. Ця природна схильність провадить людину до об'єднання у громадянське суспільство, а також схиляє її до входження в інші спільноти зі співгромадянами – дрібні, недосконалі, та все ж справжні спільноти. Між ними і тим великим суспільством існує багато відмінностей, адже й безпосереднє призначення у них різне.

Мета громадянського суспільства стосується всіх, бо полягає у спільному благові, а співпричетними до нього – кожен своєю мірою – за правом є всі;

¹⁰ Переклад мій за текстом Вульгати. – Р. П.

тому-то воно й називається суспільством, що в ньому люди спілкуються між собою, разом творячи єдину державу¹¹. Натомість ті спільноти, які постають немовби в його лоні, вважаються приватними, бо їхньою безпосередньою метою є приватна користь, до якої причетні лише їхні учасники. «Приватною ж спільнотою є та, яка збирається для здійснення якоїсь приватної справи, як-от коли двоє чи троє утворюють спілку, щоб разом торгувати»¹².

(38) І все ж, хоч приватні спільноти існують у складі держави і кожна з них є немовби її частиною, держава не владна заборонити й скасувати їх усі як такі. Вступати у приватні спільноти дозволяє людині її природне право, а держава постала саме для захисту, а не для знищення природного права. Отож якщо вона заборонить громадянам творити об'єднання, то явно суперечитиме сама собі, адже і громадянське суспільство, і приватні спільноти постають з одного начала, а саме з того, що люди від природи схильні гуртуватися.

Деколи буває, що закон правомірно стає на заваді таким спільнотам, – тоді, коли їхні статутні цілі відверто суперечать порядності, справедливості й державній безпеці. У таких випадках державна влада має право перешкоджати цим спільнотам утворитись, а коли вже вони зібралися, має право розпустити їх; однак вона мусить якнайпильніше остерігатися, щоб не виявитися порушницею прав громадян і не ухвалити під приводом суспільної користі чогось нерозумного. Адже законам треба коритися лише доти, доки вони узгоджуються з правним розумом, а отже, з одвічним законом Божим.

(39) Тут спадають на думку товариства, колегії, чернечі чини, породжені авторитетом Церкви та благочестивою волею християн; про те, скільки вони зробили для спасіння людського роду, оповідає історія аж до наших часів. Якщо судити лише на підставі розуму, такі спільноти започатковано для добродісної справи, а тому вочевидь згідно з природним правом. А от у тій частині, в якій вони мають справу з релігією, їм правомірно належить коритися лише Церкві. Отож ніхто з очільників держави не може ані заявляти своє право на них, ані брати на себе контроль за ними; обов'язком держави є радше шанувати й оберігати їх, а в разі потреби – стримувати від беззаконня.

Бачимо, однак, що, особливо в теперішні часи, стається геть по-іншому. Багато де такі спільноти зазнали від держави насильства, і скривджено їх різним чином: їм накинута пута цивільного законодавства, їх позбавлено легітимних прав юридичних осіб, у них відібрано майно. А свої права на це майно мали і Церква, й окремі члени спільноти, а також ті, що пожертвували його

¹¹ Див.: Св. Тома. *Проти напасників на поклоніння Богові та благочестя*, гл. 2.

¹² Там само.

з певним призначенням, і ті, для чиєї вигоди та втіхи його призначено. Тому не можемо стриматися, щоб не поскаржитись на ці несправедливі та згубні утиски, а тим паче на те, що, як бачимо, перекрито шлях мирним і з усіх оглядів корисним католицьким спільнотам, – і це тоді, коли проголошують, що об'єднуватись у спільноти цілковито законно; а до того ж можливістю робити це щедро наділяють людей, які виношують згубні як для релігії, так і для держави задуми.

(40) Нині участь у найрізноманітніших об'єднаннях, передусім робітничих, явно вища, ніж будь-коли. Тут не місце з'ясовувати, звідки більшість із них узялися, чого вони хочуть, якими стежками ходять; та все ж є думка – і вона має чимало підтверджень, – що їх часто-густо очолюють тіньові діячі й запроваджують у них порядки, супротивні і християнству, і громадській безпеці: захопивши все поле робіт, вони чинять так, що хто відмовляється об'єднуватись з ними, той змушений розплачуватися нуждою. За цих обставин робітникам-християнам доводиться вибирати одне з двох: або записуватися до тих об'єднань, де загрожує небезпека їхній релігії, або засновувати власні товариства, щоб спільними силами відважно позбутися цього несправедливого та нестерпного утиску. Якщо ми не хочемо наразити найвище благо людини на щонайпрямішу загрозу, то чи можемо мати сумнів, що з усіх оглядів бажаним є саме той другий шлях?

(Католицькі конгреси та інша добродійна діяльність)

(41) Великої похвали заслуговують багато хто з-поміж католиків, які, належно зваживши на вимоги часу, шукають і випробовують шляхи, як чесними засобами привести пролетарів до кращого життя. Узавши на себе покровительство над ними, вони намагаються підвищити їхній добробут – як родинний, так і особистий, – а також справедливо впорядкувати стосунки між робітниками та власниками, живлячи і зміцнюючи і в тих, і в тих почуття обов'язку та дотримання евангельських заповідей. А заповіді ці, відохочуючи людину від непоміркованости, не дають переступати межі й оберігають злагоду серед громадян дуже різного особистого та майнового стану.

Саме тому ми часто бачимо, як видатні мужі збираються, щоб обмінятися думками, об'єднати зусилля й зарадити там, де є найбільша потреба. Інші намагаються об'єднати робітників різних професій в успішні спільноти, допомагають радою та ділом, дбають про їхню чесну і плідну зайнятість. Додають завзяття й уділяють своє покровительство єпископи: за їхнім схваленням та підтримкою численні клирики обох чинів наполегливо піклуються про духовний розвиток спілчан. Нарешті, не бракує католиків, які, хоч володіють

багатими статками, проте добровільно стають на бік найманих робітників і засновують та щедро забезпечують великими коштами такі спілки, завдяки яким робітникові легко заробити не тільки на теперішні вигоди, а й на гідне заповнення майбутнього спочинку. Скільки блага суспільству приносить ця різноманітна і жвава діяльність, надто добре відомо, щоб тут вести про це мову. Звідси черпаємо добру надію на майбутнє – аби лише такі спілки постійно примножувалися і ними розсудливо та помірковано керували. Держава ж нехай оберігає такі правомірно утворені об'єднання громадян, не втручаючись, однак, у їхній внутрішній уклад та розпорядок: животворний рух іде від внутрішнього начала, а зовнішній тиск, навпаки, перебиває його.

(Внутрішні правила у спілках)

(42) Звісно, для однотайности й однодумности в діях ця справа конче потребує поміркованости і розважного порядкування. Отож якщо громадяни мають змогу вільно об'єднуватися – а вони його мають, – то у них має бути й право вільно обирати той порядок і ті правила, які, за їхнім судженням, найкраще сприяють досягненню поставленої мети.

Якими ж мають бути в деталях згадані поміркованість і впорядкованість? Ми вважаємо, що їх неможливо визначити певними та чіткими правилами. Радше це слід установлювати, виходячи з характеру кожного народу, з досвіду та практики, з виду та продуктивности виробництва, з обсягу торгівлі та з інших матеріальних і часових обставин, – усе це треба вдумливо зважити.

Якщо ж підсумувати, то як загальне й постійне правило слід прийняти те, що уклад і управління робітничих спілок мають служити якнайпридатнішим та якнайзручнішим знаряддям для досягнення їхньої мети, а вона полягає в тому, щоб кожен член спілки мірою можливости досягав примноження тілесних, духовних, майнових благ. Особливо ж вони мають бути спрямовані, як на своє найважливіше завдання, на вдосконалення благочестя і доброзвичайности; насамперед це має бути визначальним у порядкуванні спілок. Інакше-бо вони виродяться у щось інше і стануть мало чим кращі за той вид об'єднань, у яких цілковито не зважають на релігію. Справді, яка користь робітникові за допомогою спілки домагатися матеріального достатку, якщо нестача пожитку для душі ставить під загрозу її спасіння? «Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занепасть власну душу?» (Мт. 16:26). Саме це, навчає Господь Христос, слід мати немовби за ознаку, якою християнин відрізняється від язичника: «Про все те побиваються погани... Шукайте перше Царство Боже та його справедливість, а все те вам докладеться» (Мт. 6:32–33).

Отож треба ставити на перше місце Бога і найбільше уваги приділяти релігійному вихованню, щоб усі пізнали свій обов'язок перед Богом; щоб

твердо знали, у що годиться вірити, на що надіятися, що чинити заради вічного спасіння; щоб особливо старанно кріпилися проти хибних думок і всякого розтління. Робітника слід заохочувати до поклоніння Богові та благочестя, зокрема до почитання святкових днів: хай привчається шанувати й любити Церкву як спільну для всіх Матір, а також коритися її настановам і брати участь у її святих Таїнствах, які є божественними знаряддями спокути духовних падінь та здобуття святости.

(Права та обов'язки членів спілок)

(43) Поклавши релігію в основу правил робітничих спілок, варто перейти до усталення взаємин між їхніми членами задля досягнення мирного співжиття й успішного розвитку. Повинності в товаристві слід розподіляти, виходячи зі спільних інтересів, але так, щоб через неоднаковість їх не послаблювалася злагода. Особливо важливо вдумливо розділити обов'язки і чітко їх окреслити, щоб нікого не скривдити. Спільними коштами треба розпоряджатися чесно, щоб міра допомоги визначалася потребою кожного. Права та обов'язки власників слід гармонійно узгоджувати з правами та обов'язками робітників; якби ж представник якогось із класів вважав себе в чомусь скривдженим, то якнайбажанішим було б визначити у правилах організації розважливих та чесних мужів з-поміж її членів, щоб вони своїми рішеннями розв'язували спори. Треба також особливо дбати про те, щоб робітникові в жодну пору не бракувало зайнятості, а внески щоб зараджували в потребі – не тільки коли стався нещасний випадок на виробництві, а й коли хтось потерпає від недуги, старости чи негараздів.

Такі правила – якщо тільки їх добровільно приймуть – будуть достатніми, щоб забезпечити вигоду й добробут незаможним; тоді католицькі спілки виконуватимуть неабияку роль у розквіті громади. І таке майбутнє Ми передбачаємо не наосліп, а на підставі того, що відбулося в минулому. Одна доба приходить на зміну іншій, але в їхній історії зберігається дивовижна подібність, адже править нею Боже Провидіння, скеровуючи та схиляючи неперервну низку подій до тієї мети, яку було наперед визначено ще при створенні людського роду. Знаємо, що в ранню добу первісної Церкви християнам закидали, що вони здебільшого живуть або з милостині, або з заробітку. Проте, хоч і позбавлені багатств та влади, вони переконанням зуміли здобути собі й ласку заможних, і покровительство могутніх: видно було, що вони роботящі й миролюбні, подають взірець справедливості, а найбільше – любови. Перед лицем такого способу життя і звичаїв розвіялися всякі упередження, стихли наклепи недоброзичливців, а застарілі забобонні вигадки поволі поступилися християнській істині.

(Значення робітничих спілок, пройнятих християнським духом)

(44) Нині йде спір про становище робітників; і для держави дуже важливо, розумно його буде розв'язано чи ні. Розумний розв'язок легко забезпечили б робітники-християни, якби, об'єднавшись у спілку, під розважливим провідництвом вступили на той шлях, якого наші батьки та предки трималися з винятковою користю і для себе, і для громади. Хоч би якою великою була сила людських упереджень та пожадань, все ж, – якщо тільки злий умисел не притупить відчуття чесности, – громадяни самі проймуться прихильністю до тих, що знані своєю працьовитістю і скромністю, про яких відомо, що справедливість вони ставлять вище за наживу, а понад усе ставлять виконання обов'язку.

Звідси випливає ще й та перевага, що з'являється надія і можливість опам'ятатися тим робітникам, які або цілковито відкидають християнську віру, або живуть чужими їхньому віросповіданню звичаями. Переважно вони усвідомлюють, що їх ошукано хибними надіями та вдаваністю виставленого на позір; відчувають, що зажерливі власники ставляться до них нелюдяно, ледве чи цінуючи їх вище за той зиск, що його вони приносять своєю працею; а в тих товариствах, куди їх втягнуто, замість любови та приязні панують внутрішні чвари – постійні супутниці безтямної й позбавленої віри убогости. Як же багато цих духовно зламаніх і тілесно виснажених людей хотіли б визволитися з такого принизливого рабства, та не наважуються: чи то соромляться людей, чи то бояться нужди. Добробутіві їх усіх могли б напрочуд прислужитися католицькі спілки, якби привабили в своє лоно, зараджуючи їхнім труднощам, тих, що вагаються; якби взяли під свою опіку й захист тих, що отямилися.

(Висновок. Любов – володарка всіх чеснот)

(45) Оце вам, Достойні Брати, про те, хто і яким чином має конче потрудитися в цьому дуже нелегкому ділі. Кожен має братися до своєї частки праці, і то не гаючись, щоб це накопичення негараздів не стало невиліковним через зволікання з ліками.

Хай правителі держави застосовують передбачене в законах та установах; хай пам'ятають про свій обов'язок заможні люди та власники; хай докладають розумних зусиль пролетарі, про яких, власне, йдеться; а оскільки, як Ми вже сказали, докорінно зарадити лихові може тільки релігія, то хай усі усвідомлять, що насамперед треба відновити християнські звичаї, без яких навіть зброя розважливости, хоч і вважається щонайпридатнішою, ледве чи порятує.

Що ж до Церкви, то вона ніколи й жодним чином не дозволить, щоб забракло її діяння; і що більше їй буде надано свободи дій, то більше вона зможе

допомогти. Це зосібна мають розуміти ті, чиїм обов'язком є дбати про громадський добробут. Хай же священнослужителі докладають усього завзяття і труду і, покликаючись на ваш, Достойні Брати, авторитет і приклад, безнастанно викладають людям усякого стану взяту з Євангелія науку життя; хай з усіх сил борються за спасіння народу, а насамперед нехай стараються й оберігати в собі, і пробуджувати в інших – чи з верхів ті люди, чи з низів – любов, володарку й царицю всіх чеснот. Адже сподіватися жаданого спасіння ми можемо передусім тоді, коли проллємо щедрю любов – любов християнську, яка є тим законом, що підсумовує все Євангеліє, яка завжди готова присвятити себе благові інших, яка є для людини найнадійнішою протиотрутою від мирської пихи та невгамовного самолюбства. Ось якими словами апостол Павло описує різні сторони цієї чесноти та її божественні риси: «Любов – довготерпелива, любов – лагідна... не шукає свого... все зносить... все перетерпить» (1 Кор. 13:4–7).

Із побажанням божественних дарів і на засвідчення Нашого благовоління з великою любов'ю в Господі уділяємо кожному з вас, Достойні Брати, а також вашому клирові та людові Наше апостольське благословення.

Дано в Римі при соборі св. Петра 15 травня 1891 року, чотирнадцятого року Нашого понтифікату.

Лев XIII, Папа

(Переклав з латинської мови Ростислав Паранько)

Quadragesimo anno («Сороковий рік»)

Енцикліка Верховного Понтифіка Пія ХІ про оновлення суспільного устрою на євангельських засадах, у 40-ву річницю енцикліки *Rerum novarum* (1931 р.)

Високодостойним Братам Патріархам, Примасам, Архиєпископам,
Єпископам та іншим місцевим Ординаріям,
які перебувають у мирі та єдності з Апостольським Престолом

Вступ

1. Сороковий рік минає від часу оприлюднення Левом ХІІІ, незабутнім Нашим Попередником, визначної енцикліки *Rerum novarum*, і весь католицький світ, спонукуваний палкою вдячністю, вирішив відзначити цю річницю з пишністю, гідною цього пам'ятного документа.

2. Щоправда, шлях для цього важливого свідчення пастирської турботливості Попередник Наш уже певним чином проклав іншими енцикліками, як-от: про фундамент людського суспільства, тобто про родину і гідне шани Таїнство шлюбу (енцикліка *Arcanum* від 10 лютого 1880); про джерело цивільної влади (енц. *Diuturnum* від 29 червня 1881); про порядок її стосунків з Церквою (енц. *Immortale Dei* від 1 листопада 1885); про головні обов'язки християнина-громадянина (енц. *Sapientiae christianae* від 10 січня 1890); проти помилок соціалізму (енц. *Quod apostolici muneris* від 28 грудня 1878); проти облудного вчення про людську свободу (енц. *Libertas* від 20 червня 1888) й іншими подібними, в яких Лев ХІІІ докладно виклав свої міркування.

Та порівняно з іншими енцикліка *Rerum novarum* (від 15 травня 1891) вирізняється тим, що саме тоді, коли це було найвищою мірою доречно і навіть нагально, вона дала всьому людському родові надійні норми для належного

вирішення пекучих проблем людського суспільства, об'єднаних назвою «соціальне питання».

Нагода, з якої було видано енцикліку *Rerum novarum*

3. І справді, на кінець XIX століття недавно виниклий новий економічний устрій і нова хвиля зростання промисловости спричинили те, що майже у всіх країнах суспільство дедалі чіткіше розділилося на два класи: один, незначний кількісно, користувався майже всіма вигодами, що їх так багато принесли новітні винаходи; другий же складався з величезного числа робітників, які під тиском нищівної убогости марно докладали зусиль, щоб позбутися своїх злиднів.

4. З таким станом справ, безперечно, легко погоджувалися люди, забезпечені багатствами, які мали його за необхідний наслідок економічних законів, а тому вважали, що турбота про убогих належить лише до царини доброчинности, ніби ця доброчинність повинна прикривати очевидне порушення справедливости, що його законодавці не лише толерують, а іноді навіть легітимізують. Проте з цим станом справ не хотіли миритися пригноблені несправедливою долею робітники, які відмовлялися нести це занадто важке ярмо. Тому деякі з них, піддавшись натискові лихих намовлянь, поставили собі за мету здійснити тотальний переворот у суспільстві, тоді як ті, кого ґрунтовне християнське виховання стримувало від прислухання до таких нерозумних речей, утверджувалися в переконанні, що чимало в цій царині треба цілковито і якнайшвидше змінити.

5. Так само вважали ті численні католики – як священники, так і миряни, – які під впливом почуття милосердя, що гідне подиву, вже давно відчували потребу полегшити незаслужене убозтво пролетарів і жодним чином не могли собі уявити, щоб така велика різниця у розподілі земних благ могла справді бути згідною з планами премудрого Творця.

6. Вони щиро шукали відповідного способу зарадити цьому прикрому станові суспільства і надійно забезпечитися від іще гірших лих; та розум людський надто слабкий навіть у найкращих людей, тому, з одного боку, їх відкидали як шкідливих новаторів, а з іншого – вони наштотувались на перешкоди від своїх товаришів, які дотримувались інших поглядів, і врешті вони, загубившись у сум'ятті різних ідей, не знали вже, кому йняти віри.

7. Посеред усіх цих конфліктів і незгод, коли раз у раз вибухали не завжди мирні суперечки, очі всіх, як це часто бувало раніше, звернулися до Петрової Катедри, священної скарбниці всякої істини, з якої на весь світ лунають слова спасіння; напрочуд часто припадаючи до ніг Христового Намісника на землі, усі – дослідники суспільних справ, працедавці та самі робітники – одноставно просили вказати їм нарешті надійний шлях.

8. Над усім цим вельми розсудливий Понтифік довго розмислював перед лицем Бога, питав поради у найдосвідченіших, уважно розглядав аргументи, представлені всіма сторонами і насамкінець, прислухавшись до голосу апостольського сумління (пор. *RN*, п. 1), з високости довіреного йому божественного учительства, вирішив звернутися зі словом до всієї Церкви, навіть до всього людського суспільства, щоб його мовчання не здавалось нехтуванням обов'язку (пор. *RN*, п. 13).

9. Отож 15 травня 1891 року пролунав такий бажаний голос, який, не наляканий складністю цієї справи і не знесилений віком, а, навпаки, зміцнений оновленою енергією, вказав людській родині нові шляхи у царині соціальної доктрини.

Головні пункти *Rerum novarum*

10. Вам дуже добре відома, Високодостойні Брати й улюблені Діти, та подиву гідна доктрина, завдяки якій енцикліка *Rerum novarum* залишиться славетною у пам'яті на довгі століття. У ній незрівнянний Пастир, висловлюючи жаль з того приводу, що більшість знедолених людей, «не маючи гідного рівня життя, поневіряються у злигоднях та бідуваннях», сам особисто з непереможним духом стає на захист справи робітників, які «поступово залишилися самотніми та беззахисними перед нелюдністю власників та непогамовною зажерливістю конкуренції» (*RN*, п. 2). Він не звертався по допомогу ні до лібералізму, ні до соціалізму, з яких перший виявився насправді нездатним запропонувати належне вирішення соціального питання, а другий пропонував вихід, який, будучи ще гіршим злом, накликав би на людське суспільство ще більшу біду.

11. Отож Понтифік – з огляду на те, що в цій проблемі «без залучення релігії та Церкви неможливо відшукати переконливий розв'язок» (*RN*, п. 13), повною мірою використовуючи своє право як ревний охоронець релігії та вершитель усього до неї дотичного, ґрунтуючись виключно на незмінних заса-

дах, що походять зі скарбниці здорового глузду й божественного Об'явлення, з усією певністю і як повновладний (пор. Мт. 7:29), – вказав та проголосив «права й обов'язки, якими мають керуватися у стосунках між собою заможні та пролетарі: ті, що роблять внесок капіталом, і ті, що роблять внесок працею» (RN, п. 1), а також окреслив роль Церкви, державної влади і всіх, хто до цього причетний.

12. І пролунав цей апостольський голос не марно; його з подивом почули і з якнайбільшим запалом прийняли не лише слухняні діти Церкви, а й немало людей, далеких від істини та єдності віри, і майже всі приватні дослідники та державні законодавці, які відтоді й надалі перейнялися соціально-економічним питанням.

13. Але найрадісніше прийняли цю енцикліку робітники-християни, які відчули заступництво й захист із боку найвищого авторитету на землі, і всі ті щедрі душі, які вже давно турбувалися про те, щоб полегшити долю робітництва, але досі наштовхувалися лише на байдужість одних і на підозріливість, а то й відверту ворожість багатьох інших. Отож цілком слушно, що відтоді й надалі всі вони так високо цінували ту енцикліку, що в багатьох країнах стало звичаєм вшановувати її щороку різноманітними проявами вдячності.

14. Проте таке шляхетне, таке глибоке і таке новаторське вчення Лева XIII не могло не викликати в деяких людей, навіть у католиків, певного страху, роздратування, а в деякого навіть обурення. Адже це вчення відважно виступило проти ідолів лібералізму і скинуло їх, не зважало на застарілі забобони і, попри все, випереджало час; тому ті, хто був надто прив'язаний до колишнього стану речей, відцуралися від цієї нової соціальної філософії, слабкодухи боялися підніматись на таку висоту; а були й такі, що хоч подивлялися це світло, але мали його за химерний ідеал досконалости, про який можна мріяти, але якого неможливо досягти в житті.

Мета цієї енцикліки

15. Тому, Високостойні Брати й улюблені Діти, коли цілий світ, а особливо робітники-католики, які з'їжджаються звідусіль до святого Риму, з таким запалом урочисто відзначають сорокову річницю енцикліки *Rerum novarum*, Ми вважаємо доречним скористатися цією датою, щоб нагадати про те велике добро, яке завдяки цій енцикліці сплигло на Церкву, і навіть на все людське суспільство; щоб обстоювати доктрину великого вчителя у справі соціально-

економічного питання супроти деяких сумнівів, які виникли віднедавна, й розвинути її ширше у деяких пунктах; і врешті, після ретельного вивчення сучасної економіки та причин виникнення соціалізму, розкрити корені теперішніх соціальних негараздів і водночас вказати єдиний шлях до здорового оновлення, яким є християнське реформування звичаїв.

Отож окреслилися три теми, виклад яких становитиме зміст цієї енцикліки.

I. Плоди енцикліки *Rerum novarum*

16. Насамперед, беручись за найпершу із зазначених тем і дослухаючись до напучення св. Амвросія, який казав, що не буває більшого обов'язку, ніж подяка¹, Ми не можемо не вознести Всемогутньому Богові якнайщирішу подяку за ті визначні добродієства, що їх принесла Церкві та людському суспільству Левова енцикліка. Якби Ми захотіли лише побіжно згадати всі ці добродієства, нам довелося б відтворити в пам'яті майже всю історію соціального питання за останні сорок років. Але їх можна звести до трьох головних моментів, відповідно до трьох напрямів здійснення великої справи оновлення, що їх вказав Наш Попередник.

1. Діяння Церкви

17. Насамперед Лев XIII чудово висловив те, чого варто сподіватися від Церкви: насправді Церква «бере з Євангелія те вчення, силою якого конфлікт можна або цілковито залагодити, або принаймні пом'якшити, знизивши його напругу; вона старається не лише повчати, а й своїми настановами скеровувати життя і звичаї кожної людини; вона за допомогою численних інституцій покращує становище самого пролетаріату» (RN, п. 13).

а) в теоретичному аспекті

18. Церква не дозволила, щоб цей безцінний скарб лежав без діла в її лоні, а щедро черпала з нього задля спільного блага, тобто задля миру в суспільстві. Адже сам Лев XIII і його Наступники ніколи не втомлювалися декларувати й настійно поширювати – і вголос, і на письмі – вчення енцикліки *Rerum novarum* в соціально-економічній царині, належним чином пристосовуючи його до вимог земних обставин, завжди проявляючи батьківську любов і пастирську наполегливість щодо якнайповнішого захисту убогих і слабких. Те саме

¹ Див.: Св. Амвросій. *De excessu fratris sui Satyri*, кн. I, 44.

робили численні Єпископи, наполегливо й мудро роз'яснюючи це вчення, доповнюючи його своїми коментарями і застосовуючи його до умов різних країн відповідно до ідей та вказівок Святого Престолу.

19. Отож не дивно, що під проводом Церкви і на основі її навчання чимало вчених людей – церковнослужителів та мирян – із запалом взяли опановувати соціально-економічну науку відповідно до вимог нашого часу, зокрема маючи намір ефективніше застосувати до нових потреб незмінену і незмінну доктрину Церкви.

20. Тож завдяки тому, що енцикліка Лева XIII вказала і роз'яснила шлях, постала справжня католицька соціологія, яку щоденно енергійно розвивають і збагачують ті обрані особи, яких Ми назвали помічниками Церкви. І вони більше не обмежуються рамками вчених конгресів, а проголошують її перед широкою публікою, що яскраво засвідчують вельми популярні школи, засновані в лоні католицьких університетів, академій та семінарій, соціальні з'їзди або «тижні», які відбуваються регулярно і дають значні плоди, дослідницькі гуртки, а також масштабне й невтомне поширення обґрунтованих актуальних публікацій.

21. Але добродієства, що їх приніс Левів документ, не можна обмежувати лише цим; адже вчення енцикліки *Rerum novarum* поступово пробилось також до тих осіб, які, перебуваючи поза католицькою спільнотою, не визнають влади Церкви; і католицькі засади соціології поступово стали надбанням усього суспільства. Нерідко буває, що вічні істини, так високо піднесені Нашим світлою пам'яті Попередником, декларують і підтримують не лише в католицьких газетах та книжках, а й у законодавчих палатах та залах судів.

22. Що ще? Коли після страхітливої війни керівники найбільших держав, бажаючи домогтися справжнього і сталого миру через цілковиту реорганізацію соціальних умов, санкціонували серед інших установлених тоді норм також ті, які мали регулювати працю робітників відповідно до засад рівності й справедливості, хіба вони не включили в ці норми чимало пунктів, які так добре узгоджувались із засадами та напученнями Лева XIII, що, здавалося, прямо з них випливали? Й енцикліка *Rerum novarum* воістину залишиться вікопомним пам'ятником, до якого цілком справедливо можна застосувати слова Ісаї: «І він підійме знамено народам» (Іс. 11:12).

б) у практичному застосуванні

23. І поки завдяки науковим дослідженням Левові приписи поширювалися в умах, надійшла також пора для практичного застосування їх. Насамперед усі стали проявляти зичливу й діяльну турботу, щоб піднести той клас людей, який невимовно зріс в умовах сучасного поступу промисловости, але не зайняв у людському суспільстві належного місця чи рангу, а тому залишався майже забутим і зневаженим; Ми маємо на думці робітничий клас, над освітою якого, йдучи за прикладом єпископату, вельми енергійно і з великою користю для душ працювали священники, що належали до парохіяльного і чернечого клиру, не полишаючи інших душпастирських турбот. І ця повсякденна праця у царині просвіти робітництва в християнському дусі, включно з чітким роз'ясненням трударям прав і обов'язків їхнього класу, великою мірою спричинила-ся до того, що вони краще усвідомили свою гідність і змогли належно розвиватися в соціально-економічному плані, навіть стати наставниками інших.

24. Також певнішою стала можливість здобути кращі засоби для життя; бо не лише незрівнянно зросли діла милосердя та добродійности, згідно із закликами Понтифіка, а й повсюди стали виникати нові й дедалі численніші товариства, в яких, за порадою Церкви і здебільшого під проводом священників, робітники, ремісники, селяни та інші наймані працівники взаємно допомагають одне одному.

2. Діяння держави

25. Що стосується цивільної влади, то Лев XIII, безкомпромісно долаючи межі, накреслені лібералізмом, переконує та навчає, що держава не лише є сторожем порядку і закону, а й повинна докладати зусиль, щоб «робити свій внесок насамперед усім укладом законодавства та установ, домагаючись, щоб уже завдяки самому державному устроєві та урядуванню розцвітав і суспільний, і приватний добробут» (RN, п. 26).

Це правда, що слушним є залишити свободу дій сім'ям і окремим особам, але так, щоб не заподіяти шкоди громадському добру і не завдавати особистих образ. Обов'язком керівників держави є захист спільноти і всіх її членів, але в захисті прав приватних осіб насамперед треба мати на увазі інтереси слабких та убогих. Бо, як каже Наш Попередник, «багатії здатні самі себе захистити, тож не так уже й потребують державної опіки; а от злидений простолод, неспроможний сам себе убезпечити, насамперед покладається на заступництво держави. Отож саме цю нужденну більшість найманих працівників держава має охопити особливою турботою й піклуванням» (RN, п. 29).

26. Не заперечуємо, що окремі правителі народів ще до виходу енцикліки Лева XIII подбали про деякі найнагальніші потреби робітників і стримали найжорстокішу несправедливість щодо них. Але поза сумнівом, що лише тоді, коли з Петрової Катедри пролунало на весь світ папське слово, очільники держав, краще усвідомивши свій обов'язок, звернули свої думки та увагу на проведення інтенсивнішої соціальної політики.

27. Насправді, коли захиталися засади лібералізму, які вже давно стояли на перешкоді дієвим крокам правителів, енцикліка *Rerum novarum* спонукала самі суспільства щиріше й наполегливіше сприяти соціальній політиці і схилила найкращих серед католиків надати свою діяльну підтримку керівникам держав, адже в законодавчих палатах вони нерідко виступають як визначні поборники цієї нової політики; навіть більше, служителі Церкви, які перейнялися доктриною Лева XIII, нерідко пропонували законодавчим органам ухвалити сучасні соціальні закони й вимагали та підтримували виконання їх.

28. З цієї тривалої й невтомної праці виникла нова галузь правничої науки, незнана в минулі часи, яка енергійно захищає священні права трудівників, що випливають із їхньої гідності як людей і християн; адже закони ці надають захист інтересам працівників, а особливо жінок та дітей: вони охоплюють питання, що стосуються душі, здоров'я, відновлення сил, домівки, фабрик, зарплатні, нещасних випадків на виробництві, – одне слово, всього, що пов'язане з життям і родиною робітника.

Попри те що ці закони не всюди і не у всьому узгоджуються з нормами, що їх установив Лев XIII, все ж не можна заперечувати, що в багатьох місцях вчувається відлуння енцикліки *Rerum novarum*, а отже, їй можна почасти приписати вельми значне покращення стану трудівників.

3. Діяння самих зацікавлених

29. Насамкінець премудрий Понтифік навчав, що «власники та й самі робітники багато можуть досягти в цій справі за допомогою тих інституцій, які забезпечують і вчасну допомогу потребуючим, і взаємне зближення обох класів» (RN, п. 36).

Але перше місце серед таких організацій він надавав об'єднанням, які охоплюють або самих робітників, або робітників та працедавців разом. Він докладно описує і пропагує їх, з подиву гідною мудрістю окреслюючи їхню природу, причину і потребу виникнення, права, обов'язки та устрій.

30. Вчення це було оприлюднене справді вельми вчасно, адже саме тоді у багатьох державах уряди, цілковито перебуваючи під владою лібералізму,

не сприяли, а навіть відкрито протидіяли діяльності згаданих робітничих організацій; визнаючи організації інших класів і захищаючи їх, вони з хижацькою несправедливістю відбирали природне право об'єднуватися саме в тих, які найбільше потребували такого об'єднання, щоб захиститися від експлуатації сильних. Не бракувало й серед католиків тих, що з підозрою ставилися до спроб утворити такі організації, вбачаючи у них певний соціалістичний або ж підривний дух.

а) асоціації трудівників

31. Отже, норми, авторитетно окреслені Левом XIII, найвищою мірою варті довіри, адже вони допомогли подолати спротив і розвіяти підозри. А що ще важливіше, вони спонукали трудівників-християн об'єднатись у такі організації відповідно до розмаїтих професій, показавши їм, як це зробити, і багато з них утвердились на цьому слушному шляху, попри те що їх щосили намагалися привабити соціалістичні організації, які з неймовірним зухвальством видавали себе за єдиних оборонців убогих та пригноблених і месників за них.

32. Але вельми доречно енцикліка *Rerum novarum* заявляла, що при заснуванні робітничих товариств треба пам'ятати, що вони мають бути так організовані та керовані, щоб використовувати найбільш придатні й успішні засоби для досягнення мети, яка полягає в тому, щоб кожен член одержував якнайбільше різних благ – матеріальних, економічних і моральних.

Очевидним також є те, що треба мати на увазі як окрему мету релігійну та моральну досконалість, і до тієї досконалости має спрямовуватись уся соціальна дисципліна (пор. *RN*, п. 42). Адже коли поставимо статuti робітничих товариств на релігійну основу, тоді відкритою стає дорога для «усталення взаємин між їхніми членами задля досягнення мирного співжиття й успішного розвитку» (*RN*, п. 43).

33. Організації подібних спілок присвятили себе повсюди з похвали гідним запалом багато священників і мирян, які прагнули виконати план Лева XIII загалом. І спілки ці творили трудівники, які були глибоко віруючими християнами і добре вміли поєднати сумлінне практикування свого фаху зі спасеними приписами релігії й діяльно та твердо захистити власні земні інтереси і права, дотримуючись належної пошани до справедливості й маючи щирий намір співпрацювати з іншими верствами суспільства у справі християнського оновлення всього суспільного життя.

34. Ці поради і напучення Лева XIII були втілені в життя у той чи інший спосіб, залежно від розмаїття обставин у різних місцях.

Так, у деяких країнах одна й та сама асоціація ставила собі за мету домогтися виконання всіх завдань, поставлених Святим Отцем; в інших країнах, оскільки цього вимагали й потребували місцеві умови, відбувся певний поділ праці, і було створено кілька асоціацій, з яких одні взяли на себе захист прав і законних інтересів своїх членів на ринковій праці, інші зосередилися на взаємній допомозі в економічній царині, а ще інші доклали всіх своїх зусиль до турботи про моральні та релігійні обов'язки й інші важливі справи.

35. Цей другий метод був застосований переважно там, де католики не могли створювати католицьких профспілок, бо на заваді їм стояли або закони цієї країни, або інші подібні економічні інституції, або гідний жалю розбрат умів і сердець, який так поширився в сучасному суспільстві, або ж нагальна потреба єдиним фронтом чинити опір наступальним колонам підривних партій.

У цих умовах католики були змушені вступати в нейтральні профспілки, які, однак, проголошували засади справедливості і рівності й давали своїм членам-католикам повну свободу розпоряджатися своєю совістю та підкорятися законам Церкви.

Однак треба, щоб єпископи там, де вони вважають ці асоціації потрібними й нешкідливими для релігії, давали своє схвалення для вступу до них робітників-католиків, завжди пам'ятаючи про засади та гарантії, висунуті Нашим світлою пам'яті Попередником Пієм X (енц. *Singulari quadam* від 24 вересня 1912): найпершою і головною з цих гарантій є та, щоб поруч із цими профспілками завжди працювали інші товариства, які доклатимуть старанних зусиль для глибокого виховання своїх членів у релігійному та моральному дусі, щоб вони могли потім понести у профспілкові організації цей добрий дух, на який має спиратися вся їхня поведінка; і таким чином товариства ці дадуть чудові плоди навіть поза колом своїх членів.

36. А отже, заслугою Левової енцикліки є те, що ці асоціації трудівників розвинулися повсюди настільки, що вони, – хоч усе ще не такі численні, як спілки соціалістів та комуністів, – об'єднали величезну кількість робітників і можуть енергійно обстоювати права й законні вимоги трудівників-християн як у межах власної держави, так і в ширшому масштабі, й таким чином сприяти поширенню в суспільстві здорових християнських засад.

б) асоціації інших класів

37. Крім того, істини щодо природного права на спілки, що їх мудро висловив і належно обстоював Лев XIII, почали легко застосовувати також до інших асоціацій, не тільки робітничих спілок; тож тій самій Левовій енцикліці

великою мірою завдячуємо також значний розквіт подібних вельми помічних організацій; у спілках рільників та інших суспільних верств економічні інтереси теж вдало поєднуються із дбанням про душу.

в) асоціації працедавців

38. Не можна цього сказати про асоціації працедавців і підприємців, створення яких так прагнув Наш Попередник. Те, що їх, на жаль, дуже мало, можна пояснювати не лише браком доброї волі людей, а й набагато серйознішими труднощами, які перешкоджають утворенню таких асоціацій і які Ми добре знаємо та враховуємо.

Проте Нас тішить тверда надія, що й ці труднощі невдовзі вдасться подолати, і Ми з глибокою втіхою у серці вітаємо не марні спроби, здійснені в цій царині, багаті плоди яких обіцяють ще більший врожай у майбутньому².

4. Висновок: енцикліка *Rerum novarum* – Велика Хартія суспільного устрою

39. Усі ці добродієства Лєвової енцикліки, Високодостойні Брати й улюблені Діти, що їх Ми лише побіжно згадали, такі численні й великі, що виразно показують: безсмертний цей документ зовсім не представляє нам такий ідеал людського суспільства, який є чудовим, але фантастичним і надто далеким від справжніх економічних вимог нашого часу, а тому цілковито нездійсненним. Навпаки, вони доводять, що Попередник Наш черпав з Євангелія, а отже, з вічно живого і життєдайного джерела, ці вчення, які можуть якщо не відразу припинити, то принаймні великою мірою пом'якшити ту згубну внутрішню боротьбу, яка терзає людський рід.

Те, що частина того доброго насіння, якого було так щедро засіяно сорок років тому, потрапила в родючу землю, Ми бачимо зі щедрого врожаю, що його збирала з Божою благодаттю задля спасіння Христово Церква, а отже, вся людська родина.

І цілком слушно можна сказати, що Лєвова енцикліка на довший період показала себе як Велика Хартія, на якій має ґрунтуватися вся діяльність християн у соціальній царині.

Варто наголосити: ті, що нехтують цю енцикліку та не пошановують її належно, тим самим зневажають те, чого не знають; або не розуміють того, про що знають лише поверхово; або, якщо все розуміють, то заслуговують на те, щоб їх прилюдно затаврували як несправедливих і невдячних.

² Див.: Лист Святої Соборної Конґрегації до єпископа Лілльського 5 червня 1929.

40. Одначе за ці роки виникли певні сумніви щодо слухного тлумачення багатьох моментів Левової енцикліки або ж щодо тих наслідків, які з них випливають; і сумніви ці спричинили не завжди мирні суперечки серед самих католиків; з іншого боку, нові потреби нашого часу і змінений стан речей потребують ретельнішого застосування вчення Лева XIII чи навіть певного його доповнення, і Ми охоче використовуємо цю слухну нагоду, щоб розвіяти сумніви й задовільнити вимоги теперішніх часів відповідно до Нашого апостольського мандату, який зробив Нас боржником усіх (пор. Рим. 1:14).

II. Вчення Церкви в соціально-економічній царині

41. Але перш ніж давати ці роз'яснення, треба проголосити засаду, встановлену з рідкісною ясністю ще Левом XIII, що Ми маємо право і обов'язок судити з найвищим авторитетом про ці соціально-економічні питання (пор. *RN*, п. 13).

Ясна річ, Церкві було довірено місію провадити людей не стільки до щастя лише земного й минушого, скільки до блаженства вічного. Навіть більше, «Церква не хоче і не повинна без слухної причини втручатись у керування справами суто людськими» (енц. *Ubi arcano* від 23 грудня 1922).

Проте жодним чином вона не може відмовитися від місії, призначеної їй Богом, використовувати свій авторитет, хоч і не щодо спеціалізованих питань, для яких вона не має ані відповідних засобів, ані повноважень, а щодо всього того, що стосується моралі. Адже у цій царині скарбниця істини, довірена Нам Богом, і доручений Нам важливий обов'язок поширювати й тлумачити весь моральний закон, а також усіяко вимагати його виконання, підпорядковують Нашому верховному судженню як соціальний, так і економічний устрій.

42. Хоч економіка і моральна дисципліна, кожна у своїй царині, ґрунтуються на власних засадах, було б помилкою твердити, що економічний лад і моральний устрій настільки розділені й чужі одне одному, що перший жодним чином не може залежати від другого.

Звісно, закони, звані економічними, що випливають із самої природи речей та з характеру людської душі й тіла, встановлюють, які цілі в економічній царині є досяжними для людини і якими способами вона це може зробити, а яких досягти вона не може; сам розум може легко зробити висновок із природи речей та з індивідуальної й суспільної природи людини, якою є мета Бога-Творця, що лежить в основі всього економічного устрою.

43. Лише моральний закон спонукає нас шукати в усіх наших діях найвищу й остаточну мету, а в окремих видах діяльності – ті особливі цілі, які були приписані цьому видові діяльності природою, а точніше Богом, творцем природи, і гармонійно підпорядковувати ці особливі цілі найвищій меті.

І якщо ми вірно дотримуємось цього закону, стається так, що всі особливі цілі, як індивідуальні, так і суспільні, що їх люди ставлять собі в економічній царині, належним чином включаються в універсальний порядок цілей і, піднімаючись по них, як по щаблях, ми досягнемо остаточної мети всіх речей, якою є Бог – найвище та невичерпне добро для Себе самого і для нас.

1. Володіння, або право власности

44. Тепер, щоб перейти до окремих пунктів, почнімо з володіння, або права власности. Ви знаєте, Високодостойні Брати й улюблені Діти, як відважно Наш світлої пам'яті Попередник захищав свого часу право на власність проти помилок соціалістів, показавши, що скасування приватної власности призведе не до покращення, а до крайнього занепаду робітничого класу. І оскільки дехто, допускаючись найганебнішого наклепу, звинувачує Верховного Понтифіка й саму Церкву, нібито вони ставали або далі стають на бік багатих проти пролетарів, і оскільки серед самих католиків буває незгода зі згаданим правдивим і здоровим твердженням Лева XIII, – Нам видається слушним спростувати будь-який наклеп на це католицьке вчення в цій царині й захистити його від кривотлумачень.

а) індивідуальна і суспільна природа власности

45. Насамперед варто з певністю ствердити, що ані Лев XIII, ані богослови, які навчали під проводом пильного учительства Церкви, ніколи не заперечували й не ставили під сумнів подвійну природу власности, яка є індивідуальною і суспільною, залежно від того, кому вона служить: окремим особам чи спільному благові; вони завжди одностайно стверджували, що право на приватну власність надане людям природою, тобто самим Творцем, – як для того, щоб окремі люди могли забезпечити себе і свою родину, так і для того, щоб завдяки цьому інституту блага Творця, призначені для всієї людської родини, справді служили цій меті; а цього жодним чином не можна досягти без дотримання певного визначеного порядку.

46. Тому треба пильно остерігатися, щоб не наштовхнутися на подвійну перепону. Адже, заперечуючи або недооцінюючи суспільний та громадський характер права на власність, можна впасти у так званий «індивідуалізм», і подібним чином, не визнаючи й недооцінюючи приватний та індивідуальний

характер того самого права, можна неминуче потрапити в пастку «колективізму» чи принаймні наблизитись до його теорій.

І той, хто не бере до уваги цих міркувань, логічно потрапляє в тенета морального, юридичного і суспільного модернізму, що його Ми викрили у Нашій першій енцикліці (див. енци. *Ubi arcano* від 23 грудня 1922). І про це повинні знати, зокрема, ті, що, полюбляючи новизну, не вагаються звинувачувати Церкву, зводячи на неї ганебний наклеп, нібито вона дозволила, щоб у богословське вчення прокралося поганське поняття про власність, яке неодмінно треба замінити іншим, що його вони у своєму дивовижному неуцтві називають «християнським».

б) обов'язки, притаманні власності

47. Щоб утримати в належних межах суперечку, яка нещодавно виникла навколо власності й притаманних їй обов'язків, залишається непорушною насамперед фундаментальна засада, висунута Левом XIII, що треба розрізняти право на власність і на користування нею (пор. *RN*, п. 19).

Адже справедливість, яка має взаємний характер, потребує скрупульозно дотримуватись розмежування благ, щоб право іншого не порушувалося через порушення меж своєї власності; а обов'язок власників користуватися своєю власністю лише чесно не підпадає під дію цього різновиду справедливості, а належить до інших чеснот, і виконання їх не можна вимагати юридичним шляхом (див. там само).

Тому не мають рації ті, що вважають, ніби власність і чесне користування нею перебувають у тій самій площині; а ще більше віддаляються від істини ті, що кажуть, ніби право власності скасовується або втрачається через зловживання нею або невикористання її належним чином.

48. Тому робить спасенне діло, гідне всякої похвали, кожен, хто, зберігаючи злагоду душ і непорушність доктрини, яку завжди проповідувала Церква, намагається визначити глибинну природу і межі цих обов'язків, що їх потреби суспільного співжиття накладають на саме право власності або ж на її використання. Натомість помиляються і збиваються на манівці ті, що намагаються настільки зменшити індивідуальний характер власності, що закликають до скасування її.

в) що може зробити держава

49. Із самої природи власності, яку Ми назвали водночас індивідуальною і суспільною, випливає те, що в цій царині люди повинні зважати не лише на

власну вигоду, а й на спільне благо. А визначати ці обов'язки в конкретному вираженні їх і залежно від обставин, якщо це вже не визначено законами природи, належить державній владі.

Тому державна влада, зважаючи на потребу спільного блага і завжди пам'ятаючи про природний та божественний закон, може окреслювати, що можуть і чого не можуть робити власники, використовуючи свої статки. Лев XIII навіть мудро висловився так: «Бог подарував землю загалом людському родові не в тому сенсі, що Він волів панування над нею усіх упереміш, а в тому, що не призначив певної окремої частини землі у володіння комусь одному, полишаючи це на підприємливість людей і урядів народів» (RN, п. 7).

І як показує нам історія, власність, як і інші елементи суспільного життя, зовсім не є незмінною. Ми самі вже висловили це такими словами: «Скільки різних конкретних форм мала власність, починаючи з первісних форм, властивих диким народам, що їх ми ще й нині можемо певним чином засвідчити, до форм власності у патріархальну добу, а відтак поступово через різні форми тиранії (в класичному розумінні слова) та феодальні форми, аж до монархічних і всіх пізніших форм новітніх часів»³.

Проте державна влада, як це очевидно, не може довільно використовувати це своє право; адже треба, щоб завжди залишалося недоторканим та непорушним природне право приватної власності й передачі у спадщину свого майна, і права цього держава не може скасувати, бо «людина є старшою за державу» (RN, п. 6), а також тому, що «родинне співжиття і логічно, й реально передеє об'єднанню громадян» (RN, п. 10).

Тому премудрий Понтифік проголосив, що не гоже державі надто обтяжувати надмірними податками і зборами приватну власність, виснажуючи її: «Право володіння приватною власністю дано не людським законом, а природою, тож державна влада не може скасувати цього права, а може тільки робити стриманішим користування ним, узгоджуючи його зі спільним благом» (RN, п. 35).

Коли ж державна влада узгоджує таким чином приватну власність із потребами спільного блага, вона не чинить кривди, а чинить добро приватним власникам, адже законно запобігає тому, щоб приватна власність на майно, яку премудрий Творець природи задумав як допомогу людському життю, заподіяла неприйнятну шкоду й дійшла до занепаду; влада не скасовує приватного володіння, а забезпечує його; не послаблює приватної власності, а надає їй сили.

³ Урочисте звернення до Комітету Католицької Акції в Італії, 16 травня 1926.

г) вільні доходи

50. Не полишені цілковито на примхи людини також її вільні доходи, тобто ті прибутки, яких вона не дуже потребує для підтримання зручного й гідного рівня життя; бо навіть Святе Письмо і святі Отці ясно та невтомно нагадують багатим про важливий припис, який зобов'язує їх давати милостиню, творити добрі діла, бути щедрими.

51. Проте вкладення більших прибутків у справи, які дають ширшу можливість для праці, – аби лиш ця праця несхибно була присвячена виробництву справді корисних речей, якщо виходити із засад Ангельського Доктора⁴, – можна не лише вважати позбавленим моральної недосконалости, а навіть мати за визначний вияв чесноти щедрости, яка цілковито відповідає потребам часу.

д) підстави для набуття власности

52. І одвічна традиція, і навчання Нашого Попередника Папи Лева XIII засвідчують, що початково власність набувається через оволодіння чимось, що не має власника (*res nullius*), або завдяки праці, тобто, як кажуть, через «переробку» вихідного матеріалу. Адже, хай там що проти цього кажуть, не чинить нікому кривди той, хто оволодіває чимось, що є у розпорядженні всіх, тобто не належить комусь конкретно; самої праці, яку людина здійснює від власного імени і якою вона надає нову форму або ж збільшує вартість, досить, щоб її плоди належали тому, хто над ними працював.

2. «Капітал» і праця

53. Цілковито іншою є природа праці, яку виконують на користь інших і здійснюють на основі чужого капіталу. Саме такої праці стосується те, що Лев XIII мав за якнайбільшу істину: тобто що «багатство держави постає не з чого іншого, як із праці робітників» (*RN*, п. 27).

Хіба ми не бачимо на власні очі, як величезна сума благ, що складає багатство людей, виробляється руками робітників, які або працюють самі, або дивовижним чином помножують ефективність своєї праці, послуговуючись знаряддями, тобто машинами?

І всі дуже добре знають, що народ може перейти від убогства і скрути до кращої, гідної долі лише завдяки великій праці, здійсненій разом усіма мешкан-

⁴ Див.: Св. Тома. *Сума богослов'я*, II-II, пит. 134.

цями країни: як тими, що керують, так і тими, що виконують. Але не менш ясным є те, що ці величезні зусилля виявилися б цілковито марними, і навіть не було б змоги їх здійснити, якби на початку Творець у своїй доброті не дарував усім природні багатства й капітал, а також помічні сили природи.

Що ж значить працювати, якщо не використовувати силу духа й тіла стосовно до цих речей і з їхньою допомогою? Отож природний закон і Божа воля, яка закон цей проголосила, вимагають дотримуватися належного ладу в застосуванні природного капіталу для людського вжитку; і лад цей полягає в тому, що кожна річ повинна мати свого власника.

54. З цього випливає, що, – за винятком того випадку, коли люди працюють на власному капіталі, – праця одного і капітал іншого мають об'єднатися у спілку, бо одне без другого нічого виробити не може. Це добре усвідомлював Лев XIII, який написав: «...Як капітал не може існувати без праці, так і праця – без капіталу» (RN, п. 15).

Тому цілком не слушно приписувати лише капіталові або лише праці те, що отримуємо завдяки спільній дії одного і другого; й несправедливо, коли одному приписують зроблене, заперечуючи дієвий вплив другого.

а) несправедливі вимоги капіталу

55. Тривалий час «капітал» привласнював собі занадто багато. Він забирав собі всю продукцію та її плоди, залишаючи робітникам лише стільки, скільки було потрібно, щоб вижити й відновити сили.

Адже стверджували, що з огляду на неблаганний економічний закон вся цілість капіталу належить багатим і з огляду на цей самий закон робітники мусять вічно перебувати у стані пролетарів, тобто залишатися на непевному й низькому рівні життя. Щоправда, реальне життя не завжди і не всюди узгоджувалося з цими засадами, відомими як «манчестерський лібералізм»; проте не можна заперечити, що соціально-економічні інститути проявляли сталу схильність послідовно і цілеспрямовано діяти відповідно до цих засад.

Тож не дивно, що тепер ці хибні ідеї, ці помилкові припущення рішуче спростовують, – і то не тільки ті, кого вони позбавили природного права здобути кращі умовини життя.

б) несправедливі вимоги робітників

56. Тому до пригноблених робітників долучилися так звані «інтелектуали», які цьому фантастичному закону протиставили таку саму фантастичну моральну засаду: те, що виробляється й отримується як прибуток, за винят-

ком того, що потрібне для відшкодування та відтворення капіталу, за правом належить робітникам.

Ця помилка, – хоч вона здається привабливішою від тези багатьох соціалістів, які стверджують, нібито все те, що потрібне для виробництва, треба передати державі або, як кажуть, «соціалізувати», – все ж є ще небезпечнішою і більш здатною вводити в оману необачних: адже цю слабку отруту охоче ковтають чимало тих, кого не зміг ввести в оману відвертий соціалізм.

в) головна засада справедливого розподілу

57. Звісна річ, аби не допустити того, щоб ці хибні теорії стали на заваді справедливості й миру як для капіталу, так і для робітників, варто дослухатися до мудрих слів Нашого Попередника, тобто що «земля, хоч і розподілена серед приватних осіб, не припиняє служити спільній користі всіх» (RN, п. 7).

І те саме Ми стверджували раніше, наполягаючи на тому, що розподіл земних благ на приватні володіння встановлений самою природою, щоб створені речі могли давати людям цю спільну користь стало і впорядковано. І про це треба постійно пам'ятати, якщо не хочемо зійти зі шляху істини.

58. Не кожен розподіл благ і багатств між людьми надається для того, щоб досягти мети, поставленої Богом, всеохопно або з належною досконалістю. Тому треба, щоб багатства, які постійно збільшуються завдяки соціально-економічному поступові, розподілялися між окремими індивідами та класами так, аби непорушною залишалася та користь для всіх, на якій наголошував Лев XIII; інакше кажучи, щоб цілісно зберігалось спільне благо для всього суспільства.

З огляду на цей закон соціальної справедливості один клас не може усунути інший від участі у прибутках. Тому, якщо клас багатих порушує цей закон, а його представники, призвичаєні до багатства, вважають природним той стан речей, коли все дістається їм і нічого – робітникам, то не менше його порушує клас пролетарів, коли, спонукувані несправедливістю і маючи намір домагатися лише своїх прав, що їх вони усвідомлюють, вони вимагають усього для себе як створеного їхньою працею, а отже, виступають проти власності й нетрудових доходів і хочуть їх скасувати, хоч до якого різновиду вони належать і хоч яку роль виконують у людському житті, лише з тієї причини, що вони нетрудові.

59. І з цього приводу варто зауважити, що недоречно і неслухно дехто застосовує слова Апостола: «...Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть» (2 Сол. 3:10), бо цей його вислів спрямований проти тих, що уникають праці,

коли вони можуть і повинні працювати; насправді ж Апостол закликає належно використовувати час і сили тіла й душі, щоб не утруднювати інших, коли ми самі можемо себе забезпечити, але зовсім не вчить, що праця є єдиною підставою для отримання їжі та прибутків (пор. 2 Сол. 3:8–10).

60. Отже, треба наділити кожному його частку і подбати про те, щоб довести розподіл створених благ, – який, як усім відомо, тепер є причиною негараздів через брак рівноваги між небагатьма дуже заможними людьми і величезною кількістю убогих, – до відповідності з нормами спільного блага і соціальної справедливості.

3. Визволення пролетаріату

61. Саме це є метою, яку проголосив Наш Попередник: визволення пролетаріату. І це треба стверджувати тим наполегливіше і повторювати тим завзятіше, що нерідко ці спасенні приписи Понтифіка кануть у забуття, їх зумисне обходять мовчанкою або ж проголошують нездійсненними, тоді як здійснювати їх можна і треба.

Не стали вони менш мудрими й дієвими і в наші дні, хоч той страхотливий «пауперизм» [масове зубожіння], про який говорив Лев XIII, нині дещо зменшився. Звісно, становище робітників стало кращим і більш гідним, зокрема в розвиненіших державах і серед більших націй, адже вже не можна сказати, що там усі робітники живуть у злиднях або страждають від нужди.

Але після того як людська техніка та промисловість із такою швидкістю проникли у численні регіони й поширилися там: як на землях, що вважаються новими, так і на теренах Далекого Сходу, відомих стародавніми цивілізаціями, – кількість нужденних пролетарів незмірно зросла, і стогони їхні взивають із землі до Бога. Додаймо ще велетенське військо сільських наймитів, доведених до найнижчого рівня життя і позбавлених надії отримати хоч якийсь клапоть землі (пор. *RN*, п. 35), а отже, вічно змушених перебувати у стані пролетарів, якщо не вжити належних і дієвих заходів.

62. Та хоч чистою правдою є те, що становище пролетарів треба відрізнити від стану пауперизму, саме величезна їхня кількість є непомільним доказом того, що багатства, які так сильно зросли у це наше століття, зване «індустріальним», не розподіляють справедливо між різними верствами людей.

63. Отож належить усіма силами діяльно прагнути до того, щоб у майбутньому багаті нагромаджували здобуті капітали лише у справедливій пропорції й розподіляли з певною щедрістю між трудівниками, – не для того, щоб

ті менше працювали, адже людина народжується для праці, як птиця для польоту, а для того, щоб вони, заощаджуючи, помножували своє майно, а порядкуючи мудро цим помноженим майном, могли легше і без зусиль утримувати сім'ю, щоб позбулися тієї непевності долі, з якою борються, і могли не лише давати раду життєвим труднощам, а й мати певність, що після їхньої смерті ті, кого вони залишать після себе, матимуть належне утримання.

64. Усі ці міркування Попередник Наш не лише дораджував, а й відкрито проголошував, а Ми цієї Нашою енциклікою з новою силою їх підкреслюємо. Якщо тепер не буде остаточно взято їх до виконання, без зволікання і з максимумом зусиль, ніхто не може очікувати дієвого захисту публічного ладу та соціального спокою від сіячів небезпечних нововведень.

4. Справедлива платня

65. Але здійснення цього не буде можливим, якщо пролетарі, старанно працюючи і заощаджуючи, не набудуть певного скромного майна, як уже було сказано у вченні Нашого Попередника Лева XIII. Тож яким чином той, хто заробляє собі на харч і на все необхідне для життя лише працею, може, нехай навіть живучи економно, заощадити якісь гроші, якщо не з платні, яку отримує за свою працю?

Тому розгляньмо питання заробітної платні, що його Лев XIII назвав «дуже важливим» (RN, п. 34), викладаючи й за потреби пояснюючи своє навчання та приписи з цього приводу.

а) трудова угода не є сама по собі несправедливою

66. Насамперед варто наголосити, що твердження, нібито угода про надання трудових послуг є за своєю природою несправедливою, а отже, її треба замінити угодою партнерською, є твердженням безпідставним, яке зводить наклеп на Нашого Попередника, чия енцикліка *Rerum novarum* не лише схвалює таку угоду, а й докладно розглядає можливості привести її до відповідності з нормами справедливості.

67. Однак за нинішніх соціальних умов вважаємо, що буде обачніше за змогою урівноважувати трудову угоду угодою партнерською, як це вже почали робити різними способами, приносячи немалу користь і самим робітникам, і власникам підприємств. Таким чином робітники дістають свою частку чи то у власності, чи в управлінні нею і певною мірою включаються у розподіл отриманого прибутку.

68. Слушний обсяг зарплатні треба визначати на основі багатьох чинників, як це вельми мудро зазначив Лев XIII: «У встановленні справедливої винагороди слід брати до уваги багато різних критеріїв» (RN, п. 17). І цими словами він ще тоді виступив проти легковажності тих, що визначали розмір платні на основі лиш однієї підстави, і то вельми далекої від реального життя.

69. Помиляються, безперечно, ті, що не вагаються проголосити як засаду, нібито праця вартує стільки, скільки вартують створені нею вироби, і так має оплачуватися, а отже, найманий працівник має право вимагати стільки, скільки принесла його праця: абсурдність цієї засади вочевидь впливає вже з того, що було викладено під час розгляду власности.

б) індивідуальний і суспільний характер праці

70. Цілком зрозуміло, що, крім особистого й індивідуального характеру, треба брати до уваги суспільний характер як власности, так і праці, особливо тієї праці, яка за угодою здійснюється на користь інших; бо якщо суспільство не утворює справді органічної цілоти, якщо суспільний і правовий устрій не стає на захист виконання праці, якщо різні групи суспільства, які залежать одна від одної, не налагоджують зв'язків, не доповнюють одна одну і не співпрацюють між собою, досягши єдності, – людський розум, капітал, праця і вся людська діяльність не можуть давати плоди; а отже, працю неможливо ані справедливо оцінити, ані належно винагородити, якщо не брати до уваги її суспільну та індивідуальну природу.

в) три моменти, про які треба пам'ятати

71. З цього подвійного характеру, притаманного самій природі людської праці, випливають вельми серйозні наслідки, на підставі яких треба регулювати і визначати заробітну платню.

Утримання робітника та його сім'ї

72. Насамперед робітник повинен отримувати винагороду, якої досить для утримання його самого та його сім'ї⁵. Слушно, якщо й інші члени родини, кожен відповідно до своїх сил, робитимуть внесок в її утримання, як це вже буває на ділі, особливо в селянських сім'ях, а також у багатьох сім'ях ремісників і дрібних торгівців; але не можна допустити надуживань щодо слабкості малолітніх або жінок.

⁵ Див. енци. *Casti connubii* від 31 грудня 1930 р.

Матері сімей виконують свою працю насамперед удома або коло дому, опікуючись хатніми справами. Якщо ж матері сімей з огляду на недостатню зарплатню батька змушені виконувати працю за наймом поза стінами дому, занедбуючи свої власні завдання й обов'язки, зокрема ті, що пов'язані з турботою про дітей та вихованням їх, – це становить дуже серйозну хибу.

А отже, слід зробити все, щоб батьки сімейств отримували таку винагороду, якої вистачало б для належного забезпечення спільних потреб домашнього господарства. В нинішніх обставинах, що панують у суспільстві, це не завжди можливо, тому соціальна справедливість вимагає, щоб якнайшвидше було вжито заходів, які забезпечили б кожному дорослому робітникові відповідну зарплатню.

Також варті похвали всі ті, що на підставі мудрого і практичного розмислу вживають дієвих заходів, щоб винагорода за працю була співмірною з витратами на родину і в разі збільшення останніх зростала й вона; навіть, якщо є потреба, щоб її вистачало на витрати з надлишком.

Стан підприємства

73. Для визначення обсягу винагороди треба брати до уваги також стан підприємства та його власника; адже несправедливо вимагати надто великої платні, коли підприємство не може її сплачувати, не ризикуючи зазнати при цьому краху; а це завдасть шкоди самим робітникам. Проте якщо брак прибутків, що їх отримує підприємство, зумовлений лінощами, недбальством і нехтуванням здобутками наукового й економічного поступу, це не треба вважати слушною підставою для зменшення виплат робітникам. Якщо ж саме підприємство не має достатніх прибутків, щоб справедливо оплатити працю робітників, тому що на нього тиснуть несправедливі обтяження, або тому, що воно змушене продавати свої вироби за меншу від належної ціну, – ті, що чинять на нього цей тиск, провинні у великому гріху; адже вони позбавляють справедливої винагороди робітників, які, перебуваючи в нужді, змушені задовольнитися нижчою зарплатнею, ніж цього вимагає справедливість.

74. Отож усі – і робітники, й підприємці, – об'єднавши свої сили та уми, повинні докладати зусиль, щоб подолати всі перепони і труднощі, а в цьому такому спасенному ділі їм повинні допомагати мудрі старання державної влади.

Якщо ж становище дійде до крайнього загострення, тоді варто поміркувати, чи може підприємство далі здійснювати свою діяльність, а чи краще працевлаштувати робітників деінде. За таких вельми складних обставин необхідно, щоб між підприємцями та робітниками встановились і тривали стосунки в дусі християнської взаємопомочі та злагоди.

Потреби спільного блага

75. І нарешті, обсяг платні має бути співмірним із користю для загального економічного становища. Ми вже говорили, як це корисно для загального добробуту, якщо робітники відкладають частину зарплатні, яка залишається після необхідних для утримання родини витрат, щоб поступово зібрати скромні статки; але не варто нехтувати іншим моментом – можливо, таким самим важливим, а в наші часи справді конче потрібним: тим, які можуть і хочуть працювати, має бути надана така змога.

А це немалою мірою залежить від обсягу зарплатні, бо якщо її тримати у слухних межах, вона дає користь, та якщо вона виходить за ці межі, то може лише шкодити. Адже всім відомо, що і занижка, й зависока платня була причиною того, що робітники не могли знайти роботу. І огріх цей, який особливо часто трапляється у часи Нашого понтифікату на шкоду багатьом, кинув робітників у злидні й піддав їх спокусам, знищив добробут міст і поставив під загрозу мир та спокій у всьому світі.

Отже, суперечить соціальній справедливості ситуація, в якій задля власної вигоди і без огляду на спільне благо платню робітників занижують або ж завищують; та сама справедливість потребує, щоб, за злагоди умів та волі, наскільки це можливо, платню регулювали таким чином, аби якомога більше людей могли працевлаштуватися й отримувати плоди своєї праці, необхідні для підтримання життя.

76. Цьому також сприяє слушне співвідношення між величиною заробітної платні різних громадян, з чим тісно пов'язане слушне співвідношення цін, за які продають продукцію різних видів виробництва – сільського господарства, промисловости й інших. Якщо дбати про ці речі належним чином, то різні види виробництва згуртуються і з'єднаються в єдиний організм, взаємно допомагаючи і збагачуючи одне одного, як члени цього організму.

Суспільна економіка справді досягне своїх цілей лише тоді, коли всі окремі її учасники отримають усі ті блага, що їх можна здобути завдяки багатству і ресурсам природи, технологіям та суспільному характерові економічної діяльності; а благ цих має бути стільки, щоб їх вистачило не лише для задоволення потреб і забезпечення вмотивованої зручності, а й для поширення серед людей того вищого рівня життя, який, якщо використовувати його розсудливо, не лише не є завадою для чесноти, а й усіляко їй сприяє⁶.

⁶ Див.: Св. Тома. *De regimine principum*, 1, 15; RN, п. 27.

5. Оновлення суспільного ладу

77. Згадані вище вказівки щодо слушного розподілу благ і справедливої платні стосуються окремих осіб і лише опосередковано торкаються суспільного ладу, оновленню якого, – насамперед відповідно до засад здорової філософії та найвищих приписів євангельського закону, що доводять його до досконалости, – приділив усю свою турботу й увагу Наш Попередник Лев XIII.

78. Тоді було прокладено шлях до цього; але для удосконалення багатьох речей, що їх ще треба зробити, і для подальшого збільшення користи від цього для людського роду, необхідно здійснити насамперед дві речі: реформу інституцій та удосконалення звичаїв.

а) реформа інституцій

79. Говорячи про реформу інституцій, маємо на увазі насамперед державу – не тому, що від неї варто сподіватися всякого спасіння, а тому, що через гандж «індивідуалізму», як було вже сказано, стан речей дійшов до того, що було скасовано і майже ліквідовано давні розмаїті форми суспільного життя, які існували колись завдяки сукупності різних об'єднань, а тепер віч-на-віч залишились лише окремі особи та держава. Ця деформація суспільного устрою чинить немалу шкоду самій державі, на яку падає весь тягар, що його більше не несуть ці скасовані об'єднання, і вона знемагає від безлічі завдань та повинностей.

80. З історії добре видно, що з огляду на змінені обставини чимало речей тепер під силу лише великим об'єднанням, хоч раніше це робили малі товариства. Але має залишатися чинною дуже важлива засада суспільної філософії: якщо незаконним є відбирати в окремих осіб змогу зробити те, що вони можуть робити власними силами і старанністю, й доручити це спільноті, так само несправедливим є доручати більшому та ерархічно вищому згромадженню те, що можуть здійснити менші й нижчі громади. Це є водночас великою шкодою і порушенням належного ладу в суспільстві; адже природною метою будь-якої діяльності самого суспільства є надати членам суспільного організму додаткову допомогу, а не придушувати й поглинати їх.

81. Тому необхідно, щоб найвища влада держави передавала меншим і нижчим спілкам виконання справ і обов'язків меншої ваги, які, зрештою, лише відвертали б її від важливіших завдань; таким чином, вона зможе з більшою свободою, силою та ефективністю виконувати ту роль, яка належить тільки їй, бо тільки вона може ці завдання виконувати: тобто керувати, наглядати,

заохочувати і стримувати, залежно від випадку та потреби. Отож люди на керівних постах повинні бути твердо переконані, що коли досконаліше буде дотримуватися ерархічний порядок між різними асоціаціями, відповідно до засади допоміжної функції суспільної діяльності (функції «субсидіарності»), тоді ефективнішою буде влада і здоровішим громадське життя, а отже, тим щасливішою й багатшою буде сама держава.

82. Такою повинна бути першочергова мета, на це мають бути спрямовані зусилля держави і найкращих громадян – покінчити із суперництвом двох протилежних класів, пробудити й розвивати щирю співпрацю між громадянами різних професій.

б) злагода між класами

83. Отже, соціальна політика має бути спрямована на відновлення професійно-галузевої структури; людське суспільство тепер стрясають бурхливі конфлікти, а отже, воно є хистким і непевним, бо ґрунтується на класах із різними нахилами, які суперечать одне одному, провадячи до боротьби й неприязні.

84. Хоч праця, як це чудово пояснює Наш Попередник у своїй енцикліці (пор. *RN*, п. 16), не є простим товаром, а людську гідність робітника слід визнавати, тому його працю не можна продавати й купувати як будь-який товар, – все ж за теперішнього стану речей на ринкові праці попит і пропозиція насправді немов розділяють людей на дві шерехи, й це перетворює ринок на поле битви, де ці дві шерехи запекло воюють одна з одною.

І кожен бачить, наскільки нагальною є потреба запобігти цій серйозній хибі, яка веде до згуби ціле суспільство. Але остаточно вилікувати суспільство від цього можна лише тоді, коли, облишивши цю боротьбу, члени суспільного організму організуються належним чином у різні професійні групи, до яких кожен громадянин належатиме не відповідно до місця, що його він займає на ринкові праці, а відповідно до тієї суспільної ролі, яку він відіграє.

Адже цілком природно, якщо подібним чином люди, що мешкають близько одне від одного, об'єднуються в територіяльні управи, а також ті, що виконують ту саму професійну роботу, утворюють відповідні об'єднання або товариства; і багато хто вважає ці самоврядні об'єднання якщо не обов'язковими, то принаймні природними явищами для громадянського суспільства.

85. Оскільки лад, як взірцево міркує св. Тома⁷, є одиницею, що виникає внаслідок належного розміщення багатьох речей, правдивий і належний су-

⁷ Див.: Св. Тома. *Contra Genes*, III, 71; *Сума богослов'я*, I, п. 65, а. 2, і. с.

спільний лад вимагає, щоб різні члени суспільства були впорядковано об'єднані якимось надійним зв'язком в один суспільний організм.

І цей надійний зв'язок треба шукати як у спільному виробництві товарів або послуг, до якого спричиняється об'єднана праця роботодавців та працівників, що належать до тієї самої галузі, так і в тому спільному благові, внесок у який повинні спільно і дружно робити всі класи, кожен у свій спосіб. І що правильніше окремі люди та різні професійні об'єднання намагатимуться здійснювати свої професійні завдання й досягати в цьому високих звершень, то сильнішою й ефективнішою буде їхня згода.

86. З цього легко зробити висновок, що в таких об'єднаннях на першому місці стоять речі, спільні для цілої галузі. Серед них найголовнішим є якнайінтенсивніше сприяння спільній праці цілого професійного об'єднання для спільного блага, тобто для громадського добробуту нації.

Натомість рішення у справах, які потребують забезпечення та захисту специфічних інтересів власників і працівників, повинні приймати одні та другі окремо.

87. Навряд чи треба нагадувати, що до професійних об'єднань можна застосувати, у відповідній пропорції, те, що Лев XIII говорив про форму політичного устрою, тобто що люди можуть вільно обирати ту форму, яка їм більше подобається, аби лиш були дотримані вимоги спільного блага і справедливості⁸.

88. Отже, як мешканці територіальної одиниці об'єднуються між собою для дуже різних потреб, і кожен має вільну волю вступити або не вступати до таких об'єднань, так само ті, що працюють за тією самою професією, можуть об'єднатись у вільні асоціації для тих потреб, які якимось чином пов'язані з виконанням цієї професійної праці.

Та оскільки щодо цих вільних асоціацій вже було дано вельми чіткі й виразні пояснення в енцикліці Нашого славної пам'яті Попередника, вважаємо, що тепер досить зазначити лише таке: люди мають не лише свободу створювати ці товариства, які носять приватний характер, а й «право вільно обирати той порядок і ті правила, які, за їхнім судженням, найкраще сприяють досягненню поставленої мети» (RN, п. 42).

Таку саму свободу вони мають і щодо заснування асоціацій, які виходять за межі окремих професій. А вільні товариства, які вже успішно розвиваються і дають цілющі плоди, повинні відкрити шлях до утворення цих досконаліших

⁸ Див. енцикліку *Immortale Dei* від 1 листопада 1885 року.

асоціацій, про які вже згадувалося, і всіма своїми силами сприяти їхньому розвиткові в душі християнської соціальної доктрини.

в) провідна засада економічного життя

89. Слід подбати про ще одну річ, тісно пов'язану з попередньою. Як єдність людського суспільства не може ґрунтуватися на класовому суперництві, так і належний економічний устрій не можна залишати на поталу вільній конкуренції.

Мало того, з неї, як з отруєного джерела, почалися всі помилки «індивідуалістичної» економічної науки, послідовники якої, забуваючи або не знаючи, що економіка має також соціальний і моральний аспекти, вважали, що державна влада повинна дати економіці абсолютну свободу, щоб та могла вважати ринок і вільну конкуренцію своєю провідною засадою та стерном, думаючи, що вони покерують нею набагато краще, ніж будь-яке втручання людського розуму.

Проте вільна конкуренція, – хоч вона річ, безперечно, справедлива і корисна, якщо перебуває в чітко визначених межах, – не може бути жодним чином стерном економіки; це аж надто добре показує досвід у тих випадках, коли норми індивідуалістичного підходу були застосовані на практиці.

Тому конче потрібно, щоб економіка знову стала керуватися своєю справжньою й дієвою провідною засадою. Але завдання це тим більше не буде виконувати та економічна диктатура, яка віднедавна приходить на місце вільної конкуренції; адже це сліпа і неприборкана сила, яку треба мудро стримувати і спрямовувати, щоб вона була корисною для людей.

Отож варто шукати вищі та шляхетніші засади, які могли б нею дієво й цілісно керувати: ними є соціальна справедливість і милосердя. Тому треба, щоб соціальною справедливістю надихалися суспільні інституції та все життя суспільства; ще важливіше, щоб справедливість ця достеменно була дієвою, тобто становила основу правового і суспільного устрою, до якого повинна пристосуватися вся економіка.

Соціальне милосердя має бути немовби душею цього устрою, про ефективний захист і дотримання якого повинна дбати державна влада; і їй тим легше буде це робити, як це вже було вказано, якщо вона позбудеться тих тягарів, які їй не належать.

90. Треба також, щоб різні нації, об'єднуючи свої наміри і сили, – адже в економічній царині вони взаємно залежать одна від одної й повинні допомагати одна одній, – докладали зусиль для сприяння успішній співпраці в царині міжнародної економіки, запроваджуючи мудрі угоди та закладаючи відповідні інституції.

91. Отже, якщо зміцнити таким чином ланки суспільного організму і встановити належну провідну засаду як стерно суспільної економіки, можна буде певним чином сказати про суспільний устрій те, що каже Апостол про містичне Тіло Ісуса Христа: «Кожне тіло, складене та споєне всякою в'яззю допомоги, згідно з відповідним діянням кожного члена, від нього бере зріст на будовання самого себе в любові» (Еф. 4:16).

92. Нещодавно, як відомо, виникла особлива система профспілок і корпорацій, з приводу чого, у зв'язку з темою цієї Нашої енцикліки, доречно буде висловити певні зауваги і коментарі.

93. Держава юридично визнає профспілку й надає їй певні монопольні привілеї, адже лише така профспілка, якщо її визнано таким чином, може представляти відповідно робітників та власників і лише вона може укласти трудові угоди.

Вступ до профспілки не обов'язковий, і лише в цьому сенсі профспілковою організацію можна вважати вільною; бо профспілкові внески та деякі спеціальні збори обов'язкові для всіх, що працюють у цій галузі: і для робітників, і для власників, – і обов'язковими для всіх є трудові угоди, укладені юридично визнаною профспілкою.

Щоправда, офіційно було заявлено, що юридично визнана профспілка не виключає існування інших професійних об'єднань.

94. Корпорації складаються з представників профспілок робітників і власників тієї самої галузі та професії; як справжні державні органи, вони керують профспілками й координують їх у справах, які стосуються всіх.

95. Страйки заборонені; якщо сторони не можуть дійти згоди, втручаються судові органи.

96. Неважко побачити переваги цього устрою, який був коротко описаний: мирна співпраця між класами, припинення діяльності соціалістичних організацій, посередницька дія спеціальних судових органів.

Щоб не знехтувати нічим у справі такої важливості й дотримати суголосності із загальними засадами, що їх було викладено, а також з тим, що буде викладено далі, слід сказати, що не бракує тих, які бояться, що держава замінить собою вільну підприємницьку діяльність, замість того щоб обмежитися обов'язковою і достатньою допомогою та підтримкою; що новий профспілково-корпоративний устрій набуде занадто бюрократичного й політичного характеру і що, попри згадані загальні переваги, він служитиме партикулярним політичним інтересам, а не закладенню кращого суспільного ладу.

97. Ми вважаємо, що аби досягти цієї найшляхетнішої мети зі справжньою та стабільною користю для загалу, насамперед і найбільше потрібне Боже благословення, а відтак – участь усіх людей доброї волі.

Ще Ми вважаємо, як це обов'язково впливає зі згаданого вище, що самої цієї мети буде з тим більшою певністю досягнуто, чим ширшим буде внесок людей з технічним, професійним та соціальним досвідом, а також чим глибшим буде вплив католицьких засад і практичного застосування їх. Цього Ми сподіваємося не стільки з боку Католицької Акції (яка не має на меті здійснювати суто профспілкову або політичну діяльність), скільки з боку тих Наших синів, що їх Католицька Акція чудово виховує в дусі цих засад і готує до апостольства під проводом Церкви і у згоді з її вченням, та з боку Церкви, яка також у згаданій царині, як і всюди там, де йдеться про питання моралі, не повинна забувати своє завдання оберігати й навчати, довірене їй Богом, чи нехтувати його.

98. Те, що було тут сказано про оновлення й удосконалення суспільного ладу, жодним чином не може бути здійснене без реформування звичаїв, як це чудово демонструє нам сама історія.

Адже були часи, коли панував такий суспільний устрій, який, хоч і не був цілком досконалим і в кожному своєму аспекті бездоганим, та все ж певною мірою узгоджувався із засадами розуму, відповідно до умов і потреб тієї доби.

Тепер устрій цей уже давно зник – і не тому, що з плином часу він не міг розвиватися, пристосовуватися до змінених обставин та потреб і певним чином зростати, а радше тому, що люди, змерзенівши в егоїзмі, відмовилися розширити, як би вони це мали зробити, рамки цього устрою, включаючи в нього дедалі більші маси суспільства, або ж, заведені на манівці хибним уявленням про свободу та іншими помилками й нетерпимі до будь-яких авторитетів, намагалися позбутися будь-яких обмежень.

99. Отож після того як Ми ще раз розглянули теперішній економічний устрій та його запеклого обвинувача, соціалізм, і дали одному та другому справедливу й відверту оцінку, залишається Нам дійти до коренів численних лих і вказати найперший та найпотрібніший спосіб, як їм зарадити, – тобто реформування звичаїв.

III. Глибокі зміни в суспільстві після Лева XIII

100. Зміни, яких зазнали економічний устрій та соціалізм від часів Лева XIII, справді надзвичайно глибокі. Насамперед усім очевидно, яких глибоких змін

заснали економічні умови. І ви знаєте, Високодостойні Брати й улюблені Діти, що світлої пам'яті Попередник Наш у своїй енцикліці розглядав передусім той економічний лад, коли економічна діяльність провадиться завдяки тому, що одні вносять капітал, а інші – працю, за його вдалим висловом: «Як капітал не може існувати без праці, так і праця – без капіталу» (RN, п. 15).

1. Зміни економічного устрою

а) стосунки між капіталом та робітництвом

101. Отож Лев XIII усіма силами намагався пристосувати цей економічний устрій до справедливих засад; адже очевидно, що сам по собі устрій цей не заслуговує осуду. І справді, за своєю природою він не є згубним, але справедливий порядок порушується, коли капітал прив'язує до себе робітників, тобто клас пролетарів, з метою експлуатувати підприємства, а отже, і всю економіку, на свій розсуд і для своїх інтересів, не зважаючи ні на людську гідність робітників, ні на суспільний характер економіки, ні на саму соціальну справедливість і спільне благо.

102. Щоправда, навіть нині він не є єдиним економічним устроєм, який діє всюди; існує ще інша форма, важлива за кількістю й потужністю, яка все ще охоплює великі маси людей (як, приміром, клас рільників), за якої більшість людей бездоганною і чесною працею здобувають собі засоби для життя.

Тут теж є свої проблеми й труднощі, що їх згадує Наш Попередник у багатьох місцях своєї енцикліки, і Ми теж у цій енцикліці вже не раз про них говорили.

б) промисловий капіталізм

103. Одначе після енцикліки Лева XIII, в міру поширення індустріалізму в усьому світі, капіталістичний економічний устрій теж поширився повсюди, навіть вторгся і проник у ті соціально-економічні царини, які перебували поза його засягом, і певним чином залишив на них свій відбиток.

104. Тому, закликаючи вивчати зміни, що їх зазнав капіталістичний економічний устрій після доби Лева XIII, Ми дбаємо не лише про благо тих, що мешкають у країнах, де панують капітал та промисловість, а й про благо всього людського роду.

в) концентрація багатства

105. І насамперед найбільше разить очі те, що в наш час не лише відбувається концентрація багатства, а й нагромаджується величезна влада в руках небагатих людей, які здійснюють деспотичну диктатуру в економіці; і часто це навіть не власники, а лиш управителі та адміністратори капіталу, яким вони, однак, розпоряджаються на власний розсуд.

106. Влада ця стає ще деспотичнішою в руках тих, що мають гроші й розпоряджаються ними, позичають їх і дають під відсоток, а тому люди ці розподіляють, так би мовити, саму кров, якою живиться організм економіки, і керують, сказати б, самою душею економіки, бо проти їхньої волі ніхто не може навіть дихнути.

107. Така концентрація сил і влади, яка є характерною рисою сучасної економіки, – це природний наслідок тієї нестримної свободи конкуренції, яка дає змогу виживати лише найсильнішим, тобто, часто-густо, тим, які найбільш непримиренні в боротьбі й найменш схильні слухати голос сумління.

108. Своєю чергою, сама концентрація багатств і влади породжує три різновиди боротьби за панування: спершу боротьба йде за економічну вищість; потім відбувається запекле змагання за заволодіння політичною владою, щоб використати її вплив і силу для потреб економічного суперництва; і врешті, борються між собою самі держави не лише тому, що вони використовують свої сили і політичну владу, щоб здобути економічну вигоду для своїх громадян, а й тому, що вони застосовують економічну силу і владу, щоб розв'язати політичні суперечки, які виникають між різними націями.

г) згубні наслідки

109. Остаточні наслідки індивідуалістичного духу в економічному житті ви самі, Високодостойні Брати й улюблені Діти, бачите і вболіваєте через них; вільна конкуренція сама себе знищила; вільний ринок замінила економічна гегемонія; після нестримного прагнення розкоші прийшла шалена жага панування; і таким чином уся економіка стала жадливо безжалісною, невблаганною й жорстокою.

До цього додається серйозна шкода, що випливає із прикрої плутанини функцій та обов'язків, властивих державній владі, з функціями самої економіки: до найважливіших з них належить приниження гідності держави, яка служить слухняним знаряддям для людських пристрастей та амбіцій, тоді як

вона повинна залишатися верховним арбітром, вільним від будь-яких упреждень щодо сторін, який дбає лише про спільне благо та справедливість.

Стосовно міжнародних стосунків, із того самого джерела випливає подвійна течія: з одного боку, економічний «націоналізм» і навіть «імперіялізм»; з іншого боку, не менш прикрий і мерзенний банківський «інтернаціоналізм», або, інакше кажучи, міжнародний грошовий «інтернаціоналізм», для якого батьківщина там, де йому добре.

д) як цьому зарадити

110. Спосіб зарадити цій закоренілій недузї Ми вже вказали в другій частині цієї енцикліки, де цю тему розглянуто в доктринальному аспекті; тут дододатку буде нагадати суть Нашого навчання.

Оскільки сучасний економічний устрій заснований саме на капіталі та праці, слід визнавати і практикувати засади здорового глузду, тобто християнської соціальної філософії, які стосуються двох вищезгаданих елементів та їхніх відносин.

Щоб уникнути крайнощів індивідуалізму, з одного боку, та соціалізму – з іншого, насамперед треба неупереджено взяти до уваги подвійну, індивідуальну та суспільну, природу як капіталу чи власности, так і праці. Тому стосунки між одним і другим слід регулювати строго відповідно до законів справедливості, яка ґрунтується на християнській любові.

Треба, щоб вільна конкуренція, обмежена до розсудливих і справедливих масштабів, а особливо економічна могутність, були фактично підпорядковані державній владі в тому, що становить компетенцію останньої.

І нарешті, інституції народів повинні пристосувати все життя суспільства до вимог спільного блага, тобто до вимог законів соціальної справедливості; обов'язковим наслідком цього буде те, що такий важливий сектор суспільного життя, яким є економічна діяльність, набуде, своєю чергою, здорового і зрівноваженого порядку.

2. Трансформація соціалізму

111. Не менш глибокими, ніж зміни економічного устрою, є зміни, яких із часів Лева XIII зазнав соціалізм, що з ним особливо ревно боровся Наш Попередник.

Адже тоді він, соціалізм, справді міг вважатися цілісним і обстоював чіткі доктринальні засади, які утворювали певну систему; тепер же він розділився на два головні табори, між якими нема згоди і які вороже налаштовані одне до одного, проте жоден з цих двох таборів не відходить від того, що становить суть соціалізму і суперечить християнській вірі.

а) агресивний соціалізм, або комунізм

112. Одна з течій соціалізму зазнала тих самих змін, про які Ми говорили стосовно до капіталістичної економіки, і скотилася до «комунізму»; вона проповідує й переслідує дві мети, тепер уже не ховаючись, а неприховано та чітко, і вживаючи всіх засобів включно з насильницькими: запеклу класову боротьбу й цілковиту ліквідацію приватної власності. І у прагненні до цієї подвійної мети вона не гребує нічим і не має пошани ні до чого; там, де вона захопила владу, показує себе настільки жорстокою й дикою, що це здається чимось неймовірним та страхотливим. Це доводять жахливі кровопролиття і руйнування, що їх вона спричинила на обширних теренах Східної Європи та Азії.

Нарешті, вона є непримиренним ворогом святої Церкви і самого Бога, що, на жаль, доводять усім відомі факти. Тому добрих і вірних дітей Церкви нема потреби остерігати проти безбожної й несправедливої природи комунізму.

Проте Ми не можемо без глибокого болю бачити неухважність і байдужість тих, що не надають ваги цій неминучій небезпеці та з пасивною млявістю дозволяють, щоб повсюди поширювались ці помилки, які через кровопролиття й насильство можуть призвести до загибелі все суспільство. Але особливо треба засуджувати тих, які не дбають про те, щоб змінити обставини і покласти край тому стану речей, який доводить до відчаю душі народів і таким чином готує шлях переворотові та розвалові суспільства.

б) поміркований соціалізм

113. Більш поміркованою є друга течія, яка зберегла назву «соціалізм»; вона не лише проповідує відмову від насильства, а й, не зрікаючись цілковито класової боротьби і скасування приватної власності, принаймні пом'якшує та обмежує їх.

Можна сказати, що соціалізм, наляканий своїми власними засадами й тими висновками, що їх робить з них комунізм, схиляється і певним чином наближається до тих істин, що їх споконвіку урочисто навчала християнська традиція; тож не можна заперечувати, що його вимоги іноді дуже близько підходять до вимог, що їх слушно висувають християнські реформатори суспільства.

в) класова боротьба

114. Класова боротьба, якщо виключити з неї взаємну ворожість і ненависть, поступово перетворюється у чесну суперечку, в основі якої лежать пошуки справедливості; суперечка ця не є, звісно, тим щасливим соціальним

миром, що про нього всі мріють, але може і повинна стати вихідною точкою для досягнення взаємного співробітництва класів.

Війна, оголошена приватній власності, теж дедалі більше заспокоюється й обмежується настільки, що врешті об'єктом боротьби стає вже не сама власність на засоби виробництва, а певна гегемонія в суспільстві, присвоєна й узурпована власниками проти будь-якого права. Адже таке верховенство має належати не прошарковій власників, а державній владі.

Якщо так станеться, можна сподіватися, що постулати поміркованого соціалізму перестануть відрізнятися від переконань і вимог тих, які на основі християнських засад намагаються реформувати людське суспільство.

Адже справді, цілком розсудливо думати, що існують певні категорії благ, які можуть бути у власності лише державної влади, бо вони мають таку економічну силу, що їм не можна залишати в руках приватних громадян, не піддаючи небезпеці добробут загалу.

115. Ці справедливі вимоги та прагнення не містять нічого такого, що суперечило б католицькій істині, й вони зовсім не є чимось притаманним лише соціалізові. А отже, ті люди, які прагнуть лише цього, не мають підстав називати це соціалізмом.

116. Проте не варто вважати, що ті течії чи групи соціалістів, які не є комуністами, сильно змінили свої переконання, в теорії чи на практиці. Ні, тому що вони здебільшого не відмовляються ні від класової боротьби, ні від скасування власності, а лиш хочуть здійснення їх у більш поміркованому вигляді.

Щодо цього пом'якшення і певного обмеження їхніх хибних засад у деякого виникає сумнів: чи не можна було б також засади християнської істини певною мірою пом'якшити або обмежити, щоб піти назустріч соціалізові й зустрітися з ним десь на половині шляху. Дехто живить марну надію привабити таким чином соціалістів на наш бік.

Ми вважаємо цю надію марною. Бо ті, що прагнуть бути апостолами серед соціалістів, повинні відкрито і щиро визнати християнську істину в її повноті й непорушності і в жодному разі не потурати помилкам. Адже, якщо вони справді хочуть бути вісниками Євангелія, то повинні насамперед намагатися показати соціалістам, що їхні вимоги – у тому, що є в них слушне, – можна набагато ґрунтовніше обстоювати на засадах християнської віри і набагато дієвіше поширювати силою християнського милосердя.

г) соціалізм і християнство

117. Але що казати в тому разі, якщо соціалізм справді настільки виправиться і пом'якшиться стосовно класової боротьби та приватної власності,

що йому не можна буде нічим дорікнути у цих питаннях? Хіба цим він відмовиться від своїх засад, від своєї природи, яка є супротивною християнській релігії? Щодо цього чимало людей вагаються.

Немало є й католиків, які, добре знаючи, що християнських засад не можна ані полишити, ані скасувати, звертають свій погляд до Нашого Святого Престолу і з неспокоєм питають, чи, на Наш розсуд, соціалізм цей настільки відступив від своїх помилок, що його можна прийняти і певним чином охрестити без шкоди для християнських засад.

Отож, щоб задовільнити, виявляючи Нашу батьківську турботу, ці бажання, Ми проголошуємо, що соціалізм – чи то як вчення, чи як історичний факт, чи як «суспільний рух», якщо справді залишається соціалізмом, навіть якщо він поступиться перед істиною та справедливістю у згаданих питаннях, – не може узгоджуватися зі вченням Католицької Церкви, тому що його концепція суспільства глибоко суперечить християнській істині.

118. Адже згідно з християнською доктриною, мета, задля якої людина, обдарована суспільною природою, перебуває на землі, полягає в тому, щоб вона, живучи в суспільстві й підкоряючись державній владі, встановленій Богом (пор. Рим. 13:1), плекала та якнайповніше розвивала свої здібності на хвалу і славу Творця й, вірно виконуючи обов'язки своєї професії чи свого покликання, хай якими вони є, досягла земного щастя, здобуваючи водночас вічне блаженство.

Соціалізм, навпаки, не усвідомлюючи цієї найвищої мети людини та суспільства або нехтуючи її, припускає, що людська спільнота виникає виключно задля матеріального добробуту.

119. Адже з того, що належний поділ праці забезпечує успіх виробництва більшою мірою, ніж розрізнені зусилля окремих осіб, соціалісти роблять висновок, що економічна діяльність, у якій вони вбачають лише матеріальну мету, має обов'язково здійснюватися суспільно.

І з цієї потреби, на їхню думку, випливає, що у тому, що стосується виробництва, люди змушені цілковито підпорядкуватися суспільству; а володіння більшою кількістю багатств, яке може покращити зручність життя, вони ставлять настільки високо, що йому мають поступитися місцем найвищі людські блага, зокрема свобода, яку слід приносити в жертву вимогам ефективнішого виробництва.

Вони вважають, що шкода, яку завдає людській гідності цей «усупільнений» устрій виробництва, буде значною мірою компенсована великою кількістю матеріальних благ, що їх індивіди здобудуть і зможуть використовувати для збільшення зручності життя відповідно до їхніх уподобань.

Отже, в розумінні соціалістів неможливо уявити собі існування суспільства без надмірного приневолення, тож воно залишене на поталу сваволі, адже йому, суспільству, бракує справжнього суспільного авторитету; бо такий авторитет не ґрунтується на земних, матеріальних перевагах, а може походити лише від Бога – Творця й остаточної мети всіх речей⁹.

120. Навіть якщо соціалізм, як і всі помилкові вчення, містить у собі якусь частку істини (чого, зрештою, ніколи не заперечували Верховні Понтифіки), однаково він ґрунтується на такому уявленні про людське суспільство, яке суперечить справжньому християнству.

Отож релігійний, або християнський, соціалізм – це термін, який містить внутрішню суперечність: ніхто не може бути добрим католиком і водночас справжнім соціалістом.

121. Усі ці істини, що про них Ми нагадуємо і які урочисто підтверджуємо Нашим авторитетом, слід також застосувати до цілком нової форми, чи видозміни, соціалізму, про яку поки що насправді відомо мало, але яка тепер поширюється серед багатьох груп соціалістів. Найбільшу увагу соціалізм цей приділяє впливові на душі та мораль; прибравши позірно дружньої постави, він насамперед спокушає ніжні дитячі душі, щоб залучити їх на свій бік, але поширюється і на багатьох дорослих людей, маючи за мету виховати «соціалістичну людину», яку прагне зробити основою людського суспільства, сформованого на засадах соціалізму.

122. У Нашій енцикліці *Divini illius Magistri* (від 31 грудня 1929 року) Ми розлого пояснили, на яких засадах базується та які завдання ставить собі християнське виховання; і те, що завдання й методи соціалістичного виховання цілковито суперечать цим засадам, є настільки ясним та очевидним, що більше говорити про це не треба.

Але схоже, що ті, які не дбають про те, щоб чинити цьому рішучий та сміливий опір з огляду на серйозність становища, не усвідомлюють небезпечности загрози, яку несе зі собою соціалізм, і легковажають нею. Тож Нашим пастирським обов'язком є остерегти цих людей від вельми серйозної та неминучої біди й нагадати їм, що хоч батьком цього виховного соціалізму є лібералізм, спадкоємцем його є і буде більшовизм.

⁹ Див. енци. *Diuturnum* від 29 червня 1881 року.

д) перехід католиків на бік соціалізму

123. З цього, Високодостойні Брати, ви можете зрозуміти, з яким болем Ми дивимося на те, що в деяких країнах чимало Наших дітей, – хоч Ми не можемо повірити, що вони цілковито зреклися правдивої віри і доброї волі, – покинули табір Церкви, щоб перейти до лав соціалізму. Одні відкрито оголосили себе соціалістами і сповідують його вчення; інші через байдужість чи майже мимоволі вступили до асоціацій, які називають себе соціалістичними або фактично такими є.

124. З батьківською турботою Ми розмірковуємо і намагаємося зрозуміти, як вони могли зійти на такі манівці, й чуємо, як чимало з них так відповідають Нам, виправдовуючи цей свій вчинок: Церква і ті, що засвідчують їй свою вірність, стоять на боці багатих, нехтуючи робітництвом та жодним чином не дбаючи про нього; тому, щоб потурбуватися про свої інтереси, вони були змушені вступити до лав соціалістів.

125. І це, Високодостойні Брати, безперечно, варта жалю річ, що були і все ще є люди, які, називаючи себе католиками, забули найвищий закон справедливості й милосердя, що приписує нам не лише давати кожному те, що йому належить, а й допомагати нашим убогим братам, як самому Христові (пор. Як. 2:14–26); а що є ще серйознішим переступом – вони, прагнучи більшого прибутку, не бояться утискати трудівників. А дехто навіть користується самою релігією як ширмою для своїх несправедливих утисків, намагаючись уникнути виконання цілком слушних вимог робітників.

Ми ніколи не перестанемо засуджувати таку їхню поведінку; адже саме вони є причиною того, що Церква, зовсім не заслуговуючи на це, зазнала лихої слави й була звинувачена в тому, що стоїть на боці багатіїв і не має жодного милосердя до страждань тих, які не отримали своєї частки матеріальних благ у цьому житті. Але вся історія Церкви доводить, що слава ця і ці звинувачення незаслужені та несправедливі; й сама та енцикліка, річницю якої ми відзначаємо, є найчудовішим доказом величезної несправедливості подібних образ і наклепів, що їх зводять на Церкву та її вчення.

е) батьківський заклик повернутися

126. Але хоч образи ці вражають Нас глибоко в батьківське серце, Ми далекі від того, щоб відректися від цих Наших дітей, попри те що вони перебувають у помилці й віддалилися від істини та спасіння. Натомість Ми палко і з глибокою турботливістю закликаємо їх повернутися у лоно Матері-Церкви. І хай

Бог зробить так, щоб вони прислухалися до Нашого голосу! Хай повернуться туди, звідки пішли, тобто до дому Отця, і хай залишаються там, де їхнє місце, тобто у лавах тих, що дотримуються вчення Лева XIII, про яке Ми тепер урочисто нагадуємо; нехай намагаються вони здійснити оновлення суспільства в душі Церкви, повернувши йому соціальну справедливість і милосердя.

І хай вони переконуються, що не зможуть ніколи знайти деінде більшого щастя на цій землі, як не біля Того, Хто заради любови до нас «став бідним, будучи багатим, щоб ми його вбожеством розбагатіли» (2 Кор. 8:9), Хто був убогий і трудився від самої своєї юности, Хто прикликає до Себе всіх утомлених і обтяжених, щоб дати їм цілковите полегшення в любові свого серця (пор. Мт. 11:28); і Хто, врешті, не зважаючи на особу, зажадає більше від тих, кому було довірено більше (пор. Лк. 12:48), і «віддасть кожному згідно з його ділами» (Мт. 16:27).

3. Оновлення звичаїв

127. Але якщо розглянути цю справу ретельніше і глибше, то виразно видно, що цьому бажаному суспільному оновленню має передувати внутрішнє оновлення християнського духу, від якого, на жаль, відмовилися багато тих, що опікуються справами економіки; інакше всі зусилля пропадуть даремно, якщо споруджувати будівлю не на скелі, а на рухомому піску (пор. Мт. 7:24).

128. Отож, Високодостойні Брати й улюблені Діти, Ми розглянули нинішній економічний устрій і побачили в ньому надзвичайно великі хиби. Відтак Ми дослідили комунізм та соціалізм у всіх їхніх формах, включно з більш поміркованими, й виявили, що вони дуже далекі від вчення Євангелія.

129. За словами Нашого Попередника, «якщо людське суспільство потребує зцілення, то зцілить його лише повернення до християнських звичаїв та способу життя» (RN, п. 22). Вже тільки це може відірвати очі людей від минутих речей цього світу, в які вони занурені, й піднести погляд до неба; тільки це може дати дієвий засіб проти надмірної турботи про тлінні блага, яка є джерелом усіх гріхів. І хто заперечить, що саме в таких ліках людське суспільство відчуває найбільшу потребу?

а) головна вада нинішнього устрою – спустошення душ

130. Нині усіх непокоять майже виключно земні потрясіння, кровопролиття і катастрофи. Але якщо подивитись на світ християнським поглядом, як це годиться, то чим здадуться всі ці лиха порівняно із занепадом душ? І все ж без

жодного сумніву можна сказати, що нинішній розвиток соціально-економічного життя ставить дуже багатьох людей перед надзвичайно серйозними перешкодами у дбанні про найважливішу справу з усіх, тобто про справу власного вічного спасіння.

131. Оскільки пастирем і опікуном цих незліченних овечок наставив Нас Князь Пастирів, який відкупив їх своєю кров'ю, Ми не можемо байдуже споглядати цю надзвичайну небезпеку; навпаки, пам'ятаючи про свою пастирську місію, Ми з батьківською турботою весь час розмірковуємо над тим, яким чином надати їм допомогу, і залучаємо до цієї справи також невтомні зусилля інших, які працюють для неї задля справедливості й милосердя.

Адже яка користь буде людям, якщо мудрішим вжитком благ вони зможуть здобути собі цілий світ, якщо потім занাপастять власну душу? (пор. Мт. 16:26). Яка користь буде з того, щоб навчати їх слухних засад економіки, якщо потім вони піддадуться нестримній жадобі та дрібничковому самолюбству настільки, що навіть «слухаючи заповідей Господніх – не так вони чинили»? (Суд. 2:17).

б) причини духовного занепаду

132. Такий відхід соціально-економічного життя від християнського закону і відступництво багатьох робітників від католицької віри, яке є плодом цього відходу, корениться у безладних пристрастях душі, що є сумним наслідком первородного гріха, який знищив чудову рівновагу людських властивостей; адже людина, яка перебуває в полоні гріховних жадань, вельми схильна до того, щоб надавати перевагу минушим благам цього світу над вічними благами небес.

Це породжує ненаситну жагу земних багатств і благ, яка у всі часи штовхала людей переступати закони Божі й топтати права ближнього, а нині, завдяки сучасному економічному устроєві, зваблює людську слабкість ще численнішими спокусами.

А оскільки нестабільність економічного життя, особливо його устрою, потребує великих і безперервних зусиль усіх його учасників, у декого з них настільки зачерствіло сумління, що вони вважають, що їм дозволено збільшувати свої прибутки будь-яким способом і за будь-яку ціну захищати нагромаджені з такими зусиллями багатства від неочікуваних поворотів долі.

Неконтрольований ринок відкриває перед усіма шлях до легких прибутків, і чимало людей воліють займатися купівлею та продажем товарів, але, прагнучи виключно швидких і легких заробітків, спекулюють ними, так часто піднімаючи або знижуючи ціни залежно від своїх примх і жадібности, що зводять нанівець усі розсудливі розрахунки виробників.

Були прийняті юридичні постанови на користь корпоративного бізнесу, які хоч і сприяли розподілові відповідальності й обмеженню ризиків, все ж давали привід для найбільш осудливої сваволі; адже зрозуміло, що послаблення обов'язку звітуватися зменшує почуття відповідальності, і під прикриттям «товариства з обмеженою відповідальністю» чиняться найгірші обмани та шахрайства, а керівники цих економічних товариств, забувши про свої обов'язки, нерідко порушують права тих, чиїми заощадженнями їм було доручено управляти.

Насамкінець, не можна також не засудити тих ошуканців, які, не дбаючи про корисність своєї діяльності, не вагаються спекулювати на людських пристрастях, аби потім скористатися цим собі на зиск.

133. Цим значним вадам можна було зарадити чи радше запобігти лише суворою моральною дисципліною, за якою мала суворо стежити державна влада. Але, на жаль, цього не було. Адже новий економічний устрій виник саме тоді, коли в умах багатьох людей оселилися постулати раціоналізму і пустили там корені, а невдовзі виникла економічна наука, відділена від морального закону; внаслідок цього ніщо вже не стримувало людських пристрастей.

Дедалі більше ставало тих, що дбали тільки про збільшення будь-яким коштом своїх багатств, шукаючи у всьому і всюди свої власні інтереси, і людей цих не мучило сумління навіть через найповажніші злочини проти інших. Перші з тих, які ступили на ту розлогу дорогу, що веде до загибелі (пор. Мт. 7:13), мали чимало послідовників, які наслідували їхню ганебну поведінку, – вони приваблювали їх своєю позірною успішністю, незвичною пишнотою своїх багатств, висміюванням чужих докорів сумління та знищенням своїх менш сміливих конкурентів.

134. І коли таким чином очільники економіки зійшли з правильного шляху, цілком природно, що й робітничі маси також стали падати в те саме провалля, тим паче, що багато керівників підприємств експлуатували своїх робітників, мов прості машини, не дбаючи про їхні душі і взагалі не дбаючи про духовні інтереси. І справді, страшно навіть подумати про ту величезну небезпеку, якій піддаються на сучасних фабриках моральність робітників (особливо молодих) та доброчесність дівчат і жінок, про ті утруднення, що їх теперішній економічний устрій, а особливо геть незадовільні умови проживання, часто завдають єдності сім'ї та приватності родинного життя, про труднощі належним чином відзначати свята, про загальне послаблення того справжнього християнського чуття, завдяки якому навіть неосвічені та грубі люди могли підноситися до високих ідеалів і яке тепер замінила єдина турбота про те, щоб хоч якось забезпечити свої щоденні потреби.

Таким чином фізична праця, яку божественне Провидіння вже після первородного гріха встановило як практикування добра для тіла і для душі, перетворюється на знаряддя зла: фабрики ушляхетнюють неживу матерію, а людей натомість нівечать і принижують.

4. Як цьому зарадити

а) християнізація економічного життя

135. Такому гіркому нищенню душ, яке, триваючи далі, зводитиме нанівець будь-які зусилля з оздоровлення суспільства, можна зарадити лише відвертим і щирим поверненням людей до євангельського вчення, тобто до приписів Того, Хто єдиний має слова життя вічного (пор. Йо. 6:68), а отже, такі слова, що навіть, як Він каже, «небо й земля перейдуть, але слова мої не перейдуть» (Мт. 24:35).

Усі фахівці із соціальних проблем палко прагнуть того, що вони називають досконалою «раціоналізацією» економічного життя, щоб повернути йому здоровий і справедливий устрій. Але устрій цей, якого й Ми палко бажаємо і всіма засобами йому сприяємо, буде неповним та недосконалим, якщо всі форми людської діяльності не узгоджуватимуться між собою й не змагатимуть до того, щоб, наскільки це можливо для людини, досягти чудової єдності з божественним планом; можна сказати, що це той досконалий устрій, що його проголошує Церква й вимагає сам здоровий глузд: тобто щоб усі речі були спрямовані до Бога як до першої та остаточної мети будь-якої діяльності у створеному світі, і щоб їх, ці створені речі, розглядали як прості знаряддя, що їх використовують для того, аби досягти цієї найвищої мети.

136. Також не варто вважати, що через це професії, які дають прибуток, менше шановані й суперечать людській гідності. Навпаки, ми шанобливо вчимося впізнавати у них виразну волю Творця, який послав людину на землю, щоб вона її обробляла і користувалась нею для задоволення своїх численних потреб. Не заборонено також тим, які займаються виробництвом, справедливим та слухним чином помножувати свої статки; Церква навіть навчає, що той, хто служить спільноті і збагачує її, побільшуючи добро цієї спільноти, сам стає багатшим, відповідно до свого стану, – аби лиш усе це робилося з належною пошаною до Божого закону й без шкоди для прав інших і використовувалося відповідно до правил віри та здорового глузду.

137. Якщо цих норм будуть дотримуватись усі, повсюди і завжди, тоді не лише виробництво та набуття майна, а й використання його, яке тепер часто здійснюється вельми безладно, повернуться у межі справедливості й слух-

ного розподілу. Таким чином огидній жадобі та змаганню до наживи, що є ганьбою і великим гріхом нашого часу, буде реально протиставлене правило, водночас дійове й поблажливе, християнської поміркованості, згідно з яким людина повинна насамперед прагнути Царства Божого і Божої справедливості, а земні блага, відповідно до твердої Божої обітниці, їй докладуться настільки, наскільки вона їх потребуватиме (пор. Мт. 6:33).

б) закон любови

138. Щоб цілковито запевнити успіх цих реформ, до закону справедливості треба додати закон любови, «що є зв'язок досконалості» (Кол. 3:14). Як помиляються ті необачні реформатори, які дбають лише про дотримання справедливості, і то лише взаємної справедливості, гордовито відкидаючи участь любови! Звісно, любов не можна ставити на місце справедливості, якої слід дотримуватись обов'язково і в якій відмовляти незаконно. Але навіть якщо припустити, що кожен отримав те, що йому за правом належить, завжди залишається ще дуже великий простір для любови. Адже сама справедливість, навіть якщо дотримуватись її дуже ретельно, може усунути причини соціальних конфліктів, але не може об'єднати серця і згуртувати волю.

139. Головною опорою інституцій, створених для зміцнення миру і сприяння взаємодопомозі між людьми, хоч якими досконалими вони здаються, є міцні взаємні зв'язки, які згуртовують їхніх членів між собою; а коли цього нема, як це часто бачимо на досвіді, не допоможуть навіть найкращі приписи. Домогтися справжнього порозуміння між усіма задля того самого спільного блага можна лише тоді, коли всі люди в суспільстві відчують, що вони належать до єдиної великої родини і є дітьми того самого Небесного Отця, навіть єдиним тілом у Христі, бо «один одному члени» (Рим. 12:5), і «як страждає один член, страждають усі з ним члени» (1 Кор. 12:26).

Лише тоді багатії та інші очільники відкинуть колишню свою холодність до своїх убогіших братів, замінивши її на тепле й діяльне почуття; вони сприйматимуть їхні слушні вимоги приязно і з відкритим серцем, а за потреби навіть вибачать від щирого серця їхні помилки та провини. А робітники, зі свого боку, щиро відкинувши будь-які почуття ненависти й задрощів, що їх так хитро використовують прихильники класової боротьби, не лише не зневажатимуть місце, що його їм призначило божественне Провидіння в людському суспільстві, а навіть вельми цінуватимуть його, бо добре знатимуть, що вони з великою користю і честю докладаються, кожен відповідно до свого стану і посади, до спільного блага, чим ще краще наслідують приклад Того, Хто, будучи Богом, захотів стати на землі ремісником і видавати Себе за сина ремісника.

в) складність цієї справи

140. Сподіваємося, що з цієї нової хвилі євангельського духу у світі, який є духом християнської поміркованости й загальної любови, постане це повне і таке бажане оновлення людського суспільства в Христі й той «мир у Христі в Царстві Христовому», якому від самого початку Нашого понтифікату Ми мали намір присвятити всі Наші зусилля і Нашу пастирську турботу¹⁰. І ви теж, Високодостойні Брати, які разом з Нами за велінням Святого Духа керуєте Божою Церквою (пор. Ді. 20:28), безнастанно працюєте з такою гідною похвали ревністю задля цієї самої мети, як найважливішої та найпотрібнішої тепер справи, у всіх частинах світу, включно зі священними місіями поміж невірних. Тож вам належить заслужена похвала, а разом з вами і всім тим, чи то священнослужителям, чи мирянам, яких Ми радо бачимо щодня поруч з вами як справжніх помічників у здійсненні цієї великої справи.

Мусимо згадати улюблених дітей наших, членів Католицької Акції, які особливо ревно працюють разом з Нами в суспільній царині, адже робота ця є правом і обов'язком Церкви, згідно із самою Божою волею. І Ми палко закликаємо в Господі усіх не облишати своїх зусиль, не лякатися труднощів, а зростати щоденно силою та відвагою (пор. Втор. 31:7).

Важким, звичайно, є завдання, що його Ми перед ними ставимо, адже добре відомо, що і з одного боку, і з іншого, як серед вищих, так і серед нижчих класів суспільства на шляху стоятимуть численні перепони та труднощі; але через це не варто занепадати духом і відмовлятися від своєї мети. Християнам властиво сміливо йти назустріч запеклій битві; витримувати важкі труди властиво тим, які, як добрі воїни Христові, сліднують за Ним упритул (пор. 2 Тим. 2:3).

141. Отже, покладаючись на всесильну поміч Того, Хто «хоче, щоб усі люди спаслися» (1 Тим. 2:4), Ми всіма силами намагаємося допомогти тим нещасливим душам, далеким від Бога, і, відриваючи їх від земних турбот, у яких вони заплутались, навчаємо їх довірливо звернути свої бажання до речей вічних.

Іноді цього легше домогтися, ніж можна було сподіватися на перший погляд; адже якщо навіть у глибині душі людини, найбільш зараженої злом, ховаються, немов іскри під попелом, дивовижні духовні сили, які вочевидь свідчать про те, що душа її за своєю природою християнська, то тим паче є вони в серцях багатьох інших, які впали у помилку через незнання або через зовнішні обставини.

142. Зрештою, деякі втішні ознаки суспільного оновлення відчуються вже у самих лавах робітництва, серед якого Ми дуже радо бачимо також

¹⁰ Див. енци. *Ubi arcano* від 23 грудня 1922 року.

численні групи молодих католиків, які слухняно підкоряються натхненню божественної благодати й надзвичайно ревно намагаються залучити до Христа своїх товаришів.

Не меншої похвали заслуговують і очільники робітничих організацій, які, відклавши власні інтереси та дбаючи лише про благо своїх товаришів, намагаються розсудливо підтримувати їхні слушні вимоги й узгоджувати їх із благом усього трудового колективу, і жодна перепона не може відвернути їх від цього шляхетного завдання.

Ми навіть бачимо велику кількість молодих людей, яким судилося, чи то через їхні здібності, чи через багатство, зайняти невдовзі важливе місце серед очільників суспільства і які інтенсивно віддаються вивченню соціальних проблем, даючи втішну надію, що одного дня вони повною мірою віддадуться справі суспільного оновлення.

г) яким шляхом треба йти

143. Теперішні умови, Високодостойні Брати, вказують нам, яким шляхом треба йти. Як і в інші епохи в історії Церкви, ми повинні боротися зі світом, який великою мірою знову впав у поганство.

Щоб знов привести до Христа різні категорії людей, які Його відкинули, треба насамперед вибрати серед них і виховати помічників Церкви, які добре розуміли б їхній спосіб мислення та бажання й уміли промовляти до їхніх сердець із почуттям братньої любови. Перші апостоли серед робітників мають бути робітниками, а серед промисловців та торгівців – промисловцями і торгівцями.

144. Насамперед вам, Високодостойні Брати, і вашому духовенству належить старанно шукати, обачно вибирати, належно виховувати й навчати ці лави апостолів-мирян як з-посеред робітництва, так і з-поміж власників.

Нелегке завдання, безперечно, стоїть перед священниками, і щоб виконати його, усі ті, на яких Церква покладає сподівання, повинні готуватися до нього, ретельно вивчаючи суспільні проблеми. Але насамперед треба, щоб ті з вас, які особливо віддаються цьому служінню, показали, що ви маєте настільки загострене чуття справедливості, що можете мужньо і стійко дати відсіч будь-яким надмірним вимогам та несправедливим учинкам; ви повинні відзначатися обачністю й розважливістю, тримаючись далеко від крайнощів; але особливо потрібно, щоб ви глибоко прониклися Христовою любов'ю, яка єдина може силою і м'якістю схилити серця й волю людей до підкорення законам справедливості і слухності. Шлях цей уже не раз приводив до успіху, тому тепер треба йти ним бадьоро й без вагань.

145. Що ж стосується любих дітей Наших, вибраних для такого великого діла, Ми палко їх закликаємо в Господі цілковито присвятитися вихованню довірених їм душ; і у виконанні цього найвищою мірою священничого й апостольського завдання нехай вони користуються всіма найдієвішими засобами християнського виховання, такими як навчання молоді, заснування християнських товариств, створення дослідницьких груп для поглиблення знань у душі віри.

Але найбільшу користь і пожиток для блага їхніх учнів може дати той дорогоцінний засіб індивідуального та суспільного оновлення, на який Ми вказали в енцикліці *Mens nostra* (від 20 грудня 1929 року), тобто духовні вправи, або реколекції*. У тій енцикліці Ми виразно назвали й палко рекомендували, поруч із духовними вправами для всіх мирян, також окремі реколекції, які дадуть особливий пожиток робітникам. Адже в цій школі духу не лише виховуються найкращі християни, а й готуються правдиві апостоли для будь-яких життєвих ситуацій, запалюючись від полум'я серця Ісуса Христа. З цієї школи, як апостоли Тайної Вечері в Єрусалимі, вийдуть люди надзвичайно сильної віри, незламної стійкості у переслідуваннях, які з палкою ревністю дбатимуть єдино про поширення по всіх усядах Царства Христового.

146. Поза сумнівом, у наш час більше, ніж будь-коли, потрібні такі доблесні воїни Христові, які докладатимуть усіх сил, щоб уберегти людський рід від страхітливої катастрофи, яка неминуче його чекає, якщо, у зневазі до вчення Євангелія, буде дозволено, щоб переміг такий устрій, за якого зневажатимуть закони природи, як і закони Божі.

Христова Церква, споруджена на непорушному камені, не має причини боятися за себе, добре знаючи, що пекельні ворота ніколи її не подолають (пор. Мт. 16:18); вона впевнена, як доводить досвід багатьох століть, що навіть із найлютішої бурі вона вийде ще сильнішою і славнішою новими звершеннями. Але її материнське серце не може не страждати, бачачи безліч кривд, що їх ці бурі завдають тисячам людей, а особливо величезну духовну шкоду, яку вони завдають, спустошуючи чимало душ, відкуплених Христовою кров'ю.

147. Отож слід уживати всіх засобів, щоб вирвати людське суспільство з такої великої біди. Саме до цього повинні змагати наші труди, цього мають прагнути наші старання і наші безперервні й палкі молитви до Бога. Бо завдяки допомозі божественної благодати в наших руках перебуває доля людського роду.

* Реколекції – кількадедний період, присвячений духовному оновленню через молитву й обговорення різних духовних питань. Церква пропонує нам робити час від часу перегляд своєї «колекції думок», щоб вирішити, чого в душі забагато, а чого, можливо, не вистачає; може, щось треба засвоїти, а чимось, можливо, поділитися. – *Прим. ред.*

148. Тож не дозволюмо, Високодостойні Брати й улюблені Діти, щоб діти цього світу виявилися по-своєму кмітливішими від нас, які завдяки божественній доброті є дітьми світла (пор. Лк. 16:8). Адже Ми бачимо, з якою дивовижною проникливістю вони намагаються вибрати собі діяльних помічників і виховати їх так, щоб ті дедалі більше поширювали їхні помилки серед усіх верств населення повсюди у світі. А коли вони наміряються виступити проти Христової Церкви, бачимо, як стихають серед них внутрішні суперечки, і вони творять немов одностаїне військо, щоб єдністю сил домогтися спільної мети.

д) заохота до єдності і співпраці

149. Усім відомо, безперечно, скільки великих справ творить повсюди невтомна ревність католиків як у царині соціально-економічній, так і в царині освіти й релігійного життя. Але ця подиву гідна наполеглива діяльність нерідко втрачає частину своєї ефективності через занадто велике розпорощення сил. Тож хай об'єднуються всі люди доброї волі, які під проводом пастирів Церкви хочуть провадити цю добру і мирну Христову битву; і всі, під проводом Церкви й відповідно до її навчання, залежно від уподобань, сил та становища кожного, нехай намагаються зробити якийсь свій внесок у те християнське оновлення суспільства, що його накреслив Лев XIII у своїй безсмертній енцикліці *Rerum novarum*; дбаючи не про себе і свої потреби, а про потреби Ісуса Христа (пор. Флп. 2:21); не намагаючись нав'язати свої ідеї, хоч якими чудовими й доречними вони здаються, а виявляючи готовність зректися їх задля спільного блага, щоб у всьому й повсюди панував і володарював Христос, якому благословення і честь, і слава, і влада на віки вічні (пор. Од. 5:13).

Прикінцеве благословення

150. А щоб так щасливо сталося, Ми з батьківською любов'ю уділяємо усім вам, Високодостойні Брати й улюблені Діти, що належите до величезної католицької родини, довіреної Нам, але з особливим почуттям Нашого серця – робітникам і всім, що займаються фізичною працею, яких Боже Провидіння особливо відзначило, а також християнським підприємцям та власникам, наше Апостольське Благословення.

Дано в Римі при базиліці св. Петра 15 травня 1931, в десятій рік Нашого понтифікату.

Пій XI, Папа

(Переклала з італійської мови Мар'яна Прокопович)

Радіозвернення Його Святости Папи Пія XII у 50-ту річницю енцикліки *Rerum novarum* (П'ятдесятниця 1941 р.)

1. Торжество П'ятдесятниці, славетне різдво Церкви Христової, є для Нашого духу, улюблені Діти з усього світу, ласкавим і слухним запрошенням, сповненим надзвичайно важливої перестороги, щоб скерувати до вас, серед труднощів і контрастів теперішніх часів, послання любови, підбадьорення і розради. Ми говоримо до вас у момент, коли вся енергія та фізичні й розумові зусилля щораз більшої частини людства з досі небаченими мірою і запалом загострились під невблаганним залізним законом війни: з багатьох антен летять слова обурення та грубощів, розколу і боротьби.

2. Але антени Ватиканського пагорба – землі, посвяченої для того, щоб бути незаплямованим осередком Доброї Новини та її добродійного поширення у світі через мучеництво і гріб першого Петра, – не можуть передавати нічого, крім слів, наповнених і одухотворених утішительним духом проповіді, яка у першій П'ятдесятниці пролунала голосом Петра і від якої зворушився Єрусалим. Це дух гарячої апостольської любови, який не має палкішого бажання і святішої радості, ніж тієї, щоб привести усіх, друзів і ворогів, до підніжжя Розп'яття Голгофи, до гробу прославленого Сина Божого та Ізбавителя людського роду, щоб переконати всіх, що тільки в Ньому, в істині, якої Він навчав, коли благословляв і зціляв усіх, у любові, яку Він показав і якою жив аж до самопожертвування за життя світу, можна знайти справжнє спасіння і тривале щастя для людей і народів.

3. У цей час, сповнений подій, підвладних волі Бога, який керує історією націй і чуває над Церквою, для Нас щира радість і задоволення полягають у тому, щоб дати вам почути, улюблені Діти, голос нашого спільного Отця, покликати вас ніби до короткого вселенського католицького зібрання, щоб ви могли насправді відчутти в узах миру солодкість *одного серця* та *однієї душі* (пор. Ді. 4:32), яку скріплювала під впливом Духа Божого єрусалимська спільнота в день П'ятдесятниці. Що більше стан, породжений війною, у багатьох випадках ускладнює прямиий і живий контакт між Верховним Пастирем

та його паствою, то з більшою вдячністю Ми вітаємо швидкий міст єднання, що його винахідливий геній нашого століття запускає в одну мить через ефір, об'єднуючи через гори, моря і материки кожен куточок землі. І те, що для багатьох є зброєю боротьби, перетворюється для Нас у провіденційний інструмент дієвого і мирного апостоляту, який втілює слово Писання й надає йому нового значення: «По всій землі залунав їх звук; на край світу – їхні слова» (Пс. 19:5; див. також: Рим. 10:18). Таким чином, здається, ніби відновлюється велике чудо П'ятдесятниці, коли різні народи з іншомовних країв, зібрані в Єрусалимі, слухали голоси Петра і апостолів своєю мовою. Зі щирою радістю сьогодні Ми користуємось таким чудовим засобом, щоб привернути увагу католицького світу до пам'ятної дати, гідної бути викарбуваною золотими літерами в літописі Церкви: а саме до п'ятдесятої річниці публікації 15 травня 1891 р. фундаментальної соціальної енцикліки *Rerum novarum* Папи Лева XIII.

4. Лев XIII скерував до світу своє послання, маючи глибоке переконання, що Церкві належить не тільки право, а й обов'язок проголошувати авторитетне слово щодо соціальних питань. Він не мав на меті встановити норми соціальної конституції в суто практичному (Ми сказали б, майже технічному) плані, оскільки для нього було очевидним – і Наш Попередник святої пам'яті Пій XI заявив про це вже десять років тому у своїй пам'ятній енцикліці *Quadragesimo anno*, – що Церква не приписує собі цієї місії. У загальній сфері праці для здорового й відповідального розвитку всієї фізичної та духовної енергії індивідів і їхніх вільних організацій відкривається величезне поле різноманітної діяльності, де державна влада виконує інтегративні та унормовувальні дії спершу через місцеві та професійні корпорації – і врешті силою самої держави, чий найвищий і посередницький соціальний авторитет має важливу функцію запобігання порушенням економічної рівноваги, що впливають із множинності й контрастів індивідуальних та колективних егоїзмів, що конкурують між собою.

5. Натомість до незаперечної компетенції Церкви у тій царині суспільного устрою, яка наближається до моральної сфери і заторкує її, належить судити, чи відповідають основи певного суспільного ладу тому незмінному порядку, що його Бог, Творець та Ізбавитель, явив за допомогою природного закону і Об'явлення: на цей подвійний вияв Лев XIII і посилається у своїй енцикліці. І небезпідставно, тому що диктат природного права та істини Об'явлення впливають різними шляхами з того самого божественного джерела, як два потоки води, що не суперечать одне одному, а діють однодумно; і тому, що Церква, охоронець надприродного християнського порядку, в якому сходяться природа і благодать, повинна виховувати людське сумління, зокрема сумління тих,

що покликані знайти вирішення проблем і зобов'язань, породжених суспільним життям. Від форми, наданої суспільству, яка або співзвучна з Божими законами або ж ні, залежить і те, що саме проникає в людські душі – добро чи зло; тобто якщо всі люди покликані бути оживленими благодаттю Христа, то чим вони дихають у земних обставинах життя – здоровим і живим подихом істини й моральної чесноти чи хвороботворною і часто летальною бацилою гріха зіпсуття? Перед таким міркуваннями й передбаченнями хіба може Церква-Матір, яка так любить своїх дітей і дбає про їхнє благо, залишатися байдужим спостерігачем цих небезпек, мовчати або вдавати, що нічого не бачить і не замислюється про соціальні умови, які, навмисно чи ні, ускладнюють або практично унеможливають ведення християнського життя згідно з приписами Верховного Законодавця?

6. Усвідомлюючи таку серйозну відповідальність, Лев XIII звертається своєю енциклікою до світу і вказує християнському сумлінню на помилки та небезпеки концепції матеріалістичного соціалізму, на фатальні наслідки економічного лібералізму, який часто не усвідомлює своїх соціальних обов'язків або нехтує їх чи зневажливо ставиться до них; він, Лев XIII, викладає з майстерною ясністю і дивовижною точністю необхідні принципи, які зможуть покращити – поступово і мирно – матеріальний та духовний стан робітників.

7. І якщо, улюблені Діти, ви сьогодні, через п'ятдесят років після публікації енцикліки, запитаєте Нас, наскільки ефективність її слова відповіла благородним намірам, думкам, сповненим істини, благодіючим посланням, запропонованим її мудрим Автором, то Ми відчуваємо, що повинні відповісти так: саме для того, щоб покійно подякувати Всемогутньому Богові з глибини Нашої душі за дар, піднесений Церкві п'ятдесят років тому через цю енцикліку його Намісника на землі, та вознести Йому хвалу за оновлювальний подих Духа, що його Він через цей документ дедалі більшою мірою поширює на все людство, Ми в цю урочисту П'ятдесятницю вирішили звернутися до вас із Нашим словом.

8. Вже Наш Попередник Пій XI возвеличив у першій частині своєї пам'ятної енцикліки [*Quadragesimo anno*] чудовий урожай, який визрів з енцикліки *Rerum novarum*; це був плідний зародок, з якого розвинулося католицьке соціальне вчення, що запропонувало синам і донькам Церкви, священникам і мирянам, директиви та засоби для соціальної перебудови, яка рясніє плодами; тому що завдяки енцикліці в католицькому середовищі постало багато різних благодійних установ та успішних центрів взаємодопомоги на користь собі й іншим. Який матеріальний і природний добробут, які духовні й над-

природні плоди отримали робітники та їхні родини від католицьких спілок! Наскільки ефективним і відповідним до потреб виявився внесок профспілок та асоціацій у захист селянського й середнього класів, щоб полегшити їхню нужду й забезпечити справедливість – і, пом'якшуючи в такий спосіб випробування, зберегти суспільний мир від заворушень!

9. І це не всі досягнення енцикліки *Rerum novarum*. Наближаючись до народу, якого обіймала з повагою і любов'ю, вона проникла в серця та уми робітничого класу й наповнила їх християнськими почуттями та громадянською гідністю; і то такою мірою, що сила її активного впливу з плином часу настільки ефективно збільшилась і поширилась, що її норми стали нібито загальною спадщиною людської сім'ї. І в той час як держава в XIX столітті через надмірне звеличення свободи вважала своєю виключною метою захист свободи за допомогою права, Папа Лев XIII застеріг, що її обов'язком є дбати також про соціальний захист, піклуючись про добробут усього народу і всіх її членів, особливо слабких і знедолених, завдяки широкій соціальній політиці та створенню трудового права. Потужне відлуння супроводило його голос; і справедливим буде щиро визнати прогрес, здійснений стараннями державної влади багатьох народів щодо ситуації з робітниками. З огляду на це добре було сказано, що *Rerum novarum* стала Великою Хартією християнської соціальної діяльності.

10. Тим часом минуло пів століття, яке залишило глибокий слід і супроводжувалося сумнозвісними заворушеннями на рівні націй та суспільств.

11. Питання, що їх соціальні, а передусім економічні, зміни та революції піднімали для морального аналізу, після *Rerum novarum* були з проникливою гостротою розглянуті Нашим прямим Попередником в енцикліці *Quadragesimo anno*. Десятиліття, яке минуло після неї, було не менше, ніж у попередні роки, багате на несподіванки в суспільному та економічному житті; воно несло свої неспокійні темні води в море війни, хвилі якого можуть непередбачувано зачепити економіку та суспільство.

12. Сьогодні важко визначити й передбачити, які проблеми, які конкретні зобов'язання – можливо, зовсім нові – представить суспільне життя милосердя Церкви після конфлікту, в якому лицем до лица зіткнулися багато народів. Однак якщо майбутнє закорінене в минулому, якщо досвід останніх років є для нас учителем щодо майбутнього, то Ми скористаємося сьогоднішнім пам'ятним зверненням, щоб назвати подальші моральні керівні засади щодо трьох фундаментальних цінностей соціального та економічного життя; і це Ми робитимемо, надихнувшись тим самим духом Лева XIII і розвиваючи його

погляди, справді пророчі, які передвіщають зародження соціального процесу. Ці три фундаментальні цінності, які переплітаються, зростаються і одна одній взаємно допомагають, такі: спосіб користування матеріальними благами, праця, сім'я.

13. В енцикліці *Rerum novarum* ідеться про власність і про матеріальне забезпечення людини – принципи, які з часом зовсім не втратили своєї первісної сили, і сьогодні, через п'ятдесят років, вони все ще зберігають і поглиблюють свою животворну ефективність. До її головного пункту Ми самі привернули спільну увагу в Нашій енцикліці *Sertum laetitiae*, адресованій єпископам Сполучених Штатів Північної Америки: цей головний пункт полягає, як Ми сказали, у ствердженні нагальної вимоги: «Блага, створені Богом для всіх людей, мають бути однаково доступними для всіх, згідно з принципами справедливості й милосердної любови».

14. Кожна людина – як жива істота, наділена розумом, – насправді має від природи фундаментальне право на використання матеріальних благ землі, хоч людській волі та різним правовим нормам народів залишено право більш конкретно регулювати його практичну реалізацію. Це індивідуальне право жодним чином не може бути скасоване навіть іншими безсумнівними і визнаними правами на матеріальні блага. Без сумніву, природний порядок, що походить від Бога, вимагає також наявності приватної власності й вільної взаємної торгівлі товарами з обміном і даруванням, а також регуляторної функції державної влади над обома цими інституціями. Проте все це залишається підпорядкованим природному призначенню матеріальних благ і не може стати незалежним від першого і фундаментального права, яке дозволяє всім користуватися ними; радше воно має сприяти тому, щоб уможливити його реалізацію відповідно до його призначення. Лише так можна буде і слід буде досягти того, що власність і користування матеріальними благами принесуть суспільству плідний мир та життєдайну суть і не створюватимуть більше хитких ситуацій, які породжують боротьбу й заздрість і які покинуті на милість безжальної гри сили та слабкості.

15. Первісне право на користування матеріальними благами, щоб воно перебувало в тісному зв'язку з гідністю та з іншими людськими правами, пропонує людині завдяки вищевказаним нормам надійну матеріальну основу надзвичайної ваги для того, щоб вона піднялась до виконання своїх моральних обов'язків. Захист цього права гарантуватиме особисту гідність людини, допоможе їй пам'ятати і виконувати у справедливій свободі ту суму незмінних зобов'язань і рішень, за які вона безпосередньо відповідає перед Творцем.

16. Справді, людина має цілком особистий обов'язок зберігати й удосконалювати своє матеріальне та духовне життя, щоб досягти релігійної та моральної мети, яку Бог призначив усім людям і дав їм як найвищу норму, першу серед усіх інших обов'язків, яка зобов'язує їх завжди і в кожному випадкові.

17. Захищати недоторкану сферу прав людини і сприяти їй у виконанні своїх обов'язків – основний обов'язок кожної державної влади. Хіба не в цьому полягає справжнє значення спільного блага, що його держава покликана дотримуватися? Звідси випливає, що турбота про таке спільне благо не тягне за собою настільки широку державну владу над членами спільноти, щоб їй було дозволено обмежувати здійснення індивідуальної діяльності, описаної вище, вирішувати щодо початку чи кінця людського життя (за винятком законного покарання), визначати на власний розсуд такий спосіб своєї фізичної, духовної, релігійної й моральної діяльності, який суперечив би особистим обов'язкам та правам людини, і таким чином скасовувати чи позбавляти сили природне право на матеріальні блага. Виводити таке велике розширення влади з турботи про спільне благо означає викривляти сам сенс спільного блага і хибно стверджувати, що справжньою метою людини на землі є суспільство, що суспільство є самоціллю, що людина не має іншого життя, яке на неї чекає після того, що закінчується тут, на землі.

18. Також національна економіка, оскільки вона є результатом діяльності людей, які разом працюють у національній спільноті, не прагне нічого іншого, як лише безперервно забезпечувати матеріальне становище для повноцінного розвитку індивідуального життя громадян. Там, де це буде досягнуто на довготривалій період, народ буде вочевидь економічно багатим, тому що загальний добробут і, як наслідок, особисте право кожного на використання земних благ тоді здійснюватимуться відповідно до наміру Творця.

19. З цього, улюблені Діти, вам не важко буде побачити, що економічне багатство народу полягає, власне кажучи, не в достаткові благ, вимірених за суто матеріальним розрахунком їхньої вартості, а в тому, щоб цей достаток являв собою і справді ефективно пропонував матеріальну базу, достатню для належного особистого розвитку його членів. Якби такий справедливий розподіл благ не було реалізовано або його було застосовано лише частково, справжня мета національної економіки не була б досягнута; бо навіть якщо пощастить мати вдосталь благ, але народ не буде запрошено до участі в цьому розподілі, економічно він буде не багатим, а бідним. Натомість робіть так, щоб цей справедливий розподіл відбувався реально й на тривалій основі, – і ви побачите, що народ, навіть якщо у нього менше благ, ставатиме і буде економічно здоровим.

20. Нам здається надзвичайно доречним сьогодні подати до вашої уваги ці фундаментальні поняття, що стосуються багатства і бідності народів, коли люди схильні вимірювати й оцінювати таке багатство і бідність просто кількісними мірками та критеріями – як щодо місця, так і щодо достатньої кількості благ. А якщо правильно розглядати мету національної економіки, то вона стане дороговказом для зусиль державних діячів і народів, щоб вони спонтанно вирушили тим шляхом, який не вимагатиме безперервного жертвування благами і кров'ю, а подарує плоди миру та загального добробуту.

21. Улюблені Діти, ви самі розумієте, як із користуванням матеріальними благами поєднується праця. Енцикліка *Rerum novarum* вчить, що існує дві властивості людської праці: вона – особиста і необхідна. Особиста тому, що вона здійснюється через застосування певних сил людини; і вона – необхідна, тому що без неї неможливо отримати те, що є необхідним для життя, піклуватися про яке є природним, важливим індивідуальним обов'язком.

22. Обов'язок працювати, закладений у самій людській природі, рівною мірою доповнюється природним правом, за яким людина може вимагати, щоб із докладеної нею праці їй та її дітям надходило все необхідне для життя: настільки глибокою є природна спонукка людини до самозбереження.

23. Однак зверніть увагу, що цей обов'язок і, відповідно, право на працю надані людині передусім природою, а не суспільством, оскільки людина не є просто слугою чи службовцем громади. З цього випливає, що обов'язок і право організувати працю народу належать передусім безпосереднім зацікавленим: роботодавцям та робітникам. А якщо вони не виконуватимуть свого завдання або не будуть спроможні це зробити через особливі й надзвичайні обставини, тоді в обов'язок держави входить втрутитись у сферу праці та її розподіл тією мірою, якої вимагає правильно осмислене спільне благо.

24. У кожному випадку будь-яке легітимне і благодотворне втручання держави у сферу праці має бути таким, щоб зберегти й поважати її особистий характер – як у принципі, так і, наскільки це можливо, у способі реалізації. І це станеться, якщо державні норми не скасують або не зроблять неможливим здійснення інших також особистих прав та обов'язків: права на істинне поклоніння Богові; на шлюб; права подружжя, батька і матері, на ведення подружнього й домашнього життя; права на розумну свободу у виборі соціального стану та в тому, щоб іти за справжнім покликанням; і останнє особисте найважливіше право душі людини (а яке ж інше?), коли до нього долучаються вищі й невід'ємні права Бога та Церкви, – щодо вибору й реалізації священних і монаших покликань.

25. Згідно з доктриною *Rerum novarum*, сама природа тісно об'єднала приватну власність з існуванням людського суспільства та з його справжньою цивілізацією, і великою мірою – з існуванням та розвитком сім'ї. Такий зв'язок є більш ніж очевидним: хіба не повинна приватна власність гарантувати здорову свободу батькові родини, якої він потребує, щоб могли виконувати обов'язки, покладені на нього Творцем, щодо фізичного, духовного та релігійного блага сім'ї?

26. Саме в сім'ї народ знаходить природне і плідне коріння своєї величчя та сили. Якщо приватна власність має сприяти благові сім'ї, то всі суспільні й передусім державні норми, що регулюють володіння нею, мають не тільки зробити можливою і зберегти цю функцію – функцію, яка природним чином є вищою за певних обставин від усіх інших, – а й іще більше її вдосконалити. Буде справді неприродним розхвалений громадянський прогрес, який – або через надмір обтяжень, або через надмірне пряме втручання – позбавить приватну власність сенсу, коли сім'я та її голова практично не матимуть свободи переслідувати мету, призначену Богом для вдосконалення сімейного життя.

27. З усіх благ, які можуть бути об'єктом приватної власності, ніщо більше не відповідає природі, згідно зі вченням *Rerum novarum*, ніж земельна ділянка, садиба, в якій живе сім'я і з плодів якої вона отримує повною мірою або принаймні частково те, з чого може жити. І в дусі *Rerum novarum* є твердження, що зазвичай тільки та стабільність, яка вкорінена у власному господарстві, робить сім'ю найбільш досконалою і плідною життєвою клітиною суспільства, прекрасно об'єднуючи своїм поступовим злиттям теперішні та майбутні покоління. Якщо сьогодні концепція організації життєвого простору перебуває в центрі соціальних та політичних ідей, то чи не варто насамперед думати про життєвий простір сім'ї та звільнити її від пут ситуації, яка навіть не дозволяє сформулювати ідею про власний дім?

28. На нашій планеті – з її просторими океанами, багатьма морями й озерами, з рівнинами та горами, вкритими снігом і вічною кригою, з великими пустелями та безлюдними й неродючими землями – не бракує регіонів і місць, придатних для життя, але покинутих на вегетативні примхи природи, – місць, які добре підходять для обробляння руками людини, для її потреб і для її громадської діяльності; при цьому не раз неминуче виникає ситуація, коли деякі сім'ї, мігруючи сюди чи туди, шукають для себе нову батьківщину деінде. В такому разі, згідно зі вченням *Rerum novarum*, має бути утверджена повага до права сім'ї на життєвий простір. Там, де це матиме місце, еміграція досягне своєї природної мети, що часто підтверджує досвід; Ми маємо на

увазі найбільш сприятливий розподіл людей на земній поверхні, яка придатна для формування колоній землеробів, – поверхні, яку Бог створив і підготував для користування всіма. Якщо обидві сторони – та, що дозволяє залишити рідний край, і та, що приймає новоприбулих, – чесно старатимуться усунути все, що може перешкоджати народженню і розвиткові справжньої довіри між країною еміграції та країною імміграції, тоді всі учасники цієї трансформації місць і людей виграють: сім'ї отримають землю, яка буде їхньою батьківщиною у справжньому розумінні цього слова; надто щільно заселеним землям стане легше, а їхні народи створять собі нових друзів на чужих територіях; а держави, які приймають іммігрантів, отримають працьовитих громадян. Таким чином, країни, які дають, і країни, які отримують, однаково сприятимуть підвищенню добробуту людини і прогресові людської культури.

29. Це, улюблені Діти, ті принципи, поняття і норми, з якими хотіли б Ми відтепер докластись до майбутньої організації цього нового порядку, що його з величезним неспокоєм через нинішню боротьбу світ очікує; він сподівається, що цей порядок народиться і в мирі та справедливості заспокоїть народи. І що залишається Нам, як не в душі Лева XIII і його благородних настанов закликати вас далі розвивати справу, яку попереднє покоління ваших братів і сестер заснувало з таким сміливим духом? Нехай не згасне посеред вас чи не ослабне звучання наполегливих голосів двох Понтифіків, що лунали з їхніх соціальних енциклік; вони чітко вказали тим, які вірують у надприродне відродження людства, на моральний обов'язок допомагати у впорядкуванні суспільства, і зокрема економічного життя, запалюючи до дії тих, які беруть у цьому житті не меншу участь, ніж сама держава. Хіба не це священний обов'язок кожного християнина? Нехай вас не лякають, улюблені Діти, зовнішні труднощі, і нехай вас не бентежить перешкода у вигляді зростання язичництва в суспільному житті. Нехай вас не вводять в оману творці помилок і нездорових теорій, сумних течій не зростання, а радше розпаду і розкладання релігійного життя; течій, адепти яких стверджують, що відкуплення належить до порядку надприродної благодати, тому є винятковою справою Бога і не потребує нашої співпраці на землі. О, жалюгідне незнання Божої діяльності! «Заявляючи, що вони мудрі, стали дурними» (Рим. 1:22).

30. Так, ніби ефективність благодати не була передусім підтвердженням наших щирих зусиль виконувати кожного дня Божі заповіді як індивіди і члени суспільства; так, ніби вже два тисячоліття почуття колективної відповідальності одне за одного не жило і не трималося міцно в душі Церкви, звідки виходило і продовжує виходити устремління до харитативного героїзму монахів – землеробів, визволителів рабів, цілителів хворих, носіїв віри, цивілізації й науки

в усі віки і для всіх народів, щоб створити соціальні умови, які мають сенс лише в тому, щоб зробити для всіх можливим і доступним життя, гідне людини та християнина. Але ви, свідомі й переконані щодо цієї священної відповідальності, ніколи в глибині вашої душі не задовольняйтеся загальною громадською посередністю, в якій загал людства може виконувати Божі недоторканні заповіді завжди і в кожному випадку лише з героїчним дотриманням чеснот.

31. Якщо іноді виникає очевидна диспропорція між наміром і реалізацією; якщо були помилки, які, зрештою, спільні для будь-якої людської діяльності; якщо на шляху, яким ідемо або слід іти, зародилися розбіжності в думках, – все це не має змушувати вас падати духом, чи сповільнювати ваш крок, чи викликати скарги або звинувачення. Це також не може змусити нас забути той втішний факт, що з натхненного послання Понтифіка – з його енцикліки *Rerum novarum* – забило живе і чисте джерело сильного, щирого, безкорисливого соціального духу. Якщо це джерело сьогодні частково перекрите лавиною різних буремних подій, то завтра, коли ми розберемо руїни після цього світового урагану і розпочнемо працю з відбудови нового й вимоложеного суспільного устрою, який буде гідним Бога і людини, – воно, це джерело, пошле новий енергійний імпульс і нову хвилю розквіту людської культури.

32. Бережіть благородний вогонь братерського соціального духу, що його пів століття тому знову розпалило у серцях ваших батьків яскраве просвітницьке слово Лева XIII! Не допустіть, щоб йому забракло поживи; нехай він сяє у вашій шанобливій пам'яті, а не згасає через бездіяльну, нерішучу й насторожену байдужість до потреб найбідніших наших братів і не кинутий у порох чи багно під вихором антихристиянського чи нехристиянського духу. Підживлюйте, роздувайте, піднімайте, поширюйте це полум'я; несіть його скрізь, звідки прийде до вас стогін тривоги, плач нещастя, крик болю; завжди розпалюйте його знову запалом любови, зачерпнутої від серця Відкупителя, якому присвячується місяць, що сьогодні починається. Ідіть до цього божественного серця, лагідного і покірного, до місця кожної втіхи в труднощах і тягарях діяльності: це серце Того, Хто кожному справжньому і чистому ділу, виконаному в його ім'я та в його дусі на користь страждених, засмучених, покинутих світом і позбавлених усяких благ та доброї долі, пообіцяв вічну блаженну винагороду: «Ви – благословенні Отця мого», «Усе, що ви зробили одному з моїх братів найменших, – ви мені зробили!» (Мт. 25:40).

Ватикан, свято П'ятдесятниці 1941 року

Пій XII, Папа

(Переклав з італійської мови о. Тарас Окіс)

Mater et Magistra («Мати і Вчителька»)

Енцикліка Верховного Понтифіка Івана XXIII
про нові явища в соціальній царині
у світлі християнського вчення
(1961 р.)

*Високодостойним Братам Патріархам, Примасам,
Архиєпископам, Єпископам та іншим місцевим Ординаріям,
які перебувають у мирі та сопричасті з Апостольським Престолом.*

*Високодостойні Брати, улюблені Діти,
вітання вам і апостольське благословення.*

Вступ

1. Мати і Вчителька усіх народів, вселенська Церква, була заснована Ісусом Христом, щоб усі, приходячи впродовж століть у її лоно й обійми, знайшли повноту найвищого життя і запоруку спасіння. Цій Церкві, стовпові й основі правди (пор. 1 Тим. 3:15), її найсвятіший Засновник доручив подвійне завдання: породжувати дітей, виховувати й підтримувати їх, по-материнському дбаючи про життя окремих людей і цілих народів. Високу гідність цього життя вона завжди мала у найвищій пошані й турботливо оберігала її. Адже саме в християнстві земля сходиться з небом, адже воно сприймає людину в її конкретній сутності, в її духовному та матеріальному вимірі, охоплює її розум і волю, закликає підносити ум від мінливих обставин земного життя до висот життя вічного, в якому вона спізнає колись безконечне щастя і мир.

2. Хоч найпершим завданням святої Церкви є освячувати душі й робити їх причасними до благ надприродного порядку, вона все ж клопочеться й потребами щоденного життя людей – не лише у плані забезпечення засобами до існування та умовами життя, а й у плані розквіту й цивілізаційних благ у їхніх різноманітних аспектах відповідно до кожної конкретної епохи.

3. Здійснюючи все це, свята Церква втілює в життя наказ свого засновника, Христа, який має на увазі насамперед вічне спасіння людини, коли каже: «Я – путь, істина і життя!» (Йо. 14:6) і «Я – світло світу» (Йо. 8:12); але деінде, коли Він споглядає голодну юрбу, у Нього зі стогоном виринають слова: «Шкода мені люду» (Мр. 8:2), і це свідчить про те, що Він дбав і про земні потреби народів. І божественний Відкупитель доводить цю свою турботу не тільки словами, а й прикладами зі свого життя, коли Він не раз чудесним чином помножував хліби, щоб утамувати голод натовпу. І цим хлібом на поживу тіла Він хотів провістити ту небесну поживу для душ, якою щедро наділив людей напередодні своїх страстей.

4. Тому не дивно, що Католицька Церква, наслідуючи Христа і діючи за його наказом, упродовж двох тисяч років від часу свого утворення, тобто від доби давніх дияконів аж до наших днів, завжди високо тримала світоч любови як через свої приписи, так і даючи широке коло прикладів; любов ця, гармонійно поєднуючи настанову взаємної прихильності та її здійснення, чудесним чином виконує цю подвійну Христову заповідь давання, яка становить суть соціальної доктрини і суспільної діяльності Церкви.

5. Визначним документом, що свідчить про цю доктрину і діяльність, яку Церква розгортала впродовж століть, слід вважати, без сумніву, безсмертну енцикліку *Rerum novarum*¹, оприлюднену сімдесят років тому незабутнім Нашим Попередником Левом XIII, у якій було проголошено засади для вирішення робітничого питання в християнському дусі. Не часто бувало, щоб слова понтифіка мали такий всесвітній резонанс, як тоді, з огляду на глибину та засяг аргументації, а також на їхню авторитетність і дієвість. І справді, ці вказівки й заклики мали таку вагу, що їм ніколи не судилося впасти у забуття. Новий шлях відкрився перед Церквою, чий найвищий Пастир, перебравши на себе страждання, стогони і прагнення принижених та пригноблених, знову став в обороні їхніх прав.

6. І хоч відтоді вже минуло чимало часу, послання це не лише зберігає свою дієвість у документах понтифіків, які були наступниками Лева XIII і які у своєму соціальному вченні постійно посилаються на його енцикліку, надихаються нею, конкретизують її дію і з її допомогою стимулюють діяльність католиків, а й здійснює вплив на законодавчі акти багатьох країн.

Це свідчить про те, що глибоко опрацьовані засади, історичні вказівки і батьківські напоумлення, що містяться у цій надзвичайній енцикліці Нашого

¹ *Acta Leonis XIII*, XI, 1891, с. 97–144.

Попередника, досі зберігають усю свою цінність, навіть підказують нові життєдайнні критерії, на основі яких люди можуть оцінити зміст і масштаби соціального питання, як воно постає нині, й узяти на себе відповідальність за нього.

Частина I

Вчення енцикліки *Rerum novarum* і його подальший розвиток у вченні Пія ХІ та Пія ХІІ

Часи, коли була написана енцикліка «*Rerum novarum*»

7. Лев ХІІІ промовляв у роки радикальних перемін, полум'яних сутичок і бурхливих бунтів. На цьому похмурому тлі тим виразніше видно світло, що променіє від його вчення.

Як відомо, в ту добу найпоширенішим і найбільш застосовуваним на практиці було натуралістичне уявлення про економічну царину, яке заперечувало будь-який зв'язок між мораллю та економікою. Стверджувалося, що єдиним мотивом економічної діяльності є особиста вигода, а найвищим законом, який регулює відносини між учасниками економічних операцій, є вільна, нічим не обмежена конкуренція. Відсоток від капіталів, ціни на товари та послуги, прибуток і заробітна платня визначаються виключно законами ринку, які діють автоматично. Держава повинна утримуватися від будь-якого втручання в економічну царину. Професійні спілки у різних країнах мали різний статус: вони або були заборонені, або їх толерували, або вважали асоціаціями, що підлягають приватному праву.

У світі економіки, побудованої на таких засадах, закон сильнішого отримував повне виправдання в теоретичному плані й переважав у плані конкретних стосунків між людьми. Це призвело до виникнення радикальних перекосів економічного устрою.

8. В руках небагатих нагромаджувалися величезні багатства, а трудящі класи опинялися в умовах дедалі більших злигоднів. Зарплатня була недостатня або й украй мізерна, умови праці виснажливі, ніхто не турбувався про фізичне здоров'я, моральність звичаїв та релігійну віру. Особливо нелюдськими були умови, в яких трудилися дівчата й жінки. Постійно загрожував привид безробіття. Відбувався повільний розпад родини.

Тому серед трудящих класів ширилося глибоке незадоволення, виникав і зміцнювався дух протесту й бунту. Саме тому серед цих класів великий успіх мали екстремістські теорії, які пропонували ліки, ще більш згубні, ніж сама хвороба.

Шлях до відродження

9. Саме в такі часи судилося Левові XIII оприлюднити своє соціальне вчення, що ґрунтувалося на самій людській природі та спиралося на засади і дух Євангелія; поява цього вчення, попри зрозумілий спротив, викликала загальне захоплення й ентузіазм.

Звісна річ, Апостольський Престол не вперше виходив на арену земних інтересів для захисту знедолених. Дорогу для цих ідей уже проклали інші документи Лева XIII; але саме тоді було сформульовано органічний синтез засад і накреслено вельми широку історичну перспективу, завдяки яким енцикліка *Rerum novarum* постає як «компендіум» католицької думки в соціально-економічній царині.

І був то жест великої відваги. Поки дехто насмілювався звинувачувати Католицьку Церкву в тому, що у соціальному питанні вона обмежується проповіданням убогим покірності долі й закликами багатих до щедрости, Лев XIII не завагався проголосити законні права робітників і стати в обороні їх.

Готуючись викласти засади католицького вчення в соціальній царині, він урочисто проголошував: «До цього питання Ми беремося впевнено і повноправно, адже йдеться про справу, в якій без залучення релігії та Церкви неможливо відшукати переконливий розв'язок»².

10. Вам добре відомі, Достойні Брати, головні засади, що їх вельми ясно й авторитетно виклав незабутній Понтифік і згідно з якими має оновитися соціально-економічний аспект людського співжиття.

Вони стосуються насамперед праці, яку слід оцінювати і трактувати не просто як товар, а й як спосіб вираження людської особи. Для переважної більшості людей праця – це єдине джерело, яке дає їм засоби до існування, а отже, відшкодування за неї не можна полишати на поталу механічної гри законів ринку; натомість її слід оцінювати за критеріями справедливости й істини, бо інакше цим критеріям буде завдано глибокої шкоди, навіть якщо трудовий договір укладено обома сторонами без приневолення.

11. Приватна власність, зокрема на засоби виробництва, є природним правом, якого держава скасувати не може. Йому властива соціальна функція, це право слід здійснювати не лише задля власної користі, а й задля добра інших.

12. Держава, підставою існування якої є здійснення добробуту загалу в мирському житті, не може не бути присутньою у світі економіки; її присутність

² Див.: *Acta Leonis XIII*, XI, 1891, с. 107 [див. також у нашому збірнику: *Rerum novarum*, п. 13].

потрібна для того, щоб належним чином сприяти виробництву необхідної кількості матеріальних благ, «вжиток яких необхідний для практикування чеснот»³ і для того, щоб захищати права всіх громадян, насамперед найслабших, до яких належать робітники, жінки і діти. Незаперечним її завданням є активне сприяння покращенню умов життя робітників.

13. Крім того, обов'язком держави є подбати про те, щоб трудові відносини були регульовані справедливо й неупереджено і щоб у виробничих середовищах не зазнавала шкоди гідність людської особи в її матеріальному та духовному вимірах. У цьому сенсі Левова енцикліка накреслює лінії, на основі яких витворювалося соціальне законодавство політичних спільнот у сучасну епоху; лінії ці, як уже зауважував Пій XI в енцикліці *Quadragesimo anno*⁴, ефективно сприяли виникненню та розвитку нової шляхетної царини юриспруденції, тобто трудового права.

14. За трудівниками, стверджується в енцикліці, слід визнати природне право засновувати асоціації чи то самих робітників, чи робітників разом з працевластувачами, як і право надавати цим асоціаціям таку організаційну структуру, яку вони вважають найдоречнішою для захисту своїх законних економічних та професійних інтересів, а також право діяти незалежно і з власної ініціативи в межах цих асоціацій задля досягнення своїх інтересів.

15. Робітники та підприємці повинні регулювати свої стосунки, надихаючись засадами людської солідарності і християнського братерства; адже й необмежена конкуренція в ліберальному розумінні, і класова боротьба в марксистському сенсі протиприродні й суперечать християнському розумінню життя.

16. Ось такими, Достойні Брати, є фундаментальні засади, на яких має ґрунтуватися здоровий соціально-економічний устрій.

Тож не слід дивуватися, що, прислухаючись до закликів енцикліки, найактивніші католики започаткували чимало ініціатив, щоб утілити ці засади в життя. В цьому самому напрямі, під впливом об'єктивних вимог цієї самої природи, стали діяти люди доброї волі в усіх країнах світу. Тому енцикліка ця слушно вважалася і вважається Великою Хартією⁵ соціально-економічного оновлення сучасної епохи.

³ S. Th. *De regimine principum*, 1, 15.

⁴ Див.: AAS 23 (1931) 185.

⁵ Див.: *Quadragesimo anno*, п. 39.

Енцикліка «*Quadragesimo anno*»

17. Сорок років по тому Пій XI, незабутній Наш Попередник, відзначає енцикліку *Rerum novarum* новим урочистим документом – енциклікою *Quadragesimo anno*⁶.

У цьому документі Верховний Понтифік нагадує про право й обов'язок Церкви робити свій незамінний внесок в успішне вирішення серйозних злободенних соціальних проблем, які терзають людський рід; підтверджує фундаментальні засади й історичні директиви Лєвової енцикліки. Крім того, він користується нагодою, щоб уточнити деякі моменти вчення, щодо яких серед самих католиків виникли сумніви, і щоб чітко окреслити християнську соціальну філософію відповідно до змінених умов його доби.

18. Сумніви виникли, зокрема, щодо приватної власности, системи заробітної платні та ставлення католиків до соціалізму в його поміркованій формі. Стосовно першого питання Наш Попередник підтверджує, що право приватної власности є природним, і наголошує на його соціальному аспекті та функціях, які з цього випливають.

19. У справі системи заробітної платні він заперечує тезу, згідно з якою система ця є несправедливою за своєю природою, проте засуджує її несправедливі й не гідні людини форми, в яких нерідко вона застосовується. Крім того, він нагадує і розвиває засади, на яких вона має ґрунтуватися, та умови, які мають бути виконані, щоб не йти всупереч правді й справедливості.

20. У теперішніх умовах, чітко вказує Наш Попередник, доречно вносити у трудовий договір елементи, запозичені зі суспільного договору; тоді «робітники дістають свою частку чи то у власності, чи в управлінні нею і певною мірою включаються у розподіл отриманого прибутку»⁷.

21. Найвищої доктринальної та практичної ваги слід надавати також його твердженню, що працю «неможливо ані справедливо оцінити, ані належно винагородити, якщо не брати до уваги її суспільну та індивідуальну природу»⁸. А отже, при визначенні розміру винагороди, твердить Понтифік, справедливість вимагає зважати не лише на потреби окремих трудівників та їхні сімейні обов'язки, а й на обставини виробничих одиниць, в яких вони працюють, та на вимоги економічного добробуту загалу⁹.

⁶ Див.: AAS 23 (1931) 177–228.

⁷ *Quadragesimo anno*, п. 67.

⁸ Там само, п. 70.

⁹ Див. там само, пп. 72–75.

22. Щодо стосунків між комунізмом (соціалізмом) і християнством Понтифік наголошує, що опозиція між ними є радикальною, й уточнює, що католики жодним чином не повинні приставати до ідеологій навіть поміркованого соціалізму, оскільки, з одного боку, соціалізм обмежує життя до його світського виміру і вважає його найвищою метою добробут, а з другого боку, ця концепція обстоює такий спосіб організації людського співжиття, єдиною метою якого є виробництво, що становить серйозну загрозу для людської свободи. Нарешті, соціалізм позбавлений істинного уявлення про владу в суспільстві.

23. Але Пій XI не оминув увагою й того факту, що за сорок років, які минули від оприлюднення Лівової енцикліки, історичні обставини дуже змінилися. Адже вільна конкуренція, внаслідок власної внутрішньої логіки, врешті майже знищила саму себе; вона призвела до великої концентрації багатства й до зосередження величезної економічної влади в руках небагатьох людей, і «часто це навіть не власники, а лиш управителі та адміністратори капіталу, яким вони, однак, розпоряджаються на власний розсуд»¹⁰.

24. Тому, як проникливо зауважує Верховний Понтифік, «вільний ринок замінила економічна гегемонія; після нестримного прагнення розкоші прийшла шалена жага панування; і таким чином вся економіка стала жахливо безжалісною, неблаганною й жорстокою»¹¹; це зумовило підпорядкування державної влади груповим інтересам і вилилось у міжнародний плутократичний імперіалізм.

25. Верховний Пастир вказує, що зарадити цьому становищу може застосування таких фундаментальних засад, як повернення економічного світу в моральну площину і підпорядкування індивідуальних та групових інтересів інтересам добра загалу.

Це означає, згідно з його вченням, реорганізацію людського співжиття через відновлення проміжних, незалежних інституцій економічно-професійного спрямування, створених самими учасниками, а не нав'язаних державою; відновлення повноважень органів державної влади у виконанні належних їм завдань для досягнення спільного блага; співпрацю на світовому рівні між державами, зокрема в економічній царині.

26. Але є дві головні ідеї, які характеризують цю надзвичайно важливу енцикліку Пія XI. Першою ідеєю є те, що найвищим критерієм діяльності інсти-

¹⁰ *Quadragesimo anno*, п. 105.

¹¹ Там само, п. 109.

туцій у світі економіки не можна вважати ні індивідуальний чи груповий інтерес, ні вільну конкуренцію, ні економічне панування, ні престиж нації, ні її могутність, ані будь-які інші подібні критерії. Такими найвищими критеріями діяльності цих інституцій слід вважати натомість соціальну справедливість і любов.

27. Друга найважливіша ідея полягає в тому, що слід докласти зусиль для побудови правового устрою на основі засад соціальної справедливості. Устрій цей має діяти як усередині країн, так і на міжнародному рівні, разом з цілим комплексом постійних державних та громадських інституцій, а економіка має пристосуватись до нього; тоді підприємцям буде не так важко розгортати свою діяльність у гармонії з вимогами справедливості та у рамках добра загалу.

Радіозвернення на П'ятдесятницю 1941 року

28. Утім, немалий внесок в окреслення і розвиток християнської соціальної доктрини зробив також Наш незабутній Попередник Пій XII, який 10 червня 1941 року на урочистість свята П'ятдесятниці виголосив радіозвернення, «щоб привернути увагу католицького світу до пам'ятної дати, гідної бути викарбованою золотими літерами в літописі Церкви: а саме до п'ятдесятої річниці публікації 15 травня 1891 р. фундаментальної соціальної енцикліки *Rerum novarum* Папи Лева XIII»¹² і щоб «покірно подякувати Всемогутньому Богові... за дар, піднесений Церкві... через цю енцикліку свого Намісника на землі, та вознести Йому хвалу за оновлювальний подих Духа, що його Він через цей документ дедалі більшою мірою поширює на все людство»¹³.

29. У своєму радіозверненні великий Понтифік застерігає за Церквою беззаперечне право «судити, чи відповідають основи певного суспільного ладу тому незмінному порядку, що його Бог, Творець та Ізбавитель, явив за допомогою природного закону і Об'явлення»¹⁴; ще раз утверджує вічну життєдайність вчення енцикліки *Rerum novarum* та його невичерпну плідність. Він також користується нагодою, щоб «назвати подальші моральні керівні засади щодо трьох фундаментальних цінностей соціального та економічного життя... Ці три фундаментальні цінності, які переплітаються, зростаються і одна

¹² Радіозвернення Його Святости Папи Пія XII у 50-ту річницю енцикліки «*Rerum novarum*» (П'ятдесятниця 1941 р.), п. 3 // AAS 33 (1941) 196 [див. також цей документ у нашому збірникові].

¹³ Там само, п. 7.

¹⁴ Там само, п. 5.

одній взаємно допомагають, такі: спосіб користування матеріальними благами, праця, сім'я»¹⁵.

30. Щодо способу користування матеріальними благами Наш Попередник стверджує, що право кожної людини використовувати ці блага задля власного утримання є пріоритетним відносно будь-якого іншого економічного права, включно з правом на власність. Звісна річ, додає Наш Попередник, право на володіння благами теж є природним правом; одначе, згідно зі встановленим Богом об'єктивним порядком, право на власність має набувати таких форм, які не становили б перешкоди для задоволення обов'язкової вимоги: «Блага, створені Богом для всіх людей, мають бути однаково доступними для всіх, згідно з принципами справедливости й милосердної любови»¹⁶.

31. З приводу праці Пій XII, підхоплюючи тему, яку не раз зачеплено в Левовій енцикліці, наголошує, що праця є водночас обов'язком і правом окремих індивідів. Тому саме вони насамперед повинні регулювати свої взаємні трудові відносини. Лиш у тому разі, якщо учасники цих відносин не виконують або не можуть виконати свого завдання, «в обов'язок держави входить втрутитись у сферу праці та її розподіл тією мірою, якої вимагає правильно осмислене спільне благо»¹⁷.

32. Стосовно сім'ї Верховний Понтифік стверджує, що приватну власність на матеріальні блага слід також розглядати як життєдайну для сім'ї: «Хіба не повинна приватна власність гарантувати здорову свободу батькові родині, якої він потребує, щоб могли виконувати обов'язки, покладені на нього Творцем, щодо фізичного, духовного та релігійного блага сім'ї?»¹⁸.

33. Це також передбачає право родини на еміграцію. У цьому питанні Наш Попередник підкреслює, що в тому разі, якщо держави, які дозволяють своїм громадянам емігрувати, і держави, які приймають іммігрантів, докладуть зусиль для того, щоб усунути все, що «може перешкоджати народженню і розвиткові справжньої довіри»¹⁹ між ними, вони отримують взаємну користь і зроблять спільний внесок у зростання людського добробуту та в поступ культури.

¹⁵ Радіозвернення Його Святости Папи Пія XII у 50-ту річницю енцикліки «*Rerum novarum*» (П'ятдесятниця 1941 р.), п. 12.

¹⁶ Там само, п. 13.

¹⁷ Там само, п. 23.

¹⁸ Там само, п. 25.

¹⁹ Там само, п. 28.

Сучасні зміни

34. За останнє двадцятиліття ситуація, яка змінилася ще в добу Пія XII, зазнала глибоких трансформацій як усередині окремих політичних спільнот, так і в царині їхніх взаємних стосунків.

35. У науково-технічному та економічному аспектах це були такі новації: відкриття ядерної енергії, перше застосування її з воєнною метою й подальше дедалі ширше використання її в мирних цілях; безконечні можливості, що їх відкрила хімія в царині виробництва синтетичних речовин; поширення автоматизації виробничих процесів у царині промисловости і послуг; модернізація аграрного сектору; у сфері комунікацій, завдяки насамперед радіо й телебаченню, практично зникли відстані; значно зросла швидкість транспорту; розпочалося завоювання міжпланетного простору.

36. У соціальному аспекті: розвиток структур соціального страхування, а в деяких економічно розвинених країнах також запровадження систем соціального забезпечення; виникнення і розвиток у середовищі профспілкових рухів відповідального ставлення до найбільших соціально-економічних проблем; поступового розвитку й поширення набула базова освіта; дедалі ширші маси населення живуть у добробуті; щораз більшою стає соціальна мобільність і зменшуються бар'єри між класами; пересічні люди дедалі більше цікавляться актуальними новинами у світовому масштабі. Крім того, щораз більша ефективність економічного устрою у щораз більшій кількості країн ще дужче підкреслює брак соціально-економічної рівноваги між аграрним сектором, з одного боку, і промисловим сектором та сектором послуг – з другого, а також між економічно розвиненими регіонами і слаборозвиненими зонами всередині окремих політичних спільнот; а у світовому масштабі – ще більш кричущий соціально-економічний дисбаланс між економічно розвиненими країнами та країнами, що розвиваються.

37. У політичному аспекті: дедалі більша участь громадян різного соціального стану в громадському житті багатьох держав; розширився і поглибився вплив державної влади на явища економічного та соціального життя. Окрім того, на міжнародному рівні можна додати: занепад колоніальних режимів і здобуття народами Азії та Африки політичної незалежності; помноження та інтенсифікація зв'язків між народами й поглиблення їхньої взаємозалежності; виникнення та розвиток дедалі ширшої мережі організацій, що діють у світовому масштабі і схильні надихатися наднаціональними критеріями, – це організації, створені для досягнення економічних, соціальних, культурних та політичних цілей.

Причини оприлюднення нової енцикліки

38. Отож Ми відчуваємо обов'язок підтримувати вогонь смолоскипу, запаленого Нашими великими Попередниками, закликаючи всіх черпати з нього імпульс і брати за орієнтир для розв'язання соціального питання у формі, найбільш підходящій для наших часів.

З цієї причини, урочисто споминаючи Левову енцикліку, Ми раді скористатися нагодою, щоб підтвердити й уточнити пункти вчення, викладені раніше Нашими Попередниками, і водночас окреслити ставлення Церкви до нових, надзвичайно важливих проблем нашого часу.

Частина II

Уточнення і розвиток вчення, викладеного в *Rerum novarum*

Особиста ініціатива і втручання державної влади в економічну царину

39. Насамперед слід ствердити, що економічний світ є творінням особистої ініціативи окремих громадян, які діють на індивідуальних засадах або ж у складі різних спілок для досягнення спільних інтересів.

40. Але у цьому світі, з причин, що їх уже наводили Наші Попередники, має також активно діяти і державна влада. Вона повинна належними способами сприяти розвиткові виробництва задля соціального поступу, який піде на користь усім громадянам.

Її діяльність, яка полягає в наданні орієнтирів, стимулів, забезпеченні взаємодії, підтримки та співпраці, повинна ґрунтуватися на «засаді допоміжної функції суспільної діяльності (функції «субсидіярності»)»²⁰, сформульованій Пієм XI в енцикліці *Quadragesimo anno*: «Але має залишатися чинною дуже важлива засада суспільної філософії: якщо незаконним є відбирати в окремих осіб змогу зробити те, що вони можуть робити власними силами і старанністю, й доручити це спільноті, так само несправедливим є доручати більшому та ерархічно вищому згромадженню те, що можуть здійснити менші й нижчі громади. Це є водночас великою шкодою і порушенням належного ладу в суспільстві; адже природною метою будь-якої діяльності самого суспільства

²⁰ *Quadragesimo anno*, п. 81.

є надати членам суспільного організму додаткову допомогу, а не придушувати і поглинати їх»²¹.

41. І справді, поступ наукового знання та виробничих технологій дає нині державній владі значні конкретні можливості зменшити дисбаланс між різними виробничими секторами, між різними регіонами в межах держав і між різними країнами у світовому масштабі, а також стримувати коливання економічної кон'юнктури й ефективними способами запобігати масовому безробіттю. Тому державна влада, відповідальна за добро загалу, не може не відчувати обов'язку розгортати в економічній царині ширшу, більш багатогранну й органічнішу, ніж досі, діяльність і пристосувати для цієї мети свої структури, інституції, способи і методи дії.

42. Але не слід забувати засаду, згідно з якою присутність держави в економічній царині, навіть широка і всепроникна, не повинна призводити до звуження сфери свободи особистої ініціативи окремих громадян, а, навпаки, має гарантувати якомога ширші межі цієї свободи, реально стаючи на захист головних прав особи для всіх і для кожного. До цих прав належить і те, що в нормальних умовах кожна окрема особа є і має залишатися першочергово відповідальною за власне утримання та утримання своєї сім'ї, а це означає, що економічний устрій має давати можливість і підтримувати вільне здійснення виробничої діяльності.

43. Зрештою, сам процес історичного розвитку дедалі виразніше підказує, що не можна досягти суспільного миру і плідного співжиття без співпраці в економічній царині окремих громадян і державної влади. Ця співпраця має бути злагодженою і здійснюватися однострійно, а внесок кожного мусить співвідноситися з вимогами спільного блага відповідно до змінних історичних та суспільних обставин.

44. Адже досвід свідчить, що там, де бракує особистої ініціативи окремих осіб, панує політична тиранія; крім того, за таких умов застій охоплює й ті економічні сектори, де виробляють цілу низку споживчих товарів та послуг, – причому не лише тих, що задовільняють матеріальні потреби, а й тих, що служать вимогам духа, для витворення яких особливо важливий творчий геній окремих людей. Натомість там, де бракує належної діяльності держави або де вона недостатньо присутня, панує нездоровий безлад і визискування слабких з боку безсовісних сильних, які є завжди і всюди, як кукіль серед пшениці.

²¹ *Quadragesimo anno*, п. 80.

«Соціалізація»

Походження і масштабність цього явища

45. Одним з типових аспектів, які характеризують нашу добу, є «соціалізація», у розумінні поступового розширення взаємозв'язків між людьми, співіснування різних способів життя та спільної дії, а також юридичної інституалізації їх. Це явище породжене численними історичними чинниками, серед яких варто згадати науково-технічний прогрес, кращу ефективність виробництва, вищий рівень життя громадян.

46. Соціалізація є водночас наслідком і причиною дедалі більшого втручання державної влади навіть у найвразливіші сектори суспільного життя, як-от: сектори охорони здоров'я, освіти й виховання нових поколінь, професійна орієнтація, методи опіки та реабілітації осіб з різного роду неповносправності; але вона є також плодом і вираженням природної, фактично непереборної схильності людських істот до об'єднання задля досягнення цілей, які перевищують спроможність і засоби, що перебувають у розпорядженні окремих індивідів. Ця схильність породила, зокрема в останні десятиліття, широкий спектр угруповань, рухів, асоціацій та інституцій, які ставлять перед собою економічні, культурні, соціальні, спортивні, рекреаційні, професійні та політичні цілі як у межах окремих національних спільнот, так і у світовому масштабі.

Оцінка явища

47. Зрозуміло, що соціалізація в такому розумінні дає чимало переваг. Вона допомагає задовільнити багато прав особи, особливо соціально-економічні, до яких належить, приміром, право на засоби, необхідні для утримання родини, право на охорону здоров'я, кращу базову освіту, ефективнішу професійну підготовку, право на житло, на працю, на належний відпочинок і розваги. Крім того, завдяки дедалі більшому вдосконаленню сучасних методів поширення інформації – преси, кіно, радіо, телебачення – окремі особи отримують змогу бути причетними до подій, що розгортаються у всесвітньому масштабі.

48. Але водночас соціалізація спричиняє помноження організаційних форм і робить щораз більш деталізованою юридичну регламентацію стосунків між людьми у кожній сфері життя. Це звужує простір свободи для діяльності окремих людей. Використовуються такі засоби та методи і створюються такі середовища, які зменшують можливості окремої людини думати незалежно від зовнішніх впливів, діяти з власної ініціативи, здійснювати свою відповідаль-

ність, утверджувати і збагачувати свою особистість. Чи можна з цього зробити висновок, що, розширюючись і поглиблюючись, соціалізація обов'язково перетворить людей на роботів? Відповідь на це питання буде негативною.

49. Соціалізацію не слід розуміти як продукт природних сил, що діють на засаді детермінізму; натомість, як Ми вже зауважували, вона є творінням людей, свідомих, вільних істот, які за своєю природою мають змогу діяти відповідально, хоч у своїй діяльності мусять визнавати закони економічного розвитку та суспільного прогресу й дотримуватись їх і не можуть зовсім уникнути тиску середовища.

50. Тому Ми вважаємо, що соціалізація може і повинна здійснюватися таким чином, щоб можна було скористатися перевагами, які вона дає, й уникнути її негативних наслідків або обмежити їх.

51. Для цього необхідно, щоб люди, наділені державною владою, мали й активно використовували здорове уявлення про спільне благо. Уявлення це має конкретизуватися в сукупності суспільних умов, які дають змогу людям цілісно розвивати свою особистість і сприяють цьому розвиткові.

52. Водночас Ми вважаємо обов'язковим, щоб проміжні інституції та численні суспільні ініціативи, в яких насамперед виражається і здійснюється соціалізація, мали реальну незалежність від державної влади й переслідували свої специфічні інтереси, перебуваючи з нею у стосунках лояльної співпраці та підпорядковуючи свою діяльність вимогам добра загалу. Але не менш обов'язковим є й те, щоб за формою і сутністю ці інституції були справжніми спільнотами, тобто щоб їхніх членів трактували як особистостей і щоб вони отримували стимул брати активну участь у житті цих інституцій.

53. Організаційні форми сучасного суспільства розвиваються таким чином, що суспільний устрій дедалі більшою мірою реалізується через оновлену рівновагу між вимогою незалежної та активної співпраці всіх – індивідів і груп – та своєчасним координаційним і спрямувальним втручанням з боку політичної влади.

54. Коли соціалізація здійснюється відповідно до вказаних напрямів у моральному плані, вона за своєю природою не приносить серйозної загрози утисків для окремих людей; натомість вона сприяє утвердженню та розвиткові властивих особі якостей; вона матеріалізується в органічному, оновленому співжитті, про яке говорив Наш Попередник Пій XI в енцикліці *Quadragesimo*

*anno*²² як про необхідну засаду для задоволення вимог соціальної справедливості і яке обстоював.

Винагорода за працю

Критерії справедливості і слушності

55. Нас сповнює глибока гіркота від того невимовно сумного факту, що вельми численні трудівники багатьох країн і цілих континентів отримують зарплатню, яка змушує їх самих та їхні родини жити в умовах, не гідних людини. Це, безперечно, зумовлене також тим, що в цих країнах і на цих континентах процес індустріалізації перебуває або на своїх початках, або на не досить розвиненому рівні.

56. Одначе в деяких із цих країн, де дуже багато людей живе в умовах крайніх злиднів, з цими умовами кричуще й обурливо контрастують шалене багатство та розкіш, якими тішаться незначна кількість привілейованих. В інших країнах людей примушують терпіти нелюдську скруту, аби лиш збільшити ефективність національної економіки й пришвидшити її розвиток темпами, які виходять за межі, дозволені справедливістю і людяністю. Ще в інших країнах значну частину доходів використовують для надмірної турботи про престиж нації або ж величезні суми витрачають на озброєння.

57. Водночас в економічно розвинених країнах нерідко буває, що працю, яка не вимагає великих зусиль або цінність якої сумнівна, оплачують занадто високо, а корисну і старанну трудову діяльність цілих категорій чесних і працьовитих громадян винагороджують на заниженому, недостатньому рівні, який не відповідає їхньому внескові у добро загалу, у доходи відповідних підприємств або ж у загальний приріст національної економіки.

58. Тому Ми вважаємо своїм обов'язком ще раз ствердити, що винагорода за працю не може ні цілковито зумовлюватися законами ринку, ні встановлюватися довільно. Її слід визначати відповідно до критеріїв справедливості і слушності. Для цього треба, щоб працівникам виплачували винагороду, яка давала б їм можливість жити по-людськи і гідно виконувати свої родинні обов'язки. Але треба також, щоб при визначенні винагороди звертали увагу на реальний внесок працівників у виробництво та економічний розквіт підприємства, в загальний добробут відповідної держави, зокрема у плані впливу

²² Див.: *Quadragesimo anno*, п. 88.

на загальний стан зайнятості робочої сили всієї країни, а також у загальний добробут усього світу, тобто міжнародних спільнот різної природи та різних масштабів.

59. Зрозуміло, що вищі критерії чинні завжди і всюди; проте рівень, на якому їх слід застосовувати в конкретних випадках, можна визначити лише з огляду на наявні багатства, рівень яких за кількістю та якістю може коливатися і реально коливається залежно від країни, а в межах країни – залежно від періоду часу.

Процес гармонізації між економічним розвитком і суспільним прогресом

60. Економіки багатьох країн розвиваються дуже швидко, а в повоєнний період ритми розвитку посилилися ще більше. Тому Ми вважаємо за необхідне привернути увагу до фундаментальної засади, яка полягає в тому, що економічний розвиток слід супроводжувати належним суспільним прогресом, щоб користь від зростання виробництва отримували всі категорії громадян. Про це треба уважно дбати й ефективно діяти, щоб дисбаланс у соціально-економічній сфері не зростав, а якомога більше згладжувався.

61. «Національна економіка, – цілком слушно зауважує Наш Попередник Пій XII, – оскільки вона є результатом діяльності людей, які разом працюють у національній спільноті, не прагне нічого іншого, як лише безперервно забезпечувати матеріальне становище для повноцінного розвитку індивідуального життя громадян. Там, де це буде досягнуто на довготривалий період, народ буде вочевидь економічно багатим, тому що загальний добробут і, як наслідок, особисте право кожного на використання земних благ тоді здійснюватимуться відповідно до наміру Творця»²³. З цього випливає, що матеріальне багатство народу дається не лише сукупною кількістю матеріальних благ, а також, і навіть більшою мірою, реальним та ефективним перерозподілом їх згідно зі справедливістю, який гарантує особистий розвиток усіх членів суспільства, що і є справжньою метою національної економіки.

62. Не можна тут не згадати того факту, що нині в багатьох економіках середні й великі компанії нерідко здійснюють швидкі та значні скачки у розвитку виробництва завдяки самофінансуванню. В таких випадках Ми вважаємо

²³ Радіозвернення Його Святости Папи Пія XII у 50-ту річницю енцикліки *Rerum novarum* (П'ятдесятниця 1941 р.), п. 18.

слушним, щоб працівникам було надано змогу отримувати свою частку від прибутків підприємства, на якому вони працюють, особливо якщо винагорода, яку вони одержують, не перевищує мінімальної зарплатні.

63. З цього приводу слід згадати засаду, викладену Нашим Попередником Пієм ХІ в енцикліці *Quadragesimo anno*: «Цілком неслухно приписувати лише капіталові або лише праці те, що отримуємо завдяки спільній дії одного і другого; й несправедливо, коли одному приписують зроблене, заперечуючи дієвий вплив другого»²⁴.

64. Досвід підказує, що згадану вимогу справедливості можна задовільнити кількома способами. Одним із цих способів, який належить до найбільш бажаних, є зробити так, щоб трудівники могли мати свою частку у власності на самі підприємства в тих формах і тією мірою, які здаються найдоречнішими, адже нині ще більше, ніж у часи Нашого Попередника, «належить усіма силами діяльно прагнути до того, щоб у майбутньому багаті нагромаджували здобуті капітали лише у справедливій пропорції й розподіляли з певною щедрістю між трудівниками»²⁵.

65. Але, крім того, слід пам'ятати, що відповідність між винагородою за працю та прибутком має досягатися в гармонії з вимогами спільного блага власної держави і всього людського роду.

66. Вимогами спільного блага на національному рівні слід вважати такі: надавати зайнятість якомога більшій кількості трудівників; уникати утворення привілейованих верств, також серед працівників; підтримувати справедливую пропорцію між зарплатнею та цінами і надавати доступ до товарів та послуг якомога більшій кількості громадян; усувати або обмежувати дисбаланс між аграрним, промисловим секторами та сектором послуг; досягати рівноваги між економічною експансією і розвитком найважливіших соціальних послуг, зокрема через діяльність органів влади; доводити, за змогою, рівень виробничих структур до відповідності з поступом науки і техніки; поєднувати покращення рівня життя теперішнього покоління з метою забезпечити краще майбутнє для майбутніх поколінь.

67. На світовому ж рівні вимоги спільного блага є такими: уникати будь-яких форм нелояльної конкуренції між економіками різних країн; сприяти

²⁴ *Quadragesimo anno*, п. 54.

²⁵ Там само, п. 63.

співпраці між національними економіками через укладення плідних угод; сприяти економічному розвитку менш розвинених економічно політичних спільнот.

68. Очевидно, що згадані вимоги спільного блага, як на національному, так і на світовому рівні, чинні також тоді, коли йдеться про встановлення часток прибутку підприємства, що їх отримують керівники підприємств у формі винагороди, і тих, що їх отримують вкладники капіталу у формі відсотків або дивідендів.

Справедливі вимоги до виробничих структур

Структури мають відповідати людській гідності

69. Справедливості треба дотримуватись не тільки в розподілі багатства, а й на рівні організації підприємств, у яких розгортається виробнича діяльність. Адже людська природа вимагає, щоб під час здійснення виробничої діяльності люди мали змогу брати на себе відповідальність і вдосконалювати себе у праці.

70. Тому якщо виробничі структури, функціонування їх і робочі при-міщення за певного економічного устрою є такими, що ставлять під загрозу людську гідність осіб, які там працюють, систематично притупляють їхнє почуття відповідальності або ж становлять перешкоду для вираження їхньої особистої ініціативи, – такий економічний устрій є несправедливим, навіть коли припустити, що вироблене ним багатство досягає високого рівня й роз-поділяється відповідно до слухних і справедливих критеріїв.

Підтвердження принципів, окреслених Пієм XI

71. Неможливо детально описати такі структури економічного устрою, які найкраще відповідали б вимогам людської гідності і найбільшою мірою роз-вивали б у людях почуття відповідальності. Утім Наш Попередник Пій XII слушно окреслив такі засади: «Дрібна і середня власність в аграрному секторі, ремісничих промислах, у торгівлі та промисловості мусить мати гарантії та сприяння; кооперативні спілки повинні забезпечити їм переваги, властиві великим підприємствам. Натомість на великих підприємствах має існувати можливість поєднувати трудовий договір з угодою про партнерство»²⁶.

²⁶ Радіозвернення 10 вересня 1944 р.

Ремісничі та кооперативні підприємства

72. Необхідно зберігати і підтримувати, відповідно до потреб спільного блага і в межах технічних можливостей, ремісничі та аграрні підприємства сімейного типу, а також кооперативні підприємства, які є результатом об'єднання їх.

73. Про аграрні підприємства сімейного типу Ми ще говоритимемо. Тут вважаємо за потрібне звернути увагу на кілька моментів, що стосуються ремісничих та кооперативних підприємств.

74. Насамперед слід зазначити, що структура, функції й тип виробництва цих підприємств, щоб бути життєздатними, мають безперервно пристосовуватися до щоразу нових ситуацій, які визначаються поступом науки і техніки, а також щораз іншими вимогами та побажаннями споживачів. Це пристосування мусять забезпечувати передовсім самі ремісники та кооператори.

75. Для цього треба, щоб вони мали хорошу освіту як у технічному аспекті, так і в гуманітарному, і щоб були професійно організованими; але потрібна також відповідна економічна політика насамперед у царині освіти, оподаткування, кредитів та соціального страхування.

76. Зрештою, діяльність державної влади на користь дрібних виробників та кооператорів виправдовується також тим фактом, що ці категорії громадян є носіями справжніх людських цінностей і допомагають поступові цивілізації.

77. З таких-от причин Ми з батьківською турботою закликаємо Наших любих дітей, ремісників та кооператорів у всьому світі, усвідомлювати шляхетність своєї професії та свого цінного внеску в те, щоб у національних спільнотах зберігалися почуття відповідальності і дух співпраці й підтримувалося прагнення працювати творчо та дбайливо.

Активна роль трудівників на середніх та великих підприємствах

78. Ідучи далі шляхом, накресленим Нашими Попередниками, Ми також вважаємо законним і слухним бажання працівників брати активну участь у житті підприємства, на якому вони працюють. Визначити наперед способи і міру такої участі неможливо, адже це залежить від конкретної ситуації, яка може бути різною на різних підприємствах, а в межах самого підприємства часто підлягає швидким і значним змінам. Одначе Ми також вважаємо слух-

ним привернути увагу до того факту, що проблема активної ролі трудівників існує завжди, незалежно від того, про яке підприємство йдеться: приватне чи державне; і в кожному разі слід прагнути до того, щоб підприємство стало спільнотою осіб у всьому, що стосується взаємин, функцій та становища всіх її членів.

79. Для цього потрібно, щоб стосунки між підприємцями та керівниками, з одного боку, і працівниками, з другого боку, ґрунтувалися на повазі, визнанні, розумінні, лояльній та активній співпраці й зацікавленості спільною справою і щоб усі учасники виробничого процесу сприймали та розуміли працю не тільки як джерело прибутку, а й як виконання обов'язку та надання послуги. Це включає в себе також можливість того, щоб працівники мали право голосу і робили свій внесок в ефективне функціонування підприємства та його розвиток. Наш Попередник Пій XII зауважив: «Соціально-економічна функція, яку прагне виконувати кожна людина, вимагає, щоб діяльність кожного не була цілковито підпорядкована чужій волі»²⁷. Гуманна концепція підприємства передбачає, безперечно, підтримання авторитету, необхідної ефективності і єдності керівництва; але вона не може зводити щоденних працівників до рангу простих та німих виконавців, які не мають жодної змоги задіяти свій досвід і які є цілковито пасивними стосовно рішень, що спрямовують їхню діяльність.

80. І нарешті, варто наголосити, що здійснення відповідальності з боку працівників виробничих підприємств не лише суголосне із законними вимогами людської природи, а й знаходить підтвердження в історичному розвитку соціально-економічної та політичної сфери.

81. На жаль, як Ми вже згадували і як буде розкрито детальніше далі, в нашу добу наявний немалий дисбаланс у соціально-економічному житті, який шкодить справедливості й гуманності; діяльність, цілі, структури і функціонування економічного світу позначені глибокими помилками. Однак неспростовним є той факт, що нині, під впливом науково-технічного прогресу, виробничі структури модернізуються і стають ефективнішими набагато швидше, ніж це було в минулому. Це вимагає від працівників вищого рівня професійних умінь та кваліфікації.

82. Водночас і внаслідок цього у їхнє розпорядження надають більше засобів і більше часу для їхньої освіти й підвищення кваліфікації, для поглиб-

²⁷ Промова від 8 жовтня 1956 р.

лення їхньої культури та морального й релігійного виховання. Також збільшується кількість років для отримання базової освіти і професійної підготовки нових поколінь.

83. Таким чином виникає таке людське середовище, яке заохочує трудові класи до прийняття на себе більшої відповідальності в межах підприємства; водночас державні утворення стають щораз більше зацікавленими в тому, щоб усі громадяни почувалися відповідальними за здійснення спільного блага у всіх секторах спільнотного життя.

Присутність працівників на всіх рівнях

84. В сучасну добу інтенсивно розвивається рух за об'єднання трудівників і загальне визнання таких об'єднань у правовому полі різних країн та на міжнародному рівні. Метою цих об'єднань є передовсім співпраця через колективний договір. Проте не можна не наголосити на тому, наскільки нагальною є потреба, щоб до голосу працівників прислухалися і враховували його на всіх рівнях, зокрема поза межами окремих виробничих організацій.

85. Підставою для цього є те, що кожна окрема виробнича структура, хоч якими великими є її масштаби і хоч якою високою та впливовою є її ефективність, не може не бути включеною в соціально-економічний контекст своєї країни, не може не перебувати під його впливом.

86. Однак рішення, які найбільшою мірою впливають на цей контекст, не приймають у межах окремих виробничих структур; їх приймає державна влада або ж інституції, які діють на світовому, регіональному чи національному рівні або на рівні конкретного економічного сектору чи виробничої категорії. Звідси випливає необхідність того, щоб у цій державній владі та в цих інституціях, окрім вкладників капіталу або тих, що представляють їхні інтереси, були присутні також трудівники або люди, що представляють їхні права, вимоги та побажання.

87. З прихильною думкою і батьківським заохоченням Ми звертаємося до професійних асоціацій і профспілкових рухів християнського спрямування, які присутні та працюють на багатьох континентах. Посеред багатьох часто серйозних труднощів вони діяли й далі діють задля ефективного захисту інтересів трудових класів і їхнього матеріального та морального піднесення, як у межах окремих держав, так і на світовому рівні.

88. Ми радо хочемо наголосити, що їхню діяльність слід оцінювати не лише в плані безпосередніх і негайних результатів, що їх легко констатувати, а й у плані позитивного впливу на весь світ праці, в якому вони поширюють слушні ідеї і в який вносять по-християнському новаторський імпульс.

89. І Ми вважаємо, що такою самою корисною слід вважати діяльність, яку провадять у християнському дусі Наші любі Діти в інших професійних асоціаціях та профспілкових рухах, надихаючись засадами співжиття з повагою до свободи сумління.

90. Ми радо висловлюємо Наше сердечне схвалення роботі Міжнародної організації праці (МОП), що десятиліттями робить свій важливий і цінний внесок у побудову в усьому світі такого соціально-економічного устрою, який засновано на принципах справедливості й людяності і в якому будуть враховані також законні вимоги трудівників.

Приватна власність

Ситуація змінилася

91. Як відомо, в останні десятиліття у великих економічних структурах дедалі більше посилюється розрив між власністю на засоби виробництва та відповідальністю керівного складу. Ми знаємо, що це створює великі проблеми для контролю з боку державної влади, яка повинна гарантувати, щоб цілі, що їх ставлять собі керівники великих підприємств, зокрема тих, які особливо сильно впливають на все економічне життя держави, не суперечили вимогам спільного блага. Як показує досвід, проблеми ці однаково виникають і у тих випадках, коли капітал великих підприємств є власністю приватних осіб, і тоді, коли він належить державним установам.

92. Нині є немало громадян – і їх дедалі більше, – які впевнено дивляться в майбутнє завдяки своїй участі в системі соціального страхування та забезпечення, а колись ця впевненість у майбутньому могла ґрунтуватися тільки на наявності у них власності, нехай навіть невеликої.

93. Нарешті, слід зауважити, що в наші дні прагнення набути професійні вміння перевищує прагнення стати власниками майна, і люди з більшою довірою ставляться до прибутків, джерелом яких є праця, і до прав, що ґрунтуються на праці, ніж до тих прибутків, джерелом яких є капітал, і до тих прав, що їх дає їм капітал.

94. Це, зрештою, суголосьне з тим, що праця є головним і безпосереднім вираженням особистости, на відміну від капіталу, який є за своєю природою інструментальним благом. Тому цей факт слід вважати кроком уперед у зростанні людської цивілізації.

95. Ці особливості сучасного економічного світу, звісно, посприяли виникненню сумніву, що нині зникла або втратила важливість та засада соціально-економічного устрою, на якій настійно наголошували і яку підтримували Наші Попередники: засада ця стосується природного права на приватну власність, зокрема на засоби виробництва.

Підтвердження права на власність

96. Сумнів цей не має підстав для існування. Право на приватну власність, зокрема на засоби виробництва, завжди чинне, і саме тому, що це є природним правом, заснованим на онтологічному та телеологічному пріоритетах окремих індивідів супроти суспільства. Зрештою, не варто говорити про вільну особисту ініціативу в економічній царині, якщо ініціатива ця не отримає необхідних для її здійснення засобів і не зможе розпоряджатися ними довільно. Крім того, історія і досвід свідчать про те, що за політичних режимів, які не визнають права на приватну власність, зокрема на засоби виробництва, притуплюють і переслідують фундаментальні прояви свободи; з цього можна зробити цілком законний висновок, що практикування свободи гарантує і стимулює право на власність.

97. Це пояснює той факт, що соціально-політичні рухи, які ставлять собі за мету примирити справедливість та свободу і які до вчорашнього дня негативно ставилися до права на приватну власність на знаряддя виробництва, нині, внаслідок спостережень за соціальною реальністю, переглядають свою позицію і починають ставитися до цього права загалом позитивно.

98. З цього приводу Ми хочемо повторити те, на що звертав увагу Наш Попередник Пій XII: «Захищаючи засаду приватної власности, Церква переслідує іншу суспільно-етичну мету. Вона не має наміру ні просто підтримувати сучасний стан справ, немов це і є вираженням Божої волі, ані принципово захищати багатого плутократа супроти убогого злидаря... Церква натомість намагається чинити так, щоб інститут приватної власности відповідав планові Божої Мудрости і законам природи»²⁸. Тобто інститут цей має бути

²⁸ Радіозвернення 10 вересня 1944 р.

гарантією суттєвої свободи особи і водночас незамінним елементом устрою суспільства.

99. Водночас, як Ми вже зауважували, нині економіки багатьох держав швидко збільшують свою виробничу ефективність. Однак почуття справедливості вимагає, як Ми вже бачили, щоб при такому зростанні прибутків зростала також винагорода за працю в тих межах, що їх дозволяють потреби спільного блага. Це дає змогу працівникам легше заощаджувати кошти і таким чином нагромаджувати власність. Тож незрозуміло, як можна ставити під сумнів природний характер права, переважним джерелом і постійною підживою якого є плідна праця; яке становить належний засіб для утвердження людської особи та здійснення її завдань у всіх сферах; яке є елементом, що запевняє стабільність і спокій у родинному житті й становить основу для мирного та впорядкованого співжиття.

Реальне поширення права власності

100. Не досить підтвердити природний характер права на приватну власність, зокрема на засоби виробництва. Треба наполегливо сприяти реальному поширенню цього права серед усіх суспільних класів.

101. Як твердить Наш Попередник Пій XII, гідність людської особи вимагає «права користуватися земними благами як нормальної та природної основи життя, і цьому праву відповідає засадничий обов'язок визнавати, якщо це можливо, право на приватну власність за всіма»²⁹. Водночас серед вимог, що впливають із моральної шляхетності праці, є потреба «підтримувати й удосконалювати такий суспільний устрій, який дає змогу усім верствам народу надійно володіти власністю, нехай навіть скромною»³⁰.

102. Особливо інтенсивно має поширюватись і здійснюватись право на власність у наші часи, коли, як уже згадувалося, економічні системи дедалі більшої кількості держав розвиваються надзвичайно швидко. Тому, використовуючи різного роду технічні прийоми, які вважаються ефективними, не важко буде сприяти таким ініціативам і розгортати таку соціально-економічну політику, яка заохочувала б і полегшувала поширення приватної власності на споживчі товари тривалого вжитку, на житло, на обладнання, потрібне для роботи ремісничого й аграрного сімейного підприємства, на акції середніх

²⁹ Різдвяне радіозвернення 1942 р.

³⁰ Там само.

та великих підприємств. Це вже успішно випробовується і здійснюється в деяких економічно розвинених і соціально прогресивних державах.

Державна власність

103. Викладене вище не виключає, як це очевидно, що й держава та інші громадські установи можуть законно володіти власністю на знаряддя виробництва, зокрема коли ці знаряддя «мають таку економічну силу, яку не можна залишати в руках приватних громадян, не піддаючи небезпеці добробут загалу»³¹.

104. В сучасну добу існує тенденція поступового збільшення власності, якою володіють держава та інші публічні установи. Це пояснюється розширенням функцій, здійснення яких вимагає від державної влади спільне благо. Але й у цьому аспекті слід дотримуватися принципу допоміжності (субсидіярності), згаданого вище. Тому держава та інші публічні інституції повинні розширювати свою власність лише тоді, коли цього вимагає очевидна і реальна потреба спільного блага, не ставлячи собі за мету скоротити, а тим паче ліквідувати приватну власність.

105. Не варто також забувати, що економічні ініціативи держави та інших публічних установ слід доручати особам, які поєднують у собі ґрунтовну компетентність, бездоганну чесність і активне почуття відповідальності перед країною. Крім того, їхня діяльність має підлягати розважливому й постійному контролю, зокрема для того, щоб уникнути виникнення в лоні самої держави таких центрів економічної влади, які поставили б під загрозу сам сенс її існування, тобто добробут загалу.

Соціальна функція власності

106. Ще один момент соціального вчення, про що постійно згадували Наші Попередники, полягає в тому, що праву на приватну власність невід'ємно властива соціальна функція.

107. Адже у плані сотворення земні блага були призначені насамперед для гідного утримання всіх людей, як мудро твердить Наш Попередник Лев XIII в енцикліці *Reverentiam*: кожен, «хто одержав у дар від Бога більше благ – чи то тілесних, зовнішніх, чи таких, що стосуються душі, – той одержав їх, щоб застосувати для власного вдосконалення, а також, як служитель Божого

³¹ Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 114.

Провидіння, – для користі інших. “Хто має талант – хай усіляко пильнує, щоб не затаїти його; хто має вдосталь майна – хай чуває, щоб не зачерствіли в ньому щедрість і милосердя; хто має вмільсть – хай щосили старається розділити з ближнім користь і пожиток від неї” (св. Григорій Великий. *Гомілії на Євангеліє* 10, 7)»³².

108. Сьогодні і держава, і громадські інституції розширили й далі розширюють поле своєї присутності та ініціативи. Але це не скасовує соціальної функції приватної власності, як це дехто схильний помилково думати. Адже функція ця випливає із самої природи права на власність. Крім того, бувають розмаїті болісні ситуації та дразливі й водночас гострі потреби, яких державні установи з їхніми офіційними процедурами не можуть урахувати і яких вони, в кожному разі, неспроможні розв’язати чи задовільнити. Тому завжди залишається відкритим широке поле діяльності для людської чуйності і християнської любови окремих індивідів. І нарешті, слід зауважити, що для сприяння поширенню духовних цінностей часто пліднішими бувають численні ініціативи окремих осіб або груп, ніж діяльність державних органів.

109. Нам хотілося б нагадати, що Євангеліє визнає законність права на приватну власність. Але водночас наш божественний Учитель часто звертає до багатих наполегливі заклики, щоб вони, роздаючи свої матеріальні статки потребуючим, перетворювали їх на духовні блага, що їх ані злодій не викраде, ані міль чи іржа не знівечать і які знайдуться у стократ більшому розмірі у вічній житниці Отця Небесного: «Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і хробацтво нівечить, і де підкопують злодії і викрадають. Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ані хробацтво не нівечить і де злодії не пробивають стін і не викрадають» (Мт. 6:19–20). І Господь сприйме милосердя, вчинене або не вчинене убогим як милосердя, вчинене або не вчинене Йому самому: «Усе, що ви зробили одному з моїх братів найменших, – ви мені зробили» (Мт. 25:40).

Частина III

Нові аспекти соціального питання

110. Розвиток історичної ситуації дедалі більше свідчить про те, що вимоги справедливості і слушності торкаються не тільки стосунків між найманими працівниками та підприємцями або керівниками підприємств, а й стосунків між різними економічними секторами, а також між економічно розвиненими

³² *Rerum novarum*, п. 19.

регіонами та зонами з меншим економічним розвитком у межах окремих політичних спільнот. На світовому ж рівні вони торкаються також стосунків між країнами з різним ступенем соціально-економічного розвитку.

Вимоги справедливості у площині стосунків між виробничими секторами

Сільське господарство як відсталий сектор

111. Немає підстав твердити, що у світовому масштабі сільське населення, зайняте в аграрному секторі, в абсолютних числах зменшилося. Проте, безперечно, відбувається відтік сільського населення до міських поселень та центрів. Цей відтік спостерігається майже у всіх країнах, набуваючи іноді значних пропорцій та створюючи складні гуманітарні проблеми, що їх важко вирішити.

112. Ми знаємо, що в міру розвитку економіки зменшується кількість робочої сили, зайнятої в сільському господарстві. Водночас зростає відсоток робочої сили, зайнятої в промисловості та сфері послуг. Але Ми гадаємо, що відтік населення з аграрного сектору до інших виробничих секторів, крім об'єктивних причин, пов'язаних з економічним розвитком, часто зумовлений численними іншими чинниками: прагненням утекти із середовища, яке вважається замкненим і безперспективним; бажанням новизни і пригод, що ним перейняте теперішнє покоління; спокусою швидкого збагачення; ілюзією життя у більшій свободі з огляду на засоби та зручності, що їх пропонують міські поселення і центри. Але Ми також вважаємо, що відтік цей, безсумнівно, однією зі своїх причин має той факт, що аграрний сектор майже всюди є відсталим сектором, як у плані показників продуктивності праці, так і в плані рівня життя сільського населення, зайнятого в цьому секторі.

113. Тому майже у всіх державах постає глибинна проблема: що робити, аби зменшити дисбаланс між продуктивністю праці в аграрному секторі, з одного боку, і в промисловості та сфері послуг – з другого; щоб рівень життя сільського населення якомога менше відрізнявся від рівня життя міських мешканців, які живуть з прибутків від індустріального сектору та сфери послуг; щоб ті, хто обробляє землю, не мали комплексу меншовартості; щоб розбудити в них переконання, що й у сільському середовищі вони зможуть через працю утверджувати й розвивати свою особистість і з надією дивитись у майбутнє.

114. Тому Нам видається доречним дати деякі вказівки, які можуть допомогти вирішити цю проблему. На Нашу думку, ці вказівки матимуть свою

цінність у будь-якому історичному контексті – за умови, звісна річ, що їх буде застосовано тією мірою і тими способами, що їх дозволяє, підказує або вимагає конкретне середовище.

Осучаснення основних комунальних служб

115. Передовсім треба докласти зусиль, особливо з боку державних органів, щоб у сільській місцевості належним чином розвивалися основні комунальні служби, а саме: мережа доріг, транспорт, комунікації, забезпечення питною водою, житлове будівництво, охорона здоров'я, базова і професійно-технічна освіта, належні умови для релігійного життя, відпочинкові інфраструктури, а також наявність тих товарів, які дають можливість умеблювати й обладнати сільський будинок на рівні сучасних вимог.

Якщо в сільському середовищі бракує таких послуг, які є складовими елементами гідного рівня життя, економічний розвиток і суспільний прогрес тут стають майже неможливими або розгортаються занадто повільно. Наслідком цього є відтік населення з сільської місцевості, який стає майже нестримним і мало контрольованим.

Поступовий і гармонійний розвиток економічного устрою

116. Крім того, треба, щоб економічний розвиток держав здійснювався у поступовій формі та в належних пропорціях між усіма виробничими сферами. Тобто в аграрному секторі слід упроваджувати ті новації, що стосуються виробничих технологій, вибору культур та структури підприємств, яких вимагає або підказує економічний устрій загалом. І їх треба впроваджувати, наскільки це можливо, пропорційно до того, як вони впроваджуються в промисловості та сфері послуг.

117. Тоді сільське господарство споживатиме більшу кількість промислових товарів і вимагатиме більш кваліфікованого надання послуг; своєю чергою, воно пропонуватиме іншим секторам та всьому суспільству вироби, які краще відповідатимуть за якістю й кількістю вимогам споживання, зміцнюючи купівельну спроможність валюти, що є позитивним моментом для впорядкованого розвитку всієї економіки.

118. Це дасть можливість, на Нашу думку, легше здійснювати контроль за рухом робочої сили, яка звільняється внаслідок модернізації сільського господарства, як у зонах її відтоку, так і в зонах притоку; відкривати перед цими людьми можливість здобути професійну освіту, щоб вони могли плідно

включитися в інші виробничі сектори; надавати їм матеріальну допомогу та духовну підтримку з метою їхньої соціальної адаптації.

Належна економічна політика

119. Щоб досягти економічного розвитку у гармонійній рівновазі між усіма виробничими секторами, потрібна розважлива економічна політика в сільсько-господарському секторі. Ця економічна політика має стосуватись оподаткування, кредитів, соціального страхування, захисту цін, сприяння допоміжним галузям, осучаснення структури підприємств.

Оподаткування

120. Основна засада податкової системи, що ґрунтується на принципах справедливості і рівності, полягає в тому, що податковий тягар має бути пропорційним до спроможності громадян платити податки.

Проте спільне благо також вимагає, щоб при накладанні податків врахувати те, що в аграрному секторі прибуток здобувається повільніше і з більшим ризиком, а також те, що в сільському господарстві важче знайти капіталовкладення для подальшого розвитку підприємств.

Вигідні кредити

121. З викладених вище причин власники капіталів не дуже схильні вкладати їх у цей сектор; вони воліють інвестувати в інші сектори економіки. З цієї самої причини сільське господарство не може сплачувати високих відсотків, а найчастіше навіть відсотків з ринковою ставкою, щоб здобути кошти, необхідні для розвитку та нормального функціонування своїх підприємств.

Тому спільне благо вимагає особливої кредитної політики і виникнення кредитних установ, які забезпечували б сільському господарству ці капітали з вигідною відсотковою ставкою.

Соціальне страхування і забезпечення

122. Треба, щоб у сільському господарстві існували дві системи страхування: одна має стосуватись сільськогосподарської продукції, а друга – працівників та їхніх родин.

З огляду на той факт, що дохід на душу населення в аграрному секторі переважно нижчий за відповідний дохід у промисловому секторі та сфері послуг, не може відповідати засадам соціальної справедливості й рівності така

система соціального страхування та забезпечення, в якій працівники сільського господарства опиняються у значно гіршому становищі, ніж працівники промисловості і сфери послуг. Утім Ми вважаємо, що соціальна політика має прагнути до однакового соціального забезпечення всіх громадян, незалежно від сектору економіки, в якому вони працюють або з якого живуть.

123. Системи соціального страхування та забезпечення можуть ефективно впливати на перерозподіл загального доходу держави на засадах справедливості і рівності, тож можна вважати їх засобом для скорочення дисбалансу між рівнями життя різних категорій громадян.

Захист цін

124. З огляду на природу сільськогосподарської продукції треба дбати про забезпечення цін на неї, і для цієї мети економічна наука виробила нині численні прийоми. Бажано, щоб цей контроль за цінами здійснювали насамперед зайняті в аграрному секторі категорії населення. Однак це не виключає регулювального впливу органів державної влади.

Тож варто пам'ятати, що часто ціну на сільськогосподарську продукцію більшою мірою утворює винагорода за роботу, ніж відшкодування за капітал.

125. В енциклопедії *Quadragesimo anno* Пій XI слушно зауважує, що досягненню спільного блага «сприяє слушне співвідношення між величиною заробітної платні [різних] громадян», але відразу додає: «з чим тісно пов'язане слушне співвідношення цін, за які продають продукцію різних видів виробництва – сільського господарства, промисловості й інших»³³.

126. Це правда, що аграрна продукція має на меті задовільняти насамперед первинні потреби людей. Тому ціна її має бути доступною для загалу споживачів. Але зрозуміло, що це не мусить бути підставою для того, щоб ціла категорія громадян постійно жила в умовах соціально-економічного упослідження і не мала достатньої купівельної спроможності для підтримання гідного рівня життя. Це різко суперечить засадам спільного блага.

Додаткові прибутки в сільській місцевості

127. Доцільно також сприяти розвиткові в сільській місцевості галузей промисловості і сфери послуг, пов'язаних зі збереженням, переробкою та

³³ *Quadragesimo anno*, п. 76.

транспортуванням сільськогосподарської продукції. Крім того, бажано розвивати в таких місцевостях ініціативи, пов'язані з іншими секторами економіки та професійної діяльності. Таким чином родини, зайняті в аграрному секторі, отримають змогу додатково заробляти в тому самому місці, де вони живуть і працюють.

Належна структура аграрних підприємств

128. Описати апріорі найвідповіднішу структуру аграрного підприємства неможливо, оскільки умови сільського середовища бувають дуже різні в межах однієї держави, а ще більше вони відрізняються в різних країнах світу. Але якщо дотримуватись гуманної і християнської концепції людини та родини, не можна не вважати ідеальним таке підприємство, зокрема підприємство сімейного типу, яке має структуру і функціонує як спільнота осіб, а стосунки між цими особами відповідають критеріям справедливості і християнського духу. Не можна не дбати про втілення цього ідеалу – в тому чи іншому вигляді, відповідно до конкретних умов.

129. Але варто привернути увагу до того факту, що підприємство сімейного типу може існувати лише за умови, коли воно даватиме достатній прибуток для підтримання гідного рівня життя всієї родини. Тому необхідно, щоб фермери постійно вчилися, підвищували свою кваліфікацію, отримували фахові поради, як краще працювати у своїй професії. Також треба, щоб вони створювали розлогу мережу кооперативних ініціатив, засновували професійні організації й були активно присутні у громадському житті – як в адміністративних органах, так і в згромадженнях, що ставлять перед собою політичні цілі.

Провідна роль самих рільників у покращенні їхнього становища

130. Проте Ми переконані, що провідну роль в економічному розвитку, соціальному прогресі та в підвищенні рівня культури у сільській місцевості повинні відігравати самі зацікавлені особи, тобто рільники. Вони добре знають, якою шляхетною є їхня праця. Її виконують на природі, у величному храмі сотвореного світу, і спрямована вона найчастіше на життя рослин та тварин. Це життя невичерпне у своїх виявах, незламне у своїх законах, воно промовляє нам про Бога – Творця і Годувальника. Крім того, ця праця витворює все розмаїття поживи для людського роду й постачає дедалі більше сировини для промисловості.

131. Водночас цій праці властива гідність діяльності, яка послуговується здобутками механіки, хімії та біології й яка безнастанно оновлюється, адже на

аграрний сектор відчутний вплив здійснює науково-технічний прогрес. Цю працю також характеризують властиві їй моральні аспекти й цінності. Вона вимагає здатності орієнтуватись і пристосовуватися, терплячости в очікуванні, почуття відповідальности, духу оновлення та ініціативности.

Солідарність і співпраця

132. Слід пам'ятати, що нині в аграрному секторі, як, зрештою, і в будь-якому іншому виробничому секторі, об'єднання працівників є життєво важливою вимогою – тим паче, якщо основою цього сектору є підприємства сімейного типу. Рільники повинні відчувати взаємну солідарність і співпрацювати, створюючи кооперативні ініціативи та професійні чи профспілкові асоціації. Одні й другі потрібні для того, щоб черпати від науково-технічного прогресу більшу користь для виробництва, щоб ефективно впливати на захист цін на продукцію, щоб досягти рівности з іншими професіями в інших виробничих секторах, де працівники також зазвичай утворюють спілки, щоб мати голос, до якого дослухаються в політичній площині та в органах державної адміністрації, адже окремих голосів нині майже ніколи не чути і тим паче до них ніхто не прислухається.

Розуміння потреб спільного блага

133. Проте трудівники землі – як, зрештою, трудівники в будь-якому іншому виробничому секторі – у своїх розмаїтих організаціях мусять діяти в моральній та юридичній площинах, тобто мусять узгоджувати свої права й інтереси з правами та інтересами інших економічно-професійних категорій і підпорядковуватися вимогам спільного блага. Трудячись для того, щоб покращити і підвищити рівень сільського світу, рільники можуть законно вимагати, щоб їхню працю підтримувала державна влада лише тоді, якщо й самі вони виказують розуміння потреб спільного блага і роблять внесок у його здійснення.

134. Тож Ми раді висловити своє задоволення діяльністю тих наших дітей, які в різних частинах світу розгортають кооперативні ініціативи і створюють професійні асоціації та профспілкові рухи задля соціально-економічного піднесення людей, що обробляють землю.

Покликання і місія

135. У сільськогосподарській праці людина знаходить безліч стимулів для свого утвердження, свого розвитку, для збагачення і зростання також у пло-

щині цінностей духу. Отже, цю працю треба сприймати й переживати як покликання і місію, тобто як відповідь на заклик Бога докладатися до здійснення його доленосного плану в історії, а також як діяльне прагнення до добра, до піднесення себе самих та інших і як внесок у розвиток людської цивілізації.

*Діяльність, спрямована на відновлення рівноваги
і на сприяння розвитку у слаборозвинених регіонах*

136. Серед громадян, що належать до однієї держави, нерідко буває значна соціально-економічна нерівність, зумовлена насамперед тим фактом, що одні живуть і працюють в економічно розвинених зонах, а другі – в регіонах зі слабким розвитком. У таких випадках справедливість і слушність вимагають, щоб державна влада докладала зусиль для усунення або хоча б зменшення цієї нерівності. Для цього треба подбати про створення чи покращення у слаборозвинених зонах роботи всіх основних комунальних служб у тій формі й на тому рівні, яких вимагає конкретне середовище і які відповідають середньому рівневі життя у цій конкретній національній спільноті. Але необхідно також провадити відповідну соціально-економічну політику, насамперед у царинах зайнятості і переміщень населення, зарплатні, оподаткування, кредитів, інвестицій, з особливою увагою до галузей, що швидко розвиваються. Політика ця має сприяти зайнятості й ефективному використанню робочої сили, стимулювати підприємницьку ініціативу і використовувати місцеві ресурси.

137. Діяльність органів влади завжди слід обґрунтовувати потребами спільного блага. Тому її слід провадити на основі єдиних критеріїв у національному масштабі, маючи завжди на меті сприяти поступовому, рівномірному і пропорційному розвитку всіх виробничих секторів – сільськогосподарського, промислового та сфери послуг. При цьому держава повинна активно дбати про те, щоб громадяни, які мешкають у менш розвинених регіонах, якомога більшою мірою почувалися відповідальними за свій економічний розвій і відігравали у ньому провідну роль.

138. І нарешті, варто пам'ятати, що приватна ініціатива теж має зробити свій внесок у відновлення соціально-економічної рівноваги між різними регіонами країни. Мало того, державна влада, згідно з принципом субсидярності, повинна сприяти і допомагати приватній ініціативі, доручаючи останній дбати про економічний розвиток всюди, де є змога робити це ефективно.

Усунення або зменшення дисбалансу між площею землі та населенням

139. Тут варто наголосити, що немало є країн, де існує значний дисбаланс між площею землі та населенням. У деяких країнах мало людей, зате багато землі, яку можна обробляти, тоді як в інших країнах є багато людей, але мало земель для обробітку.

140. Водночас є країни, де, попри потенційне багатство природних ресурсів, примітивність сільськогосподарського виробництва не дає змоги виробляти досить продукції, щоб задовільнити елементарні потреби населення, тоді як в інших країнах високий рівень модернізації в сільському господарстві зумовлює надвиробництво аграрної продукції, що негативно відбивається на національній економіці.

141. Очевидно, що людська солідарність і християнське братерство вимагають, щоб між народами встановилися багатогранні стосунки активної співпраці, яка сприяла б рухові товарів, капіталів та людей з метою усунути або зменшити згадані диспропорції. Але про це ми поговоримо ширше згодом.

142. Утім Ми хочемо висловити Наше щире поцінування вельми корисної діяльності Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), спрямованої на сприяння плідному порозумінню між народами, на підтримку осучаснення сільського господарства, зокрема у країнах, що розвиваються, на допомогу населенню країн, де відчувається нестача продовольства.

Вимоги справедливості у стосунках між країнами з різним рівнем економічного розвитку

Проблема сучасної доби

143. Однією з найбільших проблем сучасної доби є питання стосунків між економічно розвиненими політичними спільнотами і країнами, що розвиваються. Перші мають високий рівень життя, а другі живуть в умовах нестатків або крайньої нужди.

144. Солідарність, яка об'єднує всіх людських істот і робить їх членами єдиної родини, накладає на країни, що мають більш ніж достатні засоби до існування, обов'язок не залишатися байдужими до тих політичних спільнот, члени яких живуть у скруті, зазнають злиднів та голоду і не мають змоги користуватися елементарними правами особи. Тим паче, що з огляду на дедалі

більшу взаємозалежність між народами занадто великий дисбаланс у соціально-економічних умовах не дає їм можливості жити у тривалому і плідному мирі.

145. Усвідомлюючи Наше вселенське батьківство, Ми відчуваємо обов'язок урочисто підтвердити те, що стверджували раніше: на нас усіх лежить відповідальність за народи, які недоїдають, тому слід виховувати нашу свідомість у дусі почуття відповідальності, яка лежить на всіх і кожному, зокрема на тих, що живуть у достатку.

146. Очевидно, що обов'язок допомагати тим, які живуть у нужді та скруті, про що завжди говорила Церква, повинні найбільшою мірою відчувати католики, адже вони, як містичне Тіло Христове, мають для цього найшляхетнішу підставу. «З цього, – проголошує апостол Йоан, – ми спізнали любов, бо Він за нас поклав свою душу; і ми також повинні за братів душі класти. Коли хтось має достатки цього світу і бачить брата свого в нестачі й замикає перед ним своє серце, то як любов Божа може перебувати в ньому?» (1 Йо. 3:16–17).

147. Тому Нас дуже тішить, коли держави, які мають високопродуктивну економіку, надають допомогу країнам, що розвиваються, щоб останнім було не так важко діяльно прагнути покращення умов свого життя.

Допомога в біді

148. У деяких країнах виробляють надмір споживчих товарів, зокрема сільськогосподарської продукції, тоді як в інших країнах широкі верстви населення борються з нуждою і голодом. Голос справедливості і людяності вимагає, щоб перші приходили на допомогу другим. Знищувати або псувати вироби, необхідні для виживання людей, означає йти проти принципів справедливості й людяності.

149. Відомо, що надвиробництво товарів, зокрема аграрної продукції, понад потреби конкретної держави може мати негативні економічні наслідки для деяких категорій громадян. Але це не скасовує обов'язку надавати допомогу в скруті убогим і голодним. Це радше вимагає застосування всіх можливих способів для стримування цих негативних наслідків і для рівномірного розподілу продукції між усіма громадянами.

Науково-технічна та фінансова співпраця

150. Допомога в біді, хоч і відповідає обов'язковій людяності й справедливості, недостатня для того, щоб усунути чи навіть зменшити причини, які в багатьох країнах зумовлюють постійний стан злигоднів, зубожіння та голоду. Ці причини слід шукати насамперед у примітивності або відсталості економічних устроїв цих країн. Тому усунути або послабити їх можна лише через багатогранну співпрацю, спрямовану на те, щоб прищепити їхнім громадянам уміння, професійну кваліфікацію та науково-технічні знання, а також надати в їхнє розпорядження капітали, необхідні для започаткування і пришвидшення економічного розвитку на основі сучасних критеріїв та методів.

151. Добре відомо, що останніми роками дедалі більше поширюється і зміцнюється усвідомлення потреби докласти зусиль для сприяння економічному розвитку та суспільному прогресові в країнах, які живуть у великій скруті.

152. Всесвітні та регіональні організації, окремі держави, фундації та приватні компанії дедалі більшою мірою пропонують цим країнам свою технічну співпрацю у всіх секторах виробництва і створюють сприятливі умови для тисяч молодих людей, які отримують змогу вчитися в університетах розвинених країн і діставати науково-технічну та професійну освіту, що відповідає вимогам нашого часу. Водночас банківські інституції всього світу, окремі держави та приватні особи надають капітал і створюють або допомагають створити дедалі ширшу мережу економічних ініціатив у країнах, що розвиваються. Ми раді скористатися цією нагодою й висловити Наше щире схвалення цієї вельми плідної діяльності.

153. Але Ми не можемо не наголосити на тому, що науково-технічна та економічна співпраця між економічно розвиненими державами і країнами на самому початку шляху розвитку має бути масштабнішою, ніж вона є тепер. І бажано, щоб у наступні десятиліття стосунки між цими країнами визначалися саме цією співпрацею. З цього приводу Ми хотіли б навести деякі міркування й дати поради.

Намагання уникати помилок минулого

154. Мудро було б, якби політичні спільноти, що перебувають на початковій або не дуже високій стадії економічного розвитку, пам'ятали досвід країн, які вже досягли значного економічного розвитку.

155. Збільшення кількості і якості виробленої продукції є розсудливою вимогою й неодмінною потребою. Але не менш неодмінним та слухним є те, щоб вироблене багатство справедливо розподілялося між усіма членами політичної спільноти. Тому необхідно діяльно прагнути до того, щоб економічний розвиток ішов у крок із соціальним прогресом. Для цього треба, щоб такий прогрес відбувався, наскільки є змога, поступово і гармонійно у всіх виробничих секторах: сільськогосподарському, промисловому та у сфері послуг.

Увага до особливостей окремих спільнот

156. Політичні спільноти, що перебувають у фазі економічного розвитку, зазвичай наділені власною неповторною індивідуальністю – як у плані природних ресурсів та специфічних характеристик природного середовища, так і в плані традицій, які часто багаті на людські цінності, та рис, типових для їхніх членів.

157. Пропонуючи свою співпрацю, економічно розвинені держави повинні визнавати і шанувати цю індивідуальність, долаючи спокусу у процесі співпраці проектувати себе самих на ці спільноти, що перебувають у процесі економічного розвитку.

Безкорислива діяльність

158. Але найбільшою спокусою, якій можуть улягати економічно розвинені держави, є спокуса скористатися з цієї технічної та фінансової співпраці для впливу на політичну ситуацію країн, що перебувають у процесі економічного розвитку, з метою запанувати над ними.

159. У таких випадках треба відкрито заявляти, що тут ідеться про нову форму колоніалізму, – яка, хоч і замаскована, однаково не менш шкідлива від тієї, від якої багато народів нещодавно звільнилися, – і що цей колоніалізм негативно вплине на міжнародні відносини, становлячи загрозу й небезпеку для миру у світі.

160. Тому справедливість обов'язково вимагає, щоб така технічна й фінансова діяльність здійснювалася в дусі найщирішої політичної безкорисливості, маючи на меті створити в країнах, що розвиваються, умови для здійснення ними самими економічного та соціального поступу.

161. Таким чином робиться також цінний внесок у формування такої світової спільноти, в якій усі члени усвідомлюють свої обов'язки та права і на рівних умовах працюють задля досягнення спільного блага у всьому світі.

Пошана до єрархії цінностей

162. Науково-технічний поступ, економічний розвиток і покращення умов життя є, безперечно, позитивними елементами людської цивілізації. Але ми повинні пам'ятати, що вони не є і не можуть вважатися найвищими цінностями, адже є цінності, щодо яких вони набувають суто інструментального характеру.

163. Мусимо з гиркотою наголосити, що в економічно розвинених країнах є немало людей, в яких послабилося, згасло або спотворилося усвідомлення єрархії цінностей. Вони нехтують, забувають або заперечують цінності духу, натомість гаряче підтримують і розхвалюють науково-технічний прогрес, економічний розвиток та матеріальний добробут як головні цінності й навіть вважають їх єдиною цінністю в житті. Це становить одну з найбільш руйнівних небезпек у справі допомоги економічно розвинених країн народам, що розвиваються; а тим часом серед цих народів, завдяки давнім традиціям, нерідко все ще зберігається усвідомлення багатьох найважливіших людських цінностей.

164. Ставити під загрозу це усвідомлення вкрай неморально. Натомість його слід поважати і, наскільки є змога, удосконалювати й розвивати, щоб воно залишалося тим, чим воно є, – основою справжньої цивілізації.

Внесок Церкви

165. Церква, як відомо, є вселенською за божественним правом, але вона є вселенською також в історичному аспекті, з огляду на те, що вона присутня або прагне бути присутньою серед усіх народів.

166. Як засвідчують історія та досвід, присутність Церкви серед того чи того народу завжди має позитивні наслідки в соціально-економічній царині. Це пояснюється тим, що люди, стаючи християнами, не можуть не відчувати обов'язку покращувати своє земне середовище та свої інституції, щоб усунути всі загрози для людської гідності, а також подолати перешкоди на шляху до добра і помножити способи заохочення його чинити.

167. Крім того, знайшовши своє місце в житті народів, Церква ніколи не є і не вважає себе інституцією, нав'язаною ззовні. Це зумовлено тим фактом,

що її присутність конкретизується у відродженні або воскресінні окремих людей у Христі; а той, хто відроджується або воскресає у Христі, ніколи не відчувається примушеним до цього ззовні, натомість відчуває свободу у глибині себе самого, а отже, відкритість до Бога. І все добро, що є в ньому, незалежно від його природи, утверджується й ушляхетнюється.

168. «Церква Христова, – мудро зауважує Наш Попередник Пій ХІІ, – вірна хранителька животворної божественної мудрости, не може зневажати чи нехтувати ті особливі властивості, що їх з ревною побожністю і зрозумілою гордістю кожен народ береже як найцінніший скарб. Її метою є надприродна єдність, що відчувається й реалізується у вселенській любові, а не суто зовнішня одноманітність, яка є лиш поверховою, а тому не дає сили. Церква радо вітає і підтримує своєю материнською молитвою всі тенденції й починання, які служать мудрому, впорядкованому розвитку самобутности народу, що корениться у глибинах кожного племені, аби лиш вони не суперечили обов'язкам, що їх накладають на людство спільність походження й однакова мета»³⁴.

169. Ми з глибоким задоволенням стверджуємо, що католики, громадяни країн, що розвиваються, зазвичай нікому не поступаються нині у долученні до зусиль, здійснюваних їхніми країнами для власного соціально-економічного розвитку і піднесення.

170. Водночас католики економічно розвинених країн помножують свої ініціативи, якими вони підтримують і роблять іще пліднішою діяльність на користь спільнот, що розвиваються. Особливої уваги заслуговують багатогранна допомога, що її вони у щораз більших масштабах надають студентам з країн Африки та Азії, які вчаться в університетах Європи та Америки, а також підготовка осіб, які бажають перебратися до країн, що розвиваються, для здійснення там технічної та професійної діяльності.

171. Цим Нашим улюбленим дітям, які на всіх континентах свідчать про вічну життєдайність Церкви, сприяючи справжньому поступові та зміцненню культури, Ми надсилаємо Наше батьківське любляче слово похвали й заохочення.

³⁴ Енцикліка *Summi pontificatus*.

Демографічне зростання та економічний розвиток

Дисбаланс між населенням і засобами до існування

172. Останніми часами знову часто постає проблема, пов'язана зі співвідношенням між демографічним зростанням, економічним розвитком і наявністю засобів до існування як у світовому масштабі, так і в країнах, що розвиваються.

173. У світовому масштабі дехто стверджує, що, згідно з досить вірогідними статистичними обчисленнями, людська родина за кілька десятиліть досягне дуже великої чисельності, тоді як економічний розвиток проходитиме повільнішими темпами. З цього вони роблять висновок, що якщо вчасно не подбати про скорочення демографічного зростання, то в недалекому майбутньому дисбаланс між населенням і засобами до існування стане гостро відчутним.

174. Стосовно країн, що розвиваються, висловлюють думку, теж обґрунтовану статистичними даними, що поширення гігієни та належних заходів з охорони здоров'я значно знижує рівень смертності, зокрема дитячої. Водночас залишається майже незмінним, принаймні впродовж значного періоду, рівень народжуваності, який у цих країнах традиційно високий. Отже, кількість народжених значно переважає кількість померлих, тоді як продуктивність економічних устроїв цих країн пропорційно не зростає. Тому покращення рівня життя у країнах, що розвиваються, стає неможливим, навіть неминучим стає його погіршення. Тому, щоб уникнути там становища крайньої нужди, дехто вважає необхідним вдаватися до рішучих заходів, спрямованих на обмеження народжуваності.

Аналіз проблеми

175. Насправді у світовому масштабі співвідношення між демографічним зростанням, з одного боку, та економічним розвитком і доступністю засобів до існування, з другого боку, не виглядає, принаймні поки що та в найближчому майбутньому, особливо катастрофічним. У кожному разі, наявна інформація є занадто непевною, щоб можна було робити на цій основі певні висновки.

176. Водночас Бог, у своїй доброті й мудрості, наповнив природу невичерпними ресурсами і дав людям розум та винахідливість, щоб вони могли створити належні знаряддя й використовувати їх для задоволення життєвих потреб і вимог. Тому вирішення проблеми слід шукати не в тих заходах, які

порушують установлений Богом моральний порядок і зачіпають самі корені людського життя, а в оновлених зусиллях у науково-технічній царині, які дають людині можливість зміцнити й розширити своє панування над природою. Нинішні досягнення науки і техніки відкривають на цьому шляху безмежні обрії.

177. Однак відомо, що в певних регіонах і серед країн, що розвиваються, справді можуть поставати й постають серйозні проблеми і труднощі, зумовлені поганою соціально-економічною організацією, яка не дає змоги виробити достатньо засобів до існування пропорційно до рівня демографічного зростання. Іншою причиною цього є те, що серед таких народів недостатньо розвинена солідарність.

178. Але і в такому разі слід відразу виразно ствердити, що ці проблеми не можна вирішувати й ці труднощі не можна усувати, вдаючись до методів та заходів, які не гідні людини й пояснюються лише суто матеріальним уявленням про саму людину та її життя.

179. Справжнє вирішення можна знайти лише в економічному розвитку та соціальному прогресі, які утверджують і зміцнюють справжні людські цінності, індивідуальні й суспільні. Цей економічний розвиток та соціальний прогрес слід будувати на моральних засадах і брати до уваги людську гідність і ту величезну цінність, яку має життя окремих людських істот. До цього можна додати співпрацю на світовому рівні, яка допомагає й сприяє впорядкованому та плідному кругообігові корисних знань, капіталів і людей.

Пошана до законів життя

180. Ми повинні урочисто заявити, що людське життя передається через сім'ю, засновану на єдиному й нерозривному шлюбі, який для християн піднесений до гідності святого Таїнства. Продовження людського життя природа довірила особистому та свідомому вчинкові, і вчинок цей як такий підлягає мудрим законам Божим, законам непорушним та незмінним, що їх слід визнавати і яких слід дотримуватися. Тому тут не можна вдаватися до засобів та методів, які цілком законно використовуються для розмноження рослин і тварин.

181. Людське життя священне: від самої його появи воно прямо містить у собі творче діяння Бога. Той, хто порушує його закони, ображає Божу велич, ганьбить сам себе і все людство та знесилює спільноту, членом якої він є.

Виховання почуття відповідальності

182. Надзвичайно важливо, щоб нові покоління отримували належне культурне та релігійне виховання, що є обов'язком і правом батьків, а також виробляли в собі глибоке почуття відповідальності за всі події свого життя, а отже, також у плані створення сім'ї, народження та виховання дітей. Останніх належить виховувати у вірі та глибокій довірі до божественного Провидіння, щоб вони були готові давати собі раду з труднощами і випробуваннями, виконуючи цю таку шляхетну й часто нелегку місію, якою є співпраця з Богом у справі продовження людського роду і виховання нащадків. Жодна інституція не має ефективних засобів для такого виховання, що їх має Церква, яка з цієї причини має право вільно виконувати свою місію.

На службі життю

183. У книзі Буття оповідається, що Бог дав першим людям два накази: передавати життя: «Будьте плідні й множьтея» та опановувати природу: «Наповняйте землю та підпорядкуйте її собі» (Бут. 1:28), – і ці накази доповнюють одне одного. Звісно, божественний наказ підпорядковувати природу не має нищівних цілей, він спрямований на те, щоб служити життю.

184. Із сумом мусимо зауважити, що однією з найтрагічніших суперечностей, які терзають нашу епоху, є та, що, з одного боку, загострюється становище убогости і виникає привид голоду та злиднів, а з другого – наукові відкриття, технічні винаходи й економічні ресурси часто широко використовують для створення страхітливих знарядь, які несуть руйнацію та смерть.

185. Дбайливий Бог надає людському роду досить засобів, щоб гідним чином вирішити також численні й делікатні проблеми, пов'язані з продовженням роду. Але вирішення цих проблем може наштовхнутися на нездоланні труднощі, якщо люди, втративши справжні орієнтири, користуються цими засобами нерозумно і для цілей, які не відповідають їхній суспільній природі та планам Провидіння.

Співпраця на світовому рівні

Всесвітній масштаб кожної важливої людської проблеми

186. Розвиток науки і техніки у всіх країнах співжиття помножує й посилює взаємини між країнами, а тому їхня взаємозалежність стає дедалі глибшою і життєво важливішою.

Тож можна сказати, що кожна людська проблема певної ваги, хоч яким є її зміст – науковим, технічним, економічним, соціальним, політичним чи культурним, – набуває нині наднаціональних, а часто і всесвітніх масштабів.

187. Тому окремі держави неспроможні належним чином вирішити свої найбільші проблеми лише у своїх межах і лише своїми силами, навіть якщо це країни, що вирізняються високим рівнем і популярністю своєї культури, кількістю й працьовитістю своїх громадян, ефективністю свого економічного устрою, обширом та багатством своїх територій. Політичні спільноти впливають одна на одну, і можна ствердити, що кожна з них розвивається сама лише тоді, коли долучається до розвитку інших. Тому між ними мають панувати порозуміння та співпраця.

Взаємна недовіра

188. Отож можна зрозуміти, чому в душах окремих людей і серед народів дедалі більше поширюється переконання про нагальну потребу в порозумінні та співпраці. Проте водночас виявляється, що люди, зокрема особи, наділені високою відповідальністю, неспроможні здійснити це. Корені цієї неспроможності варто шукати не в науковій, технічній чи економічній царині, а радше у відсутності взаємної довіри. Люди, а отже, й держави, бояться одне одного. Кожен побоюється, що інший живить агресивні наміри й лише чекає слушної нагоди, щоб здійснити їх. Тому готується до оборони, тобто заявляє, що озброюється не для того, щоб нападати, а щоб примусити гіпотетичного агресора відмовитися від войовничих намірів.

189. Але внаслідок цього величезна кількість людської енергії та засобів використовується для неконструктивних цілей, і водночас у душі окремих людей та в цілі народи вселяється почуття неспокою й тривоги, яке деморалізує дух і позбавляє бажання діяти масштабно та шляхетно.

Невизнання морального порядку

190. Брак взаємної довіри пояснюється тим фактом, що люди, а особливо ті, на кому лежить велика відповідальність, у своїй діяльності надихаються різними, навіть радикально протилежними уявленнями про життя. На жаль, деякі з цих уявлень не визнають існування морального порядку – порядку трансцендентного, вселенського, абсолютного, однакового і чинного для всіх. Таким чином, зникає можливість знайти точку дотику й цілковито та недвозначно порозумітись у світлі того самого закону справедливості, що його визнають і якому підкоряються всі.

191. Слово «справедливість» і вираз «вимоги справедливості» весь час бринять на вустах у всіх. Але це слово і цей вираз набувають у різних людей цілком різного, навіть протилежного змісту.

192. Тому неодноразові пристрасні заклики до справедливості і правосуддя не тільки не дають змоги зустрітися й порозумітися, а й ще більше посилюють замішання, загострюють конфлікти, розпалюють ворожнечу. Внаслідок цього поширюється переконання, що для захисту своїх прав і забезпечення своїх інтересів нема іншого засобу, ніж насильство, яке є джерелом вельми небезпечного зла.

Бог як основа морального порядку

193. Взаємна довіра між людьми й між державами не може виникнути і зміцнитись іншим чином, ніж через визнання морального порядку та пошану до нього.

Але моральний порядок тримається лише на Богові: якщо відірвати його від Бога, він розпадається. Адже людина – це не тільки матеріальний організм, а й дух, обдарований думкою та свободою. Тому вона потребує етичного й релігійного порядку, який більше, ніж будь-які матеріальні цінності, впливає на напрям та способи розв'язання проблем індивідуального і спільнотного життя в межах національних спільнот та у стосунках між ними.

194. Висловлювали твердження, що в добу тріумфу науки і техніки люди, будуючи свою цивілізацію, можуть обійтися без Бога. Насправді ж навіть сам науково-технічний прогрес ставить перед людством проблеми всесвітнього масштабу, що їх можна вирішити лише у світлі щирої та діяльної віри в Бога, який є початком і кінцем людини та світу.

195. Істина ця підтверджується тим фактом, що навіть ті безмежні обрії, що їх відкривають наукові дослідження, сприяють виникненню та розвиткові в умах людей переконання, що наукове й математичне пізнання хоч і побіжно торкається, але не вловлює і тим паче не виражає повною мірою найглибших аспектів дійсності. І той трагічний факт, що величезні сили, надані в наше розпорядження технікою, можуть використовуватись і для конструктивних цілей, і для знищення, наголошує на крайній важливості духовних цінностей для того, щоб науково-технічний прогрес зберіг свій сутнісний характер знаряддя для розвитку цивілізації.

196. У національних спільнотах з високим рівнем життя щораз більше шириться незадоволення, яке розвіює ілюзію омріяного раю на землі, й водночас

у цих країнах дедалі більше зміцнюється усвідомлення непорушних та загальнолюдських прав особи і дедалі сильнішим стає прагнення до справедливіших та гуманніших стосунків. Це все показує, що люди дедалі більшою мірою усвідомлюють свої обмеження і що в них виникає устремління до цінностей духу. І це не може не давати певної надії на щире порозуміння та плідну співпрацю між окремими особами й цілими народами.

Частина IV

Відновлення суспільних стосунків в істині, справедливості й любові

Душпастирські зусилля

Неповні та хибні ідеології

197. Після всіх досягнень науково-технічного прогресу, а також як їхній наслідок, усе ще залишається проблема, як побудувати суспільні стосунки на основі гуманнішої рівноваги у межах окремих політичних спільнот та у світовому масштабі.

198. У модерну добу для цього створювали й поширювали різні ідеології. Деякі з них уже розвіялися, як туман на сонці, інші ж зазнали і зазнають суттєвого перегляду, ще інші дуже ослабли й остаточно втрачають свою привабливість в очах людей. Причиною цього є те, що ідеології ці розглядають людину тільки в деяких аспектах і часто досить поверхово. Вони не враховують неминучих людських недосконалостей, як-от хвороби і страждання, яких не можуть усунути навіть найпрогресивніші соціально-економічні устрої. Крім того, люди глибоко й непозбувно прагнуть релігійності, і прагнення це виражається всюди та завжди, навіть коли релігійність насильно придушують або спритно поборюють.

199. Воістину, найрадикальнішою помилкою сучасної доби є погляд на потребу людського духу в релігійності як на вираження почуття чи плід уяви або ж як на продукт історичної кон'юнктури, що його слід усунути як анахронізм і перешкоду для людського поступу. Натомість потреба ця показує людських істот такими, якими вони насправді є, – істотами, створеними Богом і для Бога, як вигукує святий Августин: «Бо ж Ти створив нас для Себе, і серце наше не супокійне, доки спочине в Тобі»³⁵.

³⁵ Св. Августин. *Сповідь*, I, 1 (переклад Ю. Мушака. – *Прим. перекл.*).

200. Отже, хоч якими є здобутки технічного та економічного поступу, у світі не буде ні справедливості, ні миру, поки люди не повернуть собі усвідомлення своєї гідності як створінь і дітей Бога, який є першою й останньою причиною буття всього Ним створеного. Людина, відірвана від Бога, втрачає свою людську природу для себе і собі подібних, бо впорядковані стосунки співжиття передбачають упорядковані стосунки особистого сумління з Богом – джерелом істини, справедливості й любови.

201. Переслідування, що десятиліттями лютують у багатьох місцях, навіть у країнах із давньою християнською культурою, щодо багатьох наших братів і дітей, які через це Нам особливо любі, дедалі виразніше демонструють сповнену гідності вищість переслідуваних і безмірну дикість переслідувачів. Навіть якщо це ще не приносить видимих плодів каяття, все ж багатьох примушує замислитись.

202. Але воістину найзловісніший аспект сучасної доби полягає в абсурдній спробі збудувати міцний і плідний земний лад, нехтуючи Бога – єдину підвалину, на якій лише може цей лад триматися, – й бажаючи прославляти велич людини, осушивши при цьому джерело, з якого велич ця випливає і яким живиться, тобто приглушуючи і, за змоги, знищуючи в людині прагнення Бога. Однак щоденний Наш досвід, сповнений найгіркіших розчарувань і навіть видіння кровопролитів, знов і знов підтверджує те, про що йдеться у Святому Письмі: «Коли Господь та не буде дому – дарма працюють його будівничі» (Пс. 127:1).

Вічна актуальність соціальної доктрини Церкви

203. Церква є носієм та оповісником завжди актуального уявлення про співжиття.

Фундаментальною засадою цього уявлення, як випливає зі сказаного, є те, що основою, метою й активними учасниками всіх інституцій, в яких виражається і здійснюється суспільне життя, є й повинні бути окремі людські особи. Цих окремих людей треба бачити такими, якими вони є і якими повинні бути згідно з їхньою сутнісно суспільною природою та в контексті плану Провидіння щодо піднесення їх до надприродного порядку.

204. На основі цієї фундаментальної засади, яка захищає священну гідність особи, Церква у співпраці зі священниками та просвітленими мирянами виробила, зокрема в цьому столітті, соціальну доктрину, яка чітко вказує надійний шлях до того, щоб відновити стосунки співжиття згідно з універсальними

критеріями, які відповідають природі, різним аспектам світського життя й характерові сучасного суспільства, а отже, прийнятні для всіх.

205. Одначе нині, як ніколи, необхідно, щоб цю доктрину пізнавали, завоювали та втілювали в суспільне життя у тих формах і на тих рівнях, що їх дозволяють або вимагають різноманітні ситуації. Завдання це складне, але вельми шляхетне, і до його здійснення Ми палко закликаємо не лише Наших братів і дітей, розкиданих по всьому світові, а й усіх людей доброї волі.

Освіта

206. Насамперед наголосимо на тому, що християнська соціальна доктрина є невід'ємною частиною християнського уявлення про життя.

Ми радо відзначаємо, що в багатьох освітніх інституціях доктрину цю викладають уже давно, проте хочемо закликати розширити викладання, включивши ці курси в регулярну навчальну програму всіх семінарій та католицьких шкіл усіх рівнів. Крім того, соціальну доктрину треба включити до програм релігійного виховання в парохіях та асоціаціях апостольського служіння мирян; її слід поширювати сучасними способами передачі інформації: у щоденній та періодичній пресі, як публікації популяризаторського і науково-популярного характеру, через радіо й телебачення.

207. Для її поширення багато можуть зробити Наші діти з-посеред мирян, які висловлять намір вивчити її, палко забажають роз'яснювати її іншим і в її світлі розгортатимуть свою світську діяльність.

208. Не забуваймо, що істинність та ефективність католицької соціальної доктрини демонструє насамперед те, що вона пропонує надійні орієнтири для вирішення конкретних проблем. Таким чином, можна привернути до неї увагу також тих, які не знають і у своєму незнанні заперечують її. Тоді, може, і в їхню душу западе кілька іскринок її світла.

Виховання

209. Соціальну доктрину слід не тільки проголошувати, а й утілювати в конкретних випадках життя. Це тим більше стосується християнського соціального вчення, світлом якого є істина, метою якого є справедливість, рушійною силою якого є любов. Отож Ми хочемо наголосити на тому, що Наших дітей треба не лише навчати соціальної доктрини – їх треба виховувати на її засадах.

210. Християнське виховання має бути цілісним, тобто стосуватися всіх різновидів обов'язків. Одначе треба також, щоб у вірних народилось і зміцнилося усвідомлення обов'язку по-християнському здійснювати свою соціально-економічну діяльність.

211. Перехід від теорії до практики сам по собі нелегкий. Тим складнішим він є, коли йдеться про те, щоб виразити християнську соціальну доктрину в конкретних термінах, – з огляду на егоїзм, який глибоко закоренився в людях; на матеріалізм, яким просякнуте все сучасне суспільство; на складність чітко виділити об'єктивні вимоги справедливості в конкретних випадках.

Тому виховання має не тільки будити і розвивати усвідомлення обов'язку та потреби діяти по-християнському в соціально-економічній царині, а й ставити перед собою завдання навчати тих методів, які роблять людей здатними виконувати цей обов'язок.

Завдання асоціацій апостольства мирян

212. Виховання здатности діяти по-християнському в соціально-економічній царині навряд чи буде ефективним, якщо люди самі не будуть активно ставитися до свого виховання і якщо виховання це не здійснюватиметься також через практичну діяльність.

213. Слушно кажуть, що не можна набути вміння правильно користуватися своєю свободою інакше, ніж через практику правильного використання свободи. Так само виховання християнської поведінки в соціально-економічній сфері може здійснюватися лише через конкретні дії в християнському дусі у цій царині.

214. Тому важливе завдання в соціальному вихованні належить асоціаціям та організаціям апостольського служіння мирян, зокрема тим, які ставлять собі за конкретну мету християнське оновлення цих сфер світського життя. Адже немало членів цих асоціацій можуть використати свій щоденний досвід, щоб дедалі краще виховувати себе самих і робити свій внесок у соціальне виховання молоді.

215. З цього приводу варто нагадати всім – і заможним, і убогим, – що християнське уявлення про життя включає в себе дух поміркованости й жертовности.

Нині, на жаль, подекуди переважає близьке до гедонізму уявлення про життя, згідно з яким сенс життя зводиться до пошуку насолоди та повного задоволення всіх пристрастей, а це завдає серйозної шкоди і духові, й тілові.

216. Поміркованість і стримування нижчих бажань є мудрою та плідною стратегією у природній площині; у надприродній же площині Євангеліє, Церква і вся аскетична традиція вимагають умертвляння плоти й каяття, які забезпечують панування духу над плоттю і пропонують ефективний спосіб відбути покарання за гріх, від якого не вільний ніхто, крім Ісуса Христа та його непорочної Матері.

Практичні поради

217. Щоб перенести соціальні засади й директиви на конкретну ситуацію, зазвичай слід пройти через три етапи: з'ясування ситуації; її оцінка у світлі цих засад і директив; пошук та визначення того, що можна і треба зробити, аби застосувати ці засади й директиви до цієї ситуації, відповідно до способів та ступенів, що їх вона дозволяє або вимагає. Ці три етапи зазвичай виражають трьома словами: побачити, оцінити, діяти.

218. Дуже доречно закликати молодь часто замислюватися над цими трьома моментами і, наскільки є змога, запроваджувати їх на практиці. Так отримані й засвоєні знання не залишаться абстрактними ідеями, а зроблять молодь здатною втілювати соціальні засади та директиви в конкретних життєвих ситуаціях.

219. Іноді розбіжності щодо способів застосування цих засад і директив можуть виникати навіть серед відданих та щирих католиків. Коли таке трапляється, не має ніколи бракувати взаємного розуміння, обопільної поваги і щирої готовності шукати точки дотику для вчасного здійснення належних дій. Не слід марнувати час на безконечні дискусії, бо під приводом пошуку кращого чи найкращого є ризик не зробити того добра, що його можна і треба зробити.

220. Водночас католики, що працюють у соціально-економічній царині, часто вступають у стосунки з іншими людьми, які мають інше бачення життя. У таких стосунках Наші діти нехай добре пильнують, щоб завше бути послідовними і не вдаватися до таких компромісів, які могли б завдати шкоди релігійному благочестю або моральності. Проте водночас нехай вони виявляють себе такими, що й до чужої думки зважено та прихильно ставляться, і не лише на свою користь усе обертають, і готові з вірою та об'єднаними силами здійснювати те, що або за своєю природою є добрим, або провадить до добра. Утім очевидно, що коли церковна єрархія висловилася з приводу якоїсь справи, католики зобов'язані виконувати її вказівки. Адже правом і обов'язком

Церкви є не лише захищати засади етичної та релігійної природи, а й казати своє авторитетне слово у справах світських, коли йдеться про оцінку застосування цих засад до конкретних випадків.

Багатогранна і відповідальна діяльність

221. Від освіти й виховання слід перейти до дії. Завдання це лежить насамперед на Наших дітях-мирянах, адже вони з огляду на їхній спосіб життя щоденно зайняті своєю діяльністю, зокрема створенням інституцій, які мають світський зміст і світську мету.

222. Треба, щоб у здійсненні цього шляхетного завдання Наші діти не лише були професійно компетентними й розгортали свою світську діяльність відповідно до властивих їй законів задля ефективного досягнення своїх цілей, а й щоб у цій діяльності вони дотримувалися засад і директив християнської соціальної доктрини, сповнюючись щирою довіри та синівського послуху щодо вказівок церковної влади. Нехай Наші діти пам'ятають, що коли не дотримуватися засад і директив християнської соціальної доктрини під час здійснення світської діяльності, то можна не лише допуститись невиконання обов'язку і завдати шкоди своїм братам, а й потрапити під ризик дискредитувати саму цю доктрину, як шляхетну у своїх цілях, але позбавлену змоги давати конкретні орієнтири для діяльності.

Серйозна небезпека

223. Як Ми вже зазначали, нині люди величезною мірою поглибили і розширили свої знання про закони природи, створили знаряддя для панування над її силами. Їхня праця породила й породжує витвори гігантського, приголомшливого масштабу. Але у своєму прагненні опанувати й перетворити зовнішній світ вони ризикують забути про себе самих, виснажити свої сили: «Таким чином фізична праця, – з глибокою гіркотою зауважує Наш Попередник Пій XI в енцикліці *Quadragesimo anno*, – яку божественне Провидіння вже після первородного гріха встановило як практикування добра для тіла і для душі, перетворюється на знаряддя зла: фабрики ушляхетнюють неживу матерію, а людей натомість нівечать і принижують»³⁶.

224. Так само й Понтифік Пій XII слушно стверджує, що наша доба відзначається різким контрастом між велетенським науково-технічним прогресом

³⁶ *Quadragesimo anno*, п. 134.

і таким самим регресом людяности, адже «страхитливим її досягненням є перетворення людини на гіганта у фізичному світі за рахунок зменшення його духу до рівня пігмея в надприродному і вічному світі»³⁷.

225. Нині знову підтверджується – і то у величезних масштабах – те, що говорив псалмоспівець про поган, тобто що люди, заклопотані діяльністю, часто забувають про свою сутність і поклоняються ділам рук своїх, творячи з них ідола: «Божища їхні – то золото й срібло, діло рук людських» (Пс. 115:4).

Визнання єрархії цінностей та пошана до неї

226. Сповнені батьківської турботи, як вселенський Пастир душ, Ми наполегливо закликаємо наших дітей бути пильними і зберігати дієве усвідомлення єрархії цінностей під час своєї світської діяльності й докладання зусиль для досягнення її безпосередніх цілей.

227. Церква, звісно, завжди навчала й далі навчає, що науково-технічний поступ і матеріальний добробут, що його він несе, є реальним благом, яке позначає важливий крок уперед у розвитку людської цивілізації. Але благо це слід оцінювати як те, чим воно є за своєю природою, тобто як благо інструментальне, як засоби, що їх слід використовувати для ефективнішого досягнення вищих цілей, які полягають у сприянні духовному вдосконаленню людських істот як на природному, так і на надприродному рівні.

Вічно лунає напучення нашого божественного Учителя: «Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занепасть власну душу? Що може людина дати взамін за свою душу?» (Мт. 16:26).

Освячення святкового дня

228. Захищаючи гідність людини як створіння, обдарованого душею на образ і подобу Божу, Церква завжди наголошувала на суворому дотриманні третьої заповіді: «Пам'ятай про відпочинковий день, щоб святити його» (Вих. 20:8). Бог має право вимагати від людини, щоб вона віддавала один день тижня поклонінню, щоб дух її, вільний від матеріальних турбот, міг підноситись і відкриватися думкою та любов'ю до небесних речей, розмірковуючи в глибині свого сумління про свої необхідні й невід'ємні стосунки з Творцем.

229. Отож людина має право, навіть потребу, зробити перерву у важкій щоденній праці, дати втомленому тілові перепочинок, розслабитись у гідних

³⁷ Різдвяне радіозвернення 1953 р.

розвагах і приділити увагу своїй родині, яка потребує частого спілкування та погідного співжиття всіх її членів.

230. Релігія й мораль одностайно підтримують закон про періодичний відпочинок і здоровий спосіб життя, а Церква вже багато століть тому призначила для цієї мети святу неділю, коли вірні беруть участь у святій жертві Служби Божої, яка є споминанням і застосуванням спасіння, що його приніс душам Христос. Але Ми, на жаль, із сумом мусимо констатувати, що святий цей закон нехтують, якщо не зневажають, і це має вельми шкідливі наслідки і для душі, і для тіла трудівників.

231. В ім'я Бога й задля матеріального та духовного інтересу всіх людей Ми закликаємо усіх – владу, керівників і працівників – дотримуватися цього припису Бога та його Церкви й нагадуємо кожному про його серйозну відповідальність перед Господом і перед суспільством.

Оновлені зусилля

232. Утім було б помилкою зробити висновок зі сказаного вище, що Наші діти, зокрема миряни, можуть ослабити свої християнські зусилля у світі. Навпаки, вони повинні їх оновити й посилити. У своїй піднесеній молитві за єдність своєї Церкви наш Господь просить Отця не відгородити своїх вірних від світу, а захистити їх від зла: «Не молю, щоб ти узяв їх від світу, лише щоб зберіг їх від лихого» (Йо. 17:15). Не треба створювати штучного протиставлення там, де його нема, тобто протиставлення між удосконаленням власної особи і своєю активною присутністю у світі. Помилкою буде вважати, що удосконалювати себе можна лише припинивши свою діяльність у земному світі або що ця діяльність однозначно призводить до зневаження власної гідності як людських істот і як вірних.

233. Якщо натомість кожен діяльно прагнучиме досконалости через свою щоденну працю, яка майже для всіх людей є працею задля земних цілей, це цілком узгоджується з планами Провидіння.

Нині перед Церквою стоїть величезне завдання гуманізувати і християнізувати сучасну цивілізацію, адже саме цього прагне і просить сама цивілізація задля подальшого свого розвитку й задля самого свого існування.

234. Як Ми вже згадували, Церква здійснює це завдання насамперед через своїх дітей-мирян, які повинні намагатися здійснювати свою професійну діяльність, ставлячись до неї як до виконання обов'язку, як до надання послуги,

у внутрішньому сопричасті з Богом, в ім'я Христа і для його прослави, як вказує апостол Павло: «Чи ви, отже, їсте, чи п'єте, чи що-небудь робите, усе робіть на славу Божу!» (1 Кор. 10:31). «І все, що б ви тільки говорили й робили, – все чиніть в ім'я Господа Ісуса, дякуючи Богові Отцеві через нього» (Кол. 3:17).

Ефективніша світська діяльність

235. Якщо в різних видах світської діяльності та в земних інституціях гарантується відкритість до духовних цінностей і надприродної мети, їхня ефективність зростає також щодо їхніх специфічних, безпосередніх цілей. Завжди залишається слухним слово нашого божественного Учителя: «Шукайте перше Царство Боже та його справедливість, а все те вам докладеться» (Мт. 6:33). Коли ми є «світлом у Господі» (Еф. 5:8) і коли поводимося як діти світла, нам легше вловити фундаментальні вимоги справедливості навіть у найбільш проблематичних аспектах земного порядку, тобто там, де нерідко все ускладнюється і затуманюється індивідуальним, національним та расовим егоїзмом. І коли нас надихає Христова любов, ми почуваємося єдиним цілим з іншими і відчуваємо, як власні, їхні потреби, страждання та радощі. В такому разі будь-які дії, хоч у якій царині вони здійснюються і в яких речах конкретизуються, набувають дедалі безкорисливішого, енергійнішого, гуманнішого характеру, адже любов «довготерпелива, любов – лагідна... не шукає свого... не тішиться, коли хтось чинить кривду, радіє правдою... усього надіється, все перетерпить» (1 Кор 13:4–7).

Живі члени містичного Тіла Христового

236. Але Ми не можемо завершити цю Нашу енцикліку, не згадавши іншої істини, яка є водночас найвищою дійсністю, тобто що ми є живі члени містичного Тіла Христового, тобто його Церкви: «Так само, як тіло є одне, хоч і багато має членів, і всі члени тіла, хоч є їх і багато, становлять одне тіло, так і Христос» (1 Кор. 12:12).

237. З батьківською наполегливістю закликаємо всіх наших дітей, які належать і до духовенства, і до мирян, глибоко усвідомлювати цю свою гідність і велич, яка випливає з того, що вони з'єднані з Христом, як гілки з виноградником: «Я виноградина, ви – гілки» (Йо. 15:5), а тому покликані жити його життям. Тож коли люди розгортають діяльність, нехай навіть земної природи, в єдності з божественним спасителем Ісусом, будь-яка робота стає немовби продовженням його праці, бо її просякає спасенна чеснота: «Хто перебуває в мені, а я в ньому, – той плід приносить щед्रो» (там само). Адже тоді ця пра-

ця є не лише засобом для досягнення власної надприродної досконалости, а й внеском, який поширює на інших плоди відкуплення і вносить євангельський фермент у культуру, в якій ця праця здійснюється.

238. Доба наша просякнута радикальними хибами, її терзають і шматують глибокі негаразди. Але в цю саму добу перед Церквою відкриваються неосяжні можливості чинити добро.

239. Улюблені Наші Брати і Діти, той погляд, що його ми з вами змогли кинути на деякі проблеми сучасного суспільного життя, починаючи від перших променів світла, що їх дало нам вчення Папи Лева XIII, спонукав нас розгорнути тут ціле полотно тверджень та пропозицій, і Ми закликаємо вас замислитись над ними, поміркувати добре й набратися відваги, щоб співпрацювати з кожним та усіма задля здійснення Царства Христового на землі – «царства істини і життя, царства святости й благодати, царства справедливости, любови і миру»³⁸, яке забезпечить нам доступ до небесних благ, задля яких ми створені і до яких прагнемо.

240. Адже йдеться про вчення католицької й апостольської Церкви, Матері та Вчительки всіх народів, чие світло осяває, запалює та наснажує, чий напутливий голос, сповнений небесної мудрости, лунає у всі часи, чия чеснота завжди пропонує вельми ефективні ліки, які можуть належним чином зарадити дедалі більшим потребам людей та тривогам і неспокоям сучасного життя. В унісон із цим голосом лунає прадавній голос псалмоспівця, який не перестає підбадьорювати нас і підносити наші душі: «Послухаю, Господь Бог говорить: про мир говорить до народу свого і до своїх побожних; лише хай не повертаються назад до божевілля. Справді, його спасіння близьке до тих, що його бояться, щоб слава його перебувала в краю нашім. Милосердя й вірність зустрінулися разом, справедливість і мир поцілувались між собою. Правда з землі зійде, і справедливість дивитиметься з неба. Та й сам Господь дасть щастя, і земля наша дасть урожай свій. Перед ним ітиме справедливість і спасіння, – там, де він буде ступати» (Пс. 85:9–14).

241. Такими є Наші побажання, Достойні Брати, що їх Ми формулюємо на закінчення цього листа, на якому Ми віддавна зосередили свої зусилля задля турботи про вселенську Церкву. Ми їх формулюємо, щоб божественний Спаситель людей, «який став нам мудрістю від Бога і оправданням, і освяченням, і відкупленням» (1 Кор. 1:30), панував і тріумфував на століття у всіх і у всьому.

³⁸ Префация меси на урочистість Христа-Царя.

Ми їх формулюємо також для того, щоб усі народи змогли нарешті тішитися добробутом, радістю й миром в оновленому і впорядкованому співжитті.

Прикінцеве благословення

242. Як підтвердження цих сподівань і як запурука Нашого батьківського благовоління, хай зійде на вас, Достойні Брати, і на доручених вашому служінню вірних, зокрема на тих, що відгукнуться з ентузіазмом на Наші заклики, апостольське благословення, що його Ми уділяємо вам від щирого серця у Господі Ісусі Христі.

Дано у Ватикані 15 травня 1961 року.

Іван XXIII, Папа

(Переклала з італійської мови Мар'яна Прокопович)

Paсem in terris («Мир на землі»)

Енцикліка Папи Івана ХХІІІ
про встановлення миру між усіма народами
в істині, справедливості, любові та свободі
(1963 р.)

*Достойним Братам Патріархам, Примасам, Архиепископам,
Єпископам та іншим місцевим Ординаріям,
що перебувають у мирі й солричасті з Апостольським Престолом,
клирові та Христовим вірним усього світу
і всім людям доброї волі*

1. Мир на землі, що його в усі часи так палко прагнуло все людство, як відомо, можна усталити й укріпити лише свято зберігаючи встановлений Богом лад.

Адже науковий прогрес і технічні винаходи виразно показують, що й у живих істотах та силах природи панує дивовижний порядок, і людині притаманна здатність осягати цей порядок, а також створювати собі знаряддя для підкорення цих сил і для спрямування їх на свою користь.

2. Та насамперед науковий прогрес і технічні винаходи показують безмежну велич Бога, який сотворив і всесвіт, і саму людину. Всесвіт Він сотворив з нічого і вилив на нього багатство своєї мудрости й доброти, за що священний псаломспівець восхваляє Бога такими словами: «Господи, Боже наш, яке предивне твоє ім'я по всій землі!» (Пс. 8:2) або такими: «Яка їх, твоїх діл, Господи, сила! У мудрості усе ти створив» (Пс. 104 (103):24). Сотворив Бог також людину – «на свій образ і на свою подобу» (пор. Бут. 1:26), наділену розумом та свободою, і поставив її паном над цілим всесвітом, як промовляє той-таки псаломспівець: «Мало чим зменшив еси його від ангелів, славою й честю увінчав його. Поставив його володарем над творами рук твоїх, усе підбив йому під ноги» (Пс. 8:6–7).

3. Нині ж просто диво, як запекло воює з найкращим ладом всесвіту сум'яття – і окремих людей, і цілих народів, – так, неначе їхні взаємини можуть керуватися лише силою.

І все ж у людському нутрі Творець світу закарбував той порядок, що його людське сумління виявляє й наказує старанно берегти: «Вони виявляють діло закону, написане в їхніх серцях, як свідчить їм їхнє сумління» (Рим. 2:15). А втім, як може бути інакше? Адже все, що створив Бог, звіщає його безмежну мудрість; і що вищою довершеністю воно наділене, то чіткіше звіщає (пор. Пс. 18:8–11).

4. Хибна гадка часто вводить в оману багатьох, які вважають, що взаємини між окремими людьми та їхніми державами можуть керуватися тими самими законами, що й бездушні сили та первні Всесвіту; і все ж цих законів – хай вони й іншого роду – треба прагнути там, де їх записав Отець усього: у людській природі.

Ці закони прекрасно навчають людей тих правил, за якими люди впорядковують своє співжиття; за якими слід укладати взаємини між громадянами і державними урядовцями їхньої громади; за якими мають вступати між собою у відносини держави; нарешті, за цими правилами мали б вибудовувати свої взаємини, з одного боку, окремі люди й держави, а з іншого – вся міжнародна спільнота; заснування такої спільноти вимагають спільні для всіх інтереси.

I

5. Насамперед варто обдумати той порядок, який конче мав би діяти поміж людьми. Далі, у всякому людському співжитті, якщо хочемо, щоб воно було добре влаштоване й комфортне, слід покласти за основу той принцип, що кожній людині притаманна особистісність, тобто наділена розумом і вільною волею природа, а тому вона за своєю суттю має права та обов'язки, які прямо й одночасно випливають із її природи; оскільки ж вони загальні та непорушні, то й відібрати їх у жодний спосіб неможливо¹.

Те, що ми вбачаємо гідність людської особи ще й у Богом даних правдах, конче спонукає нас набагато вище її цінувати: людей відкупив своєю кров'ю Ісус Христос, їх через вишню благодать учинено дітьми і друзями Божими, їх поставлено спадкоємцями вічної слави.

6. Намірившись від початку повести мову про права людини, зауважмо, що людина має право на життя, право на недоторканність, право на засоби для

¹ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24; Іван XXIII. Проповідь, 4 січня 1963 року // AAS 55 (1963) 89–91.

гідного життя, й насамперед на їжу, одяг, дім, відпочинок, медичне обслуговування; нарешті, на послуги, що їх кожному надає держава. Звідси випливає, що людина також має право на допомогу при втраті здоров'я через нещасний випадок, при трудовій інвалідності, у вдівстві, в похилому віці, у вимушеному безробітті; нарешті, у разі втрати засобів для життя не з власної провини².

7. До того ж людина за своїм природним правом вимагає належної пошани, доброго імені, свободи у пошуку істини, а також – за умови збереження морального ладу і спільних інтересів усіх – у проголошенні й оприлюдненні власної думки та в будь-якій професійній практиці; нарешті, людина вимагає достовірної поінформованості про події суспільного життя.

За природним правом людина може також вільно йти в науку, а тому має вільно навчатися: чи то базових дисциплін, чи технічних, чи професійних, відповідно до наукового поступу кожного народу. А для цього треба домагатися й докладати труду, щоб люди мали змогу, володіючи достатнім хистом, просуватися до студій вищого рівня і за змогою робити це так, щоб надалі посісти в людському суспільстві такі функції й обов'язки, які відповідали б і їхньому вродженому хистові, й набутому досвідові³.

8. До прав людини також слід зарахувати те, що вона повинна мати змогу поклонятися Богові згідно з мірилом власної совісти й приватно та публічно сповідувати свою релігію. Адже, як прекрасно повчає Лактанцій, «нас породжено з тою умовою, щоб ми ставилися до Бога, який нас породив, із правною і належною покорою, щоб ми лише Його знали, щоб лише за Ним ішли. Ми пов'язані з Богом цими путами побожності; звідси й походить слово «релігія»⁴. А Наш Попередник, непорочної пам'яті Лев XIII, стверджував: «Ця істинна, гідна дітей Божих свобода, яка щонайвірніше береже гідність людської особи, перевищує всяке насильство та кривду; Церква її завше прагне й особливо нею дорожить. Такої свободи стійко домагалися для себе апостоли, її схвалили своїми писаннями апологети, а величезне число мучеників освятили її власною кров'ю»⁵.

9. До того ж людина має непорушне право вибирати той спосіб життя, якому віддає перевагу: або створити сім'ю, в розбудові якої чоловік і жінка

² Див.: Пій XI. Енцикліка *Divini Redemptoris* // AAS 29 (1937) 78; Пій XII. Радіозвернення на свято П'ятдесятниці, 1 червня 1941 року // AAS 33 (1941) 195–205.

³ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.X 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24.

⁴ Божественні настанови, 1. IV, гл. 28, 2 // PL 6, 535.

⁵ Лев XIII. Енцикліка *Libertas praestantissimum* // *Acta Leonis XIII*, VIII, 1888, с. 237–238.

користуються рівними правами й обов'язками, або прийняти чин священичого чи монашого життя⁶.

Щодо сім'ї, ґрунтованої на єдиному, нерозривному, вільно укладеному шлюбі, то її треба вважати немовби первинним і природним сім'ям людської спільноти. Звідси випливає, що сім'ю треба якнайстаранніше підтримувати – як економічно та соціально, так і в царині культури та моралі: все це має зміцнювати сім'ю й допомогти їй у виконанні своєї функції.

Що ж до батьків, то найперше їм належить право рости й виховувати дітей⁷.

10. Якщо звернутися до царини економіки, то очевидно, що природне право дозволяє людині не лише здобувати статки своєю працею, а й вільно цю працю виконувати⁸.

Однак із такими правами, певна річ, пов'язане і право вимагати, щоб людина працювала в таких умовах, які не погіршать тілесного здоров'я, не спричинять падіння моралі, не завадять зростанню молоді. Щодо жінок, то їм треба надати можливість працювати в таких обставинах, які не суперечили б їхнім потребам і обов'язкам як дружин і матерів⁹.

Гідність людської природи породжує також право на заняття економічною діяльністю співмірно з почуттям відповідальності¹⁰. А відтак слід і про те згадати, що працівникові належить справедливо встановлена винагорода, тобто така, що, в міру доступних можливостей, дозволяє працівникові та його сім'ї спосіб життя, сумісний із людською гідністю. Про це Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій ХІІ, каже: «Обов'язок працювати, закладений у самій природі, рівною мірою доповнюється природним правом, за яким людина може вимагати, щоб із докладеної нею праці їй та її дітям надходило все необхідне для життя: настільки глибокою є природна спонука людини до самозбереження»¹¹.

До того ж із людської природи виводиться право приватної власності, зокрема на засоби виробництва; це право, як Ми вже деінде проголошували, дієво сприяє тому, щоб було захищено гідність людської особи і щоб кожен вільно здійснював своє покликання у всіх ділянках праці; нарешті, воно

⁶ Див.: Пій ХІІ. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24.

⁷ Див.: Пій ХІ. Енцикліка *Casti connubii* // AAS 22 (1930) 539–592; див.: Пій ХІІ. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24.

⁸ Див.: Пій ХІІ. Радіозвернення на свято П'ятдесятниці, 1 червня 1941 року // AAS 33 (1941) 195–205.

⁹ Див.: Лев ХІІІ. Енцикліка *Rerum novarum* // *Acta Leonis XIII*, XI, 1891, с. 128–129.

¹⁰ Див.: Іван ХХІІІ. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 422.

¹¹ Пій ХІІ. Радіозвернення на свято П'ятдесятниці, 1 червня 1941 року, п. 22.

підтримує злагоду та спокій у родинному співжитті, а також примножує мир і добробут у державі¹².

Насамкінець доречно й те зауважити, що у праві приватної власности закладено ще й суспільний обов'язок¹³.

11. А з того, що людина за своєю природою – істота суспільна, впливає право людей збиратися разом і створювати спільноти; надавати створеним спільнотам тієї форми, яку вони вважатимуть за доречнішу для досягнення мети; діяти у згаданих спільнотах з доброї волі й на власну відповідальність, доводячи їх до бажаного результату¹⁴.

У Нашій енцикліці *Mater et Magistra* Ми також наполегливо нагадуємо, що конче треба засновувати численні товариства й організації, спроможні досягти тієї мети, до якої окрема людина не в змозі успішно прямувати; адже ці товариства й організації слід вважати цілком необхідними знаряддями для захисту гідности й свободи людської особи, за умови збереження почуття відповідальности¹⁵.

12. Далі, у кожної людини має бути непорушне право або залишатися на місці, або переїжджати деінде в межах своєї країни; а за поважних причин їй конче має бути дозволено виїжджати на проживання до інших країн¹⁶. Те, що хтось є громадянином якоїсь держави, жодним чином не має боронити йому бути членом вселюдської родини, громадянином несвітньої спільноти й союзу, спільного для всіх людей.

13. Нарешті, додаймо й те, що з гідністю людської особи пов'язане право на активну участь у державних справах і на власний внесок у добробут усіх громадян. Адже, як сказав Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII, «людина далека від того, щоб її як таку мали за об'єкт чи пасивний елемент суспільного життя; а тому її треба радше вважати його суб'єктом, основою і метою»¹⁷.

Людській особі також належить законний захист її прав: захист ефективний, рівноправний, що відповідає істинним нормам справедливости, як нагадує Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII: «Питоме й довічне право

¹² Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 428.

¹³ Див.: Там само // AAS 53 (1961) 430.

¹⁴ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Rerum novarum* // *Acta Leonis XIII*, XI, 1891, с. 134–142; Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno* // AAS 23 (1931) 199–200; Пій XII. Енцикліка *Sertum laetitiae* // AAS 31 (1939) 635–644.

¹⁵ Див.: AAS 53 (1961) 430.

¹⁶ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1952 року // AAS 45 (1953) 33–46.

¹⁷ Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1944 року // AAS 37 (1945) 12.

людини, за яким кожному гарантовано юридичний захист і визначено чітко окреслене й убезпечене від усякого свавільного нападу правове поле, впливає з того правового ладу, якого воліє Бог»¹⁸.

14. Всі досі згадані права людини, що впливають з її природи, у тій-таки людині, якій вони належать, поєднуються з відповідними обов'язками; ці права та обов'язки беруть початок, поживу і щонайтвердішу міць із природного закону, який наділяє правами й накладає обов'язки.

Отож – вдаймося до прикладів – право людини на життя пов'язане з обов'язком життя берегти; право на гідне життя – з обов'язком жити достойно; право на вільний пошук істини – з обов'язком дедалі поглиблювати і розширювати цей пошук.

15. Якщо це доведено, то звідси також впливає, що у людському суспільстві якомусь природному праву однієї людини відповідає обов'язок інших людей, а саме обов'язок визнавати і поважати це право. Адже всяке фундаментальне право людини бере свою силу й авторитет із природного закону, який цим правом наділяє, водночас накладаючи відповідний обов'язок. Тому тих, які, домагаючись своїх прав, або цілковито занедбують свої обов'язки, або не досить добре їх виконують, можна порівняти з тими, що однією рукою будують, а іншою – руйнують.

16. Оскільки люди від природи схильні гуртуватися, то їм годиться жити разом і прагнути добра одне для одного. А тому добре облаштування людського співжиття вимагає, щоб ті люди рівною мірою і визнавали права, й виконували обов'язки. Звідси також впливає, що кожен має великодушно докласти свою працю до встановлення такої громадянської традиції, за якої будуть дедалі старанніше і плідніше плекати права та обов'язки.

Наприклад, не досить дати людині право на засоби для життя, якщо ми не трудитимемося в міру своїх сил, щоб забезпечити її всім потрібним для споживання.

До того ж людське суспільство не лише має бути впорядкованим, а й приносити людям рясні плоди. Це потребує, щоб вони не тільки навзаєм визнавали свої права і виконували обов'язки, а й щоб усі об'єднувалися в численних починаннях: сучасна громадянська культура це і дозволяє, і радить, і вимагає.

17. Попри те, гідність людської особи вимагає, щоб у своїх діях людина користувалася власними рішеннями і свободою. Тому, коли йдеться про громадянське суспільство, зрозуміло, чому людина шанує права, виконує обов'язки,

¹⁸ Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 21.

а також допомагає іншим – насамперед підтримкою та порадою – у здійсненні безлічі справ, діючи за власною настановою, власним судженням і професійним сумлінням, а не спонукувана приневоленням чи наказом, переважно зовнішнім. Всяку людську спільноту, засновану лише на силі, треба називати такою, що вже не має в собі нічого людського, бо в ній у людей відбирають свободу замість того, щоб відповідно стимулювати їх до життєвого поступу і досягнення досконалости.

18. Саме тому громадянське суспільство слід вважати добре влаштованим, плідним і таким, що відповідає людській гідності, тоді, коли воно керується правдою; про це нагадує й апостол Павло: «Відкинувши брехню, говоріть кожен правду ближньому своєму, бо ми один одному члени» (Еф. 4:25). Це, звісно, станеться, якщо кожен правильно визнаватиме і свої права, і свої обов'язки щодо інших. Мало того, людська спільнота буде такою, як Ми щойно описали, якщо громадяни, керуючись справедливістю, старатимуться і шанувати права інших, і пильнувати власних обов'язків; якщо їх вестиме такий запал любови, що вони відчуватимуть потреби інших, наче свої, ділитимуться з іншими своїми благами і прагнутимуть до того, щоб у цілому світі й між усіма відбувався обмін найкращими духовними та інтелектуальними здобутками. Але й це ще не все. Свобода згуртовує людське суспільство у спосіб, який відповідає гідності громадян, від природи наділених розсудком, а отже, відповідальних за свої дії.

19. Отож, Достойні Брати й улюблені Діти, людське суспільство передусім треба вважати чимось здебільшого духовним: через нього люди у променях світла істини діляться тим, що пізнали про природу; мають змогу домагатися своїх прав і виконувати обов'язки; мають стимул до здобуття духовних благ; спільно отримують праведне задоволення від усього, що є прекрасним; завжди воліють передати іншим усе, що у них є найкращого; завзято прагнуть до того, щоб духовні блага інших обернути на користь власній духовності. Ці блага не лише охоплюють своїм впливом, а й скеровують усе, що стосується культури, економіки, суспільних зв'язків, політичних рухів і вчень, настанов законодавства; нарешті, усе, що належить до інших ділянок, які становлять обличчя людської спільноти і постійно її розвивають.

20. Природа того ладу, що панує в людській спільноті, є цілковито безтілесною, адже він спирається на істину; здійснюється згідно з настановами справедливости; вимагає одушевлення і вдосконалення через взаємну любов; нарешті, йому слід надавати дедалі людянішої рівноваги, зберігаючи недоторканною свободу.

Лад, засади якого стосуються кожного і є абсолютними й непорушними, бере початок від істинного Бога, особистісного і трансцендентного щодо людської природи. Адже Бог – найперша Істина і найвище Благо – є тим найглибшим джерелом, звідки справді може черпати життя людська спільнота: звісно, якщо вона правильно влаштована, плідна й відповідає гідності людини¹⁹. Саме цього стосуються слова св. Томи Аквінського: «А те, що людський розсудок є мірилом людської волі, котре вимірює її доброту, – дано йому за вічним законом, яким є божественний розсуд... Тому очевидно, що добра воля людини набагато більше залежить від вічного закону, ніж від людського розсудку»²⁰.

21. Нашу добу немовби позначено такими трьома рисами:

Передусім, ми бачимо, що робітничий клас поступово прогресує й економічно, і соціально. Почавши від домагання своїх прав, переважно в економічній та соціальній сферах, він зробив наступний крок, домагаючись свого у політиці, а врешті звернув увагу й на здобуття витонченіших культурних благ. Тому теперішні робітники в усьому світі наполегливо вимагають, щоб у всіх суспільних ділянках – в економічній і соціальній сферах, у політиці, нарешті, в галузях культури й ідеології – їх трактували не як річ, позбавлену свободи й розсудку, котру на свій розсуд використовують інші, а як людей.

22. Далі, кожному видно, що жінки беруть участь у громадському житті. Можливо, це швидше стається у тих народів, які сповідують християнську віру; дещо повільніше, але повсюдно – у тих, які мають іншу історичну спадщину і ведуть інший спосіб життя. Жінки, дедалі краще усвідомлюючи свою людську гідність, аж ніяк не терплять, щоб їх мали за бездушевну річ або знаряддя, тож і вимагають для себе – і в сім'ї, і в суспільстві – прав та обов'язків, гідних людської особи.

23. Нарешті, зауважуємо, що в наші дні людська спільнота переходить до цілковито нових форм суспільного та громадського життя: оскільки вже всі народи або визволились, або мають намір визволитися, то невдовзі вже не залишиться ні народів, які панували б над іншими, ні таких, що корилися б чужій владі.

24. Люди всякого племені або вже числяться серед громадян якоїсь вільної держави, або цього чекають; жодна спільнота, хай якого вона походження, вже не хоче улягати чужому наказові. В наші часи застаріли уявлення, що трималися стільки століть; уявлення, за якими одні класи людей посідають нижчі

¹⁹ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 14.

²⁰ Сума богослов'я, I–II, q. 19, а. 4.

місця, тим часом як інші домагаються перших ролей – чи з огляду на економічне та суспільне становище, чи на стать, чи на сходинку у владній драбині.

Навпаки, вельми поширеним і загальноприйнятим є переконання, що всі люди від природи рівні за своєю гідністю. Тому, принаймні теоретично, аж ніяк не схвалюється расова дискримінація – а це дуже важливо для побудови людського співжиття на тих засадах, про які Ми згадували. Проте якщо в людини з'являється усвідомлення своїх прав, то в ній конче має народитись і усвідомлення своїх обов'язків; тож коли хтось має якісь права, на нього лягає обов'язок домагатися тих прав як ознак своєї гідности, а на інших – ті права визнавати і шанувати.

25. Коли уклад громади формується згідно з правами й обов'язками, люди неодмінно осягають те, що належить до інтелектуального й духовного життя; чітко розуміють, що таке істина, справедливість, любов, свобода; усвідомлюють себе членами суспільства. Але й це ще не все: з тієї самої причини люди наближаються до кращого пізнання Бога, вищого за людську природу й наділеного особистісністю. Тому вони мають стосунки з Богом немовби за основу свого життя – і того, яке вони проживають внутрішньо, у власній душі, й того, яке поділяють із рештою людей.

II

26. Людське суспільство не може бути ні добре влаштованим, ні плідним благами, якщо в ньому не буде тих, які, наділені законною владою, зберігатимуть інституції та докладатимуть стільки труду й старання, скільки треба для блага усіх. А свою владу вони виводять від Бога, як повчає св. Павло: «Нема бо влади, що не була б від Бога» (Рим. 13: 1–6); а св. Йоан Златоуст, пояснюючи слова Апостола, пише: «Що ти кажеш? Невже кожного можновладця ставить Бог? – Не про те кажу: не про окремих можновладців мова, а про саму річ. Кажу лише, що існуванням властей, коли одні наказують, інші коряться, а не чинять випадково й навмання, завдячуємо Божій мудрості»²¹. А й справді: оскільки Бог створив людей суспільними за природою й оскільки жодне суспільство не може «існувати, якщо усіх не очолюватиме хтось, хто єдиною і дійовою спонукою давав би кожному порух до спільної мети, то людське суспільство конче потребує влади, яка ним керувала б; влади, котра, як і само суспільство, походить від природи, а отже – від самого Бога»²².

²¹ На Послання до Римлян, гл. 13, ряд. 1–2, гомілія XXIII // PG 60, 615.

²² Лев XIII. Енцикліка *Immortale Dei* // *Acta Leonis XIII*, V, 1885, с. 120.

27. І все ж не варто вважати владу такою, що для неї вже нема жодного указу; навпаки, оскільки вона впливає зі здатності наказувати згідно з правним розумом, то й сама змушена виводити свою зобов'язувальну силу з морального ладу, для якого, своєю чергою, началом і метою є Бог. Тому-то й нагадує Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII: «Абсолютний лад живих істот і призначення самої людини (кажемо про людину вільну, яка має обов'язки й непорушні права, яка є началом і метою людського суспільства) пов'язані також із державою, як необхідною [для людини] і наділеною владою спільною; якщо ж цю владу забрати, то держава не зможе існувати й жити... Оскільки згідно з правним розумом, а найбільше – згідно з християнською вірою, цей порядок усіх речей може брати початок лише від наділеного особистістю Бога, нашого Творця, то урядовці беруть свої повноваження з того, що певним чином причетні до самої Божої влади»²³.

28. Саме тому здатність наказувати, яка ґрунтується – винятково або переважно – на страхові карі чи на обіцянках нагороди, жодним чином не є дією спонукою до пошуку спільного блага; а якщо такий пошук і відбувається, то він вочевидь аж ніяк не у згоді з гідністю людини, причетної до розсудку та свободи і ними наділеної. А оскільки влада полягає у здебільшого безтілесній силі, то державне керівництво має звертати увагу передовсім на сумлінність у діях кожного громадянина, тобто на покладений на кожного обов'язок бути готовим докласти свою працю для спільної користі. Проте оскільки всі люди рівні між собою за своєю природною гідністю, то ніхто не може присилувати іншого робити щось у глибині його душі; це може лише Бог, Він-бо єдиний досліджує і судить приховані задуми серця.

29. Отож ті, що виступають від імени держави, можуть із чистим сумлінням до чогось зобов'язувати людей лише тоді, коли їхня влада пов'язана з Божою владою і до неї причетна²⁴.

Усталеність цієї засади також сприяє гідності громадян: коли хтось кориться урядовцеві, то не кориться йому як людині, а насправді вшановує Бога, завбачливого Творця всіх речей, який наказав керувати всіма відносинами між людьми згідно з тим ладом, що його Він сам установив; адже, виявляючи належне Богові поклоніння, ми аж ніяк не принижуємо свого духу, а ще більше його вивищуємо й ушляхетнюємо, бо служити Богові – означає правити²⁵.

²³ Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1944 року // AAS 37 (1945) 15.

²⁴ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Diuturnum illud* // *Acta Leonis XIII*, II, 1880–1881, с. 274.

²⁵ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Diuturnum illud* // *Acta Leonis XIII*, II, 1880–1881, с. 278; *EE* 3; енцикліка *Immortale Dei* // *Acta Leonis XIII*, V, 1885, с. 130.

30. Здатність наказувати впливає з порядку речей і походить від Бога; тож якщо представники державної влади або ухвалюють закони, або віддають накази, супротивні цьому порядкуві, а отже, й волі Божій, то ні ухвалені закони, ні надані повноваження не можуть зобов'язувати людські душі, бо «слухатися слід більше Бога, ніж людей» (Ді. 5:29). Та й сама влада тоді просто руйнується і вдається до гидкого беззаконня, як повчає св. Тома Аквінський: «На друге [заперечення] слід відповісти, що людський закон відповідає поняттю закону остільки, оскільки дотримується правного розуму, а відтак вочевидь виводиться із вічного закону. Коли ж він од правного розуму відступає, то зветься неправедним законом і відповідає поняттю не закону, а радше якогось насильства»²⁶.

31. Проте з того, що влада походить від Бога, аж ніяк не слід висновувати, що люди не мають права обирати зверхників своєї держави, встановлювати державний лад, окреслювати процедуру і межі здійснення влади. Звідси впливає, що доктрина, яку ми виклали, сумісна з будь-яким істинно народним державним правлінням²⁷.

32. До того ж, оскільки окремі люди та групи-посередники мають робити кожне свій внесок у спільне благо, треба, щоб вони і власну користь пристосовували до потреб інших, і надавали власні блага та власне служіння там, де це приписують керівники держави, дотримуючись норм справедливості й обсягів та меж своїх повноважень. Отож ті, що наділені владою у державі, мають керувати за допомогою таких актів, що їх не лише справно виконували б, а й які були б чи то безпосередньо спрямовані на благо держави, чи могли б якимось посприяти досягненню його.

Оскільки ж весь сенс існування державних урядовців полягає в забезпеченні спільного блага, то вочевидь вони мають так про те благо дбати, щоб і його природу зберегти, і узгоджувати свої розпорядження з реальними обставинами²⁸.

33. Поза сумнівом, до спільного блага належить і те, що є особливим для кожного народу зокрема²⁹; проте воно аж ніяк не дає всебічного окреслення цього блага. Адже спільне благо, як таке, що цілковито узгоджується з людською

²⁶ Сума богослов'я, I–II, q. 93, a. 3 ad 2um; див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1944 року // AAS 37 (1945) 5–23.

²⁷ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Diuturnum illud* // *Acta Leonis XIII*, II, 1880–1881, с. 271–272; Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1944 року // AAS 37 (1945) 5–23.

²⁸ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 13; Лев XIII. Енцикліка *Immortale Dei* // *Acta Leonis XIII*, V, 1885, с. 120.

²⁹ Див.: Пій XII. Енцикліка *Summi pontificatus* // AAS 31 (1939) 413–453.

природою, здатне існувати цілісно і повною мірою лише тоді, коли з огляду на глибинну природу й дієву причину спільного блага буде завжди взято до уваги людську особу³⁰.

34. Сюди й те додається, що до цього блага за самою його природою конче причетні всі члени суспільства, хоч і в різний спосіб, а саме – відповідно до обов'язків, заслуг і обставин кожного громадянина. Тому всім зверхникам держави треба прагнути до того, щоб примножувати це благо на користь усіх, не віддаючи переваги жодному громадянину чи групі громадян, як підтверджує Наш Попередник, непорочної пам'яті Лев ХІІІ: «Аж ніяк не можна допускати, щоб цивільна влада служила вигоді когось одного чи небагатьох, адже її встановлено для спільного блага усіх»³¹. І все ж міркування справедливості й рівності можуть деколи вимагати, щоб ті, які представляють державу, більше уваги приділяли убогішим громадянам, адже вони менш спроможні домагатися своїх прав і законно захищати свою вигоду³².

35. Тут, однак, вважаємо за потрібне нагадати Нашим дітям, що спільне благо стосується всієї людини, тобто потреб і духу, й тіла. Звідси випливає, що керівники держави, маючи на меті досягнення цього блага за допомогою відповідних заходів і кроків, мусять так це робити, щоб, зберігаючи порядок речей, забезпечувати громадян і тілесними, й духовними благами³³.

Вважаємо, що саме ці засади чітко окреслено в тому місці Нашої енцикліки *Mater et Magistra* [п. 51], де Ми наголошуємо, що спільне благо усіх охоплює «сукупність суспільних умов, які дають змогу людям цілісно розвивати свою особистість і сприяють цьому розвиткові»³⁴.

Отож людина, яка складається з тіла і безсмертної душі, в цьому смертному житті не може ні до кінця вдовільнити свої потреби, ні сягнути досконалого щастя. Тому спільне благо треба забезпечувати такими шляхами і способами, які не лише не перешкождали б вічному спасінню людини, а навіть йому служили³⁵.

36. А оскільки в наші часи вважається, що спільне благо полягає насамперед у збереженні прав і обов'язків людської особи, то й керівникам держави годилося б найбільше на те звертати увагу, щоб ці права визнавали, шанували,

³⁰ Див.: Пій ХІ. Енцикліка *Mit brennender Sorge* // AAS 29 (1937) 159; енцикліка *Divini Redemptoris* // AAS 29 (1937) 65–106.

³¹ Енцикліка *Immortale Dei* // *Acta Leonis XIII*, V, 1885, с. 121.

³² Див.: Лев ХІІІ. Енцикліка *Rerum novarum* // *Acta Leonis XIII*, XI, 1891, с. 133–134.

³³ Див.: Пій ХІІ. Енцикліка *Summi pontificatus* // AAS 31 (1939) 433.

³⁴ AAS 53 (1961) 417.

³⁵ Див.: Пій ХІ. Енцикліка *Quadragesimo anno* // AAS 23 (1931) 215.

між собою узгоджували, захищали, розвивали, а відтак щоб кожен вільно міг виконувати свої обов'язки. Справді-бо, «найпершим завданням усякої державної влади є захист властивих людині неперушних прав і піклування про те, щоб кожен вільно виконував свої обов'язки»³⁶.

37. Тому кожен урядовець, який не визнає прав людини або їх порушує, не лише від власного обов'язку відступає, а й позбавляє всі свої накази зобов'язувальної сили³⁷.

38. До того ж важливим обов'язком тих, у чиїх руках – кермо державної влади, є так доречно і відповідно укладати й уряджати те право, яке поєднує між собою людей у суспільстві, щоб, по-перше, громадяни, які домагаються своїх прав, не ставали на заваді правам інших; далі, щоб, оберігаючи свої права, ніхто не стримував інших від виконання їхніх обов'язків; нарешті, щоб права усіх перебували під надійним захистом, а якщо їх було порушено, – щоб їх у повному обсязі відновити³⁸.

39. На додачу до цього ті, що очолюють державу, мають справді докладати зусиль, щоб підтримувати такий стан речей, за якого окремі громадяни могли б – і то вільно – захищати свої права й виконувати обов'язки; адже досвід показує, що там, де урядовці не вживають відповідних заходів у економіці, політиці, культурі, – залишається і далі поширюється нерівність між громадянами, через що права та обов'язки людини не знаходять свого втілення.

Тому державним службовцям конче слід докладати старань і турботи до того, щоб громадяни робили й економічний, і соціальний поступ; щоб розвивати – мірою розвитку засобів виробництва – найважливіші служби, як-от: будівництво доріг, транспорт, зв'язок, водопостачання, житло, профілактика захворювань, доступ до сповідання релігії; нарешті, розважальні заклади. Очільникам держави треба старанно дбати і про страхування громадян, щоб у разі нещасного випадку або втрати працездатності за спеціальністю вони мали засоби для гідного життя. Наділеним державною владою слід так само намагатися досягти й того, щоб працездатним було надано можливість працевлаштування згідно з їхнім хистом; щоб кожному виплачували законну

³⁶ Пій XII. Радіозвернення на свято П'ятдесятниці, 1 червня 1941 року // AAS 33 (1941) 200.

³⁷ Див.: Пій XI. Енцикліка *Mit brennender Sorge* // AAS 29 (1937) 159; енцикліка *Divini Redemptoris* // AAS 29 (1937) 79; Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24.

³⁸ Див.: Енцикліка *Divini Redemptoris* // AAS 29 (1937) 81; Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24.

і справедливу заробітну платню; щоб у виробничих колективах робітники могли відчутти себе відповідальними за вкладену працю; щоб вони вільно могли засновувати групи-посередники, які роблять громадське життя доступнішим і пліднішим; нарешті, щоб усі – у зручний для них спосіб і відповідною мірою – мали змогу прилучатися до культурних благ.

40. Адже спільна користь усіх справді вимагає, щоб керівники держави дбали про якнайкращу рівновагу між узгодженням та захистом прав громадян і їхнім впровадженням, – з тією метою, щоб переважання у державі прав певних людей чи спільнот не оберталось якимись особливими вигодами для них; щоб керівники, пильнуючи дотримання прав громадян, не доходили в цьому до абсурду й не ставали перешкодою для вільного користування тими ж таки правами. «Завше залишається в силі те, що повноваженням державної влади в економічній сфері, хай які вони широкі і хай як глибоко зачіпають суспільство, все ж годиться бути такими, щоб вони не лише не стримували свободи приватної діяльності, а й навіть її примножували – за умови надійного захисту прав кожної людської особи»³⁹.

Сюди мали б належати різні заходи, вжиті з боку державного керівництва для того, щоб громадяни вільніше могли і своїх прав домагатися, і виконувати свої обов'язки у кожній сфері суспільного життя.

41. А втім, неможливо однаково для всіх постановити, яка форма державного правління краща, який спосіб виконання служби керівниками держави – чи в ухваленні законів, чи в урядуванні державою, чи у судочинстві – є відповіднішим.

Справді-бо, найкраще можуть визначити, якою має бути форма державного правління і за яким укладом держава має здійснювати свої функції, не що інше, як наявні стан і обставини кожного народу: а вони змінюються залежно від часу і місця. І все ж, на Нашу думку, у згоді з людською природою перебуває такий устрій держави, за якого вона складатиметься із трьох чинів урядовців, що відповідали б трьом основним функціям державної влади; адже в такій державі не лише функції урядовців, а й відносини між громадянами та державними службовцями окреслено згідно з нормами права, що дає надійний захист тим громадянам, які, з одного боку, боронять свої права, а з іншого – шанують свої обов'язки.

42. Однак для того щоб такий юридичний і політичний устрій держави приніс свої плоди, від урядовців, природно, вимагається виконувати свою

³⁹ Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 415.

працю і розв'язувати постали перед ними проблеми належним чином і належними засобами, які відповідали б і їхнім функціям, і наявному становищу держави. Вимагається також, щоб завше мінливі обставини ніколи не змушували законодавців держави нехтувати у своїх діях ні норми моралі, ні конституцію держави, ні вимоги спільного блага. Далі, й державні урядовці, достеменно знаючи закон та ретельно зважуючи конкретні обставини, мусять усе правомірно облаштовувати; і судді, керуючись людською чесністю, а не спонукою жодної зі сторін, мають кожному вділяти правосуддя. Та й сам порядок речей вимагає, щоб і окремим громадянам, а не лише групам-посередникам, закон надавав належну підтримку в разі потреби ствердити якесь право і допильнувати обов'язок, – чи то у стосунках між самими громадянами, чи у стосунках із державними службовцями⁴⁰.

43. Не може бути сумніву і в тому, що порядок судочинства в державі, разом із нормами права та справедливості і з відповідною до рівня суспільного поступу дисципліною, приносить велику користь, спільну для всіх.

Однак у нашу добу суспільне життя таке різноманітне, таке багатогранне і таке жваве, що навіть найрозважливіше й найобачніше судове рішення часто виявляється невідповідним до суспільних потреб.

До цього треба додати й те, що, як бачимо, відносини громадян із громадянами, громадян та груп-посередників із урядовцями й, нарешті, одних урядовців тієї самої держави з іншими такі неоднозначні та нестійкі, що ми не в змозі поставити їх у чіткі правові межі. В таких випадках, якщо керівники держави хочуть і в принципі, і в окремих випадках зберегти неушкодженим державний правовий устрій; якщо хочуть задовольняти першочергові потреби суспільного життя; якщо хочуть і [наявні] закони пристосувати до щоденного вжитку, і нові питання піднімати, – вони повинні правильно усвідомлювати, в чому полягає їхня служба та які межі її окреслюють. До того ж вони мають володіти такою внутрішньою врівноваженістю й чесністю, таким гострим розумом і твердою волею, щоб не лише оперативно визначати, в яких діях є потреба, а й вчасно та успішно їх виконувати⁴¹.

44. Щодо змоги людей робити свій внесок в управління державою, то це, певна річ, є чимось властивим людській гідності, – попри те що вони можуть брати участь в управлінні лише тією мірою, яка відповідає станові їхньої громади.

А втім, право людей на доступ до управління державою відкриває перед ними нові й дуже широкі можливості. Оскільки за таких умов ті, що очолюють

⁴⁰ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 21.

⁴¹ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1944 року // AAS 37 (1945) 15–16.

державу, частіше зустрічаються і спілкуються з громадянами, то мають змогу краще дізнатися, що потрібно для спільного блага; до того ж, коли одні державні службовці у визначений строк змінюють інших, їхній авторитет аж ніяк не старіє, а, навпаки, неначе оновлюється відповідно до поступу людського суспільства⁴².

45. З наведеного виразно випливає, що в нашу добу від правового устрою держави передусім вимагається скласти певний стисло і прозоро сформульований перелік властивих людині прав і втілити його в життя відповідно до загального ладу держави.

Далі, вимагається, щоб, вдаючись до відповідних юридичних термінів, для кожної держави було створено конституцію, яка окреслювала б спосіб призначення керівників держави; відносини, які мають пов'язувати їх між собою; повноваження кожного з них; нарешті, зобов'язання щодо способу та укладу їхніх дій.

Нарешті, вимагається, щоб було конкретно вписано права та обов'язки громадян і керівництва держави, щоб було чітко виділено їхнє головне завдання: визнавати, шанувати, узгоджувати між собою, захищати і розвивати права та обов'язки громадян.

Однак не можна погодитися з думкою тих, які вважають, що права й обов'язки громадян, зобов'язувальна сила конституції, нарешті, сам принцип державної влади мають своїм першим і єдиним джерелом волю окремих людей або якоїсь спільноти⁴³.

46. І все ж ті прагнення, про які ми сказали, явно засвідчують, що в наші часи люди дедалі більше усвідомлюють свою гідність, а це їх спонукає і брати участь в управлінні державою, і вимагати, щоб державний лад дотримувався непорушних прав. Але й це ще не все: нині люди на додачу вимагають, щоб призначали державну владу згідно з нормами конституції й сама влада щоб виконувала свої функції в конституційних межах.

III

47. Те, що Наші Попередники часто вчили щодо держави, тепер Ми своїм авторитетом воліємо підтвердити, а саме: що народи пов'язані між собою правами й обов'язками, а тому їхні потреби слід узгоджувати, зважаючи на істину, спра-

⁴² Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1942 року // AAS 35 (1943) 12.

⁴³ Див.: Лев XIII. Апостольське послання *Annum ingressi* // *Acta Leonis XIII*, XXII, 1902–1903, с. 52–80.

ведливість, солідарність і свободу. Годиться, щоб той природний закон, який править життям окремих громадян, так само діяв у міждержавних відносинах.

Ця думка стане очевидна для кожного, коли зважити, що керівники держав, поки виступають від імені своїх спільнот і дбають про їхнє благо, аж ніяк не можуть вийти за межі своєї природної гідності, а отже, їм за жодних умов не можна відступати від природного закону, який їх зобов'язує і є мірилом їхньої моралі.

А втім, неможливо навіть уявити, щоб люди були змушені позбуватися власної людськості через те, що їх поставлено очолювати державне правління. Навпаки, цим вони досягають найвищого ступеня гідності, завдяки якому з огляду на виняткові обдарування й чесноти їх мають за найвидатнішу частку держави.

Та й із самого морального порядку випливає, що громадянське суспільство конче потребує влади, яка ним правила б; що влада не може перекручувати цього порядку, бо негайно ж упаде, позбавлена основи. Саме про це нагадає сам Бог: «Тож слухайте, царі, і розумійте! Навчіться ви, що правите аж по край світу! Вважайте ви, що верховодите безліччю та пишаєтеся юрбою народів! Це бо Господь дав вам владу, від Всевишнього – зверхність; Він діла ваші розгляне й ваші заміри розслідить» (Муд. 6:2–4).

48. Насамкінець, треба пам'ятати: навіть у тому, що стосується налагодження відносин між державами, владу треба здійснювати так, щоб вона сприяла спільному благові, адже передусім для цього її поставлено.

До найвищих настанов щодо спільного блага треба зарахувати те, що слід визнавати моральний порядок і неухильно дотримуватися його повелінь. «Добре усталений державний лад має спиратися на норму чесноти як на неухитну й непорушну скелю, що її сам Творець зволив виявити у природі речей і закарбував незнищенними позначками в людських душах... Наче осяйне світило, вона світлом своїх настанов показує правильний шлях і окремим людям, і народам, які завше мусять звіряти свої норми та свій курс із її застережними, спасенними й передбачливими знаменнями, – щоб, бува, не потрапили в люту бурю й не зазнали катастрофи їхній труд і їхні починання, які мали б установити новий порядок речей»⁴⁴.

49. Насамперед треба постановити, що у міждержавних зв'язках слід керуватися правдою. А правда вимагає, щоб у цьому ділі не було навіть натяку на расову дискримінацію; тому хай вважається священною та непорушною рівність усіх країн у їхній природній гідності. Кожній із країн належить право

⁴⁴ Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1941 року // AAS 34 (1942) 16.

існувати, розвиватися й володіти необхідними для цього засобами; нарешті, передусім на себе їм слід покласти відповідальність за власні досягнення; кожна має також законне право захищати свою репутацію й вимагати належної поваги до себе.

Практика вчить нас, що люди часто різняться між собою – і дуже різняться – знаннями, чеснотами, хистом, достатком зовнішніх благ. Це, однак, ніколи не буде справедливою причиною для того, щоб ті, які випереджають інших, якимось чином їх собі підкоряли; радше навпаки, на них ще тяжче лягає той обов'язок, який стосується кожного: допомагати іншим у спільному досягненні досконалості.

Подібно до цього, може статися, що деякі нації випереджають інші своїм науковим, культурним і економічним прогресом, проте ці досягнення аж ніяк не дозволяють панувати над іншими: вони лише зобов'язують докладати більше зусиль до спільного поступу всіх народів.

50. Бо й справді: якщо всі порівну наділені природною гідністю, то одні люди не можуть бути від природи вищими за інших людей. Звідси випливає, що і спільноти громадян – якщо вважати їхню гідність такою, що походить від природи, – нічим між собою не різняться: кожна держава має подобу якогось тіла, в якому членами є люди. А втім, знаємо з досвіду, що народи зазвичай дуже чутливі – і це правомірно – до всього, що так чи так стосується гідності їхнього імені.

Отож правда велить конче дотримуватися незатьмарених норм чесноти у тих численних починаннях, що набули вжитку завдяки технічним винаходам, за допомогою яких плекають і розвивають взаємне пізнання між народами. Це аж ніяк не забороняє народам висвітлювати власні чесноти; натомість треба цілковито відкинути ті методи поширення інформації, які, через порушення засад істини та справедливості, шкодять добрій славі якогось народу⁴⁵.

51. Далі, стосунки між країнами слід укладати згідно з нормами справедливості, а це вимагає, щоб усі водночас і взаємні права визнавали, і взаємні обов'язки виконували.

Оскільки країни мають право і на життя, і на прогрес, і на здобуття засобів, необхідних для свого поступу, і на виконання головної ролі в цій справі, й на захист власного доброго імені та належної собі шани, – то звідси випливає, що на них так само лежить обов'язок діяльно захищати кожне з цих прав і уникати вчинків, які ті права порушували б. Як у їхніх особистих справах людям не можна так домагатися власної вигоди, щоб це кривдило інших, –

⁴⁵ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1940 року // AAS 33 (1941) 5–14.

так і державам не можна, не вчинивши злочину, примножувати свої статки коштом кривди чи несправедливого утиску інших націй. Тому влучним виглядає вислів св. Августина: «Коли усунути справедливість – чим будуть царства, як не великими ватагами розбійників?»⁴⁶.

Тобто може статися – і таки стається, – що держави, намагаючись шукати власного блага й вигоди, суперечать одна одній; однак розбіжності, які через це виникають, треба розв'язувати не силою зброї, обманом чи підступом, а так, як личить людині: через обмін позиціями й міркуваннями, вчасну і достовірну оцінку фактів, урівноважене узгодження супротивних думок.

52. Цього, зокрема, стосується і тенденція, яка від XIX століття дедалі поширювалась та міцніла в усьому світі, а саме: що люди одного племені воліють керуватися власним правом і гуртуватися в націю. Оскільки з багатьох причин це не завжди можливо, то часто менші за чисельністю етноси перебувають у межах нації іншого народу, а звідси постають дуже поважні питання.

У цій справі треба відверто визнати: все, що діється проти цих народів, щоб пригнобити силу і зростання їхнього етносу, разюче суперечить обов'язковій справедливості, надто коли ці лукаві посягання призводять до геноциду.

Навпаки, якнайліпше відповідає засадам справедливості те, щоб керівництво держави докладало дієвих зусиль до покращення умов життя етнічних меншин у державі, зокрема щодо їхньої мови, освіти, працьовитих традицій, економічної діяльності й підприємництва⁴⁷.

53. І все ж треба зауважити, що представники меншин – чи то через стан речей, що його вони змушені неохоче зносити, чи то через минулі події – часто схильні надмірно підносити свої етнічні особливості, аж до того, що нехтують загальнолюдські цінності, неначе благо всього людства має підпорядковуватися благові їхнього етносу. Проте цим громадянам було б розумно визнавати також ті вигоди, які постають для них із їхньої особливої ситуації: щоденне спілкування з громадянами, вихованими в іншій культурі, неабияк сприяє інтелектуальному і духовному вдосконаленню, адже дає змогу поступово завоювати чесноти, характерні для іншого етносу. Це, однак, вдається лише тоді, коли представники меншин, увійшовши до спільноти довколишнього народу, прагнуть прилучитися до їхніх звичаїв та інституцій; а не вдається тоді, коли вони розпалюють усобиці, що спричиняють численні втрати і стримують громадянський поступ націй.

⁴⁶ Про Град Божий, 1. IV, гл. 4 // PL 41, 115; див. також: Пій XI. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1939 року // AAS 32 (1940), с. 5–13.

⁴⁷ Див.: Пій XII. Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1941 року // AAS 34 (1942) 10–21.

54. Оскільки стосунки між країнами годиться будувати згідно з нормами правди та справедливості, то їм має сприяти жваве єднання сил і умів. А цього можна досягти через різні форми співпраці в тих чи тих ділянках; що й стається в нашу добу, приносячи здорові плоди в економіці, суспільному та політичному житті, освіті, охороні здоров'я, у спорті. Тому нам конче слід мати на увазі, що державна влада за своєю природою не для того встановлена, щоб тримати людину замкнутою в межах своєї нації, а щоб найперше захищати спільне благо держави, – а його аж ніяк неможливо відокремити від блага всього людства.

Отож громадянські суспільства у пошукові своєї користи не лише не повинні шкодити іншим, а й мусять радитись між собою і поєднувати свої сили там, де зусилля окремих країн недостатні для досягнення бажаної мети. Тут треба особливо пильнувати, щоб корисне для одних країн не приносило іншим радше невигоду, ніж користь.

55. Далі, спільне благо всього людства потребує, щоб у кожній нації плекали всі види зв'язків між громадянами і групами-посередниками; оскільки ж у багатьох частинах світу існують людські суспільства, більш чи менш етнічно відмінні між собою, то слід остерігатися, щоб люди різного етнічного походження не були ізольовані одні від одних: це відверто суперечить укладові нашої доби, за якого майже цілком усунуто ті відстані, що відділяють народ від народу. Не можна оминати й того, що люди кожного етносу, крім особливих і характерних обдарувань, які відрізняють їх від решти людства, мають і такі, що є спільними з іншими людьми, і то дуже важливі: за їхньою допомогою вони можуть здійснювати дедалі більший поступ і вдосконалювати себе, зокрема в тому, що стосується духовних благ. Отож їхнє право та обов'язок – вести своє життя в єдності з іншими членами суспільства.

56. Всім добре відомо, що в деяких краях є розбіжність між обширами придатних для обробітки земель і кількістю населення, у деяких – між родючістю ґрунту і доступністю землеробського знаряддя; а тому відомо й те, що у народів конче треба вимагати спільних зусиль, спрямованих на полегшення руху товарів, капіталу і людей⁴⁸.

За цих обставин Ми вважаємо необхідним, щоб, по змозі, діло шукало робочих рук, а не робочі руки – діла. Тоді багатьом громадянам буде надано можливість примножувати сімейні статки, щоб їм не доводилося, покинувши батьківщину, з боєм у душі шукати нової оселі, приймати новий стан речей, вступати в нові відносини з іншими громадянами.

⁴⁸ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 439.

57. Оскільки Бог викликає в Нас почуття батьківської любови до всього людства, то Ми з гірким жалем у душі розглядаємо історії тих, кого з політичних причин вигнано з батьківщини; адже цю силу біженців, у нашу добу таки незліченну, завше супроводжує безліч неймовірних страждань.

З цього добре видно, в яких націях їхні зверхники аж надто звузили ті межі правомірної свободи, що в них окремі громадяни можуть вести гідне людини життя; мало того, у такого штибу країнах подекуди або ставлять під сумнів саме право на свободу, або взагалі позбавляють цього права. Коли таке стається, правильний лад громадянського суспільства цілковито руйнується, адже державна влада за своєю природою призначена для захисту суспільного блага, і найперший її обов'язок – визнавати справедливі межі свободи та надійно оберігати це право на свободу.

З огляду на це тут доречно буде нагадати людям, що ці біженці мають особисту гідність і що за ними треба визнавати права особи: вони аж ніяк не могли втратити ці права через те, що їх позбавлено громадянства своєї нації.

До особистих прав людини треба зарахувати й те, що їй вільно емігрувати до тієї країни, в якій вона сподівається краще забезпечити потреби свої та своїх близьких. Тому обов'язок державного керівництва – приймати прибулих чужинців і тою мірою, якою це не зашкодить благові власної спільноти, сприяти намірам тих, що захочуть увійти до нового суспільства.

58. Тому Ми користуємося нагодою, щоб відкрито підтримати і схвалити всі починання, які, у згоді з принципами братерства та християнської любови, спрямовані на полегшення бідувань тих, що змушені емігрувати.

Ми не можемо не закликати всіх людей доброї волі до вдячності тим міжнародним організаціям, які докладають стільки турботи до цієї дуже важливої справи.

59. З іншого боку, Ми з великим болем спостерігаємо, що держави з більш розвиненою економікою виготовили силу-силенну зброї й далі її виготовляють, вкладаючи в цю справу величезні інтелектуальні й матеріальні ресурси. Через це і громадяни цих націй мусять нести великий тягар, і іншим країнам бракує засобів для економічного й соціального поступу.

Як причину такого військового виробництва зазвичай наводять те, що, мовляв, у цих обставинах мир може бути в безпеці лише тоді, коли він спирається на достатню озброєність. Проте як тільки десь зростає військова потуга, одразу й деінде починають сильніше прагнути до примноження зброї; а коли якась нація подбала про атомний арсенал, то для інших націй це стає причиною, щоб намагатися й собі виготовити атомну зброю рівної нищівної сили.

60. Внаслідок цього народи постійно перебувають у страхіві – немовби перед бурею, що насувається й щомиті може вибухнути зі страхітливою силою; і недаремно, адже зброї справді більш ніж досить. Хоч ледве чи можна повірити, що є люди, які хотіли б на собі відчутти погибель і велику руїну, що постає з такої війни, та не можна заперечувати й того, що пожежу війни може розпалити якийсь непередбачений випадок. До того ж, хоч велетенська потуга озброєнь нині утримує людей від розв'язання війни, є підстави побоюватися, що навіть випробування атомних пристроїв з військовою метою, якщо їх не припинити, можуть становити серйозну загрозу для різних видів життя на землі.

Тому справедливість, правний розум і почуття людської гідності наполегливо вимагають, щоб було припинено гонитву озброєнь; щоб засоби ведення війни, які є в розпорядженні різних держав, було скрізь і водночас скорочено; щоб було заборонено атомну зброю; нарешті, щоб усі прийшли до того, аби одностайно проголосити роззброєння під дієвим взаємним контролем. Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII, напучував: «Усіма силами треба запобігти тому, щоб загальна війна між усіма народами не лютувала над людством утретє: вона-бо спричинить стільки економічних та соціальних втрат, із нею буде пов'язано стільки лих і морального занепаду»⁴⁹.

61. І все ж усі мають бути переконані, що ні гонитва озброєнь не може бути припинена, ні озброєння не можуть бути скорочені чи скрізь ліквідовані, якщо це роззброєння не буде повним та ґрунтовним і не торкатиме умів, тобто якщо всі не докладуть щирих, одностайних зусиль, щоб прогнати з душі страх і тривожне очікування війни. А це вимагає, щоб на зміну нинішньому верховному законуві підтримання миру прийшов цілком інший, який постановляв би, що справжній міцний мир між народами може полягати лише у взаємній довірі, а не у рівновазі озброєнь. Ми віримо, що це можливо, адже йдеться про справу не тільки відповідну до вимог правного розуму, а й вельми бажану і сповнену потенційних благ.

62. По-перше, йдеться про справу, якої вимагає розум. Справді, як усім відомо чи принаймні має бути відомо, взаємини між державами – так само, як і відносини між окремими людьми, – слід будувати не силою зброї, а згідно з нормами правного розуму, тобто за нормами правди, справедливості, дієвої єдності умів.

Далі, кажемо, що така справа є дуже бажаною. Хто ж не прагне якнайпалкіше, щоб було стримано загрозу війни, збережено непорушним мир і укріплено його дедалі міцнішим захистом?

⁴⁹ Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1941 року // AAS 34 (1942) 17; див. також: Бенедикт XV. Заклик до правителів народів, що воюють, 1 серпня 1917 року // AAS 9 (1917) 418.

Нарешті, ця справа сповнена потенційних благ, адже вигоду від неї здобудуть геть усі: й окремі люди, й сім'ї, і народи, і всесвітня людська родина. Про це гласить напучення Нашого Попередника Пія XII, яке й досі лунає в наших вухах: «Від миру ніщо не гине, війна – може занাপастити все»⁵⁰.

63. А коли так, то Ми, заступник на землі Спасителя світу і Творця миру Ісуса Христа, витлумачивши найпалкіші прагнення всієї людської родини та спонукувані батьківською любов'ю до всіх людей, вважаємо частиною свого обов'язку просити і благати людей – передусім тих, що керують державою, – щоб не жаліли жодних зусиль і труду, аж поки життя людства не відповідатиме людському розумові й гідності.

Нехай найавторитетніші зібрання експертів ретельно дослідять, яким способом найкраще досягти людяної рівноваги у взаєминах між країнами всього світу; кажемо про ту рівновагу, яка полягає у взаємній довірі, щирості домовленостей і неухильному дотриманні прийнятих умов. Це питання треба всебічно зважити, щоб вийти на ті засади, які започаткували б дружні, міцні й корисні угоди.

Щодо Нас, то Ми невпинно возносимо до Бога уклінні молитви, щоб Він своєю поміччю з висот учинив Наші труди успішними та плідними.

64. Додаймо те, що міждержавні відносини треба впорядковувати за нормою свободи. Це означає, що жодній нації не вільно робити нічого, що несправедливо утискало б інші нації або невиправдано стояло б на заваді їхнім інтересам. Навпаки, інші нації конче треба підтримувати у дедалі кращому усвідомленні їхніх обов'язків, у їхньому змаганні до нового й корисного, у їхньому завзятті до власного поступу в різних ділянках.

65. Оскільки всіх людей поєднує спільне походження, спільне християнське Відкуплення, спільна вища мета, і їх усіх покликано приєднуватися до єдиної християнської родини, то в енцикліці *Mater et Magistra* [п. 160] Ми закликаємо заможніші країни всіляко допомагати тим, які перебувають на шляху економічного розвитку⁵¹.

Нині ж із великою втіхою в душі визнаємо, що сприйняття цих напучень дуже поширилося, і віримо, що воно поширюватиметься й надалі, а убогіші країни якнайшвидше зроблять такий поступ в економіці, що їхні громадяни зможуть вести життя, відповідніше до людської гідності.

⁵⁰ Радіозвернення 24 серпня 1939 року // AAS 31 (1939) 334.

⁵¹ Див: AAS 53 (1961) 440–441.

66. Однак варто знову й знову наголошувати, що народам треба так допомагати, щоб вони могли зберігати власну свободу, відчуваючи, що в економічному й соціальному поступові їм відведено головні ролі або що саме на них лягає найбільший тягар у здійсненні цього діла.

Про це Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII, мудро повчав: «Новий порядок речей, що спирається на норми чесности, цілковито забороняє шкодити свободі, цілості й безпеці інших націй, незважаючи на їхній розмір та здатність до оборони. І хоч майже неминуче трапляється так, що великі країни, переважаючи багатством і могутністю, самі встановлюють правила в економічних співтовариствах із меншими країнами, все ж у цих малих країн, за умови дотримання спільного для всіх блага, не можна відібрати права вільно керувати власною державою чи зберігати нейтралітет у міжнародних конфліктах згідно з настановами природного права та права народів; малим країнам також належить право захищати своє економічне зростання. Лише за умови забезпечення цих прав малі нації зможуть узгоджувати між собою плекання спільного для всіх блага і турботу про добробут власних громадян – чи то в матеріальних статках, чи у плеканні й розвитку духовности»⁵².

Отож розвинені держави, у різні способи підсобляючи нужденнішим, конче мусять якнайглибше поважати в кожному народі його характерні риси й успадковані від предків громадянські інститути, а також остерігатися всякого наміру над ними домінувати. Якщо так чинити справедливо, то це вочевидь принесе неабияку користь для єднання всіх країн немовби в одну спільноту, де кожна з країн, усвідомлюючи власні права й обов'язки, як рівна серед рівних, прагнучиме до розквіту всіх народів⁵³.

67. У наші часи людські уми дедалі більше проймаються переконанням, що всякий спір, який виникає між народами, треба розв'язувати не зброєю, а угодами й домовленостями.

Мусимо визнати, що це переконання здебільшого зумовлене тією несамовитою силою знищення, якою наділена сучасна зброя, і страхом тих страждань та жахливої руїни, що їх спричиняє ця зброя. Тому в нашу добу, яка сповнена атомною потугою, відновлювати порушені права за допомогою війни є безглуздя.

На жаль, Ми все ж таки бачимо, що народи улягають страхові як найвищому закону, а тому роблять величезні військові витрати. Вони стверджують – і Ми не маємо підстав їм не вірити, – що роблять це не для того, щоб утискати інших, а щоб відрадити їх від учинення нападу.

⁵² Радіозвернення напередодні Різдва Г.Н.І.Х. 1941 року // AAS 34 (1942) 16–17.

⁵³ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra*, п. 161 // AAS 53 (1961) 443.

І все ж варто сподіватися, що народи, зав'язуючи стосунки та спілкуючись одне з одним, краще усвідомлять, що їх пов'язує між собою людська природа і що до найголовніших спільних природних обов'язків належить те, щоб звичаї окремих людей та цілих народів визначала любов, а не страх; адже саме любов провадить людей до щирого й різноманітного єднання зусиль і умів, з якого вони можуть здобути стільки благ.

IV

68. Новітній поступ науки й техніки, справивши величезний вплив на людські звичаї, став для людей усього світу спонукою до дедалі тіснішої співпраці та згуртування. Нині дуже зріс обмін товарами, ідеями і людьми, а тому надзвичайно примножилися взаємини між громадянами, родинами, групами-посередниками, які належать до різних націй, а також почастишали зустрічі між керівниками різних держав. Водночас і різні національні економіки дедалі більше залежать одна від одної, тож усі вони, з'єднавшись між собою, становлять немовби всесвітню економічну систему; нарешті, суспільний поступ, порядок, безпека і спокій кожної держави конче пов'язані з поступом, порядком, безпекою і спокоєм інших держав.

З огляду на це очевидно, що поодинокі країни не можуть належно задовільняти свої потреби й гідно розвиватися окремо від інших; добробут і поступ кожної країни, з одного боку, залежать від добробуту й поступу решти країн, а з іншого боку – самі їх зумовлюють.

69. Єдність людської громади не зруйнує жодна доба, якщо її визначатимуть люди, рівноправні у своїй природній гідності. Адже із самої людської природи випливає потреба у прагненні до всесвітнього блага, тобто такого, що стосується цілого людства.

У минулому вважалося, що спільне всесвітнє благо можуть забезпечити правителі держав. І вони таки намагалися це робити через послів своєї нації, через збори та наради перших осіб країни, через угоди й домовленості, – тобто вдаючись до шляхів і засобів, визначених правом: чи природним, чи правом кожного народу, чи спільним для всіх націй.

70. Натомість у наші дні взаємини між країнами зазнали великих змін. З одного боку, у зв'язку зі спільним благом усіх народів постають складні й нагальні питання величезної ваги, особливо щодо захисту миру та безпеки в усьому світі; з іншого боку, хоч би скільки досліджень і нарад проводили в пошукові відповідних правових засобів рівноправні керівники окремих націй, – вони

не можуть цього досягти: і не тому, що їм бракує щирого бажання й завзяття, а тому, що їхня влада не досить могутня.

Отож у сучасних обставинах ні конституцію та устрій держав, ні силу, що її має державна влада в усіх націях світу, не можна вважати адекватними для примноження спільного блага всіх народів.

71. Мало того, коли старанно зважити, з одного боку, глибинну суть спільного блага, а з іншого – природу і функції влади, то кожен побачить, що між обома конче існує зв'язок. Адже моральний лад, потребуючи державної влади для примноження спільного блага в громадянському суспільстві, так само вимагає, щоб влада справді була спроможна це здійснити. Звідси випливає, що урядові інституції, на яких тримається державна влада, через які вона діє і досягає своєї мети, мусять мати таку дієву позицію, щоб могли сприяти спільному благові шляхами та способами, відповідними у тій чи тій ситуації.

Оскільки спільне благо всіх народів нині ставить питання, які стосуються кожного з них; оскільки ці питання може розв'язати лише державна влада з достатньо широкими повноваженнями, структурою і засобами, влада, яка діяла б по всіх краях землі, – то сам моральний лад вимагає таку владу встановити.

72. Цю загальну владу, чії розпорядження мали б силу в усьому світі й яка провадила б до спільного блага усіх, треба заснувати за одностайної згоди всіх народів, а не примусово. Оскільки ж ця влада мусить ефективно виконувати свої обов'язки, то їй годиться бути збалансованою, безсторонньою і спрямованою на спільне благо всіх народів. Адже в разі примусового насаджування такої всесвітньої влади з боку могутніших націй правомірно виникатиме побоювання, що вона або служитиме вигоді небагатьох, або залежатиме від якоїсь однієї нації, через що сила й ефективність її дій опиняться під загрозою. Хоч нації дуже відрізняються між собою мірою зростання матеріальних благ і збройною міццю, усі вони якнайзавзятіше боронять свою рівноправність і перевагу власного способу життя. Тож не дивно, що країни дуже неохоче підпорядковуються владі, яку або насаджено силою, або встановлено без їхньої участі, або ж вони не прийняли її добровільно.

73. І про спільне благо окремих країн, і про загальну користь для них усіх можна судити лише з огляду на людську особу; тому всесвітня державна влада має найдужче прагнути до того, щоб визнавати права людської особи, віддавати їм належну шану, зберігати їх непорушними і дедалі розширювати. А досягати цього вона може або самостійно через прямі дії, – якщо це необхідно, – або створюючи в усьому світі такі умови, за яких очільники окремих держав ефективніше нести будуть свою службу.

74. Той самий принцип субсидіярності, яким керуються відносини державної влади з громадянами, сім'ями і групами-посередниками в окремих країнах, слід також застосовувати і у взаєминах між всесвітньою владою та властями окремих націй. Особлива функція цієї всесвітньої влади має полягати в оцінюванні та пошукові вирішення економічних, соціальних, політичних та культурних проблем, які впливають на загальне спільне благо. Це ті проблеми, що їх через їхню надзвичайну серйозність, неосаяжність і нагальність слід вважати надто складними, щоб їх могли вирішити правителі окремих держав, хай якого ступеня успішності вони досягли.

Це означає, що згаданій всесвітній владі не слід ані обмежувати діяльності, притаманної державній владі окремих країн, ані перебирати її на себе. Навпаки, вона мусить діяльно прагнути до усталення в усьому світі такого стану речей, за якого не лише державна влада кожної країни, а й окремі люди і групи-посередники зможуть упевненіше здійснювати свої функції, виконувати свої обов'язки й домагатися своїх прав⁵⁴.

75. Як усім відомо, 26 червня 1945 року було підписано статут і тим самим засновано Організацію Об'єднаних Націй (ООН), якій підпорядковано нижчі органи, що складаються із членів, висунутих від урядів різних держав. Цим органам доручено здійснювати в усьому світі важливі функції в ділянках економіки, суспільного життя, культури, освіти й охорони здоров'я. Однак найперше завдання Організації Об'єднаних Націй – берегти і зміцнювати мир між народами, а також плекати й підтримувати дружні стосунки між ними, що спираються на засади рівності, взаємоповаги і взаємодопомоги у всіх царинах людської діяльності.

Видатним свідченням завбачливості цієї Організації є Загальна декларація прав людини, яку ухвалила Генеральна асамблея ООН 10 грудня 1948 року. В преамбулі цієї Декларації стверджується, що всім народам і націям світу треба передусім того домагатися, щоб усі права і свободи, описані в Декларації, були дійсно визнані й непорушно збережені.

Певна річ, Ми не можемо оминати й того, що деякі пункти цієї Декларації декому видаються сумнівними, і на це є підстави. І все ж Ми вважаємо, що Декларацію треба сприймати неначе перший крок до встановлення правового й політичного устрою для всіх народів світу; вона ж бо визнає гідність людської особи і стверджує право кожної людини на вільний пошук істини, на дотримання норм чесності, на виконання обов'язку справедливості, на гідний людини спосіб життя та на все, що з цим пов'язано.

⁵⁴ Див.: Пій XII. Промова до молоді дієцезій Італії на зборах Католицької Акції у Римі, 12 вересня 1948 року // AAS 40 (1948) 412.

Отож Ми палко прагнемо, щоб Організація Об'єднаних Націй спромоглася дедалі краще пристосовувати свою форму та свої засоби до широти і шляхетности своїх обов'язків. Нехай чимшвидше надійде той час, коли ООН зможе дієво захищати права людської особи: права, які безпосередньо впливають із гідности людської особи, а тому є універсальними, непорушними та незмінними, тим паче, що люди, які нині що день, то ширше беруть участь у політичному житті своїх націй, дедалі активніше дбають також про загальнолюдські інтереси й дедалі краще усвідомлюють свою належність, як живих членів, до всесвітньої людської родини.

V

76. Тут Ми знову закликаємо Наших дітей завзятіше долучатися до керівництва державою і спільно трудитися на благо всього людського роду та власної країни. Не менш важливо, щоб вони, прояснені світлом християнства й ведені любов'ю, прагнули до того, щоб економічні, соціальні, культурні та громадські інституції не заважали, а, навпаки, допомагали людям у природному – і надприродному – самовдосконаленні.

77. Однак для того щоб громадська діяльність пройнялася правильними нормами і християнськими засадами, Нашим дітям не досить небесного світла віри і запалу поширювати добро; вимагається, щоб вони проникали у самі громадські інституції та впливали на них ізсередини своєю ефективною діяльністю.

А оскільки сучасне життя людини і громади позначене великими досягненнями в науці й техніці, то, певна річ, ніхто не може бути залучений до громадських інституцій, якщо не має наукових знань, не здобув технічного вишколу і, врешті-решт, якщо не є фахівцем своєї справи.

78. Проте й цього не можна вважати достатнім, щоб надати щоденним взаєминам людянішого характеру, який конче спирається на правду, керується справедливістю, черпає силу зі взаємної любови між людьми, призвичаєний до свободи.

Для справжнього досягнення цієї мети людям треба якнайпильніше дбати, по-перше, про дотримання у цьому житті законів, властивих тій чи іншій формі діяльності, і норм, відповідних до природи кожної з них; по-друге, про узгодження своїх дій із настановами моралі, тобто про таку поведінку, якою вони або здійснювали б свої права, або виконували б обов'язки. Інакше кажучи, розум вимагає, щоб люди, слухаючись порад і заповідей Божого про-

мислу, спрямованих на наше спасіння, й не забуваючи про власну совість, так поводитись у життєвих ділах, щоб їхні наукові, технічні, професійні здобутки завше поєднувалися з духовними цінностями.

79. Однак добре відомо й те, що громадські інституції країн, з давніх-давен вихованих на християнському вченні, хоч і є успішними нині завдяки науково-технічному прогресові й багаті на засоби, придатні для досягнення будь-якої мети, проте часто дуже слабо перейняті християнською мотивацією і християнським натхненням.

Постає правомірне запитання: як таке могло статися, коли для встановлення цих законів доклали – і далі докладають – неабиякого труду ті, що визнають себе християнами і справді узгоджують своє життя, принаймні частково, з євангельськими нормами? Гадаємо, причину варто шукати в тому, що характер їхніх вчинків не збігається з їхньою вірою. Отож їм годилося б так відновити в собі єдність інтелекту і духу, щоб у їхніх вчинках водночас панували світло віри й сила любови.

80. А що у Христових вірних дедалі частіше характер учинків відбігає від релігійних переконань, то це, вважаємо, постає з їхньої недостатньої обізнаності з християнськими звичаями та настановами християнського вчення. Надто часто і багато де вірні докладають неоднакових зусиль до пізнання релігійного та мирського: наукові студії доводять до кінця, а от у релігійній освіті зазвичай обмежуються початками. Отож необхідно, щоб навчання молоді було повним, неперервним і поданим таким чином, за яким пошана до релігійних цінностей і духовна чеснота просуватимуться в ногу з вивченням наук і опануванням що день, то розвиненішої техніки. До того ж годиться наставляти молодь щодо належного виконання своїх обов'язків⁵⁵.

81. І все ж у цьому ділі вважаємо за доречне нагадати, як нелегко правильно зрозуміти співвідношення між людськими долями й вимогами справедливості, тобто належно окреслити, до яких ступенів і в яких формах узгоджувати доктринальні засади та вказівки з реальним станом людського співжиття.

А визначати ті ступені й форми тим важче, що в цю нашу добу, за якої кожен має докладати своєї праці до всесвітнього спільного блага, щораз більше пришвидшується перебіг подій. Тому, оскільки треба щоденно глядіти, як краще узгодити суспільне життя з вимогами справедливості, то нехай Наші діти не гадають собі, що їм можна зупинитися на досягнутому і вдовольнитися пройденим шляхом.

⁵⁵ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra*, п. 218 // AAS 53 (1961) 454.

Навпаки, кожній людині варто розсудити, що досі здійсненого не досить порівняно з тим, у чому ще є потреба; а тому треба братися за дедалі більші й доречніші починання на виробництві, в корпораціях, у профспілках, у системі страхування, в культурних інституціях, у правоохоронній системі, в державних структурах, в охороні здоров'я, у спорті тощо. Адже оця наша доба вимагає, щоб люди, відкривши атом і вирвавшись у космічні простори, прокладали нові дороги, спрямовані в нескінченність.

82. Ті принципи, на яких Ми досі наголошували, беруть початок і з самої природи речей, і, найчастіше, з устрою природних законів. Тому часто буває так, що у здійсненні цих принципів католики різним чином поєднують свої зусилля або з християнами, які відділились від Апостольського Престолу, або з людьми, які, хоч і не визнають християнської віри, але наділені розумом і природною моральністю. Коли це стається, ті, що визнають себе католиками, «нехай добре пильнують, щоб завше бути послідовними і не вдаватися до таких компромісів, які могли б завдати шкоди релігійному благочестю або моральності. Проте водночас нехай вони виявляють себе такими, що й до чужої думки зважено та прихильно ставляться, і не лише на свою користь усе обертають, і готові з вірою та об'єднаними силами здійснювати те, що або за своєю природою є добрим, або провадить до добра»⁵⁶.

83. Завжди справедливо розрізняти саму помилку і того, хто помиляється, – навіть коли йдеться про людей, які схилили проти істини або неналежно пізнали речі у питаннях релігії чи етики. Адже людина, що помилилася, не втрачає через це своєї людськості і не губить особистої гідності, на яку треба завше зважати. До того ж у людської природи ніколи не гине здатність долати помилки і шукати істину, та й допомоги від усевидючого Бога ніколи людині в цьому ділі не забракне; а відтак може трапитися, що той, хто нині не має чіткої віри чи збочив у хибні гадки, пізніше, прояснений Божим світлом, зможе осягнути істину. Адже й католики, спілкуючись у мирських справах із людьми, які або взагалі не вірять у Христа, або вірять неправильно, бо заблукали, – можуть дати їм нагоду чи поштовх перейти на бік істини.

84. А відтак цілком правильно розрізняти гадки фальшивих філософів про природу, початок і кінець світу й людини, і ті починання, які маємо чи то в економічній та соціальній сферах, чи в культурі, чи в управлінні державою, навіть якщо вони беруть свій початок і натхнення із тих гадок. Адже на відміну від вчення, яке, коли вже його чітко сформульовано, далі не змінюється, згадані

⁵⁶ Енцикліка *Mater et Magistra*, п. 220 // AAS 53 (1961) 456–457.

починання пов'язані з мінливими реальними обставинами, а тому хоч-не-хоч від них залежать. А втім, хто заперечуватиме, що такі починання можуть мати в собі щось добре й похвальне, – тією мірою, якою вони відповідають настановам правного розуму і передають правомірні людські устремління?

85. Тому деколи може бути так, що ті спілки для якоїсь практичної діяльності, які раніше, здавалося, не приносили жодної користі, або вже тепер є плідними, або передбачається, що будуть такими в майбутньому. Але розважити, чи вже прийшла пора, а до того ж постановити, якими способами і до яких ступенів треба спільно шукати справжньої користі в економічній і соціальній сферах, у культурі та в управлінні державою, і цього всього навчити – може лише розсудливість, урядниця всіх чеснот, які керують життям і окремих людей, і людських спільнот. Якщо ж ідеться про католиків, то розв'язувати проблеми такого плану передусім належить тим, що відіграють чільні ролі у громадянському суспільстві чи в якійсь окремій сфері, – аби тільки вони дотримувалися засад природного права, йшли за соціальною доктриною Церкви, слухалися настанов церковної влади. Нікому не варто забувати, що Церкві належить право й обов'язок не лише зберігати вчення про віру та мораль, а й здійснювати владу над власними дітьми також у царині земних справ, коли є потреба розсудити, як те вчення впроваджувати в життя⁵⁷.

86. Не бракує людей, наділених духовною величчю, які – коли стикаються з обставинами, що не дуже узгоджуються з вимогами справедливості або цілковито їм суперечать, – загоряються прагненням усе виправити, але їхній порив до цього скидається на справжню революцію.

Ми хотіли б нагадати таким людям, що все у природі росте поступово, а тому й у людських інституціях можна щось покращити лише крок за кроком, починаючи з низів. Про це й Наш Попередник, блаженної пам'яті Пій XII, застерігає такими словами: «Спасіння і справедливість полягають не у збуренні старих порядків, а в добре усталеному розвиткові. Адже розперезаність духу завжди все знищує, але нічого не буде; розпалює, а не вгамовує пожадання; нарешті, навіть коли вже не сіє ненависти й розрухи, то аж ніяк не мирить між собою суперників, а радше змушує людей і політичні кліки тяжкими трудами відновлювати колишню споруду з породжених розбратом руїн»⁵⁸.

⁵⁷ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 456–457; Лев XIII. Енцикліка *Immortale Dei* // *Acta Leonis XIII*, V, 1885, с. 128; Пій XI. Енцикліка *Ubi arcano* // AAS 14 (1922) 698; Пій XII. Промова до делегатів з'їзду Міжнародного об'єднання товариств католицьких жінок у Римі, 11 вересня 1947 року // AAS 39 (1947) 486.

⁵⁸ Промова до робітників дієцезії Італії, зібраних у Римі на свято П'ятдесятниці, 13 червня 1943 року // AAS 35 (1943) 175.

87. Отож до найповажніших обов'язків великодушних людей треба віднести те, щоб вони, маючи за провідників і вчителів правду, справедливість, любов та свободу, започаткували нові взаємини у людському суспільстві: між окремими громадянами; між громадянами та їхніми країнами; між країнами; нарешті, між окремими людьми, родинами, групами-посередниками та окремими країнами, з одного боку, і всесвітньою людською спільнотою – з іншого. Кожен мав би такий обов'язок за вельми почесний, адже завдяки йому може настати справжній мир, згідно з порядком, що його встановив Бог.

88. Певна річ, цих людей надто мало як на такі потреби, але вони мають дивовижні заслуги перед людством, тож вони достойні Нашої прилюдної хвали, а разом з нею – заклику ще завзятіше наближати спасенну мету. Водночас це вселяє надію, що до цих людей приєднаються багато інших, насамперед християн, спонукуваних усвідомленням свого обов'язку і любов'ю. Адже кожному, хто пізнав Христа, годиться стати у людському згромадженні зблиском світла, поживою любови й неначе закваскою для цілого множення; а це тим певніше станеться, чим тісніше душа кожного єднатиметься з Богом.

Ніколи не запанує мир серед усього людства, якщо він не пануватиме в душі кожної людини, тобто якщо кожен не берегтиме всередині себе того ладу, що його наказав оберігати Бог. Саме про це запитує людину св. Августин: «Твоя душа хоче бути здатною долати жадання? Хай скориться вищому і підкорить нижче; і буде мир у тобі, істинний, певний, доладний. Який же лад цього миру? Бог повеліває душі, душа – тілові; нема нічого доладнішого за це»⁵⁹.

89. Тому-то все, чого Ми досі повчали про питання, які так хвилюють сучасне людське суспільство і які щонайтісніше пов'язані з поступом людства, постало в Нашій душі від палкого прагнення, яким, знаємо, горять і всі люди доброї волі: щоб на цій землі укріпився мир.

Ми, хоч і недостойні свого служіння, маємо владу заступати Того, Кого пророк через одкровення прозірливої душі назвав «Князем миру» (пор. Іс. 9:6); а тому вважаємо, що Наш обов'язок – присвятити свої помисли, турботи і зусилля плеканню цього спільного блага. І все ж мир – лише порожнє слово, якщо не спирається на той уклад речей, що його перші штрихи Ми з великою надією окреслили у цій енцикліці: уклад, ґрунтований на істині, встановлений згідно з настановами справедливості, живлений любов'ю і нею сповнений, остаточно здійснений під захистом свободи.

90. Це діло слід вважати таким величним і таким піднесеним, що людина, навіть наділена гідною похвали доброю волею, ніколи не доведе його до кін-

⁵⁹ *Miscellanea Augustiniana...* S. Augustini Sermones post Maurinos reperti. – Roma 1930, c. 633.

ця, покладаючись лише на власні сили. Адже для того щоб людське суспільство якомога ближче уподібнилося до Царства Божого, йому вкрай необхідна допомога небесної Милости.

Отож сам порядок речей вимагає, щоб у ці священні дні Ми возносили уклінні молитви до Того, Хто своїми тяжкими муками і своєю смертю не лише знищив гріх – джерело та главу розколу, злиднів, нерівности, – а й пролиттям власної крові повернув людському родові благодать Небесного Отця і наділив його дарами миру: «Бо Він – наш мир, Він, що зробив із двох одне... Він прийшов звістувати мир вам, що були далеко, і мир тим, що були близько» (Еф. 2:14, 17).

Та сама звістка лунає і у священних обрядах цих днів: «Воскрес Ісус, Господь наш; ставши серед учнів своїх, мовив: “Мир вам, алилуя!”: возрадувалися учні, уздрівши Господа»⁶⁰. Христос приніс нам мир і мир нам залишив: «Мир залишаю вам, мій мир даю вам; не так, як світ дає, даю вам його» (Йо. 14:27).

91. Тож гарячими молитвами просімо у божественного Відкупителя того миру, що його Він нам приніс. Нехай Він очистить людські душі від усього, що може мир зруйнувати, і зробить усіх свідками істини, справедливости й братньої любови; а до того ж нехай прояснить своїм світлом уми тих, що правлять народами, щоб вони поряд із гідним добробутом забезпечували громадянам прекрасний дар миру. Нарешті, нехай Христос пробудить у кожній людині бажання пробивати ті мури, які розділяють людство, і зміцнювати сув'язь взаємної любови задля порозуміння між усіма і прощення кривдників – так, щоб під його проводом і покровительством усі народи по-братньому обійнялися і щоб між ними завше панував і розцвітав такий бажаний для всіх мир.

А наостанок, Достойні Брати, прикликаючи, щоб цей мир зійшов на доручену вам паству, передовсім задля користи найубогіших, які особливо потребують помочі й опіки; з великою любов'ю в Господі вам, священникам обох клирів, Богу посвяченим монахам і монахиням, особливо тим, які великодушно коритимуться цьому нашому закликові, уділяємо апостольське благословення; а для всіх людей доброї волі, яких також стосується ця енцикліка, благаємо у всевишнього Бога спасіння і добробуту.

Дано в Римі при соборі св. Петра на Вечерю Г.Н.І.Х., дня 11 квітня року 1963, Нашого понтифікату – п'ятого.

Іван XXIII, Папа

(Переклав з латинської мови Ростислав Паранько)

⁶⁰ Респонсорій на Утрени у Великодню п'ятницю.

Populorum progressio («Поступ народів»)

Енцикліка Папи Павла VI
про сприяння розвиткові народів
(1967 р.)

*Єпископам, священникам, ченцям,
Христовим вірним усього католицького світу,
а також усім людям доброї волі.*

*Достойним Братам і улюбленим Дітям вітання
й апостольське благословення.*

1. Поступ народів, які щосили намагаються позбутися таких лих, як голод, бідність, ендемічні хвороби, невігластво; які спонукають цивілізованіші народи щедріше ділитися благами; які домагаються, щоб вище цінували їхні людські якості такими, якими вони є; нарешті, які у своїх помислах постійно прагнуть до зростання, – це той поступ, за яким католицька Церква спостерігає зі жвавим зацікавленням та вболіванням. А оскільки від часів Другого Вселенського Ватиканського Собору Церква ще виразніше розсудила та ще глибше зважила, чого вимагає в цьому ділі Христове Євангеліє, то вирішила, що їй належить іще більше допомагати людям у тому, щоб вони не тільки всебічно дослідили це надзвичайно важливе питання, а й усвідомили, якими потрібними в цей щонайкритичніший момент історії є спільні зусилля усіх.

2. Наші Попередники не пропустили нагоди сповна виконати свій обов'язок і висвітлити сучасні соціальні питання в євангельському дусі у знаменитих документах: Лев XIII – написавши енцикліку *Rerum novarum*¹; Пій XI – енцикліку *Quadragesimo anno*²; а також – хай уже не згадуємо радіозвернень до

¹ Див.: *Acta Leonis XIII*, XI, 1892, с. 97–148.

² Див.: AAS 23 (1931) 177–228.

всього людства Пія XII³ – Іван XXIII, видавши енцикліки *Mater et Magistra*⁴ та *Pacem in terris*⁵.

3. Нині надзвичайно важливо, щоб усі були переконані, щоб немовби відчували, наскільки соціальне питання стосується всього людського співтовариства. Про це недвозначно заявив Наш Попередник, блаженної пам'яті Іван XXIII⁶; це підтвердив і Другий Ватиканський Собор, видавши Душпастирську конституцію про Церкву в сучасному світі⁷. Превеликими є вагомість і значущість цих настанов; та що насправду конче потрібно, то це негайне виконання їх. Зморені голодом народи взивають нині жалібними голосами до тих, які купуються в багатстві; отож Церква, пройнята співчуттям до цих зболених голосінь, закликає всіх і кожного нарешті прислухатися до благань про допомогу в дусі братньої любови.

4. Ще до того, як Нам було доручено кермо католицької Церкви, Ми під час своїх подорожей – і до Південної Америки 1960 року, і до Африки 1962 року – самі спостерігали ті труднощі, які полонили та обсіли ці континенти, незважаючи на багатство їхнього як фізичного, так і духовного потенціалу. Та й згодом, коли Нас було обрано Верховним Архиєреєм, і Ми стали замість батька для всіх, то на власні очі пересвідчилися, побувавши в Палестині та Індії, який тягар, які труди мусять зносити ці з давніх-давен високоцивілізовані народи у своєму устремлінні до поступу. А під завершення Другого Ватиканського Собору з Божого урядження так склалися обставини, що Нам випало взяти слово в Організації Об'єднаних Націй, і Ми публічно підняли проблему бідних народів перед цим високоповажним зібранням.

5. Нарешті, щоб виконати побажання Собору й водночас показати, наскільки Апостольський Престол сприяє великому та справедливому ділові народів, які діяльно прагнуть до поступу, Ми нещодавно вирішили, що Нам належить до інших чільних служб Римської курії долучити папську комісію, метою якої

³ Див., напр.: Радіозвернення від 1 червня 1941 року з нагоди 50-річчя енцикліки Лева XIII *Rerum novarum* // AAS 33 (1941) 195–205; Радіозвернення напередодні Різдва Господа нашого Ісуса Христа 1942 року // AAS 35 (1943) 9–24; Звернення до з'їзду Католицької спілки італійських робітників з нагоди відзначення річниці енцикліки *Rerum novarum* 14 травня 1953 року // AAS XLV (1953) 402–408.

⁴ Див.: AAS LIII (1961) 401–464.

⁵ Див.: AAS LV (1963) 257–304.

⁶ Див.: Енцикліка *Mater et magistra* // AAS LIII (1961) 440.

⁷ Див.: Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 63 // AAS LVIII 1966 1084.

буде спонукати весь народ Божий до повного усвідомлення того обов'язку, що його покладають на нього теперішні часи: щоб, з одного боку, підтримувати поступ бідних народів та плекати міжнародну соціальну справедливість, а з іншого – допомагати менш розвиненим націям, щоб вони завдяки цій підмозі поступово ставали самозараднішими⁸. «Справедливість і мир» – це і назва комісії, й дороговказ її діяльності. Не маємо сумніву, що у трудах та потугах для здійснення цих задумів до наших дітей-католиків, своїх християнських братів, охоче приєднаються всі люди доброї волі. Тому сьогодні Ми наполегливо закликаємо всіх шукати спільні рішення й об'єднувати зусилля у стремлінні як до повноти розвитку кожної людини, так і до сукупного поступу всього людства.

6. Бачимо, що в наші дні люди прагнуть надійнішого забезпечення живою, медичними послугами, постійним працевлаштуванням, а позбувшись усяких бідувань та звільнившись від усяких пороків, що шкодять людській гідності, – більшої відповідальності за самих себе; нарешті, кращої освіти – для того щоб більше працювати, більше вивчати, більшим володіти, – а отже, й бути вартими більшого. Проте бачимо й те, що життєві умови багатьох із них унеможливають ці прагнення. Народи, які нещодавно здобули незалежність, на додачу до одержаних громадянських свобод конче потребують налагодження таких відповідних людській гідності й породжених власними ж зусиллями соціально-економічних процесів, які сприяли б найперше людському розвиткові громадян, а відтак і тому, щоб ці народи зайняли належне місце в міжнародному співтоваристві.

7. Хоч для виконання цього трудного й вельми поважного діла засобів, успадкованих з минулого, не досить, все ж не можна сказати, що вони є геть непридатними. Звісно, слід визнати, що нації, які правили іншими народами як колоніями, часто шукали в цьому тільки власну вигоду, власну могутність, власну славу; коли ж вони втратили панування над ними, то покинули ті країни в непевному економічному становищі, як-от коли, для прикладу, в основі господарства лежить один-єдиний вид сировини, ціни на який раз у раз зазнають карколомних стрибків. Проте хоч і мусимо погодитися, що так званий «колоніалізм» спричинив деякі злодіяння, які потім призвели до шкідливих наслідків, усе ж треба вдячно визнати й заслуги колонізаторів, адже вони, застосувавши досягнення науки і техніки, принесли багатьом відсталішим країнам блага, з яких ті, як відомо, користають і досі. Хай навіть полишену після себе націями-колонізаторами інфраструктуру не можна вважати досконалою

⁸ Див.: Моту пропріо *Catholicam Christi Ecclesiam* // AAS LIX (1967) 27.

й бездоганною, однак завдяки їй вдалося дати відсіч неуцтву та недугам, по-жвавити комунікацію і, врешті-решт, підвищити рівень життя.

8. Усе щойно викладене, звісно, слід прийняти. Однак очевидним є й те, що згаданій інфраструктурі цілковито не досить, щоб зарадити у наші дні тяжкому станові економіки. Якщо з наявною нині інфраструктурою не поєднати раціональний громадянський устрій, то неодмінним наслідком стане, що не тільки не щезне, а, навпаки, посиляться нерівність між народами у примноженні благ; тож поступ багатих націй буде ще стрімкішим, тимчасом як убогіші лише спроквола наздоганятимуть. І ця нерівність між державами щодня зростає: одні мають надлишок харчового виробництва на душу населення, інші ж або потерпають від його нестачі, або, навіть виробивши якусь дещицю, не мають певности, що зможуть експортувати її в інші країни.

9. Водночас ледь не по всьому світові тривають і суперечки щодо суспільного устрою. Заворушення, що охопили бідніші класи громадян в індустріяльних регіонах, перекинулися й на регіони аграрні, чия економіка тримається майже виключно на землеробстві; отож і селяни тепер усвідомлюють свою тяжку й жалюгідну долю⁹. Варто додати, що обурлива та дошкульна нерівність, про яку йдеться, стосується не тільки володіння благами, а й ще більшою мірою – здійснення влади. Адже трапляється в деяких землях, що нечисленна верхівка насолоджується комфортом та розкішшю, а тим часом нужденна, розкидана в сільській місцевості решта населення майже цілковито позбавлена змоги діяти за власною ініціативою та під власну відповідальність, при цьому часто перебуваючи в не гідних людської особи умовах життя і праці¹⁰.

10. До того ж, оскільки з традиційною культурою вступає в боротьбу культура модерна, запроваджена разом з індустріалізацією, це неодмінно призводить до занепаду суспільних структур, які не відповідають потребам сучасності. Тому, хоча старші люди вважають, що у способові життя – чи то особистого, чи то родинного – слід тримати ту останню, дедалі вужчу територію традиційної культури і в жодному разі не відступати з неї, молодь тим часом традиційної культури сахається, маючи її за непотрібну перешкоду для їхнього спраглого поступу до нового суспільного укладу. З цього конфлікту між поколіннями постає сумна для громадян ситуація, коли вони або зберігають прагматичні уклади та переконання, водночас відкидаючи поступ

⁹ Див.: Енцикліка Лева XIII *Rerum novarum* // *Acta Leonis XIII*, XI, 1892, с. 98.

¹⁰ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 63 // AAS LVIII (1966) 1085.

у суспільному житті, або ж із розкритими обіймами приймають чужоземні технології та рафінованіші звички, полишаючи при цьому сповнені людяності звичай предків. Справді, часто-густо бачимо, як моральна, духовна, релігійна стійкість деяких літніх людей наражає їх на труднощі, не даючи їм змоги пристосуватися до цього нового світу.

11. У цій делікатній ситуації дехто міцно ловиться на гачок красномовних, але оманливих обіцянок удаваних нових месій. Хто ж не добачить, наскільки це загрожує переворотами, масовими заворушеннями, скочуванням до ідей одноосібного панування? Оце різні сторони питання, про яке Нам ідеться; і Ми вважаємо, що ніхто й нізащо не повинен нехтувати їхню вагу та значущість.

12. Католицька Церква, неухильно дотримуючись настанов та прикладу свого засновника – Христа, який як доказ божественности свого доручення наводив те, що «бідним звіщається Добра Новина» (Лк. 7:22), – ніколи не оминала нагоди, сіючи в народах християнську віру, посприяти і їхньому цивілізаційному розвитку. Адже католицькі місіонери в тих краях дбали про будівництво не тільки храмів, а й притулків, лікарень, шкіл, університетів; а що автохтони навчалися, як самим найефективніше використовувати ресурси своєї країни, то це часто захищало їх від зажерливості чужинців. Не заперчуємо, що зусилля місіонерів – адже вони тільки люди – деколи виявлялися марними; а дехто з них, бувало, змішував з істинною Христовою благовістю звичні для своєї батьківщини уклад життя і спосіб мислення. Попри це, вони не тільки зберегли тамтешні установи, а й розвинули їх, тож багатьох із них годиться зарахувати до видатних діячів, що доклалися до зростання як матеріальних благ, так і освіченості тих народів. Щоб переконатися в цьому, досить навести приклад ченця Шарля де Фуко, удостоєного за його любов звання «брата усіх»; він же уклав безцінний словник туarezької мови. Саме тому Ми вважаємо своїм обов'язком віддати належну шану тим, які, спонукані любов'ю до божественного Ізбавителя, стали неначе його першовісниками, проте надто часто виявилися несправедливо забутими; а також і тим, які, беручи приклад із тих перших та йдучи їхніми слідами, вже в наші часи великодушно й безкорисливо віддають себе немовби в рабство людям, яким звіщають Христове Євангеліє.

13. І все ж починань, як особистих, так і колективних, що здійснюються в тих країнах, уже не досить для успіху справи: теперішнє становище у світі вимагає спільних зусиль усіх, щоб усебічно та повно розглянути його з економічного, соціального, духовного й доктринального поглядів. Тому Христова Церква, яка, з одного боку, щонайдосвідченіша в гуманітарній сфері, а з іншого –

якнайдалша від того, щоб брати участь в управлінні будь-якою державою, «прагне лише одного – під проводом Духа-Утішителя продовжувати справу самого Христа, який прийшов у світ, щоб свідчити істину (пор. Йо. 18:37); щоб спасти світ, а не судити, і не для того, щоб Йому служили, а щоб послужити (пор. Йо. 3:17; Мт. 20:28; Мр. 10:45)»¹¹. Адже оскільки Церкву засновано для того, щоб вона вже тепер, на землі, утверджувала Царство Небесне, а не щоб здобувала земну владу, то вона відкрито заявляє, що є дві відмінні одна від одної влади – церковна та цивільна – і кожна з них має верховенство у своїй сфері¹². Проте оскільки Церква перебуває серед людей, то на ній лежить обов'язок «розпізнавати знаки часу і пояснювати їх у світлі Євангелія»¹³. А що найкращі устремління у Церкві та в людей спільні, і їй завдає великого болю те, що люди часто виявляються розчарованими у своїх надіях, то Церква прагне допомогти їм у досягненні якнайвищого розвитку. Заради цього вона пропонує людям те, що притаманне лише їй, тобто універсальне бачення як самої людини, так і людського становища.

14. Поступ, про який ведемо мову, стосується не тільки зростання економіки. Щоб називатися справжнім поступом, він має бути цілісним, тобто сприяти успіхові кожної людини й усїєї людини. Недарма один з видатних і обізнаних у цій галузі мучив заявив: «Нам аж ніяк не годиться відділяти міркування економіки від міркувань гуманітарних, розглядати їх окремо від культури тієї громади, якої вони стосуються. На нашу думку, найвище цінувати треба людину – кожну людину, кожне людське згромадження, усе людство загалом»¹⁴.

15. Кожна людина, згідно з Божим задумом, народжена, щоб працювати над власним розвитком, адже кожне людське життя має від Бога своє призначення. Тому від самого народження в кожній людині закладено зародки здібностей і чеснот, що їх слід плекати, щоб вони принесли плід. Повне дозрівання їх, що його кожен досягає чи то завдяки освіті, здобутій за сприяння спільноти, чи то завдяки власним зусиллям, дає йому змогу прямувати до призначеної Творцем мети. Наділена розумом та свободою, людина бере на себе відповідальність як за власний розвиток, так і за власне спасіння. У цьому їй допомагають – хоч деколи й перешкоджають – наставники та оточення; проте хоч би

¹¹ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 3 // AAS LVIII (1966) 1026.

¹² Див.: Енцикліка Лева XIII *Immortale Dei* // *Acta Leonis XIII*, V, 1885, с. 127.

¹³ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 4 // AAS LVIII (1966) 1027.

¹⁴ L. J. Lebrét OP. *Dynamique concrète du développement*. – Paris: Economie et Humanisme, Les éditions ouvrières, 1961, с. 28.

який вплив мали зовнішні чинники, насамперед сама людина є ковалем власної щасливої чи нещасливої долі. Лише напруживши сили власного хисту і волі кожен може зростати у своїй людськості, дедалі міцніти й удосконалюватися.

16. Це зростання людської особи, однак, не полишено на розсуд самої людини. Як усе сотворене спрямоване до свого Творця, так і наділене розумом творіння має обов'язок з власної волі спрямовувати своє життя до Бога – найпершої істини та найвищого блага. Цей поступ людської особи слід вважати немовби підсумком усіх наших обов'язків. Додаймо, що прекрасна гармонія людської природи, яку кожен, керуючись власним сумлінням, поступово вдосконалює своєю працею, має за призначення ще вищий ступінь гідності. Прищеплена до животворця Христа, людина одержує новий життєвий приріст і досягає того гуманізму, який, перевищуючи людську природу, надає їй найбільшої повноти життя; саме на нього, як на найвищу мету, націлений розвиток людини.

17. Проте кожна людина є членом суспільства, а отже, належить і до вселюдського співтовариства. Тому сприяти поступові людства – це покликання не тільки тієї чи тієї людини, а геть усіх. Різні форми громадського ладу народжуються, розцвітають і занепадають; та все ж, як ото морські хвилі з наростанням бурі чимраз далі накочуються на берег, так і з бігом історії робить поступ людство. Переймаючи спадок попередніх поколінь і користуючись плодами праці сучасників, ми зобов'язані всім без винятку людям. Тому-то не годиться нам занедбувати піклування про тих, хто, коли ми відживемо своє, далі примножуватиме людську родину. Вселюдська солідарність – і вона таки реальна – не тільки приносить нам користь, а й накладає на нас обов'язки.

18. Цей поступ – як окремих людей, так і всього людства – наражається на загрозу, якщо не встановлено належної єрархії цінностей. Оскільки прагнення людини здобувати собі необхідні блага цілковито правомірне, то звідси випливає, що й труд, який ті блага нам приносить, перетворюється в обов'язок: «Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть» (2 Сол. 3:10). Проте надбання земних благ може привести людину до непомірної жадоби, до прагнення ще більших статків, до бажання примножувати свою владу. На зажерливість можуть страждати не тільки заможніші, а й убогіші особи, родини, нації: і тих, і тих вона штовхає до матеріалізму, що пригнічує дух.

19. Ні народи, ні окремі люди не повинні аж так цінувати щоденний приріст благ, щоб мати його за найвищу мету. Усякий-бо поступ має дві сторони: з одного боку, він необхідний людині для поступового зростання у своїй людя-

ності; з іншого – він немовби заковує людину в кайдани, якщо домагатися його як найвищого блага і нічого не бачити поза ним. Коли стається те друге, тоді черствіють серця, душі цілковито не відкриваються одна одній, а люди, якщо й гуртуються, то вже не з приязні, а з корисливості; тому-то їх легко роз'єднати й налаштувати одне проти одного. Отож самé тільки надбання економічних благ не лише заважає людині зростати в її людяності, а й суперечить її питомій величі. І в народах, і в окремих людях, заражених недугою зажерливості, якнайвиразніше проявляється моральна недорозвиненість.

20. Для поступу необхідно що день, то більше технічно обізнаних осіб; та ще більшу потребу маємо в мислителях, які зайнялися б дослідженням того нового гуманізму, завдяки якому люди нашої доби, приймаючи за чільні блага любов, дружбу, молитву, споглядання¹⁵, змогли б немовби відшукати самих себе. Якщо це станеться, то вдасться цілковито й повною мірою досягти справжнього поступу; а він полягає в тому, щоб і кожна людина зокрема, і все людство перейшли від нелюдських умов життя до людських.

21. А такими, що перебувають у нелюдських умовах життя, слід називати насамперед тих, кого так гнітять нестатки, що їм бракує навіть найменшого позитиву, а також тих, кого ледве не з'їдає злиденність моральна, що її вони самі собі спричиняють надмірним самолюбством; по-друге – тих, кого утискають громадські структури, породжені або зловживанням власністю чи владою, або підступним визиском робітників, або несправедливими обладками. І навпаки, досягнення людських умов життя досить явно засвідчують такі речі: насамперед, перехід від нужди до володіння необхідними благами, подолання суспільних пороків, розширення кругозору, підвищення рівня культури; відтак – глибша повага до чужої гідності, схильність до добровільної убогости (пор. Мт. 5:3), діяльне прагнення до спільного блага, до миру; далі – пізнання людиною найвищих благ і самого Бога, який є їхнім джерелом і метою; нарешті й найбільшою мірою – віра, дар Божий, що його одержують люди доброї волі, та єднання душ у Христовій любові: Він закликає нас, щоб ми брали участь у житті живого Бога, Отця всіх людей, як його діти.

22. Уже на перших сторінках Святого Письма читаємо: «Наповняйте землю та підпорядкуйте її собі» (Бут. 1:28); це повчає нас, що все у світі створено для людини, а їй доручено силою свого хисту розкривати значення сотвореного і власним трудом та для власної користі довершувати й удосконалювати

¹⁵ Поп., напр.: J. Maritain. Les conditions spirituelles du progrès et de la paix // *Rencontre des cultures à l'UNESCO sous le signe du Concile œcuménique Vatican II.* – Paris: Marne, 1966, с. 66.

його. Але якщо землю сотворено для того, щоб вона кожній людині постачала чи то необхідний прожиток, чи то знаряддя для поступу, то звідси випливає, що кожна людина має право одержувати з неї все необхідне. Про це нагадує Другий Ватиканський Собор, стверджуючи: «Землю і все, що її наповнює, Бог призначив для вжитку всіх людей і народів; тому створені блага мають бути в користуванні всіх рівною мірою, за засадою справедливости, у супроводі любови»¹⁶. Ця норма повинна мати першість перед усіма іншими – хоч би які вони були – правами, і навіть права власности й вільної торгівлі не є винятком. Вони аж ніяк не мають заважати втіленню цієї норми, а, навпаки, повинні сприяти йому: скерування цих прав до їхньої первісної мети слід вважати поважним та невідкладним суспільним обов'язком.

23. «Коли хтось має достатки цього світу і бачить брата свого в нестачі й замикає перед ним своє серце, то як любов Божа може перебувати в ньому?» (Йо. 3:17). Добре відомо, як чітко Отці Церкви окреслювали обов'язки багатих людей щодо тих, які перебувають у потребі: «Не зі свого подаєш бідному, – мовить святий Амвросій, – а з Його віддаєш; бо те, що є спільне і дане на користування всім, ти загарбав лише для себе»¹⁷. Ці слова проголошують, що приватна власність нікому не надає такого права, яке було б понад усе й не підлягало жодним умовам. Нікому не вільно надлишок благ спрямовувати винятково на приватну вигоду, коли інші позбавлені прожитку. Коротше кажучи, згідно з традиційним ученням Отців Церкви та славетних богословів, користування правом власности ніколи не може йти на шкоду спільному благові. Якщо ж, бува, постане розбіжність між правами приватних осіб та першочерговими суспільними потребами, розв'язком цих питань має зайнятися державна влада за активної співучасті громадян та суспільних об'єднань¹⁸.

24. Отож деколи спільне благо вимагає позбавляти володіння ґрунтами, якщо, бува, такі ґрунти заважають загальному добробутові: чи тому, що занадто розлогі; чи тому, що погано або й геть не обробляються; чи тому, що призводять до зубожіння населення; чи тому, що завдають серйозної шкоди громаді. Це недвозначно проголошує Другий Ватиканський Собор¹⁹, а також

¹⁶ Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 69 // AAS LVIII (1966) 1090.

¹⁷ Про Навота Єзреелія 12, 53 // *PL* 14, 747 [пер. с. Атанасії Сметаняк]; пор.: J. R. Palanque. *Saint Ambrose et l'empire romain*. – Paris: de Bosccard 1933, с. 336 і далі.

¹⁸ Див.: Лист кардинала із громадських зв'язків до з'їзду католицьких дослідників суспільного життя в Бресті, у зб: *L'homme et la révolution urbaine*. – Lyon: Chronique sociale 1965, с. 8–9.

¹⁹ Див.: Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 69 // AAS LVIII (1966) 1093.

не менш виразно повчає, що одержані плоди не можна полишати на людську сваволу і що спроби надмірної наживи слід зупиняти. Отож громадянам, які одержують величезні доходи з багатства і праці свого народу, аж ніяк не годиться розміщувати велику частину їх у чужоземних країнах, маючи на меті винятково власну користь і цілковито не зважаючи на інтереси своєї батьківщини; адже такими діями вони завдають їй очевидної шкоди²⁰.

25. Впровадження нових технологій та галузей виробництва, необхідних як для зростання економіки, так і для людського розвитку, вказує на поступ і водночас сприяє йому. Адже людина, застосовуючи свій хист і докладаючи превеликого труду, поступово відкриває приховані закони природи й обертає її багатства собі на користь; упорядковуючи свій уклад життя, вона з дедалі дужчим запалом досліджує та винаходить, іде на розсудливий ризик у справах, відважно стає до діла, береться за величні починання, вигострює почуття обов'язку.

26. Проте у цих нових обставинах у людському суспільстві хтосьна-чому закралися гадки, начебто нажива є найпершим стимулом економічного поступу, вільна конкуренція – найвищим законом економіки, приватне володіння засобами виробництва – абсолютним правом, яке не знає меж і не пов'язане з обов'язком перед суспільством. Така розгнuzдана форма лібералізму торувала дорогу до своєрідної тиранії, тож Наш Попередник Пій XI правомірно засудив її як джерело економічного «імперіялізму» або ж міжнародного грошового «інтернаціоналізму»²¹. У засудженні такого спотвореного користування економічними благами годі перебрати міру, адже економіка – варто ще раз про це вагомо нагадати – мала б служити людині²². Однак, хоч і мусимо визнати, що саме певна форма капіталізму породила стільки бідунів, стільки беззаконня і стільки братовбивчих конфліктів, що й донині відчуваємо їхні наслідки, все ж хибно було б приписувати ці лиха підвищенню рівня технологій та розширенню виробництва: радше їх треба ставити на карб злощасним економічним теоріям, що постали у поєднанні з цим піднесенням. Навпаки, справедливо буде визнати, що незамінними у сприянні поступові були не лише впорядкування трудових відносин, а й розвиток технологій та виробництва.

27. І хоч деколи аж надміру підносять ледве не містичне вчення про працю, все ж ми добре знаємо, що трудитися звелів і поблагословив сам Бог.

²⁰ Див. там само, п. 65 // AAS LVIII (1966) 1086.

²¹ Див.: Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 109 // AAS XXIII (1931) 212.

²² Див., напр.: Colin Clark. *The conditions of economic progress*, 3 вид. – London: Macmillan & Co.; New York: St. Martin's Press 1960, с. 3–6.

Сотворена на Божий образ, «людина має співпрацювати з Творцем у вдосконаленні діла творіння, переносячи на землю той духовний образ, що його сама одержала»²³. Наділивши людину розумом, мисленням, чуттями, Бог немовби вручив їй знаряддя для довершення та вдосконалення розпочатого Ним діла; адже всяк, хто трудиться: чи то митець, чи робітник, чи керівник, чи підсобник, чи землероб, – кожен на свій лад творить. Людина, схилившись над опірною її зусиллям матерією, немовби залишає в ній свій слід, а водночас виховує в собі наполегливість, винахідливість, уміння мислити. До того ж, коли люди трудяться разом, то спільними у них стають і надії, страждання, прагнення й радощі; а ще вони разом веселяться, духовно зближуються, єднаються серцями. У праці пізнається міжлюдське братерство²⁴.

28. Звісно, праця має двояку дію. Обіцяючи гроші, насолоди, владу, одних вона спонукає до самолюбства, інших – до заколоту; але водночас завдяки їй виробляються й свідоме служіння, почуття обов'язку, любов до ближніх. Попри те що нині праця більше відповідає науковому підходові й ефективніше організована, все ж вона може ставити під загрозу саму гідність людини, яка стає немовби її рабом; адже тільки тоді праця є людяною, коли породжена розумом та вільною волею людини. Наш Попередник, блаженної пам'яті Іван XXIII вагомо напучував, що працівникам треба повернути їхню гідність і насправді зробити їх співучасниками спільного діла. Підприємства мають набути вигляду досконалого людського товариства, духом якого мають доглибно пройнятися всі стосунки між учасниками, все розмаїття їхніх служінь та обов'язків²⁵. Якщо ж розглянути працю у світлі християнства, то вона набуває ще глибшого значення: вона-бо має на меті закласти тут, на землі, підвалини надприродного світу²⁶; а він, певна річ, стане досконалим та довершеним лише тоді, коли ми всі разом досягнемо формування тієї досконалої людини, про яку св. Павло мовить: «...До міри повного зросту повноти Христа» (Еф. 4:13).

29. Справа потребує покvapности: надто багато люду зазнає страждань, надто шириться та прірва, що відділяє поступ одних від застою, а то й занепаду інших. Та потребує вона й доладности і доречности у виконанні, щоб не пору-

²³ Лист кардинала із громадських зв'язків до з'їзду католицьких дослідників суспільного життя в Бресті, у зб.: *Le travail et les travailleurs dans la société contemporaine*. – Lyon: Chronique sociale 1965, с. 6.

²⁴ Див.: М. D. Chenu OP. *Pour une théologie du travail*. – Paris: Editions du Seuil 1955.

²⁵ Див.: Енцикліка *Mater et Magistra*, пп. 78–79 // AAS LIII (1961) 423.

²⁶ Див., напр.: O. fon Nell-Breunings SI. *Wirtshcraft und Gesellshcraft*, т. 1: *Grundfragen*. – Freiburg: Herder, 1956, с. 183–184.

шити такої важливої рівноваги. Раптові аграрні реформи можуть призвести зовсім не до того, для чого їх задумано; надто поспішна індустріалізація може зруйнувати все ще необхідні інституції й спричинити соціальні негаразди, а отже, відхід від людяности.

30. Без сумніву, існують такі умови життя, які своєю несправедливістю взивають до Бога. Коли цілі народи, позбавлені засобів прожитку, настільки улягають чужій владі, що їм не вільно вершити жодного власного починання, приймати тягар відповідальности, підійматися до вищих ступенів цивілізованости, брати участь у суспільному та державному житті, – то цих людей легко підбурити до насильницького спротиву покривдженню їхньої людської гідности.

31. Добре відомо, що повстання та заворушення – хіба що йшлося б про відверту і тривалу тиранію, яка топче засадничі права людської особи й завдає тяжкої шкоди спільному благові громади, – породжують нові беззаконня, спричиняють нові вияви нерівности, підбурюють людей до нових лиходійств. Зі злом – а це таки зло – не можна боротися в такий спосіб, щоб це призводило до ще більшого лиха.

32. Хочемо, щоб наша позиція була чітко зрозуміла: теперішній ситуації треба наполегливо зараджувати, поборюючи та долаючи всі пов'язані з нею кривди. Поступ потребує відваги у змінах, які мають привести до цілковитого нового стану речей. Слід докласти негайних зусиль до розв'язання найнагальніших проблем. У цьому нехай кожен візьме великодушну та енергійну участь, а надто ті, що мають найбільший вплив завдяки своїй освіченості, посаді чи владі: нехай подадуть приклад, уділивши для цієї справи щось із власних благ, як то вчинили деякі з Наших Братів у єпископстві²⁷. Цим вони і виправдають людські сподівання, і вірно послужать Святому Духові, адже «євангельська закваска розбудила і далі збуджує в серці людини нестримну потребу власної гідности»²⁸.

33. Шлях лише індивідуальних ініціатив і взаємопоборювання – не той, яким вдасться успішно досягти поступу. Не можна діяти так, щоб статки і влада багатих ще більше зростали, нужденні ще гірше бідували, а пригноблених

²⁷ Див., напр., послання Мануеля Ларраїна Ерасуріса, єпископа Тальки, голови Ради чилійських єпископів CELAM // *Lettre pastorale sur le développement et la paix*. – Paris: Pax Christi 1965.

²⁸ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 26 // AAS LVIII (1966) 1046.

іще тяжче визискували. Отож потрібен такий план дій, який «плекатиме, захочуватиме, упорядковуватиме, доповнюватиме та довершуватиме»²⁹ діяльність окремих осіб та інституцій-посередників.

А от органам державної влади належить встановлювати і приписувати цілі, яких треба досягти, завдання, що їх треба виконати, шляхи, якими до цього рухатися; інакше кажучи, стимулювати зусилля тих, що беруть участь у цій спільній праці. Однак вони мають подбати, щоб до справи були залучені й приватні ініціативи та інституції-посередники: так можна буде уникнути цілковитого усупільнення та свавільного втручання в економіку, що обмежує свободу й не дає користуватися найголовнішими правами людини.

34. Усякий-бо план дій, завданням якого є зростання продуктивності, має бути спрямований не на що інше, як на те, щоб служити людині; а отже, в ньому слід передбачати і зменшення нерівності, усунення дискримінації, звільнення людей з пут рабства – так, щоб у ділянці земного вони самі були спроможні покращувати своє становище, досягати морального зростання, розвивати свої духовні дари. Коли йдеться про поступ, важливо дбати і про соціальний, і про економічний розвиток. Проте не досить примножувати спільне багатство і справедливо його розподіляти; не досить удосконалювати технології, щоб земля, немовби набравши людяности, ставала придатнішою для проживання. Помилки попередників мають стати пересторогою для тих, що прагнуть поступу, щоб уникати супутніх загроз. Якщо в найближчому майбутньому переважить панування технологів, так звана технократія, це може потягти за собою лиха не менш плачевні за ті, що їх уже раніше приніс лібералізм. Адже й економічний устрій, і технології не мають жодного значення, якщо не спрямовані на благо людини, якій мали б служити. Бо й людина є людиною лише остільки, оскільки, розпоряджаючись власними діями й даючи їм оцінку, сама є творцем свого розвитку; а він має відбуватися у згоді з тією природою, яку дав людині найвищий Творець і можливості й вимоги якої вона вільно приймає.

35. Можна стверджувати також, що зростання економіки найдужче залежить від соціального розвитку, до якого вона й прагне; а кожен, хто має в задумах поступ, найперше зважає на початкову освіту. Адже той голод, який полягає у браку освіти, не менш дошкульний за той, що його викликає нестача харчів: дух неписьменного – немовби виснажений недоїданням. А от хто опанував читання та письмо, той стає придатним для праці та служіння, відновлює впевненість у собі, відчуває, що може розвиватися нарівні з іншими.

²⁹ Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS LIII (1961) 414.

Як Ми заявили у Нашому зверненні до з'їзду ЮНЕСКО в Тегерані, елементарна грамотність є «найпершим і найголовнішим засобом не тільки входження людини в суспільство, а й її самозбагачення; вона ж є найважливішою підмогою суспільству в розвиткові економіки та здійсненні поступу»³⁰. Звісно, Ми радіємо, що багато в цій ділянці досягнуто завдяки починанням приватних осіб, завдяки державній владі, завдяки міжнародним організаціям: вони – справжні рушії поступу, адже роблять людей здатними досягати його власними силами.

36. І все ж людина є сама собою лише належачи до суспільства; а в ньому місце найвищої та найбільшої важливості посідає сім'я. Якщо придивитися до тих країв і тих часів, де й коли влада сім'ї сягала особливої потужности, вона, мабуть, була надмірною, адже йшла на шкоду засадничим правам людини. Давні суспільні інституції, властиві тим країнам, які тепер діяльно прагнуть поступу, все ще якийсь час будуть необхідними; проте їхня надмірна влада має поступово послаблюватися. А от природна сім'я, визначною рисою якої є моногамність і постійність, – бо саме таким був божественний задум (пор. Мт. 19:6), – освячена християнською вірою, «в якій різні покоління об'єднуються, допомагають одне одному набути повнішої життєвої мудрости й узгодити особисті права з іншими вимогами суспільного життя, становить фундамент суспільства»³¹.

37. Не можна заперечити, що пришвидшене зростання населення надто часто утруднює його розвиток, адже людність зростає швидше, ніж наявні ресурси, тож, бачиться, це не дає жити нікому. Тут напрошується рішення вжити якнайрішучіших засобів для зниження народжуваности. Немає сумніву, що державна влада, наскільки це її стосується, може взяти в цьому участь, інформуючи громадян та приймаючи відповідні рішення, – якщо тільки вони узгоджуються з приписами закону моралі й безумовно зберігають належну свободу подружжя; бо ж якщо відібрати непорушне право одружуватися й мати потомство, це стане вироком людській гідності. Отож питання, скільки мати дітей, – справа чітко усвідомленого вибору батьків: навчені правильно витлумаченого божественного закону і зміцнені довірою до Бога, вони, керуючись власним сумлінням, самі беруть на себе цю відповідальність перед Богом, перед уже народженими дітьми, перед спільнотою, до якої належать³².

³⁰ Див. газету *L'Osservatore Romano* від 11 вересня 1965 року або журнал *La Documentation Catholique*, т. 62, Париж, 1965, с. 1674–1675.

³¹ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 52 // AAS LVIII (1966) 1073.

³² Див. там само, пп. 50–51 та прим. 14 // AAS LVIII (1966) 1073; див. також п. 87, с. 1110.

38. Хоч за найголовнішу та найпервиннішу основу свого способу життя людина має сім'ю, все ж у справі розвитку їй часто допомагають також професійні організації. Оскільки їх засновано для того, щоб вони служили вигоді та користі своїх членів, то їхньою великою справою і великим обов'язком є освітня діяльність, яку вони можуть і повинні здійснювати. А навчаючи та виховуючи людей, ці організації мають велику змогу прищеплювати їм розуміння спільного блага і тих обов'язків, що їх воно покладає на кожного.

39. Усяка суспільна дія визначається певним вченням. Те вчення, яке спирається на філософію матеріалізму та атеїзму – а отже, не відповідає ні задумові благочестивого життя, спрямованого до найвищої мети у вічності, ні свободі, ні людській гідності, – християнин, звісно, відкидає. Та коли забезпечити ці найважливіші речі, існування численних професійних організацій та профспілок може бути виправданим, а почасти й корисним, якщо береже свободу та спонукає до конкуренції. Отож Ми з превеликою охотою засвідчуємо свою пошану тим, які, забуваючи про власну вигоду, невтомно служать своїм братам у складі цих товариств.

40. Крім професійних організацій, жваву діяльність ведуть інституції культури, чиє служіння не менш важливе для справи поступу. Це стверджує своїм вагомим словом Собор: «Майбутній долі світу загрожує небезпека, якщо люди не стануть мудрішими»; і додає: «До того ж слід зазначити, що багато народів, які володіють меншими економічними благами, але багатші мудрістю, можуть принести іншим надзвичайно велику користь»³³. Кожна держава, багата чи бідна, володіє успадкованою від предків культурою, тобто поряд з інституціями, необхідними для земного життя, – також і вищими проявами свого генія у мистецтві, науці, релігії. Саме в них – істинне благо людини, тож глибоко помилковим є відкидати друге заради першого: народ, який допускає, щоб це сталося, втрачає найкращу частку самого себе; заради виживання нехтує самим сенсом життя. Христове напоумлення: «Яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занепасть власну душу?» (Мт. 16:26) – стосується не лише людини, а й народів.

41. Для незаможніших народів ніколи не буде надмірним остерігатися тих спокус, у які втягують їх народи, що квітнуть у достатку. Демонструючи свої успіхи, здобуті завдяки технологічному прогресові та розвиткові культури, вони подають приклад того труду і працелюбства, завдяки яким досягають

³³ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 15 // AAS LVIII (1966) 1036.

насамперед заможности в земному житті. Говоримо про заможність не тому, що вона сама собою становить перешкоду для поривів духу; навпаки, що більше наділений нею «людський дух звільниться від служіння матерії, то швидше може піднятися до споглядання і прославляння Творця»³⁴. І все ж «сама сучасна цивілізація часто може ускладнювати доступ до Бога – не стільки сама по собі, скільки радше тому, що вона надто заклопотана земними справами»³⁵. Тому нехай народи, що прагнуть розвитку, розбірливо вибирають із того, що їм пропонують: нехай викривають і відкидають оманливі блага, що йдуть на шкоду найкращому способові життя людини, а приймають видатні й корисні дари, прагнучи розвивати їх на свій лад поряд із власними питомими талантами.

42. Саме в цьому – досконале розуміння гуманізму, що його треба пропагувати³⁶; а полягає він не в чому іншому, як у всебічному сприянні розвитку всієї людини й усіх людей. Адже звужене розуміння гуманізму, відчужене від духовних благ та від Бога, який є їхнім джерелом і началом, може мати лише позірну перевагу. Справді, людина може полагоджувати все земне й без Бога; проте вона «усунувши Бога, врешті-решт здатна лише спрямувати все це проти самої ж людини. Тому відмежований від усього культ людини неодмінно стає нелюдяним»³⁷. Отож справжнім видом гуманізму є той, який спрямований до всевишнього Бога, визнаючи служіння, до якого нас покликано і яке надає людському життю його істинної суті. Людина аж ніяк не є найвищою мірою самої себе, адже стає сама собою лише тоді, коли саму себе перевищує, за щонайслушнішим висловом Блеза Паскаля: «Людина перевищує людину»³⁸.

43. Всебічний розвиток кожної людини має поєднуватися з розвитком людства загалом, а його досягають спільними зусиллями. У Бомбеї Ми проголосили: «Треба, щоб людина помагала людині, щоб і нації помагали одна одній, як брати і сестри, як діти Божі. З цією взаємною доброзичливістю і приязню, з цією священною злагодою умів ми маємо всі разом братися до діла у побудові майбутнього добробуту людства»³⁹. Закликаємо також вишукувати надійні та дійові засоби для заснування належно влаштованих інституцій та

³⁴ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 57 // AAS LVIII (1966) 1078.

³⁵ Там само, п. 19 // AAS LVIII (1966) 1039.

³⁶ Див., напр.: J. Maritain. *L'humanisme integral*. – Paris: Aubier 1936.

³⁷ H. de Lubac SI. *Le drame de l'humanisme athée*. 3-тє вид. – Paris: Spes 1945, с. 10.

³⁸ Паскаль. *Думки*, 131–434 [переклад Анатолія Перепаді та Олега Хоми. – Прим. перекл.]; пор.: Maurice Zundel. *L'homme passe l'homme*. – La Caire: Editions du lien 1944.

³⁹ Звернення до членів нехристиянських релігійних спільнот 3 грудня 1964 року // AAS LVII (1965) 132.

об'єднання різних ініціатив, щоб спільно використовувати наявні ресурси; завдяки цьому зміцнюватиметься справжнє міжнародне добросусідство.

44. Ці обов'язки лягають передусім на заможніші народи; вони складаються з трьох частин, об'єднаних ідеєю людського та надприродного братерства. По-перше, це обов'язок взаємного добросусідства, тобто надання багатшими націями допомоги біднішим, які лише прагнуть розвитку; по-друге, обов'язок соціальної справедливості, який полягає в поліпшенні торговельних відносин між успішнішими та відсталішими народами; нарешті, обов'язок всесвітньої любови, що насамперед сприяє людянішій співпраці, за якої кожен дає й отримує, і поступ одних не заважає розвитку інших. Справа ця, без сумніву, серйозна, адже від неї залежить майбутнє всієї людської цивілізації.

45. Святий апостол Яків каже: «Коли брат або сестра будуть нагі й позбавлені засобів щоденного прожитку, і хто-небудь з вас до них скаже: “Йдіть собі з миром, грійтеся та годуйтеся”, і не дасть їм потрібного для тіла, то що це допоможе?» (Як. 2:15–16). У наш час уже ніхто не може не усвідомлювати, що на деяких континентах безліч людей голодують; що безліч дітей слабнуть від недоїдання, тож чимало з них помирають у розквіті літ, а багато інших мають затримку фізичного та розумового розвитку; що через це населення цілих регіонів перебуває в розпачі й занепадає духом.

46. Тривожні заклики про допомогу вже лунали. З увагою було вислухано прохання Нашого Попередника, блаженної пам'яті Івана XXIII⁴⁰, що його й Ми повторили у різдвяному зверненні 1963 року⁴¹ і знову 1964-го з метою допомогти Індії⁴². Щедро підтримано починання Продовольчої та сільсько-господарської організації ООН, чії цілі схвалив і Апостольський Престол. По всьому світові трудиться наша організація «Карітас Інтернаціоналіс»: багато католиків, заохочувані Нашими Братами у єпископстві, не жаліючи самих себе, стараються допомагати нужденним і поступово розширювати коло тих, ким опікуються як своїми ближніми.

47. Проте цього, як і грантів та позик – чи то з приватних, чи то з державних фондів, – не досить, адже йдеться не тільки про порятунок від голоду та зниження рівня бідності. Не досить боротися зі злиднями, хоч і це справа

⁴⁰ Див.: Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS LIII (1961) 440 і далі.

⁴¹ Див.: Радіозвернення напередодні Різдва Господа нашого Ісуса Христа 1963 року // AAS LVI (1964) 57–58.

⁴² Див.: *Encicliche e discorsi di Paolo VI*, т. 9. – Roma: Edizioni Paoline 1966, с. 132–136.

нагальна та потрібна. Йдеться про зміцнення вселюдського співтовариства, в якому кожен, без дискримінації через походження, релігію та національність, зможе жити справді по-людськи, звільнившись від рабської залежності чи то від інших людей, чи то від неприборканої природи. Маємо на увазі таке співтовариство, в якому свобода не буде порожнім словом, а нужденний Лазар сідатиме до того самого столу, що й багач (пор. Лк. 16:19–1). Від багатого це вимагає бути достатньо великодушним, терплячим до численних невигод, наполегливим у своїх зусиллях. Нехай кожен спитається свого сумління, яке по-новому промовляє до нас у ці часи: чи готовий я власним коштом допомагати заходам і починанням, спрямованим на полегшення долі нужденних? Чи готовий платити більше податків, щоб державна влада могла розширювати своє сприяння поступові? Чи готовий більше платити за імпортовані товари, щоб виробники їх одержували справедливішу винагороду? Чи готовий – якщо буде потреба й дозволить вік – залишити батьківщину, щоб нести поміч тим націям, які перебувають на шляху до цивілізованості?

48. А оскільки обов'язок міжлюдської солідарності стосується й цілих народів, то «найважливіший обов'язок розвинених країн... допомагати країнам, які перебувають у стадії розвитку»⁴³. Певна річ, цей документ Собору слід впроваджувати в життя. Можна погодитися з тим, щоб якийсь народ більше за інших втішався дарами, уділеними йому Божим Провидінням як прибуток від його праці; проте жоден хай не сміє накопичувати багатства тільки для власного вжитку. Кожен народ має виготовляти якнайбільше споруд і виробів якнайкращої якості, щоб усі його громадяни вели справді гідне людини життя, а він щоб міг робити свій внесок у спільний поступ людства. А оскільки в менш цивілізованих краях зростає нужда, то заможнішій державі годиться поступитися часткою вироблених благ, щоб зарадити їм у потребі; годиться також готувати освітян, інженерів, техніків, науковців, щоб вони ставали їм у пригоді своїми знаннями та вмлістю.

49. Поза тим, варто повторити: чого в багатших краях є у надлишку, те має йти на користь нужденнішим краям. Заповідь, яка колись вимагала допомагати найближчим людям, нині стосується всіх нужденних по всьому світові. І це обернеться благом для самих заможних. Адже їхня тривала захланність не залишиться непоміченою Богом, а до того ж викличе гнів бідняків – із непередбачуваними наслідками. Держави, які нині матеріально успішно розвиваються, але дбають лише про власну користь, шкодять своєму найвищому

⁴³ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 86 // AAS LVIII (1966) 1109.

благові, адже прагнення наживи вони ставлять вище за прагнення досконалости. До них можна прикласти притчу про багача, якому так щедро вродили ниви, що не мав куди складати: «А Бог сказав до нього: Безумний! Цієї ж ночі душу твою заберуть у тебе» (Лк. 12:20).

50. Проте щоб ці зусилля досягли мети, вони не можуть бути розпорошеними і роз'єднаними між собою, ані не можуть протиставлятися одне одному через чийсь змагання за почесні та владу. Наші часи вимагають скоординованого плану дій, щоб вони були чимось кращим та ефективнішим за принагідну допомогу, на яку спроможна кожна людина доброї волі. Як Ми зазначали вище, щоб задовольняти потреби нашої доби й відповідати вимогам майбутнього, конче слід проводити дослідження, визначати цілі, вказувати шляхи та засоби, організовувати працю спеціально підібраних людей. Таке планування не обмежується лише показниками економічного приросту та соціального розвитку – воно додає сили й насаги у звершеннях; а оскільки впорядковує людське життя, то й саму людину наділяє міццю і гідністю.

51. Та слід іти ще далі. Під час нашого перебування в Бомбеї з нагоди проведення Євхаристійного конгресу Ми просили найвищих державних урядовців, щоб частину коштів, які йдуть на військові витрати, вони спрямували натомість на створення всесвітнього фонду допомоги бідним народам⁴⁴. А те, що насамперед є дієвим у боротьбі з бідністю, дієве й у сприянні поступові народів, адже завдяки одностайному зусиллю всіх народів, виявом та знаряддям якого міг би стати цей всесвітній фонд, припинилися б порожні суперечки і врешті-решт розпочалася б спокійна, плідна розмова між усіма народами.

52. Без жодного сумніву, слід дотримуватися дво- і багатосторонніх домовленостей: завдяки цьому на зміну нерівноправності й розбрату, що їх принесла доба колоніального панування, успішно прийдуть життєдайні дружні зв'язки на засадах правової та політичної рівності. А якщо ці домовленості поєднуються ще й зі спільним рішенням усіх країн світу про участь у ділі взаємодопомоги, то жодним підозрам не буде місця; адже тоді ті, що з цих домовленостей матимуть користь, матимуть і менше підстав для недовіри та побоювання, що під виглядом чи то фінансової підтримки, чи технічної допомоги закрадеться новий вид колоніального панування, який обмежить їхню свободу в державних справах, обтяжить їх економічно, встановить або утвердить олігархію.

⁴⁴ Див.: Спеціальне звернення до всього світу, виголошене перед журналістами під час візиту до Індії 4 грудня 1964 року // AAS LVII (1965) 135.

53. Хіба ж не видно зі сказаного, що такий всесвітній фонд дасть можливість дещо скоротити витрати, зумовлені чи то страхом, чи то пихою? Коли стільки народів голодують, коли стільки сімей страждають від нестачі в усьому, коли стільки людей животіють, поринувши в морок невігластва, коли бракує стількох шкіл, лікарень, домівок, гідних зватися ними, – то всяке приватне чи публічне марнотратство, всяке показне розкошування чи то цілих націй, чи то окремих осіб, нарешті, всяка участь у виснажливій гонитві озброєнь обертаються нестерпною, гучною ганьбою. Відкрито вказувати на це – якнайвагоміша вимога покладеного на Нас служіння. Якби ж то ті, яким належить повнота влади, прислухалися до нас, поки справа не дійшла до крайнощів!

54. Саме тому всім народам конче слід вступити у той діалог, про який Ми палко просили, коли видавали свою першу енцикліку *Ecclesiam suam*⁴⁵. Якщо започаткувати такий діалог між тими, що готують допомогу, і тими, що нею користуються, тоді вдасться успішно досягти її раціонального розподілу – не лише відповідно до щедрості й достатку перших, а й відповідно до потреб останніх, а також до їхньої здатності тією допомогою скористатися. Так вдасться уникнути небезпеки, що нації, які прагнуть поступу, потонуть у боргах і витратять на сплату їх левову частку своїх прибутків. Обидві сторони, певна річ, домовлятимуться про відсотки й термін повернення позик на взаємоприйнятних умовах, збалансовуючи безповоротні гранти, безвідсоткові та низьковідсоткові позики, а також умови довгострокової та поступової сплати їх. Без сумніву, про використання довірених коштів доведеться звітувати перед надавачами допомоги, щоб воно було цільовим і результативним: ні неробству, ні паразитизму потурати не слід. Одержувачі ж допомоги правомірно вимагатимуть не втручатися в управління їхньою державою та не ворохобити їхнього суспільного порядку. Адже коли йдеться про суверенні держави, то лише їм належить провадити власні справи, формувати внутрішню політику, вибирати бажаний державний устрій. Отож взаємодопомога націй має відбуватися за обопільною згодою, без приневолення: рівні у своїй гідності, вони мають успішно співпрацювати над творенням справді гідного людини громадянського суспільства.

55. Однак досягнення такої мети не виглядає можливим у тих краях, де сім'ї перейняті єдиним клопотом – про щоденний прожиток, а тому не уявляють, як узятися до діла, завдяки якому решта їхнього життя була б не такою злиденною. Цих людей слід усіляко підтримувати й заохочувати їх як до саморозвитку, так і до самостійності в пошуковій підтримки для свого поступу.

⁴⁵ Див.: AAS LVI (1964) 639 і далі.

Ця спільна справа, без сумніву, вимагає постійних, завятих та одностайних зусиль. Треба, щоб кожен усвідомлював її невідкладність, адже йдеться про виживання нужденніших народів, про громадянську злагоду в націях, що розвиваються, і навіть про мир у всьому світі.

56. І все ж усі, навіть щонайзавзятіші, намагання посприяти народам у їхньому поступовому розвитку чи то фінансовою, чи технічною підтримкою будуть безуспішними й даремними, якщо їхню помічну дієвість великою мірою зведе нанівець мінливість відносин між багатшими та біднішими народами: страх, що перші відберуть назад те, що вже дали, вселятиме в останніх безнадію й недовіру.

57. Адже держави, які переважають кількістю і продуктивністю індустріялізованих галузей, переважно експортують товари, виготовлені на їхній території; а от менш заможні нації не мають чим торгувати, крім необробленої сировини та сільгосппродукції. Завдяки розвитку технологій товари тих перших швидко зростають у ціні, й вони вигідно ними торгують; а от сировина, що її постачають менш розвинені нації, зазнає значних і різких цінних коливань, тож їм годі скористатися зі зростання вартости товарів. Отож нації, які не мають значного поступу в індустріялізації, зазнають серйозних труднощів, адже здебільшого покладають надії саме на експорт як на джерело засобів для збалансування державного бюджету і впровадження програм економічного розвитку. Тому народи, вже пригнічені нестатками, стають іще біднішими, а наділені всіма благами – ще більше збагачуються.

58. Тож очевидно, що різним народам у своїх міждержавних взаєминах досить керуватися самими лише законами вільного ринку. Вони, звісно, корисні, коли сторони не надто різняться заможністю, адже стимулюють розвиток і заслужено винагороджують докладені зусилля. Саме тому індустріально високорозвинені держави вбачають у цих законах вільного ринку мало не еталон справедливости. З цим, однак, не можемо погодитися, коли нації надто нерівні у своєму матеріальному становищі: тоді ціни, про які обидві сторони вільно домовилися, можуть виявитися дуже несправедливими. Слід визнати, що в цій ділянці застосування основного принципу лібералізму як норми торговельних відносин викликає сумніви.

59. Тому-то й нині зберігає свою цінність вчення Нашого Попередника, безсмертної пам'яті Лева XIII, викладене в його енцикліці *Rerum novarum*: згідно з ним, коли нерівність матеріального становища надто велика, згоди сторін аж ніяк не досить для забезпечення справедливости, тож закон вільної

згоди має обмежуватися природним правом⁴⁶. Там це вчення стосується справедливої винагороди окремих робітників, однак цілком правомірно застосувати його й до тих угод, що їх укладають між народами світу: закон вільної та необмеженої конкуренції вже не може залишатися єдиним правилом торгівлі, адже часто призводить до економічного імперіялізму. Саме тому вільну торгівлю можна назвати чесною лише тоді, коли вона не суперечить вимогам соціальної справедливості.

60. А втім, це вже зрозуміли й самі економічно розвинені нації, адже вони намагаються, ухвалюючи відповідні рішення щодо регулювання економіки, відновлювати той баланс, який часто порушується, коли конкуренти діють кожен на свій розсуд. Отож і трапляється, що ці нації часто підтримують своє сільське господарство, обтяжуючи інші, прибутковіші галузі економіки. Трапляється також, що для сприяння комерції, здебільшого в межах спільного та об'єднаного ринку, вони спрямовують свою фінансову політику, фіскальне адміністрування та соціальні програми на забезпечення відповідної до ситуації підтримки тим галузям індустрії, які конкурують у нерівних умовах.

61. У цій справі конче потрібна єдність стандартів. Чого дотримуються в управлінні національним багатством і що дозволено народам, які ведуть перед в економічному розвитку, – того самого, без сумніву, слід дотримуватися й в укладі торгівлі між багатшими та біднішими народами. Хоч конкуренцію не можна усувати з торгівлі, та все ж її слід обмежити в такий спосіб, щоб вона стала справедливою, чесною, а отже – людяною. У торговельних взаєминах між країнами з багатшою і біднішою економікою сторони перебувають у надто різних умовах, їхні можливості надто нерівні. Отож справедливість, якщо вона має бути людяною та чесною, вимагає, щоб у міжнародних стосунках конкурентам було забезпечено бодай якусь рівність умов. І хоч такої рівності вдасться досягти ще не скоро, для того щоб вона врешті визріла, вже нині має постати невідомою збалансованість у веденні перемовин і визначенні цін. У цій ділянці дуже корисними можуть виявитися міжнародні угоди, які охоплюють досить широке коло країн: такі загальні конвенції можуть установлювати норми регулювання цін, розбудови виробничої інфраструктури, сприяння новопосталим галузям індустрії. Важко не добачити, якою дієвою підмогою народам, що розвиваються, будуть постали з цього одностайного устремління до більшої справедливості норми регулювання міжнародної торгівлі, адже вони справлятимуть не лише негайний, а й довготривалий ефект.

⁴⁶ Див.: *Acta Leonis XIII*, XI, 1892, с. 131.

62. Існують, однак, ще й інші перешкоди на шляху до більшої рівності людства, до зміцнення та поглиблення його співдружності: це і гордовите вивищення власної нації, й немовби культ власного походження. Усім відомо, що народи, які лише віднедавна мають суверенні держави, вельми ревностно ставляться до здобутої, але ще не зміцнілої національної єдності й з усіх сил її оберігають; так само й нації з видатною давньою культурою пишаються своїми успадкованими від предків звичаями. Самі по собі ці почуття, звісно, аж ніяк не варті осуду, проте вони мають виходити на новий рівень досконалості – у любові, що охоплює все людство. Гордовите вивищення власної нації роз'єднує народи, стає на заваді їхній справжній вигоді; а найбільшою шкоди воно завдає там, де для впровадження заходів сприяння економічному розвитку та зміцнення й поглиблення ділових і культурних зв'язків нестача доступних ресурсів, навпаки, вимагає об'єднання – чи то зусиль, чи то знань, чи то фінансової підтримки.

63. Нині культ походження притаманний не лише тим націям, які нещодавно здобули суверенітет і в яких він закрадається в супроводі міжетнічної чи міжпартійної ворожнечі й не лише стає превеликою завадою для справедливості, а й ставить під загрозу громадський мир та безпеку. Ще в колоніальний період цей культ часто породжував конфлікти між колоністами й автохтонами, а також перешкоджав їм досягти плідної злагоди, роз'ятрюючи в душах гірку образу за ті кривди, яких справді було завдано. Він стає великою перешкодою й тоді, коли знедолені народи намагаються налагодити взаємодопомогу; він засіває зерна розбрату і ворожнечі й у самих народах щоразу, коли нехтують невід'ємні права людини і чи то окремі особи, чи то цілі сім'ї через своє походження або расу виявляються несправедливо позбавленими першочергових громадянських прав.

64. Ці загрозові для майбутнього обставини сповнюють Нам душу тривогою та сумом. І все ж Ми плекаємо добру надію, що взаємну недовіру між народами й надмірне самолюбство колись-таки буде подолано наполегливішим прагненням до співпраці чи палкішим почуттям солідарності. Сподіваємося, що для економічно розвинених народів плідним стимулом стане їхнє сусідство між собою, яке дасть їм можливість спільними зусиллями організувати розвиток відповідного регіону на ширшій територіальній базі. Покладаємося й на те, що вони спільно прийматимуть рішення, узгоджено здійснюватимуть інвестиції, належно розподілятимуть між собою обсяги виробництва й займатимуться реалізацією виробленого. До того ж Нас окрилює надія, що деякі або й майже всі нації увійдуть до міжнародних асоціацій, які, мірою необхідності об'єднуючи свої ресурси, вживатимуть заходів для підтримки нужденніших

народів, щоб ті, звільнившись від усіх пут, які досі їх стримували, знаходили власний шлях до цивілізованості й суспільного розвитку, водночас вірно тримаючись своєї самобутності.

65. Ось до чого треба всіляко діяльно прагнути. Хоч єдність устремлінь між народами світу стає що день, то дієвішою, вона конче має давати змогу кожному народові самому бути, так би мовити, ковалем власної долі. Досі міжнародні відносини не виправдано часто спиралися на право сили – це, на жаль, було дуже характерним у минулому. Нехай же настане погідна доба, коли стосунки між народами будуть позначені лише повагою, дружбою, послужливістю у ділах взаємодопомоги, однастайністю в діях, заснованих на тому, щоб кожен народ якнайсумлінніше брав на себе свою частку обтяжень та обов'язків у примноженні спільного блага. Народи, що розвиваються, і ті, які є менш заможними, претендують на свою роль у такому полагожденні загальнолюдських питань, яке забезпечить надійніший захист прав та обов'язків кожного. Їхнє бажання цілком справедливе, а отже, заслуговує, щоб усі до нього прислухалися й виконували його.

66. Людське суспільство страждає від тяжкої хвороби, причина якої полягає не стільки у вичерпанні природних ресурсів чи зажерливому скуповуванні їх небагатьма, скільки у руйнуванні зв'язків братерства – і між людьми, і між народами.

67. Тому Ми знову й знову наполягатимемо, що щедра гостинність – це обов'язок гуманності і християнської любові, який лягає не тільки на родини, а й на освітні заклади у тих громадах, які беруть його на себе. Тому мають примножуватися насамперед прийомні сім'ї, але також і притулки для молоді. Їх слід засновувати, по-перше, для того, щоб уберегти молодих людей від самотності, відчаю та печалі, що позбавляють їх снаги; по-друге, щоб захистити від зіпсованого способу життя, що його вони починають вести, коли доля змушує після крайньої нужди на батьківщині опинитися серед нав'язуваних ледь не звідусіль розкоші та споживацтва; також щоб застерегти від бунтівних настроїв та насильницьких ідей, яким улягають їхні уми, коли вони замислюються про ті злигодні та бідування, в яких поневіряються⁴⁷; нарешті, щоб вони, прийняті з братерською любов'ю, одержали приклад порядного життя, в якому належне місце займають щира й діяльна християнська любов і найвищі духовні блага.

⁴⁷ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Rerum novarum* // *Acta Leonis XIII*, XI, 1892, с. 98.

68. З болем зауважуємо: хоч багато молоді, яка вирушає до заможніших країн вивчати науки, опановувати мистецтва, проходить якнайкращий вишкіл, щоб колись мати змогу якнайліпше прислужитися власній батьківщині, таки здобуває прекрасну освіту, проте часто-густо перестає шанувати те превелике благо, ту безцінну спадщину, якою є культура рідної землі.

69. Належить прихильно приймати й мігрантів-заробітчанин: вони часто перебувають у нелюдських умовах життя і вимушені заощаджувати виплачену їм винагороду, щоб утримувати сім'ю, яка залишилася на батьківщині й потерпає від злиднів.

70. Звертаємося із закликом і до тих, що вирушають із діловою метою у нещодавно індустріялізовані країни: фабрикантів, комерсантів, керівників та представників найбільших компаній у цих галузях. Вони, може, й чутливі до соціальних питань у себе на батьківщині; чому ж тепер, коли вирушають впроваджувати свою галузь індустрії серед відсталіших націй, вдаються до жорстоких підходів, спрямованих лише на власну вигоду? Їхні успіхи, навпаки, мають спонукати їх ставати ініціаторами суспільного поступу та людського розвитку там, де вони здобувають зиск; а їхній багатющий управлінський досвід – вказувати належні шляхи, як із користю залучати працю автохтонів, як вишколювати їх на кваліфікованіших робітників, інженерів та інших очільників виробництва, як плекати в них підприємницьку заповзятливість і захочувати до дедалі поважніших завдань, як уже невдовзі зробити їх здатними до участі в управлінні підприємствами. Поза тим, у відносинах між власниками та працівниками завжди має панувати справедливість, а самі ці відносини слід регулювати правомірними угодами, де описано всі обов'язки. Ніхто, хоч яка його посада, не має зазнавати кривди від чиеїсь сваволі!

71. А втім, Ми маємо привід для великої радості: що день, то зростає число експертів, яких у рамках дво- і багатосторонніх міжнародних угод чи приватних ініціатив відряджають до таких країн для стимулювання їхнього розвитку. Звісно, годиться, щоб ці експерти поводитися «не як володарі, а як помічники та співпрацівники»⁴⁸. Кожен народ відразу розуміє, чи доброю волею керуються ті, що прибули йому допомагати; чого вони хочуть: лише запроваджувати технічні новації чи також по-справжньому примножувати людську гідність. Народ, поза сумнівом, не сприйме думку експертів, якщо вона не дихатиме братньою любов'ю.

⁴⁸ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 85 // AAS LVIII (1966) 1108.

72. Отож, оскільки без експертної обізнаности не обійтися, вона має поєднуватися з виявом та свідченням щирої любови. Нехай експерти, яким чужий шовінізм і відразлива будь-яка дискримінація за національною ознакою, призвичаються однаково співпрацювати з усіма людьми, усвідомлюючи, що їхня перевага у певних знаннях та вміннях не дає їм жодного права претендувати на зверхництво в усіх ділянках життя. Адже хоч цивілізації, в якій сформувалися їхні звичаї, притаманна певна універсальна форма гуманізму, її не слід вважати єдиною можливою, тож при перенесенні в інші краї вона конче потребує пристосування до місцевих умов. Отож ті, що беруться до такого служіння, мають пильно зважати на історичну пам'ять, самотність, багатство традицій тих громад, у яких вони будуть гостями; саме тоді стане можливою зустріч культур, плідна для обох сторін.

73. Адже коли зав'язується щирий діалог, то між культурами різних народів, як і між окремими людьми, легко відбувається духовне єднання. Задуми щодо людського розвитку згуртуватимуть народи у спільній праці задля втілення їх у життя тоді, коли геть усі громадяни – від перших осіб та урядовців до найскромнішого робітника – горітимуть братньою любов'ю й палко прагнутимуть встановлення в усьому світі єдиної та універсальної культури людяности. Тільки тоді почнеться розмова, темою якої буде людина, а не урожайність чи продуктивність. А найбільше користи вона принесе, якщо вкаже народам-співрозмовникам шляхи досягнення й економічного поступу, і духовного розвитку; якщо технічні фахівці виконуватимуть роль освітян та наставників; нарешті, якщо для освіти будуть характерні високі ідеали й вона, заторкуючи питання духовности і доброзвичайности, вестиме не лише до економічного, а й до людського зростання. Тоді залишатимуться тривкими зв'язки солідарности – навіть після припинення програм допомоги та підтримки. Хто ж не бачить, як ці тісніші стосунки сприятимуть збереженню миру в усьому світі?

74. Нам, певна річ, відомо, що багато молодих людей вже відгукнулися охоче і з завзяттям на запрошення Нашого Попередника, блаженної пам'яті Пія XII, який закликав мирян до місійної діяльності⁴⁹. Відомо й про інших молодих людей, які зголошуються волонтерами до інституцій – і громадських, і приватних, – що займаються допомогою народам, які діяльно прагнуть до цивілізаційного розвитку. Тому Нас вельми втішила звістка, що у деяких націй можлива заміна, принаймні часткова, військової служби на соціальне служіння чи служіння загалом. Звісно, Ми схвалюємо такі починання й дії тих

⁴⁹ Див.: Енцикліка *Fidei donum* // AAS XLIX (1957) 246.

людей, які беруть у них участь. Нехай би всі, що визнають себе Христовими учнями, прислухалися до його взивання: «Бо я голодував, і ви дали мені їсти; мав спрагу, і ви мене напоїли; чужинцем був, і ви мене прихистили; нагий, і ви мене одягли; хворий, і ви навідалися до мене; у тюрмі був, і ви прийшли до мене» (Мт. 25:35–36). Ніхто не може залишатися байдужим, бачачи становище своїх братів: як їх досі гнітить нужда, як страждають вони від неосвіченості, як пропадають, позбавлені всякої опори в житті. Ці бідування мають зворушувати душу кожному християнинові – на подобу Христа, який казав: «Шкода мені люду» (Мр. 8:2).

75. Отож нехай усі благально вимолюють у Всемогутнього Бога-Отця, щоб людський рід, зазнавши стількох лих, розумом та душею докладався до усунення їх. Проте з наполегливою молитвою всіх людей має узгоджуватись і стійка воля кожного з них, наскільки дозволяють сили й засоби, боротися з відсталістю деяких народів. О, якби ж і окремі люди, і суспільні стани, і всі нації взялися, як заведено у братів, за руки; якби ж ті, що дужі у поступі, допомагали недужим і, забувши про власну вигоду, вкладали в це діло всю свою мудрість, завзяття й любов! Бо хто ж іще керується щирою любов'ю, як не той, хто скеровує вістря свого розуму на виявлення причин злигоднів і на пошук засобів, щоб їх поборювати й упевнено перемагати? Він – миротворець, який «іде своїм шляхом, запалюючи вогонь радості і вливаючи світло та благодать у серця людей по всій землі, допомагаючи їм, попри всі кордони, впізнавати обличчя братів, обличчя друзів»⁵⁰.

76. Як надмірна соціально-економічна нерівність, так і світоглядні розбіжності між народами часто спричиняють незгоду та суперечки і ставлять під загрозу мир. Отож, повернувшись із Нашого візиту, здійсненого у справах миру до штаб-квартири Організації Об'єднаних Націй, Ми визнали перед Отцями Вселенського Собору, що «нам годиться звернути увагу на становище народів, які лише прагнуть до цивілізаційного поступу; тобто, пряміше кажучи, наша любов до убогих, яких безліч по всьому світові, має стати завзятішою, дієвішою, щедрішою»⁵¹. Даючи відсіч бідності й поборюючи нерівність, ми не лише дбаємо про добробут людей, а й сприяємо їхньому духовному та моральному поступові, а отже, діємо на користь усього людства. Бо ж і мир не зводиться лише до повної відсутності війни на основі нестійкої рівноваги сил: його розбудовуємо щоденною наполегливою працею, маючи на меті той

⁵⁰ Іван XXII. Звернення з нагоди отримання Премії миру Бальцана 10 травня 1963 року // AAS LV (1963) 455.

⁵¹ Павло VI. Промова до Отців Собору з приводу його візиту до ООН.

установлений Богом порядок, який вимагає досконалішої форми справедливості між людьми⁵².

77. Оскільки ж народи самі є ковалями свого поступу, то на них лягає таке вагоме завдання, з яким вони аж ніяк не впораються, якщо житимуть порізно. Отож регіональні угоди про взаємодопомогу між біднішими народами, спільні розширені програми для підтримки їх, великомасштабні міжнародні альянси, укладені для координації дій у цьому напрямі – усе це немовби вимощує той шлях, який через сприяння цивілізаційному поступові провадить до миру.

78. Звісно, що ці міжнародні проекти глобального значення потребують інституцій, які готували б, улаштовували та вели їх, аж поки буде встановлено схвалений і затверджений усіма новий правопорядок. Ми палко підтримуємо ті публічні об'єднання, які вже віддавна піклуються про цивілізаційний поступ народів, і щиро бажаємо їм успіху та дедалі вищого авторитету. Перебуваючи у Нью-Йорку, Ми у своїй промові до Організації Об'єднаних Націй зазначили з цього приводу: «Ваше покликання – об'єднати братерством не деякі з-поміж народів, а всі народи... Хто ж не бачить необхідности поступово дійти до заснування всесвітнього авторитетного органу, уповноваженого ефективно діяти як у правовій, так і в політичній площині?»⁵³.

79. Дехто, мабуть, вважатиме такі сподівання порожнім мрійництвом. Але чи не є викривленим таке бачення стану речей, яке не зауважує магістральної тенденції нашої доби, а саме – прагнення людей жити в тіснішому братерстві? І навіть якщо невігластво, хиби, провини перешкоджають їм на шляху до спасіння, а часто й цілковито збивають із нього й повертають до диких звичаїв, все ж вони поволі, а деколи й неусвідомлено приходять до Творця. І хоч це прагнення до людянішого укладу життя вимагає труду й завдає клопотів, проте саме ці пережиті заради братів труднощі можуть якнайкраще посприяти поступові людства. Адже Христові вірні добре знають і усвідомлюють, що, долучаючись до покутної жертви божественного Спасителя, вони роблять великий внесок «на будовання Христового тіла» (Еф. 4:12)⁵⁴, щоб воно набуло своєї повноти у згромадженні народу Божого.

⁵² Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris* // AAS LV (1963) 301.

⁵³ AAS LVII (1965) 880.

⁵⁴ Див.: Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 13 // AAS LVII (1965) 17.

80. А що все це має бути здійснюване у взаємному порозумінні та однастайності, то Ми вважаємо своїм обов'язком нагадувати усім про важливість і велич цього діла, а також про те, що його вкрай необхідно виконати. Час діяти вже настав! Адже зараз вирішується, чи зможуть вижити стільки невинних дітей, чи зможуть здобути людські умови життя стільки нужденних сімей, чи вдасться, врешті-решт, зберегти на землі мир і саму цивілізацію. Справою такої важливості належить зайнятися всім людям і всім народам.

81. Цей заклик стосується передусім Наших дітей. Адже і в націях, що розвиваються, і, тим паче, в усіх інших, миряни мають відчувати, що їм належить змінювати земні порядки на краще. Якщо священна ерархія має навчати законів та настанов моралі й авторитетно їх роз'яснювати (і в цьому їй слід коритися), то обов'язок мирян – не дармуючи в очікуванні спущених згори норм та приписів, власними добровільними задумами й починаннями досягати того, щоб не тільки мораль і спосіб мислення окремих людей, а й правила та структури громадянського суспільства сповнювалися християнського світогляду⁵⁵. Конче необхідно змінювати деякі речі, докорінно виправляти теперішній спосіб життя; нехай же ті, що здійснюють ці зміни, докладають усіх зусиль, щоб їх проймав дух Євангелія. Передусім Ми закликаємо католиків із розвинених націй, щоб вони своїми знаннями й наполегливою працею підтримували публічні та приватні інституції, як цивільні, так і релігійні, які намагаються подолати скруту в країнах, що прагнуть розвитку. Ми впевнені, що саме вони охоче йтимуть у перших рядах тих, які не шкодують труду для утвердженням серед усіх народів справедливих, чесних, заснованих на приписах моралі законів.

82. Отож не маємо жодного сумніву, що всі, які носить ім'я християнина, а тому є нашими братами, волітимуть спільною, згуртованою працею поступово досягати того, щоб люди приборкували своє непомірне самолюбство та зухвалість, припиняли конфлікти й суперництво, стримували амбіції, клали край нерівності й цим відкривали шлях кожному до людянішого життя, де всі навзаєм любитимуться й допомагатимуть одне одному, як брат братові. Досі з приємністю згадуючи про зустріч із представниками різних нехристиянських релігійних спільнот у Бомбеї, Ми знову закликаємо цих наших братів усіляко докладати свого завзяття і хисту до створення всім людям таких життєвих умов, які були б гідні дітей Божих.

⁵⁵ Див.: Другий Ватиканський Собор. Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem*, пп. 7, 13, 24 // AAS LVIII (1966) 843, 849, 856.

83. Нарешті, звертаємося до всіх людей доброї волі, які усвідомлюють, що миру можна досягти лише за допомогою цивілізаційного розвитку та економічного зростання. Хочемо, отже, щоб ви всі – чи то делегати міжнародних органів, чи то урядовці, чи то журналісти й редактори часописів, чи то освітяни та викладачі – у своєму служінні не забували докладати зусиль до творення нового порядку. Що ж до Нас, то Ми благально молитимемо Всемогутнього Бога, щоб Він просвітив та укріпив вас і щоб ви заохочували всіх людей розглядати ці поважні питання й спонукали народи розв'язувати їх. Вам, наставникам, слід твердо постановити собі прищеплювати молоді любов до пригнічених нуждою народів. Ви, журналісти, трудіться, щоб ми завжди мали перед очима і починання з підтримки міжнародної взаємодопомоги, і плачевне видовище злигоднів, від якого люди часто-густо відвертаються, аби не втратити душевного спокою; принаймні треба, щоб багаті усвідомили: убогі немовби стоять у них під дверима й чекають недоїдків після їхніх забав та бенкетів.

84. Вам, правителям держав, належить заохочувати свої спільноти до тіснішої солідарності з усім людством і переконувати їх, щоб вони змирилися з обов'язковим вилученням децимі їхніх грандіозних витрат на підтримку поступу народів і на захист миру. Нарешті, великою мірою на вас, делегати міжнародних органів, покладено завдання домогтися, щоб на зміну небезпечній та безглуздій гонитві озброєнь прийшла дружна, миролюбна, безкорислива співпраця всіх народів, метою якої, звісно, буде сприяння одностайному поступові людства, а через нього – можливостям розвитку для кожної людини.

85. А оскільки – мусимо визнати – люди часто мають ту хибу, що мало замислюються й застановляються над цими речами, то звертаємося до тих, хто мудрий, хто католик, хто християнин, хто поклоняється Богові, хто прагне найвищої істини та справедливості, тобто до всіх людей доброї волі, й наполегливо просимо їх, послуговуючись словами Ісуса Христа: «Шукайте, і знайдете» (Лк. 11:9) – відкривайте ті шляхи, йдучи якими люди через взаємодопомогу, через дедалі глибше пізнання речей, через дедалі ширший засяг своєї любови запроваджуватимуть братерськіший уклад життя, коли опорою людської спільноти справді буде загальна злагода.

86. А вас, які почули плач нужденних народів і намагаєтеся зарадити їм у їхній нужді, Ми вважаємо покровителями і немовби апостолами цілющого, справжнього поступу, який далекий від прагнення багатства заради нього самого чи задля вигоди окремих осіб, а радше полягає у влаштуванні економіки на благо людської особи та в забезпеченні прожитку для кожного; такого

поступу, в якому квітне братерська любов і знаходить наочне засвідчення до-
помога Божого Провидіння.

87. Насамкінець, від усього серця благословляючи вас, Ми закликаємо всіх
людей доброї волі об'єднати свої зусилля з вами як зі своїми братами. Адже
якщо ні в кого нині не викликає сумніву те, що поступ означає мир, то хто
ж відмовиться докласти заради нього й свого старання та труду? Звісно, ні-
хто. Отож в ім'я Господа заохочуємо всіх вас якнайжвавіше відгукнутися на
це Наше тривожне благання.

*Дано в Римі при соборі святого Петра 26 березня, на празник Воскресіння
Господа нашого Ісуса Христа, 1967 року, четвертого року Нашого понтифікату.*

Павло VI, Папа

(Переклав з латинської мови Ростислав Паранько)

Octogesima adveniens («Вісімдесята річниця»)

Апостольське послання Папи Павла VI
до Моріса Руа, кардинала святої Римської Церкви,
голови Папської ради у справах мирян
та Папської комісії «Справедливість і мир»,
з нагоди 80-ї річниці виходу енцикліки *Rerum novarum*
(1971 р.)

Нашому Достойному Братові вітання й апостольське благословення.

1. Надходить вісімдесята річниця енцикліки *Rerum novarum*, послання якої й далі надихає до дії заради соціальної справедливости. От і Нас спогад про неї спонукає викласти й свої міркування; робимо це, щоб вивести дещо на передній план, розвиваючи соціальне вчення Наших Попередників та формулюючи норми й рекомендації, яких вимагають потреби постійно мінливого світу. Адже Церква мандрує разом із людським суспільством і має з ним спільну долю в перебігові подій та часів. Вона й сама наполегливо звіщає Божу любов та принесене Христом спасіння, діяльність людей просвітлює світлом Євангелія, допомагаючи їм у виконанні сповненого любови Божого задуму і в повному задоволенні їхніх прагнень.

2. Зауважуємо – і це живить Нашу впевненість, – що Дух Господній і далі діє в людських душах і що по всіх усюдах гуртуються християнські спільноти, свідомі свого суспільного обов'язку. На кожному континенті, серед кожної раси, у кожній нації та культурі, серед людей кожного життєвого становища Господь невпинно пробуджує щирих апостолів Євангелія.

Нам випало зустрічатися з ними, захоплюватися ними й укріплювати їхній дух під час Наших недавніх подорожей. Ми підходили до юрм народу, чуючи їхні прохання та взивання – знаки водночас нужди і надії.

Тоді перед Нами поставали в новому світлі злободенні питання нашої доби – своєрідні для кожного краю й водночас спільні для всього людства, яке

запитує само себе про свою майбутню долю та про напрям і сенс нинішніх змін. Значні відмінності можна помітити в економічному, культурному, політичному розвитку різних націй: одні краї добре індустріалізовані, в основі економічного укладу інших усе ще лежить сільське господарство; одні нації заможні, інші страждають від нестатків; одні народи мають вершинні досягнення в науках та мистецтвах, інші досі намагаються побороти елементарну неписьменність. Але скрізь шукають більшої справедливості і прагнуть надійнішого миру у взаємоповазі між людьми та народами.

3. Звісно, християни хоч-не-хоч перебувають у різних умовах, залежно від краю й тамтешніх суспільно-політичного укладу та культури. Деся їх змушують мовчати, ставляться до них з підозрою, виштовхують на маргінес суспільства, позбавляють свободи, підпорядковуючи владі тоталітарної держави; деся вони є такою крихітною меншиною, що й голосу їхнього нелегко почути. Натомість у націях, де Церква посідає добре усталене становище, подекуди й офіційно узаконене, вона теж потрапляє під удар внаслідок криз, що стрясають людське суспільство, а деяких її членів у їхньому сподіванні здобути щасливішу долю приваблюють заколотницькі, насильницькі розв'язки. Тимчасом як одні, байдужі до несправедливості, намагаються продовжити теперішній стан речей, інші піддаються на намови заколотників з їхніми підкріпленими хибною картиною реальності обіцянками навечно утвердити кращу людську співдружність.

4. Зважаючи на це різноманіття обставин, Нам справді нелегко проголосити рішення, яке пропонувало б повсюдно придатний розв'язок. А втім, Ми аж ніяк не прагнемо цього, та й не в цьому Наш обов'язок. Самі християнські спільноти мають працювати над тим, щоб дослідити істинне становище свого краю, щоб просвітити його непроминальним словом Євангелія, щоб черпати засади мислення, норми судження, правила діяльності із соціальної доктрини Церкви. Йдеться про доктрину, що формувалася з перебігом часів, надто ж у нашу механізовану добу – від того історичного дня, коли Лев XIII видав звернення «про становище робітників»; відзначати нині річницю тієї події є для Нас і честю, й радістю. Отож цим християнським спільнотам належить із поміччю Святого Духа, у сопричасті з відповідними єпископами та у спілкуванні з рештою братів-християн та всіма людьми доброї волі вирішувати, якими шляхами рушати і які брати на себе обов'язки заради здійснення необхідних, а часто й невідкладних змін у суспільній, політичній та економічній сферах.

Своїм діяльним прагненням впроваджувати ці зміни Христові вірні передусім підтверджують свою впевненість у дієвості Євангелія та в особливому, неповторному характерові його вимог. Через те що Євангеліє проголошено,

записано і втілено в життя у щонайрізноманітніших соціальних та культурних середовищах, воно не стає застарілим. Його повчання й настанови щодо поведінки людини та розвитку суспільного життя, доповнені живим досвідом, зібраним упродовж віків у християнському Переданні, завжди актуальні; ними, однак, не слід зловживати для досягнення земних цілей, затьмарюючи універсальну та непроминальну євангельську благовість¹.

5. У цю буремну, непевну добу Церква здатна проголосити особливе послання й підтримати зусилля тих людей, які докладають рук до творення власного майбутнього згідно зі своїми задумами. Від того часу, як енцикліка *Rerum novarum* вагомо та палко сповістила про недостойне, ганебне становище робітників у новопосталому індустріальному суспільстві, поступ, як це проголошено в енцикліках *Quadragesimo anno*² та *Mater et Magistra*³, приніс нові уявлення про принципи соціальної справедливості.

Нещодавно над розв'язком цих питань попрацював і [Другий] Вселенський Собор, передусім у Душпастирській конституції *Gaudium et spes*. Та й Ми в енцикліці *Populorum progressio* (п. 3) продовжили: «Нині надзвичайно важливо, щоб усі були переконані, щоб немовби відчували, наскільки соціальне питання стосується всього людського співтовариства». «А оскільки... Церква ще виразніше розсудила та ще глибше зважила, чого вимагає в цьому ділі Христове Євангеліє, то вирішила, що їй належить ще більше допомагати людям у тому, щоб вони не тільки всебічно дослідили це надзвичайно важливе питання, а й усвідомили, якими потрібними в цей щонайкритичніший момент історії є спільні зусилля усіх»⁴.

Саме якнайповніше усвідомлення цього обов'язку спонукає Нас нині викласти деякі міркування та рекомендації з приводу тих щонаймасштабніших питань, які постають перед людством нашої доби.

6. До того ж найближчому Синодові єпископів буде запропоновано ретельніше зважити і глибше дослідити завдання Церкви у тих вагомих питаннях, які щодня постають щодо справедливості у світі. Нині річниця енцикліки *Rerum novarum* дає Нам нагоду поділитися з Тобою, Наш достойний Брате, як із головою Нашої комісії «Справедливість і мир» та Ради мирян, своїми турботами й думками з цього питання.

¹ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 10 // AAS 58 (1966) 1033.

² AAS 23 (1931) 209 і далі.

³ AAS 53 (1961) 429.

⁴ Енцикліка *Populorum progressio*, п. 1.

Таким чином бажаємо заохотити й ці інституції Святого Престолу ефективно здійснювати своє служіння, спрямоване на посилення діяльності Церкви для блага людства.

7. І все ж, не забуваючи про ті непроминальні питання, що ними займалися Наші Попередники, хочемо звернути увагу й на інші, якими з огляду на їхні нагальність, засяг та складність мали б у наступні роки перейнятися Христові вірні й об'єднати зусилля з іншими людьми, щоб давати раду новим труднощам, які ставлять під загрозу само майбутнє людства. Адже соціальні питання, спричинені нинішнім укладом економіки, як-от: умови на виробництві, справедливий обмін благ та розподіл багатств, значення й наслідки зростання споживчих потреб, доступ до посад, – слід ставити в ширший контекст нової цивілізації. У нинішніх, таких швидких та радикальних, змінах людина щодня відкриває себе заново, запитує себе і про сенс власного існування, і про виживання всього людства. Вагаючись, чи варто їй брати до уваги свідчення попередніх епох, які, як вона вважає, безповоротно минули й надто відмінні від нинішньої, людина, усвідомлюючи також непевність і нестабільність свого майбутнього, все ж потребує для його прояснення незмінних, вічних істин. Без сумніву, ці істини перевищують людину, але вона, якщо тільки захоче, здатна відшукати їхні сліди (пор. 2 Кор. 4:17).

I

8. Непокоїть Нас сьогодні й винятково важливе питання урбанізації. Цей процес відбувається в усіх країнах: і вже індустріялізованих, і тих, які лише прагнуть до цивілізаційного поступу. Після багатьох віків свого існування аграрна цивілізація скорочується. А чи досить турботи вділяємо ми облаштуванню та покращенню життя селян, які внаслідок гірших, а подекуди й злиденних, економічних умов переїжджають у передмістя – оті похмурі скупчення людю, – де не можуть знайти ні роботи, ні житла?

Ця постійна міграція із сільської місцевости, індустріальне зростання, безнастанне примноження населення та притягальна сила великих міст спричиняють таке зосередження мас, що його й уявити годі: йдеться вже про надміста, так звані «мегаполіси», в яких мешкає і по десять, і по кількадесят мільйонів людей. Звісно, не всі міста такі: масштаб деяких таки дає змогу збалансованіше прилаштувати мешканців, зокрема працевлаштувати тих, хто залишився без роботи внаслідок розвитку агротехнологій. Ці міста сприяють такому людському співжиттю, таким суспільним стосункам, які дають можливість уникати пролетаризації та надмірної скупчености міського населення.

9. Нестримна урбанізація поєднується з індустріальним зростанням, проте із ним їй годі рівнятися. Спираючись на технологічні відкриття й перетворення природи, індустріалізація невпинно торує собі шлях і беззастанно демонструє свою творчу потугу. Одні компанії розширюються та об'єднуються, інші зникають або ж переносяться деінде – усе це породжує нові соціальні проблеми, як-от: галузеве чи регіональне безробіття, перекваліфікація та мобільність персоналу, постійна адаптація робітників, нерівність умов у різних галузях індустрії. Позбавлена будь-яких обмежень конкуренція, вдаючись до новітніх засобів реклами, просуває щоразу нову продукцію та приваблює до неї споживачів, тим часом як старіші, але ще цілком справні виробничі потужності стають непотрібними. Величезні народні маси неспроможні задовільнити найелементарніші життєві потреби – і водночас при цьому підживлюється попит на марне та надмірне. Отож недарма постає питання: чи не обернула проти себе людина, попри всі свої досягнення, виплід власної діяльності? Правомірно обернувши собі на користь багатства природи⁵, – чи не стала вона сама рабом того, що виготовила?

10. Хіба не кидає справжнього виклику людській мудрості, організаційній здатності й передбачливості ця урбанізація, що поєднується з індустріалізацією? У самому лоні квітучого індустріалізованого суспільства надмірна урбанізація підважує традиційний уклад життя і споконвіку узвичаєні інституції: родину, сусідство, сам остов християнської спільноти. Людина знову залишається наодинці – уже не серед неприяної природи, над якою віками намагалася запанувати, а серед незнайомої юрми, в якій почуває себе чужинкою. Урбанізація – цей, без сумніву, вже незворотний крок у суспільному поступі – ставить перед людиною непрості питання: як загнuzдати розростання міст, як організувати їх, як спрямувати енергію городян на спільне благо. Невпорядковане розростання породжує нових пролетаріїв. Вони оселяються в середмістях, подекуди покинутих заможними мешканцями; вони осідають у злидених нетрях передмість, котрі, неначе з мовчазним – поки що мовчазним! – докором обступають міста, що купаються в розкошах, споживацтві, а часто й марнотратстві. Місто не сприяє братерському спілкуванню та взаємодопомозі: воно плекає нерівність і байдужість, породжує нові форми наживи та панування, коли дехто обертає собі на користь нужденність інших заради глибоко ганебного зиску. Чимало бідувачів залишаються схованими в чотирьох стінах, тож про них не знають навіть найближчі сусіди; але є й ті, що на виду, – коли втрачається людська гідність. Це правопорушення та злочини, наркоманія і розпушта.

⁵ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 25.

11. Такі життєві обставини вдаряють по найнезахищеніших городянах, позбавляючи їх людських умов існування, приглушуючи їхнє сумління, завдаючи шкоди інститутіві сім'ї; проживання у переповнених гуртожитках не дозволяє мати навіть мінімуму домашнього затишку; новоодружені молодята, марно сподіваючись придатного для них житла, що його вони спроможні були б оплатити, занепадають духом, і це, буває, навіть ставить під загрозу тривкість їхнього союзу; юнаки й дівчата, втікаючи з надто гнітючої для них оселі, надолужують своє на вулиці, без жодного нагляду та настанови пристаючи до різних ватаг і компаній. Отож на тих, кого це стосується, лежить вагомий обов'язок контролювати ці тенденції та спрямовувати їх у належне русло.

Тож конче треба відновлювати оту немовби тканину суспільного життя – вулиці, району, всієї міської громади, – яка робить можливим задоволення справедливих особистих устремлінь кожного. Слід засновувати по спільнотах і парохіях осередки відпочинку та просвітництва, зберігаючи водночас різноманітні форми самоорганізації; підтримувати гуртки культурного дозвілля, облаштовувати місця для зборів, проводити духовні зустрічі, щоб кожен мав нагоду, рятуючись від самотности, налагодити братерські стосунки з іншими.

12. Християни повинні долучитися до праці над побудовою такого міста, в якому могли б існувати й окремі люди, і їхні розширені спільноти: щоб зав'язувати нові стосунки, зокрема сусідські; щоб знаходити нестандартні способи здійснення соціальної справедливості; щоб усі поділяли відповідальність за спільне майбутнє, яке, як бачиться, буде нелегким. Людям, приголомшеним нестерпною міською метушнею, треба нести вістку надії через засвідчене самим життям братерство та наочні вияви справедливості. Нехай же християни, усвідомлюючи свій новий обов'язок, не занепадають духом серед безликого міського громаддя, а пригадують собі пророка Йону, який уздовж і впоперек сходив величезне місто Ніневію, звіщаючи благу вість Божого милосердя, укріплений у своїй немочі самою лише силою слова Всемогутнього Бога. Це правда, що у Святому Письмі місто часто постає обителлю гріха та гордині, сповнившись якої людина гадає, що зможе влаштувати своє життя й без Бога, навіть більше – показати свою могутність, противлячись Йому. Але є й святе місто новий Єрусалим – місце зустрічі з Богом, обітниця міста, що сходить з неба (пор. Од. 3:12; 21:2).

13. Уклад міського життя і зміни, спричинені індустріалізацією, проливають нове світло на питання, які досі не знаходили належного розуміння. Наприклад, яким має бути належне місце жінок та молоді в суспільстві, що народжується у нас на очах?

Розмова між дорослими й молоддю, яка, з одного боку, виявляє свої устремління та прагнення до змін, а з іншого – цілковито непевна щодо власного майбутнього, нині скрізь нелегка. Хто ж не добачить, які це може спричинити поважні конфлікти, який розбрат, яке нехтування обов'язків, зокрема в межах родини; навіть більше – може поставити під сумнів той спосіб здійснення влади, те ставлення до свободи, ту тяглість цінностей і переконань, які сягають самих основ людського суспільства?

У багатьох націях докладають зусиль, – а подекуди й гостро вимагають, – щоб було ухвалено законодавство про статус жінки, яке через усунення всякої несправедливої дискримінації між статями надавало б жінкам рівні права й віддавало належне їхній гідності. Тут ідеться не про ту оманливу рівність, яка заперечує встановлені самим Творцем відмінності й суперечить тій першочергово важливій ролі, яку виконує жінка і в колі родини, і в суспільному житті. Закони, що їх із часом ухвалюватимуть у цій ділянці, слід укладати так, щоб вони оберігали особливу роль жінки, до якої її покликала сама природа; але водночас вони мають визнавати і її особисту свободу та рівноправність, завдяки якій вона бере участь у культурному, економічному, соціальному й політичному житті.

14. На нещодавньому Вселенському соборі Церква вагомо ствердила: «Початком, суб'єктом і метою всіх громадських установ є і повинна бути людська особа»⁶. Отож кожна людина має право: на працю; на можливість розвивати свій хист і особисті обдарування у професійній діяльності; на справедливий винагорода, завдяки якій вона вела б «гідне в матеріальному, суспільному, культурному й духовному плані життя – своє власне і своїх рідних»⁷; нарешті, на допомогу, якої може потребувати чи то в недужі, чи то в похилому віці.

Попри те що демократичні держави визнають принцип захисту цих прав через створення профспілок, вони не завжди готові дотримуватися його на ділі. Ці організації, без сумніву, виконують важливу роль: виступають від імені різних категорій робітників, сприяють їхній законній спільній праці задля економічного добробуту суспільства, дають їм можливість дедалі краще усвідомлювати свої обов'язки у забезпеченні спільного блага. Водночас діяльність профспілок не позбавлена й труднощів: то тут, то там у декого виникає спокуса принагідно скористатися впливом, передусім через страйки (які, звісно, слід вважати легітимним крайнім заходом в обороні прав), і ставити умови, надто обтяжливі для економіки та для суспільства загалом, або й висувати відверто політичні вимоги. Треба визначити справедливі межі, порушення

⁶ Душпастирська конституція *Gaudium et spes*, п. 25 // AAS 58 (1966) 1045.

⁷ Там само, п. 67.

яких тягне за собою неприпустиму суспільну шкоду, особливо ж коли йдеться про громадські служби, від яких залежить щоденне життя всієї спільноти.

15. Коротше кажучи, деякий поступ до більшої справедливості і ширшого розподілу відповідальності в міжлюдських стосунках таки здійснено. Та все ж у цій розлогій царині залишається багато роботи. Отож треба й далі наполегливо зважувати, досліджувати, експериментувати, щоб задоволення справедливих вимог робітників не виявилось запізнілим. А ці вимоги посилюються мірою посилення та зростання їхньої освіченості, їхнього усвідомлення власної гідності, їхньої організаційної спроможності.

Сліпа корисливість і жага влади безнастанно ворохоблять людські душі. Це вимагає дедалі вдумливіших суджень, завдяки яким можна було б добачити самі витoki теперішніх несправедливих умов і поступово відновлювати таку форму справедливості, яка дедалі більше наповнювалася б змістом. І справді, якщо звернути увагу на спричинені механізацією зміни, які постійно вимагають швидко пристосовувати до них свій спосіб життя, важко не добачити, що постраждалих від цих змін стає дедалі більше, а їхня здатність бути почутими – дедалі меншою.

Саме на цих нових убогих – чи то людей з інвалідністю, чи то соціально неадаптованих, чи то літніх людей, чи то з різних причин маргіналізованих суспільством – Церква спрямовує свою турботу: розшукує їх, допомагає їм, захищає їхню людську гідність та належне їм місце у суспільстві, яке через конкурентну боротьбу та гонитву за успіхом, здається, вже цілковито втратило людяність.

16. До людей, які перебувають у несправедливих умовах, – і йдеться, на жаль, не про щось нове, – слід зарахувати й тих, хто де юре чи де факто зазнає дискримінації за ознакою раси, походження, кольору шкіри, культури, статі чи релігії.

Особливо пильну увагу нині привертає расова дискримінація, адже вона викликає гостру напругу і всередині деяких громад, і у міжнародних відносинах. Правомірно вважається, що є цілковито неприпустимою – а тому неодмінно має бути зупинена – тенденція толерувати або й схвалювати ті норми та практики, які є наслідком расових упереджень. Усі члени людської родини – однієї природи, тож мають однакову гідність, а водночас однакові права й первинні обов'язки; так само їх покликано до однієї надприродної мети. Усі співвітчизники мають за законом бути рівними; усі повинні мати рівноправний доступ до економічного, культурного, соціально-політичного життя і до справедливого розподілу громадських благ.

17. Маємо на думці й те непевне становище, в якому перебуває багато робітників-іммігрантів: їм, іноземцям, важче захистити свої законні суспільні права, хоч вони роблять цілком реальний внесок в економічне зростання націй, які їх прийняли. Вкрай потрібно подолати шовіністичну настанову і прийняти закон про їхній статус, який визнавав би їхнє право на міграцію, полегшував би їхню інтеграцію, сприяв би їхньому професійному зростанню, забезпечував кошти на відповідне житло, в якому до них, коли буде нагода, могли б приєднатися і їхні родини⁸.

Обов'язок усіх, а насамперед християн, – завзято працювати над відновленням братерства між усіма народами, адже саме його слід вважати незамінною підвалиною істинної справедливості й необхідною умовою сталого миру: «Ми не можемо призивати Бога, Отця всіх, якщо відносно деяких людей, створених так само на подобу Божу, відмовляємося поводитись по-братньому. Ставлення людини до Бога-Отця пов'язане зі ставленням людини до людей-братів; недарма в Писанні сказано: “Хто не любить, той не спізнав Бога” (1 Йо. 4:8)»⁹.

18. Внаслідок зростання народжуваності, передусім у молодих націях, найближчим часом примножиться число безробітних; вони змушені будуть вести злиденний або паразитичний спосіб життя, якщо люди, натхненні життєдайним почуттям обов'язку, не об'єднують свої зусилля та устремління для залучення дієвих інвестицій, для правильної організації виробництва й торгівлі, а також відповідної просвітницької діяльності. Нам добре відомо, яких пильних старань докладають до розв'язку цих питань міжнародні організації, а тому від усієї душі бажаємо, щоб їхні члени не барилися з утіленням своїх заяв у справі.

Не без тривоги зауважуємо й те, як уми декого з тих, що при владі, охопили фаталістичні настрої, що спонукають їх покладатися на рекомендації вчення Мальтуса й нав'язувати його масам, пропагуючи контрацепцію й аборти. У цих критичних обставинах, навпаки, слід наголосити на праві родини користуватися такою підтримкою, яка дала б їй змогу гармонійно розвиватися. «Немає сумніву, – напучували Ми в енцикліці *Populorum progressio* (п. 37), – що державна влада, наскільки це їй стосується, може взяти в цьому участь, інформуючи громадян та приймаючи відповідні рішення, – якщо тільки вони узгоджуються з приписами закону моралі й безумовно зберігають належну

⁸ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 69 // AAS 59 (1967) 290–291.

⁹ Другий Ватиканський собор. Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій *Nostra aetate*, п. 5 // AAS 58 (1966) 743.

свободу подружжя; бо ж якщо відібрати непорушне право одружуватися й мати потомство, це стане вироком людській гідності».

19. У нашу добу, як ніколи досі, люди мають пряму спонуку виступати з новими соціальними ініціативами. Тому цій справі конче слід присвячувати стільки ж інтелектуальних і матеріальних ресурсів, скільки витрачаємо на озброєння та випробування нових технологій. Якщо не скористаємося наявними можливостями і своєчасно не помітимо постання нових суспільних проблем, вони з часом лише ускладнюватимуться – аж настільки, що вже годі буде й сподіватися на мирне полагодження їх.

20. Згадуючи про найважливіші зміни, що відбулися в нашу добу, не хочемо оминати й щоденне зростання важливості засобів соціальної комунікації: їхній преображальний вплив на ментальність, на пізнання, на інституції, на само суспільство. Звісно, вони приносять багато вигод: з їхньою допомогою до нас майже миттєво доходять новини з усього світу; завдяки їм встановлюються зв'язки, що долають географічну віддаленість; вони сприяють єднанню всього людства й уможливають поширення освіченості і культури. І все ж засоби соціальної комунікації, за самою природою своєї діяльності, поволі творять немовби новий вид панування. Тому й постають питання: хто насправді контролює їх; які цілі вони собі ставлять; якими засобами досягають їх; нарешті, які наслідки матиме їхня діяльність для особистих свобод, для сфери політики та ідеології, для суспільного, економічного, культурного життя? На людей, які мають владу над засобами соціальної комунікації, лягає велика відповідальність і за правдивість поширених новин, і за їхні неминучі наслідки, і за цінності, що їх вони пропагують. До того ж завдяки телебаченню з'являється унікальний спосіб пізнання і намічається немовби постання нової цивілізації: цивілізації зображення.

Державній владі вочевидь не слід ігнорувати дедалі більшої могутності засобів соціальної комунікації: як вигод, так і небезпек, що постають із використання цих засобів, для справжнього поступу та розвитку громадянського суспільства. Тому завдання державної влади – належно виконувати свою роль у служінні спільному благові, сприяючи корисним починанням і надаючи підтримку тим особам та організаціям, які докладають зусиль для захисту засадничих особистих і загальнолюдських цінностей. До того ж влада має дбати про запобігання шкоді для тієї ціннісної спадщини, на яку спирається справжній поступ суспільства¹⁰.

¹⁰ Див.: Другий Ватиканський Собор. Декрет про засоби суспільної комунікації *Inter mirifica*, п. 12 // AAS 56 (1964) 149.

21. Тимчасом як картина світу для людини міняється залежно від зумисне дібраних і показаних їй образів, варто звернути увагу ще й на іншу перемену, яка стала несподівано трагічним наслідком людської діяльності. Нині людство немовби зненацька опам'яталося, що непомірне визискування природних ресурсів загрожує знищенням самої природи і що таке хибне її використання на ньому ж і окошиться. І йдеться не лише про те, що середовище людини стає щораз несприятливішим для неї – тут і забруднення, й відходи, і нові хвороби, і здатність до масового знищення, – а й про те, що вона більше не здатна порядкувати в самому людському співтоваристві, і цим може поставити себе в майбутньому в геть нестерпні умови. Йдеться про соціальне питання, засяг якого такий широкий, що торкається всього людства.

Християнам варто задуматися над цими новими перспективами, щоб мати змогу разом із рештою людства взяти на себе відповідальність за тепер уже спільну для всіх долю.

22. В теперішніх умовах життя, коли науково-технічний прогрес кардинально змінює обличчя земної оселі людства й упроваджує нові способи пізнання, діяльності, використання ресурсів, зав'язування міжлюдських стосунків, – в устремліннях людини, мірою того, як зростають її знання та освіченість, дедалі виразніше проявляються дві спонуки: прагнення до рівності й прагнення до співучасті; і те, і те є втіленням людської гідності і свободи.

23. Уже зроблено поступ у напрямі того, щоб ці дві спонуки знайшли втілення і в суспільних порядках, і в державних структурах, – через визначення прав людини та міжнародні конвенції, завдяки яким ці права можуть здійснюватися¹¹. І все ж знову й знову відроджується дискримінація людей за походженням, культурою, релігією, політичною позицією. Часто права людини якщо не топчуть, то просто ігнорують або ж дотримуються їх лише поверхово. Не раз буває, що закони приймають запізно, а не тоді, коли вимагають обставини. Звісно, закони теж потрібні, але їх не досить для встановлення міжлюдських стосунків, які справді ґрунтуються на справедливості й рівності. А от євангельське вчення, напоумляючи нас до любови, повчає, що убогим належить виняткова пошана, що вони займають особливе місце в суспільстві, а також що успішніші люди зобов'язані зрікатися деяких зі своїх прав, щоб щедріше витрачати свої статки на благо інших. Адже якщо людям бракує вищого, ніж того, що зумовлене приписами закону, усвідомлення свого обов'язку поважати інших і допомагати їм, то й установлена законом рівність громадян

¹¹ Див.: Енцикліка *Pacem in terris* // AAS 55 (1963) 261 і далі.

може послужити приводом для відвертої дискримінації, безнастанної експлуатації, сутнісного приниження. Якщо з оновленим завзяттям не наставляти людські уми на плекання солідарності, то надмірний наголос на рівності перед законом може призвести до такого укладу життя, який надто сприяє приватній вигоді, за якого кожен лише боронить власні права, нехтуючи спільним благом.

Годі не добачити, яким важливим тут є християнський погляд на життя, який, утім, збігається зі щонайглибшими бажаннями людей, – адже всі вони прагнуть любові. Саме любов до людини як до чільної цінності світобудови створює умови для миру як у суспільних, так і в міжнародних стосунках, адже утверджує братерське єднання всього людства¹².

24. Оті два вже згадані прагнення – до рівності і співучасті – без сумніву, спрямовані на побудову того чи іншого виду демократичного суспільства. Можна навести різні приклади таких видів; деякі з них уже втілено в життя. Проте жоден з них не бездоганний, тож теоретичні та практичні пошуки в цій ділянці тривають. Брати участь у цьому пошукові, як і в становленні та житті громадянського суспільства, – обов'язок християн. Людина – суспільна істота, тож кує своє щастя в середовищі численних угруповань; а вони для свого вдосконалення та розвитку конче потребують ширшої, універсальної спільноти, тобто політичного суспільства. Усяку діяльність окремої людини слід ставити в контекст цієї розширеної спільноти; саме тому вона набуває характеру спільного блага¹³. Саме тому важливим є таке виховання для життя в суспільстві, під час якого не тільки передають знання про права кожного, а й нагадують про те, що нерозривно з ними пов'язано: осмислення взаємних обов'язків. А от усвідомлення і виконання обов'язку, своєю чергою, найбільшою мірою залежить від внутрішньої дисципліни, від уміння приймати ті обтяження та обмеження, які накреслюють межі свободі чи то осіб, чи то окремих груп.

25. Політична активність – чи є потреба наголошувати, що йдеться саме про активність, а не про ідеологію? – має спиратися на схему суспільства, одностайну у використанні таких засобів та прийнятті таких рішень, які впливають із повного усвідомлення людського покликання, а також із того розмаїття форм, яких воно може набувати в суспільстві. Нині ані держави, ані,

¹² Див.: Звернення з нагоди відзначення Всесвітнього дня миру // AAS 63 (1971) 5–9.

¹³ Див.: Другий Ватиканський собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 74 // AAS 58 (1966) 1095–1096.

тим паче, зосереджені тільки на власних інтересах політичні партії не уповноважені нав'язувати ту чи іншу ідеологію, вдаючись до засобів, що призводять до найгіршого з усіх видів панування – брутального панування над умами. Лише культурним та релігійним спільнотам належить – звісно, за умови збереження свободи їхніх учасників, – безкорисливо йти власним шляхом у підживленні та плеканні всередині суспільного тіла впевнених і чітких переконань щодо природи людини й суспільства, їхнього походження та остаточної мети.

Стосовно цієї ділянки варто ще раз повторити принцип, що його проголосив Другий Ватиканський Собор: «Правда перемагає не інакше, як тільки силою самої правди, яка водночас і лагідно, і сильно проникає в уми»¹⁴.

26. Отже, хто хоче жити своєю християнською вірою й займатися політичною діяльністю як служінням на користь інших, не може, не вступаючи в суперечність із самим собою, бути прихильником тих ідеологічних положень, які чи то докорінно, чи то в чільних пунктах свого вчення суперечать вірі, яку сповідує християнин, та його уявленням про людину. Отож християнинові не годиться бути прихильником марксизму з його безбожним матеріалізмом, з його діалектикою, яка утверджує насильство; нарешті, з тим, як він дозволяє колективі поглинати особисту свободу, водночас заперечуючи трансцендентну вищість людини та діянь чи то окремих осіб, чи всього людства. Не схиляється християнин і до так званого лібералізму, який, стверджуючи, що вивіщує особисту свободу, позбавляє її будь-яких правил і заохочує тільки до пошуку вигоди та влади, а до того ж вважає, що суспільні зв'язки між людьми – це просто наслідок, який мало не автоматично впливає з приватних ініціатив, а не мета і найперша міра, яка визначає досконалість упорядкованого суспільства.

27. Чи є потреба пояснювати, наскільки неоднозначною може виявитися та чи інша суспільна ідеологія? То вона зводить діяльність – політичну чи суспільну – лише до того, щоб утілити якусь абстрактну, суто умоглядну ідею; то, навпаки, сама служить певній діяльності просто як хитрий засіб досягнення мети. Хіба ж не наражається людина в тому чи іншому випадку на небезпеку стати ледь не чужою самій собі? Тому християнська віра стоїть вище за ці ідеології, подекуди опонуючи і протиставляючись їм, адже визнає Бога – трансцендентного творця усього, який, обдарувавши людину невід'ємною свободою і поклавши на неї невід'ємні обов'язки, зважає та промовляє до неї через різні ступені творіння.

¹⁴ Декларація про релігійну свободу *Dignitatis humanae*, п. 1 // AAS 58 (1966) 930.

28. Інша небезпека чигає у цілковитій відданості ідеології, яка не спирається на жодне істинне та обґрунтоване знання, коли в ній шукають прихистку як у чомусь визначеному й самодостатньому. Так люди немовби виліплюють собі нового ідола, приймаючи – буває, що й несвідомо, – його необмежену владу. Дехто знаходить у такій ідеології виправдання для будь-якого насильства, а водночас і вдоволення свого благородного наміру служити іншим. Намір залишається, але його геть поглинає ідеологія, яка, хоч і закликає до визволення людини, проте врешті-решт нерідко заганяє її в рабство.

29. Оскільки дослідники нині вже почали говорити про відхід таких ідеологій, це, можливо, створить людям нагоду відкрити для себе трансцендентну вищість непохитної християнської віри; та водночас може статися й так, що їхні уми ще більше впадуть у так званий неопозитивізм. Ідеться про те, що через повсюдне поширення технологій у них вбачають немовби чільний мотив людської діяльності, вони задають переважний уклад життя, навіть диктують манеру мовлення; а тим часом ніхто по-справжньому не ставить питання, у чому ж, власне, полягає їхній сенс.

30. І все ж, оминаючи позитивізм, що розглядає в людині лише один вимір – хай який він важливий сьогодні – і цим немовби робить із неї обрубок, християнин, творячи своє діло, додає в перебігові подій ті починання, які, хоч і вирости зі старих ідеологій, все ж певною мірою відрізняються від них. Іван XXIII, Наш блаженної пам'яті Попередник, ще давніше показав можливість такого розрізнення в енцикліці *Pacem in terris* (п. 84): «А відтак цілком правильно розрізнити гадки фальшивих філософів про природу, початок і кінець світу й людини, і ті починання, які маємо чи то в економічній та соціальній сферах, чи в культурі, чи в управлінні державою, навіть якщо вони беруть свій початок і натхнення із тих гадок. Адже на відміну від вчення, яке, коли вже його чітко сформульовано, далі не змінюється, згадані починання пов'язані з мінливими реальними обставинами, а тому хоч-не-хоч від них залежать. А втім, хто заперечуватиме, що такі починання можуть мати в собі щось добре й похвальне, – тією мірою, якою вони відповідають настановам правного розуму і передають правомірні людські устремління?».

31. У нашу добу Христових вірних приваблюють різні форми соціалістичної ідеології, що постали з бігом часу. У них вони намагаються відшукати ті устремління та наміри, що їх і самі поділяють завдяки своїй християнській вірі; вважають, що йдуть тим самим історичним шляхом і прагнуть зробити свій внесок у справу. Цей історичний шлях, однак, на різних континентах та в різних цивілізаціях містить під тією самою назвою різні мотиви; часто

рухатися ним спонукали і спонукають вчення, які годі узгодити з християнською вірою. Отож є потреба в дуже гострому, витонченому судженні, адже приваблені соціалізмом християни нерідко схильні уявляти собі його узагальнено, як щось усебічно досконале: для них соціалізм постає як прагнення до справедливості, солідарності й рівності. Водночас вони відмовляються визнавати насильницько-примусовий характер історичних соціалістичних рухів, узалежнених від тих учень, що стояли при їхніх витоках. Слід проводити розрізнення між різними виявами соціалізму – благородним прагненням домогтися більшої рівності в суспільстві; організованими історичними рухами з політичною програмою; ідеологією, яка заявляє про своє цілісне та незалежне бачення людини, – і на підставі цих розрізень робити конкретний вибір залежно від обставин. Та все ж навіть такі розрізнення не дають змоги розглядати жоден із цих виявів як щось цілковито ізольоване й самодостатнє. Слід відверто вказувати на чіткий зв'язок між ними в актуальних обставинах: усвідомлення його дасть можливість християнам зрозуміти, якою мірою їм вільно долучатися та докладатися до цих задумів, зберігаючи при цьому власні цінності, передусім свободу, відчуття обов'язку та духовну сторону життя, адже саме вони є запорукою повноцінного поступу людини до досконалості.

32. Дехто з християн запитує себе, чи не дозволяє теперішній етап історичної еволюції марксистської ідеології деякого зближення з нею: вони помічають певне розшарування в марксизмі, який досі виступав у вигляді монолітного доктринального корпусу, претендував на повне пояснення людини та світу в їхньому розвитку, а отже, був безбожним. Окрім публічних доктринальних суперечок між різними течіями марксизму-ленінізму щодо тлумачення думки його засновників, окрім відкритих конфліктів щодо різних видів державного устрою, в яких кожна сторона посилається на одну й ту саму ідеологію, – багато хто проводить розрізнення й між численними способами декларування свого марксизму.

33. Дехто вважає, що марксизм залишається найдієвішим утіленням тієї боротьби, яка точиться між різними класами суспільства. Ті, що досвідчують постійні, дедалі дошкульніші утиски та несправедливий визиск людини, переконані, що марксизм – це не що інше, як боротьба, часто заради самої боротьби; конфлікт, що його слід постійно підживлювати і навіть розпалювати. Для інших марксизм – це передусім спільне здійснення політичної та економічної влади під керівництвом однієї партії, яка, позбавивши окремих осіб і всі інші, крім неї, організації будь-якої спроможності до дії та вибору, представляє себе винятковим виразником і гарантом спільного блага. Ще для інших марксизм – чи то при владі, чи ні – пов'язується із соціалістичною ідеологією,

яка спирається на так званий історичний матеріалізм і заперечення всього надприродного. Нарешті, є й такі, для кого марксизм постає у своїй найвигуктонченішій формі, найпривабливішій для сучасної людини: його сприймають як щось побудоване за правилами науки, як найточніший метод дослідження суспільства та політики, як раціональну, випробувану історією сполучну ланку між суто умоглядним поняттям і застосуванням його у революційних змінах. І хоч як спосіб пояснення дійсності він зосереджується лише на деяких її сторонах, нехтуючи інші, ще й тлумачить їх заідеологізовано, все ж декому він забезпечує не лише підмогу в роботі, а й те тверде внутрішнє переконання, яке є передумовою дії, – адже претендує на науковий розгляд рушійних сил поступу людського суспільства.

34. Хоч у втіленні в життя марксистського вчення можна виокремлювати різні сторони та різні питання, що постають перед Христовими вірними чи то як предмет для роздумів, чи то навіть як спонука до дії, все ж було б недоцільно, та й небезпечно, через це забувати про щонайтисніший і щонайглибший зв'язок між ними; переймати окремі елементи марксистського методу дослідження, не здаючи собі справи у їхній спорідненості з марксистською ідеологією загалом; нарешті, поринати у вир класової боротьби в її марксистському тлумаченні, не беручи до уваги наслідків – суспільного насильства та державного тоталітаризму, – до яких поступово призводить такий активізм.

35. З іншого боку, помітним є відродження так званого лібералізму. Посилення цього руху пояснюють і потребою економічної ефективності, й бажанням захистити індивіда від дедалі необмеженішого панування інституцій та від авторитарних ухилів державної влади. Звісно, індивідуальну ініціативу слід підтримувати й заохочувати; проте чи не витворюють собі християни, які ступили на цей шлях, ідеалізованого образу лібералізму як маніфесту на захист свободи? Вони воліють нового різновиду цього вчення, краще пристосованого до нашої доби, проте надто легко забувають, що філософський лібералізм за самою своєю природою і походженням є хибним наполяганням на автономності кожної людини в її діяльності, мотивах та в реалізації своєї свободи. Це, без сумніву, означає, що й ліберальне вчення вимагає розважливої оцінки християн.

36. Отож, маючи справу з різними ідеологіями, які набувають нової сили, християнинові в його діяльності годиться звертатися по засади та відповідні настанови до Вчительського Уряду Церкви, – щоб уберегтися від зваби, а відтак і від полону ідеологічних систем, чий обмеженість і тоталітарність можуть виявитися надто пізно, якщо не добачати їх у самому їхньому корінні. Виходячи

за межі будь-якої системи, не занедбуючи, однак, служіння братам, християнин, хоч би який шлях обрав, утверджуватиме зосібна християнський внесок у позитивні суспільні перетворення¹⁵.

37. А втім, у наші часи виразніше помічаємо немічність цих ідеологій – саме через ті системи, в яких вони намагаються знайти втілення. Адже і бюрократичний соціалізм, і технократичний капіталізм, і авторитарний різновид демократії явно показують, як складно й нелегко відшукати справедливий та рівноправний для всіх розв'язок великої проблеми людського співжиття. Справді, як їм уникнути матеріалізму, надмірної корисливості або й репресій, коли все це неодмінно з ними пов'язане? Звідси – оті постійні протести, що здійснюються по всіх усядах, наче знамена глибокої душевної стривоженості, оте відродження утопій, що обіцяють перевершити будь-яку ідеологію в розв'язанні сучасних суспільно-політичних проблем. Небезпечно ігнорувати й те, що заклики до побудови якогось примарного суспільства часто є зручним виправданням для тих, що прагнуть уникнути виконання першочергових завдань, занурюючись у світ вигадок та фантазій. Той, хто живе мріями про майбутнє, легко знаходить привід занедбати теперішні обов'язки. І все ж конче слід визнати, що ці теперішні докори суспільству часто пробуджують прозорливість умів, яка дає змогу побачити в теперішності те, що залишалось непоміченим, і водночас спрямовує людство до кращого майбутнього; додаючи впевненості творчій силі людського розуму та серця, підтримує динаміку суспільного розвитку; нарешті, за умови повної відкритості, може вийти назустріч і закликам християнства. Адже Дух Господній, надихаючи людину, оновлену у Христі, невпинно розхитує ті кордони, в яких її думка часто намагається знайти спокій та безпеку, ті межі, що їх вона воліла б покласти своїм трудам. Тоді людину справді проймає сила, яка спонукає її перевершувати всі ідеологічні підходи та системи. У центрі світобудови лежить таїнство людини, яка з плином свого історичного та психологічного розвитку, коли змагаються й чергуються утиски і свобода, тягар гріха і натхнення Духом, усвідомлює себе дитиною Божою. Тоді християнська віра своєю завзятістю цілковито долає дріб'язковість корисливого самолюбства. Зворушений силою Духа Ісуса Христа, Спасителя людства, і зміцнений надією, християнин присвячує себе побудові людського, мирного, справедливого, братнього суспільства, що стане милою жертвою Богові (пор. Рим. 15:16). Справді, «очікування нової землі має не послаблювати, а радше посилювати турботу про доглядання цієї землі,

¹⁵ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 11 // AAS 58 (1966) 1033.

де зростає те тіло нової людської сім'ї, яке вже може дати деякі зариси нового світу»¹⁶.

38. У цьому світі, який улягає спричиненим наукою й технікою змінам, що здатні привести його до нової форми позитивізму, постає й інше, ще вагоміше питання. Людина, намагаючись підкорити природу за допомогою розуму, тут-таки ловить себе на тому, що сама себе замкнула в межах власного розумування; що сама, своєю чергою, стала матеріалом для наукового дослідження. І «науки про людину» таки зазнають сьогодні стрімкого розвитку. З одного боку, вони піддають докорінному переглядові досі загальноприйняті знання про людину чи то як надто емпіричні, чи то як надто теоретичні. З іншого боку, науки про людину, внаслідок обмежености своїх методів та притаманних їм упереджень, у різних обставинах схильні відокремлювати той чи інший аспект людини, прагнучи дати йому пояснення, що претендувало б на універсальність, або принаймні тлумачення, всеохопність якого можна було б захистити із суто кількісного або феноменологічного погляду. Оці потуги звести все до чогось одного засобами науки виказують задум, який несе в собі багато загроз. Адже відводити чільну роль дослідженням та аналізу – це немовби розчленовувати людину і, під виглядом наукового шляху пізнання, позбавляти її можливости пізнавати саму себе у своїй цілості.

39. Не меншою мірою слід звернути увагу і на ті наслідки, до яких можуть призвести науки про людину, даючи поштовх розроблянню суспільних моделей, які згодом насаджуються як науково обґрунтовані норми поведінки. Тоді людина вже й сама стає немовби сировиною, бо ж її бажання та потреби стають керованими, її звичаї зазнають перетворень, та й сама її система цінностей змінюється. Усе це, без сумніву, становить велику загрозу й небезпеку для прийдешнього суспільства та самої людини. Адже хоч усі сходяться на тому, що слід будувати нове суспільство, котре справді служитиме людині, все ж варто передусім усвідомити, про яку саме людину йдеться.

40. Підозру до наук про людину відчувають насамперед християни, проте вона не застає їх незброєними. Адже, як Ми самі писали в енцикліці *Populorum progressio* (п. 13), у цій ділянці Церква може запропонувати кожній цивілізації свої особливі благодіяння: «А що найкращі устремління у Церкві та в людей спільні, і їй завдає великого болю те, що люди часто виявляються розчарованими у своїх надіях, то Церква прагне допомогти їм у досягненні

¹⁶ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 39 // AAS 58 (1966) 1057.

якнайвищого розвитку. Заради цього вона пропонує людям те, що притаманне лише їй, тобто універсальне бачення як самої людини, так і людського становища». Тож чи годиться Церкві протівитися поступові наук про людину і ганити ті досягнення, на які вони претендують? Як і у своєму ставленні до природничих наук, Церква цілковито довіряє таким дослідженням, а тому й християн заохочує брати в них діяльну участь¹⁷. Тому християни, спонукані вимогами науковости у їхньому бажанні краще пізнати людину і водночас просвітлені світлом своєї віри, займаючись науками про людину, зможуть провадити діалог, – який уже нині обіцяє бути плідним, – між Церквою і тими, що працюють у цій новій царині відкриттів. Певна річ, кожна наукова дисципліна спроможна самостійно торкнутися лише якогось одного, хай навіть істинного, аспекту людини: цілісне охоплення та осмислення всіх аспектів для неї недоступне. Та все ж навіть у цих межах науки про людину виконують вагому й корисну функцію, і Церква охоче це визнає. Вони здатні розширити кордони та масштаби людської свободи більше, ніж можна передбачити, виходячи з відомих нині умов. Ці науки до того ж можуть виявитися корисними для християнського вчення про суспільну мораль. Воно, буває, зазнає обмеження та звуження, коли пропонується та чи інша модель суспільства; коли ж буде показано, наскільки непевними та обмеженими є ті норми й цінності, що їх суспільство видавало за досконалі та від самої природи властиві людині, це послужить підкріпленню християнського вчення у його завданні критично оцінювати їх з позиції вищого рівня. Отож ці науки є необхідними, проте аж ніяк не достатніми для пізнання того, що таке бути людиною; вони – неначе мова, що з кожним днем ускладнюється, проте лише поглиблює, а не пояснює таємницю людської сутности, а отже, не може дати відповіді на сокровенні духовні устремління.

41. Людська здатність до досконалішого пізнання дає можливість краще зважити і пояснити те засадниче поняття, яке служить опорою сучасного суспільства, є немовби його першопричиною, правилом і метою, а саме – поняття поступу. Від ХІХ століття західні спільноти, а також численні інші, поєднані з ними різними відносинами, покладали надії на постійно оновлюваний, нескінченний поступ. У ньому вони вбачали прагнення людини визволитися від накладених природою та суспільством обмежень; поступ був для них передумовою і критерієм людської свободи. Широко пропагований завдяки найновішим засобам масової комунікації, а також через потяг до знань і зросле споживання, поступ став немовби загальноприйнятою та всюдисущою

¹⁷ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 36 // AAS 58 (1966) 1054.

ідеологією. Тому нині виникають сумніви щодо цінності і спрямованості самого поняття. Який сенс у цій невгамовній гонитві за поступом, якщо він виявляється примарним щоразу, коли його, здавалося б, уже вдалося досягти? Поступ сам собою, позбавлений будь-яких критеріїв, звісно, не може задовільнити людину. Без сумніву, чути нарікання – і то заслужені – на обмеженість і навіть шкідливість такого економічного поступу, який полягає у суто кількісних показниках; бажаними є й якісні покращення.

Характер міжлюдських стосунків та їхня щирість, ступінь залученості до розподілу обов'язків і відповідальності – усе це, коли йдеться про суспільство майбутнього, не менш показове та вагоме, ніж обсяги й асортимент виробництва та споживання. Здолавши свою пожадливість, своє бажання все зважити й виміряти з погляду економічної ефективності, товарної вартості, впливовості, зиску, – людина тепер воліє замінити ці кількісні критерії такими, як інтенсивність комунікації, поширення науки і культури, взаємне служіння, об'єднання усіх заради спільної справи. Хіба ж не полягає справжній поступ у плеканні моральної свідомості, яка спонукає людину брати на себе ширшу суспільну відповідальність, ставати відкритішою і до інших людей, і до Бога? Для християнина поняття поступу неодмінно заторкує есхатологічне таїнство смерті, адже смерть і воскресіння Христа й натхнення Духа Господнього допомагають людині, щоб вона, пам'ятаючи одержані благодіяння, шукала своєї творчої свободи в істинному поступові й лише в тій надії, яка не засоромить (пор. Рим. 5:5).

42. Нині, коли постає стільки нових питань великої ваги, Церква намагається встановити, в який спосіб вона може задовільняти очікування людей у притаманних їй межах своєї діяльності. Невже винятковість нинішніх труднощів – з огляду чи то на їхній масштаб, чи то на потребу невідкладного реагування – позбавляє людину спромоги розв'язати їх? Супроводжує людину в цьому пошукові соціальне вчення Церкви з усією його внутрішньою снагою. Не беручись зміцнювати своїм авторитетом якусь уже усталену структуру ані пропонувати якийсь наперед заготовлений зразок, воно водночас не зводиться лише до нагадування про загальні принципи; натомість воно зростає через вдумливе вивчення мінливих обставин цього світу під натхненням Євангелія, яке стає джерелом оновлення щоразу, коли його благовість підтверджується в усій її повноті, з усіма її вимогами. Зростає це вчення і завдяки притаманній Церкві чуйності, з якою вона, відкинувши всяку корисливість, виконує обов'язок служіння найслабшим та любови до них. Нарешті, соціальне вчення Церкви черпає сили з її багатосотлітнього досвіду. Усе це дає Церкві можливість у її постійному, невпинному піклуванні впроваджувати сміливі творчі інновації, яких вимагає стан сучасного світу.

43. Звісно, слід установити повнішу справедливість у розподілові благ – чи то в окремих націях, чи то між усіма країнами світу. Щодо міжнародної торгівлі, то тут треба відмовлятися від силових методів і доходити взаємовигідних домовленостей; адже силоміць ніколи не встановити істинної, тривкої справедливості, навіть якщо подекуди зміна позицій унаслідок таких відносин дає змогу відшукати кращі умови для діалогу. До того ж насильство викликає протидію; так народжується конфлікт, який призводить до розгулу беззаконня та надуживань¹⁸. І все ж, як Ми вже часто стверджували, найвищий обов'язок справедливості полягає в тому, щоб кожному народові було вільно просувати власний поступ, заснований на взаємодопомозі й вільний від будь-якого домінування – економічного чи політичного. У цій ділянці постає багато чого трудного та заплутаного, адже в наші часи взаємовідносини так тісно переплетені.

Отож потрібна рішучість, щоб переглянути характер теперішніх стосунків між країнами – чи то йдеться про міжнародний розподіл виробництва, чи про структуру торгівлі, чи то про нагляд за прибутками, чи про монетарну політику (не варто забувати також про спільні благодійні починання) – й поставити під сумнів ті моделі, на які орієнтуються у своєму зростанні заможніші нації; усвідомити і прийняти, що чільну роль слід відвести міжнародному праву; нарешті, оновити міжнародні інституції та підвищити їхню ефективність.

44. Під впливом нових укладів виробництва кордони націй немовби розмиваються і постають нові, міжнаціональні економічні потуги, які, нагромадивши універсальні продуктивні ресурси, нікому не підзвітні щодо способу своїх дій, великою мірою незалежні від національних властей, а тому вільні від будь-яких обмежень, що стосуються спільного блага. Розширюючи свою діяльність, такі приватні інституції можуть сягнути небаченого досі – і неприпустимого – рівня економічного домінування над соціальною, культурною й політичною сферами. Надмірне зосередження ресурсів та влади, що його критикував ще блаженної пам'яті Пій XI у сорокову річницю виходу в світ енцикліки *Rerum novarum*, набуває нових, добре окреслених форм.

45. Людство наших часів прагне визволитися від приневолення та від чужої влади; а визволення це бере початок від внутрішньої свободи, яку їм треба відновити у ставленні до власних цінностей і власних можливостей. Проте досягти її можна лише через любов до інших, яка перевищує саму людину, лише через плекання в собі істинної постави служіння. Інакше-бо – й це очевидно – саме ті ідеології, які чи не найбільше прагнуть революційних перемін,

¹⁸ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 56 і далі // AAS 59 (1967) 285 і далі.

ведуть лише до зміни господарів; а ті нові господарі, домігшись панування, розширюють власні привілеї, скорочують свободи інших, дозволяють утверджуватися новим формам несправедливості.

Справді, у наші часи багато хто ставить під сумнів саму модель громадянського суспільства, адже чимало націй через свої амбіції в конкурентній боротьбі, яка служить їм рушійною силою, зіштовхуючи їх між собою, прагнуть технологічного, економічного, військового домінування. Саме ці амбіції перешкоджають створенню таких структур, які урівноважували б устремління до поступу міркуваннями справедливості, запобігаючи зростанню нерівності, недовіри та взаємопоборювання між людьми – цієї постійної загрози для миру.

46. А втім, чи не проявляється тут вузька обмеженість економіки? Економічна діяльність необхідна: доти, доки служить людській особі, вона сприяє розквіту братерської любові, що є наочним засвідченням допомоги Божого Провидіння¹⁹; дає нагоду встановлювати чітко окреслені відносини між людьми, визнавати їхні права, чинити і приймати благодіяння, утверджувати людську гідність у праці. Хоч економіка – це немовби поле бою, на якому вступають у сутичку і поборюють одна одну різні армії, вона може служити діалогові та стимулювати співпрацю. Їй, проте, загрожує непомірне набирання сили і свободи²⁰. Саме тому конче треба переходити від економіки до політики. Звісно, сам термін «політика» набуває різних тлумачень, які збивають з пантелику, а тому потребують чіткого окреслення; однак усі сходяться на тому, що в соціально-економічній царині – як національній, так і міжнародній – остаточне рішення залишається за політичною владою.

Політична влада – ця природна сув'язь, необхідна для надійної злагожденості суспільства, – має прагнути до забезпечення спільного блага. За умови збереження правомірних свобод особи, родини та суспільних груп вона спроможна забезпечити кожній людині життєві умови, необхідні для досягнення нею повного й істинного блага, яке охоплює і її духовне призначення. Ця влада, звісно, діє в межах своїх повноважень, які можуть дуже відрізнятися у різних націй та народів. Її втручання завжди зумовлене прагненням справедливості й відданістю спільному благові, адже саме в них полягають її найвищий обов'язок та відповідальність. Водночас вона аж ніяк не зазіхає на сферу діяльності індивідів і суспільних груп та на притаманні їм обов'язки, якими вони керуються, долучаючись своєю працею до забезпечення спільного

¹⁹ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 86 // AAS 59 (1967) 299.

²⁰ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 63 // AAS 58 (1966) 1085.

блага. Бо й справді, будь-яка суспільно корисна праця за своєю суттю і природою має підтримувати члени суспільного тіла, але аж ніяк не знищувати чи поглинати їх²¹.

Виконуючи служіння, до якої її покликано, політична влада має бути вільною від часткових інтересів, а натомість брати на себе обов'язок забезпечувати благо всіх людей, навіть виходячи за межі національних кордонів. Ставлення до політики з належною серйозністю на всіх її рівнях: місцевому, регіональному, національному, глобальному – є нічим іншим, як підтвердженням обов'язку кожної людини пізнати справжню сутність і цінність наданого їй вільного вибору і своєю працею зробити внесок на благо міста, нації, всього людства. Політика пропонує важкий та суворий, хай і не єдиний, спосіб виконання важливого християнського обов'язку – служити іншим. Хоч вона, звісно, не може вирішити всіх питань, все ж намагається довести до пуття взаємини між людьми. Її сфера та межі, звісно, широкі й багато чого охоплюють, проте аж ніяк не є всеохопними: коли метою стає вторгнення політики в кожен ділянку, це обертається дуже великою небезпекою. Отож попри те що політика керується власними законами, ті християни, які воліють займатися державною діяльністю, повинні докладати зусиль і труду, щоб їхні рішення узгоджувалися з Євангелієм; в умовах розмаїття правомірних настанов та позицій як особисто, так і колективно засвідчувати істинність і щирість своєї християнської віри, яка дієво спонукає їх безкорисливо служити людям.

47. Перехід до політичної сфери є також виявом того, що вимагають люди нинішньої доби, а саме – більшої участі у виконанні обов'язків та прийнятті рішень. Ця їхня правомірна вимога посилюється мірою підвищення рівня культури, дозрівання у відчутті свободи, повнішого усвідомлення людьми, наскільки вагомим для майбутніх умов життя є те, що ми обираємо вже нині, в ці непевні часи. Наш Попередник, блаженної пам'яті Іван XXIII в енцикліці *Mater et Magistra*²² показує, що доступ до посад і обов'язків є потребою людської природи, що він є надійною та виразною реалізацією свободи й водночас шляхом індивідуального розвитку; а ще він виклав, яким чином слід забезпечити таку співучасть в управлінні в економічній сфері, передусім на виробничих підприємствах²³.

²¹ Див.: Енцикліка *Quadragesimo anno* // AAS 23 (1831) 203; енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 414, 428; Другий Ватиканський собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, пп. 74–76 // AAS 58 (1966) 1095–1100.

²² AAS 53 (1961) 420–422.

²³ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, пп. 68, 75 // AAS 58 (1966) 1089–1090, 1097.

Нині ж це поширюється й на інші сфери, зокрема соціально-політичну: в ній також належить запровадити і зміцнювати збалансованість у розподілі посад та прийнятті рішень. Справді, рішення, що їх доводиться приймати, стають дедалі складнішими, вимагають розгляду щораз численніших думок, а їхні наслідки часто непередбачувані, хоч нові дисципліни й намагаються додати свободі просвітленості в такі критичні моменти. Тому, хоч деколи й треба встановлювати межі, ці труднощі аж ніяк не мусять уповільнювати дедалі ширшого залучення людей до того, щоб виробляти рішення, ухвалювати їх та втілювати в життя. Стримуючи розростання технократії, слід винаходити нові форми народовладдя, які відповідали б вимогам сучасного життя: щоб кожна людина мала не лише право отримувати інформацію та висловлювати свою думку, а й обов'язок брати участь у загальному розподілі посад і обов'язків. Тоді угруповання людей поступово перетворюватимуться в товариства співучасті у спільному житті; тоді свобода – яка надто часто в домаганні повноправності й самостійності стає на заваді свободі інших – зростатиме згідно зі своєю глибинною природою, невіддільною від людяності: щоб кожен хотів долучитися й долучався до творення солідарності у ділах та в житті. А християни вважають, що лише поклавшись на Бога людина знаходить справжню свободу, відновлену в смерті й воскресінні Ісуса Христа.

48. У соціальній сфері Церква завжди воліла виконувати подвійне служіння: по-перше, нести людям світло, допомагаючи їм відшукати істину і знайти безпечний шлях поміж різних звабливих учень; по-друге, з непохитним завзяттям у служінні людям докладати труду до поширення сили Євангелія. Хіба ж не для того, щоб вірно виконувати цей задум, Церква посилає священників, наділених даром апостольства, до робітників? Хіба не для того, щоб священники, цілковито увійшовши в їхнє становище, ставали серед робітників свідками турботи й зичливості Церкви?

Саме тому Ми знову наполегливо заохочуємо діяти всіх християн тими самими словами, якими закликали братися до діла кожне угруповання в енцикліці *Populorum progressio* (п. 81): «Обов'язок мирян – не дармуючи в очікуванні спущених згори норм та приписів, власними добровільними задумами й починаннями досягати того, щоб не тільки мораль і спосіб мислення окремих людей, а й правила та структури громадянського суспільства сповнювалися християнського світогляду». Отож нехай кожен питає себе, що вже зробив і що має ще зробити. Не досить нагадувати людям загальні настанови, декларувати наміри, засуджувати тяжкі кривди, із пророчою зухвалістю виносити судження – усе це не матиме жодної ваги, якщо не поєднуватиметься в кожній людині з живим усвідомленням обов'язку та з чіткою й конкретною дією. Без сумніву, легко звинувачувати інших у теперішньому несправедливому стані

речей, якщо не добачати, що ніхто не без вини і що виправлення вкрай потребує кожна людина. Така смиренність у думках має передувати всьому, адже вона усуває всяку запеклість, усяку схильність до розколів у нашій діяльності, водночас не даючи занепасти силами у виконанні, здавалося б, неосяжного завдання. Послідовники Христа живлять свою надію насамперед тим, що знають: Господь Ісус діє у світі разом з нами, творячи відкуплення своєму Тілові, тобто Церкві, а через нього й усьому людству – відкуплення, яке, породжене хресною жертвою, переможно осяяло ранок дня Воскресіння (пор. Мт. 28:20; Флп. 2:8–11). Дає християнам надію й те, що вони бачать, як інші теж працюють над починаннями, спрямованими до тієї самої мети – справедливості і миру; адже за позірною байдужістю в серці кожної людини неодмінно криється й бажання жити в братерстві, і жага справедливості й миру, яка має бути втамована.

49. Отож посеред усього розмаїття становищ, посад, інституцій кожен має визначити собі, які обов'язки йому виконувати, і добросовісно йти за своїм покликанням. Живучи в середовищі, де різні настанови суперечать одна одній, де поруч із правомірними устремліннями побутують і дуже неоднозначні схильності, християнин повинен ретельно обирати свій шлях, остереігаючись, щоб його підтримка тих чи інших починань не була цілковито безумовною та не йшла всупереч принципам людяності, навіть коли до неї спонукає глибоке почуття солідарності. Якщо він справді бажає виконувати властиву йому роль саме як християнин, у злагоді з власною вірою, – а цього від нього очікують і невіруючі – то має пильнувати у своїй праці, щоб мотиви його дій були явними, щоб широке бачення дозволяло виходити за межі поточних цілей; це дасть можливість уникнути спокуси особистих амбіцій та абсолютної влади, яка є нищівною для свободи.

50. У певних, чітко визначених обставинах, зважаючи на властиве кожному почуття солідарності, слід визнавати правомірність розмаїття у виборі власного шляху, адже одна й та сама християнська віра може спонукати до виконання різних служінь²⁴. Церква запрошує всіх християн до виконання подвійного обов'язку: одухотворювати й оновлювати світ християнським натхненням, щоб удосконалювати його уклад і пристосовувати до справжніх потреб нашого часу. Церква вимагає у Христових вірних, які обирають різні шляхи і між якими, на перший погляд, існує незгода, щоб вони зі взаємною доброзичливістю й повагою намагалися зрозуміти позицію та мотиви одне

²⁴ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 43.

одного; а коли щиро зважать різні способи поведінки й переконаються в їхній порядності, це спонукатиме кожного зодягтися в шати ще глибшої любови, завдяки якій вони, хоч і визнаватимуть розбіжності, все ж зберігатимуть упевненість у можливості узгоджених рішень та об'єднання. Адже те, що об'єднує вірних, сильніше за те, що їх роз'єднує²⁵.

Відомо, що багато хто, будучи немовби вплетеним у сучасний уклад та умови життя, керується насамперед чи то своїми упередженнями, чи то зайнятою позицією, якщо не прагненням забезпечити власні приватні інтереси; інші, навпаки, так глибоко перейняті міжкласовою та міжкультурною солідарністю, що беззастережно переймають погляди й поведінку свого оточення. Тому нехай кожен дбає, щоб перевірити себе (пор. 1 Сол. 5:21) і щоб творити ту істинну свободу у Христі, яка дозволяє відкривати душі людей у їхніх неповторних обставинах до сприйняття того, що є універсальним для всіх.

51. Так само й християнські організації, відповідно до притаманних їм різноманітних форм, нехай беруть на себе обов'язок спільно діяти. Утримуючись від того, щоб замінювати собою інституції громадянського суспільства, вони по-своєму, але водночас перевищуючи те, що властиве лише їм, мають проголошувати чіткі вимоги християнської віри щодо неодмінного справедливого преображення людського суспільства²⁶.

У наші дні більшою мірою, ніж будь-коли, слово Боже звіщатимуть і розумітимуть лише тоді, коли його супроводжуватиме свідчення могутности Святого Духа, який діє у праці Христових вірних, коли ті usługують братам в обставинах, загрозливих для їхнього життя і майбутнього.

52. Ділячись із Тобою, Наш Достойний Брате, цими Нашими роздумами, Ми добре усвідомлюємо, що заторкнули не всі соціальні питання, якими нині перейняті уми віруючих та всіх людей доброї волі. Ще відлунюють у їхніх серцях Наші нещодавні заяви, до яких слід додати й Твоє звернення з нагоди відкриття Другої декади людського розвитку; адже йшлося про обов'язок усіх націй займатися поважним питанням всебічного розвитку людини і примножувати спільні зусилля для його підтримки. Усе викладене вище Ми написали Тобі для того, щоб запропонувати свіжий матеріал Раді мирян та Папській комісії «Справедливість і мир», водночас підбадьорюючи їх у виконанні доруче-

²⁵ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 93.

²⁶ Див.: Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 31 // AAS 57 (1965) 37–38; Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem*, п. 5 // AAS 58 (1966) 842.

ного їм служіння, яке полягає в тому, щоб «пробуджувати увесь Божий народ до повного усвідомлення його служіння в наші часи», а також «поширювати апостольство серед різних народів»²⁷.

Із цими помислами в душі прелюб'язно уділяємо Тобі, Наш Достойний Брате, апостольське благословення.

Дано в Римі при соборі святого Петра 14 травня 1971 року, восьмого року Нашого понтифікату.

Павло VI, Папа

(Переклав з латинської мови Ростислав Паранько)

²⁷ Моту пропріо *Catholicam Christi Ecclesiam* // AAS 59 (1967) 27, 26.

Laborem exercens («Працею своєю»)

Енцикліка Вселенського Архиєрея Івана-Павла II
про людську працю,
в 90-ту річницю *Regim novarum*
(1981 р.)

*Достойним Братам у єпископстві, священникам,
монашим спільнотам,
синам і донькам Церкви та всім людям доброї волі*

*Достойні Брати, любі Сини і Доньки,
бажаю Вам здоров'я та уділяю Вам Апостольське Благословення*

I. Вступ

Людина працею своєю повинна здобувати свій щоденний хліб¹ та докладатися до постійного прогресу науки й техніки, і передусім до безперервного культурного та морального піднесення суспільства, в якому вона живе спільно зі своїми братами. Словом «праця» позначається кожна дія, яку виконує людина, незалежно від її характеристик та обставин, тобто будь-яка діяльність людини, яка може бути і повинна бути визнана працею посеред усього багатства дій, до яких здатна людина і до яких вона схильна за своєю природою та в силу своєї людськості.

Створена на образ і подобу самого Бога (пор. Бут. 1:26) посеред видимого всесвіту для того, щоб підпорядковувала собі землю (там само, 1:28), людина від самого початку *покликана до праці*. Праця є однією з *рис*, яка *вирізняє* людину з-поміж решти створінь, чия діяльність, пов'язана зі збереженням життя, не може назватися працею; тільки людина є здатною до неї, і тільки людина її виконує, наповнюючи водночас працею своє буття на землі. Таким чином, праця несе у собі особливий знак людини і людськості, знак особи,

¹ Див.: Пс. 128 (127):2; Бут. 3:17 і д.; Прип. 10:22; Вих. 1:8–14; Єр. 22:13.

яка діє у спільноті осіб; і цей знак визначає її внутрішню сутність і становить, у певному сенсі, саму її природу.

1. Людська праця в 90-річчя енцикліки *Rerum novarum*

Оскільки 15 травня цього року виповнилося 90 років від часу публікації – стараннями великого Папи «соціальних питань» Лева XIII – енцикліки вирішального значення, яка розпочинається словами *Rerum novarum* («Нові речі»), я хочу присвятити цей документ саме *людській праці*, і ще більше хочу присвятити його *людині* в широкому контексті тієї дійсності, якою є праця. Якщо по суті людина, – як я висловився в енцикліці *Redemptor hominis* («Відкупитель людини», п. 14), опублікованій на початку мого служіння на Римському Престолі святого Петра, – «є першим і головним шляхом Церкви»², і це лежить в основі незбагненого таїнства Відкуплення у Христі, тоді треба невинно повертатися на цей шлях і знову прямувати ним, відкриваючи в різних аспектах усе багатство і водночас усю складність людського існування на землі.

Праця є одним із цих аспектів, споконвічним і засадничим, повсякчас актуальним і таким, що постійно вимагає оновленої уваги та рішучих свідчень. Бо виникають щоразу *нові питання та проблеми*, народжуються щоразу нові сподівання, а також страхи та загрози, пов'язані з тим фундаментальним виміром людського буття, з яким щодня будується людське життя, з якого вона черпає власну особливу гідність, але в якому водночас міститься постійна міра людських зусиль, терпіння, а також кривди та несправедливості, які глибоко проникають у суспільне життя як окремих націй, так і на міжнародному рівні. Якщо правдою є те, що людина завдяки праці своїх рук споживатиме свій хліб (пор. Пс. 127 (128):2), і не лише той хліб щоденний, яким підтримує своє тіло, а й хліб науки та прогресу, цивілізації та культури, – то споконвічною правдою є й те, що вона споживає цей хліб «у поті лица» (Бут. 3:19), тобто не тільки через особисті зусилля і труд, а й у розпалі стількох напружених ситуацій, конфліктів та криз, які, у взаємозв'язку з реаліями праці, вносять потрясіння в життя окремих суспільств і навіть усього людства.

Відзначаємо 90-річчя енцикліки *Rerum novarum* у такий час, коли з'являються нові технологічні, економічні та політичні умови, – які, згідно з думкою багатьох експертів, впливатимуть на світ праці й виробництва не менше, ніж це чинила промислова революція минулого століття, – а саме: впроваджується всеохопна автоматизація в багатьох галузях виробництва; зростають ціни на енергію й первинну сировину; збільшується усвідомлення обмеженості природного насліддя та його нестерпного забруднення; з'являються на політичній

² ААС 71 (1979) 284.

арені народи, які після століть підлеглого існування вимагають свого належного місця серед інших націй та участі у прийнятті міжнародних рішень. Ці нові обставини й нові потреби вимагатимуть реорганізації та перегляду структури сучасної економіки, а також розподілу праці. Такі зміни, на жаль, означатимуть для мільйонів кваліфікованих працівників безробіття, щонайменше тимчасове, або необхідність перекваліфікації; дуже ймовірно, що вони призведуть до сповільнення або менш швидкого зростання матеріального добробуту найбільш розвинених країн; але вони також можуть дати полегшення й надію мільйонам людей, які сьогодні живуть в умовах ганебних та негідних злиднів.

Церква не покликана науково аналізувати можливі наслідки таких змін для людського співжиття. Однак вона вважає своїм завданням завжди наголошувати на гідності та правах трудівників, звертати увагу на ситуації, коли їхні права порушують, а також долучатися до керування цими змінами таким чином, щоб уможливити справжній прогрес людини та суспільства.

2. В органічному розвитку діяльності й соціального вчення Церкви

Безумовно, праця як людська проблема перебуває в самому серці того «соціального питання», до якого протягом майже ста останніх років від часу появи енцикліки в особливий спосіб звертається вчення Церкви, і чимало її починань пов'язані з цим аспектом її апостольської місії. Якщо я бажаю на цьому зосередити нинішні роздуми, то хочу це зробити не якимось інакше, а швидше в органічному зв'язку з усією традицією цього вчення і цих починань. Роблю це також з орієнтацією на Євангеліє, щоб із його скарбу вийняти «нове і старе» (Мт. 13:52). Звісно, праця є «річ давня» – така сама давня, як людина та її життя на землі. Однак загальна ситуація людини в сучасному світі, якщо її розглядати й аналізувати з різних аспектів: географічних, культурних та цивілізаційних, – вимагає відкривати *нові значення людської праці* й окреслювати *нові завдання*, які в цій ділянці стоять перед кожною людиною, родиною, перед окремими народами, усім людством і, врешті-решт, перед самою Церквою.

Протягом тих років, що минули від публікації енцикліки *Rerum novarum*, соціальне питання не переставало виходити з-під уваги Церкви. Про це свідчать численні документи Магістеріуму, видані як Понтифіками, так і Другим Ватиканським Собором; свідчать і послання багатьох Єпископських Конференцій; про це промовляють діяльність різних інтелектуальних осередків та різні апостольські починання чи то на міжнародному рівні, чи на рівні помісних Церков. Нелегко тут перелічити детально усі прояви живого зацікавлення Церкви і християн соціальним питанням, оскільки вони є дуже численними.

В результаті рішення Собору головним координаційним центром у цій ділянці стала *Папська рада «Справедливість і мир»*, яка має свої представництва в окремих Єпископських Конференціях. Назва цієї інституції є дуже промовистою: вона вказує на те, що соціальне питання слід розглядати в його цілісному вимірі. Зобов'язання на користь справедливості мають бути тісно пов'язані із зобов'язанням на користь миру в сучасному світі. Безумовно, на користь цього подвійного зобов'язання промовив болючий досвід двох великих світових воєн, які протягом останніх 90 років похитнули ситуацію в багатьох країнах як на Європейському континенті, так і, принаймні частково, на інших континентах. На його користь промовляють, особливо після Другої світової війни, постійна загроза ядерної війни і перспектива жахливого самознищення, що з неї виникає.

Якщо простежити далі за *головною лінією розвитку документів* Верховної Влади Церкви (Магістеріуму), то знаходимо в них явне підтвердження саме такої постановки проблеми. Головну позицію серед них, якщо йдеться про питання миру у світі, займає енцикліка *Paxem in terris* («Мир на землі») Івана XXIII. Коли ж мова йде про розвиток питання соціальної справедливості, то зауважуємо, що в проміжку часу від *Rerum novarum* до енцикліки *Quadragesimo anno* («Сорококовий рік») Пія XI вчення Церкви зосереджується передусім на справедливому вирішенні так званого «робітничого питання» в межах окремих народів, а на наступному етапі воно розширює свій горизонт до вимірів усього світу. Непропорційний розподіл багатств і злиднів, існування розвинених та нерозвинених країн і континентів вимагають вирівнювання ситуації й пошуку шляхів справедливого розвитку для всіх. У цьому напрямі розвивається вчення, що міститься в енцикліці *Mater et Magistra* («Мати і Вчителька») Івана XXIII, в Душпастирській конституції про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* («Радість і надія») Другого Ватиканського Собору, а також в енцикліці *Populorum progressio* («Поступ народів») Павла VI.

Цей напрям розвитку вчення та зацікавлення Церкви соціальним питанням цілком відповідає об'єктивному визначенню стану речей. Якщо в минулому у центрі такого питання стояло висвітлення переважно проблеми «класу», то в пізніші часи на перше місце виходить проблема «світу». Було розглянуто, отже, не лише сферу класу, а всесвітню сферу нерівності й несправедливості – і, як наслідок, не лише класовий, а й світовий вимір завдань на шляху, що веде до здійснення справедливості в сучасному світі. Цілісний аналіз сучасної всесвітньої ситуації ще повніше і глибше виявив сенс попереднього аналізу соціальної несправедливості й підкреслив те значення, що його сьогодні треба надати зусиллям з відновлення справедливості на землі; він не приховував існування несправедливих структур, а домагався розгляду їх і перетворення в універсальному вимірі.

3. Проблема праці – ключ до соціального питання

Посеред усіх тих процесів – чи то розпізнавання об'єктивної суспільної дійсності, а чи вчення Церкви про складне й багатогранне соціальне питання – *проблема людської праці* виникає, звичайно, багато разів. Вона є, в певному сенсі, сталим складником як суспільного життя, так і вчення Церкви. Однак у цьому вченні увага до згаданої проблеми виходить далеко за межі останніх дев'яноста років. Соціальна доктрина Церкви, по суті, має своє джерело у Святому Письмі, починаючи з книги Буття, і зокрема в Євангеліях та Посланнях апостолів. Вона від самого початку була складовою частиною вчення Церкви – її уявлення про людину та її життя в суспільстві, а особливо про її суспільну мораль, опрацьовану відповідно до потреб різних епох. Ця традиційна спадщина була успадкована і розвинута папськими повчаннями про сучасне «соціальне питання», починаючи з енцикліки *Rerum novarum*. В цьому контексті питання людської праці щоразу розглядали більш поглиблено й осучаснено, зберігаючи незмінно ту підвалину християнської правди, яку можна назвати споконвічною.

Якщо в теперішньому документі ми знову повертаємося до цієї проблеми – зрозуміло, не маючи наміру торкнутися всіх аргументів, що її стосуються, – то не з метою зібрати й повторити все те, що вже міститься у вченні Церкви, а радше щоб підкреслити – можливо, більше, ніж було здійснено дотепер, – той факт, що *людська праця є ключем*, і, мабуть, *найсуттєвішим ключем* усього соціального питання, якщо намагаємося справді розглядати його з точки зору блага людини. І якщо розв'язання, а точніше поступове вирішення, соціального питання, яке постійно виникає та стає дедалі складнішим, треба шукати в напрямі, в якому «людська родина прагне зробити своє життя гуманнішим»³, то саме отой ключ, яким є людська праця, набуває принципового і вирішального значення.

II. Праця і людина

4. У книзі Буття

Церква переконана, що праця є фундаментальним виміром людського буття на землі. Вона утверджується у цьому переконанні, беручи до уваги усю спадщину багатьох наук, присвячених людині: антропології, палеонтології, історії, соціології, психології тощо – всі вони, схоже, безперечно свідчать про

³ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 38 // AAS 58 (1966) 1055.

цю реальність. Церква, однак, черпає це своє переконання передусім із джерела об'явленого Божого Слова – а отже, те, що є переконанням розуму, одночасно набуває характеру переконання віри. Причина полягає в тому, що Церква, і це варто тут зазначити, вірить у людину: вона думає про людину і звертається до неї не лише у світлі історичного досвіду, не лише за допомогою численних методів наукового пізнання, а насамперед у світлі об'явленого слова Бога Живого. Звертаючись до людини, вона намагається висловити той одвічний задум і те непізнане призначення, що їх Живий Бог, Творець і Відкупитель, пов'язав з людиною.

Церква знаходить уже на перших сторінках книги Буття джерело того переконання, що праця є фундаментальним виміром людського буття на землі. Аналіз цього тексту допомагає нам усвідомити, що в ньому – іноді в архаїчний спосіб вияву думки – висловлені основні істини про людину, вже в контексті таїнства сотворення світу. Це ті істини, які від початку визначають суть людини і простежують головні лінії її буття на землі чи то в стані первісної праведності, а чи й тоді, коли гріх розриває первісний союз Творця зі своїм творінням, людиною. Коли людина, створена «на образ Божий... чоловіком і жінкою» (Бут. 1:27), чує найперший наказ Бога: «Будьте плідні й множтеся і наповняйте землю та підпорядкуйте її собі» (Бут. 1:28), навіть якщо ці слова виразно і безпосередньо не посилаються на працю, вони вже непрямо вказують, поза будь-яким сумнівом, на працю як на діяльність, що її людина повинна здійснювати у світі. Справді, ці слова вказують на її глибинну суть. Людина є образом Бога, серед іншого, й завдяки дорученню, отриманому від свого Творця, щоб підпорядкувати собі землю, панувати над нею. Виконуючи це доручення, людина, кожна людська істота, віддзеркалює в собі дію самого Творця всесвіту, стає співтворцем світу.

Праця, яку розуміють як «перехідну» діяльність, тобто таку, яка, беручи початок у людині-суб'єкті, спрямована на зовнішній об'єкт, передбачає особливе панування людини над «землею», що його вона, своєю чергою, підтверджує і розвиває. Очевидно, що під терміном «земля», про який ідеться в біблійному тексті, слід розуміти насамперед той фрагмент видимого всесвіту, мешканцем якого є людина; однак, розширюючи це уявлення, можна розуміти під ним увесь видимий світ, оскільки він перебуває в межах впливів людини та її пошуків для задоволення власних потреб. Слова «підпорядкуйте собі землю» мають величезну сферу застосування. Вони вказують на всі ресурси, що їх земля (й опосередковано видимий світ) приховує в собі і які завдяки свідомій діяльності людини можуть бути відкриті й належним чином використані нею. Тож слова, вміщені на самому початку Біблії, *ніколи не перестають бути актуальними*. Вони рівнозначно охоплюють усі минулі епохи цивілізації й економіки, як і всю сучасну дійсність та майбутні фази розвитку,

які певною мірою, можливо, вже окреслюються, однак здебільшого залишаються ще для людини незвіданими та закритими.

Якщо іноді кажуть про періоди «пришвидшення» в економічному житті й цивілізації людства чи окремих націй, пов'язуючи ті «пришвидшення» з прогресом науки і техніки, а особливо з відкриттями, визначальними для соціально-економічного життя, то можна водночас сказати, що жодне з отих «пришвидшень» не перевершує сутнісного змісту того, що було сказано в тому прадавньому біблійному тексті. Стаючи – завдяки своїй праці – щораз більше володарем землі й підтверджуючи – знову ж таки працею – своє панування над видимим світом, людина в будь-якому випадку і на кожному етапі цього процесу залишається на лінії первісної постанови Творця, тобто безумовно й нерозривно залишається пов'язаною з тим фактом, що була створена, як чоловік і жінка, «на образ Божий». Цей процес є водночас *універсальним*, тобто охоплює всіх людей, всі покоління, кожен етап економічного й культурного розвитку, – і при цьому процесом, який відбувається *в кожній людині*, в кожному свідомому людському суб'єктові. Всі й кожен одночасно охоплені ним. Всі й кожен відповідною мірою та безліччю способами беруть участь у цьому гігантському процесі, завдяки якому людина «підпорядковує собі землю» своєю працею.

5. Праця в об'єктивному значенні: техніка

Ця універсальність і водночас багатогранність процесу «підпорядкування землі» проливає світло на людську працю, оскільки панування людини над землею звершується в праці й через працю. Таким чином, стає явним розуміння *праці в об'єктивному значенні*, що знаходить своє вираження в різних епохах культури та цивілізації. Людина вже через те панує над землею, що приручає тварин, вирощуючи їх та отримуючи необхідну їжу й одяг для себе, а також через те, що може видобувати із землі та моря різні природні ресурси. Набагато більше, однак, людина «підпорядковує собі землю», коли починає її обробляти і згодом переробляє її плоди, пристосовуючи їх до власних потреб. Сільське господарство, таким чином, є первинною ланкою економічної діяльності, а також, з допомогою людської праці, незамінним фактором виробництва. Промисловість, своєю чергою, завжди полягатиме у поєднанні земних багатств – чи то живих ресурсів природи, чи продуктів сільського господарства, чи мінеральних або хімічних ресурсів – і праці людини, фізичної чи інтелектуальної. Це справджується, певною мірою, і для так званої сфери послуг, і в галузі теоретичних чи прикладних досліджень.

Сьогодні у промисловості та сільському господарстві діяльність людини в багатьох випадках уже не є виключно ручною працею, оскільки зусиллю рук

і м'язів допомагає робота щораз *досконаліших машин та механізмів*. Не тільки в промисловості, а й у сільському господарстві ми є свідками трансформацій, що стали можливими завдяки поступовому та невпинному розвитку науки і техніки. В історичному сенсі це загалом спричинило великі поворотні моменти у розвитку цивілізації, від зародження «індустріальної епохи» до наступних етапів розвитку завдяки новим технологіям, як-от електроніка чи мікропроцесори останніми роками.

Може здатися, що в промисловому процесі «працює» машина, в той час як людина лише обслуговує її, роблячи можливою її роботу та різним чином підтримуючи її функціонування; також вірно, що саме з цієї причини промисловий розвиток створює основу для того, щоб по-новому поставити питання людської праці. Як перша індустріалізація, що підняла так зване «робоче питання», так і подальші виробничі зміни красномовно демонструють, що навіть в епоху дедалі більш механізованої «праці» *справжнім суб'єктом праці залишається людина*.

Розвиток промисловості і різних пов'язаних з нею секторів, аж до найсучасніших електронних технологій, особливо у сфері мініатюризації, інформатики, телематики та інших, вказує, яку величезну роль у взаємодії суб'єкта та об'єкта праці (в широкому сенсі цього слова) відіграє союзниця праці, народжена з людської думки, – техніка. Розглянута в цьому випадку не як уміння чи здатність до праці, а як *сукупність інструментів*, якими людина користується у власній праці, техніка, без сумніву, є союзницею людини. Вона їй полегшує працю, вдосконалює, пришвидшує та примножує її. Вона сприяє зростанню кількості продуктів праці, а також удосконалює якість багатьох із них. Проте фактом є й те, що в деяких випадках техніка зі союзниці може також перетворитися мало не в супротивницю людини, як-от коли механізація праці «витісняє» людину, забираючи в неї будь-яке особисте задоволення, стимул до творчості й відповідальності; коли вона позбавляє зайнятості багатьох робітників, працевлаштованих раніше, або ж коли через триумф механізації зводить людину до якості свого слуги.

Якщо біблійні слова «підпорядкуйте собі землю», адресовані людині від початку, розуміти в контексті всієї новітньої епохи, індустріальної та постіндустріальної, то, безсумнівно, вони містять у собі також *відношення до техніки*, до того світу механізмів і машин, які є плодом праці людського інтелекту та історичним підтвердженням панування людини над природою.

Остання епоха історії людства, а особливо деяких суспільств, приносить із собою справедливе утвердження техніки як основного коефіцієнта економічного прогресу; водночас із цим утвердженням виникали і щоразу знову виникають істотні питання щодо розгляду праці людини відносно до її суб'єкта, яким є якраз людина. Ці питання містять у собі особливий *етичний та етико-*

соціальний зміст і напругу, тому вони становлять постійний виклик для багатьох інституцій, держав та урядів, для міжнародних систем і організацій; вони також є певним викликом для Церкви.

6. Праця в суб'єктивному значенні: людина – суб'єкт праці

Щоб продовжити аналіз праці у взаємозв'язку зі словами Біблії, згідно з якими людина повинна підпорядкувати собі землю, треба зосередити увагу на праці в суб'єктивному значенні набагато більше, ніж це зроблено, посилаючись на об'єктивний зміст праці, торкаючись тим самим тієї широкої проблематики, яка чудово і детально відома вченим у різних галузях, а також самим людям праці відповідно до їхніх спеціалізацій. Якщо слова книги Буття, на які є посилання в цьому аналізі, опосередковано говорять про працю в об'єктивному значенні, то тим самим вони також говорять про суб'єкта праці; і те, що вони кажуть, є дуже красномовним і має велике значення.

Людина повинна підпорядкувати собі землю, повинна домінувати над нею, бо, як «образ Божий», вона є особистістю, тобто суб'єктивною істотою, здатною діяти продумано та раціонально, самостійно вирішувати й бути схильною до самореалізації. Як особа людина є суб'єктом праці. Як особа вона працює, виконує різні дії, потрібні для робочого процесу; і всі вони, незалежно від об'єктивного змісту, мають служити реалізації її людськості, здійсненню покликання бути людиною з огляду на саму людську природу. Основні істини на цю тему нещодавно були згадані на Другому Ватиканському Соборі в конституції *Gaudium et spes*, особливо в I главі, присвяченій покликанню людини.

Отже, «панування», про яке опосередковано говорить біблійний текст, стосується не лише об'єктивного виміру праці, воно водночас вводить нас у розуміння її суб'єктивного виміру. Праця як процес, за допомогою якого людина і весь людський рід підпорядковують собі землю, лише тоді відповідає фундаментальній концепції Біблії, коли в цьому суцільному процесі людина виявляє і утверджує себе як *та, що «панує»*. Це панування, у певному сенсі, відноситься до суб'єктивного виміру навіть більше, ніж до об'єктивного: цей вимір зумовлює саму *етичну сутність* праці. Насправді немає сумніву, що людська праця має свою етичну цінність, яка прямо й безпосередньо пов'язується з тим фактом, що той, хто її виконує, є особистістю, свідомою і вільною, тобто суб'єктом, який вирішує сам за себе.

Ця істина, що певним чином становить собою основний і споконвічний стрижень християнського вчення про людську працю, мала і має первинне значення для постановки важливих соціальних проблем у вимірах цілих епох.

Антична епоха вносила типову диференціацію людей на верстви з огляду на тип праці, яку вони виконували. Праця, що вимагала використання фізичної

сили, роботи м'язів і рук, вважалася не гідною вільних людей, тому була призначена для виконання рабами. Християнство, розширюючи деякі аспекти цього питання, властиві вже Старому Завітові, здійснило фундаментальну трансформацію цієї концепції, починаючи від змісту євангельського послання, а передусім від факту, що Той, Хто був Богом, став подібним до нас у всьому (пор. Євр. 2:17; Флп. 2:5–8), присвятив більшу частину своїх років життя на землі ручній праці за верстатом теслі. Це є найбільш красномовним «Євангелієм праці», оскільки свідчить про те, що основою для визначення цінності людської праці має бути насамперед не вид здійснюваної праці, а те, що її виконавець є особистістю. Тож джерела гідності праці слід шукати передусім у її суб'єктивному вимірі, а не в об'єктивному.

При такому розумінні зникає сама по собі основа античної диференціації людей на верстви з огляду на тип праці, здійснюваної ними. Це не означає, що людська праця, з об'єктивної точки зору, взагалі не може й не повинна бути оцінена і кваліфікована. Це означає лиш те, що *першою основою цінності праці є сама людина* – її суб'єкт. Із цим відразу пов'язується дуже важливий висновок етичного характеру: хоч правдою є те, що людина призначена й покликана до праці, проте насамперед праця є «для людини», а не людина «для праці». Цей висновок справедливо підтверджує першість суб'єктивного значення праці. Виходячи з таких міркувань і припускаючи, що різні види робіт, здійснюваних людьми, можуть мати більшу чи меншу об'єктивну цінність, підкреслюємо, що кожна з них вимірюється передусім *мірою гідності* безпосереднього суб'єкта праці, тобто особи, *людини, яка її здійснює*. З іншого боку, незалежно від того, яку працю виконує людина, і навіть коли припустити, що саме праця є метою діяльності, інколи надто вимогливою, – ця мета не має вирішального значення сама у собі. Насправді у підсумку *метою праці*, будь-якої праці, яку виконує людина: чи то у вигляді «послуг», чи більш одноманітної, чи ще більш маргінальної, якщо судити за шкалою загального способу оцінювання, – метою її завжди залишається *сама людина*.

7. Загроза правильному порядку цінностей

Саме такі основні твердження про працю раз у раз виникали з багатства християнської істини, особливо із самого послання «Євангелія праці», створюючи підвалини нового способу мислення, оцінювання та поведінки людей.

У сучасну епоху, з початком індустріальної ери, християнська істина про працю була змушена протиставлятися різним течіям *матеріалістичного та економічного* мислення. Деякі прихильники таких ідей розуміли і розглядали працю як своєрідний «товар», що його трудівник – зокрема, робітник промисловости – «продає» працедавцеві, який водночас є власником капіталу,

тобто праця входить у сукупність інструментів праці та засобів, які роблять можливим виробництво. Такий спосіб розуміння праці був поширений, зокрема, у першій половині XIX століття. Пізніше такі формулювання втратили значення, поступившись місцем гуманнішому способу мислення та оцінки праці. Взаємодія між людиною праці та сукупністю інструментів і засобів виробництва породжувала еволюцію різних форм капіталізму – паралельно до різних форм колективізму, – куди долучилися інші соціально-економічні елементи відповідно до нових конкретних обставин, як-от: діяльність асоціацій робітників та органів державної влади, виникнення великих транснаціональних компаній. І все ж *небезпека* трактування праці як «товару *sui generis*» або як безіменної «сили», необхідної для виробництва (йдеться про «робочу силу»), *існує завжди*, зокрема тоді, коли суспільний погляд на економічну проблематику визначається передумовами економічного матеріалізму.

Систематичну можливість для такого способу мислення та оцінки і в певному сенсі навіть спонукання до нього сформував пришвидшений процес розвитку однобічно матеріалістичної цивілізації, в якій першочергове значення надають об'єктивному вимірові праці, тоді як суб'єктивний вимір – усе те, що опосередковано або безпосередньо пов'язане із самим суб'єктом праці, – залишається на задньому плані. У всіх подібних випадках та в кожній схожій соціальній ситуації виникає плутанина, навіть порушення порядку, встановленого вже на початку словами книги Буття: тобто *людину трактують як інструмент виробництва*⁴, в той час як її єдину, незалежно від виконуваної праці, слід трактувати як ефективного суб'єкта і справжнього творця. Якраз таке порушення порядку – незалежно від того, в ім'я якої програми та під якою назвою здійснюється, – може заслуговувати (у значенні, роз'ясненому нижче) на назву «капіталізм». Відомо, що капіталізм має визначене історичне значення як система, саме економічно-соціальна система, протилежна «соціалізму» чи «комунізму». Але з огляду на аналіз головної реальності всього економічного процесу – і насамперед структури виробництва, якою якраз і є праця, – слід визнати, що помилка первісного капіталізму може повторюватися всюди, де людину трактуватимуть, іноді нарівні зі сукупністю матеріальних засобів виробництва, як інструмент, а не – як це відповідає справжній гідності її праці – як суб'єкта й автора, а отже, як справжню мету всього виробничого процесу.

З цього зрозуміло, що аналіз людської праці, зроблений у світлі біблійних слів, які стосуються «панування» людини над землею, проникає у сам центр етико-соціальної проблематики. Це розуміння мало б також знайти *центральне місце у всій сфері соціальної та економічної політики*, як у межах окремих країн, так і в ширшому контексті міжнародних та міжконтинентальних

⁴ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 119 // AAS 23 (1931) 221.

відносин, особливо коли йдеться про напругу, що виникає у світі не лише на осі «Схід – Захід», а й на осі «Північ – Південь». Саме на такі виміри сучасної етико-соціальної проблематики рішуче звертали увагу як Іван XXIII в енцикліці *Mater et Magistra*, так і Павло VI в енцикліці *Populorum progressio*.

8. Солідарність робітників

Якщо йдеться про працю людини у фундаментальному вимірі її суті, тобто про людину-особу, яка здійснює певну працю, то з цієї точки зору необхідно зробити хоча б коротку оцінку розвитку подій, що минули за ті дев'яносто років з часу *Rerum novarum*, стосовно до суб'єктного аспекту праці. Хоч фактично суб'єкт праці завжди залишався той самий, тобто людина, проте в об'єктному сенсі виникали значні розбіжності. Якщо з огляду на суб'єкт можна сказати, що праця єдина (єдина й водночас неповторна), то, навпаки, з огляду на її об'єктну спрямованість слід зазначити, що існує багато різних видів праці. Розвиток людської цивілізації приносить із собою в цій сфері постійне збагачення. Однак водночас не можна не помітити, що в процесі цього розвитку не лише з'являються нові різновиди праці, а й деякі зникають. Приймаючи те, що загалом це є нормальним явищем, необхідно, однак, зважити, чи не закрдаються в ньому якоюсь мірою також певні порушення, які з етико-соціальних причин можуть бути небезпечними.

Власне кажучи, через таку потужну аномалію у минулому столітті виникло так зване «робітничє питання», яке іноді визначають як «пролетарське питання». Це питання – через пов'язані з ним проблеми – породило справедливу соціальну реакцію, зумовило виникнення і майже вибух великого пориву солідарности між робітниками, передусім між працівниками промислової сфери. Заклик до солідарности і спільних дій, започаткований працівниками передусім секторальної, монотонної, деперсоналізованої праці в промислових комплексах, де машина зазвичай домінує над людиною, – був дуже цінний і красномовний з погляду соціальної етики. Це була реакція проти деградації людини як суб'єкта праці й водночас проти нечуваної експлуатації у сфері заробітку, умов праці та соціального забезпечення особи працівника. Ця реакція об'єднала світ робітників у громаду, що характеризується великою солідарністю.

Слідом за енциклікою *Rerum novarum* та багатьма подальшими документами Магістеріуму Церкви треба відверто визнати, що реакція проти несправедливої системи та кривди, яка «кричала до неба про помсту»⁵ й тяжіла над людиною праці в той період бурхливої індустріалізації, була виправданою

⁵ Пор.: Втор. 24:15; Як. 5:4; також Бут. 4:10.

з точки зору суспільної моралі. Такому станові речей сприяла ліберальна суспільно-політична система, яка, згідно зі своїми економічними засадами, підтримувала й забезпечувала економічну ініціативу лише одноосібних власників капіталу, але не дбала як слід про забезпечення прав робітника, стверджуючи, що праця людини є лише інструментом виробництва, а капітал є основою, коефіцієнтом і метою виробництва.

Відтоді солідарність робітників, а також чітке та вимогливіше усвідомлення їхніх прав з боку інших людей, у багатьох випадках призвели до глибоких змін. Було винайдено різні нові системи. Розвинулися різні форми неокapіталізму та колективізму. Іноді робітники можуть брати участь і фактично беруть участь в управлінні виробництвом підприємств та в контролюванні його. За посередництвом відповідних асоціацій вони впливають на умови та оплату праці, а також на соціальне законодавство. Але в той самий час різні ідеологічні та владні системи, а також нові відносини, що виникли на різних рівнях людського співіснування, зберегли стару та створили нову різючу несправедливість. На глобальному рівні розвиток цивілізації й комунікацій дав змогу повніше діагностувати умови життя і праці людини по всій землі. Але він також виявив інші види несправедливості, набагато більші, ніж ті, які в минулому столітті стимулювали об'єднання робітників до особливої солідарності в робітничому світі – не лише в тих країнах, які вже певним чином завершили процес промислової революції, а й у країнах, де первинним завданням праці не перестав бути обробіток землі чи інші близькі до нього заняття.

Рухи солідарності у сфері праці – солідарності, яка ніколи не має бути закритою для діалогу та співпраці з іншими, – можуть також бути необхідними в умовах тих соціальних верств, які раніше не були включені в них, але зазнають у своїх соціальних системах та в мінливих обставинах життя *реальної «пролетаризації»* або навіть фактично вже перебувають у стані «пролетаріату», який, хоч іще не названий цим іменем, насправді є таким, що його заслуговує. В такому стані можуть перебувати також певні категорії чи групи «трудої інтелігенції», особливо тоді, коли завдяки дедалі ширшому доступу до освіти щораз більше зростає кількість людей, які здобули дипломи, але зменшилася потреба в їхній праці. Цього роду *безробіття інтелігенції* настає або зростає тоді, коли доступна освіта не орієнтується на рід занять чи послуг, яких справді потребує суспільство, чи й тоді, коли праця, що вимагає освіти (принаймні професійної), є менш затребуваною чи гірше оплачуваною, ніж звичайна фізична праця. Очевидно, що освіта сама по собі завжди є цінністю і важливим збагаченням людської особистості, проте все ж певні процеси «пролетаризації» залишаються можливими незалежно від цього факту.

Тому *слід і надалі не випускати з уваги суб'єкта праці* та умови, в яких він живе. Для досягнення соціальної справедливості в різних куточках світу,

в різних країнах та у відносинах між ними необхідні щоразу нові *рухи солідарності задля* робітників та *солідарності з* робітниками. Така солідарність має незмінно з'являтися там, де цього вимагають соціальний занепад суб'єкта праці, експлуатація працівників та зростання злиднів і навіть голоду. Церква активно залучена до справи солідарності, бо вважає це своєю місією, своїм служінням, виявом вірності Христові – бути справді «Церквою вбогих». А «вбогі» з'являються під різним виглядом, у різних місцях та в різний час, у багатьох випадках – як *наслідок порушення гідності людської праці*: тому що обмежено можливості працювати, тобто внаслідок загрози безробіття, і тому, що знецінено працю та права, які з неї випливають, зокрема право на справедливую заробітну платню, на безпеку особи працівника та його родини.

9. Праця: гідність людської особи

Залишаючись у перспективі людини як суб'єкта праці, варто заторкнутися, принаймні коротко, деякі питання, які *глибше визначають гідність людської праці*, тому що вони дають можливість повніше охарактеризувати властиву їй моральну цінність. Це варто робити, постійно маючи перед очима те біблійне покликання «підпорядковувати землю» (пор. Бут. 1:28), в якому висловлено волю Творця, щоб праця уможливила людині досягти властивого їй «панування» у видимому світі.

Той основний та первісний задум Бога стосовно людини, яку Він створив на свій образ, на свою подобу (пор. Бут. 1:26), не був переглянутий і скасований навіть тоді, коли людина після порушення первісного союзу з Богом почула слова: «В поті лиця твого їстимеш хліб твій» (Бут. 3:19). Ці слова стосуються труду, іноді дуже важкого, що з того часу супроводжує людську працю, однак вони не міняють того факту, що праця – це шлях, на якому людина здійснює «панування», властиве їй у видимому світі, «підпорядковуючи собі землю». Важкий труд є загальновідомим фактом, бо людство постійно зазнає його. Знають про це робітники, які виконують фізичну роботу, інколи у винятково важких умовах. Знають про це не тільки селяни, які проводять довгі дні у праці на землі, яка іноді родить «терня і будяки» (Євр. 6:8; пор. Бут. 3:18), а й гірники в шахтах або каменоломнях, металурги біля своїх доменних печей, будівельники – люди, що працюють нерідко в умовах, де можна втратити життя чи працездатність. Знають про це також ті, що займаються розумовою працею; знають учені; знають люди, на яких лежить велика відповідальність за рішення, що матимуть велике суспільне значення. Про це знають лікарі й медсестри, що день і ніч піклуються про хворих. Знають жінки, що іноді без належного визнання з боку суспільства чи навіть власної родини щодня несуть на собі труди й відповідальність за дім і виховання дітей. *Про це знають*

усі робітники, а оскільки праця є універсальним покликанням, то знають усі люди.

Однак попри свою многотрудність – а в певному сенсі саме завдяки цьому – праця є благом для людських істот. Якщо воно має в собі ознаки «важкого блага», за термінологією св. Томи⁶, це не виключає того, що воно як таке є благом для людини. І воно є не тільки «корисним» благом, чи таким, яким «треба скористатися», а й «гідним» благом, тобто таким, що відповідає гідності людини, що цю гідність висловлює та поглиблює. Якщо ми хочемо краще уточнити етичне значення праці, то слід пам'ятати передусім цю істину. Праця є благом для людини – благом для її людської сутності, бо завдяки праці людина не лише перетворює природу, пристосовуючи її до власних потреб, а й досягає сповнення як людина, стає, в певному сенсі, «ще більше людиною».

Без урахування цих міркувань не можна зрозуміти значення чесноти працелюбності, зокрема неможливо зрозуміти, чому працелюбність мала б бути чеснотою: бо чеснотою як моральною схильністю називаємо те, завдяки чому людина стає доброю як людина⁷. Цей факт зовсім не змінює виправданих побоювань, щоб у праці, завдяки якій *матерія* стає *облагородженою*, сама людина не зазнала *применшення* власної гідності⁸. Адже відомо, що працю можна по-різному використати *проти людини*: можна покарати людину системою примусової праці в *таборах*; з праці можна зробити засіб гноблення людини; врешті, можна по-різному експлуатувати людську працю, тобто робітника. Все це свідчить на користь морального обов'язку об'єднати працелюбність як чесноту із таким *суспільним порядком праці*, який дасть людині можливість стати «ще більше людиною» і більше не принижувати себе через працю, не лише виснажуючи фізичні сили (що принаймні певною мірою неминуче), але насамперед підриваючи властиві людині гідність і суб'єктність.

10. Праця і суспільство: родина, народ

Після того як ми визначили особовий вимір людської праці, перейдімо до другого кола цінностей, які з нею невід'ємно єднаються. Праця становить основу, на якій базується сімейне життя, що є природним правом і покликанням людини. Ці два кола цінностей – один пов'язаний із працею, а другий походить із сімейного характеру життя людини – мають правильно між собою єднатися і взаємно проникати одне в одного. Праця є іноді умовою заснування

⁶ Див.: *Summa Theologiae*, I-II, q. 40, a. 1, c; I-II, q. 34, a. 2 ad 1.

⁷ Там само.

⁸ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, пп. 23, 28, 61, 63, 84, 101, 119 // AAS 23 (1931) 221–222.

родини, бо остання вимагає засобів для утримання, що їх людина набуває звичайним шляхом, за посередництвом праці. Праця і працьовитість зумовлюють також увесь процес виховання в сім'ї саме тому, що кожний «стає людиною», між іншим, завдяки праці. А те «ставання людиною» означає, власне кажучи, мету всього процесу виховання. Тут вочевидь відіграють роль, у певному сенсі, два аспекти праці: те, що вона надає можливості для життя й утримання сім'ї; і те, що завдяки їй здійснюються головні завдання сім'ї, особливо виховання. Проте ці два аспекти праці поєднуються і в різних пунктах взаємодоповнюються.

Загалом слід нагадати і ствердити, що сім'я являє собою один з найважливіших відправних пунктів, згідно з яким треба формувати суспільно-етичний лад людської праці. Доктрина Церкви завжди приділяла цій справі особливу увагу, і в цьому документі ми ще до неї повернемося. Бо сім'я є тією спільнотою, яка може існувати завдяки праці й одночасно вона є першою внутрішньою школою праці кожної людини.

Третє коло цінностей, що вимальовується в цій перспективі – в перспективі суб'єкта праці, – стосується того великого суспільства, до якого людина належить на основі особливих зв'язків культури й історії. Таке суспільство, – хоч воно, може, ще й не дозріло до форми єдиного народу, – є не тільки великим, хоч і не безпосереднім, «вихователем» кожної людини (адже всі виховуються в сім'ї на основі того змісту і тих цінностей, що складають цілість культури певного народу); є воно також великим історичним і суспільним втіленням праці цілих поколінь. Тож людина поєднує свою найглибшу людську ідентичність із належністю до свого народу, розуміючи свою працю як помноження спільного блага, над чим трудилися її земляки, усвідомлюючи при цьому також, що на цьому шляху праця служить для того, щоб помножувати доробок усїєї людської сім'ї – усіх людей, які живуть на світі.

Ці три кола цінностей (виміри) постійно зберігають своє значення для людської праці в її суб'єктному вимірі. І цей вимір, тобто конкретна реальність працівника, має пріоритет перед об'єктним виміром. В суб'єктному вимірі здійснюється насамперед оте «панування» над світом природи, до чого людину покликано «від початку», згідно зі словами книги Буття. Якщо сам процес «підпорядкування землі», тобто праця в технічному значенні, протягом історії, особливо протягом останніх сторіч, позначається великим розвитком засобів, то це явище є корисним і позитивним за умови, що об'єктний вимір праці не матиме переваги над суб'єктним виміром, відбираючи в людини або применшуючи її гідність та її невід'ємні права.

III. Конфлікт між працею та капіталом на нинішньому історичному етапі

11. Виміри конфлікту

Поданий вище опис основної проблематики праці, який ґрунтується на біблійних текстах, певним чином виявляє основу того вчення Церкви, яке незмінним зберігається протягом сторіч у контексті різного історичного досвіду. Проте на тлі того досвіду, що передував публікації енцикліки *Rerum novarum* і який увиразнився після неї, цей опис набуває особливої виразності і красномовства, пов'язаних із живою дійсністю. Праця у цьому аналізі постає як велична дійсність, що чинить вирішальний вплив на формування світу, довіреного людині Творцем, у людському розумінні, й тісно пов'язана з людиною як з її дійсним суб'єктом, так і з її раціональною діяльністю. Ця дійсність наповнює людське життя і вказує на основу його вартості й сенсу. Навіть якщо праця пов'язана зі втомою й зусиллями, вона не перестає бути благом, оскільки людина розвивається через любов до праці. Цей наскрізь *позитивний, творчий, виховний і гідний нагороди характер людської праці* має бути в основі оцінок та рішень, що їх сьогодні приймають щодо неї, а також щодо *суб'єктивних прав людини*. І це засвідчують міжнародні декларації та численні кодекси праці, укладені як відповідними законодавчими інституціями окремих країн, так і організаціями, що свою суспільну чи науково-суспільну діяльність присвячують питанням праці. На міжнародному рівні такі ініціативи розвиває *Міжнародна організація праці*, найстарша спеціалізована інституція ООН.

Далі в цих міркуваннях я маю намір детальніше повернутися до згаданих важливих проблем, принаймні до основних елементів вчення Церкви з цього приводу. Проте насамперед варто торкнутися надзвичайно важливого кола проблем, серед яких це вчення сформувалося на останньому етапі, тобто в період, який у певному символічному сенсі починається з видання енцикліки *Rerum novarum*.

Відомо, що протягом усього цього періоду, який фактично ще не завершився, проблема праці була поставлена в основу великого конфлікту, який в епоху промислового розвитку проявився між «світом капіталу» і «світом праці», тобто між невеликою, але дуже впливовою, групою підприємців, власників або держателів засобів виробництва, і широким загалом людей, які були відмежовані від цих засобів, однак брали участь у виробничому процесі виключно через працю. Цей конфлікт виник через те, що робітники віддавали свої сили в розпорядження групи підприємців, а вони, керуючись принципом максимізації прибутку від виробництва, намагалися встановити найменш

можливу заробітну платню за виконувану робітниками працю. До цього слід також додати інші елементи експлуатації, пов'язані з браком безпеки праці, а також гарантій щодо стану здоров'я і життя працівників та їхніх сімей.

Цей конфлікт, що його трактували як соціально-економічний конфлікт *класового характеру*, знайшов своє вираження у *ідеологічному* конфлікті між лібералізмом, як ідеологією капіталізму, та марксизмом, як ідеологією наукового соціалізму й комунізму, який намагається виступати в образі речника робітничого класу і світового пролетаріату. Таким чином справжній конфлікт, що існував між світом праці й світом капіталу, трансформувався у *запрограмовану класову боротьбу*, яку вели не лише ідеологічними, а й насамперед політичними методами. Історія цього конфлікту відома, як і відомі вимоги обох сторін. Марксистська програма, базована на філософії Маркса та Енгельса, вбачає у класовій боротьбі єдиний шлях для усунення класової несправедливості в суспільстві, а також і самих класів. Реалізація цієї програми вимагає *колективізації засобів продукції*, щоб завдяки передачі цих засобів від приватних осіб до колективу людську працю було забезпечено від експлуатації.

Це мета їхньої боротьби, яку вони ведуть як ідеологічними, так і політичними методами. Угрупування, натхненні марксистською ідеологією, діючи як політичні партії в руслі принципу «диктатури пролетаріату» і здійснюючи різного роду впливи, включно з революційним тиском, схильні *до монополії влади в окремих суспільствах*, для того щоб запровадити в них колективістську систему через ліквідацію приватної власності на засоби виробництва. Згідно з засадами головних ідеологів і лідерів цього потужного міжнародного руху, метою такої програми дій є здійснення соціальної революції та встановлення соціалізму – і, врешті-решт, комуністичної системи у всьому світі.

Торкаючись цього надзвичайно важливого кола питань, що являють собою не лише теорію, а й саму суть суспільно-економічного, політичного та міжнародного життя в нашу епоху, не можна і навіть не треба входити у деталі, оскільки вони й так відомі як з величезної кількості літератури, так і на основі практичного досвіду. Натомість треба перейти з того контексту до фундаментальної проблеми людської праці, якій насамперед присвячені міркування, що містяться у цьому документі. Насправді зрозуміло, що ця проблема – знову ж таки, з точки зору людини, проблема, що є одним з головних вимірів її земного існування та покликання, – не може бути пояснена інакше, ніж через урахування повноцінного контексту сучасної реальності.

12. Пріоритет праці над капіталом

Перед лицем цієї реальності, в яку так глибоко вписано безліч конфліктів, спричинених людиною, в яких технічні засоби, плід людської праці, віді-

грають головну роль, – і тут не можна не думати про перспективу світового катаклізму через можливість ядерної війни з майже немислимими руйнівними можливостями – ми повинні передусім пригадати про принцип, якого незмінно навчає Церква. Це принцип *пріоритету «праці» над «капіталом»*. Він безпосередньо стосується самого виробничого процесу, щодо якого праця є завжди первинною *діючою причиною*, а «капітал», будучи сукупністю засобів виробництва, залишається лише *інструментом* або інструментальною причиною. Цей принцип є очевидною істиною, що впливає з усього історичного досвіду людини.

Коли в першій главі Біблії читаємо, що людина має підпорядковувати собі землю, знаємо, що ці слова стосуються всіх доступних людині ресурсів, що їх видимий світ містить у собі. Однак ці ресурси не можуть служити людині інакше, ніж за посередництвом праці. Саме з працею «від початку» пов'язана проблема власності: щоб змусити приховані в природі ресурси служити собі та іншим, людина має єдиний засіб – свою працю; а щоб ці ресурси приносили плоди за посередництвом праці, людина привласнює собі невеликі частки різних багатств природи: в надрах землі, у морі, на землі, у просторі. Привласнюючи їх, вона робить їх своїм місцем праці. Привласнює через працю і для подальшої праці.

Той сам принцип застосовується і щодо подальших етапів цього процесу, в якому завжди *першим етапом* залишається зв'язок людини з *ресурсами та з багатствами природи*. Усі пізнавальні зусилля, що прагнуть розкрити ці багатства, виявити різні можливості використання їх людиною і для людини; роздуми про все те, що в цілісному економічному витворі походить від людини: як робота, так і сукупність засобів виробництва й пов'язана з ними техніка (тобто здатність використовувати ці засоби в праці), – усе це підводить нас до думки, що всі багатства та ресурси видимого світу *людина знаходить*, а не створює. Вона знаходить їх, у певному сенсі, вже готовими, підготовленими до пізнання, відкриття й відповідного використання у виробничому процесі. У кожній фазі розвитку своєї праці людина стикається з фактом первинного *дару* з боку «природи» – власне кажучи, з боку *Творця*. Від самого початку у людській праці криється таїна сотворення. Це твердження, прийняте як вихідна точка, є провідною думкою цього документа й буде розвинене ширше в останній частині цих міркувань.

Подальший розгляд цієї проблеми має утвердити нас у переконанні щодо *пріоритету людської праці над тим*, що його з плином часу ми звикли називати «капіталом». Бо якщо насправді до цього останнього поняття, крім ресурсів природи, що є в розпорядженні людини, входить також і та сукупність засобів, за допомогою яких людина привласнює собі ці ресурси, перетворюючи відповідно до своїх потреб (і цим певним чином «гуманізуючи» їх),

то треба ствердити, що *ця сукупність засобів є плодом історичної спадщини людської праці*. Усі засоби виробництва, від найпримітивніших до ультрасучасних, поступово розвинені людиною – людським досвідом та інтелектом. Таким чином виникли не тільки найпростіші інструменти, які служать для обробітку землі, а й, за відповідного прогресу науки і техніки, найсучасніші та найскладніші: машини, фабрики, лабораторії та комп'ютери. Таким чином, *усе, що служить для праці, все, що становить за сучасного стану техніки її щораз досконаліший «інструмент», – є плодом праці*.

Цей велетенський і потужний інструмент – сукупність засобів виробництва, які, в певному сенсі, вважаються синонімом «капіталу», – народжений працею і несе в собі ознаки людської праці. На сучасному рівні технічного прогресу людина, яка є суб'єктом праці, бажаючи використовувати набір сучасних інструментів чи засобів виробництва, повинна спочатку на рівні пізнання засвоїти плід попередньої праці людей, які ці інструменти винайшли, сконструювали та вдосконалювали і які продовжують це робити. *Здатність до праці* – тобто здатність ефективно брати участь у сучасному виробничому процесі – вимагає щоразу більшої *підготовки* й передусім відповідної *освіти*. Зрозуміло, що кожна людина у виробничому процесі, навіть якщо вона виконує лише певний тип праці, для якого не потрібна спеціальна освіта та спеціальна кваліфікація, є дійсним ефективним суб'єктом цього процесу, тоді як набір інструментів, навіть найдосконаліших, є лише знаряддям праці, виключно підпорядкованим людині.

Цю істину, яка належить до тяглости церковного вчення, слід завжди підкреслювати, якщо йдеться про питання системи праці, а також усієї соціально-економічної системи. Треба підкреслити й унаочнити пріоритет людини у виробничому процесі, *пріоритет людини над речами*. Все, що міститься у понятті «капітал» – у вузькому сенсі, – це лише сукупність речей. Людина як суб'єкт праці, незалежно від виконуваної праці, – лише людина є *особою*. З цієї істини випливають важливі й вирішальні наслідки.

13. Економізм і матеріалізм

У світлі цієї істини ми насамперед чітко бачимо, що не можна відділяти «капітал» від праці: жодним чином не слід протиставляти працю капіталові, як і капітал праці; тим більше – як буде пояснено пізніше – не можна протиставляти одні одним конкретних людей, які стоять за цими поняттями. Правильною, тобто такою, що відповідатиме самій суті питання, внутрішньо істинною й водночас морально легітимною може бути лише та система праці, яка у своїй основі *долає антиномію між працею та капіталом*, намагаючись структурувати себе відповідно до вищезгаданого принципу пріоритету праці

над капіталом, суб'єктности людської праці та активної участі трудівника у виробничому процесі, незалежно від характеру виконуваних ним завдань.

Антиномія між працею та капіталом має своє джерело не у структурі самого виробничого процесу і навіть в економічній діяльності. Загалом цей процес демонструє взаємопроникнення праці й того, що ми звикли називати капіталом, демонструє нерозривний зв'язок праці з капіталом. Хоч із яким верста- том працює людина, відносно примітивним чи надсучасним, вона може усві- домити, що *своєю працею входить у подвійну спадщину*, тобто того, що дається всім людям у ресурсах природи, і того, що інші раніше розробили на основі цих ресурсів, розвиваючи техніку, тобто формуючи сукупність щоразу доско- наліших інструментів праці; працюючи, людина водночас «входить у працю інших» (пор. Йо. 4:38). Ми легко приймаємо такий образ місця і процесу люд- ської праці, керуючись як розумом, так і вірою, яка черпає світло з Божого Слова. Це *послідовний богословський і водночас гуманістичний образ*. Люди- на в ньому є «господарем» створінь, які дані в її розпорядження у видимому світі. Якщо в процесі праці виявиться якась залежність, це буде залежність від Подателя всіх сотворених засобів, а отже, своєю чергою, залежність від інших людей – тих, чийй роботі й ініціативі ми завдячуємо вже вдосконалені та розширені можливості нашої праці. Про все те, що у виробничому про- цесі становить сукупність «речей», інструментів, капіталу, ми можемо лише стверджувати, що воно *зумовлює* працю людини; однак ми не можемо ствер- джувати, наче воно є якимось безіменним «суб'єктом», що *узалежнює* людину і її працю.

Зруйнування цього послідовного образу, в якому принцип пріоритету людини над речами суворо збережений, *здійснилося у людському мисленні* після трива- лого періоду прихованого розвитку у практичному житті. І це було здійснено тоді, коли праця була відокремлена від капіталу та протиставлена йому, а ка- пітал протиставлений праці, майже як дві анонімні сили, два фактори вироб- ництва, взяті в одній і тій самій «економічній» перспективі. У такій постанов- ці питання виникла фундаментальна помилка, яку можна назвати *помилкою економізму*, що означає трактування людської праці виключно в категоріях економічної доцільності. Також можна і треба називати цю фундаментальну помилку мислення *помилкою матеріалізму*, оскільки економізм означає, пря- мо чи опосередковано, переконання в пріоритетності й переважанні того, що є матеріальним, а те, що є духовним і особистісним (праця людини, моральні цінності тощо), розміщує, прямо чи опосередковано, в позиції підпорядкуван- ня матеріальній дійсності. Це ще не є *теоретичним матеріалізмом* у повному розумінні цього слова; однак це, безумовно, вже є *практичним матеріалі- змом*, що його – не стільки в силу передумов, що впливають з матеріалістич- ної теорії, скільки в силу способу оцінювання, а саме визначеної ерархії благ,

яка базується на більшій привабливості того, що є матеріальним, – розглядають як такого, що здатний задовільнити людські потреби.

Помилка мислення категоріями економізму збіглася в часі з появою матеріалістичної філософії, з її розвитком від найелементарнішої та найпоширенішої фази (яку також називають вульгарним матеріалізмом, оскільки він намагається звести духовну площину до поверхового явища) аж до фази так званого діалектичного матеріалізму. Однак схоже, що для фундаментальної проблеми людської праці – зокрема, розмежування та протиставлення «праці» й «капіталу» як двох факторів виробництва, у розглянутій вище «економічній» перспективі, – *економізм мав вирішальне значення* і вплинув саме на такий негуманний підхід до цієї проблеми ще до створення системи матеріалістичної філософії. Очевидною річчю є й те, що матеріалізм, навіть у своїй діалектичній формі, неспроможний надати достатню основу для роздумів над людською працею, щоб пріоритет людини над інструментом-капіталом, над речами міг знайти в ньому адекватні й неспростовні *підтвердження та підтримку*. Навіть у діалектичному матеріалізмі людина не є насамперед суб'єктом праці та діючою причиною виробничого процесу; її розглядають і трактують залежно від того, що є матеріальним, як своєрідний «результат» панівних у певну епоху економічних відносин та виробництва.

Очевидно, що розглянута тут антиномія між працею та капіталом – *антиномія*, в якій *праця відокремлена від капіталу та протиставлена йому* в певному сенсі на онтичному [буттєвому, сутнісному] рівні, наче це будь-який елемент економічного процесу, – бере свій початок не лише з філософії та економічних теорій XVIII ст., а ще значно більше з усіх соціально-економічних практик того часу, який був часом поспішного виникнення та розвитку індустріалізації, коли вперше виникла можливість інтенсивно примножити матеріальне багатство, тобто засоби, але випало з поля зору їхнє кінцеве призначення, тобто людина, якій ці засоби повинні служити. Саме ця *помилка* практичного порядку насамперед *вразила* людську працю, *людину праці*, і спричинила етично правильну соціальну реакцію, про яку вже йшлося. Та сама помилка, яка сьогодні має свій визначений історичний аспект, пов'язаний з періодом первісного капіталізму та лібералізму, може, однак, повторитися в інших обставинах місця і часу, якщо ми почнемо міркувати виходячи з тих самих теоретичних чи практичних припущень. Нема іншої можливості радикального подолання цієї помилки, ніж упровадити відповідні зміни як у сфері теорії, так і у сфері практики – зміни, що *триматимуться єдиної лінії рішучого переконання в пріоритеті людини над речами, а також у пріоритеті людської праці над капіталом* як сукупністю засобів виробництва.

14. Праця і власність

Історичний процес, коротко тут представлений, – який, безумовно, ви-йшов зі своєї первісної фази, однак і далі триває, навіть поширився на відно-сини між націями та між континентами, – вимагає уточнення також з іншої точки зору. Очевидно, що коли мова йде про антиномію між працею та капіта-лом, то не йдеться лише про абстрактні поняття чи про якісь «безіменні сили», що діють в економічному виробництві. І за одним, і за іншим поняттям стоять люди, живі, конкретні люди: з одного боку, ті, що виконують працю, не будучи власниками засобів виробництва, а з іншого – ті, що є підприємцями і власни-ками цих засобів або ж представляють власників. Таким чином, у сукупність цього складного історичного процесу вже від самого початку *входить про-блема власності*. Енцикліка *Rerum novarum*, що була присвячена соціально-му питанню, також зачіпає цю проблему, нагадуючи й підтверджуючи вчення Церкви про власність, про право на приватну власність, навіть якщо мова йде про засоби виробництва. Про те саме йдеться в енцикліці *Mater et Magistra*.

Вищезгадане положення, як було стверджено раніше і як досі вчить Церк-ва, суттєво відрізняється від програми *колективізму*, проголошеної марксиз-мом та впровадженої у різних країнах в десятиліття, що прийшли після епохи енцикліки Лева XIII. Водночас воно відрізняється також і від програми *капі-талізму*, що його на практиці застосували лібералізм та політичні системи, що посилаються на нього. У цьому другому випадку різниця полягає у спо-собі розуміння того самого права власності. Християнська традиція ніколи не підтримувала це право як щось абсолютне і недоторканне. Навпаки, вона завжди розуміла його у ширшому контексті спільного права усіх користувати-ся благами всього творіння: *право приватної власності підпорядковане праву спільного користування*, тобто універсальному призначенню благ.

Крім того, власність відповідно до вчення Церкви ніколи не була задумана таким чином, щоб вона стала причиною соціального контрасту в праці. Як уже було згадано тут раніше, власність набувають насамперед завдяки праці для того, щоб вона служила праці. Особливо це стосується власності на засо-би виробництва. Розглядати їх (засоби) окремо як сукупність власності, з ме-тою протиставити їх «праці» у формі «капіталу» і ще більше здійснювати ек-сплуатацію праці – суперечить самій природі цих засобів та володінню ними. Не можна володіти ними всупереч праці, навіть не можна *володіти задля во-лодіння*, тому що єдиною законною підставою володіння ними – у формі як приватної власності, так і державної чи колективної – є та, що *вони мусять служити праці* і, відповідно, давати можливість реалізувати перший принцип цього порядку: універсальне призначення благ та право на спільне вико-ристання їх. Отже, з цієї точки зору, з огляду на людську працю та спільний

доступ до благ, призначених для людини, також не можна виключати *соціалізацію* – за певних умов та щодо певних засобів виробництва. Протягом тих десятиліть, що відокремлюють нас від публікації енцикліки *Rerum novarum*, вчення Церкви завжди нагадувало про всі ці принципи, вдаючись до аргументів, сформульованих у значно давнішій традиції, наприклад до відомих аргументів *Суми богослов'я* святого Томи Аквінського⁹.

Цією енциклікою, основною темою якої є людська праця, підтверджуються зусилля Церкви, яка своїм вченням про власність прагнула і завжди прагне забезпечити пріоритет праці, а отже, *суб'єктність* людини в соціальному житті, особливо в *динамічній структурі всього економічного процесу*. З цієї точки зору, продовжує залишатися неприйнятною позиція «жорсткого» капіталізму, який обстоює виключне право приватної власності на засоби виробництва як недоторканну «догму» в економічному житті. Принцип поваги до праці вимагає, щоб це право було піддане конструктивному переглядові як у теорії, так і на практиці. Якщо насправді є істиною, що капітал як сукупність засобів виробництва є водночас продуктом праці поколінь, то так само істинним є те, що він створюється завдяки невинній праці, здійснюваній за допомогою цієї сукупності засобів виробництва, які є наче великим верстатом, за яким працює день у день теперішнє покоління працівників. Тут вочевидь ідеться про різні види праці – не тільки про так звану ручну працю, а й про безліч видів інтелектуальної праці, від концептуальної до управлінської.

У цьому світлі особливого значення набувають численні пропозиції експертів католицької соціальної доктрини, а також Магістеріуму Церкви¹⁰, що стосуються *співвласності на засоби праці*, участі працівників в управлінні та/або у прибутку підприємств, так званого трудового пакету акцій тощо. Незалежно від конкретної можливості втілення в життя цих різних пропозицій, залишається очевидним, що належне визнання праці та людини праці у виробничому процесі вимагає деяких змін щодо права власності на засоби виробництва; і це враховуючи не лише найдавніші ситуації, а передусім ту нову дійсність з її проблемами, що утворилась у другій половині цього сторіччя щодо так званого Третього світу та різних нових незалежних країн, що виникли на місці колишніх колоніальних територій, переважно в Африці, але не тільки там.

⁹ Щодо права на власність див.: *Summa Th.*, II-II, q. 66, aa. 2, 6; *De regimine principum* (Про владу князів), L. 1, cc. 15, 17; щодо суспільної функції власності див.: *Summa Th.*, II-II, q. 134, a. 1, ad 3.

¹⁰ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno* // AAS 23 (1931) 199; Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 68 // AAS 58 (1966) 1089 і далі.

Якщо, отже, позицію «жорсткого» капіталізму слід постійно піддавати ревізії з перспективою позитивних реформ у плані дотримання найширших прав людини, зокрема пов'язаних з її працею, то треба ствердити, що цих численних і бажаних реформ неможливо досягти *шляхом апріорного усунення приватної власності на засоби виробництва*. Однак слід зауважити, що просте вилучення засобів виробництва (капіталу) з рук їхніх власників не достатнє для задовільної соціалізації. Вони перестануть бути власністю певної соціальної групи, тобто приватних власників, щоб стати власністю організованого суспільства, підпорядковуючись адміністрації та прямому контролюві іншої групи людей, тобто тієї, яка, не володіючи ними, але маючи владу в суспільстві, *розпоряджатиметься* ними на рівні всієї національної чи місцевої економіки.

Ця керівна відповідальна група може виконувати свої завдання задовільно з точки зору пріоритету праці, але вона також може виконувати їх погано, вимагаючи водночас для себе *монополії управління та розпорядження* засобами виробництва, не зупиняючись навіть перед порушенням основних прав людини. Таким чином, сам лише перехід засобів виробництва у власність держави в колективістській системі, безумовно, не є рівнозначним «соціалізації» цієї власності. Про соціалізацію можна говорити лише тоді, коли буде забезпечено суб'єктність суспільства, тобто коли кожен на основі своєї праці зможе вважати себе одночасно «співвласником» великого верстата, за яким він працює разом з усіма. Досягти цієї мети можна таким шляхом: пов'язати, наскільки це можливо, працю з власністю капіталу, а також дати життя широкому спектрові посередницьких органів, що брали б певну участь в економічному, соціальному та культурному житті суспільства, – органів, які мають дійсну автономію стосовно до державних органів влади; які переслідують свої конкретні цілі у лояльній взаємній співпраці, підпорядковуючись потребам спільного блага й надаючи форми та змісту живій спільноті, членів якої трактують як особистостей і стимулюють їх брати активну участь у її житті¹¹.

15. «Персоналістичний» аргумент

Отже, *принцип пріоритету праці* перед капіталом є постулатом, що належить до суспільно-морального ладу. Цей постулат має своє стрижневе значення як у системі, побудованій на принципі приватної власності на засоби виробництва, так і в системі, де приватна власність на ці засоби обмежена навіть радикальним чином. Праця є, в певному сенсі, невіддільною від капіталу і не сприймає під жодним виглядом тієї антиномії, тобто відокремлення

¹¹ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 419.

від засобів виробництва та протиставлення їм, яка тяжіє над людським життям в останні сторіччя внаслідок виключно економічних засад. Якщо людина використовує в роботі сукупність засобів виробництва, то при цьому бажає, щоб плоди її праці служили не лише їй, а й іншим, і щоб у самому робочому процесі вона могла бути співвідповідальним співтворцем свого місця праці.

З цього виникають певні конкретні права працівників, які відповідають їхнім обов'язкам. Про це ми поговоримо пізніше. Але вже тут треба підкреслити, що трудівник бажає *не лише* належної винагороди за свою працю, а й того, що в самому виробничому процесі розглядають як можливість, працюючи навіть на спільній власності, водночас *знати*, що ти працюєш «на себе». Це усвідомлення згасло в людині у системі надмірної бюрократичної централізації, в якій працівник відчуває себе гвинтиком у великому механізмі, керованому згори, переважно простим інструментом виробництва, а не справжнім суб'єктом праці, наділеним власною ініціативою. У вченні Церкви завжди містилось непохитне і глибоке переконання, що праця людини стосується не лише економіки, вона включає в себе також – і насамперед – особисті цінності. Економічна система й виробничий процес виграють саме тоді, коли тих цінностей повною мірою дотримуються. На думку святого Томи Аквінського, саме це і є причиною, що промовляє на користь приватної власності на самі засоби виробництва. Якщо ми приймаємо, що з певних обґрунтованих причин можуть бути зроблені винятки з принципу приватної власності, – а в наш час ми якраз є свідками того, що була запроваджена система «соціалізованої» власності, – проте *персоналістичний аргумент не втрачає своєї сили* ні на рівні принципів, ні на практичному рівні. Щоб соціалізація засобів виробництва була раціональною та плідною, завжди слід враховувати цей аргумент. Необхідно зробити все для того, щоб людина навіть у такій системі могла зберігати усвідомлення того, що працює «на себе». В іншому випадку в усьому економічному процесі обов'язково виникатимуть незліченні втрати – не тільки економічні, а й насамперед людські.

IV. Права людей праці

16. У широкому контексті прав людини

Якщо праця – в багатогранному значенні цього слова – передусім є повинністю, тобто обов'язком, то водночас вона є також джерелом прав тих, які працюють. Ці права слід розглядати в широкому *контексті сукупності прав людини*, які їй властиві відповідно до її природи; багато різних міжнародних інстанцій їх проголошують, і щораз більше окремих держав гарантують

їх для своїх громадян. Пошанування цього широкого контексту прав людини є основною умовою миру в сучасному світі – як у межах окремих країн та суспільств, так і на рівні міжнародних відносин; це вже багато разів було зазначено у вченні Церкви, особливо з часів енцикліки *Pacem in terris*. Ті *права людини, що випливають із її праці*, входять у ширший контекст фундаментальних прав людини.

Однак у цьому контексті вони мають специфічний характер, відповідний до конкретного характеру людської праці, окресленого вище, тож відповідно до цього характеру їх слід розглядати. Як було вже сказано, праця передусім є *повинністю*, тобто *обов'язком людини*. Людина повинна працювати не лише тому, що Творець наказав це їй, а й тому, що підтримка і розвиток її людськості вимагають праці. Вона повинна працювати також з огляду на свого ближнього, на власну родину, а також на суспільство, до якого вона належить, на націю, сином чи дочкою якої вона є, на всю людську сім'ю, членом якої вона є, будучи спадкоємцем праці її поколінь і водночас співавтором майбутнього тих, хто прийде після неї у ході історії. Все це складає моральний обов'язок праці в широкому розумінні. Якщо треба визначити відповідні до цього обов'язку моральні права людини праці, то завжди слід мати перед очима увесь широкий спектр проявів праці кожного її суб'єкта.

Ведучи мову про обов'язок людини працювати, а також про права, відповідні до цього обов'язку, ми маємо на увазі насамперед *відносини між роботодавцем – безпосереднім чи опосередкованим – і самим працівником*.

Відмінність між безпосереднім та опосередкованим роботодавцем виглядає дуже важливою з огляду як на реальну організацію праці, так і на можливість формування справедливих чи несправедливих відносин у цій сфері. Якщо *безпосереднім роботодавцем* є особа чи інституція, з якою працівник прямо укладає за певних умов трудовий договір, то під *опосередкованим роботодавцем* слід розуміти безліч різноманітних факторів, які також чинять вплив на спосіб формування трудового договору і, відповідно, більш-менш справедливих відносин у сфері людської праці.

17. Роботодавець – «опосередкований» і «безпосередній»

У поняття опосередкованого роботодавця входять як люди, так і інституції різних типів, а також колективні трудові договори та принципи поведінки, встановлені цими людьми та інституціями, що визначають усю соціально-економічну систему чи є її результатом. Тож це поняття включає в себе багато різних елементів. Відповідальність опосередкованого та безпосереднього роботодавця є різною – на це вказує сама назва; проте опосередкована відповідальність все ж залишається справжньою відповідальністю: опосередкований

роботодавець переважно визначає той чи інший аспект трудових відносин, зумовлюючи таким чином поведінку безпосереднього роботодавця, який укладає договір та встановлює трудові відносини. Така констатація не має на меті звільнити останнього від властивої йому відповідальності, лише повертає увагу до сплетіння різних умов, що впливають на його поведінку. Тож коли йдеться про створення правильної, з погляду етики політики праці, то слід мати перед очима усі ці умови. А правильною вона є тоді, коли повною мірою дотримуються об'єктивних прав людини праці.

Поняття опосередкованого роботодавця може бути застосоване до кожного окремого суспільства, але насамперед до держави, тому що саме вона повинна вести справедливу політику праці. Проте відомо, що в сучасній системі економічних відносин у світі між окремими державами виникають численні зв'язки у процесі імпорту й експорту, тобто у взаємному обміні економічними благами: чи то сировиною, чи напівфабрикатами, чи, зрештою, готовою промисловою продукцією. Ці зв'язки створюють взаємозалежність, внаслідок чого не можна говорити про автаркію, тобто повну самодостатність будь-якої держави, навіть якби вона була б найпотужнішою в економічному сенсі.

Така взаємозалежність є нормальною сама по собі: але вона легко може стати приводом для різних форм експлуатації чи несправедливості і, своєю чергою, відбитися на політиці праці окремих держав, а в підсумку – на окремому працівникові, що є суб'єктом праці. Наприклад, високоіндустріялізовані держави і, тим більше, компанії, що у великих масштабах управляють засобами промислового виробництва (так звані мультинаціональні або транснаціональні компанії), диктують максимально високі ціни на свою продукцію, одночасно намагаючись установити найнижчі ціни на сировину чи напівфабрикати, а це призводить до щораз більшої диспропорції у національних доходах відповідних країн. Розрив між більшістю багатих країн і найбільш бідними країнами не зменшується, а дедалі збільшується не на користь останніх. Зрозуміло, що це не може не вплинути на місцеву політику праці й на становище суб'єктів праці в економічно неблагополучних суспільствах. Безпосередній роботодавець, опинившись у такій системі, визначає умови праці нижче від рівня об'єктивних вимог працівників, особливо якщо він сам хоче отримати максимально можливі прибутки від компанії чи компаній, що їх він очолює (особливо якщо йдеться про ситуацію «соціалізованої» власності на засоби виробництва).

Ця ситуація взаємозалежності, пов'язана з поняттям опосередкованого роботодавця, є, як легко можна зрозуміти, надзвичайно обширною і складною. Окреслюючи її, треба врахувати всю *сукупність* визначальних елементів економічного життя конкретного суспільства та держави, проте існують також і набагато більші зв'язки та залежності. Дотримання прав людини праці не може, однак, бути приреченим на те, щоб стати лише похідним від еконо-

мічних систем, які в більшому чи меншому масштабі керуються передусім критерієм максимізації прибутку. Навпаки, саме дотримання об'єктивних прав людини праці, кожного типу праці: фізичної, інтелектуальної, промислової, сільськогосподарської тощо – має стати *належним та фундаментальним критерієм* формування економіки чи то будь-якого суспільства й держави, чи то світової економічної політики та міжнародних систем і відносин, що впливають з неї.

Саме в цьому напрямі повинні здійснювати свій вплив усі *міжнародні організації*, покликані до цього, починаючи з Організації Об'єднаних Націй. Вважаю, що Міжнародна організація праці (МОП), а також Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО) та інші повинні запропонувати нові аргументи з цього приводу. Крім того, в окремих державах існують відповідні міністерства або *відомства державної влади*, а також різні *суспільні організми*. Все це промовисто вказує на те велике значення, що його має опосередкований роботодавець у повному дотриманні прав людини праці, оскільки права людської особи є стрижневим елементом усього суспільно-морального укладу.

18. Проблема зайнятості

Якщо йдеться про права людей праці у взаємозв'язку з «опосередкованим роботодавцем», тобто всією сукупністю національних та міжнародних органів, які відповідають за спрямованість усієї політики праці, необхідно передусім звернути увагу на фундаментальну проблему наявності праці, тобто *відповідного працевлаштування всіх, хто здатний працювати*. Протилежним явищем до справедливої й коректної ситуації в цьому плані є безробіття, тобто відсутність робочих місць – загалом чи у певних сферах праці. Завданням органів, яких тут треба розуміти під назвою опосередкованого роботодавця, є *діяти проти безробіття*, яке в будь-якому випадку є злом, а коли воно набуває певних масштабів, то може стати справжнім суспільним лихом. Воно стає особливо болючою проблемою, коли вражає молодих людей, які, будучи підготовленими до роботи завдяки відповідній культурній, технічній чи професійній освіті, не можуть знайти місця праці, тому виявляють болісне розчарування через неможливість здійснити своє щире бажання працювати й готовність брати на себе відповідальність за економічний та соціальний розвиток спільноти. Обов'язок надати допомогу безробітним, тобто виплачувати відповідні субсидії, необхідні для існування безробітних працівників та їхніх сімей, виникає з фундаментального принципу морального ладу у цій сфері – принципу спільного використання благ або, кажучи простіше, з права людини на гідне життя та підтримку.

Щоб протистояти загрозі безробіття й забезпечити усім зайнятість, інституції, визначені тут як опосередкований роботодавець, повинні забезпечити правильне всебічне планування стосовно до того умовного верстату (місця праці), за яким формується не лише економічне, а й культурне життя конкретного суспільства; вони також повинні звертати увагу на правильну та раціональну організацію праці за цим верстатом. Ця глобальна турбота у підсумку лягає на плечі держави, однак вона не може означати односторонню централізацію, яку здійснюють органи державної влади. Йдеться натомість про справедливу та раціональну координацію, в рамках якої слід гарантувати здійснення ініціатив окремих людей, вільних груп, місцевих центрів та осередків праці, згідно з усім вищесказаним про суб'єктивний характер людської праці.

Взаємозалежність окремих суспільств і держав, а також необхідність їхньої співпраці в різних ділянках вимагають, щоб, зберігаючи суверенні права кожної з них у сфері планування та організації праці у власному суспільстві, одночасно функціонувала у цьому важливому секторі *міжнародна співпраця* за посередництвом необхідних договорів та угод. Також необхідно, щоб критерієм цих договорів та угод щораз більше ставала людська праця як основне право всіх людей, щоб рівень життя людей праці в окремих суспільствах мав щораз менш виразні відмінності, які є несправедливими і здатними викликати навіть бурхливі реакції. Міжнародні організації мають у цій сфері виконати величезні завдання. Необхідно, щоб вони керувалися при цьому точним аналізом складних ситуацій, природних, історичних, цивільних умов тощо; необхідно також, щоб відповідно до спільно встановлених планів дій, вони мали більшу оперативність, тобто ефективність здійснення їх.

Таким чином можна реалізувати план цілісного та пропорційного прогресу народів, згідно з провідною думкою енцикліки Павла VI *Populorum progressio*. Слід наголосити, що конститутивним елементом цього прогресу і водночас найвідповіднішим способом звірити його в душі справедливості й миру, що їх проголошує Церква і за які вона не перестає молитися до Отця всіх людей і всіх народів, є постійне поцінювання людської праці як з огляду на її об'єктну завершеність, так і з огляду на гідність суб'єкта будь-якої праці, тобто людини. Прогресу, про який ідеться, слід досягати через людину і для людини; він також має приносити плоди в людині. Показником такого прогресу буде щораз зріліше визнання призначення праці та щораз універсальніше пошанування прав, які притаманні праці відповідно до гідності людини, суб'єкта праці.

Розумне планування та відповідна організація людської праці, пристосована до особливостей окремих суспільств і окремих держав, мають також сприяти виявленню правильних пропорцій між різними видами зайнятості: працею на землі, у промисловості, у багатьох сферах послуг, концептуальною,

науковою чи творчою працею – відповідно до здібностей окремих людей та задля спільного блага кожного суспільства та всього людства. Організації життєдіяльності людини згідно з багатогранними можливостями праці має відповідати належна *система виховання та освіти*, яка матиме за мету насамперед розвиток зрілого людства, а також спеціальну підготовку кожної людини для правильного місця за великим і суспільно диференційованим «верста-том» (місцем) праці.

Якщо дивитись на всю людську сім'ю, розсіяну по всій землі, нас не може не вражати приголомшливий факт величезного масштабу: з одного боку, чимало природних ресурсів залишаються невикористаними, а з іншого – існує безліч безробітних або частково зайнятих і величезна маса тих, що просто голодують. Цей факт, без сумніву, свідчить про те, що як в окремих політичних спільнотах, так і у взаєминах між ними на континентальному та глобальному рівнях, у плані організації праці та зайнятості є щось таке, що не спрацьовує, і то саме у найкритичніших та найбільш соціально важливих моментах.

19. Заробітна платня та інші соціальні виплати

Після того як було підкреслено важливу роль зайнятості, щоб гарантувати повагу до невід'ємних прав людини з огляду на її працю, варто зосередитись на тих правах, що формуються у відносинах *між працівником і безпосереднім роботодавцем*. Все, що було сказано дотепер щодо опосередкованого роботодавця, буде детальніше конкретизовано, особливо щодо тих численних умов, за яких ті відносини опосередковано формуються. Однак ці міркування не мають суто описового значення; це не короткий трактат про економіку чи політику. Йдеться про те, щоб висвітлити *деонтологічний та моральний аспекти* праці. Стрижневою проблемою суспільної етики в цьому випадку є *справедлива винагорода* за виконану працю. У цьому контексті немає іншого важливішого способу досягти справедливості у відносинах «працівник – роботодавець», ніж той, який формується саме через винагороду за працю. Незалежно від того, в якій системі здійснюється праця: приватної власності на засоби виробництва чи в тій, де ця власність зазнала свого роду «соціалізації», – відносини між роботодавцем (в першу чергу безпосереднім) і працівником вирішуються на основі заробітної платні, тобто за посередництвом справедливої винагороди за виконану працю.

Передусім варто зазначити, що справедливість соціально-економічної системи та її правильне функціонування слід оцінювати відповідно до того, чи рівною мірою оплачують людську працю в цій системі. Тут ми знову повертаємося до першої засади усього етичного та суспільного ладу, тобто до *принципу спільного використання благ*. У будь-якій системі, незалежно від чинних

фундаментальних взаємозв'язків між капіталом і працею, заробітна платня, тобто *винагорода за працю*, залишається *конкретним способом*, завдяки якому переважна більшість людей може отримати доступ до благ, призначених для спільного використання: як природних, так і тих, що є результатом виробництва. І ті, й інші стають доступними для людини праці саме завдяки заробітній платні, отож справедлива зарплатня стає в будь-якому випадку конкретним *показником справедливості* всієї соціально-економічної системи та її належного функціонування. Це не єдиний показник, але він є особливо важливим і в певному сенсі ключовим.

Цей показник стосується переважно сім'ї. Справедлива винагорода за працю дорослої людини, яка є відповідальною за свою сім'ю, має бути достатньою, щоб створити її, гідно утримувати й забезпечити її майбутнє. Така винагорода може бути досягнута як за допомогою так званої *сімейної заробітної платні* – тобто єдиної заробітної платні, яку має отримувати глава сім'ї за свою працю і яка має бути достатньою для утримання родини у випадку, коли працює тільки один з батьків, щоб подружжя не змушене було шукати додаткові заробітки, – так і через *соціальне забезпечення*, як-от грошова допомога чи субсидії для матерів, які присвятили себе виключно турботі про родину; виплати мають відповідати фактичним потребам, тобто кількості членів родини, яких батьки утримують, до тих пір, поки вони не зможуть гідно взяти на себе відповідальність за своє життя.

Досвід підтверджує, що ми повинні прагнути до соціальної переоцінки материнських обов'язків, пов'язаних з ними зусиль і потреби дітей у турботі, любові та прихильності, щоб вони могли розвиватися як відповідальні, морально та релігійно зрілі та психологічно врівноважені особистості. Це буде честю для суспільства, якщо воно забезпечить матерям можливість, – не обмежуючи їхньої свободи, без психологічної чи практичної дискримінації, не погіршуючи їхньої ситуації порівняно з іншими жінками, – присвятити себе доглядові та вихованню дітей відповідно до різних потреб їхнього віку. Вимушена відмова від виконання цих обов'язків на користь пошуку заробітку поза домом є неправильною з точки зору суспільного і сімейного блага, оскільки це суперечить основному первинному завданню материнства або ж ускладнює його¹².

Слід також підкреслити, що загалом необхідно організувати й адаптувати весь робочий процес таким чином, щоб задовільнити потреби людини в облаштуванні її способу життя, передусім сімейного, враховуючи вік і стать кожного члена сім'ї. Відомо, що у багатьох суспільствах жінки працюють майже

¹² Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 67 // AAS 58 (1966) 1089.

у всіх сферах життя. Однак необхідно, щоб вони могли повноцінно виконувати свої функції *відповідно до своєї природи*, без дискримінації й без виключення з тих занять, до яких мають схильність; не можна втрачати повагу до їхніх сімейних прагнень і до конкретної відповідальної ролі, яку вони виконують задля блага суспільства і людини. *Справжня підтримка жінки* вимагає, щоб її праця була структурована таким чином, щоб їй не доводилось платити за своє успішне просування в житті відмовою від власної специфіки й на шкоду сім'ї, де вона відіграє роль матері – роль, яку нічим не можна замінити.

До заробітної платні мають долучитися різні *соціальні виплати* для забезпечення життя і здоров'я працівників та їхніх сімей. Витрати для потреби охорони здоров'я, особливо в разі нещасного випадку на виробництві, необхідні, щоб працівник мав легкий доступ до медичної допомоги, причому, наскільки це можливо, за низькою ціною або навіть безкоштовно. Інша сфера виплат стосується права на відпочинок: це насамперед питання регулярного щотижневого відпочинку, передусім у неділю, а також більш тривалого відпочинку, тобто так званої відпустки раз на рік чи, можливо, кілька разів на рік протягом коротших періодів. Нарешті, йдеться про право на пенсію і пенсійне забезпечення, а також страхування в разі нещасних випадків та пов'язаних з цим трудових виплат. В рамках цих обов'язкових прав слід розвинути цілу систему конкретних прав, яка разом з винагородою за працю визначає правильність установлення відносин між працівником та роботодавцем. Слід завжди мати на увазі, що до цих прав належить і те, що середовища праці та виробничі процеси мають не шкодити фізичному здоров'ю працівників і не порушувати їхню моральну добродішність.

20. Важливість профспілок

На основі усіх згаданих прав, докладатись до забезпечення яких повинні також самі працівники, виникає потреба ще одного права: *права на об'єднання*, тобто на створення асоціацій чи спілок, метою яких є захист життєвих інтересів людей, зайнятих у різних професіях. Ці спілки називають *профспілками*. Життєві інтереси людей, що працюють, певною мірою є спільними для всіх; однак усе ж кожен вид праці, кожна професія мають свою специфіку, яка в цих організаціях повинна знайти своє особливе відображення.

Профспілки в певному сенсі були започатковані вже у середньовічних ремісничих цехах, оскільки об'єднували людей, що належали до тієї самої професії, а отже, на *основі виконуваної праці*. Та все ж вони відрізняються від цехів суттєвим моментом: сучасні профспілки виростили на основі боротьби світу праці, передусім промислових робітників, які піднялись на захист своїх *справедливих прав* у відносинах з підприємцями та власниками засобів виробництва.

Їхнім завданням є захист екзистенційних інтересів працівників у всіх галузях, де виникають їхні права. Історичний досвід засвідчує, що організації такого типу є незамінним *елементом суспільного життя*, особливо в сучасних індустріальних суспільствах. Це вочевидь не означає, що тільки промислові робітники можуть створювати асоціації такого типу. Представники кожної професії можуть використовувати їх для забезпечення своїх прав. Тому існують, для прикладу, спілки фермерів та інтелектуалів; існують також спілки роботодавців. Усі вони, як уже було сказано, поділяються на групи або підгрупи відповідно до конкретних професійних спеціалізацій.

У католицькій соціальній доктрині немає твердження, що профспілки є лише відображенням «класової» структури суспільства і чинником класової боротьби, яка, мовляв, неминуче керує суспільним життям. Так, вони є *чинником боротьби за соціальну справедливість*, за справедливі права людей праці в окремих професіях. Однак цю «боротьбу» слід розглядати як нормальне зусилля «за» правильне благо – в цьому випадку за благо людей праці, об'єднаних відповідно до професій, – але це *не є боротьба «проти» інших*. Якщо в суперечливих питаннях вона також набуває характеру опозиції до інших, то це відбувається з урахуванням блага соціальної справедливості, а не для «боротьби» або для усунення супротивника. Характеристикою праці є й те, що вона насамперед об'єднує людей, і в цьому полягає її соціальна сила – сила формувати спільноту. Зрештою, в цю спільноту певним чином мають об'єднуватись як ті, що працюють, так і ті, що розпоряджаються засобами виробництва або ними володіють. *Зважаючи на цю фундаментальну структуру кожної праці* – у світлі того, що, зрештою, в кожній суспільній системі «праця» та «капітал» є незамінними компонентами виробничого процесу, – об'єднання людей для забезпечення прав, на які вони заслуговують, народжується з потреб праці і є конструктивним чинником *суспільного укладу та солідарності*, що її не можна нехтувати.

Зусилля щодо забезпечення прав працівників, об'єднаних однією професією, будуть правильними, якщо завжди враховуватимуть обмеження, накладені загальною економічною ситуацією країни. Профспілкові вимоги не можуть трансформуватись у якийсь «егоїзм» *групи чи класу*, хоч вони можуть і повинні також прагнути виправляти – з поваги до спільного блага всього суспільства – усе, що є хибним у системі власності на засоби виробництва або у способах управління чи розпорядження ними. Суспільне та суспільно-економічне життя, безумовно, є системою «сполучених ємностей (посудин)», і до цієї системи слід адаптувати кожну суспільну діяльність, метою якої є забезпечення прав певних груп.

У цьому сенсі діяльність профспілок входить, безперечно, у царину «*політики*», яку треба розуміти як *розважливу турботу про спільне благо*. При цьому,

однак, завдання профспілок – не «займатися політикою» у тому сенсі, що його сьогодні надають цьому виразу. Профспілки не мають характеру «політичних партій», які борються за владу, і вони навіть не повинні підпорядковуватися рішенням політичних партій або мати надто тісні зв'язки з ними. Бо в такій ситуації вони легко втрачають зв'язок із тим, що є їхнім справжнім завданням, – а саме забезпечення справедливих прав людей праці в рамках спільного блага всього суспільства, – і стають натомість *інструментом для інших цілей*.

Коли йдеться про захист справедливих прав людей праці за окремими професіями, звичайно, завжди треба мати на увазі те, що є визначальним для суб'єктного характеру праці в кожній професії, але водночас і навіть насамперед те, що зумовлює гідність суб'єкта праці. Тут розкриваються численні можливості в діяльності профспілкових організацій, зокрема в їхній *діяльності виховного, освітнього характеру та пропагування самоосвіти*. Важливою є діяльність шкіл, так званих «робітничих університетів» і «народних університетів», програм та навчальних курсів, які розвивають саме цю сферу діяльності. Треба завжди сподіватися на те, щоб завдяки діяльності своїх профспілок робітники не просто *мали* більше, а *й стали* чимось більшим, тобто змогли б повніше реалізувати свою людську природу в усіх відношеннях.

Працюючи над забезпеченням справедливих прав своїх членів, профспілки послуговуються також *методом «страйку»*, тобто блокуванням праці як своєрідним ультиматумом, що звернений до компетентних органів і насамперед до роботодавців. Це метод, визнаний католицькою соціальною доктриною як легітимний за певних умов і в певних межах. Тож працівникам має бути забезпечене *право на страйк*, щоб вони не зазнавали особистих кримінальних покарань за участь у ньому. Визнаючи, що це легітимний засіб, слід одночасно підкреслити, що страйк залишається, у певному сенсі, крайнім засобом. *Ним не можна зловживати*, особливо задля «політичних» ігор. Крім того, ніколи не слід забувати про те, що невідкладні для суспільного життя послуги в будь-якому випадку мають бути забезпечені, а в разі необхідності – навіть за допомогою спеціальних правових заходів. Зловживання страйком може призвести до паралічу всього суспільно-економічного життя, що суперечить вимогам спільного блага, і це відповідає також правильному розумінню природи самої праці.

21. Гідність сільськогосподарської праці

Все, що було сказано раніше про гідність людської праці, про її об'єктний та суб'єктний виміри, безпосередньо стосується сільськогосподарської праці, ситуації людини, яка обробляє землю важкою працею на полях. Тут ідеться насправді про дуже великий простір для праці на нашій планеті, на будь-якому

континенті, в будь-якому суспільстві, хоч на якому рівні розвитку вони перебувають. Аграрний світ, який постачає суспільству блага, необхідні для його повсякденного утримання, має *фундаментальне значення*. Умови проживання в селі, зокрема умови сільськогосподарської праці, не всюди однакові, також різним є суспільне становище працівників сільського господарства в різних країнах. І це залежить не лише від ступеня розвитку сільськогосподарської техніки, але також, інколи навіть більше, від визнання справедливих прав сільськогосподарських працівників і, нарешті, від рівня усвідомлення всієї суспільної етики їхньої праці.

Чимало труднощів, що їх несе з собою праця на полях, зокрема постійні, часом виснажливі, фізичні зусилля, а також неналежне визнання з боку суспільства, створюють у селян відчуття соціальної маргіналізації та спонукають їх до масової втечі з сільської місцевості до міст – на жаль, часто у ще більш нелюдські умови життя. Долучаються до такої ситуації ще й брак належної професійної підготовки та відповідних інструментів, певний химерний індивідуалізм, а також *об'єктивно несправедливі умови*. У деяких країнах, що розвиваються, мільйони людей вимушені обробляти землю інших; їх експлуатують латифундисти; вони не мають надії, що коли-небудь зможуть отримати у приватну власність хоча б мінімальний шматок землі. Бракує форм правового захисту особи сільськогосподарського працівника та його родини в разі старости, хвороби чи безробіття. Довгі дні його важкої фізичної праці оплачуються жалюгідно. Власники часом залишають занедбаними орні землі, але законні права селян на володіння малим шматком землі, що його ті роками самостійно обробляють, вони нехтують, тож селяни залишаються незахищеними супроти «голоду на землю» більш впливових осіб чи груп. Але навіть в економічно розвинених країнах, де наукові дослідження, технологічні досягнення чи державна політика вивели сільське господарство на вищий рівень, право селянина на працю може зазнати шкоди, коли його буде позбавлено права брати участь у прийнятті рішень, що стосуються його трудової діяльності або коли йому буде відмовлено у праві на вільне об'єднання з іншими задля справедливого соціального, культурного й економічного сприяння та заохочення сільськогосподарського працівника.

Отже, у багатьох випадках є необхідними радикальні й невідкладні зміни, щоб сільському господарству – і селянам – надати належного значення як *основі здорової економіки* в сукупному розвитку всієї суспільної спільноти. Тому необхідно проголошувати й підтримувати гідність праці, кожної праці, а особливо сільськогосподарської, завдяки якій людина так красномовно «підкорює» землю, отриману як дар від Бога, і підтверджує своє «панування» у видимому світі.

22. Неповносправна особа і праця

Останнім часом національні спільноти та міжнародні організації звернули свою увагу на ще одну пов'язану з працею й поширену проблему – проблему неповносправних осіб. Вони також є повноцінними людськими суб'єктами з відповідними природними, священними та недоторканими правами, які, попри обмеження й страждання, вписані в їхнє тіло та їхні здібності, чітко підкреслюють гідність і велич людини. Оскільки особа з неповносправністю (обмеженими можливостями) є суб'єктом з усіма своїми правами, їй слід допомогти стати учасником суспільного життя в усіх вимірах і на всіх рівнях, щоб вони були доступними її можливостям. Неповносправна особа є однією з нас, вона є повноцінним членом нашого людства. Було б цілковито негідним людини і запереченням спільної людяности допускати до суспільного життя, а отже, й до праці, лише повносправних членів, тому що, роблячи це, ми потрапимо у *важку форму дискримінації* слабких і хворих з боку сильних і здорових. Праця в об'єктивному розумінні має підпорядковуватися й за цих обставин гідності людини, суб'єктові праці, а не економічній вигоді.

Тому обов'язок різних відомств, залучених до світу праці, а передусім обов'язок безпосереднього чи опосередкованого роботодавця, – ефективним та відповідним чином забезпечувати право неповносправної особи на професійну підготовку і працю, щоб вона могла бути задіяною в такій виробничій діяльності, для якої вона підходить. Тут виникає багато практичних, правових і навіть економічних проблем, але вся спільнота, – тобто державні органи, асоціації та посередники, представники бізнесу й самі неповносправні, – має зібрати ідеї та ресурси для досягнення цієї необхідної мети – *дати працю неповносправним особам відповідно до їхніх можливостей*, оскільки цього вимагає їхня гідність як людей, так і суб'єктів праці. Кожна спільнота повинна подбати про відповідні структури для пошуку або створення робочих місць для таких людей на державних чи приватних підприємствах, пропонуючи звичайне чи більш пристосоване місце праці, а також створити так звані «захищені» підприємства та середовища.

Як і у випадку інших працівників, слід приділяти велику увагу фізичним та психологічним умовам праці неповносправних осіб, справедливій оплаті їхньої праці, створювати можливості для службового зростання та усувати різні перешкоди. Не приховуючи, що це складне і комплексне завдання, можна все ж сподіватися, що *правильна концепція праці в суб'єктивному розумінні* приведе до ситуації, коли неповносправна людина почуватиметься не залишеною за межами світу праці чи залежною від суспільства, а повноправним суб'єктом праці – корисним, шанованим з огляду на свою людську гідність і покликаним робити свій внесок у прогрес та благо своєї родини чи спільноти відповідно до своїх можливостей.

23. Праця і питання еміграції

Нарешті, необхідно хоча б коротко висловитись щодо питання так званої *трудової еміграції*. Це давнє явище, проте воно постійно повторюється і набуває, навіть сьогодні, великих розмірів через складнощі сучасного життя. Людина має право залишати рідну країну з різних причин – як і повертатися до неї – та шукати кращих умов життя в іншій країні. Таке явище, звичайно, не обходиться без труднощів різного роду. Передусім це є зазвичай втратаю для країни, з якої емігрують. Людина, яка є членом великої спільноти, об'єднаної історією, традиціями й культурою, віддаляється від неї для того, щоб почати життя серед іншого суспільства, об'єднаного іншою культурою і дуже часто й іншою мовою. В такому разі зникає той *суб'єкт праці*, який зусиллям власної думки чи рук міг би долучитися до зростання спільного блага у своїй країні; ці зусилля, цей внесок даються іншому суспільству, яке в певному сенсі має на це менше право, ніж батьківщина.

Хоч загалом еміграція є злом, все ж за певних обставин вона є, так би мовити, необхідним злом. Треба зробити все – і, звичайно, багато робиться з цією метою, – щоб це зло в матеріальному сенсі не принесло більшої *шкоди в моральному сенсі*, щоб воно якнайшвидше, наскільки це можливо, навіть принесило добро в особистому, сімейному та суспільному житті емігранта, як щодо країни, до якої він прибуває, так і щодо батьківщини, яку залишає. У цій сфері дуже багато залежить від справедливого законодавства, особливо коли йдеться про права людини праці. Зрозуміло, що ця проблема входить у ці наші міркування насамперед із цієї точки зору.

Найважливіше, щоб людина, яка працює за межами рідної країни – як сталий емігрант чи як сезонний робітник, – не перебувала в не вигідній ситуації у сфері трудового права порівняно з іншими працівниками того суспільства. Трудова еміграція жодним чином не може ставати нагодою для фінансової чи соціальної експлуатації. У трудових відносинах з працівником-емігрантом треба застосовувати ті самі критерії, як і щодо будь-якого іншого працівника в цьому суспільстві. Вартість його праці слід визначати тією самою мірою, а не з огляду на відмінність національності, релігії чи раси. Тим більше *не можна використовувати вимушену ситуацію*, в якій перебуває емігрант. Усі ці обставини мають відходити на задній план (звичайно, слід враховувати спеціальну кваліфікацію працівника) порівняно з фундаментальною цінністю праці, яка пов'язана з гідністю людської особи. Тут треба ще раз повторити основний принцип: ерархія цінностей, глибокий зміст самої праці вимагають, щоб капітал служив праці, а не праця капіталові.

V. Основи духовности праці

24. Особливе завдання Церкви

Останню частину цих роздумів на тему людської праці, пов'язаних з 90-річчям енцикліки *Rerum novarum*, доречно присвятити духовності праці в християнському розумінні. Оскільки праця в її суб'єктному вимірі є завжди дією особи, *actus personae*, то звідси випливає, що в ній бере участь вся людина, її тіло і дух, незалежно від того, якою є ця праця: фізичною чи інтелектуальною. І до всієї людини звернене також слово Бога Живого, євангельське послання спасіння, в якому ми знаходимо багато моментів, присвячених людській праці, які подають її в особливому світлі. Тож треба відповідно засвоїти ці моменти: необхідне внутрішнє зусилля людського духу, кероване вірою, надією та милосердям, щоб за допомогою цих моментів надати праці конкретної людини того значення, що його вона має в очах Божих і через яке вона (праця) входить у справу спасіння, разом з її звичайними і водночас надзвичайно важливими сюжетними лініями та складниками.

Церква має обов'язок висловлюватися з питань праці з погляду її людської цінності і морального порядку, вбачаючи в цьому свою важливу роль у служінні всьому євангельському посланню. При цьому вона вважає своїм особливим обов'язком *формувати таку духовність праці*, яка допоможе всім людям наблизитися за її посередництвом до Бога, Творця і Відкупителя, стати учасником його спасительних планів щодо людини і світу, а також поглибити у своєму житті приязні стосунки з Христом, беручи завдяки вірі живу участь у його потрійній місії: Священника, Пророка і Царя, як цього прекрасно навчає Другий Ватиканський Собор.

25. Праця як участь у справі Творця

Як стверджує Другий Ватиканський Собор, «віруючі впевнені, що індивідуальна та колективна людська діяльність – тобто ті величезні зусилля, докладаючи яких люди намагаються протягом століть поліпшити умови свого існування, – взята сама по собі, відповідає Божому задумові. Адже людина, створена на образ Божий, отримала наказ, щоб, підпорядковуючи собі все, що є на землі, керувати світом у справедливості й святості і щоб, визнаючи Бога Творцем усього, підносити себе і всі речі до Нього, щоб через підкорення всього людині подиву гідним було ім'я Боже на всій землі»¹³.

¹³ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 34 // AAS 58 (1966) 1052.

У Слово божественного Об'явлення глибоко вписана та фундаментальна істина, що людина, створена на образ Божий, *через свою працю стає причетна до діяльності самого Творця всесвіту* і в міру власних можливостей, у певному сенсі, продовжує її розвивати, щораз більше просуваючись у відкритті ресурсів та цінностей, що містяться у всьому сотвореному. Цю істину ми знаходимо вже на самому початку Святого Письма, у книзі Буття, де сама справа творіння представлена у вигляді «праці», зробленої Богом протягом «шести днів» (пор. Бут. 2:2; Вих. 20:8,11; Втор. 5:12), щоб «відпочити» на сьомий день (пор. Бут. 2:3). З іншого боку, остання книга Святого Письма теж звучить з таким же акцентом поваги до тієї справи, яку Бог звершив своєю творчою «роботою», коли вона виголошує: «Великі і чудесні діла твої, Господи, Боже Вседержителю» (Од. 15:3), подібно до книги Буття, яка завершує опис кожного дня творіння твердженням: «І побачив Бог, що воно добре» (Бут. 1:4, 10,12, 18, 21, 25, 31).

Цей опис творіння, що його ми знаходимо вже в першій главі книги Буття, водночас у певному сенсі є *першим «Євангелієм праці»*. Він показує насправді, в чому полягає гідність: він вчить, що, працюючи, людина повинна наслідувати Бога, свого Творця, бо вона – і лише вона – має в собі особливу рису подібності до Нього. Людина повинна наслідувати Бога і працюючи, й відпочиваючи, оскільки Бог сам зволив представити свою справу творіння у формі *праці та відпочинку*. Це безнастанне Боже світотворення триває, про що свідчать слова Христа: «Отець мій творить аж по сю пору...» (Йо. 5:17): Він діє з творчою силою, підтримуючи існування світу, що його Він покликав до буття з нічого, і діє зі спасительною силою в серцях людей, яких від самого початку призначив до «відпочинку» (Євр. 4:1, 9) в єднанні з Собою, в «домі Отця» (Йо. 14:2). Тому людська праця також не лише вимагає відпочинку кожного «сьомого дня» (Втор. 5:12 і далі; Вих. 20:8–12), а й не може полягати лише в експлуатації людських сил у зовнішній, матеріальній діяльності; вона повинна залишити внутрішній простір, в якому людина, стаючи дедалі більше такою, якою має бути з волі Божої, готується до того «*відпочинку*», *що його Господь готує для своїх слуг і приятелів* (пор. Мт. 25:21).

Усвідомлення того, що праця людини – це участь у Божій дії, має пронизувати, як навчає Собор, також «цілком повсякденні справи. Чоловіки й жінки, які забезпечують умови життя собі та своїм сім'ям і виконують свої завдання таким чином, щоб належно служити суспільству, можуть справедливо вважати, що своєю працею продовжують діло Творця, задовольняють потреби своїх братів і роблять особистий внесок у здійснення в історії Божого задуму»¹⁴.

¹⁴ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 34 // AAS 58 (1966) 1052.

Тому ця християнська духовність праці має стати спільною для всіх спадщиною. Зокрема, в сучасну епоху вона мусить продемонструвати ту зрілість, якої вимагають напруга й занепокоєння умів та сердець: «Нехай християни не вважають, що ті діла, які постали завдяки винахідливості й умінню людей, суперечать Божій могутності або що розумне створіння стає ніби суперником Творця; навпаки, нехай вони будуть переконані в тому, що перемоги людства є знаком величі Бога і плодом його невимовного задуму. Та що більше зростає могутність людей, то ширше сягає відповідальність як окремих осіб, так і спільнот. Звідси випливає, що *християнська наука* не відмовляє людей від будування світу і не заохочує їх занедбувати благо своїх ближніх, а радше більше і наполегливіше зобов'язує їх працювати задля того»¹⁵.

Усвідомлення, що завдяки праці людина бере участь у справі творіння, є найглибшим *мотивом*, щоб братися за неї в різних галузях: «Отож вірні, – читаємо ми в конституції *Lumen gentium*, – мають пізнавати глибинну природу творіння, його вартість і призначення для слави Божої. Вони повинні в усіх ділах, навіть мирських, допомагати одне одному задля того, щоб провадити святіше життя, щоб світ сповнився духом Христовим та у справедливості, любові й мирі успішніше досяг своєї мети... Нехай вони своєю фаховістю у світських науках і своєю активністю, яка внутрішньо піднесена Христовою благодаттю, роблять потужний внесок у плекання сотворених благ відповідно до урядження Творця і просвітлення його Словом; і це завдяки людському труду, технічному вмінню і громадській культурі на користь усього людства, щоб ті блага були доцільніше розподілені між людьми і у свій спосіб сприяли загальному прогресові в людській та християнській свободі»¹⁶.

26. Христос – Людина праці

Цю істину, що завдяки праці людина бере участь у справі Бога, свого Творця, особливим чином унаочнює Ісус Христос – той Ісус, якому багато його перших слухачів у Назареті «дивувались, кажучи: Звідкіль оте в нього? Що то за мудрість, що йому дана? Хіба ж він не тесля?» (Мр. 6:2). Ісус не лише проголошував слово вічної Мудрости, а й передусім сповнював доручене йому Євангеліє. Воно було також і «Євангелієм праці», бо *той, Хто його проголосив, сам був людиною праці*, ремісничої праці, як Йосиф із Назарета (пор. Мт. 13:55). І якщо в його словах ми не знаходимо особливого розпорядження працювати, – навіть одного разу Він забороняє надмірно клопотатися цим (пор. Мт. 6:25–34) –

¹⁵ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 34 // AAS 58 (1966) 1052.

¹⁶ Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 36 // AAS 57 (1965) 41.

проте водночас життя Христа є однозначно красномовним: Він належить до «світу праці», виявляє повагу до людської праці; можна сказати більше: Він з любов'ю дивиться на різні види цієї праці, бачачи в кожній окрему рису подібності людини до Бога, Творця та Отця. Хіба не Він каже: «Мій Отець – виноградар...» (Йо. 15:1), передаючи різними способами у своєму вченні ту головну істину про працю, яка вже була висловлена у всій традиції Старого Завіту, починаючи з книги Буття?

У книгах Старого Завіту є багато посилань на людську працю, на різні професії: наприклад, лікаря (пор. Сир. 38:1–15), аптекаря (пор. Сир. 38:4–8), ремісника-митця (пор. Вих. 31:1–5; Сир. 38:27), коваля (пор. Бут. 4:22; Іс. 44:12; ці слова можна сьогодні віднести до праці сучасного металурга), гончара (пор. Єр. 18:3; Сир. 38:29), селянина (пор. Бут. 9:20; Іс. 5:1), вченого (пор. Проп. 12:9–12; Сир. 39:1–8), мореплавця (пор. Пс. 107 (108):23–30; Муд. 14:2–3), будівничого (пор. Бут. 11:3; 2 Цар. 12:12, 22:5), музиканта (пор. Бут. 4:21), пастуха (пор. Бут. 4:2, 37:3; Вих. 3:1; 1 Сам. 16:11; в різних місцях), рибалки (пор. Єз. 47:10). Нам відомі чудові слова, присвячені праці жінки (пор. Прип. 31:15–27).

Ісус Христос у своїх притчах про Боже Царство постійно посилається на людську працю – пастуха (див., напр., Йо. 10:1–16), селянина (пор. Мр. 12:1–12), лікаря (пор. Лк. 4:23), сіяча (пор. Мр. 4:1–9), господаря (пор. Мт. 13:52), слуги (пор. Мт. 24:45; Лк. 12:42–48), управителя (пор. Лк. 16:1–8), рибалки (пор. Мт. 13:47–50), купця (пор. Мт. 13:45 і далі), робітника (пор. Мт. 20:1–16). Він говорить також про різноманітну працю жінок (пор. Мт. 13:33; Лк. 15:8 і далі); порівнює апостольство з працею женців (пор. Мт. 9:37; Йо. 4:35–38) або рибалок (пор. Мт. 4:19); згадує також про працю вчених (пор. Мт. 13:52).

Це вчення Христа про працю, що ґрунтується на прикладі його власного життя в назаретські роки, знаходить особливо яскравий відгомін у *вченні апостола Павла*. Павло також працював – виготовляв намети (пор. Ді. 18:3); завдяки цьому він, будучи апостолом, міг також заробляти собі на хліб і допомагати іншим людям (пор. Ді. 20:34 і далі). «Ми вдень і вночі тяжко та гірко працювали, щоб не утруднювати з вас нікого» (2 Сол. 3:8)¹⁷. Звідси випливають його вказівки на тему праці, які мають характер заклику чи розпорядження: «Таким то наказуємо і велимо Господом нашим Ісусом Христом спокійно працювати і споживати хліб, що самі заробили» (2 Сол. 3:12). Справді, зазначаючи, що «деякі» живуть у ледарстві, нічого не роблячи (2 Сол. 3:11), Апостол не соромиться сказати: «Як хтось не хоче працювати, хай і не їсть» (2 Сол. 3:10). А в іншому місці він закликає: «Усе, що тільки чините, робіть від душі, як для Господа, а не як для людей, знаючи, що приймете від Господа нагороду – спадщину» (Кол. 3:23–24).

¹⁷ Святий Павло визнає за місіонерами право працювати, щоб мати засоби до існування: 1 Кор. 9:6–14; Гал. 6:6; 2 Сол. 3:9; пор. Лк. 10:7.

Як бачимо, повчання Апостола народів має стрижневе значення для моральності й духовності людської праці. Воно є важливим доповненням до того великого і розважливого Євангелія праці, що його ми знаходимо в житті Христа та в його притчах, у всьому тому, «що Ісус робив та що навчав» (Ді. 1:1).

На основі цього світла, що його випромінює саме Джерело, Церква завжди проголошувала те, що втілює у вченні Другого Ватиканського Собору: «Людська діяльність як від людини походить, так і на людину спрямована. Бо коли людина працює, вона не тільки змінює речі та суспільство, а й удосконалює сама себе: багато вчиться, розвиває свої здібності, виходить поза свої обмеження і перевершує саму себе. Якщо правильно розуміти це зростання, то воно є ціннішим від накопичення лише зовнішніх багатств... Звідси впливає таке правило людської діяльності: вона повинна, згідно з Божими задумом і волею, відповідати справжньому благові людського роду й давати людині – чи особисто, чи об'єднаній у спільноту – можливість розвивати і виконувати своє покликання у всій його повноті»¹⁸.

У контексті такого бачення цінностей людської праці, тобто такої духовності праці, повною мірою прояснюється те, що читаємо в тому самому пункті Душпастирської конституції Собору про правильне розуміння прогресу: «Цінність людини визначається скорше тим, ким вона є, ніж тим, що вона має. Так само ціннішим, ніж технічний прогрес, є все те, що люди роблять задля досягнення більшої справедливості, повнішого братерства і гуманнішого ладу в суспільних відносинах. Адже цей прогрес може надати лише деяку матеріальну базу для вдосконалення людини, але сам по собі він аж ніяк це вдосконалення не здійснить»¹⁹.

Таке вчення щодо проблеми прогресу та розвитку – тема, яка домінує в сучасній ментальності, – може бути зрозумілим лише як плід перевіреної духовності людської праці, і *лише на основі такої духовності* воно може бути реалізоване й застосоване на практиці. Це вчення, яке є водночас програмою, має своє коріння в «Євангелії праці».

27. Людська праця у світлі Христового хреста і воскресіння

Є ще один істотний вимір людської праці, в який глибоко проникає заснована на Євангелії духовність. Кожна праця – фізична чи розумова – неминує має поєднуватись із *зусиллями*. У книзі Буття це висловлено по-справжньому проникливо: первісному *благословенню* праці, яке міститься в таїнстві самого

¹⁸ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 35 // AAS 58 (1966) 1053.

¹⁹ Там само.

творіння й поєднується з піднесенням людини як образу Бога, протиставлено *прокляття*, що його принесло із собою гріхопадіння: «Проклята земля через тебе. В тяжкій труді живитимешся з неї по всі дні життя твого» (Бут. 3:17). Ці труднощі, що супроводжують працю, знаменують шлях людського життя на землі і є передвісниками смерти: «В поті лица твого їстимеш хліб твій, доки не вернешся в землю, що з неї тебе взято...» (Бут. 3:19). Відгомоном цих слів звучать слова автора однієї з книг мудрости: «Тоді я глянув на всі діла, що руки мої вчинили, і на той труд, що ним я трудився...» (Проп. 2:11). Немає такої людини на землі, яка не могла б застосувати ці вирази до себе.

Євангеліє виголошує своє у певному сенсі останнє слово і з цього приводу в пасхальному таїнстві Ісуса Христа. І тут варто шукати відповідь на ці проблеми, надзвичайно важливі для духовности людської праці. У *пасхальному таїнстві* міститься *хрест* Христа, його послух аж до смерти; Апостол протиставляє цей послух тій непокорі, яка тяжіє над історією людини на землі від самого початку (пор. Рим. 5:19). У цьому таїнстві також міститься піднесення Христа, який через хресну смерть повертається до своїх учнів із силою Святого Духа у *воскресінні*.

Піт і труд, що їх праця обов'язково тягне за собою в сучасному стані людства, пропонують християнинові й кожному, хто покликаний іти за Христом, можливість із любов'ю брати участь у справі, яку Христос прийшов сповнити (пор. Йо. 17:4). Ця справа спасіння звершилася через страждання і смерть на хресті. Витримуючи тягарі праці в єднанні з розп'ятим заради нас Христом, людина певним чином співпрацює із Сином Божим у відкупленні людства. Вона показує себе справжнім учнем Ісуса, щодня несучи своєю чергою хрест (пор. Лк. 9:23) у тій діяльності, до якої покликана.

Христос, «вистраждавши смерть за всіх нас, грішників, своїм прикладом... вчить нас, що треба й нам нести той хрест, що його плоть і світ накладають на плечі тих, хто прагне миру та справедливости». І водночас «Христос, якого Бог, *воскресивши*, поставив Господом і дав йому всю владу на небі і на землі, силою свого Духа вже діє в серцях людей... очищуючи і зміцнюючи ті шляхетні бажання, за допомогою яких людська родина прагне *зробити своє життя гуманнішим* і підпорядкувати цій меті всю землю»²⁰.

У людській праці християнин знаходить невелику частку хреста Христового і приймає його в тому самому дусі відкуплення, в якому Христос прийняв свій хрест за нас. Завдяки світлові, яке проникає в нас від Христового воскресіння, ми завжди знаходимо в ній проблиск нового життя, нового добра,

²⁰ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 38 // AAS 58 (1966) 1055 [див. також: Документи Другого Ватиканського Собору. Львів: Свічадо 2014, с. 361].

ніби проголошення «нового неба і нової землі» (пор. 2 Пт. 3:13; Од. 21:1), мешканцями яких саме через важкий труд стають людина і світ. Через важкий труд – і ніколи без нього. Це підтверджує, з одного боку, незамінність хреста в духовності людської праці; а з іншого боку, однак, в цьому хресті й важкому труді проявляється нове благо, яке бере свій початок із самої праці: з праці, усвідомленої глибинно та в усіх відношеннях – і ніколи без неї.

Чи є вже це *нове благо* – плід людської праці – невеликою частинкою тієї «нової землі», де живе справедливість (пор. 2 Пт. 3:13)? Як воно стосується *воскресіння Христа*, якщо є істиною те, що численні важкі зусилля людської праці є невеликою частиною хреста Христового? Собор старається відповісти також і на це запитання, черпаючи світло з тих самих джерел, що й об'явлене Слово: «Отож ми попереджені, що людина не матиме ніякої користі від того, що здобуде увесь світ, коли при цьому себе саму погубить (пор. Лк 9:25). Та очікування нової землі має не послаблювати, а радше посилювати турботу про доглядання цієї землі, де зростає те тіло нової людської сім'ї, яке вже може дати деякі зариси нового світу. Тому, хоч треба старанно розрізняти земний прогрес і зростання Царства Христового, все ж – оскільки цей прогрес веде до кращого влаштування людського суспільства – він має велике значення для Царства Божого»²¹.

В цих міркуваннях, присвячених людській праці, я намагався виділити все, що здавалося незамінним, враховуючи, що через працю мають множитися на землі не лише «добрі плоди... наших зусиль», а й «людська гідність, братня спільнота і свобода»²². Християнин, який слухає слово Живого Бога, поєднуючи роботу з молитвою, знає, яке місце займає його праця не тільки в земному поступі, а й у розвитку Царства Божого, до якого всі ми покликані силою Святого Духа і словом Євангелія.

Завершуючи ці міркування, я хочу від щирого серця уділити всім вам, Достойні Брати, любі Сини та Дочки, своє Апостольське Благословення.

Цей документ, що був підготовлений до друку минулого 15 травня, до 90-річчя енцикліки *Rerum novarum*, я остаточно переглянув лише після повернення з лікарні.

Дано в Кастель-Гандольфо 14 вересня, у свято Воздвиження Святого Хреста, 1981 року, третього року мого понтифікату.

Іван-Павло II, Папа Римський

(Переклав з італійської мови о. Тарас Окіс)

²¹ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 39 // AAS 58 (1966) 1055.

²² Там само.

Sollicitudo rei socialis

(«Турбота про соціальні справи»)

Енцикліка Вселенського Архиєрея Івана-Павла II
на 20-ту річницю *Populorum progressio*
(1987 р.)

*Єпископам, священникам, релігійним родинам,
синам та дочкам Церкви і всім людям доброї волі*

*Достойні Брати, найдорожчі Сини і Дочки!
Бажаю Вам здоров'я та уділяю Апостольське Благословення!*

I. Вступ

1. Турбота про соціальні справи і про справжній розвиток людини – такий, коли поважають усі виміри людської особи та сприяють їм, – завжди була в центрі уваги Церкви, і Церква найрізноманітнішим чином постійно її виявляла. Одним зі способів вияву такої турботи останнім часом є учительство Римських пап, які, починаючи як від точки відліку від енцикліки *Rerum novarum* Лева XIII¹, часто зверталися до цієї проблеми й іноді приурочували дату публікацій різних соціальних документів до річниць виходу цього першого документа².

Своїми посланнями папи завжди проливали світло на нові аспекти соціальної доктрини Церкви. Як наслідок, починаючи від визначного доробку Лева XIII і завдяки подальшим збагаченням напрацюванням Учительського Уряду Церкви, вчення це стало тепер оновленим доктринальним «корпусом», який

¹ Див.: *Leonis XIII P.M. Acta*, XI. – Romae 1892, 97–144.

² Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno* (15 травня 1931) // AAS 23 (1931) 177–228; Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* (15 травня 1961) // AAS 53 (1961) 401–464; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens* (14 травня 1971) // AAS 63 (1971) 401–441; Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens* (14 вересня 1981) // AAS 73 (1981) 577–647; Радіозвернення Пія XII (1.06.1941) з нагоди 15-ї річниці енцикліки Лева XIII // AAS 33 (1941) 195–205.

творився і твориться поступово, мірою того, як Церква прочитує події в історичному процесі, керуючись повнотою Слова, що його об'явив Ісус Христос³ під проводом Святого Духа (пор. Йо. 14:16, 26; 16:13–15). Таким чином Церква прагне скеровувати людей так, щоб вони могли відгукуватися на своє покликання бути відповідальними будівничими земного суспільства, спираючись також на раціональне мислення та науки про людину.

2. Частиною цього великого корпусу соціального вчення є визначна енцикліка *Populorum progressio*, яку мій високодостойний попередник Павло VI опублікував 26 березня 1967 року⁴.

Наскільки ця енцикліка зберігає свою актуальність, можна бачити хоча б із того, як багато присвячених їй різноманітних урочистих заходів відбувалося протягом 1987 року в багатьох куточках церковного та мирянського світу. З цією самою метою Папська комісія «Справедливість і мир» (*Iustitia et Pax*) розіслала Синодам Східних Католицьких Церков та Єпископським Конференціям циркулярного листа з проханням подавати ідеї та пропозиції щодо якнайкращого відзначення річниці енцикліки, збагачення її вчення, а за потреби й оновлення його. На двадцяту річницю та сама Комісія організувала урочисте святкування, в якому я брав участь і виголосив завершальну промову⁵. І тепер, на завершення 1987 року, беручи до уваги також відповіді на згаданий циркулярний лист, я вважаю доречним присвятити темі *Populorum progressio* окрему енцикліку.

3. Таким чином, я маю на меті, з одного боку, віддати шану цьому історичному документу Павла VI та його вченню, а з іншого – наслідуючи традицію моїх високодостойних попередників на Петровому Престолі, підтвердити тяглість соціальної доктрини і водночас її постійне оновлення. По суті, тяглість та оновлення є доказом непроминальної цінності вчення Церкви.

Цей подвійний вимір є типовим для її вчення в соціальній сфері. З одного боку, воно є сталим, оскільки залишається ідентичним у своєму фундаментальному натхненні, у своїх «рефлексіях», «критеріях оцінювання», головних «інструкціях»⁶, а передовсім у своєму живому зв'язку з Господнім Євангелієм. А з іншого боку, воно є постійно новим, бо проходить необхідну й належну

³ Див.: Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei verbum*, п. 4.

⁴ Див.: AAS 59 (1967) 257–299.

⁵ Див.: *L'Osservatore Romano*, 25 березня 1987.

⁶ Див.: Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia* (22 березня 1986), п. 72 // AAS 79 (1987) 586; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens* (14 травня 1971), п. 4 // AAS 63 (1971) 403.

адаптацію відповідно до зміни історичних умов та нестримного потоку подій, які супроводжують життя людей і суспільства.

4. Я переконаний, що вчення енцикліки *Populorum progressio*, адресованої людям і суспільству 1960-х років, не втратило своєї актуальності як звернення до сумління й сьогодні, наприкінці 1980-х, у спробі визначити основні шляхи сучасного світу в контексті мети й духу «розвитку народів», який і сьогодні ще далеко не реалізований. Тому я пропоную розглядати це послання ширше, екстраполюючи його на сучасний історичний момент – не менш драматичний, ніж це було двадцять років тому.

Як нам добре відомо, час має свій сталий і незмінний ритм. Але сьогодні в нас складається враження, що він минає як ніколи швидко, особливо через нагромадження та ускладнення явищ, серед яких ми живемо. Як наслідок, хоч у конфігурації світу й залишилися певні засадничі константи, проте за останні двадцять років ця конфігурація зазнала помітних змін і вказує на зовсім нові аспекти.

Для людей сучасного періоду, на порозі третього християнського тисячоліття, характерне загальне очікування чогось на кшталт нового «пришестя»⁷, яке певною мірою стосується кожного, бо дає можливість детальніше заглибитись у вчення енцикліки й побачити шляхи його потенційного майбутнього розвитку.

Мета цих роздумів – наголосити на необхідності створення глибшої та деталізованішої концепції розвитку через богословське дослідження сучасного світу, відповідно до пропозицій, які містяться в енцикліці. Крім цього, ставимо собі завдання вказати на певні шляхи реалізації цієї концепції.

II. Новизна енцикліки *Populorum progressio*

5. Від самого початку, коли було оприлюднено документ Папи Павла VI, він привернув увагу громадської думки своєю новизною. В ньому дуже конкретно та ясно можна було простежити вже згадані особливості соціального вчення Церкви – тяглість і оновлюваність. Тому виявлення численних аспектів цього вчення через нове уважне прочитання енцикліки й стало провідною темою цих роздумів.

Однак спершу я хотів би сказати кілька слів про дату публікації – 1967 рік. Сам факт, що Папа Павло VI вирішив опублікувати соціальну енцикліку саме

⁷ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptoris Mater*, п. 3; його ж. Проповідь на літургії 1 січня 1987 // *L'Osservatore Romano*, 2 січня 1987.

цього року, схиляє нас розглядати цей документ у контексті Другого Ватиканського Вселенського Собору, який завершився 8 грудня 1965 року.

6. Маємо бачити в цьому не просто часову близькість. Енцикліка *Populorum progressio* певним чином є документом, що застосовує вчення Собору. І не тому, що вона містить численні посилання на тексти Собору⁸, а тому, що впливає з тієї самої турботи Церкви, яка надихнула всю працю Собору, – а особливо Душпастирську конституцію *Gaudium et spes*, – щодо упорядкування та розвитку багатьох тем соціального вчення Церкви.

Тому ми можемо стверджувати, що енцикліка *Populorum progressio* – це своєрідна відповідь на заклик Собору, яким починається конституція *Gaudium et spes*: «Радість і надія, смуток і тривога сучасних людей – особливо бідних і страждених – є також радістю й надією, смутком і тривогою Христових учнів; і немає нічого по-справжньому людського, що не знаходило б відгуку в їхніх серцях»⁹. Ці слова виражають основний мотив, який надихнув на створення великого документа Собору, що починається словами про бідність і відсталість, у яких живуть мільйони людей.

Бідність і відсталість – це, іншими словами, «смуток і тривога» нашого часу, «особливо бідних». Стоячи перед цією широкою панорамою болю та страждань, Собор прагнув відкрити горизонти радості й надії. Цілковито відповідаючи цій натхненній ідеї Собору, Павло VI у своїй енцикліці ставить перед собою таку саму мету.

7. Щодо тематики енцикліка, згідно з великою традицією соціального вчення Церкви, безпосередньо підтримує той новий внесок у неї та багатий її синтез, що їх зробив Собор, особливо в конституції *Gaudium et spes*.

Що стосується змісту і тем, яких ще раз торкається енцикліка, то слід виділити такі: усвідомлення обов'язку, який лежить на Церкві, «щонайдосвідченіший у гуманітарній сфері», – «розпізнавати знаки часу й пояснювати їх у світлі Євангелія»¹⁰; не менш глибоке усвідомлення своєї місії «служіння» – місії, відмінної від функцій держави, навіть коли Церква турбується про конкретну долю людей¹¹; звернення до питання приголомшливої нерівності умов, у яких живуть люди¹²; підтвердження вчення Собору, правдивого відголосу

⁸ В енцикліці *Populorum progressio* 19 разів цитовано документи Другого Ватиканського Собору, і з них 16 разів – Душпастирську конституцію про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* («Радість і надія»).

⁹ *Gaudium et spes*, п. 1.

¹⁰ *Populorum progressio*, п. 13; *Gaudium et spes*, п. 4.

¹¹ *Gaudium et spes*, п. 3; пор. *Populorum progressio*, п. 13.

¹² Див.: *Gaudium et spes*, п. 63; пор. *Populorum progressio*, п. 9.

століть – давньої традиції Церкви стосовно «загального призначення благ»¹³; цінування культури й технологічної цивілізації, які сприяють звільненню людини¹⁴, не забуваючи водночас розрізняти, до якої межі вони це чинять¹⁵; і нарешті, з огляду на проблематику теми розвитку, яка є центральною в енцикліці, наголошення на «найважливішому обов'язкові», що лягає на плечі розвинених країн – «допомагати країнам, які перебувають у стадії розвитку»¹⁶. Сама ідея поступу народів, запропонована в енцикліці, безпосередньо впливає з подання цієї проблеми в Душпастирській конституції¹⁷.

З цих та інших виразних посилянь на Душпастирську конституцію впливає, що енцикліка є застосуванням соціального вчення Собору до специфічної проблеми розвитку та відсталості народів.

8. Цей короткий аналіз допомагає нам краще оцінити новизну енцикліки, яку можна виразити у трьох пунктах.

По-перше – це сам факт створення найвищою владою Католицької Церкви документа, зверненого як до самої Церкви, так і до «всіх людей доброї волі», на тему, яка, на перший погляд, є суто економічною та соціальною: розвиток народів¹⁸. Термін «розвиток, поступ» взято зі словника суспільних та економічних наук. З цього погляду енцикліка *Populorum progressio* розвиває ту саму тему, що й енцикліка *Rerum novarum*, яка досліджує тему «становища робітників»¹⁹. Узяті поверхово, обидві теми можуть здатися невластивими для істинної турботи Церкви як релігійної інституції, і «розвитку» це стосується навіть більшою мірою, ніж «становища робітників».

Як і в енцикліці Лева XIII, в документі Павла VI наголошується на етичному та культурному характері проблем, пов'язаних із розвитком, а також на потребі й навіть необхідності втручання Церкви у цю сферу.

Мало того, тут знову увиразнилася характерна ознака соціальної доктрини Церкви: застосування слова Божого до життя людей і життя суспільства, а також до пов'язаної з ними земної дійсності, даючи водночас «засади рефлексії», «критерії оцінювання» та «інструкції»²⁰. У документі Павла VI є ці три

¹³ *Gaudium et spes*, п. 69; пор. *Populorum progressio*, п. 22.

¹⁴ Див.: *Gaudium et spes*, п. 57; пор. *Populorum progressio*, п. 41.

¹⁵ Див.: *Gaudium et spes*, п. 19; пор. *Populorum progressio*, п. 41.

¹⁶ *Gaudium et spes*, п. 86; пор. *Populorum progressio*, п. 48.

¹⁷ Див.: *Gaudium et spes*, п. 69; пор. *Populorum progressio*, п. 14–21.

¹⁸ Див.: *Populorum progressio*, п. 13.

¹⁹ Енцикліка *Rerum novarum* Лева XIII як головну свою тему підносить питання «становища робітників».

²⁰ Див.: Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia*, п. 72 // AAS 79 (1987) 586.

елементи, що скеровані переважно на практичне застосування, тобто на моральну поведінку.

Тож коли Церква турбується про «поступ народів», її не можна звинуватити в тому, що вона виходить поза специфічну сферу своїх повноважень, тим більше поза мандат, отриманий від Господа.

9. По-друге, новизна *Populorum progressio* полягає в тій широті кругозору, з якою подано те, що традиційно називають «соціальним питанням».

Щоправда, вже енцикліка *Mater et Magistra* Папи Івана XXIII показала цей широкий кругозір²¹, а конституція *Gaudium et spes* є лише соборовим її відгомном²², однак тоді соціальне вчення Церкви ще не сягнуло такого рівня, щоб виразно стверджувати, що соціальне питання набуло світового масштабу²³, і не зробило це твердження та супровідний його аналіз «інструкцією», як це було в енцикліці Павла VI.

Така виразна позиція пропонує велике багатство змісту, на якому слід наголосити.

Передовсім треба виключити можливу двозначність. Визнати, що «соціальне питання» набуло світового масштабу, зовсім не означає, що воно втратило свою гостроту чи національну або місцеву вагу. Навпаки, це означає, що проблеми на промислових підприємствах чи в робітничому або профспілковому рухах певної країни чи регіону не можна розглядати як ізольовані й не пов'язані між собою. Навпаки, вони щораз більше залежать від впливу чинників, що виходять поза регіональні межі та національні кордони.

На жаль, з економічного погляду, країн, що перебувають у стадії розвитку, є набагато більше, ніж розвинених; а кількість людей, які не мають благ і послуг, що їх пропонує розвиток, – незрівнянно більша від кількості людей, які ними володіють.

Тому ми стикаємося із серйозною проблемою нерівного розподілу засобів існування, які природою були призначені для кожного, а отже, й з нерівним розподілом прибутків від них. І це відбувається не з вини вбогих людей, і тим більше не через певну невідворотність, що залежить від природних умов чи обставин загалом.

Енцикліка Павла VI, заявляючи, що соціальне питання набуло світового масштабу, передовсім вказує на моральний факт, який ґрунтується на об'єктивному аналізі реальності. За словами самої енцикліки, кожен мусить усвідомлювати

²¹ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra*, прим. 1.

²² Див.: *Gaudium et spes*, п. 63.

²³ Див.: *Populorum progressio*, пп. 3, 9.

цей факт²⁴ саме тому, що він безпосередньо стосується сумління, яке є джерелом моральних рішень.

У цьому контексті новизна енцикліки полягає не так в історичному підтвердженні універсальності соціального питання, як радше в моральній оцінці цієї реальності. Тому політичні лідери та громадяни багатих країн, особливо якщо вони християни, мають моральний обов'язок – залежно від рівня своєї відповідальності, в особистих рішеннях чи в рішеннях влади брати до уваги цю універсальність, цю взаємозалежність, яка існує між їхньою поведінкою та бідністю й відсталістю стількох мільйонів людей. Енцикліка Папи Павла VI тлумачить моральне зобов'язання коротко як «обов'язок міжлюдської солідарності»²⁵; і хоч ситуація у світі багато в чому змінилася, це твердження має сьогодні таку саму силу й актуальність, як і тоді, коли воно виникло.

З іншого боку, не відступаючи від засад цього морального бачення, новизна енцикліки полягає також у тому засадничому положенні, що самé розуміння розвитку з перспективи універсальної взаємозалежності помітно змінюється. Справжній розвиток не може зводитися до простого нагромадження багатств та ліпшої можливості користуватися благами й послугами, якщо цього досягають коштом розвитку великої маси людей без належної уваги до соціального, культурного й духовного вимірів людини²⁶.

10. Третій момент новизни енцикліки полягає в дуже оригінальному її внескові до цілості соціальної доктрини Церкви та до самого поняття розвитку. Цю новизну легко простежити в завершальному параграфі документа, який можна вважати його стислою квінтесенцією, а також історичним визначенням, що «поступ означає мир»²⁷.

По суті, соціальне питання набуло світового масштабу тільки тому, що вимогу справедливості можна задовільнити лише на цьому рівні. Ігнорування цієї вимоги може викликати серед жертв несправедливості спокусу відповісти на кривду насильством, що є причиною багатьох воєн. Народи, не допущені до чесного розподілу благ, які від самого початку призначалися для всіх, можуть запитувати себе: чому б і нам не відповісти насильством щодо тих, які перші застосували його до нас? Якщо ж ситуацію розглядати у світлі поділу

²⁴ Див.: *Populorum progressio*, п. 3.

²⁵ Там само, п. 48.

²⁶ Пор.: *Populorum progressio*, п. 14: «Поступ, про який ведемо мову, стосується не тільки зростання економіки. Щоб називатися справжнім поступом, він має бути цілісним, тобто сприяти успіхові кожної людини й усієї людини».

²⁷ *Populorum progressio*, п. 87.

світу на ідеологічні блоки – а такий поділ уже існував 1967 року – й подальших економічних і політичних наслідків та залежностей, то небезпека стає ще більшою.

Перші роздуми над дивовижним змістом згаданої історичної фрази енцикліки можна доповнити іншим міркуванням, до якого підводить нас цей документ²⁸: як виправдати той факт, що величезні суми грошей, які можна і треба було б використати для розвитку народів, використовуються натомість для збагачення невеликої кількості осіб або груп чи виділяються на збільшення запасів зброї і в розвинених країнах, і в країнах, що розвиваються, підриваючи таким чином справжні пріоритети? І справа виглядає ще серйознішою з огляду на труднощі, які часто стоять на заваді прямому переведенню капіталу, призначеного для допомоги бідним країнам. Якщо «поступ означає мир», то війна і військові приготування – це головний ворог цілісного розвитку народів.

Цей вислів Папи Павла VI підводить нас до того, щоб переглянути поняття розвитку. Адже воно не може означати лише задоволення матеріальних потреб через збільшення благ, ігноруючи страждання багатьох людей та роблячи егоїзм кількох людей і націй його головною мотивацією. Як гостро нагадує нам про це у своєму посланні св. Яків: «Звідки між вами війни, звідки суперечки? Хіба не звідси – з пристрастей ваших, які воюють у ваших членах? Ви пристрасно жадаєте, а не маєте» (Як. 4:1–2).

І навпаки, в іншому світі, який керуватиметься турботою про спільне благо всього людства чи турботою про «духовний та моральний поступ» людини, а не гонитвою за власним прибутком, мир стане можливим як результат «досконалішої форми справедливості між людьми»²⁹.

Водночас цей новий аспект енцикліки має постійну й актуальну цінність і для нашого способу мислення, такого чутливого до внутрішнього зв'язку між повагою до справедливості і встановленням справжнього миру.

III. Огляд сучасного світу

11. Свого часу засадниче вчення енцикліки *Populorum progressio* отримало завдяки своїй новизні широкий розголос. Соціальний контекст, у якому ми живемо сьогодні, відрізняється від того, що був двадцять років тому. Саме тому я хотів би тепер зробити короткий огляд деяких ознак сучасного світу, щоб далі розвинути вчення енцикліки Павла VI з погляду «поступу народів».

²⁸ *Populorum progressio*, п. 53.

²⁹ Там само, п. 76.

12. По-перше, слід зазначити, що надії на розвиток, які тоді здавалися такими реальними, сьогодні виявилися дуже далекими від здійснення.

Щодо цього в енцикліці не було жодних ілюзій. Її суворая, а подекуди й драматична мова обмежувалася акцентуванням на серйозності ситуації й на необхідності донести до свідомості всіх невідкладний обов'язок долучитися до розв'язання цієї проблеми. У ті роки існував певний оптимізм щодо можливості без надмірних зусиль подолати економічну відсталість бідніших народів, забезпечуючи їх інфраструктурами та допомагаючи їм у процесі індустріалізації.

У цьому історичному контексті, крім зусиль кожної країни, Організація Об'єднаних Націй оголосила одну за одною дві декади розвитку³⁰. Справді, висунуто деякі ініціативи, дво- та багатосторонні, що мали на меті допомогти багатьом націям; деякі з них уже були певний час незалежними, а інші – і їх більшість – щойно народились як держави в процесі деколонізації. Церква, зі свого боку, відчувала обов'язок поглиблювати своє розуміння проблем, що їх породила нова ситуація, сподіваючись підтримати ці зусилля своїм релігійним і людським натхненням, щоб дати їм «душу» та ефективний імпульс.

13. Не можна сказати, що всі ці різноманітні релігійні, гуманітарні, економічні й технічні ініціативи були даремними, оскільки вдалося досягти певних результатів. Але загалом, беручи до уваги різноманітні чинники, не можна заперечити, що з погляду розвитку сучасна ситуація у світі справляє досить негативне враження.

З огляду на це я хотів би звернути увагу на низку загальних показників, не заперечуючи при цьому інших, специфічних. Не треба заглиблюватися в аналіз цифр і статистику, досить просто відверто подивитись у вічі реальності, щоб побачити незліченні маси людей: дітей, дорослих і вже в літах – одне слово, реальних та неповторних осіб, які страждають під нестерпним тягарем бідності. Багато мільйонів людей втратили надію тому, що в багатьох частинах світу їхня ситуація помітно погіршилася. В цій трагедії тотальної нужди і потреб, у яких живе тепер так багато наших братів і сестер, сам Господь Ісус Христос стає перед нами, щоб спитати з нас (пор. Мт. 25:31–46).

14. Перше негативне ствердження, про яке слід сказати, – це постійне існування розриву, а часто й поглиблення його, між територіями так званої розвиненої Півночі та Півдня, який прагне розвитку. Ця географічна термінологія, звісно, умовна, оскільки не можна забувати, що межі між багатством та бідністю проходять і всередині кожного суспільства, незалежно від того,

³⁰ Ідеться про декади 1960–1970 рр. і 1970–1980 рр., теперішня декада є третьою (1980–1990).

чи воно розвинене, чи перебуває на стадії розвитку. Як у багатих країнах існує соціальна нерівність, що доходить аж до крайньої бідності, так і в менш розвинених можна часто побачити вияви егоїзму та хизування багатством, що є і прикритим, і ганебним.

Якщо в деяких частинах світу, особливо на розвиненій Півночі, зосереджена велика кількість благ і доступних послуг, то на Півдні маємо неприпустиме відставання, а саме в цій геополітичній зоні живе більша частина людства.

Коли глянути на показники виробництва та розподілу харчів, охорони здоров'я, житлового забезпечення, наявності засобів гігієни, питної води, умов праці (особливо для жінок), середньостатистичної тривалості життя й на інші економічні та соціальні дані, то загальна картина буде дуже сумною – однаково, як їх розглядати: чи окремо, чи в порівнянні з відповідними даними більш розвинених країн. Мимоволі на думку знову приходиться слово «розрив».

Мабуть, це не зовсім доречно слово для опису справжньої реальності, бо воно може здатися чимось незмінним. Насправді ж тут ідеться про інше. Темпи прогресу в розвинених країнах і країнах, що розвиваються, є різними, а це ще побільшує віддаль між ними. Таким чином, країни, що розвиваються, особливо найбільш з них, опиняються в ситуації дуже серйозного відставання.

До цього ще треба додати відмінності в культурі та в системах цінностей різних груп населення – відмінності, що не завжди відповідають рівневі економічного розвитку, але сприяють створенню дистанції. Це ті елементи й аспекти, які ще більше ускладнюють соціальне питання саме через те, що воно набуло світового масштабу.

Спостерігаючи за тим, як цей щораз більший розрив розділяє різні частини світу, – а кожна з цих частин, здається, йде своїм шляхом, зі своїми власними здобутками, – стає зрозумілим, чому тепер говорять про різні світи всередині нашого єдиного світу: Перший світ, Другий світ, Третій світ, а іноді й Четвертий світ³¹. Такі означення, не претендуючи, очевидно, на те, щоб остаточно класифікувати всі країни, є знаменними – це знаки загального усвідомлення, що єдність світу, тобто єдність людства, серйозно скомпрометована. Така фразеологія, крім своєї більш чи менш об'єктивної цінності, без сумніву, криє в собі моральний зміст, перед яким Церква, яка є «у Христі немовби таїнством, тобто знаком і знаряддям... єдності всього людського роду»³², не може залишатися байдужою.

³¹ Вираз «Четвертий світ» не лише випадково вживають щодо так званих менш розвинених країн; найбільше його використовують для означення територій крайньої бідності в країнах із середнім і високим достатком.

³² Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 1.

15. Проте щойно змальована картина була б неповною, якби ми не додали до «економічних та соціальних показників» відсталості інші показники, які є такими самими негативними і спричиняють, починаючи з культурного рівня, ще більше занепокоєння. Це неписьменність, складність чи неможливість здобути вищу освіту, неможливість брати участь у розбудові своєї нації, різні форми експлуатації та економічних, соціальних, політичних і навіть релігійних утисків людської особи та зневажання її прав, різні форми дискримінації, особливо така одіозна її форма, як дискримінація за расовою ознакою. Якщо деякі з цих лих іноді трапляються у країнах розвиненішої Півночі, то в менш розвинених та у слаборозвинених країнах це поширене явище, яке є значно тривалішим і яке набагато важче викоренити.

Слід зазначити, що, крім інших прав людини, у сучасному світі часто обмежують право на економічну ініціативу. А воно є важливим не лише для кожної особи, а й для спільного блага. Досвід показує нам, що заперечення цього права чи його обмеження в ім'я позірної «рівності» кожного в суспільстві применшує чи на ділі цілковито нищить дух ініціативи, іншими словами – творчу суб'єктність громадянина. Внаслідок цього постає не так рівність, як «зрівнялівка». Замість творчої ініціативи з'являються пасивність, залежність і підкорення бюрократичному апаратові, який – як єдиний «розпорядчий» орган, що «вирішує», а може, є «власником» усіх благ і засобів виробництва, – ставить кожного в становище майже абсолютної залежності, подібної до традиційної залежності робітника-пролетаря за капіталізму. Це викликає почуття розчарування чи відчаю, що спонукає людей не брати участі в національному житті, змушує багатьох емігрувати чи підштовхує до так званої «психологічної» еміграції.

Така ситуація має свої наслідки і з погляду «прав окремих народів». По суті, часто народ позбавлений своєї суб'єктності (чи, як кажуть, «суверенності»), що означає відсутність його прав на економічну, політико-соціальну та певною мірою культурну самостійність, оскільки в національній спільноті ці всі виміри життя пов'язані між собою.

Також треба ще раз наголосити на тому, що жодна суспільна група, наприклад політична партія, не має права узурпувати роль єдиного лідера, бо це тягне за собою руйнацію справжньої суб'єктності суспільства та окремих громадян, як це відбувається в усіх формах тоталітаризму. У цій ситуації кожна людина і все людство стають «об'єктами», попри всілякі декларації та словесні запевнення у протилежному.

Слід ще додати, що в сучасному світі є багато інших форм бідності. Бо хіба злидні та нестатки не заслуговують на це слово? Хіба заперечення чи обмеження людських прав, як-от: права на релігійну свободу, права брати участь у розбудові суспільства, права на свободу організувати чи формувати спілки

або виявляти ініціативу в економічних справах – хіба це все не збіднює людську особу так само, якщо навіть не більше, ніж позбавлення матеріальних благ? І чи є розвиток, який не бере до уваги повного дотримання цих прав, справді розвитком, гідним людини?

Підсумовуючи сказане, можна ствердити, що сучасна відсталість є не лише економічною, а й культурною, політичною та просто людською, як було зазначено двадцять років тому в енцикліці *Populorum progressio*. Тож на цьому етапі ми мусимо запитати себе, чи не може бути така сумна реальність сьогодення, принаймні частково, результатом надто завуженої, тобто переважно економічної, ідеї розвитку.

16. Слід зазначити, що – попри гідні похвали зусилля розвиненіших країн тих країн, які розвиваються, та міжнародних організацій знайти вихід із ситуації чи принаймні запобігти деяким її виявам – ситуація помітно погіршилася.

Причин для цього є кілька. Передусім треба вказати на випадки серйозних недоглядів самих країн, що розвиваються, й особливо тих осіб, які володіють у них економічною та політичною владою. Ми так само не можемо вдавати, що не бачимо відповідальності розвинених країн, які не завжди чи принаймні не належною мірою відчували обов'язок допомагати країнам, відокремленим від того світу високого достатку, до якого належать вони самі.

Мало того, треба відмовитися від економічних, фінансових і соціальних механізмів, які, хоч ними й керують люди, часто функціонують майже автоматично, ще більше посилюючи багатство одних і бідність інших. Ці механізми, що їх прямо чи непрямо використовують розвиненіші країни, самим своїм функціонуванням обстоюють інтереси людей, які ними маніпулюють, придушуючи врешті-решт економіку менш розвинених країн чи диктуючи їй свої умови. В кінці нашої праці ці механізми буде піддано ретельному аналізу з етично-морального погляду.

Populorum progressio вже передбачила можливість того, що за такої системи достаток багатих буде збільшуватися, а злиденність бідних не змінюватиметься³³. Доказом правильності цього передбачення стала поява так званого Четвертого світу.

17. Хоч світове суспільство стає щораз більше роз'єднаним, що відбилося в загальноприйнятих назвах: Перший, Другий, Третій і навіть Четвертий світ, – взаємозалежність цих «світів» і далі є тісною. Якщо за такої взаємозалежності не взяти до уваги етичних вимог, то це матиме руйнівні наслідки для найслабших. І справді, внаслідок певної внутрішньої динаміки і під впливом

³³ Див.: *Populorum progressio*, п. 33.

механізмів, що їх не можна назвати інакше як хибними, ця взаємозалежність має негативні наслідки навіть у багатих країнах. Саме в цих країнах простежуємо, хоч і меншою мірою, найспецифічніші вияви відсталості. Отже, не викликає сумніву те, що розвиток або стає спільним надбанням кожної частини світу, або зазнає занепаду навіть у тих зонах, де спостерігається постійний прогрес. Це багато говорить нам про природу справжнього розвитку: або в ньому беруть участь усі народи, або він не буде справжнім розвитком.

Серед характерних ознак відсталості, які щораз помітніші і в розвинених країнах, є дві, що особливо свідчать про трагічну ситуацію. Перша – це криза житла. Протягом цього Міжнародного року дому, що його проголосила Організація Об'єднаних Націй, увагу зосереджено на тому, що існують мільйони людей, які позбавлені належного житла чи не мають його взагалі. Це зроблено з метою пробудити сумління кожного і віднайти рішення цієї серйозної проблеми з її негативними наслідками для індивіда, сім'ї та суспільства³⁴.

Брак житла відчують люди по всій планеті, і великою мірою це пояснюється постійним зростанням урбанізації³⁵. Навіть у найрозвиненіших народів можемо бачити сумну картину, коли особи та сім'ї, які в буквальному розумінні борються за виживання, існують без даху над головою або мають таке житло, яке годі назвати домом.

Брак житла – що вже само по собі є надзвичайно серйозною проблемою – треба розглядати як знак і підсумок цілої низки хиб: економічних, соціальних, культурних чи просто людських; а усвідомлюючи розмах цієї проблеми, не доведеться сильно переконувати нас у тому, як далеко ми стоїмо від справжнього розвитку народів.

18. Ще один спільний для значної більшості народів визначальний показник – це явище безробіття і неповної зайнятості.

Усі усвідомлюють реальність і дедалі більшу серйозність цієї проблеми в індустріялізованих країнах³⁶. Хоч ситуація в країнах, що розвиваються, з їхнім високим рівнем приросту населення і великою кількістю молодих людей, є тривожною, у країнах з високим рівнем економічного розвитку кількість

³⁴ Слід зауважити що Святий Престол долучився до святкування цього Міжнародного року спеціальним документом, що його видала Папська комісія «Справедливість і мир»: «*Que has hecho de tu hermano sin techo? – La Iglesia ante la carencia de vivienda*» («Що ти зробив для свого бездомного брата? – Церква і проблеми житла») (27.12.1987).

³⁵ Див.: Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens*, пп. 8–9.

³⁶ В останньому Всесвітньому економічному огляді (*World Economic Survey*) 1987, що його нещодавно видала ООН, подано найновіші дані. У розвинених країнах з ринковою економікою безробіття зросло з 3% працездатного населення в 1970 році до 8% у 1986-му. Сьогодні число безробітних сягає 29 мільйонів осіб.

джерел праці зменшується, а відтак можливості для працевлаштування скорочуються, а не збільшуються.

Це явище з низкою його негативних наслідків для особи та суспільства, починаючи від приниження і до втрати тієї самоповаги, яку повинні мати кожен чоловік і кожна жінка, спонукає нас піддати серйозному сумніву також той тип розвитку, який існував протягом останніх двадцяти років. У цьому контексті слова з енцикліки *Laborem exercens* є вкрай доречними: «Слід наголосити, що конститутивним елементом цього прогресу і водночас найвідповіднішим способом звірити його в душі справедливості й миру, що їх проголошує Церква і за які вона не перестає молитися... є постійне поцінювання людської праці як з огляду на її об'єктну завершеність, так і з огляду на гідність суб'єкта будь-якої праці, тобто людини». Навіть більше, нас «не може не вражати приголомшливий факт величезного масштабу: ... існує безліч безробітних або частково зайнятих... Цей факт, без сумніву, свідчить про те, що як в окремих політичних спільнотах, так і у взаєминах між ними на континентальному та глобальному рівнях, у плані організації праці та зайнятості є щось таке, що не спрацьовує, і то саме у найкритичніших та найбільш соціально важливих моментах»³⁷.

Як і попереднє, це явище з огляду на свій універсальний характер і тенденцію до поширення є дуже промовистим негативним показником стану та якості розвитку народів, свідками чого ми є сьогодні.

19. Трете явище, яке так само прикметне для сучасного періоду, хоч і не існує повсюдно, теж, поза всяким сумнівом, вказує на взаємозалежність між розвиненими і менш розвиненими країнами. Йдеться про питання міжнародного боргу, якому Папська комісія «Справедливість і мир» присвятила свій документ³⁸.

Тут не можна оминати тісного зв'язку між проблемою цього роду, – яка стає щораз більшою і яку було передбачено вже в *Populorum progressio*³⁹, – та питанням розвитку народів.

Причиною, яка підштовхнула народи, що розвиваються, прийняти надзвичайно великі кошти, було сподівання на те, що їх можна буде інвестувати

³⁷ Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens*, п. 18.

³⁸ Див.: «На службі людській спільноті: етичний підхід до питання міжнародного боргу» (27.12.1986).

³⁹ *Populorum progressio*, п. 54: «...Так вдасться уникнути небезпеки, що нації, які прагнуть поступу, потонуть у боргах і витратимуть на сплату їх левову частку своїх прибутків. Обидві сторони, певна річ, домовлятимуться про відсотки й термін повернення позик на взаємоприйнятних умовах, збалансовуючи безповоротні гранти, безвідсоткові та низьковідсоткові позики, а також умови довгострокової та поступової сплати їх».

у проекти розвитку. Тож наявність доступного капіталу і факт його прийняття як позики можна вважати внеском у розвиток, чимось бажаним і потрібним, навіть якщо, можливо, й нерозсудливим та іноді поспішним.

Проте обставини змінилися як усередині країн-боржників, так і на міжнародному фінансовому ринкові; інструмент, вибраний для сприяння розвитку, перетворився на механізм зворотної дії. Сталося так тому, що для заспокоєння вимог грошедавців країни-боржники змушені були експортувати капітал, такий необхідний їм для покращення чи принаймні підтримання свого рівня життя. А також тому, що з цієї ж причини вони не можуть одержати нового й такого самого суттєвого фінансування.

Внаслідок дії цього механізму засоби, які мали йти на розвиток народів, перетворилися натомість на гальмо розвитку, а в деяких випадках навіть поглибили їхню відсталість.

Як зазначено в нещодавно виданому документі Папської комісії «Справедливість і мир»⁴⁰, ці спостереження мають спонукати нас до роздумів над етичним характером взаємозалежності народів, а також над вимогами та умовами співпраці в ім'я розвитку, які ґрунтуються на етичних принципах.

20. Якщо ми проаналізуємо тут причини цього суттєвого сповільнення в процесі розвитку, яке відбулося всупереч вказівкам енцикліки *Populorum progressio*, що збудила такі великі надії, – нашу увагу привернуть передусім політичні причини теперішньої ситуації.

Опинившись перед сукупністю чинників, які, без сумніву, є складними, ми не можемо сподіватися тут на повний аналіз. Проте не можна оминати приголомшливого факту, який стосується політичної картини часів після Другої світової війни, – факту, що має значний вплив на поступ у розвитку народів.

Я маю на увазі існування двох супротивних блоків, відомих усім як «Схід» і «Захід». Причина такого поділу є не лише політичною, а й геополітичною, про що свідчать самі назви. Кожен із цих блоків прагне асимілювати чи зібрати довкола себе інші країни або групи країн, з різним ступенем прихильності або участі в них.

Це протистояння є передусім політичним, оскільки кожний блок ідентифікує себе із системою організації суспільства та здійснення влади, яка є альтернативною іншій системі. Політичне протистояння, своєю чергою, бере свій початок у глибшому протистоянні, ідеологічному за своїм характером.

На Заході існує система, яка історично виходила з принципів ліберального капіталізму, що розвивався разом з індустріалізацією впродовж минулого

⁴⁰ Див.: Представлення документа «На службі людській спільноті: етичний підхід до питання міжнародного боргу» (27.12 1986).

століття. Супротивна система на Сході взяла за основу марксистський колективізм, який виник з інтерпретації становища пролетарського класу у світлі специфічного прочитання історії. Кожна з цих двох ідеологій, що спирається на два дуже різні бачення людини та її свободи й суспільної ролі, пропонувала й підтримує, на економічному рівні, протилежні форми організації праці та структур власности, особливо щодо так званих засобів виробництва.

Розвиваючи антагоністичні системи та центри влади, кожен зі своїми власними формами пропаганди та індоктринації, ідеологічне протистояння неминуче переросло у щораз більше військове протистояння і дало початок двом блокам збройних сил, кожен з яких недовірливо та з острахом ставиться до можливості домінування іншого.

Своєю чергою, не могли не відчувати наслідків цієї «логіки блоків» та відповідних «сфер впливу» міжнародні відносини. Напруженість між двома блоками, що почалася наприкінці Другої світової війни, була домінантною впродовж усіх наступних сорока років. Іноді вона набирала форми «холодної війни», іноді – «воєн *per procura* [за довіреністю]» через маніпулювання локальними конфліктами, а деколи тримала людей у стані тривоги та неспокою через загрозу відкритої й тотальної війни.

Попри те що тепер ця небезпека, здається, відступила, хоч і не зникла цілком, і попри досягнення початкових домовленостей про знищення одного типу ядерної зброї, існування та протистояння блоків й надалі залишається реальним і тривожним фактом, що впливає на картину світу.

21. Це має особливо негативний вплив на міжнародні відносини, які стосуються країн, що розвиваються. Бо, як ми знаємо, напруга між Сходом і Заходом є протистоянням не між двома різними рівнями розвитку, а між двома концепціями розвитку людей і народів, обидві з яких є недосконалими й потребують ґрунтового коригування. Це протистояння переноситься на країни, що розвиваються, і таким чином сприяє поглибленню розриву, який уже існує між Північчю і Півднем на економічному рівні та є наслідком виниклої дистанції між двома світами – більш розвиненим і менш розвиненим.

Це одна з причин критичного ставлення соціальної доктрини Церкви і до ліберального капіталізму, і до марксистського колективізму. Бо з погляду розвитку природно постає питання: яким чином і наскільки ці дві системи здатні змінюватися й оновлюватися, щоб заохочувати чи стимулювати справжній і цілісний розвиток людини та народів у сучасному суспільстві? У будь-якому разі ці зміни та оновлення є нагальними й необхідними для справи спільного розвитку всіх.

Країни, які недавно здобули незалежність і намагаються зміцнити власну культурну та політичну ідентичність, потребуючи для цього ефективної

й неупередженої допомоги усіх багатших і розвиненіших країн, виявляються втягненими в ідеологічні конфлікти, а часом і цілковито охопленими ними, наслідком чого стають внутрішні поділи, що доходять у деяких випадках аж до справжніх громадянських воєн. Це відбувається й тому, що інвестиції та допомога на розвиток часто йдуть не за призначенням, а використовуються для підтримки конфліктів, без урахування інтересів країн, які мали б отримати з них користь, та всупереч цим інтересам. Багато з цих країн дедалі більше усвідомлюють небезпеку стати жертвою певної форми неоколоніалізму й намагаються цього уникнути. Саме це усвідомлення, попри всі труднощі, непевність, а часом і суперечності, дало початок міжнародному Рухові за неприєднання, позитивною стороною якого є прагнення ефективним чином утвердити право кожного народу на власну ідентичність, незалежність і безпеку, а також на участь, на основі рівності й солідарності, в розподілі благ, що призначені для всіх.

22. У світлі цих роздумів чіткішою стає картина останніх двадцяти років і кращим є розуміння конфліктів у північній півкулі, а саме між Сходом та Заходом, як важливої причини відсталості чи застою Півдня.

Країни, що розвиваються, – замість того щоб ставати автономними націями, зосередженими на власному доступі до справедливого розподілу благ і послуг, призначених для всіх, – стають частиною машини, коліщатками у величезному механізмі. Те саме можна сказати і про засоби масової інформації, які підпорядковані переважно осередкам Північного світу й не завжди приділяють належну увагу пріоритетам і проблемам таких країн та не завжди поважають особливості їхньої культури. Часто вони нав'язують спотворене бачення життя і людини, що не відповідає вимогам справжнього розвитку.

Кожен із цих двох блоків криє в собі своєрідну схильність до імперіялізму, як його часто називають, чи до форм неоколоніалізму – легкої для них спокуси, якій вони часто піддаються, про що свідчить, серед іншого, й сучасна історія.

Ця аномальна ситуація, що є наслідком війни і неприродно загостреної турботи про безпеку, приглушує імпульс до об'єднаної співпраці усіх задля спільного блага людства, особливо на шкоду народам, які прагнуть миру, але законний доступ яких до благ, призначених для всіх, значно ускладнений.

У такому світлі сучасний поділ світу – це пряма перешкода на шляху до справжньої зміни умов у країнах, що розвиваються, та в менш розвинених країнах. Проте люди не завжди здаються на милість долі. Мало того, самі потреби економіки, яка задихається від військових витрат і бюрократії та своєї внутрішньої неефективності, нині, здається, сприяють процесам, які могли б послабити наявне протистояння і спростити початок плідного діалогу та справжньої співпраці в ім'я миру.

23. Твердження енцикліки *Populorum progressio* (п. 53) про те, що ресурси та інвестиції, спрямовані на виготовлення зброї, слід використовувати для полегшення страждань зубожілих народів, робить заклик подолати протистояння між блоками ще нагальнішим.

Насправді сьогодні ці ресурси використовуються для того, щоб той чи той блок міг домінувати над іншим і таким чином гарантувати собі власну безпеку. Це в основі своїй хибне перекручення заважає тим націям, які історично, економічно та політично мають можливість виступити в ролі лідера, належно виконувати свій обов'язок солідарності задля блага народів, що прагнуть повноцінного розвитку.

Треба сказати – і в цьому немає перебільшення, – що роль провідної нації може бути виправданою лише за можливості та бажання з її боку щедро й великодушно долучатися до розбудови спільного блага.

Якби нація більш чи менш свідомо піддалася спокусі закритися в собі й не змогла б узяти на себе відповідальність, що випливає з її вищого становища у спільноті націй, то це було б серйозним ухиленням від її етичного обов'язку. Таке легко простежити на сторінках історії, коли віруючі розпізнають наміри Божого Провидіння використати народи для реалізації своїх планів, а також «раду народів звести нанівець» (пор. Пс. 33[32]:10).

Складається враження, що Захід впадає у щораз більшу та егоїстичну ізоляцію, а Схід, своєю чергою, із сумнівних причин ігнорує свій обов'язок співпрацювати для полегшення людських страждань. Отже, ми стикаємося не лише зі зрадою слухних очікувань людства – зрадою, що загрожує непередбачуваними наслідками, – а й із реальною втечею від морального обов'язку.

24. Оскільки виробництво зброї з огляду на справжні людські потреби та використання засобів, здатних задовільнити ці потреби, є серйозним викривленням ситуації в сучасному світі, то торгівлю зброєю теж треба засудити. Стосовно цієї торгівлі слід додати, що моральний осуд тут є ще суворішим. Як добре відомо всім, це торгівля без кордонів, вона здатна перетнути навіть бар'єри блоків. Вона знає, як подолати поділ між Сходом і Заходом, а понад усе – між Північчю і Півднем, настільки (і це вже серйозніше), щоб прокласти собі шлях до різних районів південної півкулі.

Отже, ми стикаємося з дивним явищем: тимчасом як на шляху економічної допомоги і планів щодо розвитку стоять нездоланні перешкоди ідеологічних бар'єрів, тарифних і торговельних перепон, зброя, незалежно від її походження, майже вільно ходить по всьому світові. І як вказано в нещодавньому документі Папської комісії «Справедливість і мир» на тему міжнародного боргу⁴¹,

⁴¹ *На службі людській спільноті: етичний підхід до питання міжнародного боргу*, III, 2, 1.

всім відомо, що в певних ситуаціях кошти, що їх розвинений світ позичає мало- та слаборозвиненим країнам, використовують на закупівлю зброї.

Якщо до всього цього додати загально визнану страшну небезпеку застосування атомної зброї, нагромадженої в неймовірних кількостях, то напрошується логічний висновок: сьогодні домінує така картина світу, разом зі світом економіки, яка веде нас радше до смерти, ніж до турботи про справжній розвиток, наслідком якого мало б бути «справді гідне людини» життя, як це подано в енцикліці *Populorum progressio*⁴².

Такий стан справ загострює нещастя, що проявляється в дисбалансах і конфліктах сучасного світу: мільйони біженців, яких війна, природні катаклізми, переслідування і різні типи дискримінації позбавили дому, роботи, сім'ї та батьківщини. Трагедію цієї сили-силенної людей передають безнадійні обличчя чоловіків, жінок і дітей, які вже більше не можуть знайти собі дім у розділеному й непривітному світі.

Ми не можемо також заплющувати очі на ще одну болісну рану сучасного світу – явище тероризму, під яким розуміємо намір убивати людей і знищувати майно без розбору та створювати атмосферу жаху й небезпеки, часто із захопленням заручників. Навіть якщо мотивацією цієї нелюдської поведінки є якась ідеологія чи прагнення створити краще суспільство, терористичним актам ніколи не може бути виправдання. А тим більше, коли, як це буває сьогодні, такі рішення та дії призводять до масових убивств і викрадення невинних людей, які не мають нічого спільного з цими конфліктами, але яких викрадають задля пропаганди власної справи чи, що ще гірше, коли вбивство чиниться заради самого вбивства. Стосовно цього жаху і цих страждань я хотів би знову повторити свої слова, що були виголошені кілька років тому, але не втратили своєї актуальності нині: «Християнство забороняє шукати рішення... звертаючись до ненависти, вбивства безборонних людей, методів тероризму»⁴³.

25. Тут треба сказати кілька слів про демографічну проблему (і те, як про неї прийнято говорити сьогодні), продовжуючи ідеї енцикліки⁴⁴ Павла VI та свої власні думки з цього приводу, детально викладені в апостольському повчанні *Familiaris consortio*⁴⁵.

Неможливо заперечити існування, особливо в південній півкулі, демографічної проблеми, яка створює труднощі для розвитку.

⁴² Див.: *Populorum progressio*, пп. 20–21.

⁴³ Звернення в місті Дрогеда, Ірландія (29.09.1979), 5 // AAS 71 (1979) II 1079.

⁴⁴ Див.: *Populorum progressio*, п. 37.

⁴⁵ Див.: *Familiaris consortio* (22.11.1981), п. 30 // AAS 74 (1982) 115–117.

Треба відразу додати, що в північній півкулі ця проблема має інші ознаки: тут стурбованість викликає зниження рівня народжуваності, наслідком чого є старіння населення, яке не може навіть відтворити себе біологічно. Це явище саме по собі здатне завадити розвиткові. І як неправильним є казати, що труднощі породжує лише демографічне зростання, так само не доведено й те, що демографічне зростання несумісне з плановим розвитком.

З іншого боку, дуже тривожно спостерігати за тим, як уряди багатьох країн розгортають систематичні кампанії проти народжуваності, які суперечать не лише культурній та релігійній ідентичності самих країн, а й природі справжнього розвитку. Часто ці кампанії є наслідком тиску і фінансування з-за кордону, а іноді стають умовою для надання фінансової та економічної підтримки й допомоги. В будь-якому разі, це цілковитий брак поваги до свободи вибору чоловіків і жінок, підданих нестерпному тискові, включно з економічним, щоб змусити їх підкоритися цій новій формі насилля. Від такого несправедливого ставлення страждає найбідніше населення, а це іноді породжує тенденцію до створення певної форми расизму чи сприяння таким самим расистським формам еugenіки.

Факт цей, який заслуговує на найсуворіший осуд, так само є знаком помилкової та викривленої концепції справжнього людського розвитку.

26. Наш здебільшого негативний огляд фактичного стану розвитку в сучасному світі був би неповним, якби ми не згадали про існування водночас і позитивних аспектів.

Першим позитивним моментом у значної кількості чоловіків та жінок є повне усвідомлення власної гідності і гідності кожної людини. Це усвідомлення виявляється, наприклад, у діяльнішій турботі про дотримання прав людини та в рішучішому неприйнятті порушення їх. Про це свідчить низка нещодавно заснованих приватних товариств, деякі з них мають всесвітнє членство; майже всі вони дуже дбайливо і з гідною похвалою об'єктивністю ведуть моніторинг того, що відбувається на міжнародній арені в цій делікатній сфері.

У цій площині треба визнати вплив Декларації прав людини, що її Організація Об'єднаних Націй проголосила близько сорока років тому. Саме її існування та поступове прийняття в міжнародній спільноті свідчить про зрослу свідомість цієї спільноти. Те саме треба сказати й про інші юридичні акти у царині прав людини, що їх видали ООН та інші міжнародні організації⁴⁶.

Згадане усвідомлення гідності стосується не лише поодиноких осіб, а й народів та народностей, які – як цілісні «організми» зі своєю культурною іден-

⁴⁶ Див.: *Human Rights: Collection of International Instruments, United Nations*. – New York 1983; Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptor hominis* (4.03. 1979), п. 17 // AAS 71 (1979) 296.

тичністю – особливо чутливі до збереження, вільного використання та розвитку своєї цінної спадщини.

Водночас у світі, поділеному та оточеному з усіх сторін усілякими конфліктами, зростає тверда віра в радикальну взаємозалежність, а отже – в потребу солідарності, яка цю взаємозалежність перемістила б у моральний вимір. Сьогодні, мабуть більше, ніж колись, люди усвідомлюють, що вони пов'язані спільною долею, яку слід будувати разом, якщо вони хочуть уникнути загальної катастрофи. З глибин болю, страху й таких типових для сучасного світу випадків втечі від дійсності, як наркотики, повільно зринає ідея, що добро, до якого ми всі покликані, і щастя, якого прагнемо, не можна здобути без зусиль, без залучення до цієї справи кожного та без відмови від власного егоїзму.

Тут слід також зауважити, що одною з ознак пошани до життя, попри спокусу знищити його за допомогою абортів та евтаназії, є одночасна турбота про мир включно з усвідомленням того, що він неподільний. Він або для всіх, або ні для кого. Він вимагає ще більшої поваги до справедливості, а тому – справедливого розподілу набутків справжнього розвитку⁴⁷.

Серед позитивних ознак сьогодення ми повинні також згадати краще усвідомлення того, що наявні ресурси є обмеженими і що слід зважати на цілісність і циклічність природи, беручи їх до уваги під час планування розвитку, а не жертвуючи ними заради певних демагогічних ідей про розвиток. Сьогодні це називається турботою про екологію.

Також справедливо буде визнати щедрий внесок державних мужів, політиків, економістів, профспілкових діячів, науковців та фахівців з міжнародних відносин, багато з яких знаходять натхнення для своєї діяльності в релігійній вірі й коштом немалих особистих жертв намагаються виликувати недуги світу, докладаючи всіх можливих зусиль для того, щоб дедалі більша кількість людей могла втішатися миром і відповідним для нього життям.

Великі міжнародні організації та низка регіональних роблять не менший внесок у цю справу, і їхні спільні зусилля дають можливість діяти ефективніше.

Саме завдяки такому внескові деякі країни Третього світу, не зважаючи на тягар багатьох негативних чинників, змогли досягти певної самодостатності в забезпеченні себе харчами чи в досягненні такого рівня індустріалізації, який дає змогу виживати гідно й гарантувати роботу для працездатного населення.

⁴⁷ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 78; *Populorum progressio*, п. 76: «Даючи відсіч бідності й поборюючи нерівність, ми не лише дбаємо про добробут людей, а й сприяємо їхньому духовному та моральному поступові, а отже, діємо на користь усього людства. Бо ж і мир не зводиться лише до повної відсутності війни на основі нестійкої рівноваги сил: його розбудовуємо щоденною наполегливою працею, маючи на меті той установлений Богом порядок, який вимагає досконалішої форми справедливості між людьми».

Отже, не все в сучасному світі так погано. Воно й не може так бути, бо провидіння Небесного Отця з любов'ю піклується навіть нашими щоденними клопотами (пор. Мт. 6:25–32; 10:23–31; Лк. 12:6–7, 22–30). І справді, позитивні цінності, про які ми щойно згадували, свідчать про нову моральну турботу, особливо стосовно великих людських проблем, таких як розвиток і мир.

Цей факт спонукає мене звернутися думками до справжньої природи розвитку народів у руслі того, про що йдеться в енцикліці, річницю якої ми тут ушановуємо, і як знак поваги до її вчення.

IV. Справжній людський розвиток

27. Огляд ситуації в сучасному світі, зробити який запрошує нас енцикліка, настановує на думку, що, по-перше, розвиток – це не якийсь прямолінійний процес, автоматичний чи необмежений; так, ніби виконавши певні умови, людство могло б здійснити стрімкий поступ до якоїсь невизначеної досконалості⁴⁸.

Така ідея, пов'язана радше з поняттям «поступу», що має філософську конотацію епохи Просвітництва, а не з поняттям «розвитку»⁴⁹ в економічному та соціальному значенні, тепер здається дуже сумнівною, особливо після трагічного досвіду двох світових воєн, планованого і частково досягнутого винищення цілих народів, а також навислої атомної загрози. На зміну наївному механістичному оптимізму прийшла серйозно обґрунтована тривога за долю людства.

28. Водночас і самі «економічне» поняття, пов'язане зі словом «розвиток», переживає кризу. По суті, нині люди краще розуміють, що просте нагромадження товарів і послуг, навіть на благо більшості, є недостатнім для досягнення людського щастя. Отже, і наявність великої реальної користи від нещодавніх досягнень науки і техніки, разом з інформатикою, не звільняє від жодної форми рабства. Навпаки, досвід останніх років показує: якщо за всієї величезної сукупності ресурсів і потенціалу, доступних людині, не керуватися моральним розумінням та орієнтацією на справжнє добро людства, це легко обертається супроти людини і починає її пригнічувати.

Приголомшливий висновок про найсучаснішу нам епоху має стати для нас уроком: разом зі злиденністю, прикметною для відсталості, яка сама собою

⁴⁸ Іван-Павло II. Апостольське повчання *Familiaris consortio*, п. 6: «...Історія – це не просто прогрес, який неминуче провадить до кращого, а результат свободи, точніше – боротьби між двома протилежними свободами...».

⁴⁹ Саме тому в енцикліці було вжито слово «розвиток», а не «поступ», для того, щоб надати слову «розвиток» найповнішого значення.

є недопустимою, ми опиняємося перед формою надрозвитку, так само неприйнятною, адже і він суперечить справжньому щастю і тому, що є добрим. Цей «надрозвиток», який полягає в надмірній кількості всіх видів матеріальних благ на користь певних соціальних груп, легко перетворює людей на рабів «володіння чимось» та негайного задоволення, які не мають жодної іншої мети, крім прагнення примножувати наявне чи безперервно замінювати речі, якими вони вже володіють, на ще ліпші. Це так звана «цивілізація споживання», чи «споживацтва», яка тягне за собою так багато «відходів» і «непотрібних речей», що їх легко викидають, тільки-но на зміну їм з'являється щось ліпше, не думаючи про те, що ті речі, можливо, ще самі собою мають цінність чи можуть знадобитися для іншої, біднішої людини.

Усі ми безпосередньо споглядали сумні наслідки цього сліпого підпорядкування відкритому споживацтву: передусім тотальний матеріалізм і водночас цілковите невдоволення, адже швидко стає зрозумілим, що якщо людина не відгороджена від напливу реклами й безконечних пропозицій купити якусь продукцію, то що більше вона має, то більше вона хоче, тимчасом як глибші прагнення залишаються незадоволеними, а можливо, навіть придушеними.

Енцикліка Папи Павла VI вказала на так часто наголошувану сьогодні різницю між поняттями «мати» і «бути»⁵⁰, яка ще раніше була конкретно сформульована на Другому Ватиканському Соборі⁵¹. Те, що людина як суб'єкт «володіє» речами і благами, само собою не вдосконалює її, якщо не сприяє зрілості та збагаченню її «буття» чи реалізації людського покликання як такого.

Звичайно, різниця між «бути» і «мати» – а така небезпека невіддільна від простого нагромадження чи заміни одних речей на інші – не мусить перетворитися на антиномію до поняття «бути».

Одна з найбільших несправедливостей сучасного світу полягає саме в цьому: тих, що мають багато, є досить мало, а тих, що не мають майже нічого, є багато. Це несправедливість поганого розподілу благ і послуг, первісно призначених для всіх.

⁵⁰ *Populorum progressio*, п. 19: «Ні народи, ні окремі люди не повинні аж так цінувати щоденний приріст благ, щоб мати його за найвищу мету. Усякий-бо поступ має дві сторони: з одного боку, він необхідний людині для поступового зростання у своїй людяності; з іншого – він немовби заковує людину в кайдани, якщо домагатися його як найвищого блага і нічого не бачити поза ним. Коли стається те друге, тоді черствіють серця, душі цілковито не відкриваються одна одній, а люди, якщо й гуртуються, то вже не з приязні, а з корисливості; тому-то їх легко роз'єднати й налаштувати одне проти одного. Отож самі тільки надбання економічних благ не лише заважає людині зростати в її людяності, а й суперечить її питомій величі. І в народах, і в окремих людях, заражених недугою зажерливості, якнайвиразніше проявляється моральна недорозвиненість». Пор. також: *Octogesima adveniens*, п. 9.

⁵¹ Див.: Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 35; Павло VI. Звернення до дипломатичного корпусу (7.01.1965) // AAS 57 (1965) 232.

Отже, маємо таку картину: є люди – ті, що мають багато, але їх мало, – яким насправді не вдається «бути», бо через перекручену єрархію цінностей перешкодою для цього їм стає культ «володіння чимось»; і є інші – ті, які мають мало або нічого і яких є багато, – яким не вдається реалізувати своє основне людське покликання, бо вони позбавлені найнеобхідніших благ.

Зло полягає не в тому, щоб просто «мати», а в тому, щоб володіти чимось, не беручи до уваги якості й упорядкованої єрархії благ, які є в розпорядженні. Якість і єрархія впливають із підпорядкування благ та розпоряджання ними «буттю» людини та її справжньому покликанню.

Це свідчить про те, що розвиток, хоч і має економічний вимір, оскільки мусить забезпечувати якнайбільшій кількості мешканців світу блага, необхідні для їхнього «буття», не обмежується цим виміром. Якщо він зводиться до нього, то обертається супроти тих, кому мав приносити користь.

Ознаки повноцінного розвитку, «більш людського», який відповідав би справжньому покликанню чоловіків і жінок, не заперечуючи економічних вимог, уже описав Павло VI⁵².

29. Розвиток, який є не лише економічним, треба вимірювати і визначати відповідно до дійсності і до покликання людини загалом, тобто відповідно до її внутрішнього виміру. Він, без сумніву, потребує створених благ і виробів промисловости, яка постійно збагачується науковим і технічним прогресом. А дедалі більша можливість користування матеріальними благами не лише задовільняє потреби, а й відкриває нові горизонти. Небезпека неправильного використання матеріальних благ і поява штучних потреб у жодному разі не має перешкоджати приймати блага та засоби, що є в нашому розпорядженні, й користуватися ними. Навпаки, ми маємо бачити в них дар від Бога та відповідь на покликання людини, яке уповні реалізується в Христі.

Проте, намагаючись досягти справжнього розвитку, ми повинні ніколи не випускати з уваги того виміру, що є в особливій природі людини, яку Бог сотворив на свій образ і подобу (пор. Бут. 1:26). Це тілесна і духовна природа, символами якої виступають в описі про сотворення світу два елементи: земля, з якої Бог творить тіло чоловіка, та «віддих життя», що його Він вдихнув у його ніздрі (пор. Бут. 2:7).

Так чоловік поріднився з іншими створіннями: він покликаний використовувати їх і мати справу з ними. Як сказано у книзі Буття (пор. Бут. 2:15), Бог помістив людину в Едемському саду порати й доглядати його і поставив панувати над іншими створіннями (пор. Бут. 1:25–26). Але водночас людина мусить коритися волі Бога, який визначив межі її можливості користуватися

⁵² Див.: *Populorum progressio*, пп. 20–21.

речами та панувати над ними (пор. Бут. 2:16–17), а також обіцяє їй смертність (пор. Бут. 2:9; Муд. 2:23). Тому людина, яка є образом Божим, так само має з ним справжнє споріднення.

На основі цього вчення розвиток не може полягати лише у використанні створених речей та продуктів виробництва, пануванні над ними чи в нерозбірливому володінні ними, а радше він полягає в підпорядкуванні всього цього володіння, панування та використання божественній подобі людини та її покликанню до безсмертя. Ця трансцендентна дійсність людської істоти, в якій від початку брали участь двоє: чоловік та жінка (пор. Бут. 1:27), є, отже, за своєю природою соціальною.

30. Тому поняття розвитку, згідно зі Святим Письмом, не лише «світське» чи «профанне»; разом зі своїми суспільно-економічними акцентами воно є сучасним виявом засадничого виміру покликання людини.

Річ у тому, що чоловіка не було створено, якщо можна так сказати, нерухомим і статичним. Перший опис його в Біблії звичайно подає його як істоту та образ, окреслений у його найглибшій реальності за походженням і спорідненістю, які цю реальність конституують. Утім це все засіває в людині – чоловікові та жінці – зерно й вимогу особливого завдання, що його слід виконати кожному поодиноці та обом як парі. Їхнє завдання – «панувати» над іншими сотвореними істотами, «порати й доглядати сад». Цього треба досягати в межах послуху божественному законові, а тому з повагою до одержаного образу – того образу, який є виразною підставою для панування, що за правом належить людині як засіб для її вдосконалення (пор. Бут. 1:26–30; 2:15–16; Муд. 9:2–3).

Коли людина не слухається Бога і відмовляється коритися його законові, природа бунтує проти неї й більше не визнає її своїм «господарем», бо вона запламувала свою божественну подобу. Право володіти сотвореними речами та використовувати їх усе ще залишається чинним, але після гріхопадіння людини використання цього права стає важким і сповненим страждань (пор. Бут. 3:17–19).

Справді, наступний розділ книги Буття показує нам, що нащадки Каїна будують «місто», розводять овець, віддаються мистецтву (музиці) і вправляються в технічній майстерності (металургії); та водночас люди стали «закликати ім'я Господнє» (пор. Бут. 4:17–26).

Історія людського роду, описана у Святому Письмі, навіть після гріхопадіння є історією постійних досягнень, які, – хоч завжди їх піддавали сумніву та стояли перед загрозою гріха, – все ж повторювалися, примножувалися і розширювалися у відповідь на божественне покликання, від самого початку дане чоловікові та жінці (пор. Бут. 1:26–28) й закарбоване в образі, що його вони отримали.

Логічно напрошується висновок – принаймні для тих, які вірять у слово Боже, – що теперішній «розвиток» слід розглядати як етап історії, яка почалася під час сотворення, історії, яку постійно піддають небезпеці через порушення вірності Божій волі, особливо ж через спокусу ідолопоклонства. Однак цей розвиток у своїй основі відповідає первинним засадам. Кожен, хто схоче відмовитися від важкого, але благородного завдання поліпшувати долю кожної людини та всього людства, – чи то через відмовку, що боротьба є важкою і треба постійно докладати зусиль, чи просто через досвід поразки й потребу починати все знову, – зрадить волю Бога-Творця. Саме тому в енцикліці *Laborem exercens* я звернув увагу на покликання людини до праці, щоб наголосити на думці, що саме людина завжди є головним героєм розвитку⁵³.

Мало того, сам Господь Ісус Христос у притчі про таланти наголошує на суворому покаранні чоловіка, який насмілився заховати отриманий дар: «Лукавий слуго й лінивий! Ти знав, що я пожинаю, де не сів, і вибираю, де я не розсипав... Візьміть, отже, талант від нього і дайте тому, хто має їх десять» (Мт. 25:26, 28). Нам – тим, хто одержує дари від Бога для того, щоб зробити їх плідними, – випадає «сіяти» і «жати». Якщо ми не робитимемо цього, від нас буде забрано навіть те, що маємо.

Глибше вивчення цих суворих слів змусить нас рішучіше присвятити себе нагальному сьогодні для кожного обов'язкові працювати разом задля повноцінного розвитку інших – «всієї людини та всього людства»⁵⁴.

31. Віра у Христа-Відкупителя, освітлюючи природу розвитку ізсередини, так само провадить нас у нашому завданні співпрацювати. У Посланні ап. Павла до Колосян читаємо, що Христос є «первородним усякого створіння» і що «все було ним і для нього створене... бо сподобалося Богові, щоб уся повнота перебувала в ньому і щоб через нього примирити з собою все...» (Кол. 1:15–20).

Частиною цього божественного плану, – який починається предвічно у Христі, досконалому «образі» Отця, і довершується в Ньому, «первородному з мертвих» (Кол. 1:18), – є наша власна історія, позначена нашими особистими і спільними зусиллями для поліпшення становища людини й подолання перешкод, що постійно виникають на нашому шляху, готуючи нас таким чином розділяти повноту, яка «перебуває в Господі» і яку Він передає «своєму тілу, тобто Церкві» (пор. Кол. 1:18; пор. Еф. 1:22–23). Тим часом гріх, який завжди намагається спіймати нас у пастку і загрожує нашим людським досягненням, переможевий і відкуплений через «примирення», яке звершив Христос (пор. Кол. 1:20).

⁵³ Див.: *Laborem exercens*, п. 4; *Populorum progressio*, п. 15.

⁵⁴ *Populorum progressio*, п. 42.

Тут перспектива розширюється. Мрія про «необмежений поступ» з'являється знову, докорінно змінена новим світоглядом, створеним християнською вірою, яка запевняє нас, що прогрес є можливим лише тому, що Бог-Отець вирішив від самого початку зробити людину співучасницею своєї слави в Ісусі Христі, воскреслому з мертвих, в якому ми «маємо відкуплення його кров'ю, відпущення гріхів» (Еф. 1:7). У Ньому Бог хотів подолати гріх і поставити його на службу нашому більшому благові⁵⁵, яке стократ перевищує те, чого міг би досягти прогрес.

Тож ми можемо сказати, – борючись серед непевності, відсталості чи надрозвитку, – що одного дня це тлінне тіло зодягнеться в нетлінність, а це смертне тіло – у безсмертя (пор. 1 Кор. 15:54), коли Господь «передасть царство Богові й Отцеві» (1 Кор. 15, 24) і всі діла та вчинки, гідні людини, будуть відкуплені.

Концепція віри робить цілковито зрозумілими підстави, які спонукають Церкву звертатися до проблем розвитку, вважати їх обов'язком свого пастирського служіння й заохочувати всіх до роздумів над природою та ознаками справжнього людського поступу. Через це своє зобов'язання вона прагне, з одного боку, поставити себе на службу божественному планові, метою якого є впорядковувати всі речі й довести їх до повноти, яка перебуває у Христі (пор. Кол. 1:19) і яку Він передав своєму Тілові; а з іншого боку, вона прагне відповісти на своє засадниче покликання бути «таїнством, тобто знаком і знаряддям щонайглибшого єднання з Богом та єдності всього людського роду»⁵⁶.

Деяких Отців Церкви ця ідея надихнула по-новому розвивати концепцію значення історії та людської діяльності як скерованої до мети, яка її перевищує і яка завжди пов'язана з ділом Христа. Інакше кажучи, у вченні Отців можна знайти оптимістичне бачення історії та праці, тобто невмирущої цінності справжніх людських досягнень, бо вони відкуплені Христом і призначені для обіцяного Царства⁵⁷.

Отже, частиною вчення і найдавнішою практикою Церкви є переконання, що вона зобов'язана через своє покликання – вона сама, її служителі та кожен із її членів – полегшувати убогість стражденним, далеким чи близьким, не лише зі свого «достатку», а й із того, що «потрібно» їй для життя. Стикаючись із випадками нужди, ми не можемо ігнорувати їх на користь надмірних

⁵⁵ Див.: Praeconium Paschale, *Missale Romanum*, ed. typ. altera, 1975, с. 272: «O certe necessarium Adae peccatum, quod Christi morte deletum est! O felix culpa, quae talem ac tantum meruit habere Redemptorem!».

⁵⁶ Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 1.

⁵⁷ Див., напр.: Св. Василій Великий. *Regulae Fusiis Tractatae, Interrogatio XXXVII*, 1–2 // PG 31, 1009–1012; Теодорет Кирський. *De Providentia. Oratio VII* // PG 83, 665–686; св. Августин. *De Civitate Dei*, XIX, 1 // CCL 48 683–685.

церковних оздоблень та коштовної утварі для богослужінь; навпаки, можливо, навіть треба продати ці речі для того, щоб забезпечити їжею, питтям, одягом і притулком тих, які цього не мають⁵⁸. Як було вже зауважено, тут перед нами постає «єрархія цінностей» – у межах права на власність – між «мати» і «бути», особливо тоді, коли «мати» небагатьох може бути на шкоду «бути» багатьох інших.

У своїй енцикліці Папа Павло VI дотримується такої самої думки, спираючись у цьому на Душпастирську конституцію *Gaudium et spes* (п. 69)⁵⁹. Я зі свого боку хотів би ще раз наголосити на поважному й обов'язковому характерові цього вчення і прошу Господа дати всім християнам сили віддано втілювати його в життя.

32. Залучення до справи розвитку народів є не лише особистим обов'язком, а ще менше індивідуалістичним – так, ніби його можна було б досягти окремими зусиллями кожної особи. Це імператив, який зобов'язує кожного без винятку чоловіка і жінку, як і кожне суспільство та кожну націю. Зокрема, він зобов'язує Католицьку Церкву та інші Церкви й церковні спільноти, з якими ми прагнемо якнайповніше співпрацювати у цій сфері. У цьому сенсі ми, католики, запрошуємо наших братів-християн до участі в наших ініціативах і заявляємо, що готові співпрацювати в їхніх починаннях і приймаємо від них такі запрошення. У цьому прагненні до цілісного людського розвитку ми можемо багато зробити також спільно з вірними інших релігій, що, зрештою, і робимо в різних місцях.

Співпраця в ім'я розвитку всієї людини і кожної людини – це обов'язок усіх стосовно всіх, і в ньому мають брати участь чотири частини світу: Схід і Захід, Північ і Південь; чи, як сьогодні прийнято казати, різні «світи». Якщо ж люди, навпаки, намагаються досягти його лише в одній частині чи лише в одному «світі», то вони це роблять за рахунок інших; і саме тому, що вони ігнорують інших, якщо в них відбувається розвиток, то він є надмірним та викривленим.

Народи й народності так само мають право на повноцінний розвиток, який, крім економічних та соціальних аспектів, має також, як уже було сказано, охоплювати власну культурну ідентичність і відкритість до трансцендентного.

⁵⁸ Див., напр.: Св. Йоан Золотоустий. In *Evang. S. Matthaei*, Hom. 50, 3–4 // *PG* 58, 508–510; св. Амвросій. *De Officiis Ministrorum*, кн. II, XXVIII, 136–140 // *PL* 16 139–141; Посідій. *Vita S. Augustini Episcopi*, XXIV // *PL* 32, 53 і далі.

⁵⁹ *Populorum progressio*, п. 23: «Коли хтось має достатки цього світу і бачить брата свого в нестачі й замикає перед ним своє серце, то як любов Бога може перебувати в ньому?» Добре відомо, як чітко Отці Церкви окреслювали обов'язки багатих людей щодо тих, які перебувають у потребі».

Навіть потреба розвитку не може бути використана як привід для нав'язування іншим свого способу життя чи релігійного вірування.

33. Такий тип розвитку, за якого не поважають і не підтримують права людини: особисті й соціальні, економічні та політичні, разом із правами народів і народностей, – не є насправді гідним людини.

Сьогодні, можливо навіть більше, ніж колись, внутрішня суперечливість розвитку, зведеного лише до його економічного елементу, простежується ще чіткіше. Такий розвиток легко підпорядковує людину та її найглибші потреби вимогам економічного планування і власної вигоди.

Внутрішній зв'язок між справжнім розвитком і пошануванням прав людини ще раз виявляє моральний характер розвитку: не можна досягти справжнього піднесення людини, в гармонії з природним та історичним покликанням кожної особи, лише користуючись благами й послугами чи маючи в розпорядженні досконалі інфраструктури.

Якщо окремі особи чи спільноти бачать, що немає неухильного дотримання моральних, культурних і духовних вимог, які ґрунтуються на гідності особи й належній ідентичності кожної спільноти, починаючи від сім'ї та релігійних товариств, то виявиться, що все інше: наявність благ, достатня кількість технічних засобів, що їх використовують у повсякденному житті, певний рівень матеріального добробуту – їх не задовольняє і є, врешті-решт, марним. Господь чітко про це каже в Євангелії, коли звертає увагу всіх на справжню ерархію цінностей: «Бо яка користь людині, як світ цілий здобуде, а занаясати власну душу?» (Мт. 16:26).

Справжній розвиток, будучи в гармонії з особливими потребами людини: чоловіка чи жінки, дитини, дорослого чи старшої людини, означає – особливо для тих, які беруть активну участь у цьому процесі й несуть за нього відповідальність, – живе усвідомлення цінності прав усіх та кожної особи. Це так само означає живе усвідомлення необхідності поважати право кожної людини на повне користування благами, що їх дають наука й технологія.

Усередині кожної країни важливе місце займає повага до всіх прав, а особливо таких: до права на життя на кожній стадії існування; до прав сім'ї як базової суспільної спільноти, чи «клітини суспільства»; до права на справедливе працевлаштування; до прав, пов'язаних із життям політичної спільноти як такої; до тих прав, що ґрунтуються на трансцендентному покликанні людини, починаючи з права на свободу сповідувати і практикувати свою віру.

На міжнародному рівні, тобто на рівні стосунків між державами (чи, за сучасною термінологією, між різними «світами»), має панувати абсолютна повага до ідентичності кожного народу з його власними історичними та культурними особливостями. Так само треба, до чого вже закликала енцикліка

Populorum progressio, визнавати рівне право кожного народу «сидіти за столом спільного бенкету»⁶⁰, а не лежати за воротами, як Лазар, коли «пси приходили й лизали рани його» (пор. Лк. 16:21). І народи, й поодинокі люди мають бути засадничо рівними⁶¹, на чому базується, наприклад, хартія Організації Об'єднаних Націй: рівність є основою права всіх брати участь у процесі повноцінного розвитку.

Щоб цей розвиток був справжнім, його треба досягати в межах солідарності й свободи, за жодних обставин не жертвуючи ні тим, ні тим. Моральний характер розвитку й необхідне сприяння йому утверджені тоді, коли належно пошановано всі вимоги, що випливають із закону правди і добра, властивого людині.

Мало того, християнин, що навчився бачити образ Божий в людині, покликаний брати участь у правді та добрі, якими є сам Бог, не сприймає розвитку і його реалізації, якщо немає уваги та поваги до унікальної гідності цього «образу». Іншими словами, справжній розвиток мусить спиратися на любов до Бога і ближнього й допомагати налагоджувати стосунки між індивідами та суспільством. Це і є «цивілізація любови», про яку часто говорив Павло VI.

34. Моральний характер розвитку означає, що так само не можна не поважати створінь, які складають природний світ, що його стародавні греки – посилаючись саме на порядок, який його вирізняє, – називали «космосом». Цей факт вимагає поваги з трьох міркувань, на яких треба докладно зупинитися.

Перше міркування полягає в необхідності кращого усвідомлення, що не можна безкарно використовувати різні форми буття, живі чи неживі: тварин, рослин, природні складники – просто як заманеться, тільки залежно від своїх економічних потреб. Навпаки, треба брати до уваги природу кожної форми буття та її взаємозв'язок у впорядкованій системі, якою саме є «космос».

Друге міркування, – яке, мабуть, і далі хвилює усіх, – ґрунтується на тому факті, що природні ресурси обмежені; частина з них, як кажуть, не відновлюється. Використання їх необмеженим чином, ніби вони невичерпні, серйозно загрожує тим, що їх не стане не лише для теперішнього покоління, а передусім для прийдешніх поколінь.

⁶⁰ *Populorum progressio*, п. 47: «Маємо на увазі таке співтовариство, в якому свобода не буде порожнім словом, а нужденний Лазар сідатиме до того самого столу, що й багач».

⁶¹ Там само: «Йдеться про зміцнення вселюдського співтовариства, в якому кожен, без дискримінації через походження, релігію та національність, зможе жити справді по-людськи, звільнившись від рабської залежності чи то від інших людей, чи то від неприборканої природи»; пор. також: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 29. Така фундаментальна рівність є однією з причин того, чому Церква завжди виступала проти будь-якої форми расизму.

Третє міркування безпосередньо стосується наслідків, що їх матиме певний тип розвитку на якість життя в індустріялізованих зонах. Усі ми знаємо, що прямим чи непрямим результатом індустріялізації щораз частіше є забруднення довкілля із серйозними наслідками для здоров'я населення.

Знову стає очевидним, що планування розвитку і способу використання ресурсів не може бути відірваним від моральних вимог. Однією з них є, без сумніву, обмеження на використання природного світу. Панування над ним, що його Творець дарував людині, – це не абсолютна влада; не можна також говорити про свободу «використовувати і надуживати» чи розпоряджатися речами, як кому заманеться. Обмеження, що його від самого початку наклав сам Творець і яке символічно передане через заборону «їсти з дерева» (пор. Бут. 2:16–17), досить чітко свідчить про те, що коли справа доходить до природного світу, ми підпорядковуємося не лише біологічним законам, а й моральним, що їх не можна порушувати безкарно.

Справжнє поняття розвитку не може оминати цих питань: використання елементів природи, відновлюваності ресурсів і наслідків необдуманого індустріялізації – трьох міркувань, які роблять наше сумління пильнішим щодо морального виміру розвитку⁶².

V. Богословське прочитання сучасних проблем

35. Саме тому, що для розвитку суттєвим є моральний характер, стає зрозумілим, що перешкоди на шляху розвитку так само мають моральний характер. Якщо від часу публікації енцикліки Папи Павла VI не відбулося якогось розвитку – або ж він був дуже незначним, несистематичним чи навіть суперечливим, – то причини цього не були суто економічними. Як уже було сказано, сюди долучаються також і політичні мотиви. Бо рішення, які або пришвидшують, або сповільнюють розвиток народів, є насправді політичними за своєю суттю. Щоб подолати вже згадані вище неправильні механізми й замінити їх новими, які будуть справедливішими й відповідатимуть спільному благові людства, необхідна ефективна політична воля. Проаналізувавши ситуацію, мусимо, на жаль, зробити висновок, що ця політична воля була недостатньою.

У документі душпастирського характеру, як цей, аналіз, зведений тільки до економічних та політичних причин відсталості (а також *mutatis mutandis* – так званого надрозвитку), був би неповним. Тому необхідно виявити моральні

⁶² Див.: Homily at Val Visdende (12.06.1987), 5 // *L'Osservatore Romano*, 13–14 липня 1987; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens*, п. 21.

причини, які у площині поведінки людей як відповідальних осіб впливають на сповільнення процесу розвитку і заважають його повному досягненню.

Подібно до того як за наявності наукових і технічних ресурсів допомагають провадити людей на шляху до справжнього розвитку конкретні політичні рішення, так само й головні перешкоди на цьому шляху можна буде подолати лише за допомогою моральних за своєю суттю рішень. Для віруючих, а особливо для християн, ці рішення мають впливати із засад віри, з допомогою божественної благодати.

36. Тому тут важливо наголосити, що світ, поділений на блоки через непримиренні ідеології, в якому замість взаємозалежності й солідарності владарюють різні форми імперіялізму, може бути лише світом, підвладним структурам гріха. Сукупність негативних чинників, які працюють проти справжнього усвідомлення всесвітнього спільного блага й потреби підтримати його, призводить до того, що в багатьох людей та в інституціях складається враження, що тут виникає якась нездоланна перешкода⁶³.

Якщо недобру теперішню ситуацію можна списати на різні типи труднощів, то доречним буде згадати «структури гріха», які, як я зазначав у своєму апостольському повчанні *Reconciliatio et paenitentia*, закорінені в особистому гріхові, а отже, завжди пов'язані з конкретними вчинками осіб, які вводять ці структури та зміцнюють їх так, що потім їх важко усунути⁶⁴. Таким чином вони міцнішають, поширюються і стають джерелом інших гріхів, впливаючи на поведінку людей.

«Гріх» і «структури гріха» – це категорії, що їх рідко застосовують до сучасної ситуації у світі. Однак неможливо глибоко збагнути дійсність, що постає перед нами, не назвавши кореня зла, яке нас непокоїть.

⁶³ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 25.

⁶⁴ Іван-Павло II. Апостольське повчання *Reconciliatio et paenitentia* («Примирення і покаяння») (2.12.1984), п. 16: «Отож Церква, коли говорить про стан гріха або коли називає соціальним гріхом певні ситуації чи певну колективну поведінку великих або малих суспільних груп, або й цілих країн, або навіть об'єднаних блоків країн, – Церква знає і проголошує, що такі прояви соціального гріха є водночас плодом, накопиченням і зібранням багатьох особистих гріхів. Ідеться про дуже особисті гріхи: тих, що провокують чи підтримують несправедливість або також черпають із неї користь; тих, що могли б щось учинити для того, щоб уникнути, усунути або принаймні обмежити певні форми соціального зла, але не роблять цього з лінивства, страху, або й унаслідок домовленої мовчанки чи замаскованої участі у злі, або з байдужості; тих, що прикриваються твердженням про неможливість зміни світу; тих, що намагаються уникнути труду, жертви, подаючи різні вищі мотивації. Тож насправді відповідальними є особи. Ситуація – а отже, також інституція, структура, суспільство – не є сама суб'єктом моральних актів, тому не може бути сама по собі доброю або злою» (див. AAS 77 (1985) 217).

Можна, без сумніву, говорити про «егоїзм» і «короткозорість» «помилкових політичних розрахунків» і «необачних економічних рішень». І в кожній з цих оцінок ми чуємо відголос етичного чи морального характеру. Що стосується людини, то не можна досягти глибшого аналізу її дій та упущень, щоб він, так чи інакше, не містив суджень чи посилянь етичного характеру.

Ця оцінка є сама собою позитивною, особливо якщо вона цілком узгоджується з вірою і ґрунтується на вірі в Бога та в його закон, який велить чинити добро і забороняє зло.

У цьому полягає відмінність між суспільно-політичним аналізом та формальним посиленням на «гріх» і «структури гріха». В цьому погляді взято до уваги волю Триєдиного Бога, його план щодо людства, його справедливості і милосердя. Бог, багатий на милосердя, Відкупитель людини, Господь і Життєдавець, вимагає від людей чіткої постави, яка, серед іншого, виражається у виконанні чи невиконанні певних дій стосовно свого ближнього. Тут згадуються слова з «другого скрижалю» Десяти заповідей (пор. Вих. 20:12–17; Втор. 5:16–21). Не дотримуватися їх – означає ображати Бога й кривдити ближнього, вводячи у світ зумовленість перешкод, які сягають далеко за межі вчинків і короткого життя людини. Це також відбивається на процесі розвитку народів, про затримку чи сповільнення якого треба судити теж у цьому світлі.

37. Цей загальний аналіз релігійного характеру можна доповнити низкою деяких роздумів, щоб показати, що серед дій і позицій, супротивних Божій волі й добру ближнього, а також серед «структур», які з них постають, дуже типовими є дві: з одного боку, загальне споживацьке прагнення прибутку, а з іншого – жадоба влади з наміром нав'язати свою волю іншим.

Щоб краще передати характер таких позицій, можна додати вислів «за всяку ціну». Іншими словами, ми стоїмо перед абсолютизацією людських позицій з усіма можливими їхніми наслідками.

Оскільки ці позиції можуть існувати незалежно одна від одної, їх можна розділити; але в сучасному світі обидві вони нерозривно пов'язані, тільки переважає то одна, то інша.

Очевидно, що жертвами цієї подвійної гріховної позиції стають не лише особи, а й нації та блоки. І це ще більше сприяє запровадженню «структур гріха», про які я говорив. Розглядаючи певні форми сучасного «імперіалізму» у світлі цих моральних критеріїв, можна побачити, що за певними рішеннями, позірною спонукою до яких є тільки економіка чи політика, криються реальні форми ідолопоклонства: гроші, ідеологія, клас, технологія.

Я хотів запропонувати цей тип аналізу передусім для того, щоб вказати на справжню природу зла, з яким ми стикаємося в питанні розвитку народів: це питання морального зла, плоду багатьох гріхів, які ведуть до «структур гріха».

Дати діагноз природи зла таким чином – означає чітко визначити на рівні людської поведінки шлях, яким треба йти, щоб це зло здолати.

38. Цей шлях є довгим і складним; мало того, він постійно загрожує зайти в глухий кут через внутрішню слабкість людських рішень і їхніх здійснень та через змінність зовнішніх обставин, що дуже часто просто непередбачувані. Але треба мати мужність піти цим шляхом, а там, де вже було зроблено певні кроки чи пройдено частину дороги, – треба мати мужність йти до кінця.

У контексті цих роздумів рішення піти цим шляхом чи просто йти далі має передусім моральну цінність, яку вірні визнають як вимогу Божої волі – єдиної справжньої основи етики, що безумовно єднає.

Треба сподіватися, що люди, які не мають виразної віри, теж будуть переконані, що перешкоди на шляху до повноцінного розвитку є не лише економічними, а й залежать від глибших позицій, що їх люди можуть перетворити на абсолютні цінності. Тому можна очікувати, що ті, які тією чи іншою мірою є відповідальними за забезпечення «більш людського життя» для інших людей, незалежно від того, спираються вони на релігійну віру чи ні, повною мірою усвідомлять нагальну потребу змінити духовну поставу, яка визначає стосунки кожної людини із самою собою, з ближніми, навіть із найвіддаленішими спільнотами та із самою природою; і все це з огляду на вищі цінності, такі як спільне благо чи, цитуючи влучний вислів енцикліки *Populorum progressio* (п. 42), повний розвиток «усієї людини та всього людства».

Для християн, як і для всіх, що визнають точне богословське значення слова «гріх», зміна поведінки, чи менталітету, чи способу існування називається, послуговуючись біблійною термінологією, «наверненням» (пор. Мр. 1:15; Лк. 13:35; Іс. 30:15). Це навернення вказує на стосунок до Бога, до вчиненого гріха з його наслідками, а отже, й до ближнього: чи то особи, чи спільноти. Саме Бог, «у чиїх руках є серця людей»⁶⁵, може, згідно зі своєю обіцянкою і силою свого Духа, перетворювати «серця кам'яні» на «серця тілесні» (пор. Єз. 36:26).

На шляху до бажаного навернення, до подолання моральних перешкод для розвитку можна нині вказати – як на позитивну і моральну цінність – на щораз більше усвідомлення взаємозалежності між окремими людьми й цілими народами. Той факт, що люди в різних частинах світу відчують, що їх також стосуються та несправедливість і ті порушення прав людини, які є у віддалених країнах, де вони, мабуть, ніколи й не побувають, є ще одним знаком реальності, що переходить в усвідомлення, набуваючи морального значення.

Ідеться передусім про питання взаємозалежності, яку слід розуміти як систему, що визначає стосунки в сучасному світі у таких його компонентах,

⁶⁵ Див.: *Liturgia Horarum*, Feria III hebdomadae IIIae Temporis per annum, Preces ad Vesperas.

як економіка, культура, політика та релігія, і яку сприймають як моральну категорію. Відповіддю на зрозумілу таким чином взаємозалежність – як моральна і суспільна позиція, «чеснота» – є солідарність. Вона не є невиразним співчуттям чи почуттям поверхового жалю до багатьох людей, близьких і далеких, яких спіткало нещастя. Навпаки, це тверде й непохитне рішення присвятити себе спільному благові, іншими словами – благові всіх та кожного, бо ми всі справді є відповідальними за всіх. Це рішення ґрунтується на твердому переконанні, що головною перешкодою для повноцінного розвитку є вже згадані прагнення прибутку та жадоба влади. Ці позиції та «структури гріха» можуть бути подолані – за допомогою Божої благодати – тільки діаметрально протилежною позицією, а саме: присвятою себе благові свого ближнього з готовністю євангельського «зречення себе» заради іншого, а не експлуатації його, і «служіння йому», а не пригноблення його заради власної вигоди (пор. Мт. 10:40–42; 20:25; Мр. 10:42–45; Лк. 22:25–27).

39. Солідаризування всередині кожного суспільства є дієвим тоді, коли його члени визнають одне одного особами. Ті, які є впливовішими, бо мають більшу частку у володінні благами і спільними послугами, повинні відчувати відповідальність за слабших і бути готовими поділитися з ними всім, що мають. Ті, що слабші, зі свого боку, у тому самому дусі солідарності, не повинні займати пасивну чи деструктивну позицію щодо суспільного ладу, а мусять, заявляючи про свої легітимні права, робити все можливе для добра всіх. Проміжні групи, своєю чергою, не повинні егоїстично наполягати на власних інтересах, а поважати інтереси інших.

Позитивними знаками в сучасному світі є те, що бідні щораз більше усвідомлюють потребу солідарності між собою і роблять зусилля для підтримки одне одного й відкриті демонстрації на суспільній арені, де вони без застосування насильства обстоюють свої потреби і права супроти неефективності чи корумпованості державної влади. З огляду на свій євангельський обов'язок Церква відчуває покликання стати поряд з убогими, щоб розпізнавати слухність їхніх вимог і допомагати задовільнити їх, не втрачаючи з поля зору блага окремих груп у межах спільного блага.

Такий самий критерій застосовують аналогічно в міжнародних відносинах. Взаємозалежність мусить трансформуватися в солідарність, засновану на тому принципі, що сотворені блага призначені для всіх. І те, що промисловість створює, переробляючи сировину коштом людської праці, мусить служити однаковою мірою для блага всіх.

Переборюючи всі форми імперіялізму та схильність до збереження власної гегемонії, сильніші й багатші нації мусять мати відчуття моральної відповідальності за інші народи, для того щоб можна було заснувати справжню

міжнародну систему, яка діяла б на засадах рівності всіх народів і необхідного пошанування властивих їм відмінностей. Економічно слабші країни чи ті, які перебувають на рівні виживання, повинні мати змогу, за підтримки інших народів та міжнародної спільноти, робити свій внесок у спільне благо своїми людськими і культурними цінностями, які інакше будуть втрачені назавжди.

Солідарність допомагає нам побачити «іншого» – чи то особу, чи народність або народ – не лише як якийсь засіб із певною працездатністю й фізичною силою, що його можна дешево використати, а потім викинути як непотріб, а як свого «ближнього», «помічника» (пор. Бут. 2:18–20), якого треба зробити співучасником, нарівні з нами, на бенкеті життя, куди Бог запросив усіх однаково. Звідси походить важливість пробудження релігійної свідомости поодиноких людей і цілих народів.

Таким чином усуваються експлуатація, утиски та знищення інших. За сучасного поділу світу на супротивні блоки вони збільшують загрозу війни та надмірну турботу про власну безпеку, часто на шкоду автономії, свободі вибору й навіть територіяльній цілісності слабших народів, що перебувають у межах так званих «сфер впливу» чи «зон безпеки».

«Структури гріха» і гріхи, які до них належать, так само рішуче противляться мирові та розвиткові, бо розвиток, за відомим висловом енцикліки Папи Павла VI, – «означає мир»⁶⁶.

Солідарність, яку ми пропонуємо, – це шлях до миру й водночас до розвитку. Бо неможливо уявити собі мир у світі, якщо світові лідери не визнають, що взаємозалежність вимагає відректися від політики блоків, пожертвувати всіма формами економічного, військового чи політичного імперіялізму і перетворити взаємну недовіру на співпрацю, яка є актом, властивим солідарності між поодинокими людьми й цілими народами.

Гаслом понтифікату мого високодостойного попередника Пія XII було *Opus iustitiae pax* – мир як плід справедливости. Сьогодні з такою самою точністю і такою силою біблійного натхнення (пор. Іс. 32:17; Як. 3:18) можна сказати: *Opus solidaritatis pax* – мир як плід солідарности.

Ми, безперечно, досягнемо мети – миру, якого кожен так прагне, – через запровадження соціальної та міжнародної справедливости, а також через практикування чеснот, які заохочують до згуртованости й навчають нас жити в єдності, щоб, даючи і приймаючи, в єдності будувати нове суспільство і кращий світ.

40. Солідарність – це, без сумніву, християнська чеснота. В усьому сказаному можна побачити багато дотичних моментів між солідарністю і милосердям,

⁶⁶ *Populorum progressio*, п. 87.

що є прикметною ознакою Христових учнів (пор. Йо. 13:35). У світлі віри солідарність прагне вийти за свої межі, взяти на себе специфічно християнський вимір цілковитої безкорисливості, прощення і примирення. Близній тоді є не лише людиною зі своїми правами і засадничою рівністю з усіма, а стає живим образом Бога-Отця, відкупленим кров'ю Ісуса Христа і відданим постійній дії Святого Духа. Тому свого ближнього треба любити, навіть якщо він є ворогом, тією самою любов'ю, якою любить його Господь; і заради цієї особи треба бути готовим на жертву, навіть на найвищу – віддати власне життя за братів (пор. Йо. 3:16).

Водночас усвідомлення того, що Бог є спільним для всіх нас Отцем, що всі ми – «діти в Сині» – є братами у Христі, а також усвідомлення присутності й життєдайного діяння Святого Духа дасть нашому баченню світу новий критерій для його інтерпретації. Поза межами людських і природних зв'язків, надзвичайно тісних і сильних, ми розпізнаємо у світлі віри нову модель єдності людського роду, якої наша солідарність у підсумку має дотримуватися. Саме цю вищу модель єдності як відображення внутрішнього життя Бога, одного в трьох Особах, ми, християни, маємо на увазі під словом «сопричастя». Це специфічно християнське сопричастя, яке так ревно зберігається, поширюється і збагачується з Господньою допомогою, є душею покликання Церкви бути «таїнством» у вже вказаному вище значенні.

Тому солідарність має відігравати свою роль у реалізації цього божественного плану і на рівні поодиноких осіб, і на рівні національної та міжнародної спільноти. «Механізми зла» і «структури гріха», про які ми вже говорили, можна подолати тільки практикуючи людську та християнську солідарність, до якої нас закликає Церква і яку вона невтомно пропагує. Лише таким чином зможуть повною мірою вивільнитися великі позитивні енергії на благо розвитку і миру.

Багато канонізованих святих Церкви дають чудове свідчення такої солідарності і можуть служити прикладом у складних сучасних обставинах. Серед них я хотів би згадати св. Пітера Клавера і його служіння рабам у Картагені-де-Індіас та св. Максиміліяна Марію Кольбе, який у концентраційному таборі Освенцім віддав своє життя за в'язня, якого не знав.

VI. Деякі особливі вказівки

41. Церква не може запропонувати технічні рішення, щоб розв'язати проблему відсталості як такої, про що Папа Павло VI вже говорив у своїй енцикліці⁶⁷.

⁶⁷ Див.: *Populorum progressio*, п. 13.

Вона не пропонує економічні й політичні системи чи програми, ані не віддає переваги тій чи іншій з-посеред них – була б у ній лише належна пошана до людської гідності й підтримка її і щоб тільки самій Церкві було дано необхідний простір для здійснення свого служіння у світі.

Однак Церква «щонайдосвідченіша в гуманітарній сфері»⁶⁸, і це неодмінно веде до того, що вона поширює свою релігійну місію на різні сфери, в яких люди докладають своїх зусиль у пошуках щастя – завжди відносного у цьому світі – відповідно до їхньої гідності як осіб.

Наслідуючи приклад своїх попередників, я мушу повторити, що все, що стосується гідності окремих людей і цілих народів, як-от справжній розвиток, не можна зводити до «технічної» проблеми. Зведений лише до такого рівня, розвиток утратить свій справжній сенс, а це буде зрадою людини і народів, яким він має служити.

Тому Церква мусить говорити – нині так само, як і двадцять років тому, а також як чинитиме в майбутньому – про природу, умови, вимоги та мету справжнього розвитку, а також про перешкоди, які стоять на його шляху. Таким чином Церква виконує свою місію євангелізації, оскільки пропонує свій перший внесок у вирішення нагальної проблеми розвитку, проповідуючи правду про Христа, про себе і про людину й застосовуючи цю правду до конкретних ситуацій⁶⁹.

Засобом для досягнення цієї мети служить Церкві її соціальна доктрина. У сьогоднішній важкій ситуації докладне ознайомлення і повсюдне поширення «сукупности засад рефлексії, критеріїв оцінювання й інструкцій», викладених у вченні Церкви⁷⁰, було б великою допомогою як у правильному визначенні нагальних проблем, так і найкращою допомогою у вирішенні їх.

Відразу хочу наголосити, що питання, які стоять перед нами, – це передусім моральні питання; і ні аналіз проблеми розвитку як такої, ні засоби подолання сучасних труднощів не можуть оминати цього суттєвого виміру.

Соціальна доктрина Церкви не є якимось «третім шляхом» між ліберальним капіталізмом і марксистським колективізмом, це навіть не можлива альтернатива щодо інших, не настільки протилежних одне одному способів вирішення проблем: вона становить окрему категорію. Не є вона також ідеологією, а радше є точним формулюванням результатів ретельних роздумів

⁶⁸ Див.: *Populorum progressio*, п. 13.

⁶⁹ Див.: Іван-Павло II. Звернення на відкритті Третьої генеральної Конференції Єпископів Латинської Америки (28.01.1979) // AAS 71 (1979) 189–196.

⁷⁰ Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia* (22.03.1986), п. 72 // AAS 79 (1987) 586; пор.: Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens*, п. 4.

про складну реальність людського існування в суспільстві та в міжнародному контексті у світлі віри й Передання Церкви. Її основна мета – пояснити цю реальність, дослідивши її відповідність чи невідповідність рядкам євангельського вчення про людину та про її покликання, – покликання, яке одночасно є земним і трансцендентним; тому її метою є керування християнською поведінкою. І вона належить до ділянки не ідеології, а богослов'я, зокрема морального богослов'я.

Навчання і поширення соціальної доктрини належать до євангелізаційної місії Церкви. А оскільки це доктрина, спрямована на керування поведінкою людей, то в підсумку вона дає початок «зобов'язанню до справедливости», відповідно до ролі кожного, до його покликання та обставин.

Засудження зла і несправедливости також належить до цього євангелізаційного служіння в суспільній сфері, яке є однією з функцій пророчої ролі Церкви. Однак слід чітко сказати, що пророкування є завжди важливішим, ніж засудження, яке не може бути відірване від пророкування, котре, власне, й надає йому справжньої значущости й сили вищої мотивації.

42. Соціальна доктрина Церкви сьогодні більше, ніж колись, мусить бути відкритою до міжнародної перспективи в дусі Другого Ватиканського Собору⁷¹, останніх енциклік⁷², а особливо енцикліки, яку ми тут згадуємо⁷³. Тому не буде зайвим переглянути й далі роз'яснити у цьому світлі характерні теми та вказівки, що їх розробив останніми роками Учительський Уряд Церкви.

Я хотів би тут вказати на одну з них – настанову про пріоритетну любов до бідних. Це така настанова про особливу форму пріоритету в здійсненні християнського милосердя, свідченням якої служить уся традиція Церкви. Вона впливає на життя кожного християнина настільки, наскільки той прагне наслідувати життя Христа, але однаковою мірою стосується нашої суспільної відповідальности, а отже, й нашого способу життя і тих рішень щодо власности й використання матеріальних благ, що їх нам треба виконати.

Сьогодні з огляду на всесвітній вимір, якого набуло соціальне питання⁷⁴, ця пріоритетна любов до бідних і рішення, до яких вона нас спонукає, не можуть не охоплювати незліченної кількості голодних, убогих, бездомних, позбавлених медичних послуг і передусім тих, що вже не сподіваються на краще

⁷¹ Див.: Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, пп. 83–90.

⁷² Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* // AAS 53 (1961) 440; його ж. Енцикліка *Pacem in terris*, ч. IV // AAS 55 (1963) 291–296; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens*, пп. 2–4 // AAS 63 (1971) 402–404.

⁷³ Див.: *Populorum progressio*, пп. 3, 9.

⁷⁴ Див. там само, п. 3.

майбутнє. Неможливо не брати до уваги існування цих реалій. Ігнорувати їх – означає уподібнитися тому «багатому чоловікові», який удавав, що не знає про те, що в нього біля воріт лежить жебрак Лазар (пор. Лк. 16:19–31)⁷⁵.

Це явище мусить позначатися на нашому щоденному житті, як і на наших рішеннях у політичній та економічній сферах. Так само не повинні забувати про те, що треба приділити першочергову увагу явищу зростання бідности, й лідери націй та керівники міжнародних структур, які завжди мусять мати людський вимір пріоритетом у своїх планах розвитку. На жаль, замість того щоб зменшуватися, кількість бідних постійно збільшується, і не лише в менш розвинених, а й – і це здається не менш ганебним – у розвинених країнах.

Треба ще раз наголосити на характерному принципі християнської соціальної доктрини: блага цього світу від самого початку призначалися для всіх⁷⁶. Право на приватну власність є чинним і потрібним, але воно не анулює цінности згаданого принципу. Приватна власність, по суті, перебуває під «соціальною заставою»⁷⁷, а це означає, що вона виконує внутрішньо притаманну їй соціальну функцію, яка ґрунтується на принципі універсального призначення благ і саме завдяки цьому її існування є виправданим. У цій турботі про бідних так само не можна оминати увагою й ту особливу форму вбогости, яка полягає у позбавленні людської особи основних людських прав, особливо права на релігійну свободу, а також права на свободу економічної ініціативи.

43. Живу турботу про бідних, – які, згідно з дуже промовистим виразом, є «бідними Господа»⁷⁸, – треба на всіх рівнях здійснювати в конкретних діях, аж поки вона остаточно втілиться в низку необхідних реформ. Кожна місцева ситуація покаже, які реформи є найнеобхіднішими і як їх можна здійснити. Але не можна забувати й про вимоги, що виникають з уже згадуваної ситуації, яка склалася через міжнародний дисбаланс.

⁷⁵ Див.: *Populorum progressio*, п. 47; див. також: Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia*, п. 68 // AAS 79 (1987) 583 і далі.

⁷⁶ Див.: Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 69; *Populorum progressio*, п. 22; Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia*, п. 90 // AAS 79 (1987) 594; св. Тома Аквінський. *Сума богослов'я*, Па Пае, q. 66, art. 2.

⁷⁷ Див.: Звернення на відкритті Третьої генеральної Конференції Єпископів Латинської Америки (28.01.1979) // AAS 71 (1979) 189–196; Звернення до групи польських єпископів, що прибули до Ватикану з візитом *ad limina* (17.12.1987), п. 6 // *L'Osservatore Romano*, 18 січня 1987.

⁷⁸ Оскільки Бог захотів ототожнитися з ними (Мт. 25:31–46) й огорнув їх особливою любов'ю (пор. Пс. 12[11]:6; Лк 1:52 і далі).

У зв'язку з цим останнім я особливо хотів би згадати про такі вимоги: реформи міжнародної системи торгівлі, обтяженої протекціонізмом і щораз більшим білатералізмом [двосторонніми відносинами]; реформи світової монетарної й фінансової системи, визнаної сьогодні неадекватною; питання технологічного обміну і належного його використання; перегляду структур чинних міжнародних організацій у межах системи міжнародного права.

Міжнародна торговельна система сьогодні часто дискримінує продукцію новостворених промисловостей країн, що розвиваються, знеохочуючи виробників сировини. До того ж існує певний тип міжнародного розподілу праці, що не знає кордонів, за якого дешеві товари з певних країн, – яким бракує ефективних трудових законів чи які є надто слабкими, щоб їх запровадити, – продають в інших частинах світу зі значним прибутком для компаній, задіяних у цій формі виробництва.

Світова монетарна і фінансова система відзначається надмірним коливанням обмінних курсів і відсоткових ставок на шкоду платіжному балансові та заборгованості бідніших країн.

Технології й передавання їх становлять сьогодні одну з головних проблем міжнародного обміну, і ця ситуація призводить до серйозних збитків. Нерідко буває, що країнам, які розвиваються, відмовляють у необхідних технологіях або роблять доступними такі, що нічого не варті.

На думку багатьох, міжнародні організації перебувають на тій стадії свого існування, коли їхні методи діяльності, поточні витрати й ефективність потребують ретельного перегляду і можливого коригування. Очевидно, що такий делікатний процес не можна здійснити без співпраці всіх. Це передбачає подолання політичного суперництва й відмову від будь-якого прагнення маніпулювати цими організаціями, які існують лише задля спільного блага.

Чинні установи та організації зробили чимало для блага народів. Проте сьогодні людство перебуває на новій і складнішій стадії свого розвитку. Воно потребує вищого ступеня міжнародного регулювання, яке служило б суспільствам, економікам і культурам усього світу.

44. Розвиток вимагає насамперед духу ініціативи з боку країн, які його потребують⁷⁹. Кожна з цих країн повинна діяти згідно зі власною відповідальністю, не очікуючи всього від привілейованіших країн, у співпраці з іншими країнами, що перебувають у такій самій ситуації. Кожна мусить віднайти

⁷⁹ *Populorum progressio*, п. 55: «Цих людей слід усіляко підтримувати й заохочувати їх як до саморозвитку, так і до самостійності в пошукові підтримки для свого поступу»; пор. Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 86.

і янайкраще використати власну територію свободи. Кожна мусить виступати з ініціативами відповідно до своїх суспільних потреб. Кожна так само має усвідомити свої справжні потреби, а також права та обов'язки, які зобов'язують її реагувати на них. Розвиток народів може початися – і його найвідповіднішим чином можна досягти – через посвяту кожного народу власному розвитку у співпраці з іншими.

Тому важливо, щоб самі країни, які розвиваються, сприяли, наскільки це можливо, самоутвердженню кожного громадянина через доступ до широкої культури і до вільного потоку інформації. Усе, що сприяє письменності й середній освіті, яка її завершує та поглиблює, є прямим внеском у справжній розвиток, як пропонувала енцикліка *Populorum progressio*⁸⁰. Однак у скількох куточках світу ще так далеко до цього!

Для того щоб стати на цей шлях, народам самим доведеться визначити свої пріоритети й чітко усвідомити свої потреби, відповідно до особливих умов, у яких існують їхні люди, до географічного розміщення та своїх культурних традицій.

Деяким народам треба збільшити виробництво продуктів харчування, щоб завжди мати все необхідне для прогодування і щоденного життя. У сучасному світі, де голод забирає стільки жертв, особливо серед дітей, є приклади, коли не дуже розвинені народи таки змогли забезпечити себе їжею і навіть стали експортерами продовольчих товарів.

Інші народи повинні реформувати певні несправедливі структури, а особливо власні політичні інституції, для того щоб замінити свої корумповані, диктаторські й авторитарні уряди на демократичні та представницькі. Ми сподіваємося, що цей процес поширюватиметься й міцнітиме. Бо «здоров'я» політичної спільноти, яке виражається у вільній і відповідальній участі всіх громадян у громадських справах; «здоров'я», про яке свідчить передусім верховенство права в державі та пошанування й дотримання людських прав, – це необхідна умова і надійна гарантія розвитку «всієї людини і всього людства».

45. Нічого зі сказаного не можна досягти без співпраці всіх, особливо міжнародної спільноти, у межах солідарности, яка охоплює всіх і кожного, починаючи з найбільш знедолених. Проте самі країни, що розвиваються, мають обов'язок на практиці солідаризуватися між собою і з найбіднішими країнами світу.

Бажано, наприклад, щоб народи деяких географічних зон встановили такі форми співпраці, які зроблять їх менш залежними від потужніших виробників;

⁸⁰ *Populorum progressio*, п. 35: «...Кожен, хто має в задумах поступ, найперше зважає на початкову освіту».

щоб відкрили свої кордони для продукції свого регіону; щоб дослідили, як їхня продукція може доповнювати одна одну; щоб об'єднувалися для надання одне одному тих послуг, що їх кожна з них окремо не спроможна надати; щоб поширили співпрацю й на монетарний та фінансовий сектори.

У багатьох цих країнах взаємозалежність уже стала реальністю. Щоб вона стала ще дієвішою, її слід визнавати; це служить альтернативою надмірній залежності від багатших та могутніших держав і є основою жаданого розвитку, який нікого не пригноблює, а віднаходить і якнайкраще використовує власний потенціал країни. Країни, що розвиваються, які належать до однієї географічної території, особливо ті, що об'єднані назвою «Південь», можуть і повинні засновувати нові регіональні організації, які спираються на засади рівності, свободи та взаємного визнання законів і звичаїв, – що вже відбувається й обнадіює своїми результатами.

Необхідною умовою глобальної солідарності є автономія і вільне самовизначення, зокрема в межах таких асоціацій, про які вже було згадано. Та водночас солідарність вимагає готовності до поступок, необхідних для блага всієї світової спільноти.

VII. Висновок

46. Народи й окремі люди прагнуть бути вільними: їхній пошук повноцінного розвитку свідчить про їхнє прагнення подолати численні перешкоди, які не дають їм можливості насолоджуватися «більш людським життям».

Останнім часом, у період після публікації енцикліки *Populorum progressio*, у деяких частинах світу, особливо в Латинській Америці, поширився новий спосіб підходу до проблем бідності й відсталості. Цей підхід робить визволення засадничою категорією і першим принципом діяльності. На позитивні цінності його, а також на відхилення та ризики відхилень, які є згубними для віри й пов'язані з цією формою богословських роздумів і методу, відповідним чином вказав Учительський Уряд Церкви⁸¹.

Доречно додати, що прагнення звільнитись від усіх форм рабства, які впливають на життя людини та суспільства, є благородним і слухним. Це, по суті, мета розвитку – чи радше визволення і розвитку, беручи до уваги внутрішній зв'язок між ними.

Розвиток, який є суто економічним, неспроможний зробити людину вільною, а, навпаки, призведе до ще більшого поневолення її. Розвиток, який не

⁸¹ Див.: Конгрегація у справах віровчення. Інструкція стосовно деяких аспектів «богослов'я визволення» *Libertatis nuntius* (6.08.1984), вступ // AAS 76 (1984) 876 і далі.

охоплює культурного, трансцендентного й релігійного вимірів людини та суспільства, – мало того, не визнає існування таких вимірів і не бачить у них своєї мети й пріоритетів, – ще менше сприяє справжньому визволенню. Люди повною мірою вільні лише тоді, коли вони є цілковито самими собою, у повноті своїх прав та обов'язків. Те саме можна сказати і про суспільство загалом.

Головною перешкодою, яку треба подолати на шляху до справжнього визволення, є гріх і структури, що їх він породжує внаслідок свого розростання та поширення⁸².

Свобода, для якої визволив нас Христос (пор. Гал. 5:1), заохочує стати слугами всіх. Таким чином процес розвитку і визволення набирає конкретної форми у практичному здійсненні солідарності, тобто в любові та служінні ближньому, особливо найбіднішому: «Бо де немає правди і любові, результатом процесу визволення є смерть свободи, яка тоді втратить будь-яку підтримку»⁸³.

47. У контексті сумного досвіду останніх років і переважно негативного образу сьогодення Церква мусить рішуче підтвердити можливість подолання труднощів, які протидіють розвиткові, підтвердити також свою впевненість у справжньому визволенні. В підсумку ця впевненість і ця можливість спираються на церковне усвідомлення Божої обіцянки, яка гарантує, що наша сучасна історія не залишиться закритою у собі, а є і буде відкритою до Царства Божого.

Церква так само довіряє людині, хоч і знає, на яке зло та здатна. Адже вона добре знає, що – попри гріховний спадок і те, що кожен здатний учинити гріх, – у людині є достатньо чеснот і енергії, є засадниче «добро» (пор. Бут. 1:31), тому що людина, цей образ Творця, піддана відкупительному впливові Христа, який «через своє вочленення певним чином з'єднався з кожною людиною»⁸⁴, і тому що ефективні діла Святого Духа «наповнюють всевіт» (пор. Муд. 1:7).

Отож немає підстав для відчаю, песимізму чи інерції. Треба сказати, хоч і з болем у серці, що так само, як можна грішити через егоїзм і жадобу надмірного прибутку та влади, можна чинити гріх і щодо найнеобхідніших потреб сили-силенної людей, що загрузли в умовах відсталості через свої побоювання й невпевненість, та здебільшого через боягузтво. Ми всі покликані, навіть

⁸² Див.: Іван-Павло II. Апостольське повчання *Reconciliatio et paenitentia* (2 грудня 1984), п. 16 // AAS 77 (1985) 213–217; Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia*, пп. 39, 42 // AAS 79 (1987) 569–571.

⁸³ Конгрегація у справах віровчення. Інструкція про християнську свободу та визволення *Libertatis conscientia*, 24 // AAS 79 (1987) 564.

⁸⁴ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 22; пор. Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptor hominis* (4 березня 1979), п. 8 // MS 71 (1979) 272.

зобов'язані, сміливо подивитись у вічі величезному викликові останнього десятиріччя другого тисячоліття, оскільки теперішні небезпеки загрожують кожному: світова економічна криза, війна без кордонів, без переможців чи переможених. Супроти такої загрози відмінність між багатими людьми та країнами і бідними не має аж такого великого значення, окрім того, що на тих, які мають більше і можуть зробити більше, лежить більша відповідальність.

Проте це не єдиний і навіть не найважливіший мотив. На карту поставлено гідність людини, захист і розвиток якої доручив нам Творець і боржниками якої – із суворою відповідальністю – є чоловіки та жінки в кожному історичному мить. Теперішня ситуація, як це більш чи менш чітко усвідомлює собі багато людей, не відповідає цій гідності. Кожна особа покликана відіграти свою роль у цій мирній кампанії, покликана до того, щоб вести її мирними засобами, щоб забезпечити мирний розвиток, щоб зберегти саму природу і світ довкола нас. Церква так само відчуває себе глибоко залученою в цю справу і сподівається на її кінцевий успіх.

Отже, йдучи за прикладом Папи Павла VI та його енцикліки *Populorum progressio*⁸⁵, я хотів би просто і смиренно звернутися до кожного, до всіх чоловіків та жінок без винятку. Хочу попросити, щоб, не сумніваючись у серйозності теперішнього моменту та в особистій відповідальності кожного, вони – у своєму сімейному й особистому житті, у способі використання благ, у громадському житті, у своїй участі в економічних і політичних рішеннях та в особистому залученні до національних і міжнародних починань – використовували засоби, на які надихають солідарність і пріоритетна любов до бідних. Цього вимагає сучасна ситуація, а передусім сама гідність людини, незнищенний образ Бога-Творця, що є в кожному з нас.

У цьому залученні сини й дочки Церкви мають бути прикладом і провідниками, бо вони покликані, згідно з програмою, яку оголосив сам Ісус у синагозі Назарету, «нести Добру Новину бідним, звіщати полоненим визволення, сліпим прозріння, випустити пригноблених на волю, оповістити рік Господній сприятливий» (Лк. 4:18–19). Доречно буде наголосити на визначальній ролі мирян, чоловіків і жінок, що ще раз підтвердила остання асамблея Синоду. Їхнє завдання – надихати сучасну дійсність через християнське залучення, показуючи цим, що вони є свідками й посланцями миру та справедливості.

Особливо я хочу звернутися до тих, які через таїнство Хрещення і сповідання того самого віровчення перебувають разом з нами в реальному, хоч і недосконалому сопричасті. Я впевнений, що турбота, висловлена в цій енцикліці,

⁸⁵ *Populorum progressio*, п. 5: «Не маємо сумніву, що у трудах та потугах зі здійснення цих задумів до наших дітей католиків, своїх християнських братів, охоче приєднаються всі люди доброї волі». Пор.: там само, пп. 81–83, 87.

а також причини цієї турботи будуть їм знайомі, бо вони впливають з Євангелія Ісуса Христа. Ми можемо знайти тут нове запрошення разом посвідчити наше спільне переконання щодо гідності людини, сотвореної Богом, відкупленої Христом, освяченої Духом і покликаної жити в цьому світі згідно з цією гідністю.

Я так само скеровую це звернення до єврейського народу, що поділяє з нами спадщину Авраама, «батька усіх тих, які вірять» (пор. Рим. 4:11)⁸⁶, і традицію Старого Завіту; до мусульман, які, як і ми, вірять у справедливого й милостивого Бога; а також до всіх послідовників великих світових релігій.

Зустріч, проведена 27 жовтня минулого року в Ассізі, місті св. Франциска, метою якої були молитва й залучення до справи миру кожного відповідно до його віросповідання, показала, наскільки мир та – як його необхідна умова – розвиток усієї людини і всього людства є також релігійною справою і наскільки повне здійснення того й іншого залежить від вірності нашому покликанню віруючих людей. Бо передусім усе залежить від Бога.

48. Церкві добре відомо, що жодне земне досягнення не можна ототожнювати з Царством Божим, що всі ці досягнення лише відображають і в певному сенсі передвіщають славу Царства, що його ми очікуємо в кінці історії, коли Господь прийде знову. Проте очікування ніколи не може бути виправданням для браку нашої турботи про людей у їхніх конкретних особистих ситуаціях та в їхньому суспільному, національному й міжнародному житті, оскільки останнє зумовлює перше, особливо сьогодні.

Ніщо, що можна і слід зробити в цей конкретний момент історії об'єднаними зусиллями кожного та з допомогою божественної благодати для того, щоб зробити життя людей «більш людським», хоч і недосконалим та тимчасовим, – не буде втраченим чи марним. Цього вчить Другий Ватиканський Собор у відомому уривку Душпастирської конституції *Gaudium et spes* (п. 39): «Адже всі блага людської гідності, братньої спільноти і свободи (тобто всі добрі плоди нашої природи й наших зусиль), – після того як ми їх поширимо по всій землі в Дусі Господньому і згідно з його заповідями, – всі ці блага ми згодом знову віднайдемо, але вже очищеними від усякої нечистоти, прославленими і преображеними, коли Христос передасть Отцеві [...]. На цій землі оте Царство вже таїнственно присутнє...».

Царство Боже стає присутнім насамперед у звершенні таїнства Євхаристії, що є жертвою Господа. У цьому звершенні плоди землі та праця людських рук: хліб і вино – пересуществлюються містично, але водночас реально і субстан-

⁸⁶ Див.: Другий Ватиканський Собор. Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій *Nostra aetate*, п. 4.

ційно, силою Святого Духа й за словами священника в тіло і кров Господа Ісуса Христа, Сина Божого і Сина Марії, через якого Царство Отця стає присутнім поміж нас.

Блага цього світу і праця наших рук – хліб і вино – служать приходові остаточного Царства, оскільки Господь через свого Духа приймає їх у Себе для того, щоб пожертвувати Себе Отцеві, а разом із Собою – і нас як оновлення своєї єдиної жертви, яка передвіщає Царство Боже та проголошує його остаточний прихід.

Так Господь через Євхаристію – Таїнство і Жертву – єдне нас зі Собою та одне з одним узами, сильнішими від будь-якого природного союзу; а тоді посилає нас, об'єднаних, по всьому світові, щоб ми вірою і працею свідчили Божу любов, готуючи прихід його Царства та передвіщаючи його, нехай і в темряві теперішнього часу.

Беручи участь у Євхаристії, усі ми покликані відкривати через це таїнство глибоке значення наших дій у світі на благо розвитку та миру і черпати з нього силу, щоб іще великодушніше посвячувати себе справі, наслідуючи приклад Христа, який у цьому таїнстві кладе своє життя за своїх друзів (пор. Йо. 15:13). Наше особисте залучення, поєднане з Христовою жертвою, не буде даремним, а як і його жертва, без сумніву, принесе плід.

49. Я проголосив цей рік Роком Марії для того, щоб вірні-католики могли щораз більше звертатися з надією до Марії, яка йде попереду нас у прощі віри⁸⁷ і з материнською турботою заступається за нас перед своїм Сином, нашим Відкупителем. Я хочу довірити їй та її заступництву цей важкий момент сучасного світу і зусилля, яких ми докладаємо і яких будемо докладати, часто з великим стражданням, для того щоб долучитися до справжнього розвитку народів, що його запропонував і проголосив мій попередник Павло VI.

Як це завжди чинило християнське благочестя, ми віддаємо під опіку Пречистої Діви важкі особисті ситуації, щоб вона могла донести їх до свого Сина, просячи Його полегшити їх і змінити на краще. Але ми так само віддаємо її заступництву соціальні ситуації та й саму міжнародну кризу з такими тривожними явищами, як бідність, безробіття, брак їжі, гонитва озброєнь, зневага до прав людини, конфліктна ситуація чи її загроза, поодинокі чи тотальна. Посинівськи хочемо зложити те все перед її милосердні очі, ще раз повторюючи з вірою й надією давній антифон: «Під Твою милість прибігаємо, Богородице

⁸⁷ Див.: Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 58; Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptoris Mater* (25 березня 1987), пп. 5–6 // AAS 79 (1987) 365–367.

Діво, молитвами нашими в скорботах не погорди, але від бід ізбави нас, єдина чиста і благословенна».

Пресвята Марія, наша Мати і Цариця, є тією, яка звертається до свого Сина й каже: «Вина в них нема» (Йо. 2:3). Вона також восхваляла Бога-Отця, бо «Він скинув могутніх з престолів, підняв угору смиренних; наситив благами голодних, багатих же відіслав з порожніми руками» (Лк. 1:52–53). Її материнська турбота поширюється на особисті й соціальні аспекти життя людей на землі⁸⁸.

Перед очима Пресвятої Тройці я ввіряю Марії все, що написав у цій енцикліці, і заохочую всіх до роздумів та активної самопосягати задля поширення справжнього розвитку народів, як дуже гарно мовиться у молитві на богослужінні в цьому наміренні: «Отче, Ти дав усім людям одне спільне походження, і Твоя воля – зібрати їх як одну сім'ю в Тобі. Наповни серця всіх вогнем Твоєї любови та прагненням гарантувати справедливість для всіх їхніх братів і сестер. Розділяючи добрі речі, які Ти нам даєш, подай нам справедливість і рівність для кожної людини, кінець усім поділам, подай людське суспільство, побудоване на любові та мирі»⁸⁹.

Про це прошу в ім'я усіх моїх братів і сестер, яким уділяю своє особливе благословення на знак привіту і добрих побажань.

Дано в Римі у соборі св. Петра 30 грудня 1987 року, десятого року мого понтифікату

Іван-Павло II, Папа

(Переклала з англійської мови Ганна Косів)

⁸⁸ Див.: Павло VI. Апостольське повчання *Marialis cultus* («Марійський культ») (2.02.1974), п. 37 // AAS 66 (1974) 148 і далі; Іван-Павло II. Проповідь у святині Богородиці Запопан, Мексика (30.01.1979), п. 4 // AAS 71 (1979) 230.

⁸⁹ Молитва Божественної Літургії «За розвиток народів» // *Missale Romanum*, ed. typ. altera, 1975, с. 820.

Centesimus annus

(«Сотий рік»)

Енцикліка Вселенського Архиєрея Івана-Павла II
з нагоди 100-ї річниці *Rerum novarum*
(1991 р.)

До Достойних Братів у єпископському служінні,
священників і дияконів, членів чоловічих і жіночих релігійних спільнот,
до всіх вірних християн і всіх людей доброї волі

Достойні Брати, улюблені Сини і Доньки,
вітання й Апостольське Благословення нехай будуть з усіма вами!

Вступ

1. Сотий рік, що минув від проголошення енцикліки мого блаженної пам'яті попередника Лева XIII – енцикліки, що розпочинається словами *Rerum novarum*, – є надзвичайно важливою подією в нинішній історії Церкви, а також в історії мого понтифікату. Від сорокової річниці до дев'яностої ця енцикліка була вшанована окремими папськими посланнями. Можна сказати, що її шлях в історії позначався й іншими документами, які, віддаючи їй належне, достосовували цю енцикліку до нових життєвих обставин¹.

Відзначаючи її соту річницю на прохання багатьох єпископів, церковних установ і навчальних закладів, а також підприємців і трудівників, які зверталися до мене й поодиночі, і цілими організаціями, я бажаю насамперед скласти борг вдячності усій Церкві цьому великому Папі та його «безсмертному документові»². Окрім того, я хотів би показати, що *vital energies* [життєдайні

¹ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno* (15 травня 1931) // AAS 23 (1931) 177–228; Пій XII. Радіозвернення на П'ятдесятницю 1941 р. (1 червня 1941) // AAS 33 (1941) 195–205; Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra* (15 травня 1961) // AAS 53 (1961) 401–464; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens* (14 травня 1971) // AAS 63 (1971) 401–441.

² Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 39.

соки] з того кореня не вичерпалися з плином часу, а радше *поряснішали*. Про це свідчать найрізноманітніші починання напередодні цих роковин, які супроводжують їх і які триватимуть опісля, – починання, що постали з ініціативи Єпископських Конференцій, міжнародних організацій, університетів, академічних закладів, професійних спілок, інших інституцій та окремих осіб в усьому світі.

2. Ця енцикліка є складовою частиною святкувань, що ними складаємо подяку Богові, – від якого сходить «всьяке добре даяння й усякий досконалий дар» (Як. 1:17), – за те, що завдяки оприлюдненому Престолом Петра сто років тому документові примножилось добро і багато світла пролилось у Церкві та в усьому світі. Ми тут із пошаною згадуємо не тільки *Rerum novarum*, а й інші енцикліки та документи моїх попередників, які уможливлювали енцикліці Лева XIII зберігати актуальність і дієвість упродовж історії, творячи те, що пізніше назвуть «соціальною доктриною», «соціальним вченням» або навіть «соціальним Магістеріумом».

На важливості цього вчення наголошувалось і у двох енцикліках, виданих під час мого понтифікату: *Laborem exercens* – про людську працю, *Sollicitudo rei socialis* – про сучасні проблеми розвитку людини і народів³.

3. Я тепер хотів би запропонувати «перечитати» енцикліку Папи Лева XIII, запросити «озирнутися назад» і звернутися безпосередньо до її тексту, щоб заново відкрити багатство сформульованих у ній засад для вирішення робітничого питання. Водночас я запрошую «розглянутись навкруги» – на «нові речі», які оточують і хвилюють нас і які дуже відмінні від тих «нових речей», що були в останній декаді минулого століття. Нарешті, я запрошую «поглянути у майбутнє», де вже прозирає третє тисячоліття християнської ери, яке є непевним і яке водночас багато обіцяє; те невідоме й ті надії звернені до нашої уяви та наших творчих можливостей, спонукають нас як учнів «одного Вчителя» (пор. Мт. 23:8) вказувати шлях, звіщати істину і долучати до життя, тобто до Христа (пор. Йо. 14:6).

Таке перечитування не тільки ствердить *непроминущу цінність цього вчення*, а й явить *правдиве значення Передання Церкви*, яке, залишаючись живим і життєдайним, буде на фундаменті, закладеному нашими батьками у вірі, особливо на тому, що його «передали Церкві апостоли»⁴ в ім'я Ісуса Христа, адже «іншої основи ніхто не може покласти» (пор. 1 Кор. 3:11).

³ Енцикліка *Laborem exercens* (14 вересня 1981) // AAS 73 (1981) 577–647; енцикліка *Sollicitudo rei socialis* (30 грудня 1987) // AAS 80 (1988) 513–586.

⁴ Пор.: Св. Іриней. *Adversus haereses*, I, 10, 1; III, 4, 1 // PG 7, 549 і далі, 855 і далі.

Саме усвідомлення покладеної на нього місії Петрового наступника спонукало Папу Лева XIII до виступу. Тим самим керується й нинішній наступник Петра. Так само, як Папа Лев XIII і всі Папи, які були перед ним і після нього, я надихаюсь євангельським образом «книжника, навченого про Небесне Царство», про якого Господь говорить як про доброго «господаря, який виймає зі своєї скарбниці нове й старе» (пор. Мт. 13:52). Цією скарбницею є велике річище Передання Церкви, що містить отримане й передане нам з найдавніших часів «старе» і що дає нам змогу розуміти «нові речі», серед яких спливає життя Церкви та світу.

До того, що стає «старим» як наслідок включення в Передання і що дає можливість та матеріал для збагачення Передання й життя у вірі, належить плідна діяльність мільйонів людей, яких соціальний Магістеріум спонукає й надихає застосовувати це вчення у своїй діяльності по всьому світові. Працюючи поодиноці й разом у різноманітних спілках, товариствах та організаціях, ці люди творять *величний рух в обороні особи людини* та захисті її гідності. Серед мінливості історичних умов цей рух допомагає будувати справедливіше суспільство або принаймні чинити опір несправедливості.

У цій енцикліці я намагатимусь показати плідність висловлених Левом XIII принципів, що увійшли до доктринальної спадщини Церкви, тому наділені авторитетом її Учительського Уряду. Однак пастирська турбота спонукає мене до *аналізу деяких сучасних історичних подій*. Немає потреби повторювати, що одним з обов'язків пастирів є уважне вивчення поточних подій задля розпізнавання того нового, що є необхідним для проповідування Євангелія. Однак у цьому аналізі не дано остаточних оцінок, оскільки це *per se* [само по собі] не належить до царини Учительського Уряду Церкви.

Розділ I

Особливості енцикліки *Rerum novarum*

4. Наприкінці минулого століття Церква опинилася віч-на-віч із процесом, що на той час сягнув у своєму розвитку критичної позначки. Він був зумовлений сукупністю радикальних змін у політичній, економічній та соціальній сферах, а також у розвитку науки й технологій, не згадуючи вже про поширення впливу панівних ідеологій. Плодом цих змін у сфері політики стало виникнення *нової концепції взаємодії суспільства і держави*, а відтак уявлення про *природу влади*. Традиційне суспільство відходило, і розпочинався процес формування іншого, сповненого надій на нові свободи, але також не вільного від нових виявів кривд і неволі.

В економіці, де знаходили практичне застосування наукові відкриття, щораз чіткіше вимальовувались обриси нових структур з виробництва товарів

широкого вжитку. Постала нова форма власності – капітал, а також нова форма праці – наймана праця з притаманним їй високим рівнем виробництва, але без належної уваги до статі, віку чи сімейного стану робітника, коли визначальним чинником виробництва став рівень прибутковості.

Відтак праця стала товаром, що його легко було купити і продати на ринкові, а її ціна визначалася законом попиту і пропозиції без огляду на необхідний для існування робітника та його сім'ї прожитковий мінімум. Мало того, робітник навіть не мав певності, що йому вдасться продати «свій товар», йому постійно загрожувало безробіття, яке, за умов відсутності соціального захисту, було примарою голодної смерті.

Наслідком усіх цих змін став поділ суспільства на два класи, між якими пролягла глибока прірва⁵. Все це перепліталось зі згадуваними вище помітними змінами у політичному устрої. І тогочасна панівна політична думка обстоювала цілковиту економічну свободу внаслідок запровадження відповідних законів чи, навпаки, свідомого утримування від будь-якого регулювання. Водночас в організованій і нерідко насильницькій формі відбувалося становлення іншої концепції власності й економічного життя, яка потребувала нового політичного та соціального устрою.

Коли протистояння загострилося до межі, коли люди нарешті усвідомили усю глибочи́нь соціальної несправедливості в багатьох сферах життя і небезпеку вибуху революції під гаслами, що тоді звалися «соціалістичними», саме в той час Папа Лев XIII виступив із посланням, у якому всебічно розглянув «робітниче питання». Енцикліці передували інші документи, присвячені аналізові переважно політичних питань; виходили такі послання і після *Rerum novarum*⁶. Тут варто згадати енцикліку *Libertas praestantissimum*, що привернула увагу до визначального пов'язання свободи людини з істиною: свобода, відкидаючи істину, обертається на сваволлю і закінчується залежністю від нищих пристрастей та самознищенням. Справді, в чому криються витoki того зла, що про нього йдеться у *Rerum novarum*, як не у тій свободі, що поступилася істиною про людину в економічній і соціальній практиці?

Папа черпав натхнення зі вчення своїх попередників, а також із багатьох документів, опрацьованих єпископами, з наукових розвідок мирян, з діяльності католицьких рухів та об'єднань, із реальних досягнень Церкви у соціальній сфері упродовж другої половини XIX ст.

⁵ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Rerum novarum*, п. 35.

⁶ Див., напр.: Лев XIII. Енцикліка *Arcanum divinae sapientiae* (10 лютого 1880) // *Leonis XIII P.M. Acta*, II, Romae 1882, 10–40; енцикліка *Diuturnum illud* (29 червня 1881) // *Leonis XIII P.M. Acta*, II, Romae 1882, 269–287; енцикліка *Libertas praestantissimum* (20 червня 1888) // *Leonis XIII P.M. Acta*, VIII, Romae 1889, 212–246; енцикліка *Graves de communi* (18 січня 1901) // *Leonis XIII P.M. Acta*, XXI, Romae 1902, 3–20.

5. Ті «нові речі», на які звертав увагу Папа, аж ніяк не були позитивними, і він пише про них досить різко: «Жага перемін, яка віддавна бентежила громади, колись таки мусила привести до того, що прагнення реформ перекинулося з політики у споріднену з нею царину економіки. І справді, нові досягнення виробництва й нові напрями в розвиткові технологій, зміни у стосунках між власниками і найманими працівниками, заможність крихітного числа багатіїв та нестатки серед широких мас, дедалі більша впевненість робітників у собі й дедалі тісніша солідарність між ними, а на додачу занепад моралі – усе це призвело до спалаху взаємної боротьби»⁷.

І Папа, і Церква, і громадськість опинились у суспільстві, розколеному конфліктом, який був особливо жорстоким та антигуманним тому, що відкидав будь-які правила й норми. Це був *конфлікт між капіталом і працею*, або, як сказано в енцикліці, це було «робітниче питання». Саме про нього з усією рішучістю і дуже різко заговорив тоді Папа.

Тут ми натрапляємо на перше міркування, яке досі не втратило актуальності. Перед лицем конфлікту, який протиставив людину людині наче «вовків», коли одні ледь животіли, а інші купались у розкошах, Папа без вагань мовив своє слово силою ввіреного йому апостольського служіння⁸, силою отриманої від Ісуса Христа місії «пасти ягнят і овець» (пор. Йо. 21:15–17) та «зв'язувати і розв'язувати» на землі задля Царства Небесного (пор. Мт. 16:19). Звісно, Папа прагнув відновити мир, але сучасний читач не може не помітити прямо висловленого суворого осуду класової боротьби⁹. Однак Папа добре усвідомлював, що *мир ґрунтується на справедливості*: в тому й полягала сутність енцикліки, що вона проголошувала засадничі принципи справедливості за тогочасних економічних і соціальних реалій¹⁰.

Отож, ідучи за своїми попередниками, Папа Лев XIII визначив програму діяльності Церкви на тривалий час. Церква насправді мала що сказати у певних ситуаціях, які поставали в житті як окремої людини, так і спільнот, націй та міжнародних співтовариств. Вона проголошує істинне вчення для таких ситуацій – *corpus*, або «збірку законів», що дають змогу Церкві аналізувати соціальну дійсність, оцінювати її та вказувати напрями справедливого вирішення проблем.

У часи Папи Лева XIII таку концепцію прав і обов'язків Церкви поділяли далеко не всі. Переважало двоїсте ставлення: з одного боку – цей світ і земне життя, щодо яких віра мала залишатися чимось стороннім, а з другого – саме

⁷ *Rerum novarum*, п. 1.

⁸ Див. там само.

⁹ Див. там само, пп. 15, 29, 35 і далі.

¹⁰ Див. там само, пп. 16, 19, 26.

лише потойбічне спасіння, яке ані просвітлює, ані скеровує земне існування. Енциклікою *Rerum novarum* Папа дав Церкві «право на громадянство» серед мінливої дійсности суспільного життя; це право більшою мірою утвердиться дещо пізніше. Справді, евангелізаційною місією Церкви та важливим складником її християнського післанництва є навчати й поширювати соціальне вчення, оскільки воно вказує на безпосередні наслідки цього післанництва у житті суспільства і до свідчення про Христа-Спасителя долучає необхідність щоденної праці й боротьби за справедливість. Це вчення подібне до джерела, з якого походять єдність і мир, коли йдеться про вирішення невідпорних у соціальному та економічному житті конфліктів. Отож цілком можливо стикатися з новими обставинами життя, не принижуючи трансцендентної гідности людської особи – ані своєї, ані чужої, – і знаходити справедливе розв'язання їх.

Сьогодні, на відстані ста років, дієвість такого підходу дає змогу і мені зробити свій внесок у розвиток християнського соціального вчення. Я не раз наголошував на тому, що серед важливих складників «нової евангелізації», якої конче потребує сучасний світ, є також завдання *звіщати соціальне вчення Церкви*. Як і в часи Папи Лева XIII, це вчення спроможне давати правильні відповіді на найважливіші виклики сьогодення, коли дедалі більше знецінюються ідеології. Нині, як і тоді, маємо повторити, що *поза Євангелієм немає справжнього розв'язання «соціального питання»* і що лише у світлі Євангелія набувається правильне розуміння «нових речей» та моральна оцінка їх.

6. Бажаючи пролити світло на *конфлікт* між працею і капіталом, Папа Лев XIII обстоював основні права робітників. Тому ключем до прочитання енцикліки є *гідність трудівника* і, відповідно, *гідність праці*, яка отримала таке визначення: «Працювати – означає трудитися задля здобуття речей, необхідних для задоволення різних життєвих потреб, насамперед для самозбереження»¹¹. Папа характеризує працю як «особисту», оскільки «затрачувана енергія тісно пов'язана з конкретною особою і цілковито належить тому, хто виконує певні дії; мало того, вона дана особі для використання задля її власного блага»¹². Крім того, праця є для кожної особи покликанням; у ній людина виражає себе і самореалізується. Водночас праці притаманний «соціальний» вимір через її внутрішнє пов'язання з інтересами не тільки сім'ї, а й суспільного загалу, тому «можна цілком істинно стверджувати: багатство держави постає не з чого іншого, як із праці робітників»¹³. Ці питання були порушені й розвинуті мною в енцикліці *Laborem exercens*¹⁴.

¹¹ *Rerum novarum*, п. 34.

¹² Там само.

¹³ Там само, п. 27.

¹⁴ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, пп. 1, 2, 6.

Іншим важливим принципом є, безперечно, *право на «приватну власність»*¹⁵. Про його важливість свідчить те, як багато місця приділено йому в енцикліці. Папа цілковито усвідомлює, що приватна власність не має абсолютної цінності, тому не забуває нагадати про необхідність принципів, які доповнюють право на приватну власність, – таких, скажімо, як *загальне призначення земних благ*¹⁶.

З іншого боку, цілком зрозуміло, що Папа Лев XIII говорить переважно про земельну форму власності¹⁷. Проте це не означає, що в наші дні втратили актуальність його аргументи щодо захисту приватної власності або права володіти усім необхідним для особистого розвитку і для розвитку сім'ї, хоч яких конкретних форм така власність набуває. Про це треба ще раз сказати сьогодні, коли на наших очах відбуваються зміни в системах, де раніше панувала суспільна власність на засоби виробництва; коли у всьому світі триває процес зубожіння; точніше, коли щораз важче стає здобути приватну власність навіть у тих суспільствах, які спираються на право приватної власності, стверджують це право. Згадані переміни і зростання бідності вимагають глибшого аналізу цієї проблеми, що буде зроблено нижче.

7. У тісному зв'язку з правом приватної власності в енцикліці Папи Лева XIII стверджуються також *інші права*, невід'ємно притаманні людській особі. Чільне місце серед них (з огляду на те, як багато Папа про нього говорить і якого значення йому надає) посідає «природне людське право» на створення приватних співтовариств і насамперед *право на створення професійних асоціацій, чи спілок*, підприємців і робітників або самих лише робітників¹⁸. Саме в ньому криється причина того, що Церква захищає і схвалює організацію таких об'єднань, що їх зазвичай називають профспілками; справа не в ідеологічних забобонах і не у поступках класовій свідомості, а в тому, що право на створення об'єднань належить до природних прав людини, відтак є передумовою включення людини до політичного суспільства. Справді, створення таких спілок держава не може заборонити, бо «держава постала саме для захисту, а не для знищення природного права. Отож якщо вона заборонить громадянам творити об'єднання, то явно суперечитиме сама собі»¹⁹.

Поряд із цим правом, що його Папа безумовно визнає за робітниками, або, як він каже, «пролетарями», в енцикліці так само чітко стверджуються права

¹⁵ Див.: *Rerum novarum*, п. 5.

¹⁶ Див. там само, п. 7.

¹⁷ Див. там само, п. 7.

¹⁸ Див. там само, пп. 36–40.

¹⁹ Там само, п. 38.

на обмеження кількості годин робочого дня і законний відпочинок, право жінок і дітей²⁰ на легшу і менш тривалу працю.

Суворий осуд Папи стає зрозумілим, якщо звернутися до історії й пригадати, що саме було дозволено або принаймні не заборонено законом під час укладання трудових угод з найманими працівниками, коли не було жодних обмежень щодо тривалості робочого дня, щодо охорони праці, коли не брали до уваги вік чи стать працівників. «Ні справедливість, ні людяність, – пише Папа, – не допускають вимагати працювати аж стільки, щоб від надмірного труду притуплювався дух, а водночас і виснажувалося тіло»²¹. Щодо угод, за якими набирали чинності такі трудові відносини, він влучно додає, що «у будь-якій угоді між власниками та робітниками завжди має бути або прописано, або мовчазно прийнято умову, що застерігає і за тими, і за тими відпочинок. Інша угода не буде чесною»²².

8. Папа тут же проголошує *ще одне право* трудівника як особистості – «право на справедливу оплату праці», яку неприпустимо зводити до самої лише «вільної згоди сторін», начебто «працедавець, сплативши винагороду, виконав обіцяне і більше нічого не винен»²³. Це було сказано в часи, коли вважалося, що держава не має права втручатися в укладання таких угод, а повинна лише забезпечити виконання вміщених у них узгоджених зобов'язань. В енцикліці піддано суворій критиці такий суто прагматичний і продиктований жорстоким індивідуалізмом погляд на відносини між працедавцями та найманими робітниками, оскільки він суперечить двоїстій природі праці – особистій і необхідній. Праця як *явище особисте* належить до сфери вільного використання індивідумом своїх здібностей і сил; однак як *явище необхідне* вона регулюється суворим обов'язком кожного забезпечувати «збереження життя». «Звідси необхідно випливає, – робить висновок Папа, – право на здобуття речей, що підтримують життя; а доступність цих речей усякій людині з низів забезпечує не що інше, як одержана за труд винагорода»²⁴.

Заробітної платні має вистачати робітникові для того, щоб утримувати себе, дружину і дітей. «Якщо робітник, чи то змушений нуждою, чи то побоюючись іще гіршої біди, приймає жорстокі умови – а мусить приймати хоч не-хоч, бо їх диктує власник або працедавець, – він зазнає насильства, тобто кричущої несправедливості»²⁵.

²⁰ Див.: *Rerum novarum*, пп. 32–33.

²¹ Див. там само, п. 33.

²² Там само.

²³ Там само, п. 34.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

Добре було б, якби ці слова, написані тоді, коли набирав сили так званий «дикий капіталізм», не треба було повторювати так само суворо. Проте, на жаль, і сьогодні маємо випадки трудових угод між працедавцями і трудівниками, де нехтують елементарну справедливість щодо праці дітей та жінок, тривалости робочого дня, безпеки умов праці, справедливої оплати; і все це попри міжнародні декларації та конвенції з цього питання²⁶, попри внутрішнє законодавство держав. Папа поклав на «державну владу» «прямий обов'язок» належним чином дбати про добробут трудящих, бо нехтування цього обов'язку порушує справедливість; він без вагань говорить про «розподільчу справедливість»²⁷ [справедливість у розподілі благ, прав і обов'язків].

9. До цих прав Папа Лев XIII додає ще одне право, пов'язане з умовами існування робітників, що про нього я хочу нагадати з огляду на його важливе значення. Йдеться про право на свободу виконання релігійних обов'язків. Папа бажав проголосити це право поруч з іншими правами та обов'язками трудящих, попри панівне навіть тоді загальне переконання, що такі питання належать виключно до приватної сфери. Він наполягає на необхідності відпочинку в неділю, щоб людина могла звернутися думкою до неба, відвідати богослужіння, що є її обов'язком перед Всемогутнім Богом²⁸. Ніхто не може позбавити людину права, даного їй як заповідь; Папа стверджує: «Ніхто не може безкарно принижувати людську гідність, до якої сам Бог ставиться з великою пошаною»²⁹, тож держава зобов'язана гарантувати робітникові можливість користуватися цією свободою.

Не зробіть помилки той, хто в цьому чіткому і ясному твердженні побачить паросток права на свободу совісти, якому пізніше було присвячено чимало урочистих декларацій і міжнародних конвенцій³⁰, а також відома декларація Другого Ватиканського Собору і багато моїх повчань³¹. Отож варто запитати, чи справді належним чином забезпечують чинне законодавство і сама дійсність промислово розвинених суспільств реалізацію цього елементарного права – права на відпочинок у недільний день.

²⁶ Див.: Загальна декларація прав людини (1948 р.), Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1973 р.) та ін.

²⁷ Див.: *Rerum novarum*, п. 27.

²⁸ Див. там само, п. 32.

²⁹ Там само.

³⁰ Див., напр.: Загальна декларація прав людини; Декларація про усунення всіх форм нетерпимости та дискримінації на основі релігійних чи інших переконань.

³¹ Другий Ватиканський Собор. Декларація про релігійну свободу *Dignitatis humanae*; Іван Павло II. Лист до голів держав (1 вересня 1980) // AAS 72 (1980) 1252–1260; Послання 1988 року на Всесвітній день миру (1 січня 1988) // AAS 80 (1988) 278–286.

10. Іншим важливим аспектом енцикліки, багато в чому актуальним і сьогодні, є концепція взаємовідносин між державою та її громадянами. *Rerum novarum* піддає критиці дві соціально-економічні системи: соціалізм і лібералізм. Про соціалізм ідеться на самому початку енцикліки – там, де стверджується право на приватну власність. Про лібералізм ніде окремо не сказано, але його піддано критиці у тому місці, де йдеться про обов'язки держави. Держава не може обмежуватися турботою про одну частину суспільства – багатих та заможних – і нехтувати інших, що складають, поза сумнівами, переважну більшість суспільного загалу. Інакше порушуватиметься принцип справедливості, за яким необхідно віддавати належне кожному. «Захищаючи права приватних осіб, треба особливо брати до уваги недужих та неімущих. Адже багатії здатні самі себе захистити, тож не так уже й потребують державної опіки; а от злиденний простолюду, неспроможний сам себе забезпечити, насамперед покладається на заступництво держави. Отож саме цю нужденну більшість найманих працівників держава має охопити особливою турботою й піклуванням»³².

Ці слова актуальні й сьогодні передусім тому, що з'явилися нові форми бідності, а також тому, що такий підхід не прив'язаний ані до певного типу держави, ані до певної політичної теорії. Папа Лев XIII повторює елементарний принцип здорової політичної організації: що беззахиснішими є члени певного суспільства, то більшої турботи й опіки потребують вони з боку інших, особливо з боку державної влади.

Таким чином, зрозуміло, що принцип, який сьогодні зветься солідарністю, є одним із засадничих християнських принципів соціальної та політичної організації суспільства. В енцикліці *Sollicitudo rei socialis*³³ я говорив про велике значення цього принципу як у внутрішньому устрої кожної країни, так і в міжнародних відносинах. Папа Лев XIII часто згадував цей принцип, послуговуючись словом «дружба», що його в такому значенні знаходимо ще у грецьких філософів. Папа Пій XI говорив про те саме, вживаючи термін «соціальне милосердя». Папа Павло VI, розширюючи межі концепції так, щоб охопити новітні аспекти соціального питання, говорить про «цивілізацію любови»³⁴.

11. Прочитання енцикліки у світлі реалій сьогодні дає нам змогу оцінити постійну дбайливу турботу Церкви про тих, кого особливо любив Господь

³² *Rerum novarum*, п. 29.

³³ Див.: *Sollicitudo rei socialis*, пп. 38–40; Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra*, пп. 15, 132, 141.

³⁴ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Rerum novarum*, пп. 20–21; Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 88; Павло VI. Гомілія на завершення Святого Року (25 грудня 1975) // AAS 68 (1976) 145; Послання 1977 року на Всесвітній день миру // AAS 68 (1976) 709.

Ісус. Її зміст – прекрасне свідчення тягlosti в Церкві, так би мовити, «вибору на користь бідних» – вибору, що його я визначив як «особливу форму пріоритету в здійсненні християнського милосердя»³⁵. Отож енцикліка Папи Лева з «робітничого питання» є енциклікою про бідних та про жахливі умови їхнього існування, в які силу-силенну людей кинув новий і часто жорстокий процес індустріалізації. Подібні економічні, соціальні та політичні перетворення й сьогодні призводять до того самого лиха.

Якщо Лев XIII закликає державу поліпшити умови існування бідних, як того вимагає справедливість, то робить це тому, що усвідомлює обов'язок держави дбати про спільне благо, про те, щоб кожний сектор суспільного життя, в тому числі економічний, сприяв наближенню до цього блага, – звісно, зберігаючи при цьому повагу до правомірної автономності кожного із секторів. Однак Папа Лев не очікує від держави вирішення усіх соціальних проблем. Навпаки, він не раз наголошує на необхідності обмеження можливого втручання з боку держави, на її прикладному, ужитковому характері, оскільки старшими від держави є особа, родина та суспільство й оскільки держава існує для того, щоб захищати, а не порушувати їхні права³⁶.

Актуальність цих міркувань очевидна. І буде корисно нижче детальніше зупинитися на таких важливих питаннях, як притаманні державі обмеження. Поки що зазначимо, що виділені тези (звісно, разом з іншими) творять тягlostь у соціальному вченні Церкви і щодо здорового погляду на приватну власність, працю, економічний розвиток, реальне існування держави, а передусім щодо людини як такої. Про інші питання говоритимемо під час аналізу окремих аспектів сучасної ситуації. Але відтепер і надалі треба пам'ятати, що провідною думкою, у певному сенсі – головною засадою, енцикліки Папи Лева XIII і всієї соціальної доктрини Церкви є *правильний погляд на особу людини* та її виняткову цінність, оскільки людина – «єдине створіння на землі, що його Бог створив задля неї самої»³⁷. У людині Бог закарбував свій образ і подобу (пор. Бут. 1:26), наділивши її неперевершеною гідністю, про що раз у раз наголошується в енцикліці. І справді, окрім тих прав, яких людина набуває власною працею, є права, що не співвідносяться із жодною виконуваною працею, а походять із засадничої гідности людини як особи.

³⁵ *Sollicitudo rei socialis*, п. 42.

³⁶ Див.: *Rerum novarum*, п. 7.

³⁷ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 24.

Розділ II

До «нових речей» наших часів

12. Ювілейне відзначення *Rerum novarum* буде неповним, якщо не згадати про сучасний стан речей у світі. Зрештою, до цього спонукає зміст документа, оскільки змальована в ньому історична картина і подані прогнози виявилися напрочуд точними у світлі подій, що відбулися.

Особливо це довели події кінця 1989-го – початку 1990-х років. Їх, як і розпочаті слідом за ними радикальні перетворення, можна зрозуміти лише взявши до уваги події минулого, що набули чітких окреслень і сформувалися певною мірою на основі передбачень Лева XIII. Про ці події зі щораз більшою тривогою попереджали його наступники. Папа Лев XIII передбачив негативні політичні, соціальні та економічні наслідки пропонованого «соціалізмом» суспільного устрою, хоч у той час «соціалізм» становив лише один з багатьох напрямів соціальної філософії, а не був більш-менш організаційно оформленим рухом. Може здатися дивним, що Папа розпочинає критику шляхів вирішення «робітничого питання» саме із «соціалізму», коли останній ще не вбрався у шати потужної й могутньої держави з усіма відповідними ресурсами, як це сталося пізніше. Однак він правильно оцінив небезпеку для мас простого і радикального вирішення тодішнього «робітничого питання», навіть беручи до уваги жажливі кривди, яких зазнавали трудівники у тих країнах, де розпочався процес індустріалізації.

Доцільно наголосити на двох обставинах: по-перше, на глибокому й чіткому усвідомленні надзвичайно важкого становища робітників – чоловіків, жінок і дітей; по-друге, на так само чіткому усвідомленні хибності такого розв'язання питання, коли бідні й багаті просто міняються місцями, бо замість поліпшення це призводить лише до погіршення становища робітників. Отож ліки є небезпечнішими за хворобу. Визначаючи природу тогочасного соціалізму як таку, що придушує приватну власність, Папа формулює саму суть проблеми.

Варто уважно перечитати такі його слова: «Щоб подолати це зло [несправедливий розподіл багатства і бідність робітників], соціалісти, розпалюючи в нужденних заздрість до заможних, вимагають скасувати приватну власність, особисте майно зробити спільним... Проте їхній план залагодження конфлікту настільки неспроможний, що завдає шкоди самому робітничому класові; до того ж він вельми несправедливий, адже чинить насильство над законними власниками, спотворює функції держави і вносить цілковите сум'яття в суспільне життя»³⁸. Навряд чи можна влучніше сказати про зло, до якого при-

³⁸ *Rerum novarum*, п. 3.

зводить система державного соціалізму, що пізніше зватиметься «реальним соціалізмом».

13. Продовжуючи ці роздуми і враховуючи при тому викладені в енцикліках *Laborem exercens* та *Sollicitudo rei socialis* міркування, треба додати, що засаднича помилка соціалізму за своїм характером є антропологічною. Соціалізм убачає в окремій людині лише простий елемент, молекулу суспільного організму, тому благо індивіда цілковито підпорядковане функціонуванню соціально-економічного механізму. Крім того, вихідною тезою соціалізму є та, що блага людини можна досягти незалежно від її самостійного вибору, без її виключного прийняття на себе відповідальності щодо добра чи зла. Отже, людина зводиться до сукупності суспільних відносин, і концепція особи як автономного суб'єкта морального вибору втрачається, тобто зникає власне суб'єкт, вільними рішеннями якого і твориться соціальний лад. Така помилкова концепція особи людини веде до спотворення законодавства, коли межі дозволеної свободи чітко окреслені й заперечена приватна власність. Якщо людина не має нічого «свого» і позбавлена можливості заробити на життя власною ініціативою, вона потрапляє в залежність від соціального механізму та контрольних органів. За таких обставин людині важко усвідомити особисту гідність і будувати справді людяне співтовариство.

Натомість із християнського розуміння особи з усією необхідністю впливає правильний погляд на суспільство. Згідно з *Rerum novarum* та всім соціальним вченням Церкви, реалізація суспільної природи людини не може зводитись до самої лише держави; вона здійснюється у найрізноманітніших проміжних співтовариствах, починаючи від сім'ї й закінчуючи економічними, соціальними, політичними і культурними угрупованнями, що постають до життя силою людської природи, кожне з яких є автономним саме по собі й завжди спрямоване до спільного блага. Я назвав би це «суб'єктністю» суспільства, яка, разом із суб'єктністю особи, була скасована «реальним соціалізмом»³⁹.

На питання про походження хибного погляду на природу особистості й на «суб'єктність» суспільства маємо відповісти, що першопричиною є атеїзм. Людина може усвідомити свою трансцендентну гідність тільки відповідаючи на поклик Бога, який усе наповняє. Відповідати повинен кожний, у цьому – вершина реалізації людини як особи, і жоден соціальний механізм, жодний колектив не замінять у цьому людину. Заперечення Бога позбавляє людину її основи, й тоді можна довільно міняти соціальний устрій, вже не згадуючи про гідність людини та її відповідальність.

³⁹ Див.: *Sollicitudo rei socialis*, пп. 15, 28.

Атеїзм, що про нього йде мова, тісно пов'язаний із раціоналізмом доби Просвітництва, коли людську і соціальну реальність розуміли механістично, тим самим заперечуючи найвище знання про справжню велич людини; про її трансцендентність по відношенню до земного буття; про конфлікт у серці людини між прагненням повноти блага й водночас неспроможністю його досягнути; і насамперед про необхідність спасіння, що впливає з усього сказаного вище.

14. З атеїзму соціалізм запозичує й такий засуджений у *Rerum novarum* засіб діяльності, як класова боротьба. Зрозуміло, Папа не має наміру засуджувати усі можливі форми соціальних конфліктів. Церква добре розуміє, що у процесі історичного розвитку не уникнути конфлікту інтересів різних соціальних верств, і у випадку таких конфліктів християни повинні чесно й рішуче обстоювати свою позицію. Мало того, в енцикліці *Laborem exercens* прямо визнано позитивне значення конфліктів, коли йдеться про «боротьбу за соціальну справедливість»⁴⁰; і ще в енцикліці *Quadragesimo anno* було сказано: «Класова боротьба, якщо виключити з неї взаємну ворожість і ненависть, поступово перетворюється у чесну суперечку, в основі якої лежать пошуки справедливості»⁴¹.

Осудові у класовій боротьбі підлягає ідея про те, що конфлікт не має обмежень морального чи юридичного характеру, що дозволено зневажати гідність інших (і, як наслідок, власну); але тоді виключається можливість розумного компромісу і вже йдеться не про спільне благо суспільства, а про інтереси певної його частини; ці окремі інтереси підминають під себе спільне благо і винищують його всюди на своєму шляху. Одне слово, доктрину «війни всіх проти всіх», що її тодішній мілітаризм та імперіалізм запровадили у міжнародних відносинах, було перенесено до царини внутрішніх конфліктів. Відповідно до неї замість пошуку шляхів узгодження інтересів різних народів стало панувати прагнення однієї сторони накинути другій власне абсолютне панування, зламати силу її опору за будь-яку ціну, не виключаючи брехні, вбивства мирних жителів, застосування зброї масового знищення (якраз тоді розпочалось її створення). Отож марксистська теорія класової боротьби і мілітаризм мають спільне коріння, а саме – атеїзм і зневагу до особи людини, коли принцип сили стоїть вище від розуму та права.

15. *Rerum novarum* засуджує контроль із боку держави над засобами виробництва, який веде до перетворення кожного громадянина на «гвинтик»

⁴⁰ Див.: *Laborem exercens*, пп. 11–15.

⁴¹ Пій XI. *Quadragesimo anno*, п. 114.

у механізмі держави. Так само гостро піддано критиці таку концепцію держави, за якою економічний сектор цілковито виключено зі сфери державного регулювання та діяльності. Звичайно, у певних сферах економічного життя існує правомірна автономність, і держава до того не має втручатися. Проте вона зобов'язана визначити юридичні норми та межі економічних відносин, захищаючи тим самим передумови вільної економіки; остання передбачає певну рівність сторін, аби одна з них не стала до такої міри всесильною, щоб могла підкорити собі іншу⁴².

У зв'язку з цим *Rerum novarum* рекомендує справедливі реформи, за допомогою яких можна відновити гідність праці як вільної діяльності людини. Реформи ці передбачають, що і суспільство, й держава візьмуть на себе спільну відповідальність насамперед щодо захисту робітника перед жахом безробіття. В історії це відбувалося двома способами, що не виключають одне одного: або шляхом економічної політики, спрямованої на забезпечення рівноваги між зростанням кількості трудівників та повнотою їхньої зайнятості, або шляхом страхування безробіття і професійної перепідготовки, здатних пом'якшити перехід робітників із кризових галузей до тих, що інтенсивно розвиваються.

Окрім того, суспільство і держава повинні забезпечити такий рівень заробітної платні, який задовольняв би потреби робітника і його сім'ї, включно з певною часткою заощаджень. Це потребує постійних зусиль у напрямі підвищення вправності робітника, зростання його кваліфікації та продуктивності праці. Це також вимагає неухильного контролю і відповідних законодавчих заходів, щоб не допустити ганебних форм експлуатації, особливо найменш захищених серед трудящих – іммігрантів та маргіналів. У переговорах щодо мінімального рівня оплати та умов праці вирішальною має бути роль профспілок.

Нарешті, необхідно гарантувати «гуманну» тривалість робочого дня і відповідний час для відпочинку, а також право на особисту ініціативу на робочому місці без ризику наразитися на утиски чи образи. Тут іще раз нагадаємо про роль профспілок – не лише посередницьку при укладанні угод, а й як «місце» самовиявлення трудящих: вони сприяють розвиткові справжньої культури праці, допомагають робітникам повноцінно й по-людськи брати участь у житті своєї установи⁴³.

Держава повинна і прямо, й опосередковано робити свій внесок задля досягнення цих цілей. Опосередковано – згідно з *принципом субсидіярності*,

⁴² *Rerum novarum*, пп. 28–30.

⁴³ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 20; Звернення до Міжнародної організації праці у Женеві від 15 червня 1982 р. // *Insegnamenti* V/2 (1982) 2250–2266; Павло VI. Звернення до цієї самої організації від 10 червня 1969 р. // *AAS* 61 (1969) 491–502.

створювати сприятливі умови для вільної економічної діяльності, що збільшить кількість робочих місць і джерел прибутків. Прямий внесок робиться згідно з *принципом солідарності*, коли держава захищає найслабших, накладаючи обмеження на незалежні дії тих чинників, що визначають умови праці, у кожному випадку надаючи необхідну мінімальну допомогу безробітним⁴⁴.

Енцикліка і пов'язане з нею соціальне вчення Церкви мали глибокий вплив на суспільство на зламі XIX–XX століть. Про це свідчить, зокрема, велика кількість реформ у галузі соціального страхування, пенсійного забезпечення, компенсаційних виплат у разі аварій на виробництві й загалом той факт, що з правами робітників стали більше рахуватися⁴⁵.

16. Частково ці реформи здійснювалися з боку держави, але в боротьбі за них важливу роль відіграв *робітничий рух*, який поширився після усвідомлення робітниками моральної несправедливості наявної ситуації, як відповідь на неї. Була розгорнута широкомасштабна кампанія за реформи, далека від ідеологічних питань, але наближена до щоденних потреб працівників. У цьому контексті зусилля робітничого руху, спрямовані на поліпшення умов життя трударів, часто поєднувались із зусиллями християн. Пізніше цей рух певною мірою підпав під вплив марксистської ідеології, проти якої була спрямована енцикліка *Rerum novarum*.

Частково ці реформи були наслідком *вільного процесу самоорганізації суспільства*, коли з'являлися ефективні інструменти солідарності, здатні підтримувати такий економічний устрій, за якого з більшою повагою ставляться до особистісних цінностей. Згадаємо тут про вагомий внесок християн у розвиток виробничих, споживчих і кредитових спілок, у поширення загальної та професійної освіти, у практикування різноманітних форм участі працівників у виробничому й суспільному житті.

Отож, озираючись назад, ми маємо всі підстави дякувати Богові за те, що велика енцикліка знайшла відгук не лише в людських серцях, а й у їхній великодушній діяльності. Водночас маємо визнати, що люди в той час не до кінця усвідомили її пророчі вістуння, і це призвело до тяжких трагедій.

17. Перечитуючи енцикліку в контексті всього вчення Папи Лева⁴⁶, зауважуємо, що вона вказує насамперед на соціально-економічні помилки, які

⁴⁴ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 8.

⁴⁵ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 14.

⁴⁶ Див.: Енцикліка *Arcanum divinae sapientiae* (10 лютого 1880) // *Leonis XIII P.M. Acta*, II. Romae 1882, 10–40; енцикліка *Diuturnum illud* (29 червня 1881) // *Leonis XIII P.M. Acta*, II. Romae 1882, 269–287; енцикліка *Immortale Dei* (1 листопада 1885) // *Leonis XIII P.M. Acta*, V.

далися взнаки і в багатьох інших ділянках. Як уже було сказано, йдеться про помилкове розуміння свободи людини, коли свобода перестає залежати від істини і, відповідно, позбавлена обов'язку поважати права інших. Сутністю свободи тоді стає любов до самого себе – аж до відкидання Бога і зневажання ближнього; стає самозакоханість, яка за будь-яку ціну утверджує власні інтереси й не визнає усі справедливі обмеження⁴⁷.

Саме ця помилка стала причиною трагічної низки війн, що стрясали Європу і світ у період між 1914-м і 1945-м роками. Одні війни були породжені мілітаризмом, крайнім націоналізмом і пов'язаними з ними виявами тоталітаризму; другі – породила класова боротьба; а ще інші були війнами громадянськими, війнами між ідеологіями. Без страхітливого тягаря ненависти і тих кривд, що накопичились як на міжнародному рівні, так і всередині окремих держав, були б неможливі ті жорстокі війни, що на них великі нації витрачали всі свої сили, коли ніщо не могло зупинити порушення найсвятіших прав людини, коли планували та здійснювали винищення цілих народів і соціальних верств. Згадаймо тут передусім єврейський народ, чия жахлива доля показала, на що здатна людина, коли повстає проти Бога.

Однак ненависть і несправедливість лише тоді опановують цілі народи і змушують їх до дій, коли отримують санкцію та організаційне оформлення з боку ідеологій, що спираються саме на них, а не на істину про людину⁴⁸. *Retrum novarum* засуджує ідеології ненависти і вказує, як завдяки дотриманню справедливості можна здолати насильство та кривди. Хай згадка про ті страшні події скеровує дії всіх людей, зокрема сучасних лідерів держав, коли нові форми несправедливості живлять нову ненависть і на обрії прозирають нові насильницькі ідеології.

18. Так, це правда, що від 1945 року на європейському континенті не чути гармат. Проте необхідно пам'ятати, що справжній мир ніколи не буває простим наслідком перемоги, отриманої військовими; він скоріше потребує усунення причин війни, потребує справжнього примирення між народами. Упродовж багатьох років в Європі й загалом у світі скоріше просто не було війни, аніж панував справжній мир. Одна половина континенту опинилася під владою комуністичної диктатури, тоді як друга робила все можливе, щоб

Romae 1886, 118–150; енцикліка *Sapientiae christianae* (10 січня 1890) // *Leonis XIII P.M. Acta*, X. Romae 1891, 10–41; енцикліка *Quod apostolici muneris* (28 грудня 1878) // *Leonis XIII P.M. Acta*, I. Romae 1881, 170–183; енцикліка *Libertas praestantissimum* (20 червня 1888) // *Leonis XIII P.M. Acta*, VIII. Romae 1889, 212–246.

⁴⁷ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Libertas praestantissimum*, п. 10 // *Leonis XIII P.M. Acta*, VIII. Romae 1889, 224–226.

⁴⁸ Див.: Послання 1980 року на Всесвітній день миру // AAS 71 (1979) 1572–1580.

убезпечити себе перед лицем цієї загрози. Чимало людей були позбавлені можливості вільно творити власну долю; замкнені в кордонах імперії, що намагалася знищити їхню історичну пам'ять і прадавні корені їхньої культури, вони опинились у її страшних лещатах. Внаслідок насильницького поділу Європи величезні маси людей були змушені полишити рідні землі або стали жертвою насильницької депортації.

Шалена гонитва озброєнь поглинала ресурси, необхідні для розвитку національних економік і надання допомоги менш розвиненим країнам. Науково-технічний прогрес, який мав би підвищити добробут людей, став інструментом війни: науку і техніку використовували для виробництва щораз потужнішої та нищівнішої зброї. А ідеологія, спотворена версія філософії, була покликана теоретично обґрунтувати нову війну. На цю війну не лише чекали, до неї не лише готувалися – її, проливаючи ріки крові, вже вели у багатьох точках світу. Логіка суперпотужних блоків чи імперій, засуджена в багатьох церковних документах і нещодавно в енцикліці *Sollicitudo rei socialis*⁴⁹, призводила до того, що у країнах Третього світу систематично роздмухували суперечки та негаразди й використовували їх для того, щоб додати труднощів супротивникові.

Екстремістські угруповання, що прагнули збройного розв'язання суперечок, легко знаходили політичну та військову підтримку, їм надавали зброю і готували до війни; ті ж, що намагалися знайти мирні й гуманні розв'язання, виходячи з поваги до законних інтересів кожної зі сторін, потрапляли в ізоляцію і нерідко ставали жертвами своїх опонентів. Крім того, мир, який настав після Другої світової війни, був украй нетривким; це стало однією з головних причин мілітаризації багатьох країн Третього світу і братовбивчих між ними конфліктів, а також поширення тероризму й дедалі більш варварських засобів військово-політичної боротьби. Нарешті, над усім світом нависла загроза ядерної війни, здатної знищити людство. Наука, яку використовували з військовою метою, надала цю зброю, що набула вирішального значення, у розпорядження ненависти, зміцнюваної ідеологією. Але якщо війна може скінчитися самознищенням людства, без переможців і переможених, то треба відкинути логіку, яка до цього веде, – тобто відкинути ту ідею, що намагання знищити супротивника, протистояння і війна як така начебто сприяють прогресові й історичному поступові⁵⁰. Коли ми це зрозуміємо, то з усією необхідністю поставимо і сумніви щодо теорій «війни всіх проти всіх» та «класової боротьби».

19. Однак наприкінці Другої світової війни все це лише вимальовувалось у свідомості людей. Привернуло увагу поширення комунізму більш ніж на

⁴⁹ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 20.

⁵⁰ Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris* (11 квітня 1963), ч. III // AAS 55 (1963) 286–289.

половину Європи, а також на інші частини світу. Війна, яка мала повернути свободу й відновити права націй, закінчилася, так і не досягши цієї мети. Для багатьох народів, – особливо тих, що зазнали найбільших страждань під час війни, – результат її в чомусь виявився протилежним. Можна сказати, що тодішня ситуація надавала можливості для різних відповідей.

Після воєнної розрухи в деяких країнах спостерігаються деякі плідні зусилля з відбудови демократичного суспільства на основі принципу соціальної справедливості, щоб позбавити комунізм революційного потенціалу експлуатованих і пригноблених мас. Загалом ці зусилля були спрямовані на збереження механізмів вільного ринку, щоб через стабілізацію фінансової системи та гармонізацію соціальних відносин забезпечити умови стійкого і здорового економічного зростання, коли люди зможуть власною працею будувати для себе та своїх сімей краще майбутнє. Водночас приділяли увагу тому, щоб ринкові механізми не набули в соціальному житті вирішального значення, щоб підпорядкувати їх суспільному контролю згідно з принципом, що матеріальні блага мають належати усім. Отож велика кількість робочих місць, надійна система соціального захисту і професійної підготовки, вільне право вступу до профспілок і їхня активна діяльність, допомога для безробітних, можливість на демократичних засадах брати участь у суспільному житті – все це мало привести до того, що праця перестане бути «товаром» і набуде гідності.

А втім, марксизму протистоять також інші соціальні сили та ідеологічні рухи, що запроваджують системи «національної безпеки» – постійний контроль за усім суспільством, щоб запобігти можливому проникненню марксизму. Наголошуючи на ролі держави й необхідності підвищення її могутності, ці системи прагнуть убезпечити свої народи від комунізму, але водночас вони несуть із собою серйозну загрозу знищення свободи і цінності особи, тобто саме того, заради чого і треба поборювати комунізм.

Нарешті, іншу відповідь, практичну за своєю природою, дає суспільство загального добробуту, або суспільство споживання. Воно намагається завдати марксизмові поразку на суто матеріальному рівні, демонструючи, що вільний ринок набагато краще задовольняє матеріальні потреби людини; однак так само, як і марксизм, воно відкидає духовні цінності. Хоч ця соціальна модель, з одного боку, справді свідчить про неспроможність марксизму створити краще й людяніше суспільство, та все ж, із другого боку, вона збігається з марксизмом у його цілковитому зведенні людини до економічної сфери й до задоволення матеріальних потреб, оскільки заперечує цінність моралі, права, культури та релігії.

20. У ті самі часи широко розгорнувся процес «деколонізації», коли багато країн здобули або повернули собі незалежність і право вільно творити

свою долю. Однак офіційним проголошенням державного суверенітету ці держави нерідко робили тільки перший крок на шляху до здобуття справжньої незалежності. Головні сектори економіки *de facto* все ще залишалися в руках іноземних компаній, які не бажали пов'язуватись із тривалим процесом розвитку країн, де працювали. Політичне життя також залишалося під контролем інших держав, тоді як усередині країни племенні союзи все ще не злилися в єдину національну спільноту. Бракувало й фахівців, здатних чесно та компетентно організувати роботу державного апарату; не було спеціалістів, спроможних ефективно й відповідально керувати економікою.

За таких умов багато хто вважає, що марксизм може запропонувати найкоротший шлях до націєтворення і побудови держави; тому й постало чимало варіантів соціалізму з певними національними особливостями. Законні вимоги національного відродження, прояви націоналізму і мілітаризму, повернення до старих народних традицій (що подеколи суголосні з християнським соціальним вченням), марксистсько-ленінські теорії та ідеали – все це змішується до купи в багатьох ідеологіях, відрізняючись у кожному окремому випадку лише за формою.

21. Нарешті, слід нагадати, що після Другої світової війни у відповідь на її страхіття стало глибшим усвідомлення прав людини, які набули визнання у низці *міжнародних документів*⁵¹ і в розроблянні нового, скажемо так, «права націй», чому незмінно сприяв Святий Престол. Осереддям такої еволюції стала Організація Об'єднаних Націй. Тут не тільки набирала сили процес усвідомлення прав кожної окремої людини і прав народів, а й чіткіше було видно необхідність дій задля подолання дуже глибокої нерівномірності в розвитку різних регіонів світу. Саме через цей дисбаланс соціальне питання перемістилося з національного рівня на міжнародний⁵².

Радо відзначаючи цей поступ, неможливо замовчати той факт, що загальний підсумок політики, спрямованої на сприяння розвитку, не завжди є позитивним. Крім того, Об'єднаним Націям усе ще не вдалося запровадити альтернативні щодо війни дійові засоби вирішення міжнародних конфліктів. Це виглядає найсуттєвішою з усіх проблем, яку має вирішити міжнародне співтовариство.

⁵¹ Див.: Загальна декларація прав людини (1948); Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris*, ч. IV; Заключний акт Ради зі співробітництва і безпеки в Європі. Гельсінкі, 1975.

⁵² Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 61–65.

Розділ III Рік 1989-й

22. Саме коли знаєш змальовану вище ситуацію, про яку йдеться також в енцикліці *Sollicitudo rei socialis*, можна зрозуміти несподіваний і сповнений надій перебіг подій упродовж останніх років. Кульмінацією їх стали події 1989 року в країнах Центральної та Східної Європи, проте вони охопили собою значно довший проміжок часу і ширшу географію. Протягом 1980-х років одне за одним упали диктаторські й репресивні режими в деяких країнах Латинської Америки, Азії та Африки. За нових обставин розпочинався складний, але плідний перехід до більш представницького і політично справедливішого устрою. Важливий, навіть вирішальний, внесок у цей процес було зроблено завдяки *відданості Церкви справі захисту й розвитку прав людини*. У надзвичайно ідеологізованому світі, коли політична поляризація не давала змоги побачити, що людська гідність притаманна кожному, Церква ясно і рішуче заявила, що кожен – незалежно від особистих переконань – несе в собі образ Божий, тому до кожної людини треба ставитися з повагою. Часто переважна більшість людей погоджувалися, що це твердження стосується саме їх, і починали шукати такі форми протесту і політичних рішень, які виражали більшу повагу до гідності особи.

Цей історичний процес дав початок новим формам демократії, що вселяють надію на перемини у досить слабких політичних та соціальних структурах, обтяжених болісними кривдами, скаліченою економікою і соціальними конфліктами. Разом з усією Церквою я складаю подяку Богові за те, що у тих складних умовах давали свідчення – нерідко героїчне – чимало пастирів, церковних спільнот, окремих віруючих та інших людей доброї волі; і молюся, щоб Він укріпив усіх тих, хто будує краще майбутнє. Адже відповідальність лежить не тільки на громадянах тих країн, а й на всіх християнах і людях доброї волі. Питання полягає в тому, щоб показати, що не боротьба з ворогом на знищення і не військові дії, а діалог і солідарність можуть допомогти у вирішенні тих складних проблем, які постали перед цими народами.

23. Треба згадати окремо про деякі чинники, серед багатьох інших, які посприяли падінню репресивних режимів. Зрозуміло, що порушення прав робітників стало вирішальним чинником змін. Не можна забувати, що фундаментальна криза систем, які заявили про себе як про владу (насправді ж диктатуру) робітників, розпочалася з потужного руху солідарності в Польщі. Саме маси трудящих відкинули ідеологію, що претендувала бути їхнім виразником; і на основі свого важкого життєвого досвіду праці та гноблення робітники стали повертатися до соціального вчення Церкви, віднаходити його сутність і принципи.

Варто наголосити, що падіння згаданих «блоків» чи імперій майже повсюдно сталося мирним шляхом, за допомогою лише такої зброї, як істина і справедливість. Марксизм твердив, що соціальні конфлікти можна вирішити тільки шляхом максимального загострення їх і застосування насильства; однак у боротьбі, що привела до краху марксизму, незмінно наголошувалося на необхідності використання усіх можливостей для ведення переговорів і діалогу, для свідчення правди, заклику до совісти супротивника і пробудження в ньому почуття єдиної для всіх людської гідності.

Здавалося, ніби скріплений *Ялтинськими угодами* порядок, що постав у Європі після Другої світової війни, може змінити лише ще одна війна. Натомість його було повалено ненасильницькими діями людей, які незмінно чинили опір силі влади і раз у раз знаходили дійові шляхи, щоб свідчити про істину. Це роззброїло супротивника, бо насильство завжди потребує «законного» виправдання, воно має виглядати (звісно, на перший погляд) так, ніби захищає якесь право чи усуває якусь загрозу⁵³. І знову я дякую Богові за те, що Він укріпив серця людей у цих тяжких випробуваннях, і молюся, щоб їхній приклад надихав інших людей деінде по світу і за будь-яких інших обставин. Хай навчаться люди боротися за справедливість, не вдаючись до насильства, відкидаючи у своїх внутрішніх суперечках класову боротьбу, а в міжнародних – війну.

24. Другим чинником системної кризи стала, зрозуміло, неефективність економіки, що її треба розглядати не суто з технічного боку, а радше з огляду на порушення таких прав людини, як право на особисту ініціативу, приватну власність і свободу підприємництва в економічній сфері. До цього треба додати культурні й національні чинники: неможливо зрозуміти людину, спираючись тільки на економічні категорії чи з огляду на її класову приналежність. Ми глибше і повніше зрозуміємо людину лише в контексті культури: через її мову, історію, ставлення до основних подій життя – народження, любови, праці, смерті. Ставлення людини до найвеличнішої таїни – таїни Бога – є серцем кожної культури. Різні культури – це різні способи відповіді на питання про сенс людського буття. Якщо це питання обходять, культура і мораль народу занепадають. Саме тому з боротьби на захист праці з необхідністю випливає боротьба за культурні та національні права.

Однак справжньою причиною новітніх змін стало духовне пустище атеїзму, що позбавило молодь мети, задля якої треба жити, і що в багатьох випадках приводило молодь у її невгамовному самопізнанні й пошукові сенсу буття до віднайдення релігійних коренів своїх національних культур, до віднайдення

⁵³ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 1980 року.

самого Христа як екзистенційної правильної відповіді на те прагнення добра, істини та життя, яке живе в кожному серці. Цей пошук підтримувало свідчення тих, що у труднощах та утисках залишалися вірними Богові. Марксизм обіцяв викоринити віру в Бога із серця людини. Це виявилось неможливим без того, щоб не збурило самого серця.

25. Події 1989 року – приклад того, як добра воля до переговорів і євангельський дух узяли гору над супротивником, який свідомо не обтяжував себе принципами моралі. Ці події – пересторога тим, що під приводом політичного реалізму бажали б усунути з політичної арени закон і мораль. Безперечно, боротьба, що привела до зрушень 1989 року, мала бути цілком прозорою, вимагала поміркованости, готовности до страждань, жертвовности. У певному сенсі це була боротьба, народжена з молитви, і вона була б немислима без цілковитої довіри до Бога, який є Господом історії, який тримає у своїх руках серця людей. Лише долучаючи власні страждання в ім'я істини та свободи до страждань Розіп'ятого Христа, людина може здійснити чудо миротворення, може розпізнати часто дуже вузьку стежину між слабкодухістю, що поступається перед злом, і насильством, яке вважає, що поборює зло, коли насправді лише примножує його.

Варто пам'ятати, що свобода людини зумовлена дуже багатьма обставинами, які, звичайно, на неї впливають, однак не є визначальними: вони можуть додавати ускладнень чи полегшувати реалізацію свободи, проте не спроможні її знищити. Нехтувати природу людини, яка створена для свободи, неприпустимо не лише з етичних міркувань; цього просто неможливо досягти на практиці. Якщо суспільство організоване таким чином, що законні свободи там довільно скорочують або навіть насильницьки знищують, то безлад поволі опановує суспільне життя, і воно занепадає.

Однак створена вільною людина водночас уражена первородним гріхом, що постійно підштовхує її до зла, тому вона потребує відкуплення. Це *вчення є невід'ємним складником християнського Об'явлення*, але воно має й велике герменевтичне значення, бо допомагає зрозуміти людську дійсність. Людину притягує до себе добро, але вона здатна чинити і зло. Людина може поступитися своїм прямим інтересом і водночас бути до нього прив'язаною. Стабільність соціального устрою залежить від того, наскільки беруть до уваги цю обставину, наскільки особисті інтереси не суперечать інтересам суспільства загалом, а скоріше узгоджуються між собою. Авжеж, там, де силою пригнічено інтереси особи, їм на заміну приходить гнобительська система бюрократичного контролю, що висушує дощенту будь-які паростки ініціативи і творчої діяльності. Коли люди вважають, що володіють секретом досконалого суспільного устрою, де неможливе зло, вони також думають, що можуть вдаватися

до будь-яких засобів, навіть насильства і брехні, аби втілити таке суспільство в життя. І тоді політика стає «світською релігією», що живе ілюзією побудови «раю на землі». Однак жодне політичне суспільство, якому притаманна певна ступінь автономності і свої закони⁵⁴, ніколи не можна плутати з Царством Божим. Євангельська притча про добре зерно і кукіль (пор. Мт. 13:24–30, 36–43) вчить, що лише Богові дано відділити синів Царства від синів Лукавого і що станеться це наприкінці світу цього. Прибираючи собі до рук суд тут і тепер, людина ставить себе на місце, належне Богові, й випробує Боже терпіння.

Хресною жертвою Христовою Царство Боже раз і назавжди було завойоване для всіх. Однак складовою частиною християнського життя є також боротьба проти спокус і сил зла. І лише наприкінці часу Господь прийде вдруге у славі вершити останній, Страшний суд (пор. Мт. 25:31), і буде нове небо і нова земля (пор. 2 Пт. 3:13; Од. 21:1); але допоки плине час, навіть у людських серцях триватиме боротьба між добром і злом.

Те, чому вчить нас Святе Письмо про майбутнє Царство Боже, має відношення і до життя тимчасових суспільств, існування яких обмежене часовими рамками, а тому є недосконалим і минулим. Царство Боже, будучи у *svimі*, але *не від світу* цього, проливає світло на порядок організації людського суспільства, а благодать сходить на нього і животворить його. Саме так легше побачити вимоги, яким має відповідати суспільство, щоб бути гідним людини, а також хиби суспільства, що мають бути усунені; нарешті, щоб зміцнити мужність, без якої неможливо працювати заради добра. Разом з усіма людьми доброї волі християни, насамперед миряни, покликані до завдання вносити євангельський дух у справи людські⁵⁵.

26. Події 1989 року розгорнулися переважно в країнах Східної й Центральної Європи. Однак вони набули всесвітнього значення через те, що їхні добрі та злі наслідки позначилися на усій сім'ї народів. Наслідки ці – не механістичні й не фатальні; радше перед людською свободою постала можливість співпрацювати з милосердним задумом Бога, який діє в історії.

Першим із цих наслідків у деяких країнах стала *зустріч між Церквою і робітничим рухом* у результаті моральної, виразно християнської реакції на вкрай поширену несправедливість. Майже століття певна частина робітничого руху перебувала під панівним впливом марксизму, в переконанні, що лише

⁵⁴ Див: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, пп. 36, 39.

⁵⁵ Див.: Іван-Павло II. Апостольське повчання *Christifideles laici* (30 грудня 1988), пп. 32–44 // AAS 81 (1989) 431–481.

економічні й матеріалістичні теорії допоможуть робітничому класові ефективно боротися проти гноблення.

Разом із кризою марксизму здоровий глузд робітників дав про себе знати у їхніх вимогах справедливості й пошанування гідності праці, що збіглося із соціальним вченням Церкви⁵⁶. Робітничий рух є частиною загального руху трудящих і всіх людей доброї волі за визволення людської особи й утвердження прав людини. Цей рух поширився сьогодні у багатьох країнах і більше не поборює Католицьку Церкву, а з цікавістю приглядається до неї.

Криза марксизму не означає, що світ позбудеться кривд і гноблення, яких марксизм використовував та якими живився. Тим, що сьогодні шукають нової, істинної теорії та практики визволення, Церква пропонує не лише своє соціальне вчення, або, ширше, науку про відкуплення людини Христом, а й конкретну підтримку та матеріальну допомогу в боротьбі проти поневірянь і страждань.

Донедавна щире бажання багатьох вірних бути по одному боці з гнобленими й не опинитися поза плином історії змушувало їх шукати шляхів неможливого в принципі компромісу між марксизмом та християнством. Треба залишити позаду все, що на короткий час вийшло з тих зусиль, бо сьогоднішні обставини вимагають відродити в усій цілісності правдиве богослов'я визволення людини⁵⁷. Під цим оглядом події 1989 року не обмежуються країнами Центральної та Східної Європи, а мають важливе значення і для країн Третього світу, що шукають власних шляхів розвитку.

27. Другий наслідок подій 1989 року стосується саме народів Європи. За час панування комунізму, та й перед тим, чимало було завдано кривд – індивідуальних та соціальних, регіональних та національних; багато накопичилося ненависти і злоби. Існує реальна небезпека, що все це може вибухнути з новою силою після падіння диктаторських режимів і спричинити серйозні конфлікти й лиха, якщо послабнуть моральні зусилля та усвідомлення необхідності свідчити про істину, – те, що надихало в минулому зусилля в боротьбі за справедливість. Та не втрачати надію на те, що ненависть і насильство не заволодіють людськими серцями, особливо тих, що борються за справедливість, і що в усіх людях зростатиме дух миру та прощення.

Однак необхідно вжити конкретних заходів для створення або консолідації міжнародних структур, здатних у разі міжнародного конфлікту виконувати арбітражні функції, щоб кожний народ міг обстоювати власні права і без порушення прав інших досягти справедливої угоди й мирного врегулювання

⁵⁶ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens*, п. 20.

⁵⁷ Див.: Конгрегація з питань віровчення. Інструкція про християнську свободу і визволення *Libertatis conscientia* (22 березня 1986) // AAS 79 (1987) 554–599.

проблеми. Цього особливо потребують народи Європи, тісно пов'язані між собою узами спільної культури і багатовікової історії. Потрібні величезні зусилля, щоб морально й економічно відродити держави, які позбулися комунізму. Впродовж тривалого часу найелементарніші економічні відносини тут були спотворені, були знехтувані необхідні для функціонування економіки такі засадничі людські якості, як чесність, довіра, любов до праці. Дуже терпеливо треба працювати над матеріальним і моральним відродженням, тоді як виснажені тривалими нестатками люди вимагають від своїх урядів відчутних і негайних результатів – добробуту і належного забезпечення їхніх законних очікувань.

Цілком зрозуміло, що падіння марксизму вирішальним чином вплинуло на устрій нашої планети, поділеної на закриті світи, які заздрісно поборюють одне одного. Цей крах висвітлив реальну взаємозалежність народів, а також той факт, що за своєю сутністю праця єднає, а не роз'єднує народи. Адже мир і добробут – це блага, що належать усьому людству; тому неможливо користуватися ними правильно і протягом тривалого часу, якщо їх набувають і зберігають за рахунок інших народів та країн, з порушенням їхніх прав або з утрудненням доступу до джерел добробуту.

28. Для деяких країн Європи розпочинається, у певному розумінні, справжній післявоєнний період. Радикальна реорганізація їхньої економіки, яка буквально ще вчора була колективізованою, спричинилась до проблем і жертв, які можна порівняти з тими, що їх пережили західні країни континенту під час своєї реконструкції після закінчення Другої світової війни. Було б справедливо підтримати спільними зусиллями інших націй колишні комуністичні країни у зв'язку з їхніми нинішніми труднощами. Звичайно, вони повинні самі стати першими творцями свого розвитку, але вони потребують розумної можливості його здійснення; нинішні труднощі й нестачі – це наслідок історичного процесу, в якому колишні комуністичні країни дуже часто виступали об'єктами, а не суб'єктами. Тож опинились вони у нинішньому своєму становищі не з власної волі й не через власні помилки, а внаслідок накинених їм силою трагічних історичних подій, що перешкодили ступити на шлях економічного та суспільного розвитку.

Допомога інших країн, особливо європейських, що відіграли свою роль у цій історії й несуть за це відповідальність, – лише борг справедливості. Це також відповідає інтересам і благові Європи загалом, оскільки вона не зможе жити в мирі, якщо закорінені у минулому різноманітні конфлікти загострюватимуться через економічний хаос, духовну порожнечу та відчай.

Однак це аж ніяк не має привести до послаблення підтримки і скорочення допомоги країнам Третього світу, які нерідко навіть іще більше потерпають

від нестатків та злиднів⁵⁸. У чому справді є потреба, так це у цілеспрямованих зусиллях щодо мобілізації наявних в усьому світі ресурсів для сприяння економічному зростанню і спільному розвитку, в переоцінюванні пріоритетів і шкали цінностей, покладених в основу обраного економічного та політичного курсу. Величезні ресурси можна вивільнити роззброєнням створених під час протистояння між Сходом та Заходом військових комплексів. Цих ресурсів могло бути більше, якби замість ведення війни запровадити надійні механізми вирішення конфліктів, а отже, поширити дію принципу контролю над озброєнням і скорочення озброєнь на країни Третього світу, запровадити належні заходи проти торгівлі зброєю⁵⁹. Але найголовніше – треба перестати вважати бідних: і поодиноких осіб, і цілі народи – тягарем та ласими до чужої праці настирними прохачами. Бідні потребують права разом з усіма користуватися матеріальними благами й мати користь від власної праці, тим самим створюючи справедливіший і кращий світ для усіх. Поліпшення становища бідних як ніщо інше сприятиме моральному, культурному й навіть економічному вдосконаленню усього людства.

29. Нарешті, розвиток неправомірно тлумачити виключно в економічних категоріях, адже говоримо про людину як цілість⁶⁰. Ідеться не стільки про підтягнення усіх народів до рівня найбагатших країн, скільки про те, щоб спільною працею побудувати життя, більш гідне людини, реально піднести гідність кожного і примножити творчий потенціал, щоб кожна людина мала змогу жити згідно зі своїм покликанням – покликанням Божим. Увінчує цей розвиток право й обов'язок шукати Бога, пізнавати Його і жити відповідно до цього знання⁶¹. Тоталітарні та авторитарні режими довели до крайнощів принцип примату сили над розумом. Людина корилася перед силою накиненого їй світогляду, а не набувала його власним розумом, власним вільним вибором. Цей принцип має бути замінений на протилежний; має бути визнане *право свободи людської совісти*, пов'язане лише з істиною – істиною природною й істиною об'явленою. Визнання цих прав і є першоосновою будь-якого справді вільного політичного устрою⁶². З кількох міркувань вважаємо за необхідне ще раз наголосити на значенні цього принципу:

⁵⁸ Див.: Іван-Павло II. Виступ у штаб-квартирі Єпископської Конференції Східної Африки (Уагадугу, Буркіна-Фасо, 29 січня 1990) // AAS 82 (1990) 816–821.

⁵⁹ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris*, ч. III.

⁶⁰ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, пп. 27–28; Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 43–44.

⁶¹ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, пп. 29–31.

⁶² Див.: Гельсінський Акт і Віденська Угода; Лев XIII. Енцикліка *Libertas praestantissimum* // AAS 82 (1990) 215–217.

- а) старі форми тоталітаризму та авторитаризму ще остаточно не подолано, і небезпека, що вони можуть знову підняти голову, залишається. Тому від усіх вимагається єднати зусилля в ім'я співпраці та зміцнення солідарності між усіма країнами;
- б) у розвинених країнах подеколи пропагують суто споживацькі цінності, що збуджують інстинкти й вимагають їхнього негайного задоволення; це ускладнює розпізнавання і визнання єрархії справжніх цінностей людського буття;
- в) у деяких країнах постають нові форми релігійного фундаменталізму, які приховано або навіть відкрито позбавляють громадян їхнього громадянського і релігійного права сповідувати віру інакше, ніж переважна більшість населення; не допускають їх до участі в процесі розвитку культури; обмежують як право Церкви проповідувати Євангеліє, так і право тих, до кого звернена проповідь, прийняти його й навернутись до Христа. Справжній прогрес неможливий без поваги до природного і засадничого права людини – пізнавати істину і жити згідно з нею. Його можна реалізувати й розвинути лише за умови, коли людина має право відкрити для себе і вільно прийняти Ісуса Христа, своє істинне благо⁶³.

Розділ IV

Приватна власність і спільне для всіх призначення матеріальних благ

30. В енцикліці *Rerum novarum* Папа Лев XIII рішуче ствердив природний характер права на приватну власність, при цьому піддавши ґрунтовній критиці тогочасний соціалізм⁶⁴. Церква незмінно захищала і захищає це фундаментальне право, без якого немислимі автономність і розвиток особи. Водночас Церква вчить, що право володіти майном не є абсолютним: обмеження закладене в його природі саме як права людини.

Проголошуючи право приватної власності, Папа так само чітко заявляє про те, що «користування» власністю хоч і належить до свободи волевиявлення, але підпорядковане, як сказано в Євангелії, споконвічному спільному призначенню усіх сотворених речей і волі Ісуса Христа. Папа Лев XIII писав, що «для заможних мають стати острахом такі незвичні для Ісуса Христа погрози, що колись доведеться скласти щонайсудоршій звіт перед Богом-Суддею

⁶³ Див.: Енцикліка *Redemptoris missio* (7 грудня 1990), п. 7 // *L'Osservatore Romano*, 23 січня 1991.

⁶⁴ Див.: Енцикліка *Rerum novarum*, пп. 3–8.

про те, як використано їхні статки»; і додає з посиланням на Тому Аквінського: «Та якщо запитаємо, яким конче має бути використання цих благ, Церква без жодних вагань відповість, що людина повинна вважати свої матеріальні володіння не власними, а спільними, щоб у потребі радо ними ділитися... Над людськими законами та присудами вивищується закон і суд Христовий»⁶⁵.

Наступники Лева XIII повторили обидва ці твердження: приватна власність є необхідною й тому законною, але водночас на неї накладено певні обмеження⁶⁶. Другий Ватиканський Собор ще раз цілком ясно підтвердив традиційне вчення словами, які варто повторити: «Людина, користуючись цими благами, повинна вважати матеріальні речі, якими вона законно володіє, не лише своєю власністю, а й спільним добром – у тому сенсі, що вони мають приносити користь не тільки їй, а й іншим». Трохи далі читаємо: «Приватна власність чи якась інша форма володіння матеріальними благами забезпечують кожній людині необхідний простір для особистої та сімейної незалежності, тому їх треба розглядати як розширення людської свободи... За самою своєю природою приватна власність має суспільний характер, який ґрунтується на законі призначення благ усім людям»⁶⁷. Я звертався саме до цього вчення під час виступу на Третій конференції Єпископів Латинської Америки в Пуебло і пізніше в енцикліках *Laborem exercens* і *Sollicitudo rei socialis*⁶⁸.

31. Якщо ми перечитаємо це вчення про право на приватну власність та про загальне призначення матеріальних благ у контексті сучасних обставин, може постати питання, звідки беруться усі ті матеріальні блага, які підтримують життєдіяльність людини, задовільняють її потреби і належать їй згідно з правом.

Першопричиною усього доброго є саме діяльність Бога, який створив землю та людину і який дав людині землю, щоб вона нею володіла й користувалася плодами своєї праці (пор. Бут. 1:28–29). Бог дав землю усьому роду людському, щоб вона годувала всіх, нікого не виключаючи й нікому не надаючи переваг. Це є основою загального призначення земних благ. Земля плодоносить і здатна задовільнити людські потреби, саме тому вона стала першим даром Божим для підтримання життя людей. Але земля не вродить, якщо людина

⁶⁵ Див.: Енцикліка *Rerum novarum*, пп. 18–19.

⁶⁶ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, ч. II; Пій XII. Радіозвернення від 1 червня 1941; Іван XXIII. Енцикліка *Mater et Magistra*; Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 22–24.

⁶⁷ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, пп. 69, 71.

⁶⁸ Виступ на Третій конференції Єпископів Латинської Америки в Пуебло (28 січня 1979), ч. III, п. 4 // AAS 71 (1979) 199–201; енцикліка *Laborem exercens*, п. 14; енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 42.

належним чином не відгукнеться на цей дар Божий, іншими словами – якщо не працюватиме. Саме завдяки праці, користуючись своїм розумом і своєю свободою, людина може опанувати землю, перетворити її на зручну оселю. Тож саме таким чином людина робить своєю певну частку землі – ту, яку здобула власною працею; так постає *особиста власність*. Звісно, людина не повинна чинити перешкоди іншим у здобутті належної їм частини Божого дару; навіть більше, люди повинні співпрацювати, щоб разом панувати на землі.

Звернувшись до історії, побачимо на початку становлення будь-якого суспільства саме ці два чинники – працю і землю. Проте співвідношення між ними може мінятися. Колись *природна родючість землі* здавалася, та й була, вирішальним чинником багатства, а праця – лише допоміжним і підтримувальним. У наш час дедалі більшого значення набуває *людська праця*, що створює і матеріальні, й духовні блага. Крім того, стає дедалі очевиднішим, що праця однієї людини природно пов'язана з працею інших. Як ніколи раніше, *праця з іншими* стала водночас і *працею для інших*: усі щось роблять для всіх. Праця є пліднішою та продуктивнішою, що більше люди пізнають продуктивні можливості землі і що глибше розуміють потреби тих, для кого працюють.

32. Однак у наш час не меншого значення від земельної форми власності набула інша її форма – це *володіння знаннями, технікою та вмінням*. Добробут промислово розвинених країн спирається вже не на природні ресурси, а саме на цю форму власності.

Тут уже згадувалося, що *людина працює разом з іншими*, беручи участь у «суспільній праці», обсяги якої дедалі збільшуються. Той, хто щось виробляє не для власного споживання, робить це зазвичай для користування інших, які мають сплатити за це встановлену за спільною вільною згодою справедливую ціну. Добробут сучасного суспільства залежить великою мірою від уміння передбачити і потреби інших, і співвідношення відповідних виробничих чинників, здатних задовільнити ці потреби. Нарешті, чимало речей окремий виробник просто не в змозі виконати на належному рівні сам, тож для досягнення спільної мети необхідна співпраця багатьох людей. Такого роду виробничу діяльність треба й організувати, і визначити, як довго вона триватиме, і переконатися, що вона задовільнить саме ці потреби, і піти на певний ризик – усе це також є джерелом добробуту сучасного суспільства. Отож цілком очевидно є нинішня вирішальна роль упорядкованої і творчої *людської праці* та її складників – *ініціативи й підприємництва*⁶⁹.

Треба уважно і прихильно ставитися до цього процесу, що допомагає зрозуміти і втілити в життя істину про людину, яку незмінно стверджувало хрис-

⁶⁹ *Sollicitudo rei socialis*, п. 15.

тиянство. Адже, окрім землі, головним джерелом благ людини є *сама людина*. Розум її визначає і продуктивні можливості землі, і як саме можна задовільнити потреби людини. Впорядкована, у тісній взаємодії з іншими, праця уможлиблює створення дедалі більших *виробничих співтовариств*, які працюють над перетворенням природного і людського середовища. У цьому процесі задіяні такі важливі чесноти, як старанність, працьовитість, обачливість, що припускає ризик лише в межах розумного, надійність і вірність у стосунках з іншими людьми, сміливість у прийнятті складних, небезболісних, але необхідних рішень, без чого діла не зробиш і можливих перешкод не здолаєш.

У сучасної *бізнес-економіки* є й позитивні аспекти. Спирається вона на свободу людини в економічній сфері, таку саму, як і в багатьох інших ділянках життя. Економічна діяльність є лише одним із багатьох інших секторів людської діяльності, але так само, як і всі інші, вона передбачає і право на свободу, й обов'язок відповідально користуватися цією свободою. Однак треба зауважити, що за тенденціями свого розвитку сучасне суспільство помітно відрізняється від минулого, навіть нещодавнього минулого. Колись вирішальним чинником виробництва була *земля*, згодом – капітал як сукупність засобів виробництва; нині ж зростає вирішальна роль *самої людини*, тобто її знань, особливо наукових, її спроможности до взаємопов'язаної й водночас компактно організації праці, її здатности передбачати й задовільняти потреби інших.

33. Не можна не сказати про пов'язані з таким процесом ризику і проблеми. Сьогодні чимало людей, можливо навіть більшість із них, фактично позбавлені можливості реально й без приниження своєї людської гідности посісти належне їм місце у такій системі виробництва, де найважливішою насправді була б саме праця. Вони позбавлені можливості набути основних знань, що дало б їм змогу творчо реалізувати себе і зростати. Вони позбавлені можливості заізнатися або налагодити зв'язки з тими, що могли б допомогти їм оцінити й належно застосувати їхні здібности. Отож ці люди, хоч явно й не зазнають експлуатації, однак великою мірою залишаються витисненими на узбіччя життя. Розвиток економіки триває, так би мовити, поза ними, якщо не зводить нанівець і без того вкрай обмежені засоби їхнього існування. Їм не витримати конкуренції товарів, виготовлених за новими технологіями, які безпосередньо задовільняють конкретні потреби, що їх вони звикли задовільняти традиційним способом виробництва. Блиск недоступних розкошів вабить, а злидні змушують, і ці люди переповнюють міста Третього світу, не маючи там часто культурних коренів, де становище їхнє вкрай непевне і немає можливостей інтегруватися в суспільство. Нічого говорити про реальне визнання за ними права на людську гідність; інколи їх навіть пробують

усунути геть з історії, силоміць накидаючи контроль за народжуваністю, що взагалі несумісне з людською гідністю.

Чимало людей, хоч і не цілком відкинуті суспільством, однак живуть в умовах, коли змушені боротися за виживання. В цих випадках усе ще діють закони раннього капіталізму, а «безжалісність» не менша, ніж у найсуворіші часи початку індустріалізації. В інших випадках земля все ще залишається визначальним чинником економіки, а ті, що її обробляють, позбавлені права нею володіти і зведені до майже рабського становища⁷⁰. У таких випадках і сьогодні, як у дні *Rerum novarum*, ми маємо право говорити про нелюдську експлуатацію. Попри величезні зміни, що відбулись у розвинених суспільствах, антигуманність капіталізму і пов'язане з тим панування речей над людьми аж ніяк не зникли. Якщо раніше для того, щоб позбутися принизливої залежності, бідним бракувало матеріальних статків, то тепер до цього додався брак знань і навичок.

На жаль, саме в таких умовах живе переважна більшість населення країн Третього світу. Неправильно було б розуміти слово «світ» у суто географічному його значенні. У деяких його регіонах і в деяких соціальних сферах уже почали втілювати в життя програми розвитку, зосереджені не стільки на використанні наявних матеріальних ресурсів, скільки на гідному оцінюванні «людських ресурсів».

Донедавна вважалося, що найбідніші країни розвиватимуться відокремлено від світового ринку, розраховуючи лише на власні сили. Проте досвід показав, що країни, які ступили на цей шлях, зазнали застою та занепаду; розвивалися ті країни, яким вдалося налагодити економічні взаємозв'язки на міжнародному рівні. Очевидно, головна проблема полягає в тому, щоб на справедливих засадах отримати доступ до міжнародного ринку – ринку, що спирається не на односторонню експлуатацію природних ресурсів цих країн, а на належне використання людських ресурсів⁷¹.

Проте деякі притаманні країнам Третього світу риси раз у раз з'являються і в розвинених країнах, коли постійне вдосконалення методів виробництва і споживання знецінюють набуті знання та професійні навички, і треба постійно вчитися, щоб не відстати від часу. Кому це не вдасться, той може легко опинитись на узбіччі життя. Тут ідеться про людей літнього віку та молодь, якій важко знайти своє місце у суспільному житті, а загалом – про найслабших і тих, що належать до так званого Четвертого світу. Нелегко в таких умовах доводиться і жінкам.

⁷⁰ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 21.

⁷¹ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 33–42.

34. Здавалося б, що на рівні окремих країн та відносин між країнами *вільний ринок* є найефективнішим засобом використання ресурсів і задоволення потреб. Але це справедливо лише щодо тих потреб, що їх можна задовільнити тією мірою, якою вистачатиме коштів, а також щодо тих ресурсів, які мають попит на ринкові й за яких можна взяти належну ціну. Проте чимало людських потреб є неринковими. Тому справедливість і правда зобов'язують нас не допустити того, щоб основні людські потреби залишилися незадоволеними і люди гинули від нестатків. Треба допомагати всім, які хочуть набувати знань, щоб вони могли досягти сфери взаємообмінів, відповідно вдосконалювати свої здібності й якнайкраще використовувати свої можливості. Вище від логіки чесного обміну товарами і притаманної йому справедливості є *дещо, що належить людині просто тому, що вона – людина*, через її особливу гідність. Невід'ємним складником цього «дещо» є можливість жити й водночас діяльно попрацювати задля спільного блага.

У реаліях країн Третього світу деякі вимоги *Rerum novarum* подеколи все ще залишаються метою, яку треба досягти, щоб людська праця й саме існування людини не були зведені просто до рівня товару. Ці вимоги передбачають і такий рівень заробітної платні, щоб її вистачало на утримання сім'ї, й соціальне забезпечення людей похилого віку та безробітних, і належну безпеку умов праці.

35. Саме тут відкриваються широкі *можливості для самовідданої діяльності* в ім'я справедливості через профспілки й інші робітничі організації, які обстоюють права робітників та їхні людські інтереси, здійснюючи життєво необхідну культурну функцію, надаючи робітникам змогу повніше й активніше брати участь у житті країн, допомагаючи їхньому розвитку.

Цілком слушно говорити про боротьбу проти економічної системи, якщо під системою розуміти метод, що забезпечує абсолютне домінування капіталу та власності на засоби виробництва й землю всупереч вільній і особистісній природі людської праці⁷². У боротьбі проти такої системи ми пропонуємо як альтернативу не соціалізм, що за своєю суттю є різновидом державного капіталізму, а *суспільство вільної праці, підприємництва та співучасті*. Таке суспільство не є антиринковим, але вимагає поставити ринок під належний контроль із боку суспільства та держави, щоб гарантувати задоволення основних потреб суспільства загалом.

Церква визнає законність *прибутку* як показника нормального функціонування бізнесу. Коли фірма має прибутки, це означає, що виробничі чинники використовують належним чином і відповідні людські потреби задовільняють.

⁷² Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 7.

Однак прибутковість не єдиний показник стану справ у фірмі. Буває так, що фінансові звіти в порядку, а люди – найцінніший набуток фірми – зазнають образ і принижень своєї гідності. Це неприпустимо передусім з морального погляду, але врешті-решт це неминуче негативно позначиться і на ефективності виробництва. Насправді ж підприємство має не просто давати прибуток – засадничо воно існує як *спільнота особистостей*, які так чи інакше намагаються задовільнити свої основні потреби і які творять окрему групу, що служить суспільству загалом. Прибуток регулює ділове життя, але не він один; у тривалішій перспективі не менш важливими для повноцінного ділового життя є *людський і моральний чинники*, що їх треба враховувати.

Ми бачили, що неприпустимо стверджувати, начебто з поразкою так званого «реального соціалізму» капіталізм залишився єдиною можливою моделлю економічної організації. Треба зламати перепони й монополії, через які дуже багато країн залишаються поза головним напрямом розвитку, забезпечити усім людям та націям ті головні умови, що дадуть їм змогу розвиватися. Ця мета потребує планових і відповідальних дій усього міжнародного співтовариства. Сильніші народи повинні надати слабшим можливість посісти належне місце у міжнародному житті, останні ж мають навчитися використовувати ці можливості, докладаючи необхідних зусиль, ідучи на необхідні жертви, забезпечуючи політичну та економічну стабільність, упевненість у кращому майбутньому, вдосконалення робочих навичок і підготовку фахових та відповідальних підприємців⁷³.

У наш час позитивним зусиллям у цьому напрямі заважає те, що проблема зовнішнього боргу бідних країн залишається далекою від вирішення. Безперечно, принцип, що борги треба віддавати, – справедливий. Однак не можна вимагати чи очікувати виплат, якщо це призведе до такого політичного вибору, який змусить цілі народи голодувати, доведе їх до відчаю. Не можна, щоб за накопичені борги розплачувалися ціною нестерпних жертв. У таких випадках треба – й подеколи це відбувається на практиці – так чи інакше полегшити, подовжити в часі або навіть погасити заборгованість заради основного права народів на життя і розвиток.

36. Тепер варто звернути увагу на специфічні проблеми і загрози, що постають в економічно більш розвинених суспільствах і які пов'язані з їхніми характерними властивостями. На ранніх етапах розвитку людина завжди жила під тягарем необхідності. Потребувала вона небагато, та й потреби ці визначалися переважно вимогами її фізичного існування, тож і економічна діяльність була спрямована на задоволення саме цих об'єктивних потреб. Зрозуміло,

⁷³ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 8.

що сьогодні проблема полягає не лише в забезпеченні людей належною кількістю благ, а й у задоволенні *вимог щодо якості*: щоб виробляли і споживали якісні товари, щоб людей якісно обслуговували, щоб якісним було навколишнє середовище й життя загалом.

Цілком правомірно прагнути до якісно кращого життя, однак не можна не помітити, що на цьому історичному відтинку виникають нові види відповідальності й нові небезпеки. Коли постають і формулюються нові потреби, з'являється й більш-менш відповідна концепція людини та її справжнього блага. Певна культура подає загальне розуміння життя внаслідок вибору певних шляхів виробництва і споживання. Саме так виникає *феномен споживачтва*. При визначенні нових потреб і нових засобів задоволення їх треба виходити з цілісного образу людини, де були б враховані всі виміри її буття, де її матеріальне та інстинктивне було б підпорядковане внутрішньому та духовному. Якщо ж, навпаки, звертатися безпосередньо до її інстинктів, нехтуючи такими реаліями, як притаманні людині розум і свобода, то постануть таке *споживачьке ставлення* і такий *споживачький стиль життя*, які об'єктивно невідповідні й нерідко руйнівні для психічного та духовного здоров'я людини. Економічна система як така не має критеріїв, щоб правильно відрізнити нові й вищі форми задоволення людських потреб від штучних нових потреб, які перешкоджають формуванню зрілої особистості. Отже, існує нагальна потреба у *масштабній просвітницькій та культурницькій праці*, в тому числі у вихованні в споживачів вміння відповідально користуватися правом вибору, у формуванні глибокого почуття відповідальності у виробників і передусім у працівників засобів масової інформації, не кажучи вже про необхідне втручання державної влади.

Разючим прикладом штучної погребі, яка шкідлива для здоров'я людини й несумісна з її гідністю і яка практично не піддається контролю, є споживання наркотиків. Велике поширення їх свідчить про серйозний розлад соціальної системи, зокрема про матеріалістичне і деструктивне тлумачення людських потреб. Так, здатність вільної економіки до оновлення часто призводить до односторонніх і неприпустимих наслідків. Наркотики, порнографія, інші форми споживачтва, що експлуатують неміц слабких, намагаються заповнити собою духовну порожнечу, яка через них і виникає.

Немає нічого поганого у бажанні жити краще; поганим може бути такий спосіб життя, коли людина прагне до його поліпшення за рахунок «мати», а не «бути»: мати більше не для того, щоб самій стати кращою, а щоб жити задля власного задоволення, яке стає єдиною метою⁷⁴. Тому необхідно творити такий

⁷⁴ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 35; Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 19.

спосіб життя, коли пошук істини, краси, добра і спілкування з іншими заради спільного вдосконалення стає визначальним чинником у виборі споживача або коли він робить заощадження чи інвестиції. Отже, ідеться не про самий лише обов'язок милосердя, тобто обов'язок віддавати «надлишок», а інколи навіть урізати від власних потреб бідним, щоб забезпечити їх найнеобхіднішим для життя. Я кажу про те, що навіть рішення вкласти капітал саме в цю галузь виробництва, а не в іншу, завжди становить собою *моральний і культурний вибір*. За належних економічних умов та політичної стабільності рішення зробити певні капіталовкладення (інакше кажучи, надати людям можливість добре докласти свою працю) визначається, окрім іншого, людськими почуттями доброти і довіри до Провидіння; останні ж свідчать про людські якості того, хто приймає таке рішення.

37. Не менше занепокоєння викликає тісно пов'язане з проблемою споживання *екологічне питання*. Прагнучи не стільки бути і вдосконалюватись, скільки мати і насолоджуватись, людина надмірно й безсистемно споживає ресурси як природні, так і власного життя. Бездумне нищення навколишнього середовища зумовлене помилкою антропологічного характеру – на жаль, досить поширеною в наші дні. Людина, яка відкриває для себе, що може перетворювати і у певному сенсі творити світ, забуває, що так було завжди, відколи Бог дарував нам усе Ним створене. Людина вважає, що може на власний розсуд користуватися землею, без жодних обмежень підпорядковуючи її своїй волі, начебо Бог від самого початку не надав землі властивої їй форми і призначення, що їх людина може розвинути, але неспроможна змінити. Замість того щоб бути *співробітником* Бога у справі творіння, людина підмінює Його собою, що врешті-решт призводить до вибуху з боку природи, адже людина перестає бути управителем природи і перетворюється на тирана⁷⁵.

За цим усім видно, яким збідненим та обмеженим є світогляд людини, опанованої прагненням володіти речами, замість того щоб співвідносити їх з істиною; людини, якій бракує того незацікавленого, безкорисливого, естетичного ставлення до речей, яке постає із зачудування перед буттям і красою, що лише й дає можливість побачити у речах видимих послання невидимого Бога, який їх створив. З огляду на це нинішнє людство має усвідомлювати свої завдання та обов'язки перед прийдешніми поколіннями.

38. Окрім ірраціонального нищення навколишнього середовища, слід сказати про набагато небезпечніше руйнування – руйнування *середовища людського*,

⁷⁵ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 34; Послання на Всесвітній день миру 1990 року // AAS 82 (1990) 147–156.

чому не приділяють належної уваги. Люди цілком слушно – хоч і менше, ніж належить, – занепокоєні збереженням природних умов існування найрізноманітніших видів тварин, яким загрожує знищення, оскільки усвідомлюють, що кожний з цих видів робить свій особливий внесок до загальної рівноваги; однак для збереження притаманних «екології людини» моральних умов вони докладають дуже слабкі зусилля. Бог дав людині не лише землю, що нею треба користуватися під оглядом тієї благої мети, з якою людина її отримала; Бог також дав людині людськість, тож вона мусить поважати закладений у неї природний і моральний порядок. Тут треба згадати і про серйозні проблеми, пов'язані із сучасною урбанізацією, і про необхідність такого планування міст, щоб людям добре в них жилося, і про належну увагу до «соціальної екології» праці.

Людина отримує від Бога свою засадничу гідність, а також здатність попри будь-які соціальні устрої прямувати до того, що є істина та благо. Водночас вона обмежена соціальними структурами, в яких живе, рівнем отриманої освіти і природними умовами. Ці умови можуть полегшувати або ускладнювати людині змогу жити згідно з істиною. Рішення, якими твориться людське середовище, можуть спричинитися до виникнення гріховних структур, які, пригнічуючи людину, перешкоджають повноті її самореалізації. Усунення таких структур і заміна їх правдивішими формами спільного буття – завдання, що вимагає мужності й витривалості⁷⁶.

39. Першою й основною структурною одиницею «екології людини» є *сім'я*, де людина отримує перші та вирішальні поняття про істину і благо, де вона вчиться тому, що значить любити й бути любленою, – а це означає: бути особистістю. Тут ідеться про *сім'ю, засновану на шлюбі*, де чоловік і жінка приносять себе одне одному в дар і тим самим творять середовище, де народжуються діти й розвиваються їхні здібності, де вони усвідомлюють власну гідність і готуються вийти назустріч власній неповторній долі. Проте часто буває, що люди так і не наважуються створити належні умови для продовження роду і ставляться до самих себе й до свого життя не як до праці, яку необхідно виконати, а як до низки почуттів, що їх треба відчувати. Отож їм бракує свободи, щоб вступити у міцні й сталі стосунки з іншою людиною та привести у світ дітей; або ж вони живуть із переконанням, що діти є однією з-поміж багатьох інших «речей», що їх можна за власним бажанням мати, а можна й не мати, і можливість мати дітей конкурує з іншими можливостями.

⁷⁶ Див.: Іван-Павло II. Апостольське повчання *Reconciliatio et paenitentia* (2 грудня 1984), п. 16 // AAS 77 (1985) 213–217; Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, ч. III.

Необхідно повернутися до погляду на сім'ю як на *святилище життя*. Сім'я справді священна: це місце, де Божий дар життя може бути належно прийнятий і захищений від багатьох небезпек, що на нього чагують; де він може розвиватися так, як належить зростати людині. Перед лицем так званої «культури смерти» сім'я є осердям культури життя.

Здається, що людська винахідливість спрямована не стільки на те, щоб захистити і створити можливості для життя, скільки на обмеження, стримування, знищення джерел життя, включно з абортами, які, на жаль, набули у світі великого поширення. В енцикліці *Sollicitudo rei socialis* засуджено систематичні кампанії проти народжуваності, які спираються на хибне розуміння демографічної проблеми: це «цілковитий брак поваги до свободи вибору чоловіків і жінок, підданих нестерпному тискові, включно з економічним, щоб змусити їх підкоритися цій новій формі насилля»⁷⁷. Спираючись на новітні технології, сфера дії такої політики дедалі збільшується аж до того, що мільйони беззахисних людських істот отруюють, наче на «хімічній війні».

Ця критика спрямована не стільки проти економічної системи, скільки проти системи культурно-етичної. Економіка, по суті, є лише одним з аспектів, одним з вимірів людської діяльності загалом. Якщо економіку абсолютизують, а виробництво та споживання товарів опиняється в центрі суспільного життя і стає єдиною його цінністю, незалежною від усіх інших цінностей, причини цього слід шукати не так в економічній, як у соціокультурній системі, яка, відкинувши етичні та релігійні аспекти й обмежившись самим лише виробництвом товарів і послуг, деградує⁷⁸.

Підсумовуючи сказане, ще раз повторимо, що економічна свобода є лише одним з елементів свободи людини. Коли ж вона стає автономною, коли в людині вбачають радше виробника чи споживача товарів, ніж суб'єкта, який виробляє і споживає задля того, щоб жити, – тоді економічна свобода втрачає свій необхідний зв'язок із людською особистістю і врешті-решт потрапляє під владу сил, які її відчужують і пригноблюють⁷⁹.

40. Обов'язком держави є забезпечення належного захисту і збереження таких колективних благ, як навколишнє середовище та середовище людське, чого неспроможні досягти самі лише ринкові сили. Як у часи становлення капіталізму держава була зобов'язана захищати основні права робітників, так і сьогодні за умов нового капіталізму держава й суспільство загалом зобов'язані захищати *ті колективні блага*, що становлять життєво необхідні

⁷⁷ Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 25.

⁷⁸ Див. там само, п. 34.

⁷⁹ Див.: Енцикліка *Rerum novarum*, п. 15.

рамки, в яких тільки й можливо кожному законним шляхом досягти особистих цілей.

Тут ми бачимо ще одне властиве ринкові обмеження: існують колективні потреби, що пов'язані з якістю, а не кількістю, і їх неможливо задовільнити ринковими механізмами. Не всі людські потреби підпадають під ринкову логіку. Існують речі, що через їхню природу їх просто неможливо купити чи продати, та й робити це неприпустимо. Звісна річ, ринкові механізми мають багато вигод: вони допомагають краще користуватися ресурсами, сприяють товарообміні і, що головне, на чільне місце ставлять особисті бажання й уподобання; останні ж, якщо закріплені у формі контракту, узгоджуються з бажаннями й уподобаннями інших людей. Однак ці механізми також містять у собі небезпеку «ідолопоклонства», коли кумиром стає ринок, – ідолопоклонства, що відкидає існування таких благ, які за своєю суттю не можуть і не повинні бути товаром.

41. Марксизм піддає критиці капіталістичний буржуазний устрій, звинувачуючи його в комерціалізації та відчуженні людського існування. Зрозуміло, що ці закиди ґрунтуються на хибному й незадовільному розумінні ідеї відчуження, яка виходить виключно з виробничих відносин та відносин власності; тобто під цю ідею підводиться матеріалістична основа, і це призводить до заперечення легітимності й цінності ринкових відносин навіть у властивих їм межах. Отож марксизм твердить, що відчуження може бути усунено лише в колективістському суспільстві. Однак сумний історичний досвід соціалістичних країн свідчить, що колективізм не усуває відчуження, а радше посилює його, додаючи ще й брак найнеобхіднішого і економічну неспроможність.

З іншого боку, історичний досвід Заходу доводить, що навіть якщо марксистський аналіз відчуження є хибним, то відчуження і втрата справжнього сенсу життя так само властиві західним суспільствам. Це споглядаємо у сфері споживання, коли людина опиняється у пастці задоволення фальшивих та штучних потреб, і ніщо не допомагає їй набути справжній та конкретний досвід, характерний для її особистості. Відчуження споглядаємо і у сфері праці, коли остання організована таким чином, щоб забезпечувати якнайбільшу віддачу та прибуток, без огляду на те, вдосконалюється чи занепадає в процесі праці особистість робітника, чи збільшується його участь у справді солідарній спільноті або ж зростає його ізоляція внаслідок руйнівного суперництва й ворожнечі, де він – лише засіб, а не мета.

Щодо поняття відчуження треба повернутися назад до християнського розуміння реальності й визнати, що засіб і мета помінялись у ньому місцями. Коли людина не бачить ні в собі, ні в інших властивих особистості цінності й величі, то позбавляє себе можливості скористатися зі своєї «людськості»

й налагодити дружні відносини з іншими, для чого, власне, і створив її Бог. Адже людина воістину віднаходить себе, коли вільно дарує себе іншим⁸⁰, а дар цей стає можливим завдяки «здатності до трансцендентности» людської особистости. Людина не може віддаватися суто людським задумам перетворення дійсности, абстрактним ідеалам чи фальшивим утопіям. Як особистість вона може віддавати себе іншій людині або людям і, нарешті, Богові, який дарував їй життя і який лише один може повною мірою прийняти цей її дар⁸¹. Людина відчужується, коли відмовляється вийти поза свої межі й жити, віддаючи себе, і творити справжню людську спільноту, скеровану до її вищого призначення, яким є Бог. Суспільство стає відчуженим, коли його соціальна організація, форми виробництва і споживання стоять на перешкоді самовіддачі та солідарності між людьми.

Західне суспільство пододало експлуатацію, принаймні ту, про яку писав Карл Маркс. Однак відчуження все ще існує у різних видах експлуатації, коли люди використовують одне одного, коли дедалі вибагливіше прагнуть задовільняти власні другорядні потреби й відкидають при тому потреби справжні, які мають принципове значення і повинні регулювати спосіб задоволення інших потреб⁸². Якщо людина думає виключно або насамперед про те, аби щось мати й отримувати насолоду; якщо вона неспроможна опанувати свої інстинкти і пристрасті й підпорядкувати їх істині, – вона не буде вільною, адже першою передумовою свободи є *упокорення перед істиною* про Бога і про людину; лише тоді вона зможе впорядкувати свої потреби та бажання й віднайти засоби, як їх задовільнити в рамках правильної шкали цінностей, щоб володіння речами сприяло її вдосконаленню. Такому зростанню може перешкодити маніпулювання засобами інформації, коли майстерно й настирливо людям накидають різні моди та судження без об'єктивної критики чи аналізу того, які, власне, для цих мод і суджень є підстави.

42. Але повернімось до поставленого на початку питання: чи можна після падіння комунізму сказати, що перемога – за капіталізмом і що до капіталізму мають прагнути країни, які намагаються відбудувати свою економіку та відродити суспільство? Чи саме цю модель треба запропонувати країнам Третього світу в їхніх пошуках шляху до справжнього економічного та суспільного поступу?

⁸⁰ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 24.

⁸¹ Див. там само, п. 41.

⁸² Див. там само, п. 26.

Зрозуміло, що відповідь не буде однозначною. Якщо під «капіталізмом» розуміти таку економічну систему, що визнає головну і позитивну роль бізнесу, ринку, приватної власності й відповідальності, яка впливає з усього цього, а також вільну і творчу економічну діяльність людини, – тоді відповідь, звичайно, буде ствердною; хоч у цьому разі правильніше буде говорити про «економіку підприємництва», «ринкову економіку» чи просто про «вільну економіку». Однак якщо під «капіталізмом» розуміти таку систему, де свобода економічної діяльності *не підпорядкована жорстким юридичним нормам*, які ставили б її на службу цілісній свободі людини й розглядали б економічну свободу як особливий її вимір, з етичним і релігійним корінням, – тоді відповідь буде негативною.

Марксистський підхід виявився неспроможним, і у світі тривають маргіналізація та експлуатація, особливо у країнах Третього світу, а також людське відчуження, особливо в розвинених країнах. Церква рішуче піднімає свій голос проти цих явищ. Величезна кількість людей усе ще страшенно потерпають від матеріального та морального зубожіння. Падіння комунізму в багатьох країнах дало змогу поглянути на ці явища тверезо й неупереджено, але цього замало, щоб їх можна було позбутися. Залишається небезпека поширення капіталістичної ідеології в її радикальній формі, яка принципово відкидає ці проблеми, бо *a priori* вважає, що розв'язати їх неможливо, і сліпо покладається на те, що вільний розвиток ринкових сил сам підкаже необхідне рішення.

43. Церква не має власних моделей вирішення цих проблем, щоб запропонувати їх суспільству; реальні, справді дійові моделі можуть поставати лише в рамках певного історичного контексту, зусиллями всіх, які відповідально ставляться до конкретних проблем з усіма їхніми соціальними, економічними, політичними та культурними виявами і їхньою взаємною зумовленістю⁸³. Для таких умов Церква і пропонує своє соціальне вчення як *необхідний та ідеальний орієнтир*, визнає позитивну цінність ринку й підприємництва і водночас наголошує, що останні мають бути скеровані на спільне благо. Це вчення також визнає, що робітники мають законне право вимагати поваги до своєї гідності, більшої участі в житті промислових підприємств, щоб у співробітництві з іншими й під керівництвом інших мати змогу в певному сенсі «працювати для себе»⁸⁴, використовуючи свій розум і свободу.

Гармонійний розвиток особи у процесі праці не заважає, а радше сприяє підвищенню рівня продуктивності й ефективності праці, хоч може призвести

⁸³ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 36; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens*, пп. 2–5.

⁸⁴ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 15.

і до послаблення сконсолідованих владних структур. Бізнес – це не тільки «об'єднання капіталу», це ще й «об'єднання людей», у якому вони в той чи інший спосіб беруть участь і несуть свою міру відповідальності залежно від того, що саме вони вкладають у розвиток виробництва: свій капітал чи свою працю. Щоб досягти цієї мети, все ще необхідний широкий рух усіх робітників заради звільнення та гармонійного розвитку особистості.

У світлі нинішніх «нових речей» ми знову звертаємось до *відношення між особистою, чи приватною, власністю і загальним призначенням матеріальних благ*. Людина реалізує себе, використовуючи власний розум та свободу. А речі світу цього служать об'єктами й засобами, якими вона володіє і яких використовує. Саме в такій діяльності полягають підстави права на особисту ініціативу та приватну власність. Людина працює не лише заради себе самої, а й *заради інших і для інших*. Кожен своєю працею долучається до праці інших і сприяє благові інших. Людина працює, щоб забезпечити потреби своєї сім'ї, своєї спільноти, народу і, нарешті, усього людства⁸⁵. Мало того, вона робить свій внесок у працю колег по роботі, у працю постачальників, у споживання товарів, у цілий ланцюг солідарності, що дедалі більше розростається. Власність на засоби виробництва як у промисловості, так і в сільському господарстві є справедливою й законною, якщо сприяє корисній праці. Однак вона стає неправомірною, коли нею не користуються або коли вона перешкоджає праці інших у гонитві за таким прибутком, який не є результатом поширення спільної праці та суспільного добробуту, а радше навпаки, визискується внаслідок їхнього скорочення, неправомірної експлуатації, спекуляції або порушення солідарності робітників⁸⁶. Така власність не має виправдання і є зловживанням перед лицем Бога та людини.

Обов'язок заробляти на хліб у поті чола передбачає й відповідне на це право. Суспільство, в якому таке право постійно порушують, в якому економічна політика не дає змоги робітникам досягти належного рівня зайнятості, – не має виправдання з точки зору моралі, і в такому суспільстві не буде суспільного миру⁸⁷. Коли ж особа має змогу цілковито реалізувати себе у вільній самовіддачі – власність виправдана тим, що в належний час і належним чином для усіх створено можливості працювати й удосконалюватися.

⁸⁵ Див.: Енцикліка *Laborem exercens*, п. 10.

⁸⁶ Див. там само, п. 14.

⁸⁷ Див. там само, п. 18.

Розділ V

Держава і культура

44. Папа Лев XIII усвідомлював потребу вироблення здорової теорії держави, щоб забезпечити нормальний розвиток різних видів людської діяльності: як духовної, так і матеріальної, – й обидві з них є необхідними⁸⁸. Тому в *Rerum novarum* він окремо зупинився на суспільному устрої, що спирається на три джерела влади: законодавче, виконавче і судове; тоді це було новиною у вченні Церкви⁸⁹. Однак це свідчить про реалістичне розуміння Церквою соціальної природи людини, що саме й вимагає відповідного законодавства для захисту свободи всіх і кожного. Для досягнення цієї мети бажано, щоб протиположною до однієї влади виступали дві інші з притаманними їм сферами відповідальності, що триматиме владу в належних межах. Це і є принципом «правової держави», коли найвищою владою є закон, а не сваволя людей.

У нові часи цій концепції було протиставлено тоталітаризм, який у його марксистсько-ленінській формі вчить, що окремі люди – завдяки тому, що вони глибше від інших пізнали закони суспільного розвитку або через їхню приналежність до певного класу чи пов'язаність із глибинними джерелами колективної свідомості, – не можуть помилятися, тому мають право привласнювати всю повноту влади. Треба також додати, що тоталітаризм постає із заперечення об'єктивної істини: якщо не існує трансцендентної істини, зберігаючи вірність якій людина якнайповніше відповідає власній сутності, то не існує й жодного надійного принципу, що гарантував би справедливість у стосунках між людьми. Між класовими, груповими чи національними інтересами неминуче постає протистояння. Якщо не визнають трансцендентну істину, тоді гору бере право сили і кожен намагається якнайповніше використати свої можливості, щоб накинути іншим особистий інтерес чи думку, знехтувавши правами інших. Тоді людину поважають настільки, наскільки її можна використати для досягнення особистих цілей. Отож корені тоталітаризму нового часу – в запереченні трансцендентної гідності людини, яка, будучи видимим образом невидимого Бога, за своєю природою наділена правами, що їх ніхто не може порушити: ні окремі особи, ні групи, ні класи, ні нація чи держава. Навіть більшість суспільного загалу не може порушити ці права, виступаючи проти меншості, ізолюючи її, пригноблюючи чи прагнучи знищити⁹⁰.

45. Культура і практика тоталітаризму передбачають усунення Церкви. Держава чи партія, які претендують на здатність скерувати історію до абсо-

⁸⁸ Див.: Енцикліка *Rerum novarum*, пп. 27, 32.

⁸⁹ Див. там само, п. 26.

⁹⁰ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Libertas praestantissimum*.

лютного блага і які вважають себе найвищою цінністю, не допустять, щоб хтось утверджував *об'єктивні критерії добра і зла*, незалежні від волі правителів, адже за певних обставин ці самі критерії можна використати для оцінки їхньої діяльності. Це пояснює, чому тоталітаризм намагається знищити Церкву або принаймні підпорядкувати її й використати як знаряддя свого ідеологічного апарату⁹¹.

Тоталітарній державі притаманна також тенденція до поглинення націй, суспільства, родини, релігійних об'єднань і окремих осіб. Церква, захищаючи власну свободу, захищає тим самим і людину, яка має коритися Богові, а не людям (пор. Ді. 5:29), захищає родину й різноманітні соціальні організації, а також народи, тобто всіх, хто має право на автономне існування та незалежність.

46. Церква цінує демократичний устрій настільки, наскільки він забезпечує громадянам право політичного вибору, гарантує можливість контролю за правителями і в разі потреби право усувати їх мирним шляхом⁹². Тому Церква несхвально ставиться до створення замкнених невеликих правлячих груп, що узурпують державну владу у приватних інтересах чи з ідеологічною метою.

Справжня демократія можлива лише у правовій державі і на основі правильного розуміння сутності особи. Для цього необхідні умови, за яких індивідуум міг би розвиватися, здобуваючи освіту і виховання на основі справжніх ідеалів, а суспільство ставало б більш «суб'єктивним» завдяки створенню структур, у рамках яких люди можуть співпрацювати і нести свою міру відповідальності. Нині нерідко можна почути, що політичним формам демократії відповідають філософія і практика агностицизму та скептичного релятивізму. Тих, які переконані, що знають істину й рішуче тримаються її, вважають ненадійними з демократичної точки зору, оскільки вони відмовляються визнавати, що істину визначає більшість або що істину можна міняти на догоду політичним віянням. У цьому разі слід сказати, що коли немає остаточної істини, яка задає скерування політичній діяльності, то влада у власних цілях може легко маніпулювати ідеями й переконаннями. Історія свідчить, що демократія без цінностей дуже легко перетворюється на явний або ледь прихований тоталітаризм.

Церква не заплющує очі на небезпеку фанатизму та фундаменталізму з боку тих сил, які заради ідеології, що претендує на науковість або релігійну цінність,

⁹¹ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 76.

⁹² Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 29; Пій XII. Різдвяне радіозвернення 24 грудня 1944 року // AAS 37 (1944) 10–20.

прагнуть накинути іншим власне розуміння істини і блага. Однак *християнська істина* – не така. Оскільки вона не є ідеологією, то й не намагається підігнати під жорстку схему соціально-політичну дійсність, а визнає, що людське життя триває в історії за різноманітних обставин, до того ж недосконалих. Навіть більше, незмінно наполягаючи на богоданній гідності людини, Церква методологічно завжди виходить з поваги до свободи⁹³.

Але свобода може розвинути у всій своїй повноті лише з прийняттям істини. Словом, без істини свобода не має підґрунтя, і людина стає беззахисною перед жорстокістю пристрастей та маніпулюванням – як прямим, так і прихованим. Християнин живе свободою і служить їй, силою свого місіонерського покликання незмінно пропонуючи іншим істину, яку сам спізнав (пор. Йо. 8:31–32). Він чутливий до найменшої крихти істини, яку тільки побачить у житті й культурі окремих осіб і цілих народів; у бесідах з іншими він завжди стверджує те, що пізнав через віру і здоровий розум⁹⁴.

47. Після краху комуністичного тоталітаризму та багатьох інших тоталітарних режимів і режимів «національної безпеки» ми сьогодні є свідками домінування, не без певного спротиву, демократичних ідеалів, більшої занепокоєності й уваги щодо прав людини. Саме тому необхідно, щоб народи, які ступили на шлях реформування своїх систем, прямо визнавши ці права, могли сперти демократичні перетворення на істинний і міцний фундамент⁹⁵. Серед найважливіших прав треба назвати право на життя, складниками якого є право дитини на розвиток у лоні матері від хвилини зачаття; право жити у повній родині та в сприятливій для вдосконалення дитячої особистості моральній атмосфері; право розвивати свій інтелект і свободу, шукаючи й пізнаючи істину; право брати участь у розумному користуванні природними ресурсами і працею заробляти на себе й на свою родину; право вільно створювати сім'ю, мати й виховувати дітей, ставлячись відповідально до статевих відносин. У певному сенсі релігійна свобода, як право жити відповідно до правд віри і богоданної гідності особи, є джерелом та синтезом цих прав⁹⁶.

Навіть у демократичних країнах ці права не завжди належною мірою пошановані. Йдеться не тільки про скандальну практику абортів, а й про різно-

⁹³ Див.: Другий Ватиканський Собор. Декларація про релігійну свободу *Dignitatis humanae*.

⁹⁴ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptoris missio*, п. 11 // *L'Osservatore Romano*, 23 січня 1991.

⁹⁵ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptor hominis*, п. 17.

⁹⁶ Див.: Послання 1988 року на Всесвітній день миру; Послання 1991 року на Всесвітній день миру // *L'Osservatore Romano*, 19 грудня 1990; Другий Ватиканський Собор. Декларація про релігійну свободу *Dignitatis humanae*, пп. 1–2.

манітні кризові явища всередині демократій, які подеколи справляють враження нездатності вирішувати питання на користь спільного блага. Певні вимоги, що визрівають у суспільстві, подеколи оцінюють, виходячи не з норм справедливості й моралі, а з виборчого потенціалу і фінансової потужності сил, що за ними стоять. Із часом збочення у політичному керівництві породжують апатію і недовіру, а відтак – скорочення участі в політичному житті й занепад громадянської свідомості обуреного та розчарованого населення. Через це дедалі важче стає узгоджувати приватні інтереси зі спільним благом. Останнє не є простою сукупністю окремих інтересів, а радше оцінкою та інтегруванням цих інтересів на основі зваженої системи цінностей; нарешті, воно вимагає правильного розуміння гідності і прав людини⁹⁷.

Церква з повагою ставиться до *правомірної автономії демократичного устрою* і не надає переваги тим чи іншим інституційним чи конституційним рішенням. До політичної сфери вона вносить одне – розуміння людської гідності, що явлена в усій її повноті у таїні Воплоченого Слова⁹⁸.

48. Ці загальні міркування стосуються і *ролі держави у сфері економіки*. Економічна діяльність, особливо за умов ринкової економіки, не може відбуватися в інституційному, правовому та політичному вакуумі. Навпаки, вона потребує надійних гарантій особистої свободи і приватної власності, а також стабільної фінансової системи й ефективних суспільних механізмів. Отже, найважливішим завданням держави є забезпечення саме цих умов, аби працівники та виробники могли користуватися плодами своєї праці й тим самим мати стимул працювати добре і чесно. Відсутність стабільності разом із корумпованістю урядовців, поширенням негідних способів збагачення, легкістю отримання прибутків від протизаконної або суто спекулятивної діяльності є найсерйознішими перешкодами на шляху розвитку й нормального функціонування економіки.

Іншим обов'язком держави є дотримання і захист прав людини в економічній сфері. Однак у цій ділянці першочергова відповідальність лежить не на державі, а на окремих особах і різних угрупованнях та об'єднаннях, що складають суспільство. Держава не може безпосередньо забезпечити усім громадянам реалізацію права на працю інакше, ніж установивши контроль над усією економікою й обмеживши свободу їхньої ж ініціативи. Це не означає, що держава взагалі не повинна втручатися до цієї сфери, як би того хотілося тим, що виступають проти регулювання економіки. Держава зобов'язана сприяти

⁹⁷ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 26.

⁹⁸ Див. там само, п. 22.

діловій активності, створюючи для цього належні умови, стимулюючи її в разі падіння або надаючи підтримку в моменти кризи.

Державне втручання необхідне й тоді, коли ті чи інші монополісти гальмують розвиток економіки або перешкоджають йому. Держава мусить не тільки гармонізувати і скерувати розвиток, а й виконувати *функцію замітника* за надзвичайних обставин, коли певні суспільні сектори або виробництва є слабкими або ще тільки спинаються на ноги і не справляються зі своїми завданнями. Таке допоміжне втручання виправдане, коли треба негайно діяти заради спільного блага, але воно має бути якомога коротшим, щоб не позбавляти суспільство і діловий сектор на довший час властивих їм функцій, а також щоб не допустити надмірного розширення сфери державного втручання за рахунок як економічної, так і громадянської свободи.

Останніми роками сфера державного втручання розширилась настільки, що постав новий тип держави – «держави загального добробуту». Так сталося в окремих країнах через необхідність кращого задоволення безлічі потреб та усунення негідних людини злиднів і поневірянь. Однак усілякі надужиття і зловживання, особливо останніми роками, спричинилися до гострої критики «держави загального добробуту», яку стали називати «державою соціальної допомоги». Її хиби полягають у неправильному розумінні завдань, що їх має вирішувати держава. Тут знову приходить на допомогу *принцип субсидіарності*: спільнота вищого порядку не повинна втручатися до внутрішнього життя спільноти нижчого порядку, перебираючи на себе належні тій функції; але заради спільного блага вона надає їй у разі потреби підтримку й допомагає узгоджувати її діяльність з іншими структурами суспільства⁹⁹.

Своїм безпосереднім втручанням та зніманням із суспільства відповідальності держава соціальної допомоги веде до втрати людської енергії й надмірного зростання числа державних установ, де панує бюрократична логіка замість турботи про потребуєчючих і страшенно зростають витрати. Насправді ж потребуєчючого краще зрозуміє й підтримає той, хто перебуває поруч із ним і як ближній приходить на допомогу. Треба пам'ятати про біженців, іммігрантів, людей похилого віку, хворих і всіх тих, що потребуєчють допомоги (скажімо, наркоманів); цим людям можна діяльно допомогти лише тоді, коли необхідна поміч поєднуватиметься зі справді братньою підтримкою.

49. Непорушно віддана заповіданій їй Христом-Засновником місії, Церква завжди перебуває поруч із нужденними; вона допомагає їм матеріально таким чином, щоб не принизити їх допомогою: не звести до простого об'єкта допомоги, а вивести їх зі скрутного становища шляхом утвердження їхньої

⁹⁹ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno*, п. 81.

особистої гідності. З глибокою вдячністю до Бога маємо сказати, що в Церкві ніколи не припинялася активна добродійна діяльність, яка сьогодні є дуже різноманітною й обнадійливою. Тут треба окремо відзначити *добровільну працю*, що її Церква усіяко заохочує і розвиває, вимагаючи від кожного підтримувати її й допомагати, брати в ній участь. Щоб подолати поширені сьогодні індивідуалістичні настрої, потрібна *конкретна солідарність і конкретне милосердя*, починаючи від родини з її взаємопідтримкою між чоловіком та дружиною і взаємною турботою між різними поколіннями. Під цим оглядом сім'я також можна назвати спільнотою солідарності і праці. Однак буває, що сім'я, яка вирішила цілковито віддатися своєму покликанню, може опинитися без належної допомоги з боку держави й без достатніх засобів. Тому необхідно сприяти не лише політиці підтримки сімей, а й тим напрямам соціальної політики, у центрі яких сім'я, коли йдеться про забезпечення сім'ї відповідними ресурсами і дійовою допомогою у вихованні дітей та в догляді за літніми членами сім'ї, щоб не рвати сімейних уз і зміцнювати зв'язок поколінь¹⁰⁰.

Окрім сім'ї надзвичайно важливу роль виконують інші проміжні спільноти, покликаючи до життя специфічну мережу солідарності. Вони розвиваються як справжні об'єднання особистостей, зміцнюють соціальне тло і не дозволяють суспільству перетворитися на анонімну безособову масу, що, на жаль, нерідко трапляється сьогодні. Людина як особа існує у взаємозв'язках з багатьма іншими людьми, тому суспільство стає дедалі більш «особистісним». Нині людина нерідко опиняється у лещатах між державою та ринком. Інколи здається, що вона існує лише як виробник і споживач чи об'єкт державного управління. Люди забувають, що кінцевою метою суспільного життя є не ринок і не держава, а їхнє власне життя, наділене унікальною цінністю; саме йому мають служити і держава, і ринок. Передусім людина залишається творінням, яке шукає істину і прагне жити відповідно до істини, поглиблюючи знання у діалозі з минулими та прийдешніми поколіннями¹⁰¹.

50. Саме з такого вільного пошуку істини, відтворюваного в кожному наступному поколінні, виростає *культура народу*. Зрозуміло, що молодь завжди оскаржуватиме отримані й передані у спадок цінності. Однак оскаржити – це не обов'язково означає знищити їх або *a priori* відкинути; передусім це означає: випробувати ті цінності у власному житті й через перевірку життям надати їм більшої реальності й відповідності, зробити більш особистими, відібрати

¹⁰⁰ Див.: Іван-Павло II. Апостольське повчання *Familiaris consortio* (22 листопада 1981), п. 45 // AAS 74 (1982) 136 і далі.

¹⁰¹ Див. його ж. Виступ у ЮНЕСКО (2 червня 1980) // AAS 72 (1980) 735–752.

з традиції все цінне, відмовившись від хибного, помилкового, застарілого, яке варто оновити.

У зв'язку з цим нагадаємо, що *проповідь Євангелія також відіграє свою роль у культурі народів*, допомагаючи останній прямувати до істини, позбуватися зайвого та збагачуватися¹⁰². Проте коли культура замикається сама в собі й намагається будь-що зберегти старі форми життя, відкидаючи можливість збагатитися від інших або від дискусії, в якій шукають істину про людину, тоді вона стає безплідною і занепадає.

51. Вся людська діяльність відбувається в рамках культури і взаємодіє з нею. Щоб культура могла сформуватися належним чином, вона потребує якомога повнішої самовіддачі людини – усієї її творчої енергії, інтелекту, знання світу й людей. Окрім того, людина має контролювати себе, бути готовою до самопожертви, солідарності і праці заради блага всіх. Тож найголовніше здійснюється в її серці. Характер творення людиною майбутнього залежить від її розуміння самої себе і свого призначення. Саме на цьому рівні *Церква робить свій особливий і вирішальний внесок до істинної культури*. Церква плакає такі риси в поведінці людини, які сприяють становленню справжньої культури миру, а не такі, що розчиняють людину в натовпі, нехтуючи її ініціативу та свободу, або підштовхують до думки, що велич людини полягає в її вмінні воювати і сваритися. Служіння Церкви суспільству здійснюється внаслідок *проповідання істини про створення світу*, що його дав людям Бог, щоб вони своєю працею робили його кращим і кориснішим; *проповідання істини про відкуплення і спасіння* Сином Божим усіх людей та про єдність роду людського. Церква покладає на людей відповідальність одне за одного. Святе Письмо постійно стверджує про необхідність допомагати ближньому і вимагає від кожного брати на себе належну відповідальність за все людство.

Цей обов'язок не обмежується сім'єю, народом чи державою, а охоплює все людство таким чином, що жоден уже не може вважати, що його не обходить доля іншого члена людської родини. Ніхто не може сказати, що не несе відповідальності за долю свого брата чи сестри (пор. Бут. 4:9; Лк. 10:29–37; Мт. 25:31–46). Дбайлива і дійова турбота про ближнього у скрутний час, яка сьогодні полегшується завдяки новим засобам зв'язку, що роблять відстані між людьми ближчими, набуває особливої ваги, коли йдеться про мирне розв'язання міжнародних конфліктів. Засоби масового знищення, до яких мають доступ навіть невеликі країни, є надзвичайно потужними, а народи землі – міцно між собою пов'язаними; тому не важко зрозуміти, що наслідки конфлікту майже або й зовсім неможливо зменшити.

¹⁰² Див. його ж. Енцикліка *Redemptoris missio*, пп. 39, 52 // *L'Osservatore Romano*, 23 січня 1991.

52. Папа Бенедикт XV і його наступники ясно усвідомлювали цю загрозу¹⁰³. Я особисто у зв'язку з трагічною війною у Перській затоці повторив заклик: «Хай ніколи більше не буде війни!». Так, хай ніколи більше не буде війни, яка знищує життя невинних людей, яка вчить убивати, нівечить життя тих, що чинять убивства, яка тягне за собою ненависть і злобу, ускладнюючи тим самим пошук справедливого розв'язання проблем, що спричинили війну. Нарешті настав час, коли всередині держав особиста відплата і переслідування поступилися місцем силі закону; так має бути і в міжнародному співтоваристві. Однак не слід забувати, що в основі війни лежать нерідко серйозні реальні біди: когось скривдили, комусь відмовили в задоволенні справедливих вимог, хтось ледь животіє; або ж величезну кількість зневірених людей експлуатують, і вони не бачать мирних шляхів поліпшення власної долі.

Саме тому мир інакше можна назвати *розвитком*¹⁰⁴. Як існує колективна відповідальність за недопущення війни, так само існує й колективна відповідальність за сприяння розвитку. Якщо на рівні окремої країни можна і треба створити міцну економіку, здатну змусити ринок працювати задля блага всіх, то це саме можна і треба зробити на міжнародному рівні. Щоб так сталося, необхідно докласти величезних зусиль задля порозуміння і взаємопізнання, щоб совість стала чутливішою. Ми покладаємо надії на таку культуру, яка вірить у людський потенціал бідних і в їхню спроможність власною працею поліпшити своє життя чи зробити внесок у зростання загального добробуту. Однак, щоб бідні змогли цього досягти – чи то окремі особи, чи то цілі народи, – їм треба створити відповідні умови. А це можна зробити лише завдяки цілеспрямованому об'єднанню зусиль у світовому масштабі заради їхнього розвитку¹⁰⁵.

Можливо, при цьому доведеться піти на серйозні зміни в усталеному способі життя й обмежити бездумне використання природних та людських ресурсів, що відкриє необхідний доступ до них усім народам і кожному зокрема. Не обійдеться й без залучення нових матеріальних та духовних ресурсів, створених працею й культурами народів, які сьогодні витіснені на узбіччя міжнародного співтовариства, – щоб усе людство разом збагачувало сім'ю народів.

¹⁰³ Див.: Бенедикт XV. Апостольське повчання *Ubi primum* (8 вересня 1914) // AAS 6 (1914) 501 і далі; Пій XI. Радіозвернення до віруючих католиків і до всього світу (29 вересня 1938) // AAS 30 (1938) 309 і далі; Пій XII. Радіозвернення до світу (24 серпня 1939) // AAS 31 (1939) 333–335; Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris*, ч. III; Павло VI. Виступ в Організації Об'єднаних Націй (4 жовтня 1965) // AAS 57 (1965) 877–885.

¹⁰⁴ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 76–77.

¹⁰⁵ Див.: *Familiaris consortio*, п. 48.

Розділ VI Людина – шлях Церкви

53. Про злиденність робітничого класу Папа Лев XIII писав: «До цього питання ми беремося впевнено і повноправно... змовчати означало б знехтувати свій обов'язок»¹⁰⁶. За останні сто років Церква не раз висловлювала свою позицію, уважно спостерігаючи за соціальним розвитком. Звісно, чинила вона так не для того, щоб повернути собі колишні привілеї чи накинути власне бачення. У неї була одна мета – *турбота і відповідальність* за людину, довірену їй опіці самим Христом; за *ту людину*, яка є єдиним на землі створінням, що її Бог створив заради неї самої і щодо якої Він має свій задум, тобто частку у вічному спасінні, як про це нагадує Другий Ватиканський Собор. Ідеться тут не про «абстрактну людину», а про цілком реальну, «конкретну», «історичну» людину – про *кожного зокрема*, оскільки кожен задіяний у таїні відкуплення, через яку Христос навіки поєднався з кожним¹⁰⁷. З цього випливає, що Церква не може полишити людину напризволяще і що «людина ця – перший шлях, яким має простувати Церква у здійсненні своєї місії... шлях, вказаний самим Христом; шлях, який обов'язково пролягає через таїну воплощення та відкуплення»¹⁰⁸.

Саме це і тільки це надихає соціальне вчення Церкви. Церква значно розвинула його з того часу, що минув від дати, яку ми нині вшановуємо, і надала йому систематичного характеру; це стало можливим тому, що в центрі її соціального вчення – реальна людина, грішна і праведна.

54. У наші дні в соціальному вченні Церкви особлива увага приділяється *людині* з її включеністю у складну мережу властивих сучасним суспільствам відносин. Гуманітарні дисципліни і філософія дають можливість показати *центральне місце людини в суспільстві*, допомагають людині усвідомити себе як «істоту суспільну». Однак справжню свою сутність в усій її повноті людина може осягнути тільки через віру, і саме з віри бере свій початок соціальна наука Церкви; черпаючи з науки та філософії, вона допомагає людині прямувати дорогою спасіння.

Енцикліку *Rerum novarum* можна розглядати як цінний документ для соціально-економічного аналізу суспільства наприкінці XIX століття; однак її особливе значення полягає в тому, що вона є документом церковного вчення – Магістеріуму, тому разом з іншими подібними документами входить

¹⁰⁶ Енцикліка *Rerum novarum*, п. 13.

¹⁰⁷ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptor hominis*, п. 13.

¹⁰⁸ Там само, п. 14.

до евангелізаційної місії Церкви. Отже, *соціальне вчення* Церкви саме по собі є *знаряддям евангелізації* і як таке сповіщає Бога й таїну спасіння у Христі кожному людському створінню; саме для цього воно розкриває перед людиною її саму. У цьому і тільки в цьому світлі розглядає Церква все інше: права кожної особи, передусім «пролетарів», сім'ю та освіту, обов'язки держави, устрій національних і міжнародних співтовариств, економіку, культуру, війну і мир, повагу до життя від зачаття до смерти.

55. Церква отримує «знання про людину» з божественного Об'явлення. «Щоб пізнати людину, справжню людину в усій її цілісності, необхідно пізнати Бога», – сказав Папа Павло VI, повторюючи слова молитви св. Катерини Сієнської, яка говорила те саме: «Через Твою природу, Предвічний Боже, я пізнаю і мою природу»¹⁰⁹.

Саме тому християнська антропологія становить, по суті, частину богослов'я, а соціальне вчення Церкви, піклуючись про людину, цікавлячись нею та її буттям у світі, «належить до ділянки... богослов'я, зокрема морального богослов'я»¹¹⁰. Богословський підхід необхідний як для розуміння, так і для розв'язання сучасних проблем людського співтовариства. Зазначимо, що це справедливо також щодо «атеїстичного» підходу, що позбавляє людину одного із засадничих її вимірів – духовного, а також до підходів, зорієнтованих на вседозволеність і споживання, коли під різними приводами намагаються довести людині її непідлеглість законам і навіть Богові; відтак людина стає заручником егоїзму, що шкодить їй самій та іншим.

Сповіщаючи людині спасіння у Бозі, подаючи й передаючи їй у Таїнствах життя Боже, сповідуючи любов до Бога та ближнього і вказуючи людині напрям життя, Церква тим самим сприяє збагаченню її гідності. У жодному разі вона не може відмовитись від своєї релігійної та трансцендентної місії піклування про людину, однак вона ясно бачить, що сьогодні її діяльність наштовхується на особливі труднощі й перепони. Ось чому Церква віддає всі свої сили і знаходить нові шляхи евангелізації, спрямованої на цілісний розвиток людини. На порозі третього тисячоліття Церква залишається «знаком і захистом трансцендентності людської особи»¹¹¹, як вона це робила від самих своїх початків, прямує поруч із людиною упродовж історії. Енцикліка *Rerum novarum* – виразне тому свідчення.

¹⁰⁹ Павло VI. Проповідь на заключній публічній сесії Другого Ватиканського Вселенського Собору (7 грудня 1965) // AAS 58 (1966) 58.

¹¹⁰ Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 41.

¹¹¹ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 76; пор.: Іван-Павло II. Енцикліка *Redemptor hominis*, п. 13.

56. З нагоди столітнього ювілею цієї енцикліки я хотів би скласти подяку всім, хто віддав себе вивченню, поглибленню й поширенню християнського соціального вчення. Тут необхідною є співпраця окремих помісних Церков, і я хочу сподіватися, що ця дата надихне їх до вивчення, поширення й застосування цього вчення у найрізноманітніших сферах життя.

Особливо я хотів би, щоб це вчення пізнали і скористалися ним у тих країнах, де після краху «реального соціалізму» бракує орієнтирів у відбудовчій праці. З іншого боку, західні країни можуть однобічно побачити у цьому колапсі перемогу власного економічного ладу й перестати дбати про внесення необхідних змін до нього. Країни ж Третього світу, як ніколи раніше, потерпають від трагічної економічної відсталості, і їхнє становище день у день погіршується.

Папа Лев XIII, окресливши принципи і шляхи розв'язання робітничого питання, сказав знаменні слова: «Кожен має братися до своєї частки праці, і то не гаючись, щоб це накопичення негараздів не стало невиліковним через зволікання з ліками». Він також додав: «Що ж до Церкви, то вона ніколи й жодним чином не дозволить, щоб забракло її діяння; і що більше їй буде надано свободи дій, то більше вона зможе допомогти»¹¹².

57. Соціальне послання Євангелія має бути для Церкви не теорією, а насамперед основою і спонукою до дій. Натхненні цією благовістю, деякі з перших християн роздавали своє майно бідним, даючи свідчення на користь того, що, попри відмінності у соціальному походженні, люди можуть жити разом у мирі та гармонії. Силою Євангелія ченці століттями обробляли землю, засновували лікарні та притулки для бідних, а братства й окремі особи, незалежно від статі і стану, віддавали себе служінню нужденним та відкинутим суспільством, бо були переконані, що слова Христа: «Усе, що ви зробили одному з моїх братів найменших, – ви мені зробили» (Мт. 25:40) – мають бути не просто побажанням, а конкретною справою життя.

Сьогодні більш ніж будь-коли Церква розуміє, що її соціальне вчення може швидко здобути довіру не своєю внутрішньою логічністю й послідовністю, а радше *свідченням конкретних справ*. Із цього випливає, що Церква завжди робитиме вибір на користь бідних, у жодному разі не виключаючи і не дискримінуючи інші соціальні групи. Однак цей вибір не обмежується матеріальними нестатками, оскільки відомо, що існує чимало інших виявів бідності в сучасному суспільстві – бідності не лише економічної, а й культурної та духовної. Любов до бідних має для Церкви виняткове значення і належить до її традиції; це спонукає Церкву приділяти увагу світові, де, попри технологічний

¹¹² *Rerum novarum*, п. 45.

та економічний прогрес, бідність катастрофічно зростає. У країнах Заходу різноманітні вияви бідності бачимо серед соціальних верств, витіснених на узбіччя суспільства, серед хворих і людей похилого віку, серед жертв споживацького ставлення до життя і, можливо якнайгостріше, серед великої кількості іммігрантів та біженців. Країнам, що розвиваються, реально загрожують кризові потрясіння, якщо міжнародне співтовариство вчасно не вдасться до запобіжних заходів.

58. Любов до ближнього і насамперед любов до бідних, у яких Церква бачить Христа, конкретно виявляється в *обстоюванні нею справедливості*. Неможливо досягти справедливості, якщо у бідних вбачатимуть лише жебраків, які просять допомоги їм вижити, лише щось докучливе й обтяжливе, а не нагоду явити милосердя і самому духовно збагатитися. Але тільки це надає необхідної мужності ризикувати і бути готовим до змін, яких не уникнути при спробах справді прийти на допомогу іншому. Ідеться не про «віддання надлишку», а про допомогу цілим народам, виключеним з розвитку або викиненим за борт, розпочати економічний і культурний поступ. Цьому можна зарадити не лише надлишком матеріальних благ, яких у сучасному світі виробляється цілком досить, а й передусім зміною способу життя, характеру виробництва та споживання, владних структур, що керують нині суспільствами. Ідеться також не про усунення тих інструментів соціальної організації, які виправдали себе, а про переорієнтацію їх на спільне благо всієї людської родини. Нині ми опинилися віч-на-віч із проблемою «глобалізації» економіки; цього явища не слід ігнорувати, бо за ним можуть стояти виняткові перспективи зростання добробуту. Однак за умов інтернаціоналізації економіки дедалі більше відчувається необхідність створення дійових міжнародних органів, щоб контролювати економічні процеси й керувати ними, щоб спрямувати їх до спільного блага; а це не під силу зробити окремій державі, навіть наймогутнішій на землі. Отож необхідно посилити координацію зусиль найпотужніших країн, щоб у міжнародних структурах рівною мірою були представлені інтереси всіх членів людської сім'ї. Необхідно також, щоб, оцінюючи можливі наслідки своїх рішень, міжнародні організації приділяли належну увагу народам та країнам, які не мають ваги на світовому ринкові й відчайдушно потерпають від браку найнеобхіднішого, а тому неспроможні до розвитку без зовнішньої підтримки. У цій сфері належить іще багато зробити.

59. Отже, щоб перемогла справедливість і завершилися успіхом старання втілити її в життя, потрібен *дар благодати*, що сходить від Бога. Благодать у співдії з людською відповідальною свободою творить таїнственну присутність Бога в історії, яким є Провидіння.

Оновлення, що його ми переживаємо, ідучи за Христом, вимагає ділитися ним з іншими людьми у контексті їхніх труднощів, боротьби, проблем та викликів, щоб пролити на них світло і у світлі віри зробити їх людянішими. Віра не тільки допомагає людям знаходити розв'язання проблем; з нею по-людськи легше терпіти страждання та у скрутні не загубити свою гідність і покликання, не забути про них.

Соціальне вчення Церкви має також важливе міждисциплінарне значення. Щоб краще втілити одну-єдину істину про людину в мінливих соціальних, економічних та політичних умовах, воно вступає у діалог з різними дисциплінами, які досліджують людину, і засвоює все, що в них є цінного, зі свого боку допомагаючи їм розширити кругозір, щоб краще служити кожній окремій людині, пізнаючи її й люблячи в усій повноті її покликання.

Поруч із міждисциплінарним аспектом слід сказати про практичний і певною мірою експериментальний характер соціального вчення Церкви, що його ми спостерігаємо там, де християнське життя і свідомість перетинаються з реальним світом. Це вчення твориться зусиллями осіб, сімей, а також тих, що працюють у культурі й соціальній сфері, в політиці та державному апараті, – всіх, що прагнуть застосовувати його на практиці, привнести в історію.

60. Звертаючись до засад розв'язання робітничого питання, Папа Лев XIII писав, що «таке важливе питання потребує уваги і старань багатьох інших людей»¹¹³. Він був переконаний, що серйозні проблеми індустріального суспільства можна подолати лише спільними зусиллями усіх сторін. Це твердження стало невід'ємним складником соціального вчення Церкви, саме тому Папа Іван XXIII звернувся своєю енциклікою про мир до «всіх людей доброї волі».

Однак Папа Лев із жалем визнавав, що тогочасні ідеології, особливо лібералізм і марксизм, заперечують таку співпрацю. Відтоді багато що змінилося, особливо останніми роками. Сучасний світ дедалі глибше усвідомлює, що вирішення серйозних національних та міжнародних проблем полягає не в самій лише царині економічного виробництва чи соціально-політичного устрою; воно так само потребує окремої системи моральних і релігійних цінностей, зміни способу думання, поведінки й усталених структур. Церква відчуває особливу відповідальність за те, щоб зробити цей свій внесок і, як я писав у енцикліці *Sollicitudo rei socialis*, є досить підстав сподіватися, що чимало людей, які не сповідують жодної релігії, також допоможуть підвести під соціальне питання етичну основу¹¹⁴.

¹¹³ *Rerum novarum*, п. 13.

¹¹⁴ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 38.

У тій самій енцикліці я звернувся із закликом до християнських Церков та світових релігій дати одностайне свідчення нашої глибокої поваги до створеної Богом гідності людини¹¹⁵. Я справді переконаний, що різні релігії нині та в майбутньому відіграватимуть провідну роль у збереженні миру й побудові гідного людини суспільства.

Так, до діалогу та співпраці мають бути відкриті всі люди доброї волі, особливо ті особи і групи, на яких покладено відповідальність у політичній, економічній, соціальній сферах як на національному, так і на міжнародному рівнях.

61. Коли індустріальне суспільство ще тільки зароджувалося, «ярмо, не набагато легше від рабства» спонукало мого попередника виступити *на захист людини*. Протягом останніх ста років Церква залишалася вірною цьому обов'язку. У бурхливий час класових битв після Першої світової війни вона боронила людину від експлуатації й тиранії тоталітарних систем. Після Другої світової війни центральне місце в її посланнях із соціальних питань посіло питання гідності особи, коли Церква наполегливо твердила, що матеріальні блага належать усім, що в суспільному житті не повинно бути місця гнобленню, натомість має панувати дух співпраці та солідарності. Церква незмінно наголошувала, що особи і суспільство потребують не тільки благ матеріальних, а й так само цінностей духовних та релігійних. Мало того, усвідомлюючи, що дуже багато людей у світі з країн, що розвиваються, не мають добробуту західних суспільств, а живуть у такій бідності, яка все ще залишається «ярмом, не набагато легшим від рабства», – Церква відчувала і відчуває свою відповідальність за те, щоб прямо й відверто засуджувати цю дійсність, знаючи, що далеко не всі поставляться до цього прихильно.

Через сто років після оприлюднення *Rerum novarum* Церква все ще стоїть перед лицем «нових речей» і нових викликів. Отож столітній ювілей має зміцнити відданість цій справі усіх людей доброї волі, а особливо вірних.

62. Нинішня енцикліка, звернувши увагу на минуле, спрямована передусім у майбутнє. Подібно до *Rerum novarum* вона з'явилася напередодні нового століття і має на меті з Божою поміччю підготувати його прихід.

У всі часи справжня і споконвічна «новизна речей» походить від всемогутності Бога, який сказав: «От нове творю все» (Од. 21:5). Ці слова мають відношення до кінця історії, коли Христос «передасть царство Богові й Отцеві... щоб Бог був усім в усьому» (1 Кор. 15:24, 28). Християнин добре знає, що нове, на яке всі ми очікуємо в усій його повноті разом із Другим пришествям Господа,

¹¹⁵ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 47.

присутнє у світі від його створення, а особливим чином відтоді, як Бог втілювався в Ісусі Христі, і з Ним та через Нього постало «нове створіння» (2 Кор. 5:17; Гал. 6:15).

На завершення цієї енцикліки я ще раз складаю подяку Господові-Вседержителю, який обдарував свою Церкву світлом і укріпив, щоб вона супроводила людство в земній мандрівці до його призначення у вічності. І в третьому тисячолітті Церква зберігатиме вірність тому, щоб людський шлях залишався і її, Церкви, власним шляхом, бо відає, що простує не одна, а разом з Христом, своїм Господом. Це Христос зробив своїм людський шлях, це Він провадить людину, навіть коли та про це й не здогадується.

Пресвята Діва Марія, Мати Відкупителя, завжди була поруч із Христом у його мандрівці до людей і з людьми; іде вона й поруч із Церквою у її паломництві віри. Хай на шляху людства до третього тисячоліття буде з нами її материнське заступництво у дусі вірності Господові нашому Ісусові Христу, який «учора й сьогодні – той самий навіки» (Євр. 13:8), в ім'я якого я уділяю усім вам благословення.

Дано в Римі у соборі св. Петра дня 1 травня, у день пам'яті св. Йосифа-Трудівника, року тисяча дев'ятсот дев'яносто першого, тринадцятого – мого понтифікату.

Іван-Павло II, Папа

(Переклала з англійської мови Наталія Кочан)

Caritas in veritate

(«Любов у правді»)

Енцикліка Святішого Отця Бенедикта XVI
про цілісний людський розвиток у любові та правді
(2009 р.)

*До єпископів, пресвітерів і дияконів, до осіб посвячених,
до мирян і всіх людей доброї волі*

Вступ

1. Любов у правді, яку Ісус Христос засвідчив своїм земним життям, а особливо своєю смертю й воскресінням, є основною рушійною силою справжнього розвитку кожної людини і всього людства. Милосердна любов – «caritas» – це надзвичайна сила, що спонукає людей мужньо й самовіддано долучатись до справи миру і справедливості. Це сила, яка має свої початки у Богові – одвічній Любові та абсолютній Правді. Кожен знаходить своє благо, приймаючи задум, який Бог має щодо нього, щоб повною мірою його здійснити; бо в тому Божому задумі знаходить свою правду, а приймаючи її, стає вільним (пор. Йо. 8:22). Тому захищення правди, пропонування її з покорою й переконаністю, а також свідчення про неї в житті є необхідними і незамінними формами любови. Бо вона «не тішиться, коли хтось чинить кривду, втішається правдою» (1 Кор. 13:6). Всі люди зазнають внутрішнього імпульсу справжньої любови: любов і правда ніколи їх не залишають цілковито, оскільки вони є покликанням, вписаним Богом у серце й розум кожної людини. Ісус Христос очищає і звільнює пошук любови та правди від наших людських обмежень, відкриває перед нами у всій повноті почин любови і план справжнього життя, що його підготував нам Бог. У Христі любов у правді стає Обличчям його Особи, а для нас – покликанням полюбити наших братів у правді його плану. Він-бо сам є Правдою (пор. Йо. 14:6).

2. Милосердна любов [caritas] є основою соціального вчення Церкви. Кожна відповідальність і кожне зобов'язання, сформульовані цією наукою, виво-

дяться з любови, яка, згідно зі вченням Ісуса, становить синтез усього Закону (пор. Мт. 22:36–40). Вона становить справжню суть особистих стосунків з Богом і ближнім, є основою відносин не тільки на мікрорівні – дружніх, сімейних, малої групи, а й на макрорівні – суспільних, економічних та політичних. Для Церкви, сформованої Євангелієм, любов є всім, оскільки, як навчає св. Йоан (пор. 1 Йо. 4:8, 16) і як я нагадав у своїй першій енцикліці *Deus caritas est* («Бог є любов»), усе походить із Божої любови, все сформовано нею і до неї спрямовано. Любов є найбільшим даром, що його Бог передав людям, є його обіцянкою і нашою надією.

Я усвідомлюю, що існують помилкові дороги і що любов, як то бувало й буває, втрачає свій сенс, а також що з цим поєднані ризик неправильного розуміння любови, вилучення з неї етичного змісту чи принаймні труднощі з її недооцінюванням. У суспільних, юридичних, культурних, політичних та економічних сферах, тобто в контекстах, більш піддатливих на цю небезпеку, її легко ігнорують як малозначущу для тлумачення моральної відповідальності і для скерування до цього. Звідси випливає потреба поєднати любов із правдою не тільки в напрямі, вказаному св. Павлом, – «*veritas in caritate*» (Еф. 4:15)*, а й у зворотному та доповнювальному напрямі: «*caritas in veritate*». Правду треба шукати, знаходити й висловлювати в ікономії** любови, але насамперед любов треба розуміти, цінувати й нею жити у світлі правди. Таким чином ми не тільки служитимемо любові, освітленій правдою, а й додамо правді вірогідність, показуючи її силу свідчити й переконувати у конкретному громадському житті. Це не є малозначущим сьогодні, коли в суспільному та культурному контекстах релятивізують правду, часто взагалі не звертають на неї увагу і не бажають визнати її існування.

3. Завдяки цьому тісному зв'язкові з правдою, любов можна визнати автентичним вираженням людськості і таким елементом людських стосунків, який має фундаментальне значення, у тому числі й для стосунків публічного характеру. Тільки у правді любов спалахує, тільки в ній вона може жити справжнім життям. Правда є світлом, що надає любові сенс і цінність. Це світло є водночас

* «По правді та в любові», згідно з перекладом І. Хоменка, або «правдомовні в любові» – за перекладом І. Огієнка. – Прим. перекл.

** У богослов'ї грецький термін *οἰκονομία* має три значення: *тринітарне* – пізнання Бога через його зовнішні дії; *сотеціологічне* – Божий план спасіння, який розвивається в історії; *канонічне* – можливість незастосування канонічного припису задля духовного блага особи (без того, щоб загалом ставити під сумнів потребу цього припису) // *Термінологічно-правовий порадник для богословів та редакторів богословських текстів: Для видань Українського католицького університету / гол. ред. М. Петрович. – Львів 2003, с. 26–27. – Прим. ред.*

світлом розуму і світлом віри, завдяки яким інтелект пізнає природну та надприродну правду любови: він осягає свій сенс як дар, прихильність і причастя.

Без правди любов вироджується у сентименталізм. Вона стає порожньою оболонкою, яку наповнити можна довільним чином. У культурі без правди існує ризик викривленої любови. Стає вона жертвою випадкових емоцій і поглядів, самé слово «любов» зазнає спотворення й деформації аж до набуття протилежного значення.

Правда звільнює любов від скутої емоційности, яка позбавляє її міжособистісного та суспільного змісту, і від фідеїзму*, який позбавляє її людської та універсальної перспективи. Любов віддзеркалює у правді персональний і водночас публічний вимір віри в біблійного Бога, який є одночасно «αγάπη» [агапе – братня любов] і «λόγος» [Логос – слово, розум]: милосердною Любов'ю [caritas] і Правдою, Любов'ю [amor] і Словом.

4. Оскільки любов сповнена правди, людина може зрозуміти багатство її цінностей, може нею ділитися у спілкуванні. Правда є ж бо λόγος, що творить діά-λόγος [діалог, розмову], – а отже, є спілкуванням і причастям. Правда, дозволяючи людині відпустити суб'єктивні думки й відчуття, дає їй можливість вийти поза культурні та історичні обмеження, а також дійти згоди в оцінці вартостей і сутностей. Правда відкриває та єднає наші інтелекти в λόγος любови [слові любови]: ось християнське проголошення і свідчення любови. У нинішньому суспільному й культурному контексті, з його поширеною тенденцією до релятивізації правди, переживання любови у правді допомагає зрозуміти, що вибір християнських цінностей є справою не тільки корисною, а й необхідною для творення доброго суспільства та справжнього, цілісного людського розвитку. Християнство, в якому любов була б позбавлена правди, можна було б легко поміняти на сукупність добрих відчуттів, корисних у суспільному співжитті, але загалом маргінальних. Тобто для Бога у цьому світі не було б уже реального місця. Любов, позбавлена правди, зводиться до вузьких приватних стосунків, її вилучено з планів і процесів сприяння людському розвитку в його універсальному вимірі, в діалозі між знанням і практикою життя.

5. Любов-милосердя [caritas] – це любов прийнята і дарована. Вона є «благодаттю» (ch^áris). Її джерелом є струмінь любови Отця до Сина, у Святому Дусі. Це любов, яка від Сина спливає на нас. Це любов творення, завдяки якій ми існуємо; це любов відкуплення, завдяки якій ми заново створені. Любов явлена і втілена Христом (пор. Йо. 13:1), а також «влита в серця наші Святим

* Фідеїзм – намагання підмінити знання релігією, поставити віру над розумом. – Прим. ред.

Духом» (Рим. 5:5). Люди, будучи адресатами Божої любові, стали її суб'єктами й покликані стати інструментами благодати, щоб поширювати любов Божу і творити мережі любові.

Цій динаміці любові, отриманої та відданої, відповідає соціальне вчення Церкви. Воно є «*caritas in veritate in re sociali*» – проголошенням правди Христової любові в суспільстві. Ця наука є служінням любові, але її осердям є правда. Правда зберігає і виражає визвольну силу любові у щораз нових подіях історії. Вона є одночасно правдою віри та розуму, одночасно в розрізненні та об'єднанні двох сфер пізнання. Цієї правди потребують розвиток, суспільний добробут і належне вирішення серйозних суспільно-економічних проблем, що тривожать людство. Ще більше вони потребують того, щоб ця правда була люблячою і щоб про неї свідчили. Без правди, без довіри й без любові до правди немає суспільної свідомості й відповідальності, а суспільна діяльність стає залежною від приватних інтересів та логіки влади, призводячи до поділу суспільства – а тим більше суспільства, що прямує до глобалізації, – в такі важкі моменти, як нині.

б. «*Caritas in veritate*» – це принцип, до якого зводиться соціальне вчення Церкви; цей принцип набуває практичної форми у критеріях, що керують моральною дією. Хочу передусім звернути увагу на два з них, особливим чином пов'язаних із діяльністю на користь розвитку в суспільстві, що прямує до глобалізації: йдеться про справедливість і спільне благо.

Передусім про справедливість. *Ubi societas, ibi ius* [«Яке суспільство, таке й право»]: кожне суспільство виробляє власну систему справедливості. Любов перевершує справедливість, оскільки любити – означає дарувати, жертвувати щось своє іншому; але ніколи любові немає без справедливості, яка спонукає, щоб дати іншому те, що є його, що йому належить за правом його буття чи діяльності. Не можна «дарувати» щось іншому від себе, якщо йому не дати насамперед те, що йому належить згідно зі справедливістю. Хто любить інших, передусім справедливий щодо них. Справедливість не тільки не чужа любові, не тільки не є альтернативною чи паралельною дорогою любові – вона нероздільно пов'язана з любов'ю¹, супроводжує її. Справедливість є першою дорогою любові; як сказав Павло VI, є її «якнайменшою мірою»²; становить інтегральну частину цієї любові «ділом і правдою» (1 Йо. 3:18), до якої заохочує нас апостол Йоан. З одного боку, любов домагається справедливості –

¹ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio* (26.03.1967), п. 22 // AAS 59 (1967) 268; Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 69.

² Павло VI. Промова з нагоди Дня розвитку, Богота, 23.08.1968 // AAS 60 (1968) 626–627.

визнання і шанобливого ставлення до законних прав окремих осіб і народів. Вона прагне будувати «град земний»^{*} згідно з правом і справедливістю. З іншого боку, любов перевершує справедливість і доповнює її згідно з логікою дарування і прощення³. Град земний виростає не тільки завдяки дотриманню прав і обов'язків, а ще більше й насамперед завдяки відносинам безкорисливості, милосердя та сопричастя. Милосердна любов об'являє в людських стосунках завжди також і Божу любов; вона надає всіляким проявам справедливості у світі богословської та спасительної цінності.

7. Ще один важливий критерій – це спільне благо. Любити когось – це значить прагнути для нього добра й ефективно діяти з цією метою. Окрім індивідуальних благ існує благо, пов'язане із суспільним співжиттям, – спільне благо. Це благо «всіх нас» – окремих осіб, сімей, а також посередницьких груп, що разом складають суспільство⁴. Це благо, що його шукають не для себе самого, а з огляду на осіб, які належать до суспільної спільноти і які тільки в ній можуть реально й ефективно досягти свого добра. Бажання спільного блага й докладання зусиль для його досягнення є вимогою справедливості і любови. Старатися задля спільного блага означає, з одного боку, дбати про цю сукупність інституцій, а з іншого боку, користатися ними – інституціями, що творять правову, громадську, політичну та культурну структури суспільного життя, яке таким чином приймає форму поліса [pólis], граду. Що більше ми діємо на користь спільного блага, яке відповідає також його, ближнього, реальним потребам, то ефективніше ми любимо його. Кожен християнин покликаний до цієї любови згідно зі своїм призначенням і своїми можливостями впливу в полісі. Оця інституційна – ми можемо також сказати: політична – дорога любови є не менш гарною й переконливою, ніж любов, яка безпосередньо стосується ближнього, поза інституційним посередництвом у межах полісу. Покликання до справи спільного блага, якщо воно оживлене любов'ю, має більшу цінність, ніж виключно світське і політичне заангажування. Як кожне залучення до діла справедливості, воно вписується у свідчення Божої любови, яке, діючи в часі, прокладає шлях до вічності. Коли земна діяльність людини черпає натхнення з любови та підтримується нею, це спричиняється до розбудови спільного граду Божого, до якого спрямована вся історія людської сім'ї.

* За св. Августином, «град земний» – це державність, заснована на «самозакоханості, доведеній до зневажання Бога», а «град Божий» – духовна спільність, заснована на «любові до Бога, доведеній до применшення самого себе». – *Прим. ред.*

³ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 2002 // AAS 94 (2002) 132–140.

⁴ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 26.

У суспільстві, щораз більш глобалізованому, спільне благо і зусилля задля його досягнення не можуть не стосуватись усієї людської сім'ї, тобто спільноти народів і націй⁵, щоб сформувати земний град у єдності та мирі, роблячи його певною мірою передчуттям та передбаченням неподільного граду Божого.

8. Публікуючи 1967 року енцикліку *Populorum progressio*, мій шановний попередник Павло VI освітив велику тему розвитку народів шляхетним блиском правди і лагідним світлом Христової любові. Ствердив він, що життя у Христі є першим та основним чинником розвитку⁶, і залишив нам завдання йти цим шляхом всім нашим серцем і всім нашим розумом⁷, тобто із жаром любові та мудрістю правди. Ця споконвічна правда Божої любові, нам дарована благодать, відкриває наше життя до цього дару й уможливорює надію на «розвиток усієї людини і всіх людей»⁸, на перехід «від нелюдських умов життя до людських»⁹, що реалізується подоланням труднощів, які обов'язково зустрічаються на цьому шляху.

Після більш ніж сорока років від часу публікації енцикліки я прагну віддати честь великому Папі Павлові VI та вшанувати його пам'ять, звертаючись до його вчення про цілісний людський розвиток і крокуючи дорогою, визначеною цим вченням, щоб зробити його актуальним нині. Цей процес актуалізації розпочався від енцикліки *Sollicitudo rei socialis*, якою Слуга Божий Іван-Павло II бажав увічнити публікацію *Populorum progressio* з нагоди її двадцятої річниці. До того часу нагадуванням у такий спосіб було відзначене лише *Rerum novarum*. Через більш ніж двадцять років я висловлюю своє переконання, що *Populorum progressio* заслуговує вважатися за «*Rerum novarum* сучасності», що прояснює шлях людства до поєднання.

9. Любов у правді (*caritas in veritate*) – це великий виклик для Церкви у світі всепроникного поступу і поширення глобалізації. Ризик наших часів полягає в тому, що фактичній взаємній залежності між людьми й народами не відповідає етична взаємодія сумнівів та інтелектів, наслідком якої міг би бути справжній людський розвиток. Лише завдяки любові, осяяній світлом розуму й віри, можна досягти більш людських, гуманістичних цілей розвитку. Справедливий розподіл благ і ресурсів, що є джерелом справжнього розвитку, гарантується не лише технічним прогресом та суто корисливими відносинами,

⁵ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris* (11.04.1963), pp. 68–70 // AAS 55 (1963) 257–304.

⁶ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 14.

⁷ Див. там само, п. 82.

⁸ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 42.

⁹ Там само, п. 20.

а й потенціалом любови, яка долає зло добром (пор. Рим. 12:21) і відкривається до взаємодії сумління та свободи.

Церква не може запропонувати технічних рішень¹⁰ і є «якнайdaleша від того, щоб брати участь в управлінні будь-якою державою»¹¹. Має вона, однак, місію служити правді – у кожний час і за різних обставин – для суспільства, де головним є вимір людини, її гідності й покликання. Без правди людина приречена на емпіричне та скептичне бачення життя, нездатне піднятися до рівня *πραξις* [праксис], оскільки не цікавить її дослідження цінностей, а деколи навіть визначень, завдяки яким вона могла б оцінити їх і спрямувати себе. Вірність людині вимагає вірності правді, яка єдина гарантує свободу (пор. Йо. 8:32) і можливість цілісного людського розвитку. Тому Церква шукає її, невтомно проголошує і визнає, хоч де вона проявляється. Цієї місії проголошувати правду Церква не може зректися. Її соціальне вчення становить особливий елемент цього проголошення – воно є служінням правді, яка звільнює нас. Відкрите на правду, що походить із будь-якого джерела знання, соціальне вчення Церкви приймає її, складає до купи фрагменти, в яких її часто відшукує, і стає посередником у проголошенні її в завжди оновлюваному житті спільноти людей та народів¹².

Розділ I

Послання *Populorum progressio*

10. Перечитування наново енцикліки *Populorum progressio* після більш ніж сорока років від часу її публікації заохочує залишатися вірним її посланню любови та правди, обдумувати його в контексті особливого вчення (*magisterium*) Павла VI, а більш загально – у межах традиції соціального вчення Церкви. Треба також дати оцінку різним поняттям, які, на відміну від попереднього періоду, позначають нові проблеми розвитку. Отже, правильною точкою відліку буде Передання апостольської віри¹³, що є спадком стародавнім і завжди новим,

¹⁰ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 36; Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens* (14.05.1971), п. 4 // AAS 63 (1971) 403–404; Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (1.05.1991), п. 43 // AAS 83 (1991) 847.

¹¹ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 13.

¹² Див.: Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви* (2.04.2004), п. 76.

¹³ Див.: Бенедикт XVI. Промова під час інавгураційної сесії V Загальної конференції єпископату Латинської Америки і Карибського басейну (13.05.2007) // *Insegnamenti*, III, 1 (2007) 854–870.

без якого *Populorum progressio* була б документом, позбавленим коренів, а питання, пов'язані з розвитком, зводилися б усього лише до соціологічних даних.

11. *Populorum progressio* було опубліковано відразу після закінчення Другого Ватиканського Собору. В перших абзацах самої енцикліки відзначено тісне пов'язання її з цим Собором¹⁴. Через двадцять років Іван-Павло II також підкреслював у своїй енцикліці *Sollicitudo rei socialis*¹⁵ плідний зв'язок *Populorum progressio* з документами Собору, а особливо з Душпастирською конституцією *Gaudium et spes*. Так само і я прагну нагадати тут важливу роль Другого Ватиканського Собору для згаданої енцикліки Павла VI, як і для подальшого соціального вчення Римських пап. Собор поглибив те, що завжди належить до правди віри, тобто що Церква, будучи на службі Богові, залишається також на службі світові з точки зору любови та правди. З такого бачення виходив і Павло VI, щоб передати нам дві великі правди.

Перша з них така: вся Церква, у всій своїй сутності й діяльності, коли звіщає Добру Новину, звершує таїнства і діє в любові, є задіяною в підтримуванні цілісного розвитку людини. Церква виконує публічну роль, яка не обмежується її опікунською або освітньою діяльністю: коли вона може користуватися свободою, то здатна спрямувати всю свою енергію на службу сприяння людині й загальному братерству. У багатьох випадках перешкодою для цієї свободи є заборони і переслідування; але свобода Церкви є також обмеженою, коли її публічна присутність зводиться всього лише до її добродійної діяльності.

Другою правдою є та, що автентичний розвиток людини стосується цілісності її особи у всіх її вимірах¹⁶. Без перспективи вічного життя людський прогрес на цьому світі позбавлений простору для дихання. Замкнений у рамках історії, він ризикує бути зведеним єдино до накопичення багатства. Таким чином, людство втрачає відвагу для того, щоб бути готовим до прийняття вищих благ, до великих і безкорисливих ініціатив, що впливають із загальної любови. Людина розвивається не лише завдяки власним силам, і розвиток не можна нав'язати їй ззовні. Протягом історії часто вважали, що створення інституцій досить для того, щоб гарантувати людству здійснення його права на розвиток. На жаль, на них покладали занадто великі сподівання, немовби вони могли досягти бажаної мети автоматично. Насправді самих інституцій не досить, бо цілісний людський розвиток є насамперед покликанням, а отже,

¹⁴ Див. пп. 3–5.

¹⁵ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis* (30.12.1987), пп. 6–7 // AAS 80 (1988) 517–519.

¹⁶ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 14.

він пов'язаний з вільним та солідарним прийняттям на себе відповідальності з боку всіх. Мало того, такий розвиток вимагає трансцендентної візії сім'ї й потребує Бога – без Нього розвиток або заперечують, або доручають лише рукам людини, яка зарозуміло думає, що може спастися сама собою, і тим самим пропагує дегуманізований розвиток. До того ж тільки зустріч із Богом дозволяє не лише «бачити в іншому щось більше, ніж просто іншу особу»¹⁷, а й розпізнати в ній образ Божий, доходячи тоді до справжнього відкриття іншої людини й до зрілої любови, яка «стає піклуванням про людину і служінням задля іншого»¹⁸.

12. Зв'язок між *Populorum progressio* і Другим Ватиканським Собором не є паузою чи перервою між соціальним вченням Павла VI та вченням Римських пап, його попередників, тому що документи Собору є поглибленням цього вчення у тягlostі життя Церкви¹⁹. Тож не сприяють проясненню певні абстрактні поділи соціального вчення Церкви, які накладають папському соціальному вченню чужі йому категорії. Немає двох відмінних між собою типологій соціального вчення – передсоборової та післясоборової, а є одне вчення, що підтверджує «тягlostь соціальної доктрини і водночас її постійне оновлення»²⁰. Слушним буде підкреслити особливий характер однієї чи іншої енцикліки, вчення одного або іншого папи Римського, але не можна втрачати з поля зору тягlostи всього доктринального корпусу²¹. Тягlostь означає не замкненість у якійсь системі, а радше динамічну вірність отриманому світлові. Вирішуючи нові проблеми, що з'являються завжди, соціальне вчення Церкви осягає їх світлом, яке не змінюється²². Завдяки цьому оберігається сталий та історичний характер цього доктринального «спадку»²³, який зі своїми характерними ознаками є невід'ємною частиною завжди живого Передання Церкви²⁴. Соціальне вчення побудоване на фундаменті, переданому через апостолів Отцям Церкви, а потім прийнятому і поглибленому великими Вчителями Церкви. Це вчення остаточно звертається до нової Людини, до «останнього Адама духом животворним» (пор. 1 Кор. 15:45), що являє засаду любови, яка «ніколи не переминає» (1 Кор. 13:8). Свідчать про неї святі й усі,

¹⁷ Бенедикт XVI. Енцикліка *Deus caritas est*, п. 18.

¹⁸ Там само, п. 6.

¹⁹ Див.: Бенедикт XVI. Промова до Римської курії з нагоди Різдва (22.12.2005) // *Insegnamenti*, I (2005) 1023–1032.

²⁰ Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 3.

²¹ Див. там само, п. 1.

²² Див. там само, п. 3.

²³ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens* (14.09.1981), п. 3 // AAS 73 (1981) 583–584.

²⁴ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 3.

що віддали життя за Христа-Спасителя у царині справедливості і миру. Виражається в ній пророче завдання Римських пап бути на чолі апостольської Христової Церкви й розпізнавати нові вимоги евангелізації. З цих причин енцикліка *Populorum progressio*, вписуючись у великий нурт Передання, здатна і далі промовляти до нас сьогодні.

13. Крім свого важливого зв'язку з усім соціальним вченням Церкви, енцикліка *Populorum progressio* тісно пов'язана з усім вченням Павла VI, а особливо соціальним. Безумовно, воно мало велике значення: він підтвердив невід'ємну важливість Євангелія для розбудови суспільства згідно зі свободою і справедливістю, в ідеальній та історичній перспективах цивілізації, що оживляється любов'ю. Павло VI чітко зрозумів, що соціальне питання стало всесвітнім²⁵, і вловив зв'язок між прагненням до єднання людства та християнським ідеалом однієї сім'ї народів, солідарної у спільному братерстві. Серце християнського суспільного послання він визначив у розвитку, тлумаченому в його людському та християнському розумінні, запропонував християнську любов як основну силу розвитку. Керуючись бажанням увиразнити сучасній людині повною мірою любов Христа, Павло VI відважно звернувся до важливих суспільних питань, не поступаючись культурним обмеженням свого часу.

14. Згодом в апостольському посланні *Octogesima adveniens* 1971 року Павло VI підняв тему сенсу політики, а також безпеки, що їх створюють утопічні та ідеологічні візії, які визначають етичну і людську якість політики. Йдеться про аргументи, тісно пов'язані з поступом. На жаль, негативні ідеології й далі процвітають. Павло VI раніше вже застерігав щодо технократичної ідеології, особливо сьогодні вкоріненій²⁶, усвідомлюючи велику небезпеку в дорученні всього процесу розвитку виключно технології, оскільки тоді він втратив би орієнтири.

Феномен технології як такої є двозначним. Якщо, з одного боку, і нині є люди, що висловлюються за цілковите доручення їй згаданого процесу, то, з іншого боку, ми є свідками народження ідеологій, що заперечують *in toto* [повною мірою] корисність такого розвитку, вважаючи його абсолютно негуманним і таким, що призводить лише до деградації. Отож доходить до засудження не тільки помилкового і несправедливого способу, яким люди інколи спрямовують розвиток, а й самих наукових відкриттів, які, якщо їх добре використати, створюють можливість зростання для всіх. Ідея світу без розвитку виражає недовіру до людини й до Бога. Тому серйозною помилкою є недооцінка

²⁵ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 3.

²⁶ Див. там само, п. 34.

людських можливостей контролювати деформації розвитку, як і пряме ігнорування тої правди, що людина конститутивно спрямована на те, щоб «бути вартою більшого». Ідеологічна абсолютизація технологічного розвитку чи, навпаки, прищеплення утопії повернення людства до первинного природного стану – це два протилежні способи відділити прогрес від його моральної оцінки, а отже, й від нашої відповідальності.

15. Інші два документи Павла VI, не пов'язані тісно із соціальним вченням, – енцикліка *Humanae vitae* (від 25 липня 1968 року), а також апостольське повчання *Evangelii nuntiandi* (від 8 грудня 1975 року) – є дуже важливими, щоб повною мірою описати людський сенс пропонованого Церквою розвитку. Тому важливо розглянути також і ці тексти у їхньому взаємозв'язкові з *Populorum progressio*.

Енцикліка *Humanae vitae* підкреслює водночас єднальне і прокреативне [пов'язане з народжуваністю] значення статевої, ставлячи таким чином в основу суспільства подружню пару, чоловіка та жінку, які взаємно сприймають одне одного у своїй відмінності й доповнюваності: пару, отже, відкрити до життя²⁷. Не йдеться про суто індивідуальну моральність: *Humanae vitae* вказує на сильні зв'язки, що існують між етикою подружнього життя і суспільною етикою, розпочинаючи важливу тематику, яка поступово отримала втілення у різних документах, зокрема останнім часом в енцикліці *Evangelium vitae* Івана-Павла II²⁸. Церква підкреслює цей зв'язок між етикою людського життя і суспільною етикою, усвідомлюючи, що «не може (...) мати міцних підвалин суспільство, яке, хоч і висловлюється за такі цінності, як гідність особи, справедливість і мир, але при цьому радикально заперечує саме собі, приймаючи і терплячи найрізноманітніші форми приниження й порушення людського життя, особливо життя слабких і відсунутих на маргінес людей»²⁹.

Своєю чергою, зі сторінок апостольського повчання *Evangelii nuntiandi* видно, що воно також має важливе відношення до розвитку, оскільки «евангелізація, – як писав Павло VI, – не буде повною, якщо не взяти до уваги взаємовідношення, яке засадничо виникає між Євангелієм і конкретним, персональним та суспільним, життям людини»³⁰. «Між евангелізацією та сприянням

²⁷ Див.: Павло VI. Енцикліка *Humanae vitae*, пп. 8–9 // AAS 60 (1968) 485–487; Бенедикт XVI. Промова до учасників Міжнародного конгресу у Папському Латеранському університеті з нагоди 40-річчя енцикліки Павла VI *Humanae vitae* (10.05.2008) // *Insegnamenti*, IV, 1 (2008) 753–756.

²⁸ Див.: Енцикліка *Evangelium vitae* (25.03.1995), п. 93 // AAS 87 (1995) 507–508.

²⁹ Там само, п. 101.

³⁰ *Evangelii nuntiandi*, п. 29 // AAS 68 (1976) 25.

людині, тобто між розвитком і спасінням, існують глибокі зв'язки»³¹; взявши за вихідну точку це усвідомлення, Павло VI ясно вказав на зв'язок між благовістю Христа й активною допомогою особі в суспільстві. Свідчення про Христову любов справами справедливості, миру та розвитку є невід'ємною частиною евангелізації, оскільки для Ісуса Христа, який нас любить, важлива вся людина. На це важливе вчення спирається місійний аспект³² соціального вчення Церкви як істотний елемент евангелізації³³. Соціальне вчення Церкви є проголошенням і свідченням віри, інструментом та невід'ємним місцем її формування.

16. У *Populorum progressio* Павло VI хотів нам передусім сказати, що прогрес у своїх початках та у своїй суті є покликанням: «Кожна людина, згідно з Божим задумом, народжена, щоб працювати над власним розвитком, адже кожне людське життя має від Бога своє призначення»³⁴. Саме цей факт робить легітимною позицію, яку займає Церква в царині проблематики розвитку. Якби розвиток стосувався лише технологічних аспектів життя людини, а не сенсу її мандрівки через історію разом зі своїми братами, Церква не мала б права про це говорити. Як раніше Лев XIII у *Rerum novarum*³⁵, Павло VI усвідомлював, що виконує обов'язок, пов'язаний зі своїм покликанням, проливаючи світло Євангелія на суспільні питання свого часу³⁶.

Сказати, що розвиток є покликанням, означає визнати, що, з одного боку, його джерелом є трансцендентний заклик, а з іншого – що сам по собі він не здатен визначити свій остаточний сенс. Слушно слово «покликання» з'являється в іншому фрагменті енцикліки, де знаходимо твердження: «Справжнім видом гуманізму є той, який спрямований до всевишнього Бога, визнаючи служіння, до якого нас покликано і яке надає людському життю його істинну суть»³⁷. Це бачення розвитку становить серце *Populorum progressio* і мотивує всі роздуми Павла VI на тему свободи, правди й милосердної любови (*caritas*) у царині розвитку. Воно є також головною причиною того, чому ця енцикліка все ще актуальна і в наші часи.

³¹ *Evangelii nuntiandi*, п. 31.

³² Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 41.

³³ Див. там само; див. також: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, пп. 5, 54.

³⁴ *Populorum progressio*, п. 15.

³⁵ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Rerum novarum* (15.05.1891), п. 1 // *Leonis XIII P.P. acta*, XI, Romae 1982, 97; Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 8; його ж. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 5.

³⁶ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 2, 13.

³⁷ Там само, п. 42.

17. Покликання – це виклик, що вимагає вільної й відповідальної відповіді. Цілісний людський розвиток передбачає відповідальну свободу особи і народів: жодна структура не може гарантувати такого розвитку поза людською відповідальністю і понад нею. «У цій делікатній ситуації дехто міцно ловиться на гачок красномовних, але оманливих обіцянок удаваних нових месій»³⁸, які завжди будують свої пропозиції на запереченні трансцендентного виміру розвитку, будучи впевненими, що мають його цілковито у своєму розпорядженні. Ця фальшива впевненість стає слабкістю, бо тягне за собою підпорядкування людини, зведеної до засобу для розвитку; натомість смирення того, хто приймає покликання, набуває форму справжньої автономії, оскільки робить його вільною особою.

Павло VI не мав сумніву, що перешкоди й обмеження сповільнюють розвиток, але також був певний, що «хоч би який вплив мали зовнішні чинники, насамперед сама людина є ковалем власної щасливої чи нещасливої долі»³⁹. Ця свобода стосується різних видів розвитку, але водночас має відношення до різних ситуацій відсталості, які не є результатом випадку або історичної необхідності, а залежать від людської відповідальності. І тому «зморені голодом народи взивають нині жалібними голосами до тих, які купаються в багатстві»⁴⁰. Це також є покликанням, заклик до спільної відповідальності, спрямованим вільними людьми до вільних людей. Павло VI мав гостре усвідомлення важливої ролі економічних структур та інституцій, але також ясно усвідомлював їхню природу як інструментів людської свободи. Тільки вільний розвиток може бути цілісно людським, тільки у кліматі відповідальної свободи може він належно просуватися.

18. Окрім вимоги свободи, цілісний людський розвиток як покликання вимагає також, щоб поважали його правду. Покликання до прогресу схиляє людей до того, щоб «більше працювати, більше вивчати, більшим володіти – а отже, й бути вартими більшого»⁴¹. Але ось проблема: що означає «бути вартими більшого»? Павло VI відповідає на це запитання, вказуючи на істотну ознаку «справжнього розвитку»: «він має бути цілісним, тобто сприяти успіхові кожної людини й усїєї людини»⁴². У змаганні різних візій людини, що їх пропонують нинішньому суспільству ще більше, ніж за часів Павла VI, особливою

³⁸ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 11; див. також: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 25.

³⁹ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 15.

⁴⁰ Там само, п. 3.

⁴¹ Там само, п. 6.

⁴² Там само, п. 14.

рисую християнського бачення є підтвердження та обґрунтованість безумовної цінності людської особи, а також сенсу її зростання. Християнське покликання до розвитку є допомогою всім людям і всій людині. Павло VI пише: «Найвище цінувати треба людину – кожна людину, кожне людське згуртування, усе людство загалом»⁴³.

У своєму сприянні розвитку християнська віра не покладається на привілеї, чи владні посади, ані навіть на чесноти християн (хоч вони були і є сьогодні зі своїми природними обмеженнями)⁴⁴, а покладається виключно на Христа, до якого має бути спрямоване кожне справжнє покликання до цілісного людського розвитку. Фундаментальне значення для розвитку має Євангеліє, оскільки в ньому Христос «в об'явленні таїнства Отця та його любови повною мірою розкриває, ким є людина, і показує їй високе її покликання»⁴⁵. Церква, що вчиться у свого Господа, досліджує знаки часу, роз'яснює їх і пропонує світові «те, що притаманне лише їй, тобто універсальне бачення як самої людини, так і людського становища»⁴⁶. Саме тому що Бог каже людині своє виразне «так»⁴⁷, вона повинна відкритися на поклик Господа, щоб здійснити свій поступ. Правда його глибоко таїться в його цілісності: якщо він не охоплює людину цілком і кожна людину, він не є справжнім розвитком. Ось чому центральне послання *Populorum progressio* є актуальним нині й буде таким завжди. «Прищеплена до животворця Христа, людина одержує новий життєвий приріст і досягає того гуманізму, який, перевищуючи людську природу, надає їй найбільшій повноті життя; саме на нього, як на найвищу мету, націлений розвиток людини»⁴⁸. Отже, християнське покликання до такого розвитку стосується однаково і природного виміру, і надприродного; тож «коли Бога відпишають на задній план, наша здатність розпізнавання природного порядку, мети і «блага» починає слабнути»⁴⁹.

19. Нарешті, бачення розвитку як покликання передбачає, що центральне місце в ньому займає любов. Павло VI в енцикліці *Populorum progressio* зауважив,

⁴³ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 14; див. також: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, шп. 53–62; його ж. Енцикліка *Redemptor hominis*, шп. 13–14 // AAS 71 (1979) 282–286.

⁴⁴ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 12.

⁴⁵ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 22.

⁴⁶ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 13.

⁴⁷ Див.: Бенедикт XVI. Промова до учасників IV Національного конгресу Церкви в Італії (19.10.2006) // *Insegnamenti*, II, 2 (2006) 465–477.

⁴⁸ Енцикліка *Populorum progressio*, п. 16.

⁴⁹ Бенедикт XVI. Промова до молоді. Сідней (17.07. 2008) // *L'Ossevatore Romano*, 18.07.2008, с. 8.

що основні причини відставання в розвитку мають нематеріальний характер. Він закликав шукати їх в інших вимірах людини. Передусім – у її волі, яка часто занедбує обов'язки солідарності. По-друге, в її мисленні, яке не завжди вміє добре спрямувати бажання. Тому в прагненні до розвитку потрібні мислителі, «які зайнялися б дослідженням того нового гуманізму, завдяки якому люди нашої доби, приймаючи за чільні блага любов, дружбу, молитву, споглядання, змогли б немовби відшукати самих себе»⁵⁰.

Але й це ще не все. Відставання в розвитку має ще важливішу причину, ніж дефіцит мислення: це «руйнування зв'язків братерства – і між людьми, і між народами»⁵¹. Чи можуть люди досягти цього братерства власними силами? Суспільство, щораз більш глобалізоване, зближує нас, але не робить братами. Розум сам від себе вміє досягнути рівності між людьми і встановлювати громадянське співжиття між ними, але не здатний породжувати братерство. Має воно початок у трансцендентному покликові Бога-Отця, який перший нас полюбив, навчаючи через свого Сина, що це таке – братерська любов. Павло VI, представляючи різні рівні процесу розвитку людини, після підкреслення значення віри ставив на вершині «єднання душ у Христовій любові: Він закликає нас, щоб ми брали участь у житті живого Бога, Отця всіх людей, як його діти»⁵².

20. Згадані перспективи, показані в *Populorum progressio*, досі залишаються фундаментальними, щоб дати ширше бачення і спрямованість нашому залученню до справи розвитку народів. Мало того, *Populorum progressio* не раз наголошує на невідкладній потребі реформ⁵³ і закликає діяти відважно та невідкладно перед загрозою серйозних проблем, пов'язаних з несправедливістю в розвитку народів. Ця невідкладність також впливає з любови у правді. Це Христос квапить нас: «Бо любов до Христа спонукує в нас цю думку...» (2 Кор. 5:14). Невідкладність не тільки вписана в речах, виникає не тільки з пришвидшення подій і проблем, а й із самої ставки у грі – досягнення справжнього братерства. Значення цієї мети вимагає з нашого боку відкритості, щоб зрозуміти її глибину, і конкретної мобілізації «серцем», щоб спрямувати актуальні економічні та суспільні процеси на отримання повною мірою людських результатів.

⁵⁰ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 20.

⁵¹ Там само, п. 66.

⁵² Там само, п. 21.

⁵³ Див. пп. 3, 29, 32.

Розділ II

Людський розвиток у наші часи

21. Павло VI мав виразне бачення розвитку. Використовуючи своє розуміння цього процесу, він вказував на важливу мету – звільнення народів насамперед від голоду, бідності, ендемічних хвороб і неписьменности. З економічного погляду, це означало діяльну участь народів на рівних умовах у міжнародному економічному процесі, із суспільного – їхню еволюцію у напрямі творення освічених та солідарних суспільств, а з політичного – консолідацію демократичних урядів, спроможних забезпечити свободу і мир.

Тепер, після стількох років, коли ми стурбовано спостерігаємо розвиток і перспективи щораз більших криз, ми ставимо собі питання, якою мірою очікування Павла VI справдилися в моделі розвитку, прийнятій останніми десятиріччями. І визнаємо обґрунтованість тривог Церкви щодо можливостей виключно «технологічної» людини поставити собі об'єктивні цілі й належно користуватися інструментами, що їх вона має у своєму розпорядженні. Прибуток корисний, якщо є засобом досягнення мети, яка надає йому сенс як щодо його отримання, так і щодо його використання. Якщо кінцевою метою прибутку не є спільне благо і якщо його зле досягнуто, це породжуватиме ризик знищення багатства і творення бідности. Економічне піднесення, якого бажав Павло VI, мало бути чітко врівноваженим і таким, щоб приносити всеохопне реальне зростання. Це правда, що розвиток був і є позитивним чинником, який звільнив від бідности мільярди осіб і врешті приніс багатьом країнам можливість стати ефективними головними акторами міжнародної політики. Треба, однак, визнати, що економічний розвиток позначений деформаціями і драматичними проблемами, які ще більш очевидні в нинішній ситуації кризи. І вона неухильно ставить нас перед вибором, що його не можна відкласти, оскільки йдеться не менш як про призначення людини, тим більше що вона абстрагуватися від своєї природи не може.

Наявні нині технічні сили, глобальні взаємовідносини, згубні для реальної економіки наслідки погано керованої й навіть спекулятивної фінансової діяльності, величезні міграційні рухи, часто спровоковані особливими обставинами й потім некеровані, непомірне використання ресурсів землі – усе це схиляє нас сьогодні до роздумів про пошук необхідних засобів, щоб знайти рішення не тільки для порівняно нових проблем, які постали перед Павлом VI, а й передусім для тих, які мають вирішальний вплив на благо людства тепер і в майбутньому. Різні аспекти кризи, її розв'язки, а також можливі напрями майбутнього розвитку стають щораз більше взаємопов'язаними, вимагають нових зусиль для цілісного розуміння й нового гуманістичного синтезу. Складний і серйозний характер сучасної економічної ситуації непокоїть

нас цілком слушно, але ми повинні з реалізмом, довірою та надією прийняти нову відповідальність, до якої закликає нас світовий сценарій, що потребує глибокого культурного оновлення і поновного визнання основних цінностей, на яких можна будувати краще майбутнє. Криза зобов'язує нас до переосмислення нашого шляху, до пошуку нових правил і нових форм співпраці, до використання позитивного досвіду й відмови від негативного. Таким чином, криза перетворюється для нас у можливість – можливість шукати і творити нові плани. Вирішувати нинішні проблеми треба саме в цьому дусі – радше повної довіри, ніж відмови від неї.

22. Сьогодні картина розвитку є поліцентричною й має багато шарів, що накладаються одне на одного. Учасники та причини як недостатнього розвитку, так і достатнього – різнобічні, а недоліки й переваги – диференційовані. Це має спонукати нас звільнитися від ідеологій, які часто штучно спрощують реальність, спонукати до об'єктивного погляду на людський вимір проблем. Лінія поділу між багатими і бідними країнами тепер не така виразна, як за часів *Populorum progressio*, і це вже відзначав Іван-Павло II⁵⁴. Всесвітнє багатство в абсолютному вимірі збільшилося, але зростає нерівність. У багатих країнах біднішають нові суспільні категорії й породжуються нові форми бідності. У бідніших регіонах деякі групи насолоджуються надзвичайно високим рівнем марнотратства і споживання, що неприпустимо контрастує зі щораз більшим і нелюдям зубожінням інших. Далі триває «обурлива та дошкульна нерівність»⁵⁵. Корупція й безправ'я, на жаль, однаково наявні в діях економічних і політичних суб'єктів як багатих країн – старих та нових, – так і бідних. Серед тих, що порушують людські права працівників, є як великі наднаціональні підприємства, так і місцеві виробники. Міжнародна допомога часто йде не за призначенням – через безвідповідальність як у ланцюзі донорів, так і в ланцюзі бенефіціарів [споживачів]. Таку саму міру безвідповідальності ми можемо бачити й серед нематеріальних, тобто культурних, причин розвитку і відсталості. Ми маємо справу з надмірним приховуванням знань із боку багатих країн через надто жорстке обстоювання прав інтелектуальної власності, особливо у сфері охорони здоров'я. Водночас у деяких бідних країнах і далі зберігаються ті культурні моделі та норми суспільної поведінки, що стримують процес розвитку.

23. Відомо, що сьогодні розвинулися, хоч у спосіб проблематичний і неоднорідний, багато регіонів планети, входячи в коло потужних держав, що

⁵⁴ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 28.

⁵⁵ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 9.

відіграватимуть важливу роль у майбутньому. Слід, однак, підкреслити, що лише економічного і технічного прогресу не досить. Треба, щоб розвиток був насамперед справжнім та цілісним. Вихід з економічної відсталості, сам по собі позитивний, не розв'язує складної проблематики допомоги людині в різних країнах: тих, які беруть участь у цьому процесі виходу з відсталості; уже економічно розвинених; тих, які залишаються бідними і які, крім давніх форм визиску, можуть зазнавати негативних наслідків від деформованого та нерівномірного зростання.

Після падіння економічних та політичних систем у комуністичних країнах Східної Європи і розпаду так званих протилежних «блоків» необхідно було цілісно осмислити подальший розвиток цих країн. Про це просив Іван-Павло II, який 1987 року вказав на існування цих блоків як на одну з головних причин відставання у розвитку⁵⁶, оскільки політика відбирала ресурси в економіки й культури, а ідеологія обмежувала свободу. 1991 року, після подій 1989-го, він просив, щоб розпад блоків супроводжувався новим глобальним плануванням розвитку не тільки в цих країнах, а й на Заході, а також у тих частинах світу, що розвиваються⁵⁷. Це було зроблено тільки частково, тому, як і раніше, залишається очевидним обов'язком, що його треба виконати, вибираючи належні альтернативи подолання актуальних економічних проблем.

24. Світ, що його Павло VI бачив перед собою, був набагато менше інтегрований, ніж сучасний світ, хоч і на той час цей процес уже просунувся так далеко, що він міг говорити про суспільне питання у глобальному вимірі. Економічна діяльність і політичний процес значною мірою відбувалися в тому самому географічному просторі, тож вони могли підживлювати одне одного. Виробнича діяльність проводилася переважно в межах державних кордонів, а фінансові інвестиції поза межі країни були досить обмеженими, так що політики багатьох країн могли ще встановлювати економічні пріоритети й керувати процесом за допомогою тих інструментів, якими ще розпоряджалися. З цього приводу *Populorum progressio* визначала «державній владі»⁵⁸ центральне, хоч і не виняткове завдання.

У наш час держава мусить рахуватися з обмеженнями, що їй накинув її суверенітетові новий міжнародний економічно-комерційний і фінансовий контекст, який характеризується зростом мобільності фінансових, а також матеріальних і нематеріальних виробничих засобів. Цей новий контекст визначив політичну владу держав.

⁵⁶ Див.: Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 20.

⁵⁷ Див. там само; див. також: Енцикліка *Centesimus annus*, пп. 22–29.

⁵⁸ Див.: *Rerum novarum*, пп. 23, 33.

Сьогодні, маючи на увазі той урок, що його дає нам сучасна економічна криза, коли державна влада країн безпосередньо задіяна у виправленні помилок та дисфункцій, нам здається реалістичнішою переоцінка її владної ролі, яку треба мудро переосмислити так, щоб вона, влада, була спроможна протистояти викликам сучасного світу, зокрема завдяки новим способам функціонування. Можна передбачити, що завдяки кращому уточненню ролі державної влади посиляться нові форми участі в загальнодержавній і міжнародній політиці організацій, що діють у громадянському суспільстві; було б бажаним, щоб увага до цієї сфери зростала, як і участь громадян у публічних справах.

25. Якщо дивитись на ситуацію із соціальної точки зору, то системи соціального захисту і соціальної опіки, що існували в багатьох країнах уже в часи Павла VI, тепер ледве досягають і можуть зі ще більшими труднощами досягати в майбутньому своєї мети – справжньої суспільної справедливості у глибоко зміненій картині розподілу сил. Ринок став глобальним, і багаті держави зайнялись насамперед пошуком регіонів, куди можна перенести виробництво з метою зниження затрат, зменшення цін на товари та збільшення купівельної спроможності, добиваючись таким чином пришвидшення рівня свого зростання й зосередившись на більшому споживанні для власного внутрішнього ринку. Як наслідок, ринок стимулював нові форми конкуренції між державами, оскільки вони прагнуть привабити закордонний бізнес задля організації виробництва, послуговуючись при цьому різними засобами, зокрема встановленням сприятливого податкового режиму і послабленням юридичних правил у царині охорони праці. Ці процеси потягли за собою зменшення сфери соціального захисту в обмін на більш конкурентні вигоди на глобальному ринку, створюючи тим самим велику небезпеку для трудових прав працівників, основних прав людини, а також для солідарності, яка притаманна традиційним формам соціальної держави.

Системи соціального захисту можуть втратити здатність виконувати свої завдання як у країнах, що розвиваються, так і в країнах, давно розвинених, а також у бідних країнах. Тут бюджетна політика зменшення видатків на соціальні цілі, якого часто домагаються міжнародні фінансові установи, може залишити громадян беззахисними перед давніми й новими загрозами; беззахисність такого роду зростає через відсутність ефективного захисту з боку спілок працівників. Сукупність суспільних та економічних змін спричиняє те, що професійні спілки зазнають більших складнощів у виконанні свого завдання представляти інтереси працівників, оскільки з причин досягнення економічної вигоди уряди часто обмежують їхню свободу та їхні можливості ведення переговорів. Таким чином традиційні мережі солідарності стикаються

зі щораз більшими перешкодами, що їх вони змушені долати. Тому сьогодні ще більше, ніж раніше, треба поважати заклики соціального вчення Церкви, починаючи від *Rerum novarum*⁵⁹, до виникнення об'єднань працівників для захисту власних прав, щоб дати швидку й далеглядну відповідь на невідкладну потребу в нових формах співпраці як на міжнародному, так і на місцевому рівні.

Мобільність працівників при загальній дерегуляції була важливим явищем, не позбавленим позитивних аспектів, оскільки могла стимулювати продукування нового багатства та обмін між різними культурами. Однак, коли невпевненість щодо умов праці внаслідок процесів мобільності й дерегуляції стає надто поширеною, породжуються форми психологічної нестабільності, труднощі у складанні власного життєвого плану, включно з одруженням. Наслідком цієї ситуації є деградація людини, а крім того, марнотратство суспільної енергії. Порівняно з індустріальним суспільством минулого, сьогодні безробіття провокує нові форми економічної маргіналізації, а сучасна криза може тільки погіршити ситуацію. Звільнення з роботи на довгий час або тривала залежність від соціального чи приватного забезпечення підважують свободу і креативність особи, а також її родинні та суспільні відносини, спричиняючи глибокі психологічні й духовні страждання. Я хотів би нагадати всім, а особливо керівникам, причетним до формування нового економічного і суспільного ладу у світі, що найпершим капіталом, якого треба берегти й цінувати, є людина, людська особа у своїй цілісності: «Бо людина є творцем, осередком та метою всього соціально-економічного життя»⁶⁰.

26. У культурному вимірі, порівняно з епохою Павла VI, нині різниця ще виразніша. Тоді культури були досить чітко визначені й мали більші можливості захищатися перед спробами нав'язати їм культурну однорідність. Сьогодні можливості для взаємовпливу культур значно зросли, що створило нові перспективи міжкультурного діалогу, який може бути ефективним лише тоді, коли виявлятиме глибоке усвідомлення особливої ідентичності різних співрозмовників. Не слід забувати про те, що дедалі більша меркантилізація культурного обміну сьогодні призводить до подвійної небезпеки. По-перше, можна спостерігати культурний еkleктизм, який часто сприймають некритично: оскільки культури близько сусідують, то вважаються засадничо еквівалентними і взаємозамінними. Це збільшує загрозу релятивізму, який не сприяє справжньому міжкультурному діалогові. У суспільному вимірі

⁵⁹ Див.: *Rerum novarum*, пп. 36, 41–44.

⁶⁰ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 63.

культурний релятивізм призводить до того, що культурні групи зближаються або співіснують, але при цьому відділені одні від одних, без автентичного діалогу, а отже, без справжньої інтеграції. По-друге, існує протилежна небезпека, яка полягає в культурному урівнюванні та нерозбірливому прийнятті різних форм поведінки і стилів життя. Таким чином, втрачається глибоке значення культури різних націй, традиції різних народів, у межах яких особа вирішує фундаментальні питання буття⁶¹.

І еkleктизм, і культурне урівнювання відділяють культуру від людської природи. Тож культури не можуть уже відшукати себе у природі, яка їх перевищує⁶², що безповоротно зводить людину всього лише до культурної статистичної одиниці. Коли так стається, людство наражається на нові небезпеки поневолення та маніпуляції.

27. У багатьох бідних країнах не лише триває, а й загрожує поглибленням гранична непевність життя як наслідок дефіциту продовольства: голод збирає ще багато жертв посеред тих «Лазарів», яким не дозволяється, як писав Павло VI, щоб вони засідали при столі багатих⁶³. Нагодувати голодних (пор. Мт. 25:35, 37, 42) – це етичний імператив для Церкви, який відповідає вченню її Засновника, Господа Ісуса, щодо потреби солідарності й ділення добром. Мало того, ліквідація голоду у світі стала в часи глобалізації метою, до якої треба прямувати, щоб зберегти на планеті мир і стабільність. Голод залежить не стільки від недостатніх матеріальних ресурсів, скільки від недостатніх суспільних ресурсів, серед яких найважливішими є інституції. Тобто бракує структури економічних інституцій, які здатні були б гарантувати регулярний і відповідний з погляду харчування доступ до продуктів та води, а також задовільняти першочергові потреби у надзвичайних ситуаціях справжніх продовольчих криз, спричинених природними причинами або безвідповідальною внутрішньою та міжнародною політикою. Проблемою незахищеного забезпечення продовольством слід зайнятись у довгостроковій перспективі, ліквідуючи структурні причини такої незахищеності і сприяючи розвиткові сільського господарства в бідних країнах. Цього можна досягти шляхом інвестицій в інфраструктуру сільських областей, в іригаційні системи, у транспорт, в організацію ринків, у формування й поширення відповідних аграрних технологій, тобто таких,

⁶¹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 24.

⁶² Див.: Іван-Павло II. *Veritatis splendor*, пп. 33, 46, 51 // AAS 85 (1993) 1160, 1169–1171, 1174–1175; його ж. Послання до Організації Об'єднаних Націй з нагоди 50-ї річниці її створення (5.10. 1995), п. 3 // *Insegnamenti*, XVIII 2 (1995) 732–733.

⁶³ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 47; Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 42.

які здатні краще використати людські, природні та суспільно-економічні ресурси, доступні на місцевому рівні, а також гарантувати збереження їх на довгий період. Усе це треба реалізувати, залучаючи місцеві спільноти до вибору рішень щодо використання придатної для обробітки землі.

При цьому було б корисно взяти до уваги нові перспективи, які відкриваються перед правильним застосуванням традиційної технології землеробства, а також нових технологій, якщо після належної верифікації вони були визнані відповідними, екологічними і такими, що враховують потреби того населення, яке перебуває в найбільш не вигідній ситуації. Водночас не слід нехтувати питанням справедливої аграрної реформи у країнах, що перебувають на шляху розвитку. Право на харчі та воду відіграє важливу роль у змаганні за інші права, починаючи від основного права на життя. Тому необхідно, щоб дозрівала солідарна свідомість, яка вважає харчування й доступ до води загальним правом усіх людських істот і яка не допускає розрізень чи дискримінації⁶⁴.

Крім того, важливо показати, що солідарність із бідними країнами в їхньому розвитку може вказати на шлях подолання сучасної глобальної кризи, в чому переконалися останнім часом політики і відповідальні особи міжнародних інституцій. Допмагаючи економічно бідним країнам планами фінансування, керованими солідарністю, щоб вони самі старалися задовільнити потреби власних громадян у товарах споживання та їхнього особистого розвитку, можна не тільки домогтися справжнього економічного зростання бідних країн, а й тим самим підтримати виробничу спроможність багатих країн, які перебувають під ризиком, що їх торкнеться криза.

28. Одним з найбільш дивовижних аспектів сьогоденного розвитку є важливе питання поваги до життя, яке жодною мірою не можна відділяти від справ, що стосуються розвитку народів. Ідеться про аспект, який останнім часом набуває щораз більшого значення, зобов'язуючи нас розширити уявлення про бідність⁶⁵ і про відставання в розвитку, – це питання, пов'язані з прийняттям життя, особливо там, де воно зустрічає різного типу перешкоди.

Ситуація бідності спричиняється не лише до високого рівня дитячої смертності в багатьох регіонах, а й до практикування в різних частинах світу демографічного контролю з боку урядів, які часто пропагують контрацепцію й навіть спонукають до абортів. В економічно розвинених країнах дуже поширене законодавство, спрямоване проти життя, яке й зумовило вже звичай та практику, що сприяють творенню антинаталістичної [спрямованої проти народжу-

⁶⁴ Див.: Бенедикт XVI. Послання з нагоди Всесвітнього дня харчування 2007 // AAS 99 (2007) 933–935.

⁶⁵ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Evangelium vitae*, пп. 18, 59, 63–64.

ваности] ментальности, яку часто стараються передати й іншим державам, начебто йдеться про культурний прогрес.

Деякі неурядові організації долучаються до справи пропагування абортів, до застосування інколи в бідних країнах практики стерилізації, причому навіть при необізнаності про це жінок. Існує, крім того, обґрунтована підозра, що інколи допомога в розвиткові пов'язана з певною медичною політикою, яка полягає у фактичному нав'язуванні сильного контролю народжуваности. Тривожить також законодавство, що передбачає евтаназію, зокрема тиск національних та міжнародних лобістських груп, які вимагають її юридичного визнання.

Відкритість до життя перебуває в центрі справжнього розвитку. Коли якесь суспільство спрямоване на заперечення і знищення життя, воно більше не знаходить мотивації й енергії, потрібних для служіння справжньому благові людині. Якщо втрачається особиста і суспільна чутливість до прийняття нового життя, то занепадають також інші цінні для суспільного життя форми прийняття⁶⁶. А прийняття життя посилює моральні сили і здатність до взаємодопомоги. Поглиблюючи позицію відкритості до життя, багаті народи можуть краще зрозуміти потреби бідних народів, уникати залучення величезних економічних та інтелектуальних ресурсів для заспокоєння егоїстичних бажань власних громадян, натомість підтримувати благородні дії в рамках перспективи такого виробництва, яке є морально здоровим і позначеним солідарністю, в пошануванні фундаментального права кожного народу та кожної особи на життя.

29. Є й інший аспект нинішнього життя, дуже тісно пов'язаний з розвитком, – це заперечення права на релігійну свободу. Я маю на увазі не тільки сучасні конфлікти, що досі тривають у світі з релігійних мотивів, навіть якщо деколи релігійна мотивація є тільки видимістю, за якою приховані інші причини, такі як прагнення домінувати й багатіти. Справді, сьогодні часто вбивають, прикриваючись святим ім'ям Бога, як на цьому багато разів наголошував та вболівав через це мій попередник Іван-Павло II, а також я сам⁶⁷. Насильство сповільнює автентичний розвиток і заважає народам прямувати до більшого суспільно-економічного й духовного добробуту. Особливо це

⁶⁶ Див.: Бенедикт XVI. Послання на Всесвітній день миру 2007, п. 5 // *Insegnamenti*, III, 2 (2007) 796.

⁶⁷ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 2002, пп. 4–7, 12–15 // AAS 94 (2002) 134–136, 138–140; його ж. Послання на Всесвітній день миру 2004, п. 8 // AAS 96 (2004) 119; його ж. Послання на Всесвітній день миру 2005, п. 4 // AAS 97 (2005) 177–178; Бенедикт XVI. Послання на Всесвітній день миру 2006, пп. 9–10 // AAS 98 (2006) 60–61; його ж. Послання на Всесвітній день миру 2007, пп. 5, 14.

стосується тероризму з фундаменталістським забарвленням⁶⁸, який приносить страждання, нищення та смерть, блокуючи діалог між народами і роблячи неможливим мирне й цивілізоване використання ресурсів.

Треба, однак, додати, що крім релігійного фанатизму, який у деяких ситуаціях робить неможливим використання права на релігійну свободу, зумисне сприяння в багатьох країнах запрограмованій релігійній байдужості чи практичному атеїзмові також суперечить потребі розвитку народів, відбираючи у них духовну та людську енергію. Бог є гарантом справжнього розвитку людини, оскільки, створюючи її на свою подобу, наділяє її також трансцендентною гідністю й підтримує в ній природне бажання «бути вартим більшого». Людина є не загубленим атомом у випадковому всесвіті⁶⁹, а творінням Бога, що його Він захотів наділити безсмертною душею і полюбив від початку. Якби людина була тільки плодом випадку чи необхідності або якби мусила обмежити свої прагнення вузьким горизонтом своїх життєвих ситуацій, якби вся дійсність була тільки історією й культурою, а людина не мала природи, якій призначено перевершити саму себе в надприродному житті, – можна було б говорити про зростання або еволюцію, але не про розвиток. Коли держава пропагує, навчає або прямо накидає певні форми практичного атеїзму, це позбавляє її громадян моральної та духовної сили, необхідної для задіяння в цілісному людському розвитку, й заважає їм рухатися вперед із подвоєним динамізмом у щирому відгукові людини на досконалу любов⁷⁰. Буває, що економічно розвинені країни чи такі, що перебувають на шляху розвитку, експортують до бідних країн у контексті їхніх культурних, комерційних і політичних взаємин це звужене бачення особи та її призначення. «Надрозвиток»⁷¹ завдає справжньому розвитку шкоду, коли його супроводжує «моральна недорозвиненість»⁷².

30. У цій перспективі тема цілісного людського розвитку має ще більш комплексний характер: співвідношення між його численними елементами вимагає довести до взаємодії різні рівні людського знання з метою сприяння справжньому розвитку народів. Часто вважається, що розвиток або відповідні суспільно-економічні заходи мають бути тільки результатом спільної дії. Однак

⁶⁸ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 2002, п. 6; Бенедикт XVI. Послання на Всесвітній день миру 2006, пп. 9–10.

⁶⁹ Див.: Бенедикт XVI. Проповідь під час богослужіння на *Islinger Feld* в Регенсбурзі (12.09.2006) // *Insegnamenti*, II, 2 (2006) 252–256.

⁷⁰ Див.: Бенедикт XVI. Енцикліка *Deus caritas est*, п. 1.

⁷¹ Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 28.

⁷² Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 19.

ця спільна дія вимагає скерованости, оскільки «усяка суспільна дія визначається певним вченням»⁷³. З огляду на комплексний характер проблем очевидно, що різні дисципліни мають співпрацювати через упорядковану міждисциплінарність. Любов не виключає знання; мало того, вона домагається його, пропагує та оживляє ізсередини. Знання ніколи не є тільки справою інтелекту. Очевидно, можна звести його до обрахунків чи досвіду, але якщо воно має бути мудрістю, здатною спрямувати людину у світлі її перших потреб і прикінцевих цілей, то має бути «приправлене сіллю» милосердної любови. Дія без знань сліпа, а знання без любови безплідне. Справді, «хто ж іще керується щирою любов'ю, як не той, хто скеровує вістря свого розуму на виявлення причин злигоднів і на пошук засобів, щоб їх поборювати й упевнено перемагати?»⁷⁴. Зіткнувшись із явищами, що їх маємо перед собою, любов у правді вимагає насамперед пізнання та розуміння, з усвідомленням і пошануванням специфічної компетенції кожного рівня знання. Любов не є пізнішим додатком до завершеної вже роботи різних дисциплін, а проводить із ними діалог від самого початку. Вимоги любови не протиставляються вимогам розуму. Людське знання недостатнє, а висновки, що випливають зі знання, ніколи не зможуть самостійно вказувати шлях, який веде до цілісного розвитку людини. Треба завжди йти далі – цього вимагає любов у правді⁷⁵. Однак просування далі не означає ніколи абстрагованости від висновку розуму, заперечення його результатів. Немає інтелекту – немає й любови: існує збагачена інтелектом любов та інтелект, сповнений любови.

31. Це означає, що моральні оцінки й наукові дослідження мають відбуватися разом і що любов повинна їх оживляти в одну гармонійну міждисциплінарну цілісність, яку складають єдність і диференціація. Соціальне вчення Церкви, що має «важливе міждисциплінарне значення»⁷⁶, у цій перспективі може виконати надзвичайно ефективну роль. Воно дає змогу вірі, богослов'ю, метафізиці та іншим наукам знайти своє місце в межах співпраці на службі людині. Тим більше що у цій сфері соціальне вчення Церкви реалізує свій вимір мудрости. Павло VI ясно вказував, що посеред причин відсталости є брак мудрости, таких рефлексій і думок, які здатні здійснити синтез, що спрямовує⁷⁷, хоч «теперішнє становище у світі вимагає спільних зусиль усіх, щоб

⁷³ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 39.

⁷⁴ Там само, п. 75.

⁷⁵ Див.: Лев XIII. Енцикліка *Rerum novarum*, п. 21; Бенедикт XVI. Енцикліка *Deus caritas est*, п. 28.

⁷⁶ Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 59.

⁷⁷ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 40, 85.

усебічно та повно розглянути його з економічного, соціального, духовного, доктринального поглядів»⁷⁸. Надмірна спеціалізованість знання⁷⁹, замикання гуманістичних наук на метафізику⁸⁰, опір інших наук діалогові з богослов'ям – усе це шкодить розвитку не тільки знання, а й народів, бо коли це стається, важче побачити цілісне благо людини в різних вимірах, які його характеризують. «Розширення нашої концепції розуму і користування ним»⁸¹ є необхідним, щоб відповідно зважити всі поняття, пов'язані з питаннями розвитку та вирішення суспільно-економічних проблем.

32. Велика новизна нинішньої картини розвитку народів у багатьох випадках вимагає нових рішень. Треба шукати їх разом, шануючи внутрішні правила кожного елемента й водночас у світлі цілісного бачення людини, яке віддзеркалює різні аспекти людської особи, осмисленої з погляду, очищеного любов'ю. Тоді відкриються точки зближення й можливості конкретних рішень, без будь-якої відмови від фундаментального виміру людського життя.

Гідність особи та потреба справедливості вимагають, особливо сьогодні, щоб економічні рішення не призводили до надмірного й морально неприйнятнього збільшення різниці у рівнях заможности⁸² і щоб, як раніше, прагнути – як пріоритетної мети – доступу всіх до праці та збереження її. Зваживши на все, побачимо, що домагається цього й «економічна логіка». Системне збільшення нерівності між суспільними групами в тій самій країні та серед населення різних країн, тобто масове зростання відносної бідности, не тільки викликає руйнування суспільних зв'язків, наражаючи при цьому на ризик демократію, а й має негативний вплив в економічній сфері через щораз більшу ерозію «суспільного капіталу», тобто всього комплексу взаємовідносин у суспільстві, що засновані на довірі, надійності й пошануванні правил, – на всьому тому, що так потрібне в будь-якому громадському співжитті.

Крім того, економічне знання підказує нам, що структурна ситуація невпевненості породжуватиме непродуктивний підхід і розтрату людських ресурсів, оскільки працівник буде змушений пасивно пристосуватися до автоматичних механізмів, замість того щоб вивільнити свою креативність. У цьому пункті також доходить до зближення економічного знання й моральної оцінки.

⁷⁸ Енцикліка *Populorum progressio*, п. 13.

⁷⁹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Fides et ratio* (14.09.1998), п. 85 // AAS 91 (1999) 72–23.

⁸⁰ Див. там само, п. 83.

⁸¹ Бенедикт XVI. Лекція в Рєренбурзькому університеті (12.09. 2006) // *Insegnamenti*, II, 2 (2006) 259.

⁸² Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 33.

Людські кошти завжди є й економічними коштами, а погане функціонування економіки тягне за собою також розтрачання людських коштів.

Слід нагадати далі, що зведення культур до суто технологічного виміру, навіть якщо це і сприяє отриманню короткотермінових прибутків, у довготерміновій перспективі заважає взаємному збагаченню й динаміці співпраці. Важливо розрізнити коротко- і довгострокові економічні чи соціологічні міркування. Зниження рівня захисту прав працівників або відмова від механізмів розподілу доходів для того, щоб забезпечити країні більшу міжнародну конкурентоздатність, заважають досягненню тривалого розвитку. Треба також уважно оцінити наслідки для особи, що їх мають сучасні економічні тенденції – інколи коротко-, а деколи дуже короткострокові. Це вимагає нового і поглибленого осмислення сенсу економіки та її цілей⁸³, а також серйозної й далекосяжної ревізії моделей розвитку, щоб скоригувати невідповідне функціонування їх і деформації. Цього реально вимагає стан екологічного здоров'я планети, особливо цього вимагає культурна і моральна криза людини, прояви якої вже давно помітні в кожній частині світу.

33. Понад сорок років після *Populorum progressio* його основна тема, тобто поступ народів, залишається відкритою проблемою, яка стала ще гострішою й нагальнішою через нинішню економічно-фінансову кризу. Коли в деяких регіонах планети, які вже давно зіткнулися з бідністю, сталися все ж значні зміни в сенсі економічного зростання та участі у всесвітньому розподілі продукції, – інші регіони досі перебувають у такій ситуації бідности, яку можна порівняти з тією, що була в часи Павла VI, а в деяких випадках навіть може йтися про її погіршення. Важливо, що деякі причини такої ситуації були вже названі в *Populorum progressio*, як, наприклад, встановлені економічно розвиненими країнами високі бар'єри для доступу на ринки своїх країн товарам із бідних країн. Натомість інші причини, про яких в енцикліці тільки згадано, відкрилися з більшою очевидністю. Для прикладу, це оцінка Павлом VI процесу деколонізації, який тоді йшов повним ходом. Він сподівався побачити успішний автономний шлях колишніх колоніальних народів до свободи і миру. Але через сорок років ми мусимо визнати, що цей шлях був дуже важким, – як через нові форми колоніалізму й залежності від давніх і нових чільних країн, так і через серйозну внутрішню розхитаність самих країн, які здобули незалежність.

Головна новизна нинішніх часів – це вибух планетарної взаємозалежності, відомої повсюдно як глобалізація. Павло VI вже частково її передбачив, але стрімкість її розвитку є дуже несподіваною. Цей процес, що почався

⁸³ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 2000, п. 1 // AAS 92 (2000) 366.

в економічно розвинених країнах, силою своєї природи спричинив втягування в нього всіх економік планети. Він став головним двигуном виходу з відсталості всіх регіонів і сам по собі представляє великі можливості. Проте без керівництва любови у правді цей планетарний імпульс може спричинити виникнення ризику невідомої досі шкоди й нових поділів у людській сім'ї. Тож любов і правда ставлять перед нами нове творче завдання – вочевидь дуже розлоге і комплексне. Йдеться про те, щоб відкрити розум і зробити його здатним пізнавати і спрямовувати ці значні нові й динамічні сили, оживляючи їх у перспективі «цивілізації любови», зерно якої Бог прищепив кожному народові, кожній культурі.

Розділ III

Братерство, економічне піднесення і громадянське суспільство

34. Любов у правді засвідчує людині дивовижний досвід дару. Безкорисливість присутня в її житті у різних формах, що їх часто не визнають через виключно споживацьке та утилітарне бачення життя. Людська істота була створена для дару, який виражає і втілює в життя її трансцендентний вимір. Деколи сучасна людина помилково переконана, що вона – єдиний творець самої себе, свого життя і суспільства. Це припущення є наслідком егоїстичного закриття в собі, яке походить, висловлюючись мовою віри, з первородного гріха. Мудрість Церкви завжди вказувала на присутність первородного гріха також у стані суспільства та в його структурах: «Ігнорування того, що людина має зранену природу, схильну до зла, є приводом великих помилок у сфері виховання, політики, суспільної діяльності і моралі»⁸⁴.

До сфер, у яких проявляються згубні наслідки гріха, долучилася вже від певного часу сфера економіки. Ми маємо чіткі докази цього у наші часи. Переконаність людини в тому, що вона є самодостатньою і що здатна усунути зло, присутнє в історії, завдяки лише власним діям, схилило її до того, щоб плутати щастя і спасіння з іманентними формами матеріального добробуту й суспільної дії. Далі переконаність у тому, що економіка має бути автономною і що її слід захистити від «впливів» морального характеру, довело людину до зловживання економічним інструментом особливо руйнівним чином. У довшій перспективі ці переконання довели до створення економічних, суспільних та політичних систем, які потоптали свободу особи й суспільних груп

⁸⁴ Катехизм Католицької Церкви, п. 407; див. також: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 25.

і які саме через це не були спроможні забезпечити обіцяну справедливість. Як я стверджую в моїй енцикліці *Spe salvi*, таким чином в історії відбирають християнську надію⁸⁵, позбавляють потужного запасу суспільних можливостей на службі цілісному людському розвитку, що його слід шукати у свободі та справедливості. Надія додає розумові відваги і наділяє його силою скеровувати волю⁸⁶. Вона вже присутня у вірі – мало того, вона її викликає. Любов у правді живиться нею і водночас її проявляє. Як абсолютно безкорисливий Божий дар, вона вступає у наше життя як щось, що нам не належить, перевершуючи будь-який закон правосуддя.

Дар за своєю природою виходить за межі того, що людина заслужила; його правилом є надлишок. Він передує нам у нашій душі як знак присутності Бога в нас і його очікувань щодо нас. Правда, яка тою самою мірою, що й любов, є даром, більша від нас, як навчає святий Августин⁸⁷. Подібно до цього наша правда, правда нашого сумління, є передусім подарованою нам. У кожному пізнавальному процесі правда не є нашим витвором, але ми завжди її шукаємо або, що краще, приймаємо її. Вона, як і любов, «не народжується з думки й волі людини, а певним чином їй надається»⁸⁸.

Як дар, що його отримали всі, любов у правді є силою, що творить спільноту, єднає людей таким чином, що між ними немає ні бар'єрів, ні кордонів. Спільноту людей можемо створити й ми самі, але ніколи власними силами не стане вона спільнотою цілковито братерською, не подолає усіляких кордонів, щоб стати справді універсальною спільнотою, – єдність людського роду, братерська спільнота понад усілякими поділами народиться завдяки слову Бога-Любови. Відповідаючи на це засадниче питання, ми мусимо ствердити, що, з одного боку, логіка дару не виключає справедливості й не перебуває обіч неї як вторинний елемент, доданий ззовні, а з іншого – що економічний, суспільний і політичний розвиток, якщо він має бути справді людським, мусить враховувати засаду безкорисливості як вираження братерства.

⁸⁵ Див. п. 17 // AAS 99 (2007) 1000.

⁸⁶ Див.: *Spe salvi*, п. 23.

⁸⁷ Св. Августин детально прояснює цю науку в діалозі на тему вільної волі (*De libero arbitrio*, II 3, 8 nn.). Він вказує на існування в душі «внутрішнього смислу». Цей смисл полягає у певній дії, виконаній поза нормальними функціями розуму, в нерелексивній і мало не інстинктивній дії, з приводу чого розум, усвідомлюючи свою минущу і небезпомилкову природу, приймає існування над собою чогось споконвічного, абсолютно істинного і визначеного. Іноді св. Августин надає цій внутрішній правді ім'я «Бог» (*Сповідь*, 10, 24, 35; 12, 25, 35; *De libero arbitrio*, II 3, 8 nn.), а частіше – «Христос» (*De magistro*, 11, 38; *Сповідь*, VII, 18, 24; XI 2, 4).

⁸⁸ Бенедикт XVI. Енцикліка *Deus caritas est*, п. 3.

35. Якщо існує взаємна й загальна довіра, тоді ринок є економічною інституцією, що дає можливість для спілкування осіб як економічних суб'єктів, для яких контракт є правилом їхніх відносин і які здійснюють обмін майном та взаємними послугами, щоб задовольняти свої потреби й бажання. Ринок підлягає засадам так званої комутативної [обмінної] справедливості, що регулює саме відносини давання й отримання між паритетними суб'єктами. Однак соціальне вчення Церкви ніколи не нехтувало підкреслення важливої ролі дистрибутивної [розподільної] справедливості, а також соціальної справедливості для самої ринкової економіки – з огляду не тільки на те, що вона існує у ширшому суспільному та політичному контексті, а й на ширше переплетення відносин, у якому вона функціонує. Якщо ринок керується лише засадою еквівалентності ціни товарів, якими обмінюються, він не може привести до суспільної когезивності [спаяності], якої, зрештою, потребує, щоб добре функціонувати. Без внутрішніх форм солідарності і взаємної довіри ринок не може виконувати свою економічну функцію. Сьогодні не вистачає цієї довіри, а втрата довіри є серйозною втратою.

Слушно підкреслював Павло VI у *Populorum progressio* те, що сама економічна система здобула б вигоду від загального застосування справедливості, оскільки першими, що скористалися б розвитком бідних країн, були б багаті країни⁸⁹. На його думку, не йдеться лише про виправлення спотворень шляхом надання допомоги. Бідних треба трактувати не як «тягар»⁹⁰, а як ресурс, зокрема і з суто економічного погляду. Слід, однак, визнати помилковим бачення тих, які вважають, що ринкова економіка має органічну потребу в певній квоті на бідність і недорозвиненість, щоб краще функціонувати. Сприятливі звільненню від будь-яких обмежень і гніту його учасників – в інтересах ринку, але щоб справді цього досягти, він не може розраховувати лише на самого себе, оскільки не в стані створити того, що переступає його компетентність. Він мусить черпати моральну енергію від інших суб'єктів, які здатні це створити.

36. Економічна діяльність не може вирішити всі суспільні проблеми через звичайне розширення комерційної логіки. Метою цієї діяльності є досягнення спільного блага, про яке повинна дбати передусім політична спільнота. Тому слід мати на увазі, що причиною серйозного браку рівноваги є відділення економічної діяльності, яку сприймають тільки як створення багатства, від політичної діяльності, яку вважають засобом досягнення справедливості через перерозподіл багатства.

⁸⁹ Див.: Бенедикт XVI. Енцикліка *Deus caritas est*, п. 49.

⁹⁰ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 28.

Церква завжди вважала, що економічну діяльність не можна вважати анти-суспільною. Ринок не є і не має стати місцем, де сильніший чинить насильство над слабшим. Суспільство не повинне захищати себе від ринку, начебто розвиток останнього тягне за собою *ipso facto* [в силу самого факту] знищення справжніх людських взаємин. Очевидно, правильним є те, що ринок може бути негативною силою, але не тому, що такою є його природа, а тому, що певна ідеологія може надати йому іншого напрямку руху.

Не можна забувати, що ринок не існує в чистому стані. Він набуває свою форму від культурних конфігурацій, які його визначають і спрямовують. Економіку та фінанси як інструменти можна вживати на зло, коли ті, що кермують ними, мають лише егоїстичні наміри. Таким чином можна перетворити самі по собі добрі інструменти на шкідливі. Але це затемнений людський розум спричиняє ці наслідки, а не інструмент сам по собі. Тому не інструмент треба звинувачувати, а людину – її моральне сумління, а також особисту й суспільну відповідальність.

Соціальне вчення Церкви стверджує, що підтримувати справді людські суспільні відносини дружби, солідарності і взаємодопомоги можна також у межах економічної діяльності, а не тільки поза нею або «після» неї. Економічна сфера не є ні етично нейтральною, ні за своєю природою нелюдською та антисуспільною. Вона належить до сфер діяльності людини і саме тому має бути етично структурованою та інституціоналізованою.

В нинішню епоху глобалізації перед нами постав великий виклик на тлі проблематики розвитку – виклик, який став іще нагальнішим через економічно-фінансову кризу. Адже ми мусимо продемонструвати своїм мисленням і діями те, що не можна нехтувати чи послабляти традиційні засади суспільної етики, такі як прозорість, чесність і відповідальність, а також те, що в ринкових взаєминах засада безкорисливості, а також логіка дару як вираження братерства можуть і повинні знайти свої місце в межах нормальної економічної діяльності. Нині це не лише вимоги людини, а й вимоги самої економічної логіки. Йдеться про вимоги одночасно любові і правди.

37. Соціальне вчення Церкви також завжди стверджувало, що вимоги справедливості слід застосовувати до всіх етапів економічної діяльності, оскільки вона завжди має відношення до людини та її потреб. Здобуття ресурсів, фінансування, виробництво, споживання і всі інші фази економічного циклу мають неминучі моральні наслідки. Отже, кожне економічне рішення має наслідок морального характеру. Все це знаходить підтвердження в суспільних науках, а також у тенденціях сучасної економіки. Мабуть, колись справді думали, що спочатку треба доручити економіці створення багатств, щоб потім довірити політиці завдання розподілу їх. Сьогодні це робити важче, оскільки

економічна діяльність не обмежується територіальними кордонами, а влада урядів, як і раніше, залишається насамперед локальною. Тому канони справедливості слід шанувати від самого початку економічного процесу й під час нього, а не після нього та побічно.

Треба також, щоб на ринкові відкрився простір для економічної діяльності суб'єктів, які вільно вирішують формувати свою діяльність у світлі принципів, що відрізняються від принципів отримання чистого прибутку, не відмовляючись через це від створення економічної вартості. Численні форми підприємництва, що беруть свій початок у релігійних та світських ініціативах, демонструють, що це практично можливо.

В епоху глобалізації на економіку впливають конкурентні моделі, пов'язані з дуже відмінними між собою культурами. Різні форми підприємництва, що виникають на їхній основі, знаходять переважно точку дотику в пошануванні комутативної справедливості. Економічне життя, безсумнівно, вимагає контрактів, щоб регулювати взаємини обміну рівноцінними товарами. Але воно також потребує справедливих законів і форм перерозподілу, що їх устанавлює політика, а ще більше – справ, що відзначаються духом дару. Економіка у глобалізовану епоху, схоже, надає перевагу першій логіці – логіці договірного (контрактного) обміну, але безпосередньо або побічно також демонструє потребу у двох інших – у політичній логіці, а також логіці дарування без компенсації.

38. Мій попередник Іван-Павло II привернув увагу до цієї проблематики у *Centesimus annus* (п. 35), коли підкреслював потребу в системі, що охоплювала б три суб'єкти: ринок, державу та громадянське суспільство. У такому суспільстві він побачив найвідповідніше середовище для економіки безкорисливості і братерства, але не мав наміру відмовляти їй у праві на існування у двох інших середовищах. Сьогодні ми можемо сказати, що треба розуміти економічне життя як реальність із багатьма вимірами: у кожному з цих вимірів різною мірою та особливим чином має бути присутній аспект взаємного братерства.

В епоху глобалізації економічна діяльність не може абстрагуватися від безкорисливості, яка поширює й посилює солідарність, а також відповідальність за справедливість і спільне благо серед своїх різних суб'єктів та активних учасників. Це за визначенням особлива й глибока форма економічної демократії. Солідарність – це передусім почуття відповідальності всіх за всіх⁹¹, тому не можна делегувати її лише державі. Якщо вчора можна було стверджувати, що спочатку треба дбати про справедливість і що безкорисливість додається

⁹¹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 38.

потім як доповнення, нині треба сказати, що без безкорисливості не можна реалізувати також справедливість.

Тому потрібен такий ринок, де вільно та в умовах рівних можливостей можуть провадити свою діяльність підприємства, що реалізують різні інституційні цілі. Біля приватного підприємства, спрямованого на отримання прибутку, та різних форм державних підприємств має бути місце для організацій, які ґрунтуються на принципах взаємної допомоги й досягнення суспільних цілей. Від їхньої взаємної зустрічі на ринкові можна очікувати появи гібридних форм підприємницької поведінки і, відповідно, уваги до способів цивілізування економіки. В цьому випадку любов у правді означає, що слід надати форму та організацію тим економічним ініціативам, які, не відмовляючись від прибутку, мають на меті щось більше, ніж проста логіка рівноцінного обміну, ніж прибуток як мета сама в собі.

39. Павло VI закликав у *Populorum progressio* створити модель ринкової економіки, здатної охопити всі народи, а не тільки заможніші. Він заохочував докласти зусиль до будування гуманнішого світу для всіх – світу, який «сприяє людянішій співпраці, за якої кожен дає й отримує, і поступ одних не заважає розвиткові інших»⁹². Таким чином, він надав універсальний вимір тим побажанням та прагненням, які містились в енцикліці *Rerum novarum*, написаній тоді, коли вперше внаслідок промислової революції народилась ідея, – яка, напевно, випереджала свій час, – що суспільний лад, щоб утриматися, потребує також редистрибутивного [перерозподільчого] втручання держави. Сьогодні цьому баченню не лише загрожує те, яким чином відкриваються ринки та суспільства, – його виявляється не досить для задоволення вимог цілковито людяної економіки. Того, про що завжди стверджувалось у соціальному вченні Церкви, яке брало за вихідну точку своє бачення людини і суспільства, нині вимагає характерна динаміка глобалізації.

Коли логіка ринку і логіка держави сходяться на тому, що кожна сторона й далі зберігатиме монополію у своїх сферах впливу, тоді в довгостроковій перспективі чимало втрачається: у взаєминах між громадянами занепадають солідарність, співучасть, взаємна підтримки й безкорисливі дії – а це є чимось іншим, ніж «давати, щоб набути» (логіка обміну) і «давати з обов'язку», відповідного для логіки дій держави (логіка громадського обов'язку, встановлена законом держави). Подолання недорозвиненості вимагає праці не тільки над покращенням трансакцій, що ґрунтуються на обміні, не тільки над створенням опікунських структур державного типу, а й передусім над поступовим застосуванням у всесвітньому контексті таких форм економічної діяльності,

⁹² *Populorum progressio*, п. 44.

які характеризуються елементами безкорисливості і сопричастя. Виключно бінарна модель «ринок – держава» роз’їдає суспільство, натомість солідарні економічні форми, що знаходять собі найвідповідніше місце у громадянському суспільстві, не обмежуючись ним, його розбудовують. Ринку безкорисливості не існує, і безкорисливу поведінку не можна нав’язати законом. Натомість і ринок, і політика потребують осіб, відкритих на взаємне дарування.

40. Сучасна міжнародна економічна сцена, що характеризується серйозними спотвореннями та розладами, вимагає глибоких змін також і у способі розуміння підприємництва. Немає вже давніх форм підприємництва, натомість на обрії з’являються нові, перспективні й обнадійливі. Однією з найбільших загроз є, безсумнівно, та, що підприємство приносить прибутки майже виключно тому, хто в нього інвестує, і таким чином воно зменшує свій суспільний вимір. Через зростання розмірів капіталу та дедалі більшу потребу в ньому щораз менше стає підприємств, якими довго керує один директор, що почувається відповідальним не лише в короткостроковій перспективі, а й у довгостроковій, за життя й результати його компанії, і щораз менше вони залежать лише від однієї території. Крім того, так званий аутсорсинг [винесення назовні певних функцій організації] виробничої діяльності може послабляти в підприємця відчуття відповідальності щодо людей, які приносять доходи: працівників, постачальників і споживачів, а також щодо довкілля й ширшого суспільства, – на користь акціонерів, не пов’язаних з окремим географічним простором, а отже, таких, що мають надзвичайну мобільність.

Сьогодні міжнародний ринок капіталу пропонує велику свободу дії. Однак зростає усвідомлення більшої соціальної відповідальності з боку бізнесу. Навіть якщо етичні міркування, які спрямовують нині дискусію про соціальну відповідальність бізнесу, не всі є прийнятними з перспективи соціального вчення Церкви, все ж дедалі більше поширюється переконаність у тому, що управлінці підприємства мусять не лише враховувати інтереси його власників, а й дбати про всі інші категорії суб’єктів, які роблять свій внесок у життя підприємства: працівників, клієнтів, постачальників різних комплектуючих; дбати про спільноту, з якою це підприємство пов’язане.

Останніми роками виник новий космополітичний клас менеджерів, що часто діють тільки за вказівками акціонерів, якими зазвичай є анонімні фонди, що де-факто визначають їхню винагороду. Однак численнішими стають нині й далекоглядні менеджери, які щораз більше усвідомлюють існування глибоких зв’язків свого підприємства з територією або з кількома територіями, на яких воно діє. Павло VI заохочував серйозно оцінювати шкоду, яку може заподіяти власному народові переведення за кордон капіталу виключно

задля особистої вигоди його власника⁹³. Іван-Павло II навчав, що інвестування завжди має моральне значення, а не тільки економічне⁹⁴.

Слід підтвердити, що все це зберігає нині своє значення, попри те що ринок капіталів був значною мірою лібералізований і що сучасна технологічна ментальність може схилитися до думки, що інвестування є тільки технічним актом, а не людським та етичним. Не можна заперечувати того, що певний капітал може принести більше добра власникові, якщо його інвестувати за кордон, аніж вкладати на батьківщині. Треба, однак, задовільнити вимоги справедливості, беручи до уваги те, як виник цей капітал, а також шкоду для людей, яку буде завдано, якщо його не інвестувати там, де він був створений⁹⁵. Слід уникати спекулятивного використання фінансових ресурсів, що наражає на спокусу отримати лише миттєвий прибуток, без огляду на довгострокову стабільність підприємства, на його внесок у реальну економіку і на потребу у просуванні належним чином подальших економічних ініціатив у країнах, що потребують розвитку. Це правда, що експорт інвестицій та знань може принести добро для населення країни, яка їх приймає. Праця і технічні знання є спільним благом. Проте неправильно буде експортувати ці речі лише задля того, щоб отримати вигідні умови або, ще гірше, з метою визиску, не роблячи при цьому справжнього внеску в місцеву спільноту для створення міцної виробничої та суспільної системи, що є необхідним чинником стабільного розвитку.

41. У контексті цієї дискусії корисно зазначити, що підприємництво пов'язане з цілою низкою цінностей, яка стає щораз ширшою. Гегемонія бінарної моделі «ринок – держава» привчила нас думати виключно про приватного підприємця капіталістичного типу, з одного боку, а з другого – про державного директора. Насправді характер підприємництва слід розуміти глибше. Для цього є багато причин, зокрема метаекономічного характеру, тобто щодо кінцевої мети економіки. Підприємництво, окрім професійного, має людське значення⁹⁶. Воно присутнє у будь-якій праці, його сприймають як «*actus personae*»⁹⁷ [особисту дію], тому закономірно, щоб кожному працівникові була дарована можливість зробити власний внесок, аби він «мав відчуття, що працює

⁹³ Див.: *Populorum progressio*, п. 24.

⁹⁴ Див.: Енцикліка *Centesimus annus*, п. 36.

⁹⁵ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 24.

⁹⁶ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 32; Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 25.

⁹⁷ Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens*, п. 24.

“для себе”»⁹⁸. Недарма Павло VI навчав, що «всяк, хто трудиться: чи то митець, чи робітник, чи керівник, чи підсобник, чи землероб, – кожен на свій лад творить»⁹⁹. Саме з тією метою, щоб задовільнити потреби і гідність того, хто працює, а також потреби суспільства, існують різні види підприємництва, що виходять за межі звичного поділу на «приватне» та «державне». Кожен із них потребує особливої підприємницької здатності й виявляє її. Щоб сформувати економіку, яка в найближчому майбутньому буде здатна служити спільному загальнодержавному і всесвітньому благові, слід брати до уваги це розширене значення підприємництва. Це ширше поняття сприяє перехресному взаємообміні різних типів підприємництва з передаванням компетенцій із «неприбуткового» світу до «прибуткового», й навпаки: від державного світу до світу громадянського суспільства, від розвинених економік до економік, що розвиваються.

«Політична влада» також має широкий спектр цінностей, про що не можна забувати, прямуючи до реалізації нового ладу економічного виробництва, яке було б соціально відповідальним і людським. Якщо ми маємо намір культивувати різні форми підприємництва у глобальній площині, то повинні пропагувати політичну владу, поділену та ефективну на різних рівнях. Інтегрована економіка наших днів не позбавляє державу її ролі, а радше змушує уряди до тіснішого взаємного співробітництва. Тож мудрість і розсудливість рекомендують нам не поспішати з оголошенням кінця ролі держави. Задля подолання сучасної кризи роль держави, очевидно, має зрости, повертаючи собі чимало своїх компетенцій. Існують, окрім того, народи, в яких будівництво або відбудова держави є стрижневим елементом їхнього розвитку.

Міжнародна допомога згідно з планом солідарности, що має на меті подолання сучасних економічних проблем, повинна радше підтримувати зміцнення конституційних, правових і адміністративних систем у країнах, які ще не володіють цими благами. Окрім економічної допомоги, має бути надана й допомога, спрямована на зміцнення гарантій, властивих правовій державі: ефективна система громадського ладу й ефективна пенітенціарна система, що поважає права людини, справді демократичні інституції. Держава не мусять мати скрізь ті самі характерні ознаки: підтримку для слабких конституційних систем з метою їхнього зміцнення може дуже добре супроводжувати розвиток, окрім держави, інших суб'єктів політики – культурної, суспільної, територіальної або релігійної природи. Виразне означення політичної влади на місцевому, національному й міжнародному рівнях є одним з найкращих

⁹⁸ Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens*, п. 15.

⁹⁹ Енцикліка *Populorum progressio*, п. 27.

шляхів спрямування процесу економічної глобалізації. Це також спосіб уникнути того, щоб вона ставила під сумнів підвалини демократії.

42. Інколи глобалізацію розглядають із позицій фаталізму, начебто ці процеси були результатом дій анонімних безособових сил, а також структур, незалежних від людської волі¹⁰⁰. У зв'язку з цим варто нагадати, що хоч глобалізацію слід розуміти як суспільно-економічний процес, це не єдиний її вимір. У глибині цього дедалі виразнішого процесу людство стає щораз більше взаємопов'язаним. Воно складається з осіб і народів, для яких цей процес має бути корисним і нести розвиток¹⁰¹ у міру того, як вони беруть на себе індивідуальну та колективну відповідальність. Руйнування кордонів є не тільки матеріальним фактом – це також культурна подія за своїми причинами та наслідками. Якщо глобалізацію розглядають із детерміністської точки зору, критерії для її оцінки й спрямування втрачаються. Вона є людською реальністю і продуктом багатьох різних культурних тенденцій, що їх слід детально розрізняти. Правда глобалізації як процесу і її фундаментальний етичний критерій походять із єдності людської сім'ї та її розвитку в напрямі того, що є благом. Тому й потрібне тривале зобов'язання підтримувати такий культурний персоналістичний та спільнотний напрям процесу всесвітньої інтеграції, який відкритий на трансцендентність.

Попри деякі свої структурні елементи, що їх не треба ні заперечувати, ні абсолютизувати, «глобалізація апріорі не є ані доброю, ані поганою. Вона буде такою, якою зроблять її люди»¹⁰². Ми маємо бути не її жертвами, а головними діячами, поводячись розумно, керуючись любов'ю та правдою. Сліпий протест щодо неї означав би помилкову й упереджену позицію; ігнорування процесу, який містить і позитивні аспекти, потягло б за собою також ризик втрати великої можливості скористатися багатьма запропонованими нею нагодами для розвитку. Процеси глобалізації, коли їх належно розуміють і спрямовують, дають можливість великого перерозподілу багатств у планетарному вимірі, чого не було ніколи раніше; якщо ж їх будуть погано спрямовувати, ці процеси можуть спричинитися до зростання бідності й нерівності, а також охопити кризою весь світ. Треба виправити ті серйозні помилки глобалізації, що створюють нові поділи між народами і в самих народах, а також добиватись того, щоб перерозподіл багатств не відбувався через перерозподіл

¹⁰⁰ Див.: Конгрегація науки віри. Інструкція про свободу *Libertatis conscientia* (22.03.1987), п. 74 // AAS 79 (1987) 587.

¹⁰¹ Див.: Іван-Павло II. Інтерв'ю для католицького щоденника *La Croix* від 20.08.1997.

¹⁰² Іван-Павло II. Промова в Папській академії суспільних наук (27.04.2001) // *Insegnamenti*, XXIV, 1 (2001) 800.

бідности або просто її поглиблення, чого ми можемо побоюватись у разі неналежної поведінки в нинішній ситуації.

Довгий час вважалося, що бідні народи повинні залишатися на зафіксованій стадії розвитку, а також задовольнятися філантропізмом розвинених народів. Проти такого типу мислення виступив Павло VI у *Populorum progressio*. Нині матеріальні ресурси, доступні для порятунку цих народів від бідности, потенційно є більшими, ніж колись, але скористалися ними переважно саме народи в розвинених країнах, які більше виграли від лібералізації руху капіталу і праці. Отже, егоїстичні, протекціоністські або продиктовані особистими інтересами плани не повинні сповільнювати розширення сфери добробуту на світовому рівні. Справді, участь нових країн або тих, що розвиваються, дає нам змогу легше долати кризу. Перехідний стан, притаманний процесові глобалізації, становить великі труднощі й небезпеки, що їх можна здолати лише тоді, коли ми усвідомимо основний антропологічний і етичний дух, який із глибини скеровує глобалізацію у бік солідарної гуманізації. На жаль, над цим духом часто домінують або його придушують етичні та культурні міркування індивідуалістичного й утилітарного характеру. Глобалізація є багатовимірним та полівалентним явищем, і її треба розуміти в неоднорідності та єдності всіх її вимірів, включно з богословським. Це дасть змогу досвідчити і спрямувати глобалізацію людства у дусі взаємної поваги, спілкування та взаємного ділення благами.

Розділ IV

Розвиток народів, права та обов'язки, середовище

43. «Вселюдська солідарність – і вона таки реальна – не тільки приносить нам користь, а й накладає на нас обов'язки»¹⁰³. Сьогодні багато осіб схильні вважати, що вони нікому нічого не винні, крім самих себе. Вони вважають, що мають тільки права і часто натикаються на серйозні труднощі у дозріванні до відповідальности за цілісний розвиток себе та іншої людини. Тому потрібні нові роздуми над тим, яким чином права передбачають обов'язки, без яких вони перероджуються у сваволю¹⁰⁴. Нині ми є свідками серйозної суперечности. З одного боку, ми спостерігаємо, як дехто домагається визнання і захисту державними органами вигаданих прав безапеляційного й зайвого характеру, а з іншого – існують елементарні та фундаментальні права, що їх не визнають

¹⁰³ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, 17.

¹⁰⁴ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 2003, п. 5 // AAS 95 (2003) 343.

і порушують щодо дуже значної частини людства¹⁰⁵. Часто спостерігається зв'язок між домаганням права на надлишок чи просто права на порушення права і на гріх у багатих суспільствах та браком харчів, питної води, середньої освіти чи медичного обслуговування у деяких регіонах нерозвинутого світу, а також на окраїнах великих метрополій. Цей зв'язок полягає в тому, що права індивіда, відірвані від контексту обов'язків, який надає їм повноту сенсу, стають нерозумними і розкручують практично необмежену й позбавлену критеріїв спіраль бажань. Перебільшене акцентування на правах закінчується забуттям обов'язків. А саме обов'язки визначають права, оскільки впливають з антропологічного та етичного контекстів. Якщо права вписуються в об'єктивну правду, то не стають сваволею. Таким чином обов'язки зміцнюють права та підтримують їхню захищеність, і сприяння цьому треба визначити як завдання, що його слід виконати при служінні спільному благові. Натомість, якщо права людини ґрунтуються лише на рішенні зібрання громадян, вони можуть бути змінені будь-якої миті, отождоб'язок шанувати й дотримуватись їх у загальній свідомості послаблюється. Тоді уряди, а також міжнародні організації можуть забути про об'єктивність і «невідчужуваність» прав. Коли доходить до цього, справжній розвиток народів наражається на небезпеку¹⁰⁶. Подібна поведінка ставить під сумнів авторитет міжнародних організацій, особливо в баченні тих країн, які більше потребують розвитку. Ці останні домагаються, щоб міжнародна спільнота вважала своїм обов'язком допомагати їм у тому, щоб вони стали «творцями власної долі»¹⁰⁷, тобто щоб вони прийняли зі свого боку обов'язки. Обмін взаємними обов'язками мобілізує набагато більше, ніж лише домагання прав.

44. Концепція прав і обов'язків щодо розвитку має враховувати також питання, пов'язані з демографічним зростанням населення. Це дуже важливий аспект справжнього розвитку, тому що він стосується невідчужуваних цінностей життя і сімейних цінностей¹⁰⁸. Помилкою є бачити численність населення першою причиною відсталості, навіть з економічної точки зору: досить відзначити, з одного боку, значне зниження дитячої смертності і збільшення очікуваної тривалості життя, які помітні в економічно розвинених країнах, а з іншого боку – ознаки кризи, які помітні в суспільствах, де є тривожне зниження рівня народжуваності. Звичайно, треба приділяти належну увагу

¹⁰⁵ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 2003, п. 5 // AAS 95 (2003) 343.

¹⁰⁶ Див.: Бенедикт XVI. Послання на Всесвітній день миру 2007, п. 13.

¹⁰⁷ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 65.

¹⁰⁸ Див. там само, пп. 36–37.

відповідальному народжуванню дітей, яке, серед іншого, становить фактичний внесок у цілісний людський розвиток.

Церква, якій важливий справжній людський розвиток, рекомендує повне пошанування людських цінностей, у тому числі у практикуванні сексуальності. Її не можна зводити до простого гедоністичного факту чи задоволення, як і не можна зводити статеve виховання до технічного інструктажу, коли дбають лише про захист від можливого зараження чи «ризик» завагітніти. Це дорівнювало б спотворенню та ігноруванню глибокого значення сексуальності, яке має бути розглянуте й відповідально прийняте і людиною, і спільнотою. Відповідальність забороняє тлумачити сексуальність просто як джерело задоволення чи регулювати її через політику примусового планування народжуваності. В обох випадках ми маємо справу з матеріалістичними політиками й діями, внаслідок чого люди у підсумку страждають від різних форм насильства. Опонуючи згаданим політикам і діям, слід захистити первинну компетентність сімей у сфері сексуальності¹⁰⁹ перед впливом держави та її обмежувальної політики, а також забезпечити відповідну освіту батьків.

Морально відповідальна відкритість до життя є суспільним та економічним багатством. Великі народи могли вийти з бідності завдяки своїй численності та здібностям їхніх громадян. І навпаки, народи, що колись розцвітали, зараз перебувають у фазі невизначеності, а в деяких випадках занепад пояснюється зниженням рівня народжуваності, що є стрижневою проблемою у суспільствах розвиненого добробуту. Зменшення рівня народжуваності іноді нижче за так званий «коефіцієнт відтворення» викликає також кризу системи соціального захисту, підвищення витрат на її утримання, зменшує накопичені заощадження і, як наслідок, фінансові ресурси, необхідні для інвестицій, а також скорочує кількість кваліфікованих працівників, зменшує резерви «мізків», які можна використати для потреб народу. Крім того, маленькі, а іноді дуже маленькі, сім'ї наражаються на загрозу руйнування соціальних зв'язків і неможливість забезпечити ефективну солідарність. Це ситуації, які демонструють симптом обмеженої впевненості в майбутньому, а також моральної втоми. Таким чином, постає суспільна й навіть економічна потреба знову відкривати новим поколінням красу сім'ї та шлюбу, відповідність цих інститутів найглибшим потребам душі й гідності особи. Тому завданням держав є проводити політику, що пропагує центральний характер і цілісність сім'ї, яка ґрунтується на шлюбі між чоловіком та жінкою і яка «отримала від Бога місію бути першою і життєво необхідною клітиною суспільства»¹¹⁰; держава мусить

¹⁰⁹ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 37.

¹¹⁰ Другий Ватиканський Собор. Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem*, п. 11.

дбати про економічну та фінансову забезпеченість сім'ї, поважаючи при цьому природу її стосунків.

45. Відповідь на найглибші моральні потреби особи має важливі та благотворні наслідки і в економічному вимірі. Справді, економіці для її правильного функціонування потрібна етика – і не будь-яка етика, а дружня людині. Сьогодні чимало мовиться про етику у сферах економіки, фінансів, підприємництва. Виникають центри вивчення і навчальні програми в галузі етики бізнесу; в розвиненому світі поширюється система етичних сертифікатів, що йде в кількватері ідей про громадянську відповідальність бізнесу. Банки пропонують так звані «етичні» рахунки та інвестиційні фонди. Розвивається «етичне» фінансування, передусім за посередництвом мікрокредиту, а загалом – через мікрофінансування. Ці процеси зустрічають прихильність і заслуговують на широку підтримку. Треба, щоб їхні позитивні наслідки відчули в найменш розвинених регіонах землі. Добре було б разом із цим опрацювати вагомі критерії розпізнання їх, тому що можна зауважити певне зловживання прикметником «етичний» – застосований невизначеним чином, він може означати цілком інший зміст; зокрема, цим поняттям можуть прикриватися рішення й альтернативи, які суперечать справедливості та справжньому благові людині.

Багато залежить від базової моральної системи. У цій сфері соціальне вчення Церкви пропонує свій особливий внесок, підставою якого є створення людини «на образ Божий» (Бут. 1:27). Із цього випливає недоторканна гідність людської особи, а також трансцендентна цінність природних моральних норм. Підприємницька етика, яка не брала б до уваги цих двох стовпів, наражала б неминуче на втрату своїх особливих рис і на улягання експлуатації; точніше кажучи, вона була б підпорядкована наявним економічно-фінансовим системам, замість того щоб коригувати їхні хиби. Крім того, вона могла б виправдовувати фінансування неетичних проєктів. Мало того, не треба використовувати слово «етика» в ідеологічно дискримінаційний спосіб, даючи зрозуміти, що не є етичними ініціативи, формально не забезпечені цим означенням. Треба намагатися – і це важливе зауваження, – щоб не виникали «етичні» сектори або відділи в економіці чи фінансах, а щоб уся економіка та всі фінанси були етичними, і це не з огляду на потребу в зовнішній етикетці, а з поваги до вимог, що визначаються їхньою внутрішньою природою. Соціальне вчення Церкви ясно висловлюється з цього приводу, нагадуючи, що економіка з усіма своїми галузями є лише одним із багатьох секторів людської діяльності¹¹¹.

¹¹¹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 32.

46. Розглядаючи тему співвідношення бізнесу та етики, як і еволюції виробничої системи, можна зробити висновок, що прийняте досі розрізнення підприємств, які мають на меті прибуток (*profit*), та організацій, які не націлені на прибуток (*non profit*), вже не відображає всю реальність і не може ефективно орієнтувати на майбутнє. За останні десятиріччя з'явилася широка проміжна сфера між цими двома типами підприємств. Її творять традиційні підприємства, які, однак, підписують угоди про допомогу відсталим країнам; фонди, що є ініціативою поодиноких підприємств; групи підприємств, які ставлять собі за мету суспільну користь; різнобарвний світ суб'єктів так званої «громадянської економіки» та «економіки спілкування». Йдеться не лише про «третій сектор», а про нову, широку й комплексну реальність, що охоплює приватну та державну сфери і не виключає прибутку, а розглядає його як інструмент реалізації гуманістичних і суспільних цілей. Чи розподіляють прибутки такі підприємства, а чи приймають вони форму, передбачену юридичними нормами, – все це стає другорядним порівняно з їхньою готовністю розуміти прибуток як інструмент досягнення мети, якою є гуманізація ринку та суспільства. Побажаймо, щоб ці нові форми підприємств знайшли у всіх країнах відповідну юридичну та фіскальну конфігурацію. Не применшуючи значення економічної й суспільної корисності традиційних форм підприємництва, вони спрямовують систему в напрямі прозорішого і довершенішого прийняття обов'язків з боку економічних суб'єктів. І не тільки. Сама багатоманітність інституційних форм підприємництва створює цивілізованіший і водночас конкурентніший ринок.

47. У країнах, які сприймаються як засуджені на виштовхнення або маргіналізацію у світі глобальної економіки, треба розвивати різні форми підприємництва, а особливо ті, що здатні тлумачити прибуток як інструмент для досягнення мети гуманізації ринку та суспільства. У таких країнах важливо далі продовжувати проекти допомоги, засновані на принципі субсидіярності, які були б належним чином заплановані та керовані й вели до зміцнення прав, передбачаючи, однак, завжди пропорційну відповідальність. У діяльності задля розвитку треба зберегти засаду центральності людської особи, що є суб'єктом, який передусім повинен вважати розвиток своїм обов'язком. Головним благом є поліпшення життєвого становища мешканців певного регіону, щоб вони могли сповнити цей обов'язок, чого їм не дозволяла досі їхня бідність.

Піклування ніколи не може бути абстрактним. Програми розвитку мусять бути гнучкими, щоб пристосовуватися до конкретних ситуацій. А ті особи, які матимуть від них користь, повинні бути безпосередньо залучені до планування цих програм і стати головними виконавцями їх. Разом із контролюванням

результатів треба також застосувати критерії зростання та супроводу, оскільки немає універсально чинних розв'язків.

Багато залежить від конкретної реалізації намірів. «Оскільки ж народи самі є ковалями свого поступу, то на них лягає таке вагоме завдання, з яким вони аж ніяк не впораються, якщо житимуть порізно»¹¹². Сьогодні це застереження Павла VI стає ще актуальнішим, оскільки наш світ стає щораз більше інтегрованим. Динаміка інклюзивності не містить нічого механічного. Рішення треба пристосовувати до життя народів і конкретних осіб, розсудливо оцінюючи кожну ситуацію. Поряд із макропроектами потрібними є й мікропроекти, але насамперед потрібна активна мобілізація всіх суб'єктів громадянського суспільства – як юридичних осіб, так і фізичних.

Міжнародне співробітництво потребує людей, які беруть участь у процесі економічного й цивілізаційного розвитку шляхом солідарної присутності, супроводу, навчання і пошанування. Тому міжнародні організації повинні задуматися над реальною дієвістю своїх бюрократичних та адміністративних апаратів, часто дуже дорогих. Буває інколи, що адресат допомоги стає корисним тому, хто йому допомагає, і що бідніші служать для збереження дорогих бюрократичних організацій, які на власне утримання витрачають дуже великий відсоток тих ресурсів, що мають бути призначені для розвитку. Тож варто висловити побажання, щоб усі міжнародні організації, зокрема неурядові, подбали про цілковиту прозорість, інформуючи жертводавців та громадську думку про той відсоток отриманих фондів, що призначений для програм співробітництва, про справжній зміст цих програм і, нарешті, про структуру коштів самої інституції.

48. Тема розвитку сьогодні також міцно пов'язана з обов'язками людини щодо довілля. Бог дав його всім, і використання його лежить на нашій відповідальності щодо бідних, щодо майбутніх поколінь та всього людства. Якщо природа, і передусім людська істота, вважатиметься плодом випадку чи еволюційного детермінізму, то усвідомлення цієї відповідальності в нашому сумлінні послаблюється. Віруюча ж людина розпізнає у природі чудесний результат творчої дії Бога, яким людина може відповідально користуватися, щоб задовільнити свої обґрунтовані потреби, матеріальні та нематеріальні, з пошаною до внутрішньої рівноваги самого творіння. Якщо таке бачення зникає, людина починає вважати природу недоторканною або навпаки – допускає зловживання щодо неї. Обидві ці позиції не відповідають християнському баченню природи, яка є плодом Божого творіння.

¹¹² Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 77.

Природа є вираженням любови і правди. Вона була перед нами й залишилася нам, дарована Богом як середовище життя. Вона розповідає нам про Творця (пор. Рим. 1:20) і про його любов до людства. Вона призначена, щоб «об'єднати все у Христі... коли настане повнота часів» (Еф. 1:9–10). Отже, і вона є «покликанням»¹¹³. Природа перебуває в нашому розпорядженні не як «купа випадково розкиданого сміття»¹¹⁴, а як дар Творця, який визначив її внутрішній порядок, щоб людина почерпнула з нього належні принципи, щоб «порати й доглядати її» (пор. Бут. 2:15).

Треба також підкреслити, що бажання вважати природу важливішою від самої людської особи суперечить справжнього розвитку. Така настанова призводить до неопоганських позицій або до нового пантеїзму: від самої тільки природи, яку розуміють у суто натуралістичному сенсі, не може походити спасіння людини. З іншого боку, слід також відкинути протилежну позицію, спрямовану на технократичне домінування над природою, бо довкілля – це не тільки корисні копалини, якими можна розпоряджатися за власними забаганками, а й велична справа Творця, що містить у собі «граматику», яка вказує на доцільність і критерії мудрого, а не інструментального чи самовільного, користування нею.

Сьогодні такі викривлені концепції завдають багато шкоди розвитку. Цілковите зведення природи до потенційних резервів стає джерелом насильства над довкіллям і навіть прямо обґрунтовує дії, коли не шанують саму природу людини. Ця природа, що складається не тільки з матерії, а й із духу, і як така наділена трансцендентним значенням і прагненнями, має нормативний характер також для культури. Людина інтерпретує та формує довкілля через культуру, яка, своєю чергою, набуває спрямованості через відповідальне користування свободою згідно зі вказівками морального закону. Тому, складаючи плани цілісного людського розвитку, не можна забувати про наступні покоління; цим планам мають бути притаманні солідарність і міжпоколіннева справедливість; там мають бути враховані різні сфери: екологічна, юридична, економічна, політична та культурна¹¹⁵.

49. Питання, пов'язані з піклуванням про довкілля і його захистом, змушують серйозно брати до уваги енергетичні проблеми. Грабіжницьке видобування невідновлюваних джерел енергії з боку деяких держав, владних груп

¹¹³ Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 1990, п. 6 // AAS 82 (1990) 150.

¹¹⁴ Геракліт Ефеський (~535 – ~475 до РХ), фрагмент 22 B124 // H. Diels i W. Kranz. *Die Fragmente der Vorsokratiker*. – Weidmann, Berlin 1952.

¹¹⁵ Див.: Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, пп. 451–487.

і підприємств є серйозною перешкодою для розвитку бідних країн. Вони не мають економічних ресурсів ані для доступу до наявних невідновлюваних енергетичних джерел, ані для фінансування пошуків нових та альтернативних джерел. Загарбання природних запасів, які найчастіше знаходяться саме в бідних країнах, породжуватиме визиск і часті конфлікти між народами та всередині їх. Ці конфлікти часто розпалюються на території цих країн, спричиняючи серйозні втрати: смерті, знищення й подальшу деградацію. Міжнародна співдружність має невідкладне завдання знайти інституційні шляхи врегулювання справ, пов'язаних із використанням невідновлюваних запасів, з участю також бідних країн, щоб спільно планувати майбутнє.

На цьому напрямі також існує нагальна моральна потреба відновити солідарність, особливо у відносинах між тими країнами, що перебувають на шляху розвитку, та високоіндустріялізованими країнами¹¹⁶. Розвинені суспільства технологічно можуть і повинні зменшити свій енергетичний попит як через удосконалення процесів виробництва, так і через поширення серед своїх громадян більшої екологічної чутливості. Слід додати, що сьогодні існує можливість отримати більшу енергетичну ефективність, досягши прогресу в пошуках альтернативних енергій. Однак потрібен також глобальний розподіл енергетичних ресурсів, щоб уможливити доступ до них країн, цих ресурсів позбавлених. Їхня доля не може перебувати в руках тих, що першими дісталися до них, чи бути залишеною на поталу логіки сильнішого. Йдеться про важливі проблеми, які для відповідального вирішення їх вимагають від усіх усвідомлення наслідків для майбутніх поколінь, а особливо для дуже багатьох молодих людей із бідних народів, що «претендують на свою роль у такому полагожденні загальнолюдських питань, яке забезпечить надійніший захист прав та обов'язків кожного»¹¹⁷.

50. Ця відповідальність має глобальний характер, бо стосується не лише енергетики, а всього творіння – ми не можемо лишити новим поколінням дуже збіднілі багатства його. Людина може здійснювати відповідальну владу над природою, щоб її оберігати, отримувати з неї вигоду, а також культивувати в нових формах завдяки новим розвиненим технологіям, щоб природа могла гідно прийняти і прогодувати все населення. На цій землі є місце для всіх; тут уся людська сім'я має знайти все необхідне для гідного життя – з допомогою самої природи, яка є даром від Бога для його дітей, – роблячи свій внесок власною працею та винахідливістю. Мусимо прийняти як серйозний обов'язок необхідність передати новим поколінням землю в такому стані, щоб

¹¹⁶ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 1990, п. 10.

¹¹⁷ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 65.

вони також могли гідно на ній проживати й далі її обробляти. Це є завдання спільного «вибору – після відповідального визначення – такого шляху, яким треба йти, щоб зміцнити союз між людиною та довкіллям, і який має бути відблиском любови Бога-Творця, від якого ми вийшли й до якого прямуємо»¹¹⁸.

Бажано, щоб міжнародна співдружність і окремі уряди зуміли ефективно протиставити себе таким способам користування навколишнім середовищем, які виявляються руйнівними. Необхідні також зусилля компетентних органів для того, щоб прозоро враховувати економічні та соціальні витрати при використанні спільних природних ресурсів і щоб ці витрати повною мірою оплачували ті, що їх спричинили, а не інші народи чи майбутні покоління: охорона середовища, ресурсів і клімату вимагає, щоб усі міжнародні лідери діяли узгоджено й виявили готовність діяти з добрими намірами, шануючи закон та проявляючи солідарність щодо слабших регіонів планети¹¹⁹. Одним із найважливіших завдань економіки є саме ефективніше споживання, а не зловживання природними ресурсами; при цьому слід завжди мати на увазі, що поняття ефективності не є аксіологічно [ціннісно] нейтральним.

51. Спосіб, яким людина трактує довкілля, впливає на те, як трактує вона саму себе, і навпаки. Це є викликом для сьогоденного суспільства – серйозно переглянути свій стиль життя, який у багатьох частинах світу схиляється до гедонізму і споживацтва, залишаючись байдужим до шкоди, що з цього виникає¹²⁰. Потрібна ефективна зміна ментальності, яка схилить нас до прийняття нового стилю життя, де «пошук істини, краси, добра і спілкування з іншими заради спільного вдосконалення стає визначальним чинником у виборі споживача або коли він робить заощадження чи інвестиції»¹²¹. Кожне порушення солідарності і громадянської дружби спричиняє екологічну шкоду; зі свого боку, деградація середовища також викликає незадоволення в суспільних відносинах. Природа, особливо в наші часи, є настільки інтегрованою в суспільну та культурну динаміку, що не є вже майже незалежною змінною. Запустілі землі й вичерпання продуктивності деяких рільничих угідь також є наслідком збіднення населення, яке там мешкає, та його відсталості. Сприяючи економічному й культурному розвитку цього населення, збережемо і природу. Крім того, скільки ж природних ресурсів знищили війни! Мир народів і між народами уможливив би також більшу охорону природи.

¹¹⁸ Бенедикт XVI. Послання на Всесвітній день миру 2008, п. 7 // AAS 100 (2008) 41.

¹¹⁹ Див.: Бенедикт XVI. Промова до учасників Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй (18.04.2008) // *Insegnamenti*, IV, 1 (2008) 618–626.

¹²⁰ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 1990, п. 13.

¹²¹ Його ж. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 36.

Загарбання ресурсів, особливо води, може викликати серйозні конфлікти між задіяними спільнотами. Мирна угода, що стосується використання ресурсів, може рятувати природу й водночас добробут зацікавлених суспільств.

Церква несе відповідальність за світ і має виявляти цю відповідальність у громадській сфері. А роблячи це, вона повинна захищати не тільки землю, воду й повітря як дари сотворення, що належать усім. Повинна насамперед берегти людину від самознищення. Потрібне те, що можна назвати «екологією людини». Адже деградація природи тісно пов'язана з культурою, яка формує людське співжиття: коли «екологію людини»¹²² поважають у суспільстві, з цього матиме користь і екологія довкілля. Як людські чесноти між собою поєднані – ослаблення однієї загрожує іншим, – так і екологічна система базується на повазі до плану, що стосується і здорового співжиття в суспільстві, й добрих відносин із природою.

Щоб охорона природи була успішною, для цього не досить вдаватися лише до економічних стимулів чи запобіжних заходів, ані навіть до відповідного вишколу. Це важливі інструменти, але вирішальною є цілісна моральна позиція суспільства. Якщо не поважають право на життя і на природну смерть; якщо зачаття, вагітність і народження людини роблять штучно; якщо людські ембріони жертвують на дослідження, – тоді загальна свідомість, зрештою, втрачає поняття екології людини, а разом із ним поняття екології довкілля. Внутрішньо суперечливими є заклики до нових поколінь шанувати довкілля, тоді як виховання і законодавство не допомагають їм шанувати самих себе. Книга природи єдина й неподільна: вона включає в себе питання не лише довкілля, а й життя, сексуальності, подружжя, сім'ї та суспільних відносин, – одне слово, всі сфери цілісного людського розвитку. Наші обов'язки щодо довколишнього середовища поєднуються з обов'язками, що їх ми маємо щодо особи як такої та щодо інших. Не можна дотримуватись одних, порушуючи інші. Це є ознакою серйозної суперечності нинішньої ментальності і практики, яка принижує особу, руйнує довкілля та шкодить суспільству.

52. Правду, як і любов, нею проявлену, не можна випродукувати – їх можна тільки прийняти як дар. Їхнім остаточним джерелом не є і не може бути людина, а є Бог, тобто Той, який є Правдою і Любов'ю. Ця засада дуже важлива для суспільства і для розвитку, оскільки ні правда, ні любов не можуть бути тільки людськими витворами; саме покликання до розвитку осіб і народів не спирається на звичайні людські роздуми, а вписане у початковий план щодо нас і є для нас усіх обов'язком, що його ми маємо вільно прийняти. Те, що нам

¹²² Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 38; див. також: Бенедикт XVI. Послання на Всесвітній день миру 2007, п. 8.

передує і що нас становить: співіснуючі Любов і Правда – вказують нам, що буде для нас благом та в чому полягає наше щастя. Отже, вони вказують нам шлях до справжнього розвитку.

Розділ V

Співробітництво людської сім'ї

53. Одним із найстрашніших видів бідності для людини є самотність. Загалом кажучи, й інші форми бідності, включно з матеріальними, мають своєю причиною ізоляцію, неможливість бути любленим і трудність любити самому. Досить часто різні види бідності породжуються відкиданням Божої любови, первинною трагічною замкнутістю у собі людини, яка вважає себе самодостатньою або, навпаки, якимось незначущим і тимчасовим явищем, «чужим» у цьому випадково створеному всесвіті. Людина є відчуженою, коли залишається одна або відривається від реальності, коли вона відмовляється мислити про певний Фундамент, вірити в нього¹²³. Все людство загалом є відчуженим тоді, коли довіряється тільки людським планам, фальшивим ідеологіям та утопіям¹²⁴. Сьогодні людство виглядає набагато більше здатним до діалогічної взаємодії, ніж учора, – і ця більша близькість має перетворити його на справжню спільноту. Розвиток народів залежить насамперед від їхнього визнання того, що вони являють собою єдину родину, яка співпрацює в душі справжньої спільноти, а не складається із суб'єктів, які просто живуть одне біля одного¹²⁵.

Павло VI зауважив, що світ потерпає через брак думки: «...Люди часто мають ту хибу, що мало замислюються та застановляються над цими речами»¹²⁶. Ці слова містять не лише констатацію, а й побажання: потрібна нова траєкторія думки, щоб краще зрозуміти, що означає бути однією сім'єю; взаємні відносини між народами на землі заохочують нас спромогтися на цю нову траєкторію, щоб інтеграція відбувалася радше під знаком солідарності¹²⁷,

¹²³ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 41.

¹²⁴ Див. там само.

¹²⁵ Див. його ж. Енцикліка *Evangelium vitae*, п. 20.

¹²⁶ Енцикліка *Populorum progressio*, п. 85.

¹²⁷ Див.: Іван-Павло II. Послання на Всесвітній день миру 1998, п. 3 // *AAS* 90 (1998) 150; його ж. Промова до членів Фонду *Centesimus annus pro Pontifice* (9.05.1998), п. 2 // *Insegnamenti*, XXI, 1 (1998) 873–874; його ж. Промова під час зустрічі з громадськими і політичними діячами та дипломатичним корпусом, Відень (20.06.1998), п. 8 // *Insegnamenti*, XXI, 1 (1998) 1435–1436; його ж. Послання з нагоди Дня католицького університету Найсвятішого Серця (5.05.2000), п. 3 // *Insegnamenti*, XXIII, 1 (2000) 758.

а не маргіналізації. Таке мислення зобов'язує до критичного оцінювання категорії «відносини». Йдеться про завдання, що його не можна виконати тільки за допомогою суспільних наук, оскільки воно вимагає втручання таких дисциплін, як метафізика і богослов'я, щоб чітко зрозуміти трансцендентну гідність людини.

Людське створіння, яке має духовну природу, реалізується в міжособових відносинах. Що вірогідніше воно переживає ці відносини, то зрілішою стає його особиста ідентичність. Людина набуває гідности не шляхом ізоляції, а налагоджуючи відносини з іншими та з Богом. Тож значущість цих відносин набуває фундаментального характеру. Це стосується також і народів. Тому дуже корисним для їхнього розвитку є метафізичне бачення відносин між особами. З огляду на це, розум знаходить натхнення та орієнтацію у християнському Об'явленні. Згідно з ним, спільнота людей залучає до себе особу, не відбираючи її автономію, як то буває у різних формах тоталітаризму. Навпаки, у християнському світосприйнятті спільнота надає окремій особі більшої гідности, оскільки відносини між особою та спільнотою – це відносини одного виду цілісности з іншим видом цілісности¹²⁸. Аналогічно до того, як спільнота сім'ї не скасовує індивідуальність осіб, що її творять, як і сама Церква надає більшої гідности «новому створінню» (Гал. 6:15; 2 Кор. 5:17), яке через обряд хрещення долучається до її живого Тіла, – так і єдність сім'ї людства не скасовує особливості осіб, народів і культур, а надає їм більшої прозорости у взаємних стосунках, міцніше об'єднує їх у їхньому законному різноманітті.

54. Тема розвитку народів збігається з темою залучення усіх осіб і народів до однієї спільноти – людської сім'ї, солідарно побудованої на базі фундаментальних цінностей справедливості й миру. Повноту розуміння цього ми знаходимо у відносинах між Особами Святої Тройці в єдиній Божій Субстанції. Тройця – це абсолютна єдність, оскільки три Божі Особи являють собою чисту взаємність. Взаємна прозорість між трьома Божими Особами є повною, а зв'язок між ними – цілковитим, оскільки вони являють собою абсолютну єдність і неповторність. Бог прагне долучити й нас до цієї реальности сопричастя, «щоб вони були одно так само, як і ми одно» (Йо. 17:22). Церква є знаком та інструментом цієї єдности¹²⁹. Стосунки між людьми в історії отримують лише користь, підлягаючи цьому Божому зразкові. Особливо у світлі

¹²⁸ За св. Томою, «ratio partis contrariatur rationi personae» // *III Sent.* d. 5, 3, 2; також «Homo non ordinatur ad communitatem politicam secundum se totum et secundum omnia sua» // *Summa Theologiae*, I-II, q. 21, a. 4, ad 3um.

¹²⁹ Див.: Другий Ватиканський Собор. Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium*, п. 1.

об'явленого таїнства Святої Тройці треба усвідомлювати, що справжнє відкриття до інших означає не відцентрове розосередження, а, навпаки, ще глибше взаємопроникнення. Це проявляється також і в загальному людському досвіді дотримання любови та правди. Подібно до того як таїнствена любов між чоловіком і жінкою з'єднує їх духовно в «одне тіло» (Бут. 2:24; Мт. 19:5; Еф. 5:31) і з двох частин творить справжню єдність у взаєминах, так і правда єднає між собою людські душі та змушує їх мислити однаково, притягаючи їх і з'єднуючи в собі.

55. Християнське об'явлення про єдність людського виду передбачає метафізичне тлумачення «humanum» [«людського», притаманного людині], в якому взаємозалежність є суттєвим елементом. Інші культури та релігії також навчають братства і миру, отож є дуже важливими для комплексного людського розвитку. Не бракує, однак, релігійних та культурних концепцій, які не приймають повною мірою засади любови і правди, гальмуючи таким чином справжній людський розвиток або навіть перешкоджаючи йому. Сучасний світ повен деяких культур із релігійним підґрунтям, які не спрямовують людину до спільноти, а ізолюють її у пошуках індивідуального добробуту, зведеного до задоволення психологічних прагнень. Окрім того, множення релігійних шляхів, що їх торують малі групи або навіть поодинокі особи, а також релігійний синкретизм можуть стати чинниками розосередження і браку задіяності. Можливим негативним наслідком процесу глобалізації є тенденція сприяння такому синкретизмові¹³⁰, підживлення таких форм «релігії», які віддаляють людину від людини, замість того щоб допомогти їм зустрітися; вони віддаляють людину й від реальності. Водночас залишаються деякі культурні та релігійні традиції, які спричиняють закостеніння суспільства у застиглих соціальних кастах, у формах магічних вірувань, які зневажають гідність людської особи, і в поставі покори щодо окультних сил. На цьому тлі любові та правді стає дуже складно утвердити себе. А це, своєю чергою, завдає шкоди справжньому розвитку.

Якщо, з одного боку, правдою є те, що розвиток потребує релігій та культур різних народів, то з іншого – правдою також залишається й те, що нам необхідне відповідне розпізнавання. Релігійна свобода не означає релігійної байдужості й не передбачає, що всі релігії рівні¹³¹. Здатність розпізнавати, яка

¹³⁰ Див.: Іван-Павло II. Промова під час публічної сесії Папської богословської академії та Папського університету св. Томи Аквінського (8.11.2001), п. 2 // *Insegnamenti*, XXIV, 2 (2001) 676.

¹³¹ Див.: Конгрегація науки віри. Декларація *Dominus Jesus* (6.08. 2000), п. 22 // *AAS* 92 (2000) 763–764; її ж. Доктринальна нота стосовно певних питань, пов'язаних з участю і позицією

з культур і релігій робить свій внесок у побудову такої суспільної співдружності, де шанують спільне благо, особливо потрібна тим, які мають політичну владу. Таке розпізнавання має керуватися критеріями любови та правди. Оскільки на кін поставлено розвиток людей і народів, то воно має враховувати можливість емансипації [звільнення від гніту] й інклюзивності [включеності] задля входження у справді універсальну людську співдружність. «Вся людина і всі люди» – таким є критерій для оцінювання культур та релігій. Християнство – релігія «Бога з людським обличчям»¹³² – містить у собі такий критерій.

56. Християнська релігія та інші релігії можуть зробити свій внесок у розвиток лише за умови, що Бог знайде місце у публічній сфері, особливо в її культурному, соціальному, економічному і передусім політичному вимірах. Соціальна наука Церкви була створена для того, щоб домагатися «права на громадянство»¹³³ для християнської релігії. Заперечення права на публічне визнання власної віри й на дії, спрямовані на те, щоб правдою віри формувати також публічне життя, спричиняє негативні наслідки для справжнього розвитку. Вилучення релігії з публічної сфери, як і, з іншого боку, релігійний фундаменталізм, перешкоджають зближенню людей, а також їхній співпраці на благо поступові людства. Тоді публічне життя втрачає мотивацію, а політика набуває форм утисків та агресії. Існує небезпека, що права людини не поважатимуть – чи тому, що їх позбавлятимуть їхніх трансцендентних підвалин, чи тому, що перестануть визнавати особисту свободу. У лаїцизмі [надаванні державі переважно світського характеру] та фундаменталізмі ми втрачаємо можливість плідного діалогу і корисної співпраці між розумом та релігійною вірою. Розум потребує постійного очищення за допомогою віри. Це саме стосується і політичного розуму, що його не слід вважати всемогутнім. З іншого боку, релігія потребує постійного очищення через розум, щоб показати своє справжнє людське обличчя. Припинення цього діалогу тягне за собою дуже серйозний ризик для розвитку людства.

57. Плідний діалог між вірою і розумом робить ефективнішою справу милосердя у суспільній сфері та створює найбільш відповідні рамки для розвитку

католиків у політичному житті (24.11.2002), п. 8 // *Libreria Editrice Vaticana*, Citta del Vaticano, с. 16.

¹³² Бенедикт XVI. Енцикліка *Spe salvi*, п. 31; його ж. Промова до учасників IV Національного конгресу Церкви в Італії (19.10.2006).

¹³³ Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 5; Бенедикт XVI. Промова до учасників IV Національного конгресу Церкви в Італії (19.10.2006).

братерського співробітництва між віруючими й невіруючими у спільному прагненні трудитись на благо справедливості і миру на землі. У Душпастирській конституції *Gaudium et spes* Отці Другого Ватиканського Собору стверджували: «За майже однотайним розумінням віруючих і невіруючих все, що є на землі, призначене для людини, як для центру і вершини всього створеного»¹³⁴. Для віруючих людей світ є не продуктом випадку чи необхідності, а наслідком Божого задуму. Звідси походить обов'язок віруючих об'єднати свої зусилля з усіма людьми доброї волі, представниками інших релігій або невіруючими, щоб цей наш світ справді відповідав Божому задумові – жити єдиною сім'єю під усевидючим оком Творця.

Особливим свідченням любови та провідним чинником братерського співробітництва віруючих і невіруючих є, безсумнівно, принцип субсидіарності [допоміжності]¹³⁵ як прояв невід'ємної людської свободи. Субсидіарність є передовсім допомогою людині через автономію посередницьких груп та об'єднань. Допомога такого роду стає доречною, коли особа чи суспільні суб'єкти не здатні дати собі раду самостійно. Вона завжди передбачає доцільність зняття непотрібних обмежень, оскільки сприяє свободі та співучасті внаслідок перейняття відповідальності. Засада субсидіарності означає повагу до гідності особи, в якій вбачають суб'єкта, завжди готового дати щось іншим. З урахуванням того, що взаємність – це осердя буття людини, субсидіарність є найефективнішим засобом захисту від будь-якої форми патерналістської соціальної системи. Вона здатна взяти до уваги як різнобічну артикуляцію планів (а отже, й багатоманітність суб'єктів), так і координацію цих планів. Тож ідеться про принцип, який найкраще пасує для того, щоб уміло керувати глобалізацією і спрямовувати її в напрямі справжнього людського розвитку. Щоб не створити небезпечну універсальну владу тиранічного типу, керування глобалізацією має характеризуватися субсидіарністю, представленою на багатьох рівнях і в різних площинах, які взаємно співпрацюють. Глобалізація, без сумніву, потребує влади, оскільки піднімає проблеми досягнення спільного глобального блага. Проте така влада має бути організована в дусі субсидіарності та розрізнення компетенцій¹³⁶, щоб вона не порушувала свободу й довела свою ефективність на практиці.

58. Засада субсидіарності має бути тісно пов'язана із засадою солідарності, й навпаки. Оскільки субсидіарність без солідарності призводить до суспільного

¹³⁴ *Gaudium et spes*, п. 12.

¹³⁵ Див.: Пій XI. Енцикліка *Quadragesimo anno* (15.05.1931), п. 81 // AAS 23 (1931) 203; Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 48; Катехизм Католицької Церкви, п. 1883.

¹³⁶ Див.: Іван XXIII. Енцикліка *Pacem in terris*, п. 74.

партикуляризму [прагнення окремих частин держави до незалежності від центру], так само солідарність без субсидіярності призводить до патерналістської соціальної системи, яка принижує нужденних. Це правило загального характеру слід мати на увазі також тоді, коли ми долучаємося до справи міжнародної допомоги та розвитку. Така допомога, незалежно від наміру донорів, може інколи загнати якийсь народ у стан залежності або навіть створювати ситуації місцевих утисків і здириництва в країні, яка отримує допомогу. Справжня економічна допомога не повинна мати прихованих цілей. Вона має стосуватися не тільки урядів зацікавлених країн, а й місцевих суб'єктів господарювання, активістів громадянського суспільства, задіяних у справах культури, включно з місцевими церквами. Програми допомоги слід щораз більшою мірою доповнювати участю груп на місцях. Адже найціннішим багатством, яким володіє країна, що отримує допомогу з розвитку, є людський ресурс – це справжній капітал, який треба примножувати, щоб забезпечити найбіднішим країнам справді незалежне майбутнє.

Слід також нагадати, що країни, які розвиваються, найбільше потребують допомоги в отриманні дозволу та у сприянні тому, щоб їхня продукція поступово виходила на світові ринки. Це зробило б можливим їхню повноправну участь у міжнародному економічному житті. В минулому дуже часто економічна допомога сприяла лише тому, щоб продукція цих країн виходила тільки на маргінальні ринки. Часто це було пов'язано з відсутністю справжньої потреби в цій продукції, тому слід допомогти цим країнам вдосконалити якість їхньої продукції та краще пристосувати її до наявного попиту. Крім того, є також ті, що побоюються конкуренції імпортованих продуктів (здебільшого сільськогосподарських) з економічно бідних країн. Треба, однак, нагадати, що для цих країн можливість вивести їхню продукцію на ринки дуже часто означає гарантію їхнього виживання у коротко- або довгостроковій перспективі. Справедлива та врівноважена міжнародна торгівля в аграрній галузі може принести вигоду всім сторонам – як пропозиції, так і попиту. Тож необхідно не лише надати цій продукції комерційного спрямування, а й установити такі правила світової торгівлі, які підтримали б цю тенденцію й посилили фінансування допомоги з розвитку таким чином, щоб сприяти продуктивності економіки країн, що розвиваються.

59. Співпраця задля розвитку не може обмежуватися лише економічним виміром, вона має стати доброю можливістю для культурних і людських зустрічей. Якщо суб'єкти співробітництва в економічно розвинених країнах, як це іноді буває, не бачать важливості власної та чужої культурної ідентичності, яка базується на людських цінностях, то вони не зможуть налагодити жодного серйозного діалогу з громадянами бідних країн. Своєю чергою, якщо

бідні країни ставитимуться некритично й неперемінливо до кожної культурної пропозиції, то будуть неспроможними перейняти на себе відповідальність за свій справжній розвиток¹³⁷. Технологічно розвинені суспільства не повинні плутати свій технологічний розвиток із нібито культурною вищістю, вони мусять відкрити в собі іноді забуті чесноти, які дали їм змогу розцвітати під час історичного розвитку. Суспільства, що розвиваються, мають залишитися вірними всьому тому, що є справді людським у їхніх традиціях, уникаючи спокуси автоматично перекидати їх механізмами глобалізованої технологічної цивілізації.

У всіх культурах присутні особливі й різноманітні етичні співзвучності, які є вираженням самої людської природи, бажаної Творцем, і які етична мудрість людства називає природним правом¹³⁸. Таке загальне моральне право є міцним підмурівком для будь-якого культурного, релігійного та політичного діалогу, воно не дозволяє багатоманітному плюралізму різних культур відступати від спільного пошуку правди, добра і Бога. Тому згода на прийняття цього права, вписаного в людські серця, становить передумову будь-якої конструктивної суспільної співпраці. У всіх культурах присутні тягарі, від яких слід звільнитися, а також темні часи, з яких слід виходити. Християнська віра, яка втілюється в культури, водночас долаючи їхні межі, може допомогти їм зростати у взаємній близькості й солідарності, з користю для загального всесвітнього розвитку.

60. Шукаючи актуальні рішення для виходу з економічної кризи, треба трактувати допомогу задля розвитку бідних країн як справжній інструмент створення багатств для всіх. Чи зміг би якийсь інший план допомоги передбачати такі суттєві перспективи зростання, зокрема й для світової економіки, як підтримка народів, які ще перебувають у початковій або на ранніх фазах свого економічного піднесення? З цього погляду, економічно більш розвинені держави мають зробити все можливе, щоб виділити більші обсяги свого валового внутрішнього продукту на допомогу для розвитку, дотримуючись зобов'язань, наданих на рівні міжнародної співдружності. Вони можуть також зробити це, ревізуючи свою політику допомоги та соціальної солідарності, використовуючи принцип субсидіярності і створюючи досконаліше інтегровані системи соціальної допомоги за активної участі приватних осіб,

¹³⁷ Див.: Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, пп. 10, 41.

¹³⁸ Див.: Бенедикт XVI. Промова до членів Міжнародної богословської комісії (5.10. 2007) // *Insegnamenti*, III, 2 (2007) 418–421; його ж. Промова до учасників Міжнародного конгресу на тему природного права, організованого Папським Латеранським університетом (12.02.2007) // *Insegnamenti*, III, 1 (2007) 209–212.

а також громадянського суспільства. Таким чином, можна навіть покращити справу соціальної допомоги та сприяння й водночас зекономити кошти, призначені для міжнародної солідарності, зокрема усуваючи марнотратство і фінансові зловживання. Система соціальної солідарності, що характеризувалася б більшою залученістю й органічністю побудови і була б менш бюрократичною, але не менш скоординованою, дала б змогу спрямувати ці досі приспані енергії на благо солідарності між народами.

Вигідним для розвитку могло б також стати ефективне застосування так званої фіскальної субсидіярності, яка дала б громадянам можливість вирішувати, куди спрямувати податки, що їх вони виплачують державі. Якщо при цьому вдасться уникнути місцевих спотворень, то це сприятиме активізації низових форм соціальної солідарності, яка позитивно впливатиме і на солідарність для розвитку.

61. Ширша солідарність на міжнародному рівні проявляється насамперед у подальшому створенні (навіть в умовах економічної кризи) ширшого доступу до освіти, яка, крім того, є суттєвою умовою дієвості міжнародної співпраці. Використовуючи поняття «освіта», ми маємо на увазі не тільки шкільну освіту або спеціальне навчання, що є підготовкою до праці, – хоч і перше, і друге є важливими чинниками розвитку, – а й усеохопне формування особистості. У зв'язку з цим слід наголосити на певному проблемному аспекті: щоб виховувати, треба знати, що таке людська особа, і розуміти її природу. Утвердження релятивістського бачення цієї природи породжуватиме серйозні проблеми для виховання, особливо для морального виховання, підважуючи його універсальний вимір. Піддавшись такому релятивізму, всі стають біднішими. До того ж це справлятиме негативний вплив на дієвість допомоги найбільшій потребі населенню, яке потребує не лише економічних чи технічних ресурсів, а й педагогічних методів і засобів, які підтримували б особу в її повноцінній людській реалізації.

Для розуміння цієї проблеми варто використати приклад міжнародного туризму¹³⁹, який може стати суттєвим чинником економічного розвитку та культурного зростання, але може також перетворитися на інструмент здириництва й моральної деградації. Нинішня ситуація створює екстраординарні можливості для того, щоб економічні аспекти розвитку, тобто грошові потоки і становлення важливих бізнесових починань на місцях, поєднувалися з культурними аспектами, передусім – з освітніми.

¹³⁹ Див.: Бенедикт XVI. Промова до єпископів, членів Єпископської Конференції Таїланду, [які прибули до Ватикану] з візитом *ad limina* [«до порогів»] (16.05.2008) // *Insegnamenti*, IV, 1 (2008) 798–801.

У багатьох випадках саме так і буває, однак дуже часто міжнародний туризм перетворюється на антивиховне явище і для туриста, і для місцевого населення. Останнє часто стикається з аморальними діями щодо себе й навіть зі статевими збоченнями – як, наприклад, у випадку так званого сексуального туризму, жертвами якого стає щораз більше людей, навіть у дуже молодому віці. Прикро констатувати, що доволі часто це відбувається за підтримки місцевих властей, при замовчуванні урядів країн, звідки походять туристи, і з участю багатьох співробітників туристичної галузі. Проте навіть якщо не брати до уваги таких збочень, то все одно міжнародний туризм доволі часто стає споживацьким і гедоністичним, у вигляді ескапізму [втечі від реальності], планованого у спосіб, типовий для країн походження. А отже, він не сприяє справжній зустрічі людей та культур. Тож слід виробити іншу модель туризму, здатну пропагувати справжнє взаємне пізнання, не звужуючи простір для відпочинку і здорової розваги. Тому необхідно підтримувати туризм такого типу, який розвивається завдяки тісному зв'язкові з досвідом міжнародного співробітництва та сприяння розвитку.

62. Коли ми говоримо про цілісний людський розвиток, варто звернути увагу на явище міграції. Це явище шокує з огляду на маси втягнутих у нього осіб, гнаних зі своїх домівок суспільними, економічними, політичними, культурними й релігійними проблемами, через драматичні виклики, перед якими постають окремі нації та міжнародна спільнота загалом. Ми можемо сказати, що є свідками соціального феномену епохального характеру, який вимагає сильної й далекоглядної політики міжнародного співробітництва, бо лише тоді цим феноменом вдасться керувати адекватним чином. Таку політику слід розвивати, починаючи від тісної співпраці між країнами, з яких походять мігранти, і країнами, до яких вони прибувають. Політику цю мають супроводжувати відповідні міжнародні рішення, здатні гармонізувати різні законодавчі норми для того, щоб у майбутньому захистити потреби й права мігрантів, їхніх сімей, а водночас і суспільства, до якого вони прагнуть інтегруватися. Жодна країна не повинна вважати, що їй вдасться самостійно вирішити міграційні проблеми нашого часу. Всі ми бачили, який тягар страждань, втрат і надій супроводжує міграційні потоки. Нам відомо, наскільки тяжко це явище піддається впорядкуванню. Проте очевидно й те, що іноземні працівники, попри складнощі, пов'язані з їхньою інтеграцією, роблять своєю працею значний внесок у господарський розвиток країни, яка їх прийняла, а також у розвиток країни походження завдяки фінансовим переказам. Очевидно, що таких працівників не можна розглядати суто як товар або звичайну робочу силу. Тож із ними не слід обходитися, наче з яким-небудь іншим чинником виробництва. Кожен іммігрант є людською особою, яка має

невідчужувані фундаментальні права, що їх повинні поважати всі й у будь-якій ситуації¹⁴⁰.

63. Під час розгляду проблем розвитку слід звернути увагу на безпосередній зв'язок між бідністю й безробіттям. У багатьох випадках бідність стає наслідком порушення гідності людської праці. Йдеться як про обмеження її можливостей (безробіття, часткове безробіття), так і про вихолощені «права, які з неї випливають, зокрема право на справедливу заробітну платню, на безпеку особи працівника та його родини»¹⁴¹. Тому ще 1 травня 2000 року мій блаженної пам'яті Попередник Іван-Павло II з нагоди Ювілею людей праці закликав до створення «глобальної коаліції на благо гідної праці»¹⁴², підтримуючи стратегію Міжнародної організації праці. Таким чином він висловив рішучу моральну підтримку цій меті, яка уособлює прагнення сімей у всіх країнах світу.

Що означає слово «гідність» стосовно праці? Воно означає, що в кожному суспільстві праця має стати проявом відчутної гідності кожного чоловіка й кожної жінки; що вільно обрана праця дає можливість працівникам – і чоловікам, і жінкам – робити свій посильний внесок у розвиток спільноти; що працівники будуть шановані й не зазнаватимуть жодної дискримінації; що праця надаватиме змогу задовольняти потреби сім'ї, зокрема забезпечити отримання шкільної освіти для дітей, щоб вони самі не були змушені працювати; що працівники можуть вільно організуватися й вимагати, щоб їхній голос був почутим; що вони мають достатньо простору для пошуків власного сімейного та духовного коріння; що працівники, які виходять на пенсію, будуть забезпечені й матимуть гідні умови для життя в похилому віці.

64. Розмірковуючи над темою праці, варто також нагадати про нагальну потребу того, щоб професійні спілки робітників, що їх Церква завжди заохочувала й підтримувала, відкрили для себе нові перспективи, які з'являються у робітничих середовищах. Галузеві профспілки, піднявшись над власними інтересами, для захисту яких вони були створені, повинні потурбуватися про вирішення нових проблем нашого суспільства. Я маю на увазі, наприклад, комплекс питань, що їх вчені, які займаються суспільними науками, виявили в конфлікті між особою-працівником та особою-споживачем. Не обов'язково

¹⁴⁰ Див.: Папська рада у справах душпастирства мігрантів і подорожніх. Інструкція *Erga migrantes caritas Christi* (3.05.2004) // AAS 96 (2004) 762–822.

¹⁴¹ Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens*, п. 8.

¹⁴² Іван-Павло II. Промова після богослужіння з нагоди Ювілею людей праці (1.05. 2000), п. 2 // *Insegnamenti*, XXIII, 1 (2000) 720.

при цьому поділяти тезу про остаточний перехід від центральної ролі працівника до центральної ролі споживача. Та все ж здається, що й тут є простір для нового профспілкового досвіду.

Глобальний контекст, у якому здійснюється праця, вимагає також, щоб загальнодержавні професійні спілки, які переважно обмежуються захистом інтересів своїх членів, спрямували свій погляд також на тих, які до них не належать, а особливо на працівників у країнах, що розвиваються, де соціальні права часто порушують. Захист цих працівників, започаткований також через відповідні ініціативи щодо країн їхнього походження, дасть можливість професійним спілкам чітко продемонструвати справжні етичні й культурні підстави, які дали їм змогу стати вирішальним чинником розвитку в різних суспільних і робітничих контекстах.

Завжди залишається актуальним традиційне вчення Церкви, яке закликає до розмежування ролі та функції між професійними спілками й політикою. Це розмежування допоможе профспілкам виявити у громадянському суспільстві якнайсприятливіше середовище для своєї діяльності щодо захисту і підтримки робітничого світу, особливо на користь експлуатованих працівників, скрутного становища яких часто не помічають очі розсіяного суспільства.

65. Треба також, щоб фінанси як такі перейшли стадію необхідного оновлення структур і способів функціонування, адже хибне використання їх зашкодило реальній економіці. Фінанси мають знову стати інструментом, спрямованим на найефективніше продукування багатства, а також на розвиток. Усю економіку й усі фінанси, а не тільки деякі їхні сектори, слід використовувати як інструменти за етичними мірками, щоб створити таким чином відповідні умови для розвитку людини та народів. Без сумніву, було б корисно, а в деяких обставинах і необхідно, започаткувати фінансові ініціативи, в яких домінує гуманітарний вимір. При цьому не слід забувати, що на підтримку справжнього розвитку має бути скерована вся фінансова система. Передусім потрібно, щоб намір творити добро не протиставляли намірові підвищувати ефективність виробництва продукції. Особи, які керують фінансовою політикою, повинні заново відкрити для себе етичні засади своєї діяльності, щоб не зловживати цими витонченими інструментами, які можуть служити для обдурювання вкладників. Благий намір, прозорість і пошук добрих результатів узгоджуються між собою й у жодному випадку їх не слід розділяти. Якщо любов є мудрою, то вона зуміє знайти спосіб, щоб далекоглядно і справедливо розпорядитися заощадженнями, про що переконливо доводить досвід кредитних товариств.

Юридичне регулювання фінансового сектору з метою охорони слабших суб'єктів і перешкоджання скандальним спекуляціям, як і спроби створити

нові форми фінансування, призначені для підтримки планів розвитку, являють собою позитивний досвід, що його слід підтримувати й поглиблювати. При цьому слід наголошувати на відповідальності інвестора. Також треба поширювати і вдосконалювати досвід мікрофінансування, що має своє коріння в роздумах та діяльності громадських гуманістів, – я маю на увазі насамперед виникнення Банків Милосердя. Робити це слід особливо там, де фінансові проблеми можуть стати драматичними для багатьох найбільш вразливих верств населення, щоб оберігати їх від здириництва і розпачу. Найслабших суб'єктів треба захищати від здиричників. Так само бідні народи треба навчати, як почерпнути реальну вигоду з мікрокредиту. Таким чином шанси на зловживання у цих двох секторах будуть суттєво звужені. Оскільки і в багатих країнах існують нові форми бідності, мікрофінансування може конкретно посприяти виникненню нових ініціатив та секторів, які принесли б користь вразливим верствам суспільства, навіть у часи загального економічного спаду.

66. Взаємні всесвітні зв'язки посприяли виникненню нової політичної влади – влади споживачів та їхніх об'єднань. Ідеться про явище, якому треба сприяти, оскільки воно має позитивні елементи, і яке також належить вивчати, щоб уникнути непотрібних спотворень. Добре, коли люди усвідомлюють: купівля є не просто економічним актом, тут завжди наявний моральний аспект. Отже, споживач несе чітку соціальну відповідальність, яка поєднується із суспільною відповідальністю світу бізнесу. Споживачів слід постійно готувати¹⁴³ до ролі, яку вони повсякденно виконують і яку можуть добре виконувати, коли шануватимуть моральні засади, без шкоди для господарської раціональності акту придбання. Саме в ці часи, що їх ми зараз переживаємо, – коли наша купівельна спроможність може спадати, і це нас підштовхує до помірнішого споживання, – слід у ділянці закупів обирати інші шляхи, наприклад такі форми кооперації покупців, як-от товариства споживачів, які функціонують ще з ХІХ століття, зокрема й завдяки ініціативі католиків.

Окрім того, було б корисно підтримувати нові форми маркетингу продуктів, що походять із бідних регіонів планети, щоб забезпечити виробникам гідну платню. Проте тут важливими є такі передумови: ринок має бути справді прозорим; виробник має здобувати не тільки більший заробіток, а й кращу освіту, професійні навички і технології. І все це має бути пов'язане лише з економічним досвідом задля розвитку, а не з ідеологічними поглядами певних партій. Активна роль споживача – за умови, що ним не маніпулюватимуть об'єднання, які насправді не є його репрезентантами, – стала б бажаним фактором економічної демократії.

¹⁴³ Див.: Іван-Павло ІІ. Енцикліка *Centesimus annus*, п. 36.

67. У контексті нестримного зростання всесвітньої взаємної залежності, а також в умовах глобального наступу рецесії [спаду в економіці], дедалі сильніше відчувається нагальна потреба реформувати й Організацію Об'єднаних Націй, і міжнародні економічні та фінансові структури, щоб таким чином концепція сім'ї народів набула конкретної форми. Існує також невідкладна потреба знайти новаторські форми, щоб запровадити в життя принципи відповідальності захисту¹⁴⁴, а також визнати за біднішими народами право реального голосу під час ухвалення спільних рішень. Це виглядає необхідним для того, щоб створити такий політичний, правовий та економічний лад, який би спрямовував міжнародну співпрацю на шлях солідарного розвитку всіх народів і сприяв би цьому.

Існує невідкладна потреба у справжньому світовому політичному авторитеті, – на чому наголошував ще мій Попередник, благословенний Іван ХХІІІ, – для управління всесвітньою економікою; для економічного оздоровлення господарств, яких торкнулася криза; для запобігання поглибленню кризи і дисбалансів, які з цього виникають; для реалізації справи остаточного роззброєння, а також гарантування харчової безпеки та миру; для забезпечення охорони навколишнього середовища й регуляції міграційних потоків. Діяльність такого авторитета слід регулювати правовими нормами, які базуються на принципах субсидіарності і солідарності; спрямовувати на забезпечення спільного блага¹⁴⁵; задіювати для справжнього цілісного людського розвитку; надихати цінностями любови у правді. Крім того, такий авторитет має бути визнаний усіма, володіти ефективною владою, щоб гарантувати кожному безпеку, справедливість і пошанування його прав¹⁴⁶. Зрозуміло, що він повинен мати такі повноваження, які змусили б усі сторони підпорядкуватися його рішенням, а також забезпечили б йому впливові позиції на різних міжнародних форумах. Якщо цього не відбудеться, то міжнародне право, попри відчутний поступ на різних напрямках, наражатиметься на той ризик, що умовою його дотримання буде рівновага сил між найсильнішими.

Цілісний розвиток народів і міжнародна співпраця вимагають, щоб було встановлено вищий ступінь міжнародного порядку субсидіарного характеру для управління процесами глобалізації¹⁴⁷, щоб нарешті було запроваджено відповідний суспільний лад, узгоджений із моральним ладом, а також встановлено

¹⁴⁴ Див.: Бенедикт XVI. Промова до учасників Генеральної асамблеї Організації Об'єднаних Націй (18.04.2008).

¹⁴⁵ Див.: Іван ХХІІІ. Енцикліка *Pacem in terris*; Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 441.

¹⁴⁶ Див.: Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 82.

¹⁴⁷ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis*, п. 43.

зв'язок між моральною й соціальною сферами, між політикою та економічною і громадською сферами, який уже окреслений у статутах Організації Об'єднаних Націй.

Розділ VI Розвиток народів і технологій

68. Розвиток народів тісно пов'язаний з розвитком кожної окремої людини. Людська особа за своєю природою активно налаштована на власний розвиток. Не йдеться про розвиток, гарантований природними механізмами, оскільки кожен із нас знає, що може робити вільний і відповідальний вибір. Тим більше не йдеться про розвиток, що покладається на ласку нашої примхи, оскільки всі ми знаємо, що ми є даром, а не результатом створення самих себе. Наша свобода глибинно визначається нашим існуванням і його обмеженнями. Ніхто не формує власне сумління довільно, але всі ми вибудовуємо власне «я» на основі отого «себе», яке було нам дане. Поза нашим контролем є не лише інші люди, а й кожен із нас. Розвиток особи деградує, якщо вона має намір бути єдиним творцем себе самої.

Аналогічно розвиток народів наражається на деградацію, якщо людство вважає, що може створитися заново, користуючись «дивами» технологій. Так само й економічне піднесення виявляється фіктивним і шкідливим, якщо покладається на «дива» фінансів, щоб вони підтримували неприродне та споживацьке зростання. Зіткнувшись із цією прометеївською претензією, ми повинні зміцнити любов до свободи, але не свавільної, а справді людської, – через визнання того, що в її основі лежить добро. Тож треба, щоб людина проникла в саму себе, щоб визнати фундаментальні норми природного морального права, вписані Богом у її серце.

69. Проблема розвитку нині тісно пов'язана і з технологічним прогресом, з його дивовижним застосуванням у біологічній сфері. Технології – варто це підкреслити – є феноменом глибоко людським, пов'язаним з автономією та свободою людини. У технологіях виражається й підтверджується панування духу над матерією: «Що більше... людський дух звільниться від служіння матерії, то швидше може піднятися до споглядання і прославляння Творця»¹⁴⁸. Технології дають можливість панувати над матерією, зменшити ризики, заощадити працю, покращити умови життя. Вони заторкують саму природу

¹⁴⁸ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 41; Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 57.

покликання до людської праці: у технологіях, що їх людина сприймає як справу власного генія, вона визнає саму себе і втілює в життя свою людськість. Технології є об'єктивним аспектом людської діяльності¹⁴⁹, джерело й підстави існування якої містяться в суб'єктивному елементі: у працівникові. Тому технології ніколи не є лише технологіями. Вони вказують на людину та її прагнення до розвитку, виражають внутрішню напругу, яка спонукає людину поступово долати матеріальні обмеження. Так технології вписуються в заповідь порати й доглядати землю (пор. Бут. 2:15), яку Бог доручив людині, й повинні зміцнювати той союз між людиною та довіллям, який має віддзеркалювати творчу Божу любов.

70. Технологічний розвиток може породити ідею самодостатності технологій, якщо людина, ставлячи собі лише питання «як», не розмірковує над багатьма «чому», які спонукають її до дії. Тож технології можуть бути двозначними. Породжених з людської творчості як інструмент свободи людини, їх можна розуміти як прояв абсолютної свободи – тієї свободи, яка хоче абстрагуватися від обмежень, що їх містять у собі речі.

Процес глобалізації міг би замінити ідеології такими технологіями¹⁵⁰, які самі стали б ідеологічною владою, що наражає людство на ризик закритості всередині певного *a priori* [первісного, того, що передує досвідіві], з якого воно не могло б вийти, щоб поєднати буття і правду. В такому разі всі ми пізнавали б, оцінювали б і приймали рішення щодо нашого життя в межах технократичного культурного горизонту, до якого належали б структурно, не маючи ніколи можливості знайти не нами витвореного сенсу. Технократична ментальність, яка впливає з такого підходу, стає настільки панівною, що призводить до ототожнення правдивого з можливим. Але коли єдиним критерієм правди є ефективність і користь, розвитком автоматично нехтують. Бо справжній прогрес не полягає насамперед у виконанні чогось. Ключем до прогресу є інтелект, здатний мислити технологічно і зрозуміти повною мірою людський сенс дій людини в контексті цілісного значення індивідуального буття. Навіть коли людина працює на відстані, через супутник або електронний імпульс, її діяльність залишається завжди людською, завжди вираженням відповідальної свободи. Технології потужно притягують людину, оскільки звільнюють її від фізичних обмежень і розширюють її горизонти. Але людина залишається вільною тільки тоді, коли на зачарування технологіями вона відповідає рішеннями, продиктованими моральною відповідальністю. Звідси впливає невідкладна потреба сформуванню етичну відповідальність

¹⁴⁹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens*, п. 5.

¹⁵⁰ Див.: Павло VI. Апостольське послання *Octogesima adveniens*, п. 29.

у користуванні технологіями. Позбуваючись зачарування людини технологіями, треба повернути їй справжній сенс свободи, яка полягає не у сп'янінні від тотальної автономії, а у відповідях на виклики буття, починаючи від нашого власного буття.

71. Цей можливий відхід технократичної ментальності від міцних гуманістичних принципів сьогодні видно в певних технологічних проявах у сферах розвитку та миру. Часто розвиток народів вважається справою фінансової інженерії, відкриття ринків, скасування мит, виробничих інвестицій, інституційних реформ – одне слово, проблемою лише технічною. Всі ці сфери дуже важливі, але ми мусимо поставити питання, чому прийняті технічні рішення принесли доволі двозначні результати. Причину треба шукати глибше. Розвиток ніколи не забезпечити тільки автоматичними й певною мірою безособовими силами, як-от силами ринку чи міжнародної політики. Розвиток неможливий без чесних людей, без фінансистів і політиків, чие сумління точно налаштоване на вимоги спільного блага. Потрібними є як професійна компетентність, так і моральна послідовність. Коли гору бере абсолютизація технологій, то це породжує плутанину між метою та засобами: підприємець вважатиме єдиним критерієм своєї діяльності максимізацію прибутку, політик – зміцнення влади, а науковець – результат своїх відкриттів. Часто буває, що за лабіринтом економічних, фінансових або політичних взаємозв'язків ховаються непорозуміння, труднощі й несправедливість. Потік технологічних «ноу-хау» збільшується, але тільки на користь їхніх власників, тоді як на низах реальний стан народів, що живуть під впливом цих процесів, хоч майже завжди в невіданні щодо них, залишається незмінним: для них майже немає шансу на звільнення.

72. Мирові інколи загрожує також те, що вважається технологічним продуктом і є всього лише плодом порозуміння між урядами або ініціативами, що мають на меті досягнення ефективної економічної допомоги. Це правда, що будівництво миру вимагає постійного підтримання дипломатичних контактів, економічного й технологічного обміну, культурних зустрічей, угод про спільні проекти, а також прийняття спільних зобов'язань, щоб запобігти загрозам типу воєнного конфлікту і викоренити в основі причини тероризму. Однак для того щоб ці зусилля принесли тривалі плоди, необхідно, щоб вони спиралися на цінності, закорінені у правді людського життя. Тобто, щоб правильно розуміти очікування зацікавлених народів, слід прислухатися до їхнього голосу і враховувати їхню ситуацію. Інакше кажучи, слід рівнятися на невпинні зусилля тих багатьох, що активно задіяні у праці задля зближення між народами і сприяння розвитку на основі взаємної любови та розуміння.

Поміж ними є також вірні християни, які задіяні у великому завданні обстоювати повною мірою людський вимір розвитку і миру.

73. З технологічним розвитком пов'язаний також вплив засобів соціальної комунікації. Не можна вже уявити собі без них життя людської сім'ї. На добре чи на зле, вони вписані в життя світу настільки сильно, що здається абсурдною позиція тих, які вважають їх нейтральними і, як наслідок, автономними від будь-яких міркувань моральності стосовно людини. Часто носії подібних поглядів, чітко підкреслюючи суто технологічну природу ЗМІ, фактично сприяють їхній підпорядкованості економічній калькуляції з наміром панувати на ринках, а також – не в останню чергу – бажанню нав'язувати такі культурні зразки, що відповідають планам ідеологічної та політичної влади. Беручи до уваги їхню основну роль у визначенні способу, за яким людина сприймає реальність і саму людську особу, нам слід уважно розглянути їхній вплив, особливо щодо етично-культурного виміру глобалізації та солідарного розвитку народів.

Подібно до того, чого очікують від належного етичного контролю за глобалізацією й розвитком, треба дошукуватися сенсу і мети існування ЗМІ з антропологічної перспективи. Це означає, що вони можуть стати нагодою для цивілізованих змін не лише тоді, коли завдяки технологічному розвиткові створюють більші можливості для передавання інформації, а передусім тоді, коли вони спрямовані на втілення такого бачення особи і спільного блага, яке віддзеркалює справді універсальні цінності. З одного лише факту, що засоби соціальної комунікації множать можливості взаємного спілкування та обігу ідей, не випливає, що вони сприяють свободі чи глобалізують розвиток і демократію для всіх. Щоб досягти таких цілей, вони повинні сконцентруватися на пропагуванні гідності осіб і народів, повинні бути чітко натхненні любов'ю, служити правді, добру і природному та надприродному братерству. Справді, свобода внутрішньо пов'язана з цими вищими цінностями людства. ЗМІ можуть надати важливу допомогу для поглиблення єдності людської сім'ї, а також етосу суспільств, коли стають інструментами пропагування участі всіх у спільному пошукові того, що є справедливим.

74. Першим і вирішальним полем культурної боротьби між абсолютизмом технологій та моральною відповідальністю людини є сьогодні біоетика, на території якої вирішується питання цілісного людського розвитку. Йдеться про дуже делікатну й чутливу сферу, в якій з драматичною силою звучить фундаментальне питання: чи є людина витвором самої себе, а чи залежить вона від Бога? Наукові відкриття на цьому полі, а також можливості технологічного втручання здаються настільки розвиненими, що змушують робити вибір між

двома категоріями раціональності: розуму, відкритого на трансцендентність, чи розуму, закритого в іманентності. Ми постаємо перед вирішальним «або – або». Однак раціональність такого використання технологій, яке зосереджене на собі, виявляється ірраціональною, оскільки тягне за собою відторгнення сенсу і цінностей. Не випадково закритість щодо трансцендентності ставить людину перед нелегким питанням: як могло буття виникнути з небуття, а також як розум міг народитися з випадковості¹⁵¹. Зіткнувшись із цими драматичними проблемами, розум і віра йдуть одне одному на допомогу. Тільки разом вони врятовують людину. Захоплений чистою технічною дією, розум без віри приречений загубитися в ілюзії власної всемогутності. Вірі без розуму загрожує відмежування від реального життя людей¹⁵².

75. Вже Павло VI визнав глобальний вимір соціального питання і вказав на це¹⁵³. Ідучи слідом за ним цією дорогою, слід сьогодні підтвердити, що соціальне питання стало радикально антропологічним питанням, оскільки воно стосується не лише того, як життя зароджується, а й того, як ним маніпулюють, адже з використанням біотехнологій життя щораз більше стає підконтрольним людині. Запліднення *in vitro* [лат.: «у склі», тобто у пробірці], дослідження на ембріонах, можливість клонування та гібридизації людської істоти – усе це тепер множить і поширюється в сучасній зневіреній культурі, яка сподівається відкрити кожен таємницю, оскільки добралася вже до коренів життя. Тут абсолютизм технологій знаходить своє найвище вираження. У такій культурі людське сумління запрошене лише відзначити технологічні можливості.

Не можна, однак, недооцінювати тривожних сценаріїв майбутнього людини, а також нових потужних інструментів, що їх має у своєму розпорядженні «культура смерті». До поширення трагічного лиха аборт можна було б додати в майбутньому – але це вже *in nuce* [майже тепер] – систематичне планування евгенічних народжень. З іншого боку спектру сильніше звучать голоси на захист евтаназії, що є проявом не меншого зловживання в питанні панування над життям, що його за певних умов вважають негідним, щоб ним далі жити.

За цими сценаріями криються культурні позиції, що заперечують людську гідність. Зі свого боку, ці практики підсилюють матеріалістичну й механістичну

¹⁵¹ Див.: Бенедикт XVI. Промова до учасників IV Національного церковного конгресу в Італії, Верона (19.10.2006); його ж. Проповідь під час Служби Божої на «Islinger Feld» у Регенсбурзі (12.09.2006).

¹⁵² Див.: Конгрегація з питань віровчення. Інструкція *Dignitas personae* щодо деяких питань біоетики (8.09.2008) // AAS 100 (2008) 858–887.

¹⁵³ Див.: Енцикліка *Populorum progressio*, п. 3.

концепції людського життя. Хто зуміє виміряти негативні наслідки такої ментальності для розвитку? Як можна дивуватися байдужості, проявленій щодо випадків людської деградації, якщо байдужість характеризує навіть нашу позицію щодо того, що є людським і що ним не є? Вражає безапеляційна вибірковість того, що нині пропонують як гідне поваги. Незначні справи вважають такими, що шокують, але при цьому толерують нечувану несправедливість. Тоді як бідні світу цього стукають до дверей багатіїв, багатий світ, схоже, не слухає вже цього стукоту, бо має сумління, яке вже не здатне пізнати те, що є людським. Відкрити людині саму людину може Бог; розум і віра співпрацюють, вказуючи їй на те, що є добрим, аби лише вона хотіла це побачити; природне право, в якому ясніє блиск розуму Творця, вказує на велич людини, але також на її збідненість, коли вона не може почути заклик моральної правди.

76. Одним з аспектів сучасного технократичного мислення є тенденція розглядати проблеми та емоції внутрішнього життя лише із психологічного погляду, аж до неврологічного редукціонізму. Таким чином, ество людини начебто стає позбавленим свого значення, і поступово втрачається усвідомлення онтологічної глибини людської душі, що його змогли досягти святі. Проблема розвитку тісно пов'язана також із нашим розумінням людської душі, оскільки наше «я» часто зводиться до психіки, а здоров'я душі плутають із добрим самопочуттям. В основі цих надспрощень лежить глибоке нерозуміння духовного життя, і це призводить до незауваження того факту, що розвиток людини та народів залежить також від вирішення проблем духовного характеру. Крім матеріального зростання, розвиток має також охоплювати духовне зростання, оскільки «людина – це єдність тіла й душі»¹⁵⁴, породжена з творчої любови Бога і призначена для вічного життя. Людина розвивається тоді, коли зростає духовно; коли її душа пізнає саму себе і пізнає правду, зародок якої помістив у ній Бог; коли вона веде діалог сама із собою та зі своїм Творцем. Залишаючись віддаленою від Бога, людина є неспокійною і хворою.

Суспільне та психологічне відчуження, численні неврози, що характеризують багате суспільство, викликані почасти чинниками духовної природи. Коли суспільство добробуту матеріально розвинене, але пригнічує душу, воно як таке не сприяє справжньому розвиткові. Нові форми поневолення наркотиками і відчай, який охоплює стільки людей, породжені не лише психологічними чи соціологічними причинами, а й значною мірою духовними. Порожнеча, в якій душа почувається покинутою, попри численні терапії тіла та психіки, завдає чималих страждань.

¹⁵⁴ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 14.

Цілісний розвиток і спільне благо неможливі, якщо не врахувати духовне та моральне благо людей, яке передбачає цілісність душі й тіла.

77. Верховенство технологій часто перешкоджає людям визнати те, що не можна пояснити з матеріальної точки зору. Проте всі люди стикаються з багатьма нематеріальними і духовними аспектами свого життя. Пізнання не є тільки матеріальним актом, оскільки об'єкт, якого пізнають, завжди приховує щось поза емпіричними даними. Все наше знання, навіть найпростіше, є завжди малим дивом, оскільки його не можна пояснити цілковито за допомогою матеріальних інструментів, якими користуємося. У кожній правді є щось більше, ніж ми могли б очікувати; у кожній отриманій любові є завжди щось таке, що дивує нас. Ми не повинні ніколи переставати захоплюватися цими дивами. У кожному пізнанні та в кожному акті любові душа людини зазнає чогось «більшого», що схоже на отримання дару, на висоту, до якої ми відчуваємося піднесеними.

Розвиток людини і народів також підноситься на таку висоту, якщо ми беремо до уваги духовний вимір; цим обов'язково має відзначатися розвиток, щоб бути справжнім. Він потребує нових очей і нового серця, здатних височіти над матеріалістичним баченням людських подій і побачити щось «поза межами», чого технології не можуть дати. Цим шляхом можна досягти цілісного людського розвитку, який набуває свого спрямування з рушійної сили любові у правді.

Закінчення

78. Без Бога людина не знає, куди прямує, і не може навіть зрозуміти того, ким вона є. Велетенські проблеми розвитку народів викликають відчай і знеохочення, але нам на допомогу приходять слово Господа Ісуса Христа, який навчає нас: «Без мене ж ви нічого чинити не можете» (Йо. 15:5) і додає відваги: «Отож я з вами по всі дні аж до кінця віку» (Мт. 28:20).

Посеред величезного обсягу праці, до якої треба взятися, підтримує нас віра у присутність Бога серед тих, які збираються в його ім'я і працюють заради справедливості. Павло VI нагадав нам у *Populorum progressio*, що людина не може сама керувати власним прогресом, оскільки сама не може творити справжній гуманізм. Тільки якщо ми – як окремі особи та спільнота – усвідомлюємо своє покликання бути частиною Божої сім'ї як Божі діти, ми зможемо створити нове бачення і вивільнити нову енергію для служіння справжньому цілісному гуманізмові. Адже найбільшою силою у служінні розвитку є християнський гуманізм¹⁵⁵, який оживляє любов, походить із правди і приймає

¹⁵⁵ Див.: *Populorum progressio*, п. 42.

любов та правду як одвічний Божий дар. Відкритість до Бога відкриває нас до наших братів і сестер, а також до розуміння життя як радісного завдання, що його ми маємо виконати в душі солідарності. І навпаки, ідеологічна закритість до Бога, а також байдужий атеїзм, що забуває про Творця і тим самим наражається на забуття людських цінностей, є нині серед найбільших перешкод для розвитку. Гуманізм, що виключає Бога, є нелюдським гуманізмом. Лише відкритий до Абсолюту гуманізм може кермувати нами у створенні та здійсненні таких форм громадського й суспільного життя – в межах структур, інституцій, культури та етосу, – які врятують нас від ризику стати заручниками мінливої моди.

Це усвідомлення незнищенної Божої любові підтримує нас у нелегкій і високій праці на користь справедливості й розвитку народів, серед успіхів та поразок, у безнастанному визначенні правильних напрямів для людських справ. Божа любов закликає нас вийти з того, що є обмеженим та ефемерним, додає нам відваги для дій і подальших пошуків блага для всіх, – навіть якщо цього не можна досягти негайно, навіть якщо те, що ми, а разом з нами політична влада та діячі у сфері економіки, зможемо зробити, завжди менше від того, чого ми гаряче прагнемо¹⁵⁶. Бог наділяє нас силою, щоб боротися і страждати за любов до спільного блага, оскільки Він є нашим Всім, нашою найближшою надією.

79. Розвиток потребує християн, що піднімають руки до Бога в молитві, християн, які керуються усвідомленням того, що любов, сповнена правди, *caritas in veritate*, з якої випливає справжній розвиток, є не нашим витвором, а передана нам як дар. Тому у важкі та складні хвилини, визнавши реальність того, що відбувається, ми повинні насамперед звернутися до Божої любові. Розвиток потребує уваги до духовного життя, серйозної довіри до Бога, духовного братерства у Христі, покладання на Боже Провидіння й Боже Милосердя, любові та прощення, самопожертви, прийняття ближнього, справедливості і миру. Все це необхідне для перетворення «камінних сердець» на «серця тілесні» (пор. Єз. 36:26), щоб життя на землі зробити «Божим» і тому гідним людства. Людина є суб'єктом власного існування й водночас вона Божа, оскільки Бог є на початку та в кінці всього, що є цінним і що дає спасіння: «...Чи світ, чи життя, чи смерть, чи теперішнє, чи майбутнє – усе ваше, ви ж – Христові, а Христос – Божий!» (1 Кор. 3:22–23). Християни гаряче бажають, щоб уся людська сім'я могла називати Бога «нашим Отцем». Лише разом з єдинокровним Сином усі люди могли б навчитися молитися до Отця і просити Його словами, яких сам Ісус нас навчив, його ласку славити,

¹⁵⁶ Див.: Бенедикт XVI. Енцикліка *Spe salvi*, п. 35.

живучи згідно з його волею, щоб потім мати хліб наш насущний, розуміти наших боржників і бути щедрими щодо них, не спокушатися над міру й бути звільненими від зла (пор. Мт. 6:9–13).

На закінчення Року святого Павла я охоче висловлюю це побажання словами апостола з його Послання до римлян: «Любов нехай буде нелицемірна; ненавидівши зло, приставайте до добра! Любіть один одного братньою любов'ю. Пошаною один одного випереджайте!» (12:9–10). Нехай Діва Марія, проголошена Павлом VI *Mater Ecclesiae* [Матір'ю Церкви], шанована християнським народом як *Speculum iustitiae* [Дзеркало справедливості] і *Regina pacis* [Цариця миру], охороняє нас і випросить для нас своїм небесним заступництвом потрібну силу, надію та радість, щоб, як і раніше, ми самовіддано втілювали в життя завдання «розвитку всієї людини і всіх людей»¹⁵⁷.

Дано в Римі 29 червня 2009 року, в урочистість святих Апостолів Петра і Павла, на п'ятий рік мого понтифікату.

Бенедикт XVI, Папа

(Переклав з італійської мови о. Тарас Окіс)

¹⁵⁷ Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio*, п. 42.

Laudato Si

(«Славен будь»)

Енцикліка Святішого Отця Франциска
про турботу за наш спільний дім
(2015 р.)

1. «*Laudato Si, mi' Signore*» – «Славен будь, Господи». Словами з цієї прекрасної пісні святий Франциск Ассізький нагадує, що наш спільний дім – як сестра, з якою ми розділяємо життя, і як прекрасна матір, яка прийняла нас у свої обійми: «Слава Тобі, Господи, за землю – сестру нашу і маму, що усіх нас годує, вирощує й любить, дає нам усілякі смачні плоди, барвисті квіти і зела цілющі»¹.

2. Сьогодні наша сестра ридає, бо ми завдали їй шкоди своїми зловживаннями та безвідповідальним використанням дарів, якими її нагородив Господь. Ми дійшли до того, що вважаємо себе її володарями і хазяями, які мають право грабувати її, коли заманеться. Насильство, що зачалося в наших уражених гріхом серцях, знаходить відображення у симптомах захворювання, яке проявляється в землі, воді, повітрі та живих істотах. Ось чому сама земля, пригноблена і спустошена, опинилася серед найбільш беззахисних і зневажених бідняків; вона «стогне і разом страждає у тяжких муках» (Рим. 8:22). Ми забули, що самі створені із земного пороку (пор. Бут. 2:7); наші тіла створені з елементів планети, ми дихаємо її повітрям, а її вода живить нас і відновлює сили.

Ніщо в цьому світі нам не байдуже

3. Більш ніж 50 років тому, коли світ опинився на межі ядерної війни, святий Папа Іван XXIII написав енцикліку, в якій не обмежився осудом війни, а запропонував шлях миру. У *Pacem in terris* він звертається до всього «католицького світу» і «до всіх людей доброї волі». Сьогодні, коли ми зіткнулися з глобальним погіршенням стану довкілля, я хочу звернутися до кожної

¹ Гимн Творцеві // *Fonti Francescane* (далі – FF), 263.

людини, яка живе на цій планеті. У своєму апостольському повчанні *Evangelii gaudium* я звертався до всіх членів Церкви, щоб заохотити до відновлення місії. У цій енцикліці я хотів би розпочати діалог з усіма людьми про наш спільний дім.

4. 1971 року, через вісім років після виходу *Pacem in terris*, блаженний Папа Павло VI назвав екологічні проблеми «трагічним наслідком» неконтрольованої діяльності людини: «Нині людство немовби знеацька опам'яталося, що непомірне виснаження природних ресурсів загрожує знищенням самої природи і що таке хибне її використання на ньому ж і окошиться»². Схожі питання він порушив у зверненні до Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (ФАО), коли говорив про потенційну «екологічну катастрофу в період бурхливого розвитку індустріальної цивілізації», і наголосив на «нагальній потребі радикально змінити поведінку людства», оскільки «навіть найвидатніші наукові відкриття, найнеймовірніші технічні можливості, дивовижне економічне зростання можуть обернутися проти людини, якщо вони не супроводжуються справжнім соціальним та моральним розвитком»³.

5. Святого Івана-Павла II дедалі більше хвилювала ця проблема. У своїй першій енцикліці він застерігає: люди, здається, часто «не бачать іншого призначення довкілля, ніж як можливості безпосереднього використання та споживання»⁴. Саме тому він закликає до глобального екологічного *навернення*⁵. Водночас він зауважує, що надто мало докладено зусиль для «збереження притаманних екології людини моральних умов»⁶.

Руйнування довкілля – надзвичайно серйозна проблема, і не лише тому, що Господь довірив цей світ людині, а й тому, що саме людське життя є даром, що його треба захищати від різних негативних впливів. Кожна ініціатива щодо захисту й покращення нашого світу пов'язана з глибокими змінами «способу життя, характеру виробництва та споживання, владних структур, що керують нині суспільствами»⁷. Справжній розвиток людства має моральний характер. Він передбачає цілковиту повагу до людської особи, однак також дбає про світ довкола нас, оскільки «треба брати до уваги природу кожної форми буття

² Апостольське послання *Octogesima adveniens* (14 травня 1971), п. 21 // AAS 63 (1971) 416–417.

³ Звернення до ФАО з нагоди 25-ї річниці заснування (16 листопада 1970), п. 4 // AAS 62 (1970) 833.

⁴ Енцикліка *Redemptor hominis* (4 березня 1979), п. 15 // AAS 71 (1979) 287.

⁵ Див.: Катехиза (17 січня 2001), п. 4 // *Insegnamenti*, 24/1 (2001) 179.

⁶ Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 38 // AAS 83 (1991) 841.

⁷ Там само, п. 58.

та її взаємозв'язок у впорядкованій системі»⁸. Відповідно, наша людська здатність видозмінювати дійсність має розвиватися на основі усвідомлення, що всі речі є одвічним даром Бога⁹.

6. Мій попередник Бенедикт XVI також запропонував «викорінення структурних причин розладів світової економіки та покращення тих моделей розвитку, яким не вдалося забезпечити пошанування довкілля»¹⁰. Він зауважив, що світ не можна проаналізувати, виділивши лише якийсь один з його аспектів, оскільки «книга природи єдина й неподільна», і вона включає в себе довкілля, життя, сексуальність, сім'ю, суспільні відносини тощо. Він також стверджує, що «деградація природи тісно пов'язана з культурою, яка формує людське співжиття»¹¹. Папа Бенедикт просить нас усвідомити, що природному довкіллю завдано серйозної шкоди через нашу безвідповідальну поведінку. Соціальне довкілля також зазнало шкоди. Коренями обох цих проблем є одне і те саме зло: відсутність беззаперечних істин, які скеровували б наше життя, зробила людську свободу безмежною. Ми забули, що «людина – це не лише свобода, яку вона для себе створює. Людина не створює себе сама. Вона – дух і воля, але й природа»¹². З батьківським занепокоєнням він закликає нас усвідомити, що всяке створіння зазнає шкоди, «коли за нами останнє слово, коли все є просто нашою власністю, і ми використовуємо її виключно для себе. Зловживання створінням починається тоді, коли ми більше не визнаємо над собою авторитетів, коли ми нічого не бачимо, крім себе»¹³.

Об'єднані спільною проблемою

7. Цей внесок Римських пап підсумовує роздуми багатьох учених, філософів, богословів і громадських активістів, збагачуючи бачення цього питання Церквою. Не сміємо оминати увагою те, що, крім Католицької Церкви, представники інших Церков та християнських спільнот, а також інших релігій висловили глибоку стурбованість і озвучили власні цінні роздуми щодо проблем, які турбують усіх нас. Яскравим прикладом служитиме твердження

⁸ Іван-Павло II. Енцикліка *Sollicitudo rei socialis* (30 грудня 1987), п. 34 // AAS 80 (1988) 559.

⁹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 37 // AAS 83 (1991) 840.

¹⁰ Промова до дипломатичного корпусу, акредитованого при Святому Престолі (8 січня 2007) // AAS 99 (2007) 73.

¹¹ Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 51 // AAS 101 (2009) 687.

¹² Промова в Бундестазі ФРН, Берлін (22 вересня 2011) // AAS 103 (2011) 664.

¹³ Промова перед духовенством єпархії Больцано-Брессаноне (6 серпня 2008) // AAS 100 (2008) 634.

дорогого моему серцю Вселенського Патріарха Варфоломія, з яким я розділяю сподівання на повну церковну єдність.

8. Патріарх Варфоломій говорить, зокрема, про необхідність покаятися за шкоду, яку кожен із нас завдав планеті, адже «оскільки всі ми спричиняємо якісь екологічні збитки», слід визнати «нашу участь, більшу чи меншу, у завданні шкоди та руйнуванні сотвореного»¹⁴. Він не раз рішуче й переконливо це повторює, закликаючи визнати наші гріхи проти творіння: «Бо люди... які руйнують біологічне різноманіття Божого творіння; люди, які порушують цілісність Землі, спричиняючи зміни її клімату, позбавляючи землю її природних лісів або знищуючи її болота; люди, які забруднюють води Землі, її з'ємлі, повітря, рослинний і тваринний світ, – грішать»¹⁵. Адже «вчинити злочин проти природи – це гріх проти нас самих і гріх проти Господа»¹⁶.

9. Водночас Варфоломій привертає увагу до етичних та духовних причин екологічних проблем, що вимагає від нас пошуку можливих рішень не лише в царині технології, а й через зміни в людині, інакше нам вдасться позбутися хіба що симптомів проблеми. Він просить нас замінити споживання жертівністю, жадобу – щедрістю, марнотратство – умінням ділитися, вдатися до аскетизму, що «означає навчитися дарувати, а не просто відмовлятися. Це спосіб любити, поступово рухаючись від того, що я хочу, до того, що потрібно Божому світові. Це звільнення від страху, жадоби і залежності»¹⁷. Як християни, ми також покликані «приймати світ як таїнство сопричастя, як спосіб ділення з Господом та нашими ближніми у світовому масштабі. На наше скромне переконання, божественне і людське зустрічаються в найдрібніших деталях у безшовному одязі Божого творіння, у найменшій пилинці на нашій планеті»¹⁸.

Святий Франциск із Ассізі

10. Перед тим як продовжити цю енцикліку, я хотів би навести гарний мотиваційний приклад особи, ім'я якої я вибрав як поводиря і натхненника, коли мене обрали папою Римським. Я вірю, що святий Франциск є взірцем

¹⁴ Послання з нагоди Всесвітнього дня молитви за збереження створіння (1 вересня 2012).

¹⁵ Промова на симпозіумі з питань природного довкілля в Санта-Барбарі, Каліфорнія (8 листопада 1997); пор.: John Chryssavgis. *On Earth as in Heaven: Ecological Vision and Initiatives of Ecumenical Patriarch Bartholomew*. – Bronx, New York 2012.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Доповідь у монастирі Утстейн, Норвегія (23 червня 2003).

¹⁸ Варфоломій. Промова на «Саміті у Халкі» *Global Responsibility and Ecological Sustainability: Closing Remarks*. – Стамбул 20 червня 2012.

справжнього піклування про соціально незахищених осіб і практиком цілісної екології, яку він утілював у життя натхненно та щиро. Він святий покровитель усіх, які проводять дослідження та працюють у сфері екології; його також люблять і ті, що не сповідують християнство. Він приділяв особливу увагу Божому створінню, а також бідним та знедоленим. Він любив, і його любили за його радість, щедрю самовіддачу, відкрите серце. Він був містиком і паломником, який жив у простоті й неймовірній гармонії з Богом, з іншими людьми, з природою та самим собою. Він засвідчує, наскільки нерозривним є зв'язок між турботою про природу, справедливим ставленням до бідних, служінням суспільству та внутрішнім миром.

11. Святий Франциск допомагає нам зрозуміти, що цілісна екологія вимагає відкритості до категорій, які перебувають за межами мови математики та біології, й показує нам саму суть того, що означає бути людиною. Він поведився, як усі ми, коли закохуємось: щоразу, як він дивився на сонце, місяць або найменшу тварину, починав співати, залучаючи всіх істот у пісню прослави. Він спілкувався з усім творінням, навіть проповідував до квітів, запрошуючи їх «хвалити Господа так, ніби вони наділені розумом»¹⁹. Його сприйняття навколишнього світу було більш ніж просто інтелектуальною оцінкою чи економічним підрахунком, бо для нього кожнісінька істота була сестрою, поєднаною з ним зв'язком любови. Ось чому він вважав своїм покликанням дбати про все, що існує. Його учень, святий Бонавентура, каже нам, що, «роздумуючи над першоджерелом усіх речей, переповнений ще більшою благочестивістю, він називав усі створіння, навіть найменші, своїм братом або сестрою»²⁰. Таке переконання не можна відкидати як наївний романтизм, оскільки воно впливає на рішення, що визначають нашу поведінку. Якщо ми не будемо ставитися до природи й довкілля з благоговінням і захопленням, якщо ми більше не будемо спілкуватися мовою братерства та краси у стосунках зі світом, наше ставлення перетвориться на ставлення володарів, споживачів, жорстоких експлуататорів, які не здатні обмежити свої потреби. Натомість, якщо ми відчуватимемо тісний зв'язок з усім, що існує, – стриманість і турбота прийдуть до нас самі собою. Бідність і простота святого Франциска були не показним аскетизмом, а чимось радикальнішим: відмовою перетворити світ на об'єкт, якого слід лише використовувати й контролювати.

12. Мало того, святий Франциск, залишаючись відданим Святому Письму, пропонує сприймати природу як чудову книгу, через яку Бог розмовляє з нами

¹⁹ Тома Челянський. Перше життя (*Vita prima*) святого Франциска, XXIX, 81 // FF 460.

²⁰ *Legenda Maior*, VIII, 6 // FF 1145.

й показує свою безмежну красу і доброту: «Бо з величі та краси створинь через уподібнення можна дійти до пізнання Творця їх» (Муд. 13:5), і «невидиме ж його, після створення світу, роздумуванням над творами, стає видиме: його вічна сила і божество, так що нема їм оправдання» (Рим. 1:20). Через це Франциск попросив, щоб частину монастирського саду не обробляли, аби там росли дикі квіти і трави, і щоб ті, що їх побачать, зводили свої очі до Бога – Творця такої краси²¹. Світ – це щось більше за проблему, яку треба вирішити; це радше велична таємниця, яку треба споглядати радо і з похвалою.

Мій заклик

13. Нагальний виклик захисту нашого спільного дому включає в себе піклування про об'єднання сім'ї всього людства для досягнення сталого й цілісного розвитку, бо ми знаємо, що речі можуть змінюватися. Творець не покидає нас; Він ніколи не відмовляється від свого люблячого плану і не шкодує, що створив нас. Людство все ще здатне працювати разом над будівництвом нашого спільного дому. Я хотів би віддати належне, заохотити й подякувати всім тим, які в найрізноманітніших сферах людської діяльності намагаються захищати наш спільний дім. Особливої подяки заслуговують ті, що невтомно борються з драматичними наслідками руйнування довкілля в житті найбідніших людей. Молодь вимагає змін. Їй цікаво, як хтось може стверджувати, що буде краще майбутнє, не думаючи про екологічну кризу і страждання людей, які залишилися поза суспільством.

14. Отож я наполегливо закликаю до нового діалогу щодо побудови майбутнього нашої планети. Нам потрібна розмова, до якої долучаться всі, оскільки екологічні виклики, перед якими зараз стоїмо, та антропогенні першопричини їх стосуються всіх і впливають на всіх. Світовий екологічний рух уже досяг значного прогресу і сприяв створенню багатьох організацій, які звертають увагу громадськості на ці проблеми. На жаль, численні спроби вдатись до конкретних заходів для вирішення екологічної кризи виявилися безуспішними не лише через супротив сильних, а й через загальний брак зацікавленості. Обструкціоністські настрої, навіть з боку віруючих людей, можуть варіюватися від заперечення проблеми до байдужості, мовчазної відмови або сліпої впевненості в технічних рішеннях. Нам потрібна нова універсальна солідарність. Як зазначають єпископи Південної Африки, «нам потрібні таланти й участь кожного, щоб виправити шкоду, яку Божому творінню завдали

²¹ Див.: Тома Челянський. Друге життя (*Vita secunda*) святого Франциска, CXXIV, 165 // FF 750.

людські зловживання»²². Усі ми можемо співпрацювати як знаряддя Бога для збереження його творінь відповідно до власної культури, досвіду, ініціативи й талантів.

15. Я сподіваюся, що ця енцикліка, яка є невід'ємною частиною соціального вчення Церкви, зможе допомогти усвідомити важливість, масштабність і невідкладність проблеми, з якою ми зіткнулись. Почну з короткого огляду деяких аспектів сучасної екологічної кризи, покладаючись на результати найпрогресивніших з-поміж доступних сьогодні наукових досліджень, щоб ми їх глибоко осягнули. Це створить конкретну основу для подальшого етичного та духовного маршруту. Після цього я розгляну деякі принципи, запозичені з юдейсько-християнської традиції, які зроблять наше зобов'язання перед довкіллям більш цілісним. Тоді я спробую заглибитися в суть нинішньої ситуації, тобто розглядатиму не лише симптоми, а й першопричини. Це допоможе розробити підхід до екології з урахуванням унікального місця людини в цьому світі та наших стосунків з усім, що нас оточує. У світлі цих роздумів я перейду до розгляду детальніших орієнтирів на шляху діалогу та дій, що стосуються як кожного з нас, так і міжнародної політики. І наостанок, оскільки я переконаний, що зміни неможливі без мотивації та виховання, я запропоную деякі важливі вказівки для розвитку людства, що їх можна знайти у скарбниці християнського духовного досвіду.

16. Хоч кожен розділ присвячений конкретній проблемі й має свій особливий методологічний підхід, я також повертатимуся до важливих питань, що їх уже обговорювали раніше. Це насамперед стосується центральних тем, які будуть повторюватись упродовж енцикліки. Для прикладу, це тісний взаємозв'язок між бідними та крихкістю нашої планети; переконаність у тому, що все на світі пов'язане; критика нових парадигм і форм влади, породжених технологіями; заклик шукати інші шляхи розуміння економіки та прогресу; справжня цінність кожного створіння; людське значення екології; потреба відкритої й чесної дискусії; велика відповідальність міжнародної та місцевої політики; «культура відходів» і пропозиція нового стилю життя. Ці питання не знайдуть остаточного вирішення, а радше будуть по-новому сформульовані та вкотре поглиблені.

²² Конференція католицьких єпископів Південної Африки. *Pastoral Statement on the Environmental Crisis* (5 вересня 1999).

Розділ I

Що відбувається з нашим спільним домом

17. Богословські й філософські роздуми про ситуацію з людством та світом можуть видатися нудними й абстрактними, якщо тільки вони не ґрунтуються на останніх аналітичних даних щодо нашої сучасної ситуації, яка у багатьох аспектах не має прецедентів в історії людства. Отже, перед роздумами про те, як віра породжує нові мотиви та вимоги щодо світу, частиною якого ми є, я коротко опишу, що відбувається з нашим спільним домом.

18. Безперервне наростання темпу змін, що впливають на людство й нашу планету, сьогодні поєднується з інтенсифікацією ритмів життя й роботи, і призводить до явища, яке можна назвати «пришвидшенням». Хоч процес змін є частиною функціонування складних систем, швидкість розвитку діяльності людства контрастує з повільним темпом природної біологічної еволюції. Мало того, цілі таких швидких і безперервних змін не завжди спрямовані на суспільне благо чи сталий і цілісний розвиток людства. Звичайно, зміни є бажаними, але коли вони негативно впливають на світ і погіршують якість життя багатьох людей, такі зміни викликають занепокоєння.

19. Після періоду необґрунтованої віри в прогрес і можливості людини у деяких секторах суспільства нині використовують більш критичний підхід. Ми бачимо, як щораз більше уваги приділяють проблемам навколишнього середовища і потребі захищати природу; також зростає щире занепокоєння тим, що відбувається з нашою планетою. Спробуємо коротко окреслити ті проблеми, які нас сьогодні турбують і яких ми вже не можемо ігнорувати. Наша мета полягає не в тому, щоб накопичити інформацію або задовільнити інтерес, а в тому, щоб підвищити свідомість і спробувати відчутти страждання світу, усвідомивши таким чином, що кожен з нас може зробити.

1. Забруднення довкілля і зміна клімату

Забруднення, відходи і «культура відходів»

20. Існують форми забруднення, які щодня шкодять життю людей. Забруднювачі атмосфери призводять до багатьох проблем зі здоров'ям, особливо серед бідних прошарків населення, і є причиною мільйонів передчасних смертей. Наприклад, люди хворіють від того, що вдихають шкідливий дим, вироблений при згорянні палива, що його використовують для приготування їжі чи опалення житла. Також є види забруднення, які впливають на кожного

з нас: від транспорту, промислових газів, викидів, які окислюють ґрунти та водні ресурси, від добрив, інсектицидів, фунгіцидів, гербіцидів та агрохімікатів загалом. Технології, що їх, з урахуванням інтересів бізнесу, пропагують як єдиний шлях вирішення цих проблем, насправді не спроможні врахувати невидиму мережу зв'язків між речами, тому іноді вирішення однієї проблеми спричиняє появу багатьох інших. Технології, які тісно пов'язані з фінансовими інтересами, претендують бути єдиним вирішенням проблем, але насправді не здатні ні побачити, ні врахувати ті багатогранні зв'язки, що існують між речами; тому, вирішуючи якусь проблему, технології породжують інші.

21. Необхідно зважати і на забруднення різних місць небезпечними відходами. Щороку утворюються сотні мільйонів тонн відходів, більшість із яких не розкладається біологічним шляхом. Це відходи домогосподарств і підприємств, будівельної галузі, медичних, електронних та промислових джерел, високотоксичні й радіоактивні відходи. Земля, наш дім, дедалі більше стає схожою на величезне сміттєзвалище. У багатьох куточках планети старші люди зі сльозами на очах згадують мальовничі краєвиди, що їх тепер заповнили відходи. Промислові відходи й хімічні продукти, що їх використовують у містах і сільськогосподарських районах, можуть накопичуватися в організмах місцевих мешканців, навіть якщо рівень токсинів у таких місцевостях є невисоким. Часто не вживають жодних заходів до того часу, поки здоров'ю людей не буде завдано непоправної шкоди.

22. Ці проблеми тісно пов'язані з «культурою відходів», коли усі звикли все викидати: вона вражає найменш захищені групи суспільства так само, як швидко перетворює речі на сміття. Лише один приклад: більшість паперу ми просто викидаємо, а не переробляємо. Нам важко прийняти той факт, що принцип функціонування природних екосистем є зразковим: рослини виробляють поживні речовини, якими харчуються травоїдні; ті, своєю чергою, є їжею для м'ясоїдних, які продукують значну кількість органічних відходів, завдяки яким виростають нові покоління рослин. Натомість наша промислова система не здатна інтегрувати й переробляти відходи та побічні продукти наприкінці виробничого і споживчого циклів. Ми ще не змогли розробити циклічну модель виробництва, яка могла б зберігати ресурси для теперішніх і майбутніх поколінь, максимально обмеживши використання невідновлюваних ресурсів, забезпечивши помірковане споживання їх, максимально ефективного використання, повторне використання і перероблення. Серйозне ставлення до цього питання – це один зі способів протидії «культурі відходів», яка впливає на всю планету, але варто зазначити, що в цій сфері ми ще не досягли значного успіху.

Клімат як спільне благо

23. Клімат є спільним благом усіх і для всіх. На глобальному рівні це складна система, пов'язана з багатьма важливими умовами життя людини. У наукових колах дійшли беззаперечного консенсусу: сьогодні ми стаємо свідками потепління клімату, що викликає занепокоєння. Упродовж останніх десятиліть це потепління супроводжується постійним підвищенням рівня моря і збільшенням кількості екстремальних погодних явищ, навіть якщо кожен конкретний факт не має чіткого наукового пояснення. Людство мусить визнати необхідність змінити спосіб життя, виробництва і споживання для того, щоби протистояти цьому потеплінню або принаймні причинам, пов'язаним із діяльністю людини, які його викликають або посилюють. Справді, є й інші фактори (зокрема, вулканічна активність, зміни орбіти й осі Землі, сонячний цикл), але численні наукові дослідження свідчать про те, що глобальне потепління впродовж останніх десятиліть викликане значною концентрацією парникових газів (двоокису вуглецю, метану, окису азоту та інших), які потрапляють у повітря в результаті діяльності людини. Сконцентровані в атмосфері, ці гази не дають теплу сонячних променів, які відбиваються від землі, розсіюватися в космічному просторі. Проблема ускладнюється моделлю розвитку, заснованою на інтенсивному використанні викопного палива, яке є основою світової енергосистеми. Інший визначальний фактор – ширша практика зміни цільового використання ґрунтів, зокрема вирубування лісів для сільськогосподарських цілей.

24. Потепління впливає на кругообіг вуглецю. Це створює зачароване коло, яке значно погіршує ситуацію, впливаючи на доступність основних ресурсів, а саме питної води, енергії та сільськогосподарської продукції в тепліших регіонах, і призводить до зникнення частини біологічного різноманіття планети. Танення полярних і високогірних льодовиків може призвести до небезпечного виділення метану, тоді як розкладання замороженого органічного матеріалу може надалі підвищити викиди двоокису вуглецю. Ситуація погіршується через зменшення площі тропічних лісів, які сприяли пом'якшенню наслідків зміни клімату. Забруднення від викидів вуглекислого газу призводить до сильнішого закислення океанів і негативно впливає на морський харчовий ланцюг. Якщо сучасні тенденції продовжуватимуться й надалі, у цьому столітті цілком можуть відбутися небувалі зміни клімату і безпрецедентне руйнування екосистем, що матиме вагомий наслідок для всіх нас. Підвищення рівня моря, наприклад, може призвести до надзвичайно серйозних ситуацій, адже чверть населення світу живе в прибережних районах або поруч з ними, а більшість наших мегаполісів розташовані на узбережжях.

25. Зміна клімату є глобальною проблемою із серйозними наслідками: екологічними, соціальними, економічними, політичними, а також проблемою розподілу ресурсів. Вона є одним з головних викликів, на які в наш час наражається людство. Ймовірно, що найгірші наслідки зміни клімату в найближчі десятиліття відчуватимуться у країнах, що розвиваються. Багато хто з бідних прошарків населення мешкає в районах, які особливо страждають від явищ, пов'язаних з потеплінням, а їхні засоби до існування значною мірою залежать від природних запасів і таких екосистемних галузей, як сільське господарство, рибальство та лісове господарство. Вони не мають жодних інших фінансових можливостей або ресурсів, які можуть дати їм змогу адаптуватися до зміни клімату або впоратися зі стихійними лихами, а доступ до соціальних послуг та соціального захисту для них є дуже обмеженим. Наприклад, зміни клімату, до яких не можуть адаптуватися тварини і рослини, призводять до міграції; це, своєю чергою, впливає на засоби до існування бідних, які змушені покидати свої помешкання, не маючи впевненості у власному майбутньому і майбутньому своїх дітей. Спостерігається драматичне зростання кількості мігрантів, які прагнуть утекти від щораз більшої бідності, спричиненої погіршенням природного довкілля. Їх не визнано біженцями в міжнародних конвенціях, вони залишені напризволяще зі своїми проблемами і не мають жодного правового захисту.

На жаль, загалом суспільство байдуже ставиться до таких страждань, які навіть зараз мають місце в нашому світі. Відсутність нашої реакції на ці трагедії наших братів і сестер свідчить про втрату почуття відповідальності за ближніх, яке має лежати в основі громадянського суспільства.

26. Здається, багато тих, що володіють більшістю ресурсів та економічною чи політичною силою, переважно занепокоєні тим, як замаскувати проблеми або приховати їхні симптоми, просто докладаючи зусилля для зменшення деяких негативних наслідків зміни клімату. Однак чимало з цих симптомів вказують на те, що такі наслідки погіршуватимуться, якщо ми використовуємо мему й надалі поточні моделі виробництва та споживання.

Існує нагальна потреба у розроблянні політики, за допомогою якої можна було б у найближчі кілька років значно скоротити викиди вуглекислого газу та інших забруднювальних газів, – наприклад, шукаючи заміну викопному паливу та використовуючи відновлювані джерела енергії. У всьому світі джерела екологічно чистої та відновлюваної енергії використовуються мінімально. Також існує потреба в розроблянні відповідних технологій зберігання. Деякі країни вже досягли в цьому плані значного прогресу, хоч їхня кількість поки що незначна. Інвестиції вони вкладають у ті засоби виробництва і транспортування, які споживають менше енергії й потребують менше сировини, а також

у ті методи будівництва та реконструкції будівель, які покращують їхню енергоефективність. Але цей позитивний досвід все ще не є поширеним.

2. Питання водних ресурсів

27. Інші ознаки нинішньої ситуації стосуються виснаження природних ресурсів. Усі ми знаємо, що вже неможливо підтримувати поточний рівень споживання в розвинених країнах і серед багатших верств суспільства, у яких звичка витратити й викидати досягла безпрецедентного рівня. Експлуатація ресурсів планети вже перевищила допустимі межі, при цьому проблема бідності так і не була вирішена.

28. Питна вода стає питанням першочергової важливості, оскільки вона необхідна для життя людей і збереження земних та водних екосистем. Джерела прісної води є важливими для охорони здоров'я, потреб сільського господарства і промисловості. Протягом тривалого часу запаси питної води були достатніми, але зараз у багатьох місцях попит перевищує механізми сталого постачання, що в короткостроковій і довгостроковій перспективах призводить до драматичних наслідків. Великі міста, які залежать від значних запасів води, переживають періоди нестачі цього ресурсу, який у критичні моменти розподіляється не завжди належно та неупереджено. Дефіцит водних ресурсів особливо стосується Африки, де широкі верстви населення не мають доступу до безпечної питної води або живуть в умовах посухи, що перешкоджає виробництву продуктів харчування. Деякі країни мають багаті на водні ресурси райони, натомість інші потерпають від значного дефіциту води.

29. Однією з найсерйозніших проблем є якість води, доступної для бідних. Кожного дня погана якість води призводить до загибелі багатьох людей і поширення хвороб, що розносяться з водою, в тому числі тих, які викликані мікроорганізмами та хімічними речовинами. Дизентерія й холера, пов'язані з неналежним рівнем гігієни та водопостачання, є вагомою причиною страждань людей і смертності у дитячому віці. Підземним джерелам води в багатьох регіонах загрожує забруднення в результаті видобувної, сільськогосподарської та промислової діяльності, особливо в країнах, що не мають відповідного рівня регулювання або контролю. Йдеться не лише про питання промислових відходів. Миючі засоби та хімічні продукти, що їх широко застосовують у багатьох країнах світу, й далі потрапляють у наші річки, озера і моря.

30. У той час як якість доступної води постійно погіршується, в деяких регіонах зростає тенденція, попри дефіцит водних ресурсів, приватизувати цей

ресурс, перетворюючи його на товар відповідно до законів ринку. Але *доступ до безпечної питної води є екзистенційним, засадничим і універсальним правом людини, оскільки воно є визначальним для виживання людини і, відповідно, умовою для здійснення інших її прав.* Наш світ має серйозний соціальний борг щодо бідних, які не мають доступу до питної води, оскільки тим самим *їх позбавляють права на життя, а це право закорінене в їхній невід'ємній гідності.* Цей борг може бути частково сплачений, якщо збільшити фінансування для забезпечення бідних верств населення чистою водою і санітарними послугами. Однак спостерігаємо марнотратне використання води не тільки в індустріально розвинених країнах, а й у тих, що розвиваються і ще мають удосталь води. Це свідчить про те, що проблема використання води частково є проблемою виховання та культури, оскільки бракує усвідомлення серйозності такої поведінки в контексті великої несправедливості.

31. Збільшення дефіциту води призведе до зростання вартості продуктів харчування та інших продуктів, які залежать від її використання. Деякі дослідники попереджають, що людство може відчути гостру нестачу води вже через кілька десятиліть, якщо не буде вжито термінових заходів. Негативні екологічні наслідки можуть вразити мільярди людей; також можливо, що контроль над водними ресурсами з боку великих транснаціональних корпорацій може стати однією з основних причин конфліктів у цьому столітті²³.

3. Втрата біологічного різноманіття

32. Ресурси Землі також розграбовують через недалекоглядні підходи до економіки, торгівлі та виробництва, спрямовані на досягнення негайних результатів. Втрата лісів призводить до втрати видів, які можуть стати надзвичайно важливими ресурсами в майбутньому не тільки для харчування, а й для лікування хвороб та інших цілей. Різні біологічні види містять гени, які в майбутньому могли б стати важливими ресурсами для задоволення потреб людини і вирішення екологічних проблем.

33. Проте не варто думати про різноманіття видів лише як про потенційні «ресурси», що їх можна використовувати, забуваючи про те, що вони мають власну цінність. Щороку зникають тисячі видів рослин і тварин, про які ми ніколи більше не дізнаємося, яких ніколи не побачать наші діти, тому що вони втрачені назавжди. Переважна більшість видів опиняється на межі вимирання

²³ Див.: Павло VI. Вітальне слово працівникам ФАО (20 листопада 2014) // AAS 106 (2014) 985.

з причин, пов'язаних з діяльністю людини. З нашої вини тисячі видів більше не віддаватимуть хвалу Богові самим своїм існуванням і не зможуть передати нам свої повідомлення. Ми не маємо на це права.

34. Ми, мабуть, серйозно стурбувалися б, якби дізналися про вимирання есавців або птахів, оскільки вони помітніші. Але належне функціонування екосистем також потребує наявності грибів, водоростей, червів, комах, рептилій і величезного розмаїття мікроорганізмів. Деякі менш численні види, хоч загалом і непомітні, все ж відіграють важливу роль у підтриманні біологічної рівноваги певного місця. Люди повинні втручатися, коли геосистема опиняється в критичному стані. Але в наш час невинуваті втручання в природу стає дедалі частішим. Як наслідок, виникають серйозні проблеми, що призводять до подальших втручань; людська діяльність стає всюдисущою з усіма відповідними ризиками. Часто виникає зачароване коло, коли через втручання людини для вирішення певної проблеми ситуація погіршується ще більше. Наприклад, багато птахів і комах, що зникають через синтетичні агрохімікати, є корисними для сільського господарства: зникнення їх доведеться компенсувати іншими методами, які також можуть виявитися шкідливими. Заслуговують на похвалу й захоплення зусилля вчених та спеціалістів у технічній галузі, які спрямовані на розв'язання проблем, спричинених людиною. Але тверезий погляд на наш світ свідчить, що ступінь втручання людини, часто на користь інтересів бізнесу та споживацтва, насправді робить нашу землю менш багатую і красивою, зате біднішою та сірішою, хоч ми й бачимо технічний прогрес та безмежне зростання кількості споживчих товарів. Здається, ми вважаємо, що можемо замінити неповторну й унікальну красу чимось створеним власноруч.

35. Оцінка впливу на довкілля будь-якого проекту зазвичай передбачає аналіз наслідків змін щодо ґрунту, води й повітря, але існує дуже мало ґрунтовних досліджень, які б вивчали вплив на біорізноманіття, тобто складається враження, ніби втрата видів або груп тварин і рослин не має великого значення. Автомобільні траси, нові сільськогосподарські угіддя, огорожі, зведення дамб і схожі речі витісняють природні ареали, а іноді впливають на них так, що популяції тварин більше не можуть мігрувати або вільно пересуватися. Відповідно, деякі види опиняються на межі вимирання. Існують альтернативні варіанти, які можуть зменшити вплив таких проєктів, – це, зокрема, створення біологічних коридорів, – але лише деякі країни демонструють таку турботу і передбачливість. Часто, коли йдеться про комерційну експлуатацію деяких видів, дуже мало уваги приділяють вивченню способів їхнього розмноження, щоб запобігти зникненню їх і, відповідно, дисбалансу екосистеми.

36. Турбота про екосистеми вимагає далекоглядних підходів, оскільки ті, що шукають лише швидкого і легкого прибутку, практично не зацікавлені у збереженні їх. Але ціна збитків, заподіяних такою егоїстичною байдужістю, є набагато більшою, ніж економічні вигоди. Якщо знищують деякі види або вони серйозно страждають, мова йде про цінності, що їх неможливо обчислити. Ми можемо стати мовчазними свідками страшної несправедливості, якщо вважаємо, що можна отримати значні прибутки, змушуючи іншу частину людства, сьогоднішні й майбутні покоління, платити надзвичайно високу ціну, а саме – руйнувати навколишнє природне середовище.

37. Деякі країни досягли значного прогресу, створивши заповідники на суші та в океані, де заборонено будь-яке людське втручання, яке могло б модифікувати їхні риси або змінити їхній первозданий стан. Захищаючи біорізноманіття, фахівці наполягають на особливій увазі до територій, які багаті як за кількістю, так і за наявністю ендемічних, рідкісних видів або тих видів, що є менш захищеними. Деякі території потребують більшого захисту через їхнє надзвичайне значення для глобальної екосистеми або через те, що на цих територіях розташовані важливі водні резерви, які, таким чином, захищають інші форми життя.

38. Відзначимо, наприклад, такі багаті на біорізноманіття легені нашої планети, як басейни річок Амазонки і Конго або великі водоносні горизонти й льодовики. Ми знаємо, наскільки важливими вони є для всієї планети і для майбутнього людства. Екосистеми тропічних лісів мають надзвичайно складну систему біорізноманіття, яку практично неможливо оцінити повною мірою, але коли ці ліси спалюють або вирубують з метою культивування земель, протягом декількох років відбувається втрата незліченних видів тварин та рослин, а самі території перетворюються на безводні пустелі. У таких місцях слід підтримувати крихкий баланс, оскільки ми не можемо ігнорувати величезні, глобальні економічні інтереси, які, під виглядом захисту цих територій, можуть підірвати суверенітет окремих країн. Фактично є «пропозиції щодо інтернаціоналізації Амазонки, які враховують лише економічні інтереси транснаціональних корпорацій»²⁴. Ми можемо лише схвалювати діяльність міжнародних організацій та об'єднань громадянського суспільства, які привертають увагу громадськості до цих питань і пропонують конструктивне співробітництво, використовуючи законні засоби тиску для забезпечення того, щоб кожен уряд ніс належну і повну відповідальність за збереження навколишнього

²⁴ V Генеральна конференція єпископів Латинської Америки і Карибського басейну. *Апарсидський документ* (29 червня 2007), п. 86.

природного середовища країни та її природних ресурсів, не продаючись сумнівним місцевим чи міжнародним інтересам.

39. Заміна пралісів плантаціями дерев, зазвичай монокультур, рідко підлягає ретельному аналізу. Однак це може досить негативно вплинути на біорізноманіття, яке витісняється новими видами, що були насаджені. Подібна ситуація і з водно-болотними угіддями, які через те, що їх перетворюють на культивовані землі, втрачають величезну кількість видів, що раніше жили на цих територіях. Викликає серйозне занепокоєння зникнення екосистем у мангрових болотах деяких узбережних районів.

40. Світовий океан містить не тільки основні водні запаси нашої планети, а й величезне різноманіття живих істот, багато з яких нам досі не відомі, що з різних причин опинилися під загрозою. Мало того, флора й фауна річок, озер, морів та океанів, яка живить більшу частину населення світу, потерпає від негативного впливу неконтрольованого рибальства, що призводить до різкого виснаження деяких видів. Розвиваються селективні форми рибальства, які призводять до марнування виловлених видів. Під особливою загрозою опиняються ті морські організми, на які ми не зважаємо, наприклад деякі форми планктону; вони є важливим елементом у харчовому ланцюзі океану, і від них у підсумку залежать види, що використовуються для нашої їжі.

41. У тропічних і субтропічних морях ми бачимо коралові рифи, які можна порівняти з великими лісами на суші, оскільки вони надають притулок приблизно мільйонові видів, у тому числі риба, крабам, молюскам, губкам та водоростям. Багато коралових рифів у світі вже спустошені або перебувають у процесі постійної деградації. «Хто перетворив чудесний світ морів у підводний цвинтар, позбавлений кольору і життя?»²⁵. Це явище значною мірою зумовлене забрудненням, яке досягає моря в результаті вирубки лісів, культивування сільськогосподарських монокультур, через промислові відходи та деструктивні методи рибальства, особливо з використанням ціаніду та динаміту. Ситуація погіршується через підвищення температури океанів. Усе це дає нам змогу побачити, що кожне втручання в природу може мати наслідки, які спочатку непомітні, й виявити, що деякі способи використання ресурсів дорого нам коштують через руйнування навколишнього природного середовища, яке, врешті-решт, сягає самого дна океану.

²⁵ Конференція католицьких єпископів Філіппін. Пастирське послання *What is Happening to our Beautiful Land?* (29 січня 1988).

42. Слід збільшувати інвестиції в дослідження, спрямовані на те, щоб краще розуміти функціонування екосистем і відповідно аналізувати різні змінні величини, пов'язані з будь-якими значними змінами довкілля. Оскільки всі істоти взаємопов'язані, до кожної з них треба ставитися з любов'ю і захопленням, адже всі ми, як живі істоти, залежимо одне від одного. Кожний регіон несе відповідальність за цю велику сім'ю і має піклуватись про неї. Це потребує проведення ретельної інвентаризації видів, які проживають у кожному регіоні, щоб розробити програми та стратегії їхнього захисту; особливу увагу слід приділяти захистові тих видів, які опиняються на межі вимирання.

4. Зниження якості життя людини і занепад суспільства

43. Люди в цьому світі також є живими істотами, які мають право на життя і щастя й наділені унікальною гідністю. Тож ми не можемо не враховувати того, як впливають на життя людей погіршення стану навколишнього природного середовища, сучасні моделі розвитку та «культура відходів».

44. Сьогодні, наприклад, ми усвідомлюємо диспропорційне і некероване розростання багатьох міст, які стали загрозливими для здоров'я людей не тільки через забруднення, викликане токсичними викидами, а й через міський хаос, транспортні проблеми, зниження естетичної цінності ландшафту і шумове забруднення. Багато міст перетворилися на величезні неефективні структури, які надмірно витрачають енергію та воду. Міські мікрорайони, навіть ті, що збудовані нещодавно, вже перевантажені, там не вистачає зелених насаджень. Як жителі цієї планети, ми не були створені для того, щоб потопати в морі цементу, асфальту, скла й металу, позбувшись фізичного контакту з природою.

45. У деяких місцевостях, сільських або міських, приватизація певних територій обмежила доступ людей до особливо красивих ландшафтів. Зокрема, були створені «екологічні» райони для забезпечення штучного спокою небагатьох обраних, без доступу для широкого загалу. Часто ми бачимо красиві й ретельно доглянуті зелені ділянки у так званих «безпечних» районах міст, але не в непомітніших місцях, де живуть верстви населення, відкинуті суспільством.

46. Соціальний вимір глобальних змін включає в себе наслідки технологічних інновацій у сфері зайнятості, соціальну ізоляцію особистості, несправедливий розподіл і споживання енергії та інших послуг, занепад суспільства, збільшення насильства й появу нових форм соціальної агресії, незаконний обіг наркотиків, щораз більше вживання наркотиків молодими людьми і втрату

ідентичности. Це ознаки того, що прогрес останніх двох століть не завжди сприяв цілісному розвитку та поліпшенню якості життя. Деякі з цих ознак також є симптомами реального соціального занепаду, непомітного розриву інтеграційних зв'язків та соціальної згуртованости.

47. Крім того, глобальне поширення засобів масової інформації та цифрових технологій може призвести до того, що люди перестануть прагнути жити мудро, глибоко думати і щиро любити. У цьому контексті є ризик, що голос великих мудреців минулого не буде почутим серед шуму і чинників інформаційного перевантаження, які відвертають від нього увагу. Слід докласти зусиль, щоб допомогти цим засобам масової інформації стати джерелами нового культурного прогресу людства, а не загрозою для наших найглибших багатств. Справжньої мудрости, як плоду самоаналізу, діалогу і щирих зустрічей між людьми, не можна набути лише шляхом накопичення даних, що врешті-решт призводить до перевантаження і плутанини, свого роду ментального забруднення. Замість реальних взаємин з іншими людьми, попри всі їхні виклики, тепер переважно діє інтернет-зв'язок, який дає змогу обирати взаємини або відмовлятися від них за власною примхою, таким чином даючи початок новому типу штучних емоцій, який більше пов'язаний з пристроями й дисплеями, ніж з іншими людьми та природою. Сучасні ЗМІ справді дають нам можливість спілкуватись і ділитися своїми знаннями та емоціями. Однак інколи вони все ж перешкоджають прямому контактові з болями, страхами й радощами інших і багатогранністю їхнього особистого досвіду. Саме тому ми повинні пам'ятати, що поряд із захопливими можливостями, що їх пропонують ці ЗМІ, може з'явитися також глибоке й меланхолійне невдоволення міжособистісними взаєминами або згубне почуття ізоляції.

5. Глобальна нерівність

48. Людське довкілля і природне середовище погіршуються одночасно; ми не можемо адекватно протидіяти руйнуванню довкілля, якщо не візьмемо до уваги причини, пов'язані з деградацією людини та суспільства. Погіршення стану навколишнього природного середовища і суспільства насамперед впливає на найвразливіші групи людей на планеті: «І повсякденний досвід, і наукові дослідження свідчать про те, що найбільше від наслідків всіх атак на навколишнє природне середовище страждають найбідніші верстви населення»²⁶. Наприклад, виснаження рибних ресурсів особливо негативно впливає на невеликі

²⁶ Конференція єпископів Болівії. Пастирське послання про навколишнє середовище і людський розвиток у Болівії *El universo, don de Dios para la vida* (2012), п. 17.

рибальські громади, які не можуть нічим замінити ці ресурси; забруднення води особливо зачіпає бідних, які не можуть купити воду в пляшках; а підвищення рівня моря переважно дошкуляє збіднілому населенню прибережних районів, які більше не мають де жити. Вплив нинішнього дисбалансу проявляється також у передчасних смертях багатьох бідних людей, у конфліктах, що викликані браком ресурсів, і в будь-яких інших проблемах, що їх мало обговорюють на міжнародному рівні²⁷.

49. Слід наголосити на тому, що часто немає чіткого усвідомлення проблем, які особливо впливають на незахищені верстви населення. Однак до них належить більшість населення планети, мільярди людей. Сьогодні про ці групи згадують у міжнародних політичних та економічних дискусіях, але часто створюється враження, що їхні проблеми розглядають як другорядні питання, що їх обговорюють винятково з почуття обов'язку або як відхилення від основної теми, чи просто вважаючи їх опосередкованими збитками. Справді, коли все сказано і зроблено, ці питання часто залишаються останніми в порядку денному. Це частково пов'язано з тим, що багато фахівців, які формують громадську думку, а також засобів комунікації та осередків влади, що розташовані в багатих міських районах, надто відірвані від бідних і практично не мають прямого контакту з їхніми проблемами. Вони розмірковують зі зручної позиції високого рівня розвитку та якості життя, яка є практично недосяжною для більшості населення світу. Ця відсутність фізичного контакту і зустрічі, якій сприяє дезінтеграція наших міст, може призвести до оніміння совісти та упередженого аналізу, ігнорування реальності. Іноді таке ставлення існує пліч-о-пліч із «зеленою» риторикою. Однак сьогодні ми повинні усвідомити, що справжній екологічний підхід *завжди* стає соціальним; він має включити в себе питання справедливості в дебати про навколишнє природне середовище для того, *щоб почути як крик землі, так і плач бідних*.

50. Замість вирішення проблем бідних і розмірковування над питанням, як світ може стати іншим, дехто обмежується лише зниженням народжуваності. Іноді країни, що розвиваються, стикаються з такими формами міжнародного тиску, коли економічну допомогу надають за умови просування відповідної політики «репродуктивного здоров'я». Проте «хоч дійсно нерівномірний розподіл населення й наявних ресурсів створює перешкоди для розвитку і сталого використання навколишнього природного середовища, все одно слід визнати,

²⁷ Див.: Єпископська Конференція Німеччини. Комісія із соціальних питань. *Der Klimawandel: Brennpunkt globaler, intergenerationaler und ökologischer Gerechtigkeit* (вересень 2006), pp. 28–30.

що демографічне зростання цілком сумісне з цілісним та солідарним розвитком»²⁸. Звинувачувати в усьому зростання кількості населення, а не надмірне споживацтво з боку деяких верств – це один зі способів відмови від потреби вирішувати ці проблеми. Це спроба узаконити чинну модель розподілу, де меншість вважає, що вона має право споживати таким чином, який ніколи не стане доступним для всіх, оскільки планета не зможе навіть помістити відходи від такого споживання. Крім того, ми знаємо, що приблизно третину всіх вироблених харчових продуктів викидають, і «щоразу, коли ми викидаємо їжу, ми ніби крадемо її зі столу бідних»²⁹. Звичайно, слід звертати увагу на дисбаланс у розподілі населення на певній території як на національному, так і на глобальному рівнях, оскільки зростання споживання призведе до складних регіональних ситуацій через взаємозв'язок між проблемами, пов'язаними із забрудненням навколишнього природного середовища, транспортом, перероблянням відходів, втратою ресурсів, та зниженням якості життя.

51. Соціальна несправедливість впливає не тільки на окремих людей, а й на цілі країни, що змушує нас розглядати питання етики міжнародних відносин. Існує справжній «екологічний борг», зокрема між країнами Півночі та Півдня, пов'язаний з комерційним дисбалансом, що впливає на навколишнє природне середовище, і непропорційним використанням деякими країнами природних ресурсів упродовж тривалого часу. Експорт сировини для того, щоб задовільнити ринки в промислово розвинених країнах Півночі, призвів до негативних наслідків на місцевому рівні, наприклад до ртутного забруднення в золотодобувних шахтах або до забруднення діоксидом сірки в шахтах, де видобувають мідь. Існує нагальна потреба розрахувати використання екологічного простору всієї планети для захоронення залишків газів, що накопичувалися впродовж двох століть і спричинили ситуацію, яка сьогодні негативно впливає на всі країни світу. Потепління, викликане величезним рівнем споживання з боку деяких багатих країн, негативно відбивається на найбідніших районах світу, особливо на країнах Африки, де підвищення температури, а також посуха, призвели до руйнівних наслідків для сільського господарства. Також відчуються негативні наслідки від експорту твердих відходів і токсичних рідин до країн, що розвиваються, а також через забруднення в результаті діяльності компаній, які працюють у менш розвинених країнах у такий спосіб, у який вони ніколи не працювали б удома, тобто у своїх країнах, з яких вони залучають капітал: «Ми зазначаємо, що підприємства, які часто працюють таким чином, є транснаціональними корпораціями. Тут вони чинять те, що ніколи

²⁸ Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 483.

²⁹ Катехиза (5 червня 2013) // *Insegnamenti*, 1/1 (2013) 280.

не робили б у розвинених країнах або країнах так званого Першого світу. Після припинення своєї діяльності й виходу з країни вони зазвичай залишають великі борги перед людьми та довкіллям, наприклад безробіття, покинуті міста, виснаження природних запасів, вирубані ліси, погіршення стану сільськогосподарства й місцевого тваринництва, відкриті кар'єри, зруйновані пагорби, забруднені річки і якусь незначну соціальну діяльність, яку більше неможливо підтримувати»³⁰.

52. Зовнішній борг бідних країн став засобом контролювати їх, але це не стосується екологічного боргу. Країни, що розвиваються, де містяться найважливіші резерви біосфери, як і раніше, продовжують забезпечувати розвиток багатших країн за рахунок власного сьогодення та майбутнього. Бідні південні країни мають багаті й переважно незабруднені землі, але доступові до права власності на товари та ресурси для задоволення життєво важливих потреб там перешкоджає система комерційних відносин і власності, яка є структурно спотвореною. Розвинені країни повинні допомогти сплатити цей борг, значно обмеживши споживання невідновлюваних джерел енергії та надавши допомогу бідним країнам на підтримку політики і програм сталого розвитку. Найбідніші регіони і країни меншою мірою здатні впроваджувати нові моделі зменшення впливу на навколишнє природне середовище, оскільки їм бракує кваліфікації для розвитку необхідних процесів, а також коштів на покриття відповідних витрат. Ми повинні постійно пам'ятати: якщо йдеться про зміну клімату, має бути *диференційована відповідальність*. Як зазначили єпископи США, необхідно звертати більше уваги на потреби «бідних, слабких і вразливих у дебатах, де часто домінують потужніші інтереси»³¹. Ми повинні зміцнити впевненість у тому, що ми – одна людська сім'я. У ній не існує кордонів або бар'єрів, політичних чи соціальних, за якими ми могли б сховатися, і практично немає місця для глобалізації байдужості.

6. Слабка реакція

53. Усе це призвело до того, що наша сестра Земля, разом з усіма покинутими нашого світу, волає, благаючи нас узяти інший курс розвитку. Ніколи раніше ми не завдавали такої болісної шкоди і не поводитися в нашому спільному домі так негідно, як протягом останніх двохсот років. Усе-таки ми

³⁰ Єпископи регіону Патагонія – Комауе (Аргентина). *Різдвяне послання* (грудень 2009), п. 2.

³¹ Конференція католицьких єпископів Сполучених Штатів Америки. *Global Climate Change: A Plea for Dialogue, Prudence and the Common Good* (15 червня 2001).

покликані бути інструментами Бога, Отця нашого, щоб наша планета могла бути такою, як Він хотів, коли створював її, й відповідати його планові миру, краси і повноти. Проблема полягає в тому, що нам усе ще не вистачає культури, потрібної для подолання цієї кризи. Нам потрібне *лідерство*, здатне вивести на новий шлях і задовільнити вимоги сучасності, водночас турбуючись про всіх і без шкоди для майбутніх поколінь. Створення нормативно-правової бази, яка може визначити чіткі межі екосистем і забезпечити захищеність їх, стало невідворотним питанням; інакше нові потужні структури, засновані на техніко-економічній парадигмі, можуть знищити не тільки нашу політику, а й свободу та справедливість.

54. Вражає, наскільки слабкою є політична реакція на міжнародному рівні. Невдалі глобальні зустрічі з питань навколишнього природного середовища на вищому рівні чітко свідчать про те, що наша політика підпорядковується технологіям і фінансам. Існує надто багато специфічних інтересів, й економічним групам легко вдається отримати гору над спільним благом і маніпулювати інформацією, щоб зберегти недоторканими їхні власні плани й інтереси. *Апаресидський документ* містить вимогу: «Інтереси економічних груп, які нераціонально знищують джерела життя, не повинні домінувати у ставленні до природних ресурсів»³². Альянс між економікою і технологією закінчується витісненням усього, що не пов'язане з їхніми безпосередніми інтересами. Отже, максимум, чого можемо очікувати, – це поверхова риторика, окремі акти благодійності і формального вираження турботи про довкілля, тоді як будь-які спроби громадських груп впровадити зміни розглядаються як незручності, що виникають на основі романтичних ілюзій, або як перешкоди, що їх слід оминути.

55. Деякі країни поступово досягають значного прогресу, розробляючи ефективніші методи управління і намагаючись подолати корупцію. Посилилася чутливість людей до екологічних проблем, але цього не досить для зміни їхніх шкідливих споживацьких звичок, які не послаблюються, а поширюються і посилюються. Простий приклад – дедалі ширше використання і щораз більша потужність приладів для кондиціонування повітря. Шукаючи блискавичного прибутку, ринки стимулюватимуть дедалі більший попит. Споглядаючи наш світ, стороння особа була би вражена такою поведінкою, яка іноді нагадує самогубство.

³² V Генеральна конференція єпископів Латинської Америки і Карибського басейну. *Апаресидський документ* (29 червня 2007), 471.

56. Водночас ті, що мають економічну владу, і далі виправдовують наявну глобальну систему, де домінують спекулювання й прагнення до фінансової вигоди без урахування будь-якого контексту, а також впливу на людську гідність і навколишнє природне середовище. Тут ми бачимо, наскільки тісно пов'язані між собою погіршення стану природного довкілля та соціальна й етична деградація. Багато людей не визнаватимуть, що вони чинять щось аморальне, оскільки багато чинників постійно відвертають їхню увагу і пригнічують усвідомлення того, наскільки обмеженим та швидкоплинним насправді є наш світ. Як наслідок, «усе, що є крихким, як навколишнє природне середовище, беззахисне перед інтересами обоюжаного ринку, який стає єдиним правилом»³³.

57. Можна передбачити, що як тільки певні ресурси будуть вичерпані, настане час нових війн, хоч і під прикриттям благородних намірів. Війна завжди завдає вагомої шкоди природному довкіллю та культурній спадщині народів, і ці ризики істотно зростають, коли йдеться про ядерну й біологічну зброю. «Незважаючи на міжнародні угоди, що забороняють використання хімічної, бактеріологічної та біологічної зброї, тривають лабораторні дослідження, щоб розробити нове наступальне озброєння, яке здатне змінити баланс природи»³⁴. Політики мають звертати більше уваги на запобігання проблемам, які можуть стати причиною нових конфліктів. Але саме влада, пов'язана з фінансовими інтересами, найбільше опирається таким зусиллям, а в політичному плануванні переважно бракує широти бачення. Чому ж існує сьогодні прагнення втримати владу, яка запам'ятовується своєю нездатністю діяти тоді, коли це вкрай потрібно?

58. У деяких країнах є позитивні приклади покращення стану навколишнього природного середовища: очищено річки, що їх забруднювали протягом десятиліть; відновлено місцеві ліси; кращими стали краєвиди завдяки проектам відновлення довкілля; зведено красиві будівлі; досягнуто успіхів у виробництві екологічно чистої енергії; поліпшено громадський транспорт тощо. Ці досягнення не вирішують глобальних проблем, однак засвідчують, що люди все ще здатні на позитивні зміни. Ми були створені для любови, тому, попри всі наші вади, в нас проростають паростки щедрости, солідарности і піклування.

59. Водночас можна констатувати поширення поверхової й хибної екології, яка підтримує почуття безпечности і безтурботної безвідповідальности. Як це часто буває в періоди глибокої кризи, які вимагають сміливих рішень,

³³ Франциск. Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 56 // AAS 105 (2013) 1043.

³⁴ Іван-Павло II. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 12 // AAS 82 (1990) 154.

ми схильні ставити під сумнів те, що відбувається. Зовні, крім кількох очевидних ознак забруднення й погіршення стану екології, ситуація не виглядає надто серйозною, і складається враження, що планета може ще довго існувати за наявного до неї ставлення. Таке ігнорування проблем є певною ліцензією на підтримання сучасного способу життя і моделей виробництва та споживання. Це шлях, що його обрали люди для задоволення власних саморуйнівних пороків, щоб намагатися не бачити їх, настійливо не визнавати їх, відкладати важливі рішення й робити вигляд, що нічого не трапиться.

7. Розмаїття думок

60. І нарешті, ми повинні визнати, що існують різні підходи й думки щодо цієї ситуації та можливих шляхів вирішення її. На одному полюсі стоять ті, що вперто обстоюють міт про прогрес і кажуть нам, що екологічні проблеми вирішаться самі, лише за допомогою нових технологій і без будь-яких етичних міркувань та глибоких змін. На іншому полюсі перебувають ті, що вважають, що люди і їхнє втручання є небезпечними, вони загрожують глобальній екосистемі, тому вплив присутності людини на планеті слід зменшити, а всі форми втручання заборонити. Життєздатні сценарії майбутнього лежать десь посередині між цими двома крайнощами, оскільки єдиного шляху вирішення їх не існує. Це відкриває перед нами розмаїття варіантів, які варто обговорювати в діалозі, щоб розробити комплексні рішення.

61. З багатьох конкретних питань Церква не має підстав висловлювати вирішальну думку; вона знає, що треба прислухатись і заохочувати чесні дебати серед науковців, поважаючи різноманітні погляди. Однак варто відверто подивитися на дійсність, щоб побачити, що нашому спільному дому завдано серйозної шкоди. Надія допомагає нам зрозуміти, що вихід є завжди, що ми завжди можемо змінити напрям руху, завжди зможемо зробити щось для вирішення наших проблем. Водночас ми бачимо ознаки того, що ситуація сягає критичної межі у зв'язку зі швидкими темпами змін і деградації; це проявляється в регіональних природних катастрофах, а також у соціальній і навіть фінансовій кризах, оскільки проблеми світу не можна аналізувати чи пояснювати відокремлено одні від одних. Вже існують регіони високого ризику і, без огляду на будь-які катастрофічні прогнози, сучасна світова система вочевидь є нестійкою з різних поглядів, оскільки ми перестали думати про мету діяльності людини: «Якщо ми уважно подивимося на регіони нашої планети, то відразу ж побачимо, що людство не виправдало очікування Бога»³⁵.

³⁵ Іван-Павло II. Катехиза (17 січня 2001), п. 3 // *Insegnamenti*, 24/1 (2001) 178.

Розділ II Євангеліє творіння

62. Чому в цьому документі, адресованому всім людям доброї волі, є розділ про постулати віри? Мені добре відомо, що в політиці та філософії є ті, що рішуче відкидають ідею Творця або вважають її неактуальною, а тому нехтують як ірраціональний той значний внесок, що його можуть зробити релігії для цілісної екології та цілісного розвитку людства. Інші трактують релігії виключно як певну субкультуру, яку слід толерувати. Незважаючи на це, наука та релігія, з їхніми різними підходами до розуміння реальності, можуть вступити в активний діалог, який буде плідним для них обох.

1. Світло, що його дає віра

63. З огляду на складність екологічної кризи та її численні причини, нам треба усвідомити, що вирішення її не може відбутися лише на основі єдиного варіанта інтерпретації та перетворення дійсності. Слід поважати культурні багатства різних народів, їхні мистецтво та поезію, внутрішній світ і духовність. Якщо ми справді хочемо розвинути екологію, яка зможе вилікувати завдані нами рани, жодна галузь науки і жодне вчення не можуть залишитись поза увагою, а це залучає й релігію з притаманною їй мовою. Католицька Церква відкрита до діалогу з філософською думкою – це дає їй змогу створювати різні форми синтезу між вірою та розумом. У сфері соціальних проблем підтвердженням цього є розвиток соціального вчення Церкви, що його слід постійно збагачувати, беручи до уваги сучасні виклики.

64. Хоч ця енцикліка й запрошує до діалогу всіх, щоб ми разом шукали шляхи звільнення, я хотів би відразу показати, як релігійні переконання можуть надати християнам та іншим віруючим широку мотивацію для того, щоб дбати про природу й найбільш вразливих братів та сестер. Якщо лише просте усвідомлення себе людьми змушує нас дбати про довкілля, частиною якого ми є, то християни, зі свого боку, «усвідомлюють, що вони несуть відповідальність за створіння, і їхній обов'язок перед природою та Творцем є важливою частиною їхньої віри»³⁶. Людство і світ загалом лише виграють, якщо ми, віруючі, будемо краще розуміти екологічні обов'язки, породжені нашими переконаннями.

³⁶ Іван-Павло II. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 15 // AAS 82 (1990) 156.

2. Мудрість біблійних розповідей

65. Не повторюючи всього богослов'я творення, можемо запитати, що видатні біблійні розповіді кажуть про відносини між людьми та світом. У першій розповіді про сотворення – книзі Буття – Господній задум включає в себе створення людства. Створивши чоловіка і жінку, «побачив Бог усе, що створив: і воно було *дуже добре*» (Бут. 1:31). Біблія вчить, що кожна людина створена з любови за образом та подобою Божою (пор. Бут. 1:26). Це вказує на величну гідність кожної людини, «яка є не просто чимось, а кимось. Вона здатна до самопізнання, витримки, вона без перешкод віддає себе і вступає у спільноту з іншими людьми»³⁷. Святий Іван-Павло II стверджував, що особлива любов Творця до кожної людини «наділяє цю людину безмежною гідністю»³⁸. Ті з нас, що присвятили себе захистові людської гідности, вбачають найглибші основи такого служіння у християнській вірі. Наскільки чудово знати, що жодне людське життя не загубиться десь посеред безнадійного хаосу у світі, де панує простий випадок або постійна циклічність явищ! Творець може сказати кожному з нас: «Перш ніж я уклав тебе в утробі, я знав тебе» (Єр. 1:5). Нас зачали в серці Господа, а тому «кожен з нас є результатом Божого помислу. Ми всі існуємо за волею Божою, нас усіх люблять, кожен із нас потрібен»³⁹.

66. Розповіді про творіння у книзі Буття в символічній і наративній формі містять глибоке вчення про людське існування та його історичну дійсність. Вони говорять про те, що людське життя засноване на трьох фундаментальних і близьких між собою зв'язках: з Богом, з ближнім та із самою землею. Біблія каже, що ці три основні зв'язки зруйновано як зовні, так і всередині нас. Цей розрив є гріхом. Гармонію між Творцем, людством та всяким створінням як єдиним цілим зруйнувало наше перебирання на себе ролі Господа й небажання визнавати обмеженість людської природи. Це, своєю чергою, спотворило наш мандат на «підпорядкування» собі землі (пор. Бут. 1:28), «порання і доглядання її» (пор. Бут. 2:15). Як наслідок, колись гармонійні стосунки між людьми та природою стали конфліктними (пор. Бут. 3:17–19). Тому важливо, щоб гармонія зі всіма створіннями, в якій жив святий Франциск Ассізький, сприймалась як спосіб подолати цей розрив. Святий Бонавентура вважав, що через вселенське примирення зі всіма створіннями святий Франциск певним

³⁷ Катехизм Католицької Церкви, п. 357.

³⁸ Див.: Іван-Павло II. Промова до неповносправних осіб. Оснабрюк, Німеччина (16 листопада 1980) // *Insegnamenti*, 3/2 (1980) 1232.

³⁹ Бенедикт XVI. Проповідь з нагоди урочистого початку понтифікату (24 квітня 2005) // AAS 97 (2005) 711.

чином повернувся до стану первісної невинності⁴⁰. Це зовсім не схоже на нашу сьогоднішню ситуацію, коли гріх у всій повноті своєї деструктивної сили проявляється у війнах, різних формах жорстокости й насильства, в ігноруванні найслабших і злочинах проти природи.

67. Ми – не Бог. Земля існувала до нас, її дали нам. Таким чином можна відповісти на обвинувачення, що юдейсько-християнське мислення на основі історії про створення світу, в якій людині дозволяється «підпорядковувати собі землю» (пор. Бут. 1:28), заохотило нестримну експлуатацію природи, зображаючи людину як домінуючу та руйнівну за своєю природою. Це не те тлумачення Біблії, що його дає Церква. Хоч ми, християни, і справді часом неправильно тлумачили Святе Письмо, однак сьогодні ми повинні рішуче відкидати уявлення, відповідно до якого те, що ми створені за образом Божим та маємо право підпорядковувати собі землю, виправдовує цілковите домінування над іншими істотами. Біблійні тексти слід читати в ширшому контексті, з правильним тлумаченням, усвідомлюючи, що вони кажуть нам «порати і доглядати» сад світу (пор. Бут. 2:15). «Порати» означає вирощувати рослини, орати або обробляти, а «доглядати» означає дбати, захищати, наглядати і зберігати. Йдеться про відносини взаємної відповідальності між людьми та природою. Кожна спільнота може взяти із земних щедрот стільки, скільки їй потрібно для існування, однак вона також зобов'язана захищати землю і забезпечувати її родючість для прийдешніх поколінь. «Господня є земля» (Пс. 24:1); Йому належить «земля й усе, що на ній» (Втор. 10:14). Таким чином Господь відкидає будь-які претензії на одноосібну власність: «А землі не продаватимете назавжди, бо земля моя. Ви ж приходні й комірники в мене» (Лев. 25:23).

68. Ця відповідальність за Господню землю означає, що люди, наділені розумом, повинні поважати закони природи та зважати на делікатну рівновагу, що існує між створіннями на землі, «бо Він повелів, і створились. Поставив їх навіки-вічні і дав закон, який не перейде» (Пс. 148:56–6). У біблійних законах ідеться про стосунки не лише між людьми, а й з іншими живими істотами. «Коли побачиш одноплемінникового осла чи вола, що впаде на дорозі, ти їх не залишиш, а старанно допоможеш йому піднятися. (...) Коли трапиться тобі по дорозі пташине гніздо на якомусь дереві або на землі з пташенятами або яйцями, і мати сидить на пташенятах чи яйцях, не бери матері з маленькими» (Втор. 22:4, 6). Аналогічно вислів «сьомого дня відпочинеш» стосується не лише людини, а й «щоб перепочив і віл твій, і осел твій» (Вих. 23:12).

⁴⁰ Див.: *Legenda Maior*, VIII, 1 // *FF* 1134.

Очевидно, що в Біблії немає місця для тиранічного антропоцентризму, що не піклується про інші створіння.

69. Окрім обов'язку відповідально використовувати дари землі, ми також повинні усвідомити, що інші живі істоти також мають цінність в очах Господа: «Самим своїм існуванням вони благословлять і славлять Його»⁴¹; і справді, «Господь радіє творами своїми» (Пс. 104:31). Наділені унікальною гідністю й даром розуму, ми повинні поважати всяке створіння та його природні закони, бо «Господь мудрістю заснував землю» (Прип. 3:19). Сьогодні Церква не вчить, що всі інші створіння цілком підпорядковуються благові людиноцінності, так, ніби вони не мають власної цінності і з ними можна поводитись як заманеться. Німецькі єпископи навчають: коли йдеться про інших створінь, «ми можемо говорити про пріоритет *бути* над *бути корисним*»⁴². Катехизм чітко й рішуче критикує викривлений антропоцентризм: «Кожне створіння має свою власну доброту і досконалість... Різноманітні створіння, задумані Богом у їхньому власному бутті, віддзеркалюють, кожне на свій лад, промінь безмежної Божої мудрости і доброти. Саме тому людина повинна поважати власну доброту кожного створіння, щоб уникнути невпорядкованого використання речей»⁴³.

70. Історія про Каїна й Авеля показує, як заздрість змусила Каїна вчинити найбільший гріх проти брата, що, своєю чергою, зруйнувало відносини між Каїном та Господом і між Каїном та землею, з якої його вигнали. Це чітко видно з драматичної розмови між Господом і Каїном. Тоді Господь сказав до Каїна: «Де Авель, брат твій?». Каїн відповів, що не знає, але Господь питає знову: «Що ти вчинив? Ось голос крові брата твого кличе до мене з землі. Тепер же проклятий ти від землі, що відкрила свої уста, щоб прийняти кров брата твого з твоєї руки» (Бут. 4:9–11). Нехтування обов'язку плекати й підтримувати належні відносини з ближнім, за догляд і опіку над яким ми несемо відповідальність, руйнує наші взаємини із самими собою, з іншими, з Богом і з землею. Коли ми нехтуємо ці взаємини, коли на землі більше немає справедливости, Біблія каже, що саме життя в небезпеці. В історії про Ноя Господь погрожує знищити людство через його нездатність дотримуватись вимог справедливости і миру: «Я ухвалив покласти кінець кожному тілу, бо земля переповнена насильством через них» (Бут. 6:13). Ці стародавні історії,

⁴¹ Катехизм Католицької Церкви, п. 2416.

⁴² Конференція єпископів Німеччини. *Zukunft der Schöpfung – Zukunft der Menschheit. Erklärung der Deutschen Bischofskonferenz zu Fragen der Umwelt und der Energieversorgung* (1980), II, 2.

⁴³ Катехизм Католицької Церкви, п. 339.

сповнені символізму, передають переконання, що його ми розділяємо сьогодні: усе пов'язане, і справжня турбота про наше власне життя й наші відносини з природою невіддільна від братерства, справедливості і вірності одне одному.

71. Хоч «людська злоба на землі велика» (Бут. 6:5) і Господь «жалував, що створив людину на землі» (Бут. 6:6), однак через Ноя, який залишився безгрішним і справедливим, Господь вирішив відкрити дорогу для спасіння. Так Він дав людству шанс почати все заново. Усе, що потрібно для повернення надії, – це одна хороша людина! Біблійна традиція чітко засвідчує, що це оновлення пов'язане з відновленням ритмів, якими наділила природу рука Творця, та з повагою до них. Так, ми бачимо це у законі про святий день. Бог спочив сьомого дня від усього свого діла, що творив був. Він повелів синам Ізраїлю залишати кожен сьомий день для відпочинку – *святий день* (пор. Бут. 2:2–3; Вих. 16:23; 20:10). Схожим чином кожен сьомий рік в Ізраїлі був роком відпочинку, повного відпочинку для землі (пор. Лев. 25:1–4), коли заборонено було сіяти, а жали стільки, скільки потрібно було для життя і щоб нагодувати сім'ю (пор. Лев. 25:4–6). І нарешті, після семи седмиць років, а саме через сорок дев'ять років, святкували Ювілейний рік – рік загального прощення та «свободи на землі для всіх її мешканців» (пор. Лев. 25:10). Цей закон з'явився як намагання забезпечити баланс і справедливість у відносинах з іншими та з землею, на якій жили й працювали люди. Водночас це визнання того, що дар землі та її плоди належать усім. Ті, що обробляли землю й доглядали її, повинні були ділитися її дарами, особливо з бідними, вдовами, сиротами та чужинцями: «Коли справлятимеш жнива на вашій землі, то не дожинатимеш аж до країв поля і не збиратимеш колосся, що попадало. Так само з виноградника твого не збиратимеш грон до останнього, і грона, що попадали, не підбиратимеш; для вбогого й приходня залишиш їх» (Лев. 19:9–10).

72. Псалми часто закликають нас прославляти Господа-Творця, що «розстелив землю над водами, бо милість його вічна» (Пс. 136:6). Вони також запрошують інші створіння приєднатися до нас у прославленні: «Хваліте його, ви, сонце й місяцю, хваліте його, всі ясні зорі! Хваліте його, ви, небеса небес, – і води, що над небесами, нехай ім'я Господнє хвалять! Бо він повелів, і створились» (Пс. 148:3–5). Ми не лише існуємо виключно завдяки всемогутності Бога, ми також живемо з Ним і поруч Нього. Ось чому ми Його славимо.

73. Писання пророків закликають знайти нову силу в часи випробувань, споглядаючи Всемогутнього Бога, Творця всесвіту. І все ж безмежна Божа сила не змушує нас тікати від його батьківської ніжності, бо в Ньому поед-

нались ніжність і сила. Справді, будь-яка істинна духовність означає як прийняття божественної любови, так і поклоніння Господові та впевненість у Ньому завдяки його безмежній силі. У Біблії Бог, який звільняє і спасає, – це той самий Бог, який створив всесвіт, і ці два божественні прояви тісно та нерозривно пов'язані: «Господи Боже! Ти сотворив небо й землю великою силою твоєю й простягнутою рукою твоєю. Для тебе нема нічого неможливого!... Ти вивів народ свій Ізраїлю з Єгипетської землі, при знаках і чудесах, потужною рукою і простягнутим раменом, і превеликим страхом» (Єр. 32:17, 21). «Господь – Бог вічний, творець кінців землі: він не втомлюється, не знемагається, розум його недослідимий. Він дає змореному силу, він знеможеному додає міць» (Іс. 40:28б–29).

74. Досвід Вавилонського полону спровокував духовну кризу, яка привела до глибшої віри в Бога, в якій виявляється його творча всемогутність і заклик до народу відновити надію в часи скрути. Кілька століть по тому, в інший період випробувань та переслідувань, коли Римська імперія прагнула встановити абсолютне домінування, віруючі знову знайшли втіху і надію у щораз більшій довірі до Всемогутнього Бога: «Великі і чудесні діла твої, Господи, Боже Вседержителю; праведні й істинні шляхи твої!» (Од. 15:3). Господь, який створив всесвіт з нічого, також може втручатись у справи цього світу і подолати будь-яке зло. Таким чином несправедливість можна перемогти.

75. Неприпустима така духовність, яка забуває про Всемогутнього Бога-Творця. Тоді ми починаємо поклонятися земним силам або самі узурпуємо місце Господа, доходючи навіть до того, що заявляємо про своє необмежене право топтати його створіння ногами. Найкращим способом повернути людину на її законне місце, припиняючи її зазіхання на абсолютне домінування над землею, є повернення до образу Отця, Творця й одноосібного володаря світу. Інакше люди завжди намагатимуться нав'язати реальності свої власні закони та інтереси.

3. Загадка всесвіту

76. В юдейсько-християнській традиції слово «створіння» має ширше значення, ніж «природа», оскільки воно пов'язане з люблячим планом Господа, у якому кожна істота має власну цінність і значення. Природу зазвичай розуміють як систему, яку треба вивчати, розуміти й контролювати, тоді як створіння можна зрозуміти виключно як подарунок із простягнутих рук нашого Отця і як реальність, осяяну любов'ю, яка закликає всіх нас до вселенської єдності.

77. «Словом Господнім створене небо, і подихом уст його – вся його оздоба» (Пс. 33:6). Так ми розуміємо, що світ виник унаслідок Божого рішення, не з хаосу й не через випадок, і це звеличує Його ще більше. Животворяще слово відображає свободу вибору. Всесвіт виник не в результаті випадкового прояву всемогутности, демонстрації сили чи бажання самоствердитися. Акт творення належить до порядку любови. Любов Господня – це фундаментальна рушійна сила в усіх сотворених речах: «Ти любиш усе, що існує, і не бридишся нічим з того, що сотворив; бо якби ти щось ненавидів, то й не витворив би» (Муд. 11:24). Таким чином, кожна істота є об'єктом ніжности Отця, який дає їй місце у світі. Навіть короточасне життя найменших істот є об'єктом його любови, і за кілька секунд, що воно триває, Господь огортає цих істот своєю любов'ю. Святий Василій Великий описував Творця як «доброту без меж»⁴⁴, а Данте Аліґ'єрі говорив про «любов, що керує сонцем і зірками»⁴⁵. Як наслідок, ми можемо піднятися від сотворених Богом речей «до його любови та милосердя»⁴⁶.

78. Водночас юдейсько-християнська думка демітологізувала природу. Захоплюючись її величчю та безмежністю, вона більше не вважала природу божественною. Таким чином, вона дедалі більше наголошувала на людській відповідальності за природу. Це нове відкриття природи не може відбуватися за рахунок свободи і відповідальности людей, які як частина цього світу зобов'язані розвивати свої здібності, щоб захищати й розвивати його потенціал. Якщо ми визнаємо цінність і незахищеність природи й водночас наші Богом дані таланти, ми нарешті зможемо подолати сучасний міт про безмежний матеріальний прогрес. Вразливий світ, що його Господь доручив людині, спонукає нас до усвідомлення потреби правильного скерування, реалізації та обмеження нашої влади.

79. У всесвіті, що сформований за допомогою відкритих і взаємопов'язаних систем, ми розрізняємо численні форми зв'язків та сопричастя. Це дає нам змогу думати про цю цілісність як про відкриту до трансцендентности Бога, всередині якого вона розвивається. Віра дає нам змогу тлумачити значення і таємничу красу того, що відбувається. Завдяки своїй свободі люди можуть використовувати власний розум по-різному: для позитивного розвитку або щоб спричиняти нові біди, глибші страждання та справжні катастрофи. Тому історія людства є животрепетною та драматичною: вона здатна преобразитися

⁴⁴ Hom. in Hexaemeron, 1, 2, 1 // PG 29, 9.

⁴⁵ *Divina Commedia. Paradiso*, Пісня 33, 145.

⁴⁶ Бенедикт XVI. Катехиза (9 листопада 2005), п. 3 // *Insegnamenti*, 1 (2005) 768.

у розквіт свободи, зростання, спасіння й любови або ж у шлях занепаду та взаємного руйнування. Тож діяльність Церкви полягає не тільки в тому, щоб нагадати всім про обов'язок дбати про природу; вона «повинна насамперед бергти людину від самознищення»⁴⁷.

80. І все ж Господь, який працює з нами і розраховує на нашу співпрацю, також може знайти добре у тому зломі, що ми накоїли, адже «Святий Дух володіє безмежною творчою силою, відповідною для божественного розуму, який знає, як розв'язати людські проблеми, в тому числі найскладніші й найнезрозуміліші»⁴⁸. Творячи світ, який потребує розвитку, Бог певним чином хотів обмежити Себе, діючи в такий спосіб, що багато речей, про які ми думаємо як про зло, небезпеку чи джерело страждання, є насправді частиною «пологового болю», який спонукає нас співпрацювати з Творцем⁴⁹. Господь глибоко присутній у кожній істоті, не зазіхаючи на її незалежність, що породжує справедливу «автономію земних речей»⁵⁰. Його божественна присутність, яка забезпечує існування та зростання кожної істоти, «продовжує процес творення»⁵¹. Святий Дух сповнив всесвіт діяльними силами, завдяки яким із самої глибини речей завжди може виникнути щось нове: «Природа – це не що інше, як певний вид мистецтва, а саме Божого мистецтва, що знайшло відображення в речах, а тому ці речі рухаються до визначеної мети. Так, ніби майстер-кораблебудівельник міг дати деревині потрібну силу, щоб рухатися і самій скластися в корабель»⁵².

81. Люди, навіть якщо й визнавати процес еволюції, також наділені унікальністю, яку не можна цілком пояснити еволюцією інших відкритих систем. Кожен з нас має особисту ідентичність і здатен вступати в діалог з іншими та самим Богом. Наша здатність робити висновки, знаходити аргументи, творити, тлумачити реальність і займатися мистецтвом разом з іншими, ще не відкритими, можливостями є ознакою унікальності, що виходить за межі галузі фізики та біології. Цілковита новизна, пов'язана з появою людини в матеріальному всесвіті, передбачає пряму дію Бога й особливий заклик до життя

⁴⁷ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 51 // AAS 101 (2009) 687.

⁴⁸ Іван-Павло II. Катехиза (24 квітня 1991), п. 6 // *Insegnamenti*, 14/1 (1991) 856.

⁴⁹ Катехизм вчить, що Бог забажав створити світ, спрямовуючи його до кінцевої досконалости, тож у ньому наявні недосконалість і фізичне зло (пор. Катехизм Католицької Церкви, п. 310).

⁵⁰ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 36.

⁵¹ Тома Аквінський. *Сума богослов'я*, I, пит. 104, арт. 1, ad 4.

⁵² Тома Аквінський. *In octo libros Physicorum Aristotelis expositio*, Lib. II, lectio 14, n. 8.

і до взаємин одного «Ти», яке звертається до іншого «ти». Біблійні розповіді про сотворення пропонують нам побачити кожну людину як суб'єкта, якого ніколи не можна звести до категорії об'єкта.

82. І все ж було б неправильно вбачати в інших живих істотах лише об'єкти, над якими людина обов'язково повинна домінувати. Коли природу бачать лише як джерело прибутку, це має серйозні наслідки для суспільства. Позиція «чия сила, того й правда» стала причиною величезної нерівності, несправедливості і жорстокості щодо більшої частини людства, оскільки ресурси опиняються в руках тих, що прийшли першими, або тих, у кого більше влади: переможець забирає все. Протилежними до цієї моделі є ідеали гармонії, справедливості, братерства та миру, що їх проповідував Ісус. Ось що Він казав про сучасну йому владу: «Ви знаєте, що князі народів панують над ними, а вельможі гнітять їх. Не так має бути між вами. Але як хтось хотів би у вас бути великим, нехай буде вам слугою» (Мт. 20:25–26).

83. Остаточна мета всесвіту – Божя повнота – досягнута Воскреслим Христом, який є мірилом зрілості всіх речей⁵³. Тут ми можемо додати ще один аргумент проти будь-якого тиранічного й безвідповідального домінування людей над іншими створіннями: остаточне призначення інших створінь не слід шукати в нас самих. Радше всі істоти рухаються вперед, з нами і через нас, до спільної точки, якою є Бог, у тій трансцендентній повноті, де Воскреслий Христос усе обіймає та просвітлює. Люди ж, наділені розумом і любов'ю та ведені повнотою Христа, покликані привести всі створіння знову до їхнього Творця.

4. Внесок кожної істоти в гармонію всього творіння

84. Акцент на тому, що кожна людина – це образ Божий, не має змушувати нас ігнорувати той факт, що кожне створіння має власне призначення. Жодне не є зайвим. Весь матеріальний всесвіт промовляє про Божу любов і його безмежну ніжність до нас. Земля, вода, гори – все це ласка Господня. Історія нашої дружби з Богом завжди була пов'язана з певними місцями, які мають глибоко особисте значення; ми всі пам'ятаємо такі місця, і повертатися в думках

⁵³ У цей контекст доречно вписується внесок о. Теяра де Шардена; пор.: Павло VI. Промова на хіміко-фармацевтичному підприємстві (24 лютого 1966) // *Insegnamenti*, 4 (1966) 992–993; Іван-Павло II. Лист до преподобного о. Джорджа В. Койну (1 червня 1988) // *Insegnamenti*, 11/2 (1988) 1715; Бенедикт XVI. Проповідь на Вечірні в Аості (24 червня 2009) // *Insegnamenti*, 5/2 (2009) 60.

до цих спогадів для нас дуже корисно. Кожен, хто виріс у горах або любив сидіти біля джерела, п'ючи воду, або грався на майданчику у своєму мікрорайоні, – повертаючись у ці місця, має шанс відновити власну ідентичність.

85. Бог написав безцінну книгу, літерами якої є «безліч створінь, що існують у всесвіті»⁵⁴. Канадські єпископи справедливо зазначили, що жодне створіння – як об'явлення Бога – не можна ігнорувати: «Від безмежних краєвидів до найслабшої форми життя природа є постійним джерелом захоплення та благоговіння. Вона також є постійним об'явленням божественного»⁵⁵. Єпископи Японії висловили цікаву думку, що стимулює до роздумів: «Відчувати, як кожне створіння співає гімн своєму існуванню, означає жити радісно, в любові й надії Божій»⁵⁶. Такі роздуми про творіння допомагають нам побачити у кожній речі вчення, що його Господь хоче нам передати: «Для віруючого роздумувати над творенням означає чути послання, прислухатися до парадоксального голосу тиші»⁵⁷. Можемо сказати, що «поряд із безпосереднім об'явленням, яке міститься у Святому Письмі, Бог проявляється також у сьайві сонця та в настанні ночі»⁵⁸. Звертаючи увагу на ці прояви, ми вчимося бачити себе у зв'язку з іншими створіннями: «Я виражаю себе через вираження світу; у своїй спробі розшифрувати святість світу я досліджую свою святість»⁵⁹.

86. Всесвіт як єдине ціле через багатство своїх зв'язків демонструє невичерпні багатства Бога. Святий Тома Аквінський мудро зауважив, що багатство і різноманітність «походять від задуму Першотворця», волею якого було «зробити так, щоб один прояв божественної доброти доповнював інший»⁶⁰, оскільки Божу доброту «не можна до кінця втілити в одному створінні»⁶¹. Тому нам слід зрозуміти різноманіття речей у їхніх численних зв'язках⁶². Ми краще розуміємо важливість і значення кожного створіння, якщо розмірковуємо про них у контексті загального Божого задуму. *Катехизм* навчає, що «взаємозалежність створінь бажана Богом. Сонце і місяць, кедр і маленька

⁵⁴ Іван-Павло II. Катехиза (30 січня 2002), п. 6 // *Insegnamenti*, 25/1 (2002) 140.

⁵⁵ Конференція католицьких єпископів Канади. Комісія із соціальних питань. Пастирське послання *You Love All That Exists... All Things Are Yours, God, Lover of Life* (4 жовтня 2003), п. 1.

⁵⁶ Конференція католицьких єпископів Японії. *Reverence for Life. A Message for the Twenty-First Century* (1 січня 2001), п. 89.

⁵⁷ Іван-Павло II. Катехиза (26 січня 2000), п. 5 // *Insegnamenti*, 23/1 (2000) 123.

⁵⁸ Його ж. Катехиза (2 серпня 2000), п. 3 // *Insegnamenti*, 23/2 (2000) 112.

⁵⁹ Paul Ricoeur. *Philosophie de la volonté. 2. Finitude et Culpabilité*. – Paris 2009, 216.

⁶⁰ *Сума богослов'я*, I, q. 47, art. 1.

⁶¹ Там само.

⁶² Див. там само, art. 2, ad 1; art. 3.

квітка, орел і горобець – безмежна різноманітність їх і нерівність означають, що жодне зі створінь не є самодостатнім. Вони існують лише в залежності одне від одного, щоб взаємно доповнювати одне одного, служачи одне одному»⁶³.

87. Коли ми бачимо, що Бог присутній у всьому, що існує, наші серця зворушуються в похвалі Господові за його творіння та в поклонінні Йому спільно з ними. Це відчуття надзвичайно гарно відтворене у гимні святого Франциска Ассізького:

«Слава Тобі, Господи, за творіння твої,
за це сонце, що, мов благородний брат наш,
у любові день нам і ніч об'являє,
Тебе ж прославляє.
Ой як гарний він, як славний у твоєму блиску, Боже Святий,
твій він нам образ, Превеликий Пане,
і твоя нам слава.

Слава Тобі, Господи, за братчика нашого,
за той місяць ясний,
і за ці дрібонькі сестрички наші, зорі прекрасні.
Ти щедро їх розсипав широким небом.
Як чудово вони весь світ прикрашають,
служачи Тобі.

Слава Тобі, Господи, за вітерець,
братчик наш.
Він повітря нам чистить,
час дає погідний і мрячний.
Цим Ти кожному підтримку життя даєш.

Слава Тобі, Господи, за водицю –
сестричку нашу.
Вона ж така смирна, така чиста, прегарна,
так усім створінням цінна та конечна вона.

Слава Тобі, Господи, за вогонь той,
братчик наш.

⁶³ Катехизм Католицької Церкви, п. 340.

Ним Ти тьму проганяєш, а він такий могутній,
такий сильний, прекрасний,
такий радісний і страшний»⁶⁴.

88. Єпископи Бразилії зазначають, що природа як цілість є не лише об'явленням Бога, а й місцем його присутності. У кожному створінні присутній його животворний Дух, який закликає нас вступити з Ним у стосунки⁶⁵. Відкриття цієї присутності спонукає нас плекати «екологічні чесноти»⁶⁶. Однак не слід забувати, що існує безмежна відстань між Богом і земними речами, які не мають Божої повноти. Окрім того, якщо ми не усвідомимо справжнього і належного місця усіх створінь, то не зможемо служити їхньому благові; врешті-решт, несправедливо вимагати від них того, що вони у своїй мізерності не можуть нам дати.

5. Універсальна спільнота

89. Створіння цього світу не є майном без власника: «Та ти щадиш усе, бо воно – твоє, Господи життєлюбний» (Муд. 11:26). Це основа нашого переконання в тому, що, як частина всесвіту, в якому все створене одним Отцем, усі ми пов'язані невидимими зв'язками і разом формуємо світову сім'ю, величну спільність, яка наповнює нас священною, люблячою і смиренною повагою. Тут я знову повторю, що «Господь так міцно поєднав нас із довкіллям, що опустелювання земель є для нас болісною хворобою, а вимирання видів – болючим каліцтвом»⁶⁷.

90. Це не означає, що треба ставити всіх живих істот на один рівень, позбавляючи людей їхньої унікальної цінності, а також колосальної відповідальності, яка з нею пов'язана. Це також не означає обожествлення землі, що завадило б нам працювати на ній та захищати її крихкість. Таким чином ми створили б новий дисбаланс, що віддалив би нас від реальності, яка кидає нам виклики⁶⁸. Часом ми надмірно захоплюємось, заперечуючи переваги людини чи проявляючи більше ініціативи для захисту інших видів, ніж для захисту гідності, якою однаково наділені всі людські істоти. Звичайно, нас має

⁶⁴ Гимн Творцеві // *FF* 263.

⁶⁵ Див.: Національна конференція єпископів Бразилії. *A Igreja e a questão ecológica* (1992), pp. 53–54.

⁶⁶ Там само, п. 61.

⁶⁷ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 215 // *AAS* 105 (2013) 1109.

⁶⁸ Див.: Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 14 // *AAS* 101 (2009) 650.

турбувати той факт, що до інших живих істот ставляться безвідповідально. Але ми повинні найбільше обурюватись через кричущі прояви несправедливості серед людей, коли й далі терпимо те, що окремі з нас вважають себе достойнішими за інших. Ми не помічаємо, що деякі люди загрузли у відчайдушній та руйнівній бідності, не бачачи виходу, поки інші не знають, що робити зі своїм майном, марнославно демонструючи свою так звану вищість і залишаючи після себе стільки сміття, що воно знищило б планету, якби всі були такими. Насправді ми продовжуємо толерувати тих, що вважають себе достойнішими за інших, – так, ніби вони народилися з ширшими правами.

91. Відчуття тісної єдності з рештою природи не може бути справжнім, якщо в наших серцях бракує ніжності, співчуття і турботи про інших людей. Непослідовною виглядає боротьба з незаконною торгівлею рідкісними видами тварин, коли водночас нас не турбують справи бідних або коли ми вирішуємо вбити іншу людину через те, що затаврували її як небажану. Це загрожує самій суті нашої боротьби за збереження довкілля. Не випадково у гимні, де святий Франциск Ассізький славить Господа за його творіння, він каже: «Слава Тобі, Господи, за тих, хто вміє, Тебе ради, прощати». Усе пов'язане. Турбота про довкілля вимагає, щоб ми об'єдналися у щирій любові до інших людей і постійно намагалися вирішити проблеми суспільства.

92. Навіть більше, наші серця від природи відкриті до вселенської єдності, і це відчуття братерства не залишає осторонь нікого. Однак правдою є й те, що наша байдужість або жорстокість щодо різних істот рано чи пізно вплине на наше ставлення до інших людей. У нас лише одне серце, і та душевна вбогість, що змушує нас погано ставитись до тварин, невдовзі проявить себе у стосунках з іншими людьми. Кожен прояв жорстокості щодо будь-якого створіння «суперечить людській гідності»⁶⁹. Ми навряд чи можемо вважати себе людьми, які люблять у повному значенні слова, якщо через наші інтереси відкидаємо хоча б якийсь із аспектів реальності: «Мир, справедливість і збереження кожного творіння – це три абсолютно взаємопов'язані теми, що їх не можна відділяти і розглядати окремо одну від одної, не наражаючи себе на небезпеку редукціонізму»⁷⁰. Усе пов'язане, і ми, людські істоти, об'єднані як брати й сестри в чудовому паломництві, з'єднані Господньою любов'ю, яку Він проявляє до всіх своїх створінь і яка об'єднує нас у ніжній любові до брата сонця, брата місяця, сестри ріки та матері землі.

⁶⁹ Катехизм Католицької Церкви, 2418.

⁷⁰ Конференція єпископів Домініканської Республіки. Пастирське послання *Sobre la relación del hombre con la naturaleza* (15 березня 1987).

6. Спільне призначення благ

93. Незалежно від того, віримо ми у Бога чи ні, сьогодні ми погоджуємося щодо того, що земля є нашою спільною спадщиною, плоди якої мають давати користь усім. Для віруючих це питання вірності Творцеві, оскільки Бог створив Землю для всіх. Тому кожен екологічний принцип має включати в себе соціальну перспективу, яка враховує фундаментальні права бідних та незахищених. Принцип підпорядкування приватної власності універсальному призначенню благ, а отже, і праву кожного на її використання, є золотим правилом суспільної поведінки й «першою засадою усього етичного та суспільного ладу»⁷¹. Християнська традиція ніколи не визнавала абсолютного чи непорушного права на приватну власність, наголошуючи на соціальному призначенні всіх форм власності.

Святий Іван-Павло II рішуче підтримав цю позицію, стверджуючи, що «Бог дав землю усьому роду людському, щоб вона годувала всіх, нікого не виключаючи й нікому не надаючи переваги»⁷². Це вагомі слова. Він зауважив, що «такий тип розвитку, за якого не поважають і не підтримують права людини: особисті й соціальні, економічні та політичні, разом із правами народів і народностей, – не є насправді гідним людини»⁷³. Він чітко пояснив, що «хоч Церква і навчає про законне право на приватну власність, але вона також не менш чітко підкреслює, що на всю приватну власність завжди є соціальне зобов'язання, щоб блага могли служити загальному призначенню, яким наділив їх Бог»⁷⁴. Як наслідок, навчав він, «використання цього дару лише на благо окремих людей не відповідає Божому задумові»⁷⁵. Це ставить під серйозний сумнів несправедливі звички частини людства⁷⁶.

94. Багатий і бідний мають однакову гідність, бо «Господь створив їх обидвох» (Прип. 22:2), «створив великого і малого» (Муд. 6:7) й «велить своєму сонцю сходити на злих і на добрих і посилає дощ на праведних і неправедних» (Мт. 5:45). Це має практичні наслідки, наприклад ті, про які говорять єпископи Парагваю: «Кожен селянин має законне право володіти достатньою ділянкою землі, на якій він збудує свій дім і буде працювати для забезпечення

⁷¹ Іван-Павло II. Енцикліка *Laborem exercens* (14 вересня 1981), п. 19 // AAS 73 (1981) 626.

⁷² Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 31 // AAS 83 (1991) 831.

⁷³ Енцикліка *Sollicitudo rei socialis* (30 грудня 1987), п. 33 // AAS 80 (1988) 557.

⁷⁴ Промова до корінного населення і селян Мексики, Куїлапан (29 січня 1979), п. 6 // AAS 71 (1979) 209.

⁷⁵ Проповідь на Божественній Літургії для працівників сільського господарства в Ресіфі, Бразилія (7 липня 1980), п. 4 // AAS 72 (1980) 926.

⁷⁶ Див.: Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 8 // AAS 82 (1990) 152.

своєї сім'ї та впевненого майбутнього. Це право треба гарантувати, щоб ним можна було користуватися реально, а не ілюзорно. Це означає, що, крім права власності, селяни також повинні мати доступ до технічної освіти, кредитів, страхування та ринків»⁷⁷.

95. Природне довкілля – це загальне добро, спадок усього людства та відповідальність кожного. Якщо ми вважаємо щось своїм, то лише для того, щоб використовувати його для спільного блага. Інакше ми обтяжуємо наше сумління усвідомленням, що відкинули факт існування інших людей. Ось чому єпископи Нової Зеландії запитали, що означає заповідь «Не убий», коли «двадцять відсотків населення землі споживають ресурси в таких масштабах, що тим самим позбавляють бідні народи та майбутні покоління можливості вижити»⁷⁸.

7. Погляд Ісуса

96. Ісус сповідував біблійну віру в Бога-Творця, наголошуючи на засадничій правді: Бог є Отець (пор. Мт. 11:25). У розмовах з учнями Ісус запрошував їх визнати батьківські стосунки між Богом та всіма його творіннями. Зі зворушливою ніжністю Він нагадував їм, що кожен з них є важливим в очах Господа: «Хіба п'ять горобців не продаються за два шаги? Ані один з них не забутий у Бога» (Лк. 12:6); «Гляньте на птиць небесних: не сіють, і не жнуть, ані не збирають у засіки, а Отець ваш небесний їх годує! Хіба ви від них не вартісніші?» (Мт. 6:26).

97. Господь запрошує інших бути уважними до наявної у світі краси, і сам Він постійно перебуває у зв'язку з природою, віддаючи їй свою увагу, сповнену любови й захоплення. Коли Христос ходив по землі, то зупинявся, щоб помилуватися красою, яку засіяв його Отець, і вчив учнів бачити божественне послання у різних речах: «Підведіть очі ваші та й погляньте на ниви, – вони вже для жнив доспіли» (Йо. 4:35); «Царство Небесне подібне до зерна гірчиці, що його взяв чоловік та й посіяв на своїм полі. Воно, щоправда, найменше з усіх зерен; але як виросте, стає найбільшим з усієї городини» (Мт. 13:31–32).

98. Ісус жив у повній гармонії з усім творінням, а інші дивувались: «Хто це такий, що і вітри, і море йому слухняні?» (Мт. 8:27). Зовні Він не нагадував

⁷⁷ Конференція єпископів Парагваю. Пастирське послання *El campesino paraguayo y la tierra* (12 червня 1983), 2, 4, d.

⁷⁸ Єпископська Конференція Нової Зеландії. *Statement on Environmental Issues*, Веллінгтон (1 вересня 2006).

ні аскета, що відгородився від світу, ні ворога земних радощів. Про себе Він казав: «Прийшов Син Чоловічий, що їсть і п'є, і вони кажуть: оцей чоловік ненажера й винопивець, приятель митарів і грішників!» (Мт. 11:19). Він був далекий від філософій, які зневажали тіло, матерію та земні речі. Проте саме такий нездоровий дуалізм вплинув на деяких християнських мислителів у процесі історії та спотворив розуміння Євангелія. Ісус власноруч працював у щоденному зв'язку зі створеною Господом матерією, якій Він своєю майстерністю надавав форми. Вражає те, що більшість земного життя Він присвятив простому заняттю, яке загалом не викликало захоплення: «Хіба ж він не тесля, син Марії?» (Мр. 6:3). Так Він освятив людську працю й наділив її особливим значенням для нашого розвитку. Як навчає святий Іван-Павло II, «витримуючи тягарі праці в єднанні з розп'ятим заради нас Христом, людина певним чином співпрацює із Сином Божим у відкупленні людства»⁷⁹.

99. Згідно з християнським розумінням дійсності, мета всього творення пов'язана з таїною Христа, який був присутній від самого початку: «Бо в ньому все було створене» (Кол. 1:16)⁸⁰. Пролог до Євангелія від Йоана (1:1–18) називає творчу дію Христа Божим Словом (Логос). А тоді, неочікувано, те саме Слово «стало тілом» (Йо. 1:14). Одна Особа Пресвятої Тройці увійшла у створений космос, пов'язавши з ним свою долю, навіть до хреста. Від самого початку світу, але особливо через інкарнацію, містерія Христа прихованим чином діє у природному світі як єдиному цілому, не зазіхаючи на його автономію.

100. Новий Завіт не лише розповідає нам про земного Ісуса та його матеріальний і сповнений любови зв'язок зі світом. Він також показує воскреслого і прославленого Ісуса, який присутній у творінні зі своєю вселенською владою: «Бо сподобалося Богові, щоб уся повнота перебувала в ньому і щоб через нього примирити з собою все чи то земне, а чи небесне, встановивши мир кров'ю його хреста» (Кол. 1:19–20). Це спонукає нас замислитися над кінцем світу, коли Син передасть усе Отцеві, щоб «Бог був усім у всьому» (1 Кор. 15:28). Таким чином, усі створіння, що населяють цей світ, вже не будуть являти для нас лише просту природну дійсність, тому що Воскреслий таїнственно обіймає їх і спрямовує до тієї повноти, яка стане їхнім кінцевим призначенням. Ті самі квіти в полі та птахи, якими насолоджувалось і милувалось людське око, тепер будуть сповнені його сяючої присутності.

⁷⁹ Енцикліка *Laborem exercens* (14 вересня 1981), п. 27 // AAS 73 (1981) 645.

⁸⁰ Саме з цієї причини св. Юстин говорив про «зерна Слова» у світі, пор.: II Apologia 8, 1–2; 13, 3–6 // PG 6, 457–458; 467.

Розділ III

Людина як корінь екологічної кризи

101. Навряд чи є сенс описувати симптоми екологічної кризи, не визнавши її людських витоків. Розуміння життя і діяльності людини пішло шкереберть, завдаючи серйозної шкоди світові навколо нас. Чи не слід зупинитися й замислитися над цим? На цьому етапі я пропоную звернути увагу на домінуючу технократичну парадигму і місце людини та її діяльності у світі.

1. Технологія: творчість і влада

102. Людство вступило в нову еру, коли наша технічна могутність привела нас на роздоріжжя. Ми є спадкоємцями величезних змін, що відбулися впродовж останніх двох століть: паровий двигун, залізниця, телеграф, електрика, автомобілі, літаки, хімічна промисловість, сучасна медицина, інформаційні технології, а зовсім недавно – цифрова революція, робототехніка, біотехнології та нанотехнології. Цілком правильно радіти цим досягненням і захоплюватися величезними можливостями, що їх вони відкривають перед нами, оскільки «наука і технологія – це величний плід Богом даної людської творчості»⁸¹. Намагання змінити природу заради спільного блага було властиве людству з давніх-давен; сама технологія виражає «внутрішню напругу, що спонукає людину поступово долати матеріальні обмеження»⁸². Технологія виправила незліченні біди, які раніше шкодили людині й обмежували її. Як можемо ми не оцінити цей прогрес, особливо в галузі медицини, інженерії та комунікацій, і не відчувати вдячності за нього? Як не відзначити працю багатьох учених та інженерів, які запропонували можливості для сталого розвитку?

103. Наука і техніка за умови правильного спрямування можуть створити важливі засоби для підвищення якості життя людини – від корисних побутових приладів до великих транспортних систем, мостів, будинків і громадських місць. Вони можуть також творити мистецтво й давати змогу людям, зануреним у матеріальний світ, поринати у світ прекрасного. Хто може заперечити красу літака або хмарочоса? Цінні твори мистецтва та музики тепер створюються з використанням нових технологій. Так у прагненні майстра до краси і в спогляданні її відбувається стрибок до унікальної людської повноти.

⁸¹ Іван-Павло II. Промова до вчених і представників Університету Об'єднаних Націй, Хіросіма (25 лютого 1981), п. 3 // AAS 73 (1981). 422.

⁸² Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 69 // AAS 101 (2009) 702.

104. Водночас слід також визнати, що атомна енергія, біотехнології, інформаційні технології, розпізнання нашої ДНК і багато інших можливостей, що їх ми отримали, дали нам величезну владу. Точніше, дали тим, що володіють знаннями, а особливо економічними ресурсами, дивовижне панування над усім людством і цілим світом. Ніколи людство не мало такої влади над самим собою; однак немає жодних гарантій, що цю владу використають для добра, особливо якщо врахувати, як її використовують сьогодні. Ми повинні пам'ятати про атомні бомби, скинуті в середині ХХ століття, або про потужні технічні засоби, що їх нацизм, комунізм та інші тоталітарні режими використали, щоб убити мільйони людей, не кажучи вже про щораз більший смертоносний арсенал сучасних війн. У чиїх руках уся ця влада перебуває зараз чи зосередиться потім? Надзвичайно ризиковано, якщо її має лише невелика частина людства.

105. Існує тенденція вважати, що «кожне збільшення влади означає зростання самого прогресу: розвиток безпеки, корисності, добробуту, життєвої енергії та повноти цінностей»⁸³, нібито реальність, добро і правда автоматично випливають із технологічної й економічної влади як такої. Йдеться про те, що «сучасна людина не була навчена використовувати владу правильно»⁸⁴, бо наш неосяжний технологічний розвиток не супроводжується розвитком її відповідальності, цінностей і сумління людини. Кожній епосі притаманне недостатнє усвідомлення власних обмежень. Цілком можливо, що ми не розуміємо серйозності проблем, які нині постали перед нами. «Ризик того, що людина не буде використовувати свою владу як слід, зростає з кожним днем»; по суті, «владу ніколи не розглядають з точки зору відповідальності вибору, яка притаманна волі людини», оскільки її «норми породжені передбачуваною необхідністю, або корисністю, або безпекою»⁸⁵. Але людина не є цілковито автономною. Наша воля слабшає, коли нею керують сліпі сили несвідомого, безпосередні потреби, егоїзм чи насильство. У цьому сенсі ми стоїмо оголеними й незахищеними перед нашою щораз більшою владою, не маючи потрібних засобів контролю. У нас є певні поверхові механізми, але нам бракує ґрунтовної етики, культури й духовності, які справді здатні встановити обмеження та навчити нас розсудливої стриманості.

⁸³ Romano Guardini. *Das Ende der Neuzeit*. – Würzburg 1965, 87.

⁸⁴ Там само.

⁸⁵ Там само, 87–88.

2. Глобалізація технократичної парадигми

106. Основна проблема сягає ще глибше: ідеться про те, як людство сприймає технології та їхній розвиток відповідно до недиференційованої та одновимірної парадигми. Ця парадигма звеличує поняття суб'єкта, який, використовуючи логічні й раціональні операції, поступово наближається до контролю над зовнішнім об'єктом і здобуває його. Цей суб'єкт робить усе можливе для створення науково-експериментального методу, який сам по собі вже є технікою володіння, панування і трансформації. Це так, ніби суб'єкт перебуває поруч із чимось безформним, цілковито відкритим для маніпуляцій.

Люди завжди втручались у природу, але протягом тривалого часу це означало бути в гармонії з нею й поважати можливості, надані самими речами. Ішлося про отримання того, що сама природа дозволила, наче з її рук. Тепер, навпаки, ми самі привласнюємо речі, намагаючись витягти з них усе можливе, водночас часто ігноруючи реальність навколо нас або забуваючи про неї. Людина і створений світ більше не простягають одне одному дружню руку; їхні відносини набули конфронтаційного характеру. Це полегшило сприйняття ідеї нескінченного чи необмеженого зростання, яка є такою привабливою для економістів, фінансистів і фахівців у галузі технологій. Ця ідея спирається «на припущення, – яке виявилось хибним, – що кількість енергії та ресурсів невичерпна, що їх можна швидко відновити, а отже, легко усунути негативні наслідки експлуатації природного порядку»⁸⁶.

107. Можна сказати, що багато проблем сьогодення виникають через не завжди усвідомлену схильність перетворювати методи і цілі науки й технологій на епістемологічну парадигму, яка зумовлює життя людей та функціонування суспільства. Наслідки застосування цієї моделі в усій людській і соціальній дійсності помітні в погіршенні стану довкілля, але це тільки одна з ознак редукціонізму, який впливає на кожен аспект людського та суспільного життя. Ми повинні визнати, що технологічні розробки не є нейтральними, оскільки вони створюють основу, яка врешті-решт зумовлює спосіб життя й визначає можливості суспільства відповідно до інтересів певних впливових груп. Рішення, які можуть здаватися суто інструментальними, насправді є рішеннями про тип суспільства, що його ми хочемо побудувати.

108. Ідея просування іншої культурної парадигми та використання технології лише як інструменту сьогодні є неможливою. Технологічна парадигма почала настільки домінувати, що було б важко обійтися без її ресурсів і ще

⁸⁶ Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 462.

важче використовувати їх, не керуючись їхньою внутрішньою логікою. Обирати спосіб життя, цілі якого навіть частково не залежать від технологій, їхнього кошту і здатності до глобалізації та перетворення всіх нас на безлику масу, тепер є ознакою контркультури. Технологія має тенденцію все поглинати своєю залізною логікою, її протагоністи «добре знають, що в підсумку йдеться не про користь чи добробут людства, а про владу, про панування над усім у найрадикальнішому сенсі цього терміна»⁸⁷. Як результат, «людина намагається заволодіти беззахисними елементами природи та людського буття»⁸⁸. Наша здатність ухвалювати рішення, справжня свобода і простір для альтернативної творчості кожної особи зменшуються.

109. Технократична парадигма прагне домінувати над економічним і політичним життям. Економіка сприймає кожен поступ у технології з точки зору прибутку, не беручи до уваги його потенційно негативний вплив на людину. Фінанси душать реальну економіку. Уроки світової фінансової кризи не були засвоєні, і ми занадто повільно опановуємо уроки погіршення стану довкілля. У деяких колах стверджують, що сучасна економіка й технології вирішать усі екологічні проблеми, і ненауково доводять, що проблеми глобального голоду та бідності будуть вирішені лише завдяки зростанню ринку. Справа не в певних економічних теоріях, що їх сьогодні навряд чи хто-небудь насмілиться захищати, а в їхньому впливові на реальний розвиток економіки. Вони [послідовники цих теорій], можливо, не підтверджують ці теорії словами, але все ж підтримують їх на ділі, не проявляючи жодного інтересу до більш збалансованого виробництва, кращого розподілу багатства, турботи про довкілля та до прав майбутніх поколінь. Їхня поведінка демонструє, що для них досить максимізації прибутку. Однак сам по собі ринок не може гарантувати цілісного людського розвитку та соціальної інтеграції⁸⁹. Водночас у нас «деякі групи насолоджуються надзвичайно високим рівнем марнотратства і споживання, що неприпустимо контрастує зі щораз більшим і нелюдям зубожінням інших»⁹⁰, тоді як ми всі занадто повільно розвиваємо економічні інститути та соціальні ініціативи, які можуть дати бідним постійний доступ до основних ресурсів. Ми неспроможні побачити найглибше коріння наших нинішніх невдач, пов'язаних з напрямом, метою, суттю й соціальними передумовами технологічного та економічного зростання.

⁸⁷ Romano Guardini. *Das Ende der Neuzeit*. – Würzburg 1965, 63–64.

⁸⁸ Там само, 64.

⁸⁹ Див.: Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 35 // AAS 101 (2009) 671.

⁹⁰ Там само, п. 22.

110. Спеціалізація, яка є невід'ємною частиною технології, ускладнює сприйняття ширшої картини. Фрагментація знань корисна для виконання конкретного завдання, та все ж вона часто призводить до втрати розуміння цілісності, взаємозв'язків між речами, до звуження світогляду, і потім це все стає недоречним. Цей факт ускладнює пошуки способів вирішення складніших проблем сучасності, зокрема тих, що стосуються довкілля та бідних; ці питання не можуть бути вирішені односторонньо чи з урахуванням лише чийось інтересів. Наука, яка запропонує вирішення найважливіших проблем, обов'язково має взяти до уваги дані, отримані в інших галузях знань, зокрема у філософії та соціальній етиці. Однак цього нині складно досягти, і через те складно знайти справжні етичні норми, до яких можна апелювати. Життя поступово капітулює перед ситуаціями, зумовленими технологією, яку розглядають як основний ключ до розуміння сенсу існування. В конкретних ситуаціях, що постають перед нами, проявляється низка симптомів, які вказують на те, що є неправильним, – наприклад, деградація довкілля, неспокій, втрата сенсу життя загалом і життя у спільноті зокрема. І ми ще раз пересвідчуємося, що «реалії є важливішими за ідеї»⁹¹.

111. Екологічна культура не може бути зведена до низки термінових і часткових реакцій на нагальні проблеми забруднення, руйнування довкілля і вичерпання природних ресурсів. Потрібні чіткий погляд на стан речей, певний спосіб мислення, правильна політика, освітні програми, відповідний спосіб життя і духовність, які разом чинитимуть опір нападам технократичної парадигми. Інакше навіть найкращі екологічні ініціативи можуть виявитися заручниками тієї самої глобалізованої логіки. Пошук лише технічних засобів вирішення кожної виниклої екологічної проблеми призводить до розмежування того, що насправді взаємопов'язане, і до маскуванню справжніх, глибинних проблем глобальної системи.

112. Однак ми можемо знову розширити наше бачення. У нас є свобода, потрібна для обмеження технологій та управління ними; ми можемо скористатися нею для іншого прогресу, який є здоровішим, гуманнішим, більш соціальним, більш цілісним. Звільнення від домінуючої технократичної парадигми справді часом відбувається, коли, наприклад, кооперативи дрібних виробників починають використовувати менш забруднювальні засоби виробництва й обирають неспоживацьку модель життя, відпочинку та існування у спільноті. Або коли технології спрямовують передусім на вирішення конкретних проблем людей, по-справжньому допомагаючи їм жити з більшою гідністю та

⁹¹ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 231 // AAS 105 (2013) 1114.

меншими стражданнями. Або коли бажання творити і споглядати красу долає редукціонізм через свого роду спасіння, притаманне красі й тим, які її споглядають. Справжня людяність, яка закликає до нового синтезу, здається, існує в нашій технологічній культурі майже непомітно, як туман, що м'яко просочується крізь зачинені двері. Чи дотримаємося ми цієї обіцянки, не зважаючи ні на що, плекаючи усе, що є істинним, у цій запеклій боротьбі?

113. Фактом залишається також те, що люди, здається, більше не вірять у щасливе майбутнє; вони більше не мають сліпої віри у краще завтра з огляду на нинішній стан речей та наші технічні можливості. Зростає усвідомлення того, що науково-технічний прогрес більше не дорівнює прогресові людства й історії; поглиблюється відчуття, що шлях до кращого майбутнього лежить деінде. Це не означає, що треба відкидати можливості, що їх нам і далі пропонують технології. Але людство суттєво змінилося, і накопичення постійних новинок породжує поверхову швидкоплинність, яка провадить нас в одному напрямі. Стає важко зупинитись і відновити глибину життя. Якщо архітектура відображає дух епохи, то наші мегаструктури й одноманітні житлові будівлі втілюють дух глобалізованих технологій, де постійний потік нових товарів співіснує з нудною монотонністю. Відмовмося миритися з цим і знову почнімо цікавитися метою та сенсом усього. Інакше ми просто узаконимо теперішню ситуацію і потребуватимемо нових форм утечі від реальності, які допоможуть нам заповнити порожнечу.

114. Усе це демонструє нам нагальну потребу рухатися вперед у сміливій культурній революції. Наука і технології не є нейтральними; від початку й до кінця в процесі їхнього розвитку існують різні наміри та можливості, які можуть набувати інших форм. Ніхто не пропонує повернутися до кам'яної доби, але ми таки мусимо сповільнитись і подивитися на реальність по-іншому, використати позитивний та стійкий прогрес, якого було досягнуто, а також відновити цінності й вагомі цілі, що були знівельовані нашою неприборканою манією величі.

3. Криза та наслідки сучасного антропоцентризму

115. Парадоксально, але сучасний антропоцентризм возвеличує технічну думку над дійсністю, оскільки «технологічний розум вважає природу бездушною системою, холодним набором фактів, звичайною “даністю”, об'єктом користі, сировиною, яку закладають у потрібну форму; він розглядає весь світ як “простір”, у який об'єкти можуть бути кинуті з повною байдужістю»⁹². Таким

⁹² Romano Guardini. *Das Ende der Neuzeit*. – Würzburg 1965, 63.

чином, властива світові гідність перебуває під загрозою. Коли люди не можуть знайти свого справжнього місця в цьому світі, вони не розуміють себе і врешті-решт діють проти себе: «Бог дав людині не лише землю, що нею треба користуватися під оглядом тієї благої мети, з якою людина її отримала; Бог також дав людині людськість, тож вона мусить поважати закладений у неї природний і моральний порядок»⁹³.

116. Сучасності притаманний надмірний антропоцентризм, який сьогодні в іншому вигляді перешкоджає загальному порозумінню й будь-яким зусиллям зміцнити соціальні зв'язки. Настав час звернути посилену увагу на реальність та обмеження, що їх вона встановлює; це, своєю чергою, є умовою для більш обґрунтованого і плідного розвитку особистості й суспільства. Неналежне уявлення про християнську антропологію породило неправильне розуміння відносин між людьми та світом. Нам часто пропонували прометеєву мрію панування над світом, яка створює враження, що про охорону природи дбають тільки слабкодухі. Натомість наше «володіння» всесвітом правильніше слід розуміти в сенсі відповідального управління ним⁹⁴.

117. Нехтування контролю за завданою природі шкодою та впливом на довкілля наших рішень є лише найбільш яскравою ознакою зневаги до доручення, що закладене в ество самої природи. Коли ми неспроможні визнати значущість бідної людини, людського ембріона, людини з обмеженими можливостями (це лише кілька прикладів) – стає важко почути крик самої природи. Усе є взаємопов'язаним. Як тільки людина проголошує незалежність від реальності й поводить як абсолютний володар, самі основи нашого життя починають руйнуватися, оскільки «замість того щоб бути *співробітником* Бога у справі творіння, людина підмінює Його собою, що врешті-решт призводить до вибуху з боку природи, адже людина перестає бути управителем природи і перетворюється на тирана»⁹⁵.

118. Ця ситуація призвела до постійної шизофренії, коли технократія, яка не вбачає внутрішньої цінності в інших живих істотах, співіснує з іншою надмірністю, яка не вбачає особливої цінності людини. Але ніхто не може абстрагуватися від людства. Відновлення наших відносин з природою без оновлення

⁹³ Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 38 // AAS 83 (1991) 841.

⁹⁴ Див.: Декларація *Love for Creation. An Asian Response to the Ecological Crisis*, Колоквіум, організований Федерацією Єпископських Конференцій Азії (Тагайтай, 31 січня – 5 лютого 1993), 3.3.2.

⁹⁵ Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 37 // AAS 83 (1991) 840.

самого людства неможливе. Екологія неможлива без відповідної антропології. Коли людину розглядають просто як одну з істот, як продукт випадковості або фізичного детермінізму, тоді «наше спільне почуття відповідальності слабшає»⁹⁶. Викривлений антропоцентризм не обов'язково має призводити до «біоцентризму», тому що це спричинило б іще один дисбаланс, не вирішило б наявних проблем і додало б нових. Не можна очікувати, що людина відчує відповідальність за світ, поки не будуть визнані її власні унікальні здатності до знань, власної волі, свободи та відповідальності.

119. Критики викривленого антропоцентризму не повинні недооцінювати важливість міжособистісних стосунків. Якщо теперішня екологічна криза – одна з ознак етичної, культурної та духовної кризи сучасності, то ми не зможемо оздоровити відносини з природою й довкіллям, не зцілюючи всі визначальні взаємини між людьми. Підкреслюючи особливу гідність людини порівняно з іншими створіннями, християнське вчення прищеплює повагу до кожної особи та повагу до інших. Наша відкритість до інших, кожен з яких є «ти», який здатний знати, любити і вступати в діалог, залишається джерелом нашої людської благородності. Правильні відносини зі створеним світом вимагають, щоб ми не послабляли цей соціальний вимір відкритості до інших, тим паче трансцендентний вимір нашої відкритості до «Ти» (з великої літери) – до Бога. Наші стосунки з довкіллям ніколи не можуть бути ізольованими від наших взаємин з іншими людьми та з Богом, інакше це буде просто прикрашений екологічними шатами романтичний індивідуалізм, який замикає нас у задушливій іманентності.

120. Оскільки все взаємопов'язано, турбота про захист природи несумісна і з виправданням абортів. Ми не можемо навчитися щирої турботи про інших беззахисних істот, які оточують нас і створюють певні проблеми чи клопоти, якщо неспроможні захистити людський ембріон, навіть якщо його народження створює нам незручності та проблеми: «Якщо втрачається особиста і суспільна чутливість до прийняття нового життя, то занепадають також інші цінні для суспільного життя форми прийняття»⁹⁷.

121. Бракує нового синтезу, який подолав би фальшиву діалектику останніх століть. Християнство, віддане своїй ідентичності й багатій скарбниці істини, яку воно отримало від Ісуса Христа, постійно розмірковує над власною

⁹⁶ Бенедикт XVI. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 2010, п. 2 // AAS 102 (2010) 41.

⁹⁷ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 28 // AAS 101 (2009) 663.

сутністю і щоразу по-новому вступає в діалог з мінливими історичними ситуаціями, розкриваючи при цьому свою вічну новизну⁹⁸.

Практичний релятивізм

122. Викривлений антропоцентризм призводить до викривленого способу життя. В апостольському повчанні *Evangelii gaudium* (п. 80) я зазначив, що практичний релятивізм, притаманний нашій епосі, «є більш небезпечним, ніж доктринальний релятивізм»⁹⁹. Коли люди ставлять себе в центрі, вони надають абсолютний пріоритет безпосередньому комфортові, а все інше стає відносним. Тож нас не має дивувати, поряд зі всюдисущою технократичною парадигмою та культом необмеженої влади людини, зростання релятивізму, який вважає недоречним усе, що не служить чийось безпосереднім інтересам. У всьому цьому є логіка, тож, відповідно, різні підходи підживлюють одне одного, що призводить до руйнування довкілля та соціальної деградації.

123. Культура релятивізму – це той самий розлад, який підштовхує одну людину використовувати іншу, ставиться до інших як до простих об'єктів, примушуючи працювати на себе чи поневолюючи та змушуючи виплачувати свої борги. Такий самий спосіб мислення призводить до сексуальної експлуатації дітей та відмови від літніх людей, які нас більше не цікавлять. Це також мислення тих, що кажуть: «Дозвольмо невидимим силам ринку регулювати економіку – і вважатимемо їхній вплив на суспільство та природу супутніми витратами». За відсутності очевидних істин або ґрунтовних принципів, відмінних від задоволення наших власних бажань і безпосередніх потреб, – як можна обмежити торгівлю людьми, організовану злочинність, торгівлю наркотиками, продаж кривавих діамантів та хутра тих видів тварин, що перебувають на грані зникнення? Хіба не та сама релятивістська логіка виправдовує купівлю органів бідних для перепродажу або використання для дослідів чи вбивства дітей, тому що вони не такі, як хотіли їхні батьки? Таке бачення «використай і викинь» породжує дуже багато відходів через невпорядковане бажання споживати більше, ніж насправді потрібно. Ми не повинні думати, що політичних зусиль або сили закону вистачить, щоб запобігти діям, які впливають на довкілля, – адже якщо сама культура є аморальною і ніхто не зважає на об'єктивні істини та загальнозначущі принципи, тоді можна

⁹⁸ Пор.: Вікентій Леринський. *Commonitorium primum*, гл. 23 // PL 50, 668: «Ut annis scilicet consolidetur, dilatetur tempore, sublimetur aetate».

⁹⁹ AAS 105 (2013) 1053.

й закони розглядати лише як необґрунтовані обмеження чи перешкоди, яких треба уникати.

Необхідність захисту праці

124. Будь-який підхід до цілісної екології, який апріорі не може не брати до уваги людину, має врахувати цінність праці, як мудро зазначив святий Іван-Павло II у своїй енцикліці *Laborem exercens*. Згідно з біблійною розповіддю про створення світу, Господь Бог помістив людину в щойно створеному саду (пор. Бут. 2:15), щоб не лише оберігати («доглядати») його, а й обробляти («порати»), щоб він приносив плоди. Робітники й ремісники, таким чином, «підтримують вічне творіння» (Сир. 38:34). Розсудливе вдосконалення створеного світу – найкращий вияв турботи про нього, оскільки це означає, що ми самі стаємо інструментом у руках Божих для реалізації потенціалу, яким Він сам наділив речі: «Господь із землі ліки виводить, і розумний муж не нехтує ними» (Сир. 38:4).

125. Якщо ми розмірковуємо про належні відносини між людьми та світом навколо нас, ми бачимо потребу правильного розуміння праці; якщо ведемо мову про відносини між людьми та речами, виникає питання про сенс і мету всієї людської діяльності. Це пов'язано не тільки з фізичною чи сільськогосподарською працею, а й із будь-якою діяльністю, яка включає в себе зміну реальної дійсності – від укладання суспільної звітності до планування технологічного розвитку. В основі будь-якої форми роботи лежить поняття відносин, що їх ми можемо і повинні мати з тими, що відрізняються від нас самих. Разом із благоговійним спогляданням творіння, що його ми знаходимо у святого Франциска Ассізького, християнська духовна традиція також розробила різнобічне та збалансоване розуміння сенсу праці, як, наприклад, у житті блаженного Шарля де Фуко та його послідовників.

126. Ми можемо також звернутися до великої традиції чернецтва. Спочатку воно було певного роду втечею від світу, від морального занепаду міст. Ченці шукали пустелю з переконанням, що це найкраще місце, щоб відчутися присутність Бога. Пізніше святий Бенедикт Нурсійський запропонував, щоб його монахи жили у спільноті, поєднуючи молитву й навчання з фізичною працею (*ora et labora* – молись і працею). Погляд на фізичну працю як на духовно значущу виявився революційним. Особистісне вдосконалення та зростання у святості досягалося поєднанням духовної зосередженості і праці. Цей погляд на роботу змушує нас іще більше захищати й поважати довкілля і сповнює наші відносини зі світом здоровою поміркованістю.

127. Ми переконані, що «людина є творцем, осереддя та метою всього соціально-економічного життя»¹⁰⁰. Проте як тільки наша людська здатність споглядати і шанувати слабшає, ми починаємо неправильно тлумачити суть праці¹⁰¹. Ми повинні пам'ятати, що люди мусять «покращувати своє становище, досягати морального зростання, розвивати свої духовні дари»¹⁰². Праця має створювати підґрунтя для всебічного особистісного вдосконалення, в якому відіграють роль багато аспектів: творчість, плани на майбутнє, розвиток власних талантів, реалізація цінностей, спілкування з іншими, прославляння Бога. Звідси випливає, що в реаліях нинішнього глобального суспільства важливо й надалі «прагнути – як пріоритетної мети – доступу всіх до праці»¹⁰³, незважаючи на обмежені інтереси бізнесу та сумнівну економічну аргументацію.

128. Ми були створені з покликанням до праці. Мета не повинна полягати в тому, щоб технологічний прогрес поступово витіснив людську працю, оскільки це буде на шкоду людству. Праця – це потреба, частина сенсу життя на цій землі, шлях до зростання, розвитку й особистої самореалізації. Матеріальна допомога бідним має бути лише тимчасовим вирішенням щоденних проблем. Ширше завдання полягає в тому, щоб дати їм можливість гідно жити завдяки праці. Однак економіка орієнтується на такий технічний прогрес, за якого витрати виробництва скорочуються завдяки звільненню працівників і заміні їх машинами. Це ще один шлях, який може призвести до негативних наслідків. Втрата робочих місць чинить негативний вплив на економіку «через щораз більшу ерозію “суспільного капіталу”, тобто всього комплексу взаємовідносин у суспільстві, що засновані на довірі, надійності й пошануванні правил, – на всьому тому, що так потрібне в будь-якому громадському співжитті»¹⁰⁴. Інакше кажучи, «людські кошти завжди є й економічними коштами, а погане функціонування економіки тягне за собою також розтрачання людських коштів»¹⁰⁵. Припиняти інвестувати в людей для отримання більшої короткострокової фінансової вигоди – це поганий бізнес для суспільства.

129. Для подальшого забезпечення зайнятості слід розвивати економіку, яка сприяє товарній різноманітності, а також творчості у бізнесі. Наприклад,

¹⁰⁰ Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 63.

¹⁰¹ Див.: Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 37 // AAS 83 (1991) 840.

¹⁰² Павло VI. Енцикліка *Populorum progressio* (26 березня 1967), п. 34 // AAS 59 (1967) 274.

¹⁰³ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 32 // AAS 101 (2009) 666.

¹⁰⁴ Там само.

¹⁰⁵ Там само.

існує значна кількість дрібних виробників продуктів харчування, які годують більшу частину народів світу, використовуючи помірну кількість землі та води й виробляючи менше відходів: чи то на невеликих сільськогосподарських ділянках, у садах і на городах, чи то полюючи, збираючи дикорослі культури, виловлюючи рибу. Масштабні економіки, особливо в сільськогосподарському секторі, врешті-решт змушують дрібних землевласників продавати свою землю або відмовлятися від традиційних культур. Їхні спроби перейти до інших, більш диверсифікованих засобів виробництва виявляються безрезультатними через складність зв'язку з регіональними та глобальними ринками або тому, що інфраструктура для продажів і для транспорту орієнтована на більші підприємства.

Державна влада має право й обов'язок вживати чітких та рішучих заходів для підтримки малих виробників і диференційованого виробництва. Для забезпечення економічної свободи, якою всі можуть ефективно скористатися, слід час від часу запроваджувати обмеження для тих, що мають більші ресурси та фінансову владу. Говорити про економічну свободу тоді, коли реальні умови не дають багатьом людям доступу до неї й коли потенційна зайнятість скорочується, – означає розводити демагогію, яка ганьбить політику. Бізнес – це благородне покликання, спрямоване на виробництво багатств і вдосконалення нашого світу. Він може бути продуктивним джерелом успішного розвитку для тих галузей, у яких реалізує свою функцію, особливо якщо вважає створення робочих місць невід'ємною частиною своєї діяльності задля спільного блага.

Біологічні інновації на основі наукових досліджень

130. Філософський і богословський погляди на людину та на кожне створіння, представлені мною, дають зрозуміти, що людська особистість, наділена розумом і знаннями, не є зовнішнім фактором, на який не слід зважати. Хоч людське втручання у світ рослин і тварин допустиме, якщо воно стосується потреб людського життя, «Катехизм Католицької Церкви» вчить, що експерименти на тваринах морально прийнятні лише «за умови, що вони не виходять за межі розумного і сприяють лікуванню й порятункові людського життя»¹⁰⁶. Катехизм твердо заявляє, що людська влада має межі, а «даремно змушувати тварин страждати чи знищувати їх суперечить людській гідності»¹⁰⁷. Будь-яке використання й експерименти «вимагають пошанування цілісності створіння»¹⁰⁸.

¹⁰⁶ Катехизм Католицької Церкви, п. 2417.

¹⁰⁷ Там само, п. 2418.

¹⁰⁸ Там само, п. 2415.

131. Тут я хотів би згадати виважену позицію святого Івана-Павла II, який підкреслював переваги науково-технічного прогресу, що показують, наскільки «благородним є людське покликання до відповідальної участі у творчих діяннях Бога», водночас зазначаючи, що «ми не можемо втручатися в одну сферу екосистеми, не звертаючи належної уваги на наслідки такого втручання в інших сферах»¹⁰⁹. Він чітко дав зрозуміти, що Церква цінує переваги, що їх надають «вивчення та застосування молекулярної біології, доповнені іншими дисциплінами, такими як генетика, а також технологічне застосування її в сільському господарстві та промисловості»¹¹⁰. Але він також зазначив, що це не повинно призвести до «хаотичних генетичних маніпуляцій»¹¹¹, за яких негативні наслідки таких втручань не беруться до уваги. Не можна обмежити творчість людини. Якщо не можна заборонити художникові творити, то не можна перешкоджати й тим, що володіють особливим даром розвивати науку і технології, використовувати свої Богом дані таланти для служіння іншим. Ми повинні постійно переосмислювати цілі, наслідки, загальний контекст і етичні рамки цієї людської діяльності, яка є однією з форм влади та містить у собі значні ризики.

132. Усе це є правильною основою для будь-яких роздумів щодо втручання людини у світ рослин і тварин, яке нині полягає в генетичних маніпуляціях за допомогою біотехнологій заради використання потенціалу, закладеного в матеріальній реальності. Повага, виявлена вірою щодо розуму, вимагає пильної уваги до того, чого саме біологічні науки, на які не впливають економічні інтереси, можуть навчити нас про біологічні структури, їхні можливості й мутації. Будь-які законні втручання будуть впливати на природу тільки для того, «щоб сприяти її власному розвитку як створінню, що його задумав Бог»¹¹².

133. Важко дати загальну оцінку генетичній модифікації організмів (ГМО) чи то рослин або тварин, чи в медицині або сільському господарстві, оскільки вони суттєво різняться між собою та вимагають окремого розгляду. Пов'язані з ними ризики не завжди спричинені методами, що їх використовують; чи, скоріше, ризики можуть бути спровоковані їхнім неправильним або надмірним застосуванням. Генетичні мутації справді часто були викликані самою природою, і далі це триває. Мутації, спричинені втручанням людини, не є новітнім явищем. Як приклади, можна назвати одомашнення тварин, схрещування

¹⁰⁹ Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 6 // AAS 82 (1990) 150.

¹¹⁰ Звернення до Папської Академії наук (3 жовтня 1981), п. 3 // *Insegnamenti*, 4/2 (1981) 333.

¹¹¹ Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 7 // AAS 82 (1990) 151.

¹¹² Іван-Павло II. Прмова на 35-й Генеральній Асамблеї ВООЗ, п. 6 // AAS 76 (1984) 394.

видів та інші давні й загальноприйняті практики. Ми повинні пам'ятати, що наукові розробки ГМО зернових почалися зі спостереження за природними бактеріями, які спонтанно модифікували геноми рослин. Однак у природі цей процес відбувається повільно, його не можна порівнювати зі швидкими темпами, викликаними сучасними технологічними досягненнями, навіть якщо останні сформувалися впродовж кількох століть наукового прогресу.

134. Хоч не існує переконливих доказів, що генетично модифіковані зернові можуть бути шкідливими для людини, і в деяких регіонах використання їх спричинилось до економічного зростання, що допомогло вирішити низку проблем, – залишається й низка суттєвих труднощів, що їх не слід недооцінювати. У багатьох регіонах після культивування цих культур родюча земля зосередилася в руках кількох власників через «поступове витіснення дрібних виробників, які внаслідок втрати продуктивних земель змушені вийти з безпосереднього виробництва»¹¹³. Найбільше постраждали тимчасові працівники, і багато селян, зрештою, переїхали в бідні міські райони. Поширення цих культур призводить до руйнування складної мережі екосистем, зменшення різноманітності виробництва і негативно впливає на сьогодення та майбутнє регіональних економік. У різних країнах ми спостерігаємо поширення олігополій на виробництво зернових та інших продуктів, потрібних для вирощування їх. Ця залежність посилюватиметься, якщо брати до уваги виробництво стерильного насіння; як наслідок, фермери будуть змушені купувати його у великих виробників.

135. Звичайно, ці питання вимагають постійної уваги та аналізу їхніх етичних аспектів. Потрібна розгорнута, відповідальна наукова та суспільна дискусія, яка зможе врахувати всю наявну інформацію й назвати речі своїми іменами. Іноді буває, що вичерпна інформація не доступна; вибір роблять на основі індивідуальних інтересів – чи то політико-економічних, чи ідеологічних. Це ускладнює формування збалансованого і розсудливого рішення, коли враховано всі можливі варіанти. Потрібні дискусії, до яких усі безпосередньо або побічно залучені (фермери, споживачі, державні органи влади, науковці, виробники насіння, люди, які живуть поруч із полями, обробленими отрутохімікатами, та інші); вони зможуть обговорити свої проблеми і турботи й отримають доступ до адекватної та достовірної інформації для прийняття рішень заради спільного блага – сьогоденшнього і майбутнього. Це складна екологічна проблема, яка вимагає комплексного підходу. Як мінімум, слід

¹¹³ Єпископська комісія з питань соціального душпастирства в Аргентині. *Una tierra para todos* (червень 2005), п. 19.

докладати більше зусиль для фінансування різних напрямів незалежних між-дисциплінарних досліджень, здатних висвітлити цю проблему.

136. З іншого боку, непокоїть, що деякі екологічні рухи, захищаючи цілісність навколишнього природного середовища і справедливо вимагаючи певних обмежень для наукових досліджень, іноді не застосовують такі самі принципи до людського життя. Існує тенденція виправдовувати порушення усіх меж, коли проводять експерименти на живих людських ембріонах. Ми забуваємо, що внутрішня цінність людини виходить за межі ступеня її розвитку. Так само, коли технологія ігнорує основні етичні принципи, вона врешті-решт розглядає будь-яку діяльність як дозволена. Як ми побачили в цьому розділі, технології, відмежовані від етики, не мають змоги самостійно обмежити свою владу.

Розділ IV Цілісна екологія

137. Оскільки все тісно пов'язане, і проблеми сьогодення вимагають такого бачення, яке допомагало б враховувати всі аспекти глобальної кризи, то я пропоную зараз розглянути деякі елементи *цілісної екології*, тобто екології, яка враховує людський та суспільний виміри.

1. Екологія природного довкілля, економіки та суспільства

138. Екологія вивчає зв'язки між живими організмами та середовищем, у якому вони розвиваються. Це неодмінно веде до роздумів та дискусій щодо умов, необхідних для життя і виживання суспільства, а також потребує чесності, щоб поставити під сумнів деякі моделі розвитку, виробництва та споживання. Неможливо переоцінити, наскільки все взаємопов'язане. Час і простір залежать одне від одного, й навіть атоми чи субатомні частинки не можна розглядати ізольовано. Як різні аспекти планети – фізичний, хімічний та біологічний – пов'язані між собою, так само й види живих організмів складають частину системи, яку нам ніколи не вдасться повною мірою дослідити і зрозуміти. Чимало живих істот несуть у собі однакову частинку генетичного коду. Відповідно фрагментація знань та ізоляція уривків інформації може, по суті, стати формою незнання, якщо їх не інтегрувати в ширше бачення дійсності.

139. Коли ми говоримо про «довкілля», то насправді маємо на увазі зв'язок, що існує між природою та суспільством, яке живе у ній. Природу не можна

вважати чимось відокремленим від нас чи лише середовищем, у якому ми живемо. Ми є частинкою природи, ми включені до неї і, таким чином, постійно взаємодіємо з нею. Визнання причин, чому якась територія забруднена, вимагає дослідження функціонування суспільства, його економіки, схем поведінки та способів сприйняття дійсності. З урахуванням масштабів змін, нині неможливо знайти якусь конкретну, чітку відповідь на якийсь окремий аспект проблеми. Слід шукати всеохопне рішення, щоб урахувати взаємодію в рамках самих природних систем і їхню взаємодію із соціальними системами. Ми зіткнулися з двома окремими кризами, одна з яких – екологічна, а інша – соціальна, але це радше комплексна криза, яка є і соціальною, й екологічною. Стратегії вирішення її вимагають цілісного підходу до боротьби з бідністю, до відновлення гідності найменш захищених груп суспільства й одночасно – до захисту природи.

140. У зв'язку з цілою низкою факторів, що їх варто врахувати при визначенні впливу конкретної діяльності підприємства на довкілля, слід відвести належну роль дослідникам, полегшити їхню взаємодію і забезпечити широку академічну свободу. Постійні дослідження також дають можливість краще зрозуміти, як різні істоти співіснують і формують більші одиниці, що їх сьогодні прийнято називати «екосистемами». Ми враховуємо ці системи не лише для визначення найкращого використання їх, а й для визнання їхньої внутрішньої цінності незалежно від застосування. Кожен організм, як творіння Боже, є добрим і прекрасним за своєю суттю; те саме можна сказати і про гармонійний ансамбль організмів у визначеному просторі, який функціонує як система. Хоч ми часто цього не усвідомлюємо, але ми залежимо від цих більших систем у своєму існуванні. Варто пам'ятати про вплив екосистем на перероблення вуглекислого газу, очищення води, запобігання хворобам та епідеміям, формування ґрунту, розкладання відходів; екосистеми виконують багато інших функцій, яких ми не бачимо чи про які просто не знаємо. Усвідомлюючи це, чимало людей починають розуміти, що вони живуть у дійсності, яка нам уже була попередньо дарована, яка випереджає наше існування та наші спроможності. Отож, коли ми говоримо про «стале використання», слід завжди мати на увазі відновлювальну здатність кожної екосистеми в усіх ділянках та аспектах.

141. З іншого боку, економічне зростання зазвичай дає прогнозовану реакцію і забезпечує деяку стандартизацію, спрямовану на спрощення процедур та скорочення витрат. Це передбачає потребу «економічної екології», спроможної апелювати до ширшого бачення дійсності. Захист середовища, по суті, становить «невід'ємну частину процесу розвитку, і його не можна розглядати

ізолювано»¹¹⁴. Нам дуже потрібен гуманізм, який може звести воедино різні сфери знань, включно з економікою, для формування більш цілісного бачення. Сьогодні аналіз екологічних проблем не можна відокремлювати від аналізу людського, сімейного, робочого та міського контекстів чи від того, як людина ставиться до самої себе, оскільки це визначає ставлення до інших та довкілля. Існує взаємозв'язок між екосистемами та різними сферами соціальної взаємодії, і це ще раз доводить, що «ціле є більшим, аніж частина»¹¹⁵.

142. Якщо все взаємопов'язане, то здоров'я суспільних інституцій впливає на довкілля і на якість життя людей: «Кожне порушення солідарності і громадянської дружби спричиняє екологічну шкоду; зі свого боку, деградація середовища також викликає незадоволення в суспільних відносинах»¹¹⁶. У цьому сенсі соціальна екологія є неодмінно інституційною й поступово поширюється на все суспільство, починаючи від первинної соціальної групи – сім'ї, через місцеві спільноти і націю аж до міжнародного співтовариства. У межах кожного соціального прошарку і між ними розвиваються інституції, спрямовані на врегулювання стосунків між людьми. Усе, що ослаблює ці інституції, має негативні наслідки, адже веде до несправедливості, насильства та втрати свободи. У низці країн спостерігається відносно низький рівень інституційної ефективності, і це веде до серйозніших проблем для їхніх мешканців, оскільки процвітають тільки ті, що отримують вигоду від такої ситуації. Незалежно від того, чого це стосується: адміністрації держави, різних рівнів громадянського суспільства чи стосунків між окремими людьми, – відсутність поваги до права стає звичною справою. Закони можуть бути добре сформульовані, однак існувати лише на папері. Чи можемо ми сподіватися, що в таких випадках законодавство та правила, які стосуються навколишнього природного середовища, справді будуть дієвими? Для прикладу, нам відомо, що країни, де запроваджене чітке законодавство про захист лісів, замовчують регулярне порушення цих законів. Окрім того, те, що відбувається на певній території, може впливати на інші терени. Так, для прикладу, вживання наркотиків у можливих суспільствах створює постійне зростання попиту на імпорт цієї продукції з бідніших регіонів, де відбувається моральна деградація, знищується життя і врешті-решт руйнується довкілля.

¹¹⁴ Ріо-де-Жанейрська декларація про навколишнє середовище і розвиток (14 червня 1992), Принцип 4.

¹¹⁵ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 237 // AAS 105 (2013) 1116.

¹¹⁶ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 51 // AAS 101 (2009) 687.

2. Екологія культури

143. Під загрозою перебувають не лише природна спадщина, а й історичні, художні та культурні надбання. Ця спадщина – це складова частина самобутності кожного місця й основа міста, придатного для життя. Йдеться не про знесення старих та будівництво нових міст, які, як припускається, будуть більш дружніми до довкілля, але не стануть привабливішими для проживання. Радше існує потреба об'єднати в одне ціле історію, культуру й архітектуру кожного місця заради збереження його оригінальної самобутності. У такому сенсі екологія також стосується захисту культурних скарбів людства в найширшому розумінні. Якщо конкретніше, то це вимагає посилення уваги до місцевих культур при вивченні проблем довкілля, налагодження діалогу між мовою науки й техніки та мовою людини. Культура – це щось більше, ніж просто наш спадок з минулого; це насамперед жива, динамічна сучасна дійсність, яка формується з нашою участю і яку не можна виключати, коли ми переосмислюємо зв'язок між людьми та навколишнім середовищем.

144. Споживацьке бачення людей, стимульоване механізмами сучасної глобалізованої економіки, нівелює культурні досягнення, зменшуючи те значне розмаїття, яке є спадщиною всього людства. Якщо долати всі труднощі за допомогою однакових правил чи технічних втручань, то місцеві проблеми, які вимагають активного залучення всіх членів громади, врахувати буде складно. Нові процеси, що відбуваються, не завжди вписуються в рамки, насаджені ззовні; вони повинні ґрунтуватися саме на місцевій культурі. Оскільки життя і світ – це динамічна дійсність, то наша турбота про неї має бути гнучкою й динамічною. Суто технічні рішення сприяють подоланню симптомів, а не вирішенню серйозних проблем, що їх зумовлюють. Треба поважати права народів та культур, а також враховувати, що розвиток будь-якої соціальної групи відбувається в рамках історичного процесу, в певному культурному контексті й вимагає постійного та активного залучення місцевих мешканців *власне із середини цієї культури*. І саме поняття якості життя не можна насаджувати ззовні, адже якість життя слід сприймати в контексті світу символів і звичаїв, притаманних кожній групі людей.

145. Чимало інтенсивних форм експлуатації навколишнього природного середовища та його руйнування не лише виснажують ресурси, які забезпечують життя місцевих громад, а й руйнують соціальні структури, які тривалий час формували культурну ідентичність, та змінюють їхнє трактування значення життя і громади. Зникнення певної культури може бути настільки ж серйозним, як зникнення якихось видів рослин чи тварин, чи навіть іще вагомішим.

Нав'язування як домінантного способу життя, пов'язаного з єдиною формою виробництва, може бути таким самим шкідливим, як і зміна екосистем.

146. У цьому розумінні слід особливо уважно ставитися до корінних місцевих громад та їхніх культурних традицій. Вони не просто складають одну з низки меншин – вони повинні бути основними партнерами діалогу, зокрема коли йдеться про масштабні проекти, які вплинуть на їхні території. Для них земля – це не товар, а радше дар Божий і дар, переданий предками, які там спочивають, священний простір, з яким їм варто взаємодіяти, якщо вони хочуть зберегти власну самобутність і свої цінності. Залишаючись на рідних землях, вони самі найкраще про них подбають. Водночас у різних частинах світу на них чинять тиск, щоб вони покинули домівки і звільнили місце для проектів, пов'язаних з рослинництвом, тваринництвом чи видобуванням корисних копалин, і реалізують ці проекти, не зважаючи на руйнування природи та культури.

3. Екологія повсякденного життя

147. Автентичний розвиток включає в себе зусилля щодо цілісного вдосконалення якості життя людини, а це передбачає аналіз простору, в якому ми живемо. Оточення впливає на спосіб нашого сприйняття життя, на відчуття і поведінку. Водночас у наших кімнатах, будинках, мікрорайонах, на робочих місцях ми використовуємо навколишній простір для вираження власної самобутності. Ми докладаємо зусиль, щоб адаптуватися до свого середовища, але якщо воно невпорядковане, хаотичне чи акустично та візуально забруднене, то таке надмірне подразнення відчуттів ускладнює можливість почуватися цілісним і щасливим.

148. Заслугове схвалення творчість і великодушність людей та груп, які здатні долати довколишні обмеження, змінюючи несприятливу дію наявних умов і навчаючись упорядковувати своє життя серед безладу та непевности. Для прикладу, в деяких місцях, де фасади будинків напіврозвалені, люди приділяють більше уваги інтер'єрові своїх домівок або ж шукають розраду в тому, що уважно та по-дружньому ставляться одне до одного. Позитивне і добродійне соціальне життя може внести світло у начебто неприємне середовище. Іноді бідні люди, попри численні труднощі, формують екологію людини, яка заслугове схвалення. Відчуття задухи, яке формується в густонаселених житлових районах, слабшає, якщо розвиваються тісні й душевні стосунки, якщо створюються громади, якщо обмеження довкілля компенсуються внутрішнім світом кожної людини, яка почувається включеною у мережу спільности

і приналежності. Таким чином, будь-яке місце можна перетворити з пекла на землі на простір для гідного життя.

149. Надзвичайна бідність, яку можна спостерігати у районах із браком гармонії, відкритих просторів чи потенціалу для об'єднання, може призвести до проявів брутальності й використовуватися злочинними організаціями. У нестабільних середовищах мегаміст повсякденний досвід переповненості і соціальної анонімності може сформувати відчуття позбавленості коріння, що стимулює антисоціальну поведінку й насильство. Однак хотілось би переконливо зазначити, що любов завжди має більшу силу. Чимало людей за таких умов спроможні сформувати відчуття приналежності і спільності, яке перебиває відчуття переповненості й перетворює його на досвід громади, в якій стіни власного «єго» руйнуються і де подолано бар'єри егоїстичності. Такий досвід комунікативного порятунку часто підштовхує до творчих ідей, спрямованих на вдосконалення будівлі чи району¹¹⁷.

150. Якщо врахувати взаємозв'язок між житловим простором та поведінкою людини, то ті, що формують дизайн будівель, районів, громадських місць і міст, повинні послуговуватися різними дисциплінами, які допомагають зрозуміти процеси, символізм та поведінку людей. Не досить шукати краси дизайну. Ціннішим все ж є служіння іншому різновидові краси – якості життя людей, їхньої гармонії з довкіллям, їхнім зустрічам та взаємодопомозі. Тут ми також бачимо, наскільки важливим для містобудування є постійне врахування поглядів мешканців цих районів.

151. Існує також потреба захисту цих спільних територій, візуально важливих об'єктів та міських пейзажів, які посилюють відчуття приналежності, закоріненості, таке «відчуття дому» в місті, що нас інтегрує й об'єднує. Важливо, щоб різні частини міста були добре інтегровані і його мешканці мали відчуття цілого, а не просто обмежувалися одним районом і були неспроможні розглядати велике місто як простір, що його вони ділять з іншими. Змінюючи міські чи сільські краєвиди, слід враховувати можливість поєднання різних елементів для формування спільного цілого, що його мешканці сприйматимуть як цілісну та значущу основу їхнього життя. Тоді інші сприйматимуться не як чужинці, а як частина спільноти, яку всі разом розбудовуємо. З тієї самої

¹¹⁷ Деякі автори описують цінності, якими часто живуть люди, наприклад, у *villas, chabolas* або *favelas* у Латинській Америці (див.: Хуан Карлос Сканноне. *La irrupción del pobre y la lógica de la gratitud* // Juan Carlos Scannone y Marcelo Perine (edd.). *Irrupción del pobre y quehacer filosófico. Hacia una nueva racionalidad*. – Buenos Aires 1993, 225–230).

причини і в міському, і в сільському контексті варто зберегти деякі місця, які були б захищеними від постійних змін, зумовлених людським втручанням.

152. Брак житла – це серйозна проблема в багатьох частинах світу: і в сільських місцевостях, і у великих містах, оскільки державні бюджети зазвичай покривають лише невеличку частину наявних потреб. Не лише бідні, а й багато інших членів суспільства не мають власних осель. Мати власну домівку важливо для гідності особи і розвитку сімей. Це стрижневе питання екології людини. Якщо у деяких місцях з'явилися хаотичні скупчення будівель, то слід думати насамперед про урбанізацію їх, а не про вигнання чи переселення мешканців. Коли бідні живуть у брудних передмістях чи небезпечних, щільно заселених районах, «якщо цих людей треба переселити, слід належним чином поінформувати їх, запропонувати гідну оселю, щоб не завдавати їм додаткових страждань, і залучити їх безпосередньо до цього процесу»¹¹⁸. Водночас творчість має сприяти перетворенню зруйнованих районів у привітне місто: «Які прекрасні ті міста, що долають недовіру, яка паралізує! Вони інтегрують у себе тих, які є іншими, і перетворюють цю інтеграцію на новий чинник розвитку! Наскільки привабливими є ці міста, які навіть за своїм архітектурним дизайном мають повно місць, що пов'язують, сприяють спілкуванню і визнанню інших!»¹¹⁹.

153. Якість життя в містах тісно пов'язана із системами транспорту, які часто є джерелом багатьох страждань для мешканців. Чимало автомобілів, якими користується одна чи дві особи, їздять містами, створюючи корки, підвищуючи рівень забруднення і споживання неймовірної кількості невідновлюваної енергії. Це спричиняє також необхідність будувати більше доріг і майданчиків для паркування, які псують місцеві пейзажі. Чимало спеціалістів погоджуються, що варто віддавати перевагу громадському транспортові. Однак чимало потрібних заходів буде нелегко реалізувати в суспільстві, якщо суттєво не вдосконалити саму систему громадського транспорту, адже в багатьох містах поїздки пов'язані з браком поваги до пасажирів через їхню переповненість, незручності, нечасті рейси та недостатню безпеку.

154. Визнання особливої гідності людини часто не узгоджується із хаотичною дійсністю, з якою людям доводиться стикатися, живучи в місті. Однак ми не повинні забувати про мешканців деяких сільських територій, покинутих і забутих, яким бракує доступу до елементарних послуг, а деяким працівникам

¹¹⁸ Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 482.

¹¹⁹ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 210 // AAS 105 (2013) 1107.

доводиться існувати в рабських умовах, без прав чи навіть надії на більш гідне життя.

155. Екологія людини також передбачає іншу глибинну реальність – зв'язок між людським життям і моральним законом, який вписаний у нашу природу й потрібний для створення більш гідного середовища. Папа Бенедикт XVI навчав про «екологію людини», ґрунтуючись на тому, що «людина має природу, яку слід поважати і якою не можна маніпулювати»¹²⁰. Слід визнати, що саме наше тіло формує прямий зв'язок із довкіллям та іншими живими істотами. Сприйняття власного тіла як дару Божого необхідне, щоб прийняти світ як дар Небесного Отця і спільний дім. Водночас логіка панування над власним тілом може трансформуватись у нездорову логіку панування над будь-яким створінням. Навчитися приймати своє тіло, дбати про нього і поважати його в найповнішому розумінні – ось важливий елемент нашої справжньої людської екології. Також визнання цінності власного тіла у його жіночності чи чоловічості потрібне для пізнання себе при зустрічі з особою іншої статі. Таким чином, ми можемо радо приймати особливий дар іншого чоловіка чи жінки як створіння Бога-Творця і взаємно збагачуватися. Саме тому нездоровою є позиція, коли намагаються усунути різницю між особами протилежної статі, тому що не здатні справитися з нею¹²¹.

4. Принцип спільного блага

156. Екологія людини невіддільна від поняття спільного блага, яке є центральним і базовим принципом соціальної етики. Спільне благо – це «сукупність тих умов суспільного життя, які дають можливість і спільнотам, і їхнім окремим членам повніше та швидше досягати власної досконалості»¹²².

157. В основі принципу спільного блага лежить повага до людини як такої, наділеної базовими та невід'ємними правами, потрібними для її цілісного розвитку. Воно також передбачає наявність механізмів для забезпечення добробуту і розвитку різних проміжних груп відповідно до принципу субсидіарності. Серед таких груп виділяється сім'я як основна одиниця суспільства. І нарешті, спільне благо потребує суспільного миру, стабільності й безпеки, що їх гарантує відповідний лад, якого неможливо досягти, якщо не забезпечити справедливий розподіл, бо порушення справедливості спричинить насильство.

¹²⁰ Промова в Бундестазі ФРН, Берлін (22 вересня 2011) // AAS 103 (2011) 668.

¹²¹ Див.: Катехиза (15 квітня 2015) // *L'Osservatore Romano*, 16 квітня 2015, 8.

¹²² Другий Ватиканський Собор. Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes*, п. 26 // AAS 58 (1966) 1046.

Суспільство загалом і держава зокрема зобов'язані захищати спільне благо та сприяти йому.

158. За сучасного стану глобального суспільства, де ми бачимо чимало прикладів несправедливості, де щораз більше людей позбавлені основних людських прав і вважаються непотребом, принцип спільного блага цілком логічно й неминуче вимагає солідарності і піклування про найбільш вразливих. Це спонукає до належних висновків щодо загального призначення світових благ, але, як зазначено в апостольському повчанні *Evangelii gaudium*¹²³, це вимагає передовсім поцінування величної гідності бідних у світлі наших найглибших переконань віри. Нам варто лише поглянути довкола, щоб побачити, що нині, по суті, цей вибір є етичним імперативом, необхідним для ефективного досягнення спільного блага.

5. Справедливість між поколіннями

159. Поняття спільного блага також стосується майбутніх поколінь. Глобальні економічні кризи виявили, наскільки болісно очевидними є шкідливі наслідки зневажання нашої спільної долі, яка не омине й тих, що прийдуть після нас. Ми більше не можемо вести мову про сталий розвиток відокремлено від питання солідарності поколінь. Коли ми починаємо думати про світ, який залишимо майбутнім поколінням, то сприймаємо речі по-іншому; ми усвідомлюємо, що світ – це дар, що його ми отримали безкоштовно і яким повинні ділитися з іншими. Оскільки світ нам було дано, то ми більше не можемо сприймати дійсність за суто споживацькими мірками, коли ефективність і продуктивність вимірюють рівнем отримання індивідуальної користі. Солідарність між поколіннями не є чимось довільним та необов'язковим, це радше базове питання справедливості, адже світ, отриманий нами, належить також іншим – тим, що прийдуть після нас. Португальські єпископи закликали нас визнати цей обов'язок справедливості: «Навколишнє природне середовище – це частина логіки прийняття. Воно дається як позика кожному поколінню, яке повинно передати його наступному»¹²⁴. Цілісній екології притаманне таке широке бачення.

160. Який світ ми хочемо залишити тим, що прийдуть після нас, дітям, яких зараз виховуємо? Це питання стосується не лише навколишнього природного

¹²³ Див.: AAS 105 (2013) 1098–1105.

¹²⁴ Єпископська Конференція Португалії. Пастирське послання *Responsabilidade solidária pelo bem comum* (15 вересня 2003), п. 20.

середовища, до цієї проблеми не можна підходити фрагментарно. Коли ми питаємо себе про це, то насамперед думаємо про загальне призначення, сенс та цінності. Якщо це засадниче питання не домінуватиме постійно, то не думаю, що наші екологічні старання дадуть щедрі плоди. Але якщо мужньо підійти до цього питання, то воно безпосередньо приведе нас до подальших міркувань: Яка мета нашого життя у світі? Чому ми тут? Яка мета нашої праці та всіх наших зусиль? Яке наше призначення на цій землі? Вже тепер не досить просто сказати, що ми повинні дбати про наступні покоління, – ми повинні усвідомити, що на шальках терезів – наша гідність. Перший наш обов'язок – залишити майбутнім поколінням планету, придатну для проживання. Це своєрідна драма для нас самих, адже постало критичне питання про сенс нашого життя на землі.

161. Не слід надалі недооцінювати катастрофічні прогнози чи сприймати їх з іронією. Може цілком статися так, що ми залишимо майбутнім поколінням руїни, спустошення і бруд. Темпи споживання, продукування відходів та зміни в довкіллі настільки перевищили спроможності планети, що наш сучасний стиль життя, який є неприйнятним, може лише призвести до природних катастроф, які й зараз уже періодично трапляються в різних частинах світу. Сучасний дисбаланс можна зменшити лише шляхом рішучих дій – тут і тепер, – особливо якщо взяти до уваги відповідальність перед тими, кому доведеться зіткнутися з найбільш згубними наслідками.

162. Труднощі серйозного сприйняття цього виклику тісно пов'язані з етичним та культурним занепадом, яким супроводжується погіршення стану довкілля. Постмодерна людина постала перед загрозою крайнього індивідуалізму, а чимало проблем у суспільстві пов'язані з егоїстичним прагненням миттєвого задоволення, з кризою сімейних та суспільних зв'язків, з труднощами у сприйнятті інших людей. Часто імпульсивне та марнотратне споживацтво батьків негативно впливає на дітей, яким стає складніше придбати власний дім і створити сім'ю. Окрім того, наша неспроможність серйозно подумати про майбутні покоління пов'язана з неспроможністю розширювати межі наших теперішніх інтересів і дбати про тих, що позбавлені можливостей розвитку. Нам слід пам'ятати про бідних не лише у майбутньому, а й про тих, що є бідними зараз і що не можуть більше чекати, тому що життя на цій землі є коротким. Тож «на додаток до справедливішого відчуття солідарності між поколіннями існує нагальна моральна потреба у відновленні відчуття солідарності всередині покоління»¹²⁵.

¹²⁵ Бенедикт XVI. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 2010, п. 8 // AAS 102 (2010) 45.

Розділ V

Принципи для орієнтації та дії

163. Я спробував проаналізувати сучасну ситуацію людства, розглянувши як шкоду, завдану планеті, на якій живемо, так і глибокі антропогенні причини руйнування довкілля. Хоч роздуми про цю дійсність самі по собі вже доводять потребу змінити напрям і обрати інший курс дій, але зараз ми спробуємо окреслити основні кроки до діалогу, що допоможе уникнути спіралі самознищення, яка вже нас засмоктує.

1. Діалог на тему природного довкілля в міжнародній політиці

164. Від середини минулого століття, долаючи чимало труднощів, постійно зростало переконання в тому, що наша планета – це наша Батьківщина і що людство – це один народ, який живе у спільному домі. Взаємозалежний світ не лише дає змогу краще усвідомити негативні наслідки деяких способів життя та моделей виробництва і споживання, які впливають на нас усіх; ще важливішим є те, що він спонукає до пошуку рішень з урахуванням глобальної перспективи, а не лише захисту інтересів декількох країн. Взаємна залежність змушує нас думати про *один світ зі спільним планом*. Станом на сьогодні та винахідливість, яка зумовила надзвичайний технологічний прогрес, поки що не спроможна відшукати ефективні шляхи розв'язання серйозних проблем, пов'язаних із довкіллям, та соціальних проблем у всьому світі. Слід досягти загального консенсусу для вирішення цих проблем, які неможливо розв'язати односторонніми діями окремих країн. Такий консенсус може сприяти, для прикладу, плануванню сталого та диверсифікованого сільського господарства, розвитку відновлюваних і більш дружніх щодо довкілля форм енергії, стимулюванню ефективнішого використання енергії, оптимізації управління лісовими та морськими ресурсами, а також забезпеченню доступу всіх до питної води.

165. Відомо, що технологію, яка базується на використанні викопних корисних копалин, що сильно забруднюють довкілля, – зокрема, вугілля, нафти і, меншою мірою, газу, – слід негайно замінити. Поки не досягнуто суттєвішого прогресу в розроблянні широко доступних джерел відновлюваної енергії, можна обирати менш шкідливі альтернативи чи шукати короткострокові рішення. Але міжнародна спільнота поки що не досягла відповідних домовленостей про відповідальність тих, що мали б забезпечити кошти для таких енергетичних змін. Останніми десятиліттями питання довкілля викликали активні публічні дебати, які створили в громадянському суспільстві простір

для важливих ініціатив і благородних зусиль. Політика та бізнес повільно реагують на таку нагальну проблему, не дбаючи про гідні відповіді на глобальні виклики. Хоч постіндустріальний період і можна згадувати як один із найбезвідповідальніших в історії, все ж є підстави сподіватися, що людство на зорі XXI століття буде пригадуватися як таке, що великодушно взяло на свої плечі важкий тягар відповідальності.

166. У всьому світі в екологічному русі стався значний поступ, у тому числі завдяки зусиллям багатьох організацій громадянського суспільства. Неможливо перелічити тут їх усіх чи переглянути історію їхніх внесків. Але завдяки їхнім зусиллям питання навколишнього природного середовища вийшли на перший план у програмах публічних обговорень і стимулювали набагато далекоглядніші підходи. Та все ж останні світові саміти з питань довкілля не виправдали очікувань, оскільки через брак політичної волі там не вдалося досягти справді значних і ефективних глобальних угод.

167. Варто згадати Саміт Землі у Ріо-де-Жанейро 1992 року. На ньому було проголошено, що «люди перебувають у центрі турботи про сталий розвиток»¹²⁶. На основі Стокгольмської декларації 1972 р. тут було прийнято урочисті постанови про міжнародну співпрацю в плані турботи про екосистему всієї Землі, а також зобов'язання щодо фінансового відшкодування з боку тих, що зумовлюють забруднення, й задекларовано обов'язок оцінювати вплив конкретних проектів і робіт на довкілля. Було визначено мету: обмежити концентрацію парникових газів в атмосфері, щоб сповільнити тенденцію до глобального потепління. Було також ухвалено порядок денний з планом дій та Конвенцію про біорізноманіття і встановлено принципи, які стосуються захисту лісів. Хоч цей саміт став реальним кроком уперед – пророчим, як на той час, – однак його рішення слабо реалізовані через відсутність відповідних механізмів контролю, періодичних перевірок та штрафних санкцій за порушення. Проголошені самітом принципи все ще очікують ефективної та швидкої реалізації.

168. Як позитивний досвід у цьому напрямі можна, для прикладу, згадати Базельську конвенцію про небезпечні відходи з її системою звітності, стандартів і контролю. Існує також Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення, яка має зобов'язувальну силу і включає в себе перевірки на місцях ефективності дотри-

¹²⁶ *Ріо-де-Жанейрська декларація про навколишнє середовище і розвиток* (14 червня 1992), Принцип 1.

мання її. Завдяки Віденській конвенції про охорону озонового шару та її реалізації за допомогою Монреальського протоколу й поправок до нього проблема зменшення цього шару, як бачимо, перейшла в стадію вирішення.

169. Щодо захисту біорізноманіття і питань опустелювання, то прогрес тут набагато менший. Якщо говорити про зміну клімату, то кроків уперед, хоч як це прикро, зроблено ще менше. Зменшення викидів парникових газів вимагає чесности, мужности й відповідальности, особливо з боку найпотужніших країн, які спричиняють найбільше забруднення довкілля. На конференції Організації Об'єднаних Націй зі сталого розвитку «Ріо+20» (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.) схвалено масштабний, але недовірливий документ. Міжнародні переговори не сприяють значному прогресові у зв'язку з позиціями тих країн, які ставлять національні інтереси вище від глобального спільного блага. Ті, що постраждали від приховування таких наслідків, не забудуть цього провалу сумління та відповідальности. Навіть під час підготовки цієї енцикліки дебати посилювалися. Ми, віруючі люди, не можемо не благати Господа про позитивні результати нинішніх дискусій, щоб майбутнім поколінням не довелося страждати від наслідків наших необґрунтованих зволікань.

170. У деяких стратегіях для зменшення викидів забруднювальних газів пропонується інтернаціоналізувати витрати на довкілля; таким чином, виникає загроза, що країни з обмеженою кількістю ресурсів змушені будуть виконувати такі самі обтяжливі зобов'язання щодо зменшення викидів, як і більш індустріялізовані країни. Застосування такого підходу призведе до штрафування країн, які найбільше потребують розвитку. Отже, під прикриттям захисту довкілля чиниться нова несправедливість. Як завжди, першими постраждають найслабші. Окрім того, оскільки вплив кліматичних змін буде відчутним упродовж тривалого часу, то навіть якщо зараз ужити суворих заходів, деякі країни, в яких замало ресурсів, потребуватимуть допомоги, щоб пристосуватися до вже наявних наслідків, які впливають на їхні економіки. У цьому контексті постає потреба спільної та диференційованої відповідальности. Як зазначають болівійські єпископи, «країни, в яких вищий ступінь індустріялізації і, відповідно, вищий рівень викидів парникових газів, несуть більшу відповідальність за пошуки вирішення проблем, що їх вони спричинили»¹²⁷.

171. Стратегія купівлі та продажу «вуглецевих кредитів» може призвести до нової форми спекуляції, яка не допоможе зменшити глобальні викиди

¹²⁷ Єпископська Конференція Болівії. Пастирське послання про навколишнє середовище і розвиток людства в Болівії *El universo, don de Dios para la vida* (2012), п. 86.

газів, що забруднюють довкілля. Така система, на перший погляд, забезпечує швидкі й легкі рішення під виглядом певних зобов'язань щодо довкілля, але вона жодним чином не зумовлює радикальних змін, які потрібні за нинішніх обставин. Навіть більше, вона може просто стати трюком, який дасть змогу підтримувати надмірне споживання в деяких країнах та секторах.

172. Для бідних держав пріоритетом має стати сприяння соціальному розвитку й подолання надмірної бідності. Водночас вони повинні проаналізувати скандальний рівень споживання в деяких привілейованих секторах їхнього населення й ефективніше боротися з корупцією. Вони також зобов'язані розвивати менш забруднювальні форми виробництва енергії, але для цього їм потрібна допомога країн, які добилися серйозних досягнень за рахунок тривалого забруднення планети. Використання багатства сонячної енергії потребує створення відповідних механізмів та виділення субсидій, які дадуть можливість країнам, що розвиваються, отримати доступ до технологій, технічної допомоги та фінансових ресурсів, але з урахуванням їхнього конкретного становища, оскільки «не завжди адекватно оцінюють сумісність інфраструктур із контекстом, для якого вони створені»¹²⁸. При цьому витрати, порівняно із загрозою кліматичних змін, будуть невеликими. У будь-якому разі це передусім етичне рішення, яке ґрунтується на солідарності всіх народів.

173. Слід негайно укласти дієві міжнародні домовленості, оскільки місцева влада не завжди може забезпечити ефективне втручання. Стосунки між державами мають ґрунтуватися на пошануванні суверенітету одна одною, але вони також мають визначити взаємоузгоджені засоби уникнення регіональних катастроф, які, в підсумку, завдадуть шкоди всім. Необхідно запровадити глобальні норми врегулювання, щоб визначати зобов'язання і запобігати неприйнятним діям, – для прикладу, коли потужні компанії чи країни вивозять високотоксичні відходи до інших держав чи ведуть там промислову діяльність, яка забруднює довкілля.

174. Пригадаймо також систему управління океанами. Міжнародні та регіональні конвенції прийнято, але фрагментація й відсутність чітких механізмів регулювання, контролю і штрафування підривають усі ці зусилля. Проблема посилення викидів у море та захисту відкритого морського простору є серйозним викликом для людства. Отож існує потреба домовитися про систему управління всім спектром так званого «глобального спільного блага».

¹²⁸ Папська рада «Справедливість і мир». *Energy, Justice and Peace*, IV, 1. – Vatican City 2014, 53.

175. Те саме стереотипне мислення, яке перешкоджає прийняттю радикальних рішень щодо розв'язання проблеми глобального потепління, також блокує досягнення мети зменшення бідності. Більш відповідальний глобальний підхід потрібний для вирішення обох проблем: зменшення забруднення і розвитку бідних країн та регіонів. Двадцять перше століття, підтримуючи успадковану з минулого систему управління, засвідчує ослаблення сили держав-націй насамперед через те, що економічні та фінансові сектори, які є транснаціональними, зазвичай домінують над політичними. У такій ситуації слід створити суворіші та краще організовані міжнародні інституції, а їхніх працівників, які матимуть право накладати санкції, призначати на чесній основі шляхом домовленості між урядами держав. Як зазначив відповідно до соціального вчення Церкви Бенедикт XVI, «існує невідкладна потреба у справжньому світовому політичному авторитетові, – на чому наголошував ще мій Попередник, благословенний Іван XXIII, – для управління всесвітньою економікою; для економічного оздоровлення господарств, яких торкнулася криза; для запобігання поглибленню кризи і дисбалансів, які з цього виникають; для реалізації справи остаточного роззброєння, а також гарантування харчової безпеки та миру; для забезпечення охорони навколишнього середовища й регуляції міграційних потоків»¹²⁹. Таким чином, дипломатія набуває виняткової ваги при розроблянні міжнародних стратегій, що можуть допомогти уникнути тих серйозних проблем, які в результаті впливають на всіх нас.

2. Діалог щодо нової національної та місцевої політики

176. Ті, що виграли, і ті, що програли, існують не лише серед різних держав, а й у бідних країнах, тож для них слід установити різні рівні відповідальності. Питання природного довкілля та економічного розвитку більше не можна вирішувати лише з погляду відмінностей між країнами; вони вимагають посиленої уваги до політики на національному та місцевому рівнях.

177. З урахуванням можливості безвідповідального використання здібностей людини, до невід'ємних обов'язків кожної держави в межах власної території належать планування, координація, контроль та накладання штрафних санкцій. Як може суспільство планувати й захищати своє майбутнє на тлі постійного розвитку технологічних інновацій? Важливим джерелом контролю та координації є закон, у якому закладені правила прийнятної поведінки задля спільного блага. Обмеження, що їх мусить запровадити здорове, зріле та суверенне суспільство, пов'язані з далекоглядністю й безпекою, належним

¹²⁹ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 67 // AAS 101 (2009) 700.

регламентуванням, дотриманням правил, боротьбою з корупцією, ефективним реагуванням на небажані побічні наслідки процесів виробництва та відповідним втручанням, якщо йдеться про потенційні чи нечітко визначені ризики. Кількість законів щодо зменшення забруднення з боку підприємств збільшується. Але політичні та інституційні рамки існують не лише для уникнення негативних практик, а й для заохочення позитивних, які стимулювали б пошук нових рішень і сприяли розвитку індивідуальних та колективних ініціатив.

178. Політика, орієнтована на негайні результати й підтримана споживачькими колами населення, стимулює короткострокове зростання. Реагуючи на інтереси виборців, уряди не відважуються впроваджувати непопулярні заходи, які вимагають обмеження рівня споживання чи загрожують наданням іноземних інвестицій. Така короткозорість політиків зумовлює затримку у впровадженні далекоглядних програм дій щодо довкілля у стратегічному плануванні урядів. Таким чином, ми забуваємо, що «час цінніший, ніж простір»¹³⁰ і що ми завжди діємо ефективніше, якщо піклуємося про генерування процесів, а не про захоплення владних кабінетів. Справжня державна мудрість виявляється тоді, коли в складні часи ми дотримуємося високих принципів і думаємо про довгострокове спільне благо. Політичній владі нелегко брати на себе такий обов'язок у націєтворчому процесі.

179. У деяких місцях формуються кооперативи з використання відновлюваних джерел енергії, які забезпечують самодостатність на місцях і навіть продаж надлишку енергії. Цей простий приклад показує, що хоч нинішній світовий порядок неспроможний брати на себе таку відповідальність, однак люди та групи на місцях можуть стимулювати реальні зміни. Вони можуть надихати на вищий рівень відповідальності, на посилене відчуття спільноти й готовність захищати інших, плекати дух творчості і глибоку любов до рідної землі. Вони також переймаються тим, що в підсумку залишать своїм дітям і внукам. Такі цінності глибоко закорінені поміж місцевих мешканців. Оскільки застосування законів іноді є неефективним через корупцію, то тиск громадськості слід посилити, і це сприятиме рішучим політичним діям. Суспільство з допомогою неурядових організацій та посередницьких об'єднань мусить чинити тиск на уряди країн, щоб ті розробляли жорсткіші правила, процедури і контроль. Якщо громадяни не контролюватимуть політичну владу – національну, регіональну та місцеву, – то неможливо буде контролювати шкоду, завдану довкіллю. Місцеве законодавство також може бути дієвішим,

¹³⁰ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 222 // AAS 105 (2013) 1111.

якщо існуватимуть угоди між сусідніми громадами для ведення однакової політики охорони довкілля.

180. Немає універсальних рецептів, оскільки кожна країна чи регіон мають власні проблеми й обмеження. Правдою є те, що політичний реалізм може вимагати перехідних заходів і технологій, які будуть супроводжуватись плануванням і поступовим прийняттям зобов'язань, що матимуть обов'язкову силу. Водночас на національному та місцевому рівнях слід зробити дуже багато, наприклад заохочувати різні способи заощадження енергії. Серед них – сприяння максимально енергоефективним способам промислового виробництва і зменшенню використання сировини; усунення з ринку продукції, яка є менш енергоефективною чи зумовлює більше забруднень; вдосконалення транспортних систем і заохочення до будівництва та ремонту будівель, спрямоване на зменшення споживання енергії та рівня забруднення. Політичну діяльність на місцевому рівні також можна скерувати на зменшення споживання, на розвиток системи управління відходами та їхньої утилізації, на захист біологічних видів і планування диверсифікованого сільського господарства та сівозмін. Сільське господарство в бідніших регіонах можна вдосконалити інвестиціями в сільські інфраструктури, у покращення організації місцевих чи національних ринків, у спорудження зрошувальних систем та в розвиток техніки для сталого сільського господарства. Можна створювати сприятливі умови для нових форм співпраці та організації громади задля захисту інтересів малих виробників і збереження місцевих екосистем від руйнування. А й справді, багато можна зробити в цьому напрямі!

181. Тут важливою є послідовність дій, адже політику щодо змін клімату і захисту навколишнього природного середовища не можна змінювати з кожною ротацією уряду. Результати стануть помітними через певний час, однак вимагають негайних капіталовкладень, ефективність яких не може проявитись за час правління одного уряду. Саме тому за відсутності тиску громадськості й суспільних інституцій політична влада завжди неохоче втручатиметься, особливо тоді, коли треба буде вирішувати нагальні проблеми. Для того щоб узяти на себе таку відповідальність і пов'язані з цим витрати, політики неминуче стикатимуться з налаштованістю на короткострокові здобутки й результати, яка домінує в сучасній економіці та політиці. Але якщо вони будуть мужніми, то визнають даровану Богом гідність і доведуть власну неогоїстичну відповідальність. Потрібна здорова політика, спроможна реформувати й координувати установи, сприяти передовій практиці та подоланню тиску й порочної інерції. Однак слід додати, що навіть найкращі механізми не функціонуватимуть, якщо не буде окреслена гідна мета і визначено цінності

чи якщо бракуватиме людяности й розуміння вищого сенсу, які надають кожному суспільству більше благородства та великодушности.

3. Діалог і прозорість у прийнятті рішень

182. Оцінка впливу підприємництва та проектів на навколишнє природне середовище вимагає прозорих політичних процедур, які передбачали б вільний обмін думками. З іншого боку, форми корупції, які приховують реальний вплив конкретного проекту на довкілля в обмін на послуги, зазвичай генерують оманливі угоди, які не надають адекватної інформації й не дають можливостей для повноцінного обговорення.

183. Оцінку впливу на довкілля не слід здійснювати після складання виробничого проекту чи пропозиції щодо конкретної політики, плану чи програми. Вона має бути частиною процесу від самого початку і реалізуватись у міждисциплінарний, прозорий та вільний від будь-якого економічного чи політичного тиску спосіб. Її слід пов'язати з дослідженням умов праці й можливого впливу на фізичне та психічне здоров'я людей, на місцеву економіку і безпеку громадськості. Таким чином можна реалістичніше спрогнозувати економічні прибутки з урахуванням потенційних сценаріїв та кінцевої потреби збільшення інвестицій, спрямованих на подолання небажаних наслідків. Завжди слід досягати консенсусу між зацікавленими сторонами, які можуть запропонувати цілу низку підходів, рішень та альтернатив. Місцеве населення має посісти особливе місце за столом переговорів: місцеві мешканці дбають про власне майбутнє та майбутнє дітей і здатні враховувати вищі цілі, не піддаючись тискові безпосередніх економічних інтересів. Нам слід припинити мислити поняттями «втручання» в довкілля і створити простір для політики, розробленої й обговореної з участю всіх зацікавлених сторін. Участь останніх також передбачає повну поінформованість про такі проекти та різні ризики й можливості; сюди належать не лише попередні рішення, а й різні заходи контролю та подальшого відстеження. Чесність і правдивість – обов'язкові елементи наукових та політичних дискусій, що їх не слід обмежувати питанням про те, чи дозволений конкретний проект законом.

184. Перед загрозою можливого ризику для навколишнього природного середовища, який може вплинути на спільне благо тепер і в майбутньому, слід ухвалювати рішення «на основі аналізу ризиків і переваг, можливих у кожній з альтернативних ситуацій»¹³¹. Зокрема, це стосується випадків, коли проект

¹³¹ Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 469.

може призвести до посиленого використання природних ресурсів, підвищення рівня викидів, збільшення кількості відходів чи значних змін місцевості, ареалу видів, які перебувають під захистом, чи громадських місць. Деякі проекти, якщо їх недостатньо вивчити, можуть суттєво впливати на якість життя на певній території у зв'язку з різними факторами, наприклад непередбаченим шумовим забрудненням, зменшенням горизонтів видимості, втратою культурних цінностей чи наслідками використання ядерної енергії. Культура споживацтва, пріоритет якого – короткострокові досягнення і приватний інтерес, може призвести до видачі підробних дозволів чи приховання інформації.

185. Щоб зрозуміти цінність певних підприємницьких ініціатив для справжнього цілісного розвитку, слід запитати: Чому? Де? Коли? Як? Для кого? Які ризики? Які витрати? Хто і яким чином відшкодує? При такому підході окремі питання слід виділити як основні. Для прикладу, нам відомо, що вода – це дефіцитний та вкрай потрібний ресурс і фундаментальне право, від якого залежить здійснення інших прав людини. Цей незаперечний факт домінує над будь-якою оцінкою впливу на навколишнє природне середовище в регіоні.

186. У вже згаданій декларації, прийнятій на Саміті Землі 1992 року, зазначено: «Якщо існує загроза серйозної чи незворотної шкоди, брак повної наукової ясності не слід використовувати як привід, щоб відкласти дієві економічні заходи»¹³², які запобігають деградації довкілля. Завдяки такому принципу застереження можна захищати найвразливіших, чия здатність обстоювати власні інтереси й надати беззаперечні докази обмежена. Якщо об'єктивна інформація вказує на можливість серйозної та незворотної шкоди, то проект слід призупинити чи внести до нього зміни, навіть за відсутності беззаперечних доказів. Тут обов'язок доведення, по суті, покладають на іншу сторону, яка має надати об'єктивні й переконливі докази того, що запланована діяльність не завдасть серйозної шкоди довкіллю чи населенню.

187. Це не означає, що треба вороже сприймати будь-які технологічні інновації, які мають на меті покращення якості життя. Рентабельність однозначно не може бути єдиним критерієм, що його слід урахувати; при виявленні нової важливої інформації треба здійснити повторну оцінку, залучивши до цього всі зацікавлені сторони. Результатом може стати відмова від реалізації цього проекту, його зміна чи розгляд альтернативних пропозицій.

¹³² *Ріо-де-Жанейрська декларація про навколишнє середовище і розвиток* (14 червня 1992), Принцип 15.

188. Існують деякі питання захисту довкілля, щодо яких важко досягти широкого консенсусу. Тут я ще раз наголошую на тому, що Церква не планує вирішувати наукові питання чи вдаватись у політику. Але я хочу заохотити до чесних та прозорих дискусій, спрямованих на те, щоб конкретні інтереси чи ідеології не завдавали шкоди спільному благові.

4. Діалог політики й економіки задля повноти людського розвитку

189. Політика не повинна зазнавати впливу економіки, як і економіку не слід піддавати диктованню парадигми технократії, що базується на ефективності. Сьогодні з огляду на спільне благо існує серйозна потреба розпочати відвертий діалог політики й економіки щодо служіння життю, особливо життю людини. Порятунком банків за будь-яку ціну, яку змушена платити громадськість, ухиляння від чітких зобов'язань щодо перегляду та реформування всієї системи лише підтверджують абсолютне панування фінансів, яке не має майбутнього і лише викликатиме нові кризові ситуації після повільного, дороговартісного й лише візуального відродження. Фінансова криза 2007–2008 рр. дала можливість розвивати нову економіку, уважну до етичних принципів, і відкрила нові шляхи врегулювання спекулятивної фінансової практики та віртуального багатства. Але реакція на цю кризу не сприяла переосмисленню застарілих критеріїв, які й далі керують світом. Виробництво не завжди є раціональним, і зазвичай воно пов'язане з економічними змінними, які приписують продукції вартість, що не обов'язково відповідає її реальній цінності. Це часто веде до надмірного виробництва деяких товарів і, відповідно, такого впливу на довкілля, якого можна було б уникнути, а також має негативні результати для регіональної економіки¹³³. Фінансова бульбашка також зазвичай призводить до виникнення бульбашки на виробництві. Зрештою, бракує енергійних зусиль для вирішення проблем реальної економіки, яка забезпечує можливості для диверсифікації та вдосконалення продукції, допомагає компаніям добре функціонувати і дає змогу підприємствам малого та середнього бізнесу розвиватись і створювати робочі місця.

190. Слід також пам'ятати про те, що «не можна забезпечити охорону довкілля лише на основі фінансових підрахунків витрат і прибутків. Довкілля – це одне з тих благ, які неможливо захистити і підтримати ринковими механізмами»¹³⁴. Вкрай важливо уникати сприйняття ринку як чогось магічного,

¹³³ Див.: Єпископська Конференція Мексики. Єпископська комісія з питань соціального душпастирства. *Jesucristo, vida y esperanza de los indígenas y campesinos* (14 січня 2008).

¹³⁴ Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 470.

де проблеми вирішуються лише підвищенням прибутків компаній чи окремих людей. Чи варто сподіватися, що люди, опановані прагненням максимальних прибутків, зупиняться на хвилику, щоб поміркувати про шкоду для довкілля, що його вони залишать для майбутніх поколінь? Якщо вони зосереджені лише на прибутках, то ніхто не думатиме про ритми природи, фази її занепаду та відновлення чи про складність екосистем, на які може суттєво впливати втручання людини. Навіть більше, біорізноманіття розглядають, врешті-решт, як економічні ресурси, придатні для експлуатації, й ніхто не замислюється над справжньою цінністю речей, над їхнім значенням для людей та культур чи над потребами і проблемами бідних.

191. Коли порушують ці питання, дехто у відповідь висуває звинувачення в нераціональних спробах стати на заваді технічному прогресові та розвитку людства. Але нам треба утверджувати переконання в тому, що сповільнення темпів виробництва і споживання може іноді стимулювати інші форми прогресу та розвитку. Зусилля, вкладені в те, щоб сприяти сталому використанню природних ресурсів, – це не витрата грошей, а інвестиція, яка може забезпечити інші економічні вигоди в середньостроковій перспективі. Якщо глянути на картину ширше, побачимо, що урізноманітнені та інноваційні форми виробництва, які менше впливають на довкілля, можуть виявитися дуже прибутковими. Це питання відкритості до різних можливостей, що не обмежують людської творчості і прагнення до прогресу, а радше скеровують цю енергію в нове русло.

192. Для прикладу, більш творчий і краще зорієнтований шлях розвитку виробництва міг би виправити наявну незбалансованість між надмірними технологічними інвестиціями у споживання та недостатніми інвестиціями для вирішення нагальних проблем, з якими стикається людство. Він міг би створити розумні та прибуткові способи повторного використання, рефункціоналізації та переробки, а також покращити енергоефективність міст і багато чого іншого. Диверсифікація виробництва дає якнайповніші можливості людям творити й запроваджувати інновації, водночас захищаючи природне довкілля та створюючи більше робочих місць. Такий творчий підхід сприяв би втіленню нових благородних якостей людини, щоб якнайбільш гідно використовувати розум, мужньо та відповідально сприяти сталому і справедливому розвитку в контексті ширшої концепції якості життя. І навпаки, негідно, примітивно та поверхово було б настійливо шукати нові форми пограбування природи лише задля досягнення нових можливостей споживання й отримання безпосереднього прибутку.

193. Якщо інколи сталий розвиток мав би включати в себе нові форми зростання, то в інших випадках, враховуючи те ненаситне й безвідповідальне зростання, що його ми спостерігали впродовж багатьох десятиліть, також варто подумати про сповільнення зростання шляхом встановлення якихось розумних обмежень чи навіть повернутися назад, перш ніж буде надто пізно. Ми знаємо, що поведінка людей, які щораз більше споживають і винищують, є неприйнятною, тоді як інші не можуть жити відповідно до своєї людської гідності. Саме тому настав час подбати про зменшення темпів зростання в деяких частинах світу, щоб забезпечити інші місця ресурсами для здорового розвитку. Бенедикт XVI зазначав, що «технологічно розвинені суспільства повинні бути готовими заохочувати до скромнішого способу життя, зі зменшенням власного споживання енергії та покращенням ефективності її використання»¹³⁵.

194. Щоб виникли нові моделі прогресу, потрібна «переорієнтація моделі глобального розвитку»¹³⁶, що включає в себе роздуми про «значення економіки та її цілі, щоб виправити її вади та відхилення»¹³⁷. Не досить захищати природу наполовину, орієнтуючись на фінансові прибутки, чи оберігати довкілля, покладаючись на здобутки прогресу. У цьому питанні половинчасті рішення – це лише відтермінування катастрофи. Насправді слід дати нове визначення прогресу. Технологічний та економічний розвиток, який не залишає після себе досконаліший світ і загалом кращу якість життя, не можна вважати прогресом. По суті, часто якість життя людей фактично знижується – через погіршення якості навколишнього природного середовища, нікудишню якість їжі чи вичерпання ресурсів – на тлі економічного зростання. У цьому контексті розмова про сталий розвиток зазвичай стає способом відвернути увагу та виправдатися, коли екологічні цінності залежать від фінансової системи й технократії, а соціальна й екологічна відповідальність компаній часто зводиться до низки маркетингових заходів та дій, спрямованих на покращення іміджу.

195. Принцип максимізації прибутків, який не зважає на інші міркування, відображає спотворене сприйняття самого поняття економіки – поки виробництво зростає, мало хто замислюється над тим, яким чином це робиться: за рахунок майбутніх ресурсів чи завдяки належному станові довкілля. Поки вирубування лісів дає змогу збільшувати виробництво, ніхто не рахує втрати, що їх спостерігаємо у вигляді спустошення земель, завданої біорізної

¹³⁵ Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 2010, п. 9 // AAS 102 (2010) 46.

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Там само, п. 5.

маніттю шкоди чи посиленого забруднення довкілля. Це означає, що компанії отримують прибутки, враховуючи і виплачуючи лише мізерну частку від справжньої ціни. Етичною можна вважати лише ту діяльність, коли «прозорю враховують економічні та соціальні витрати при використанні спільних природних ресурсів і коли ці витрати повною мірою оплачують ті, що їх спричинили, а не інші народи чи майбутні покоління»¹³⁸. Утилітарна раціональність, яка дає суто статичний аналіз дійсності відповідно до актуальних потреб, проявляється як тоді, коли розподіл ресурсів зумовлює ринок, так і через централізоване економічне планування держави.

196. Що відбувається з політикою? Пам'ятаймо про принцип субсидіярності, який надає свободу для розвитку потенціалу, що існує на кожному рівні суспільства, вимагаючи водночас більше відповідальності за спільне благо від людей, у чиїх руках зосереджена більша влада. Станом на сьогодні деякі сектори економіки мають більше влади, ніж самі держави. Але економіка не може існувати без політики, оскільки тоді вона не буде здатною сприяти розвитку іншої логіки, яка могла б регулювати різні аспекти сучасної кризи. Логіка, в якій немає місця щирому занепокоєнню з приводу проблем довкілля, – це та сама логіка, яка не піклується про інтеграцію найбільш незахищених членів суспільства, адже «в актуальній моделі “успіху” і “власних зусиль”, здається, немає сенсу інвестувати в тих, які зійшли з дистанції, які слабкі або менш обдаровані, щоб вони могли стати на ноги і віднайти свій життєвий шлях»¹³⁹.

197. Потрібна далекоглядна політика, спроможна застосувати новий, цілісний, міждисциплінарний підхід до вирішення різних аспектів кризи. Часто політика сама винна у своїй поганій репутації через корупцію та неспроможність запровадити здорову громадську стратегію. Якщо в якомусь регіоні держава не виконує своїх зобов'язань, то деякі бізнес-групи можуть маскуватися під благодійників, утримувати реальну владу у своїх руках і вважати себе вільними від дотримання деяких правил; доходять до толерування різних форм організованої злочинності, контрабанди людьми, торгівлі наркотиками та насильства, що їх потім дуже складно викоренити. Якщо політика неспроможна подолати таку спотворену логіку і веде безрезультатні переговори, то ми й надалі не будемо здатні вирішити основні проблеми людства. Стратегія реальних змін вимагає цілісного переосмислення дійсності, адже не досить включити в неї кілька поверхових екологічних міркувань, не ставлячи

¹³⁸ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 50 // AAS 101 (2009) 686.

¹³⁹ Франциск. Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 209 // AAS 105 (2013) 1107.

під сумнів логіку, яка лежить в основі культури сьогодення. Здорова політика має бути спроможною взяти на себе вирішення цієї проблеми.

198. Політика й економіка зазвичай звинувачують одна одну, коли мова йде про бідність і руйнування довкілля. Залишається сподіватися, що вони зможуть визнати власні помилки і знайти форми взаємодії, спрямовані на досягнення спільного блага. Коли дехто зосереджується виключно на фінансовій вигоді, а дехто – на утриманні чи посиленні своєї влади, нам залишаються війни чи ілюзорні угоди, і кожна сторона в останню чергу думає про те, щоб подбати про довкілля й захистити тих, що є найвразливішими. І тут залишається актуальним принцип «єдність понад конфлікт»¹⁴⁰.

5. Діалог релігії й науки

199. Не можна стверджувати, що емпіричні науки дають повне пояснення життя, взаємодії створінь та всієї дійсності. Це було б необґрунтованим порушенням їхніх методологічних меж. Якщо роздумувати в цих вузьких рамках, то зникають естетичні відчуття, поезія й навіть здатність розуму усвідомлювати сенс і мету речей¹⁴¹. Я хотів би нагадати, що «класичні релігійні тексти можуть бути значущими в будь-яку епоху; вони мають мотиваційну силу, яка дає змогу відкривати нові горизонти... Чи розумно, чи доцільно відкидати їх лише тому, що вони виникали у контексті релігійних переконань?»¹⁴². Власне, наївно було б думати, що етичні принципи можуть виникати цілком абстрактно й відокремлено від будь-якого контексту. Усвідомлення того, що вони сформульовані релігійною мовою, жодним чином не зменшує їхньої цінності в публічних дебатах. Етичні принципи, що їх намагається пізнати наш розум, можуть знову з'являтися в іншій формі та втілюватися різними мовами, зокрема й релігійною мовою.

¹⁴⁰ Франциск. Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 228 // AAS 105 (2013) 1113.

¹⁴¹ Див.: Франциск. Енцикліка *Lumen fidei* (29 червня 2013), п. 34 // AAS 105 (2013) 577: «Світлові віри, яке з'єднане з істиною любови, не чужий матеріальний світ, тому що любов завжди переживають у тілі та в душі; світло віри є завжди світлом воплоченим, що походить зі світлого життя Ісуса. Воно освітлює також і матерію, довіряє її порядку, знає, що в ній відкривається дедалі ширший шлях до гармонії та порозуміння. Погляд науки тоді має користь із віри, яка запрошує вченого залишатися відкритим до дійсності у всьому її невичерпному багатстві. Віра пробуджує критичне чуття, що не дає дослідженню задовольнятися своїми формулами і допомагає зрозуміти, що природа завжди є більшою. Спонукаючи до захоплення перед таїнством сотвореного, віра розширює горизонти розуму, щоб краще просвітити світ, який відкривається в дослідженнях науки».

¹⁴² Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 256 // AAS 105 (2013) 1123.

200. Будь-яке технічне рішення, запропоноване наукою, не дасть можливості вирішити серйозні проблеми нашого світу, якщо людство зіб'ється з курсу, якщо ми не матимемо більшої мотивації, яка уможлиблює співжиття, жертвованість і доброту. Самі віряни покликані сповідувати життя, яке узгоджується з їхньою вірою, а не суперечити їй власними діями. Вони повинні бути завжди відкритими до Божої благодати й черпати насагу з найглибших переконань про любов, справедливість і мир. Якщо неправильне розуміння власних принципів іноді вело нас до того, щоб виправдати зловживання природою, до деспотичного панування людини над усяким створінням, до воєн, несправедливості й насильства, то ми, віряни, повинні визнати, що, роблячи це, ми не були вірними тій скарбниці мудрости, яку покликані захищати і берегти. Культурні обмеження в різні епохи часто впливали на сприйняття цих етичних та духовних скарбів; але завжди, повертаючись до джерел, релігії зможуть краще реагувати на потреби сьогодення.

201. Більшість людей, які живуть на нашій планеті, визнають, що вони – віруючі, і це має спонукати релігії до діалогу заради збереження природи, захисту бідних та формування мережі поваги і братерства. Також слід налагодити діалог між різними науками, оскільки кожна з них може закриватись у власній мові, а спеціалізація веде до деякої ізоляції та абсолютизації власної сфери знань. Це перешкоджає нам ефективно вирішувати екологічні проблеми. Також варто налагодити відкритий і серйозний діалог між різними екологічними рухами, між якими часто трапляються ідеологічні конфлікти. Вагомість екологічної кризи вимагає, щоб усі ми працювали для спільного блага та поступу шляхом діалогу, що потребує терпеливості, аскези й великодушності. Маємо пам'ятати, що «дійсність важливіша, ніж ідеї»¹⁴³.

Розділ VI

Екологічне виховання і духовність

202. Чимало речей слід змінити, але передусім повинні змінитися ми самі, люди. Нам бракує усвідомлення спільного походження, взаємної приналежності і спільного майбутнього. Це базове усвідомлення дало б можливості для розвитку нових переконань, способів поведінки та стилів життя. Перед нами – значний культурний, духовний та освітній виклик, який передбачає тривалий процес оновлення.

¹⁴³ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 231.

1. Ставка на новий стиль життя

203. Оскільки у спробах продати продукцію ринок виявляє тенденцію до створення механізмів нестримного споживання, то люди можуть легко потрапити до круговерті безцільного придбання та витрачання. Примусове споживацьке ставлення – це лише один приклад того, як впливає на людей техніко-економічна парадигма. Відбувається те, на що вказував уже Романо Гвардіні: «Людина приймає такі речі й форми життя, що їх нав'язують їй раціональне планування та стандартизовані продукти машинного виробництва, і робить це цілковито з відчуттям того, що так розумно і правильно»¹⁴⁴. Така парадигма вселяє людям віру в те, що вони вільні, доки у них є уявна свобода споживання. Але насправді таку свободу має меншість, у руках якої зосереджена економічна та фінансова влада. На тлі такого непорозуміння постмодерне людство ще не досягло такої самосвідомості, яка могла б дати нову орієнтацію, й зі страхом переживає цей брак ідентичності. Ми маємо надто багато засобів для незначних і мізерних цілей.

204. Сучасна ситуація у світі «викликає відчуття нестабільності й непевності, яке, своєю чергою, стає підґрунтям для колективного егоїзму»¹⁴⁵. Коли люди стають егоцентричними і замикаються в собі, то їхня жадібність посилюється. Що порожніше серце людини, то більше вона має потребу купувати речі, володіти ними та споживати. Стає майже неможливим приймати обмеження, що їх устанавлює дійсність. У цьому контексті справжній сенс спільного блага також зникає. В міру поширення такого ставлення соціальні норми поважають лише настільки, наскільки вони не суперечать особистим потребам. Тож наше занепокоєння не може обмежуватися виключно загрозою екстремальних кліматичних явищ та природних катастроф, а має також поширюватися на катастрофи, які випливають із соціальних криз, оскільки одержимість споживацьким стилем життя, особливо з боку небагатьох вибраних, може призвести лише до насильства та взаємознищення.

205. Але не все ще втрачено, оскільки люди хоч і можуть деградувати, вони також можуть себе опанувати, знову виявляти добродієність і ставати кращими, не зважаючи на будь-які психологічні та соціальні впливи. Ми можемо чесно подивитися на себе, визнати наше глибоке невдоволення і стати на новий шлях, що приведе до справжньої свободи. Жодна система не може цілковито знівелювати нашу прихильність до добра, істини, краси, а також

¹⁴⁴ Romano Guardini. *Das Ende der Neuzeit*. – Würzburg 1965, 66–67.

¹⁴⁵ Іван-Павло II. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 1 // AAS 82 (1990) 147.

здатність відгукуватися на те, до чого кличе нас Бог у глибині наших сердець. Я закликаю людей у всьому світі не забувати про цю гідність, яка у нас є. Ніхто не має права її в нас відібрати.

206. Зміна стилю життя може спричинити здоровий тиск на тих, у чиїх руках зосереджено політичну, економічну та соціальну владу. Цього й досягають рухи, спрямовані на захист прав споживачів, бойкотуючи певну продукцію. Вони виявляються успішними у зміні форми роботи компаній, оскільки змушують їх враховувати вплив на довкілля і на схеми виробництва. Компанії однозначно можуть знайти способи, як виробляти по-іншому. Це вказує нам на серйозну потребу відчуття суспільної відповідальності з боку споживачів. «Купівля є не просто економічним актом, тут завжди наявний моральний аспект»¹⁴⁶. Тому сьогодні «питання забруднення природного довкілля змушує кожного з нас замислитися над відповідальністю за свою поведінку»¹⁴⁷.

207. Хартія Землі закликала всіх нас залишити позаду період самознищення і розпочати все заново, але ми поки що не сформувавши універсальне усвідомлення, потрібне для досягнення цієї мети. Тому я наважуюся знову нагадати про цей важливий виклик: «Як ніколи раніше за всю історію, спільна доля спонукає нас шукати новий початок... Нехай наша доба стане часом, який запам'ятають як пробудження благоговіння до життя, тверде рішення досягти сталого розвитку, щораз більше прагнення справедливості і миру й радісне святкування життя»¹⁴⁸.

208. Ми завжди здатні не замикатися в собі, а виходити назустріч іншим. Без такої здатності неможливо визнати справжню цінність інших створінь, зробити щось для добра інших, встановити собі обмеження, щоб уникнути страждань та руйнування того, що нас оточує. Безкорисливо піклуватись про інших, відкидати будь-який егоцентризм та зосередженість на самих собі конче потрібно, якщо ми справді бажаємо дбати про своїх братів і сестер та природне довкілля. Така постава також привчає нас до морального імперативу оцінювати наслідки кожної нашої дії та кожного особистого рішення щодо світу довкола нас. Якщо нам вдасться подолати індивідуалізм, то ми справді зможемо сформувати інший стиль життя і зумовити значні зміни в суспільстві.

¹⁴⁶ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 66 // AAS 101 (2009) 699.

¹⁴⁷ Бенедикт XVI. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 2010, п. 11 // AAS 102 (2010) 48.

¹⁴⁸ *Хартія Землі*, Гаага (29 червня 2000).

2. Виховання задля союзу між людством та природним довкіллям

209. Усвідомлення вагомості нинішньої культурної й екологічної кризи слід трансформувати в нові звички. Чимало людей знають, що сучасного прогресу і простого накопичення речей та задоволень не досить для того, щоб наповнити людське серце сенсом і радістю, однак вони почуваються неспроможними відмовитись від ринкових пропозицій. У тих країнах, які повинні внести найбільші зміни в поведінку споживачів, молоді люди виявляють нову екологічну чутливість і благородний дух, а деякі з них ведуть гідну захоплення боротьбу, спрямовану на захист довкілля. Однак вони зростали в оточенні надмірного споживацтва та заможности, тому їм важко сформувати інші звички. Таким чином, ми стикаємося з проблемою освіти і виховання.

210. Екологічне виховання розширило свої цілі. Якщо спершу воно переважно зосереджувалося на науковій інформації, підвищенні свідомості й запобіганні екологічним ризикам, то тепер воно зазвичай включає в себе критику «мітів» сучасности, що базуються на утилітарному менталітеті (індивідуалізм, необмежений прогрес, конкуренція, споживацький підхід, нерегульований ринок). Воно також намагається відновити різні рівні екологічної рівноваги: внутрішню гармонію із самим собою, солідарну – з іншими, природну – з усіма живими істотами, духовну – з Богом. Екологічне виховання покликане допомогти наблизитись до трансцендентного, яке надає екологічній етиці найглибшого значення. З іншого боку, є вихователі, спроможні відкрити нові педагогічні форми екологічної етики й допомогти людям зростати, виявляючи солідарність, відповідальність і піклування, засноване на співчутті.

211. Однак це виховання, покликане створити «екологічне громадянство», іноді обмежується наданням інформації й не формує позитивних звичок. Існування законів і правил не досить у довгостроковій перспективі для того, аби припинити погану поведінку, навіть якщо існуюватимуть ефективні механізми контролю. Щоб закони могли внести значні, довгострокові зміни, більшість членів суспільства повинні бути належно вмотивовані сприймати їх і бути готовими змінюватися особисто. Лише завдяки плеканню фундаментальних чеснот можна безкорисливо віддатись екологічному служінню. Особа, яка може собі дозволити витрачати і споживати більше, але взяла за звичку дещо тепліше одягатись замість того, щоб увімкнути опалення, виявляє переконання та ставлення, які допоможуть захистити довкілля. Дуже благородно взяти на себе обов'язок дбати про кожне створіння маленькими щоденними діями; і чудово, якщо виховання мотивуватиме до цього, формуючи відповідний стиль життя. Плекання екологічної відповідальности може спонукати до дій,

які безпосередньо й суттєво вплинуть на захист довкілля, – наприклад, уникати використання пластику й паперу, зменшити споживання води, роздільно збирати відходи, готувати лише потрібну для споживання кількість їжі, піклуватися про інших живих істот, використовувати громадський транспорт чи спільно користуватись автомобілем кількома особами, насаджувати дерева, вимикати зайве освітлення тощо. Усі вони відображають великодушну й гідну творчість, яка виявляє в людях найкраще. Повторне використання речей замість швидкого викидання, якщо це робиться на основі глибокої мотивації, може стати актом любови, який виражає нашу власну гідність.

212. Ми не повинні думати, що ці зусилля нічого у світі не змінять. Ці дії поширюють у суспільстві добро, яке завжди приносить невидимі плоди, оскільки спричиняє добро в лоні землі, що має тенденцію поширюватись, інколи непомітно. Крім того, така поведінка може відновити наше почуття особистої гідності, дати змогу жити повніше й досягнути цінність життя на землі.

213. Екологічне виховання можна здійснювати в різних середовищах і завдяки різним інструментам, серед яких школа, сім'я, засоби масової інформації, катехизація тощо. Добре шкільне виховання в молодому віці засіває зерна, які даватимуть плоди упродовж життя. Однак я хочу наголосити на провідній ролі сім'ї: «Це місце, де Божий дар життя може бути належно прийнятий і захищений від багатьох небезпек, що на нього чатують; де він може розвиватися так, як належить зростати людині. Перед лицем так званої “культури смерти” сім'я є осердям культури життя»¹⁴⁹. У сім'ї ми спершу вчимося, як виявляти любов та повагу до життя; нас навчають, як правильно використовувати речі, дотримуватися порядку й чистоти; прищеплюють повагу до місцевої екосистеми, навчають піклуватися про всіх створених істот. У сім'ї ми здобуємо цілісну освіту, яка дає змогу гармонійно розвиватись і дозрівати як особистість. У сім'ї ми вчимося: просити, не вимагаючи; казати «спасибі», виявляючи щире вдячність за те, що нам дають; контролювати свою агресивність і жадобу; а також просити пробачення за завдану шкоду. Ці прості вияви ввічливості, яка йде від щирого серця, допомагають формувати культуру спільного життя і повагу до нашого оточення.

214. Політики та різні громадські асоціації повинні допомагати формувати свідомість людей. Це завдання також стоїть перед Церквою. Усі християнські спільноти мають відігравати важливу роль у цьому вихованні. Я сподіваюся, що наші семінарії та монаші формаційні інституції плекатимуть відповідальне

¹⁴⁹ Іван-Павло II. Енцикліка *Centesimus annus* (1 травня 1991), п. 39 // AAS 83 (1991) 842.

самообмеження, вдячне споглядання світу, піклування про потреби бідних і захист довкілля. Оскільки ставки високі, нам потрібні не лише ті установи, що накладатимуть штрафи за шкоду, завдану довкіллю; варто подбати про взаємний контроль і взаємне виховання.

215. У цьому контексті «не можна не враховувати зв'язок між хорошим естетичним вихованням і збереженням здорового довкілля»¹⁵⁰. Навчаючись бачити й цінувати красу, ми визволяємося від прагматичного утилітаризму. Якщо хтось не навчився зупинитися, бачачи красу, й цінувати її, то не слід дивуватися, що для такої людини все перетворюється на речі, що їх можна використати чи навіть зловжити ними без жодних докорів сумління. Водночас, якщо хочемо досягти значних змін, ми повинні усвідомити, що деякі способи мислення і справді впливають на нашу поведінку. Наші зусилля, спрямовані на виховання та освіту, будуть недостатніми й неефективними, якщо ми не намагатимемося сприяти формуванню нового способу мислення про людей, життя, суспільство та наші стосунки з природою. Інакше парадигма споживацького ставлення завдяки засобам масової інформації та надзвичайно ефективним ринковим механізмам продовжуватиме прогресувати.

3. Екологічне навернення

216. Багата духовна спадщина християн – плід двадцяти століть особистого й спільнотного досвіду – може зробити цінний внесок в оновлення людського роду. Я хотів би запропонувати християнам кілька принципів екологічної духовності, які ґрунтуються на переконаннях нашої віри, оскільки вчення Євангелія має безпосередній вплив на те, як ми думаємо, відчуваємо та живемо. Йдеться передусім не про якісь ідеї, а про те, як духовність може мотивувати більш чуйно ставитися до захисту нашого світу. Адже не можна займатися великими справами лише на основі науки без духовності, що здатна надихати нас, без «внутрішнього імпульсу, який наснажує, мотивує, живить і надає значення нашій особистій чи спільнотній діяльності»¹⁵¹. Треба визнати, що християни не завжди належно приймали і примножували духовні скарби, даровані Господом Церкві, – те багатство, в якому духовність не відділена від тілесности, природи чи реалій земного життя, а живе з ними і в них, у єдності з усім, що нас оточує.

¹⁵⁰ Іван-Павло II. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1990, п. 14 // AAS 82 (1990) 155.

¹⁵¹ Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 261 // AAS 105 (2013) 1124.

217. Оскільки «зовнішні пустелі у світі збільшуються, бо внутрішні пустелі стали безмежними»¹⁵², то екологічна криза вимагає глибокого внутрішнього навернення. Утім деякі вірні й побожні християни, покладаючись на реалізм і прагматизм, схильні глузувати з проявів занепокоєння станом довкілля. Інші поводяться пасивно, не хочуть змінювати своїх звичок і, як результат, стають непослідовними. Тож усе, що їм потрібно, це «екологічне навернення», через яке наслідки зустрічі з Ісусом Христом проявлятимуться в їхньому ставленні до навколишнього світу. Реалізація на практиці покликання захисника Божого творіння належить до сутності чеснотливого життя – це зовсім не допоміжний чи вторинний аспект нашого християнського досвіду.

218. Пригадуючи постать святого Франциска з Ассізі, ми усвідомлюємо, що здорові стосунки з кожним створінням – це частина досконалого особистого навернення, яке включає в себе визнання нами помилок, гріхів та невдач і веде до щирого покаяння й бажання змінитися. Австралійські єпископи говорили про важливість такого навернення на шляху примирення зі створінням: «Щоб досягти цього примирення, мусимо проаналізувати наше життя й визнати те, яким чином ми завдали шкоди Божому творінню своїми вчинками і бездіяльністю. Нам треба відчути навернення чи зміну в серці»¹⁵³.

219. Усе ж таки, щоб виправити надзвичайно складну ситуацію, в якій опинився сьогодні світ, не досить кожному зокрема стати кращим. Окремі люди можуть втратити свою здатність і свободу долати утилітарний менталітет і врешті-решт стати жертвами неетичної культури споживацтва, позбавленої соціальної чи екологічної свідомості. Соціальні проблеми слід вирішувати за допомогою мережі спільнот, а не лише сумою окремих добрих вчинків. Це завдання «висуватиме до людини такі величезні вимоги, що їх вона ніколи не зможе виконати, діючи лише з власної ініціативи або ж навіть шляхом об'єднаних зусиль людей, вихованих у дусі індивідуалізму. Потрібні об'єднані сили і спільні ефективні дії»¹⁵⁴. Екологічне навернення, необхідне для досягнення сталих змін, – це також навернення суспільства.

220. Це навернення передбачає низку засадничих настанов, які разом стають джерелом великодушного та сповненого ніжності піклування про довкілля. Насамперед воно передбачає почуття вдячності йому і безкорисливу

¹⁵² Бенедикт XVI. Проповідь з нагоди урочистого початку понтифікату // AAS 97 (2005) 710.

¹⁵³ Конференція католицьких єпископів Австралії. *A New Earth. The Environmental Challenge* (2002).

¹⁵⁴ Romano Guardini. *Das Ende der Neuzeit*. – Würzburg 1965, 72.

поведінку, а також визнання того, що світ – це дар любови Отця Небесного і що ми покликані тихо наслідувати його щедрість у самопожертві та добрих ділах – не для того, щоб їх хтось побачив чи визнав: «Нехай твоя ліва рука не знає, що робить твоя права: щоб твоя милостиня була таємна, і Отець твій, що бачить таємне, віддасть тобі» (Мт. 6:3–4). Це навернення також передбачає сповнене любови усвідомлення, що ми не відокремлені від решти створінь, а об'єднані з іншими істотами всесвіту в цінну всеохопну спільноту. Як віруючі люди, ми розглядаємо світ не ззовні, а зсередини, усвідомлюючи зв'язки, якими Отець об'єднав нас із усіма створіннями. Оскільки екологічне навернення дає змогу проростати нашим особливим здібностям, отриманим від Бога, воно також може надихнути віруючу людину на творчість та ентузіазм для вирішення світових драм, приносячи себе в «жертву живу, святу, приємну Богові» (Рим. 12:1). Ми сприймаємо наше верховенство не як причину особистої слави чи безвідповідального панування, а як іще одну можливість, яка, своєю чергою, вимагає серйозної відповідальності, що впливає з нашої віри.

221. Можуть допомогти наповнити це навернення багатим змістом деякі переконання нашої віри, про які йшлося на початку цієї енцикліки, – наприклад, усвідомлення того, що кожне створіння відображає частинку Бога, тож може нас чогось навчити; або переконаність у тому, що Христос, увійшовши свого часу в цей матеріальний світ, тепер, Воскреслий, живе у глибині кожної істоти, наповнюючи її своєю любов'ю й своїм світлом. Це також розуміння того, що Господь створив цей світ, заклавши в нього порядок і динамізм, що їх люди не мають права ігнорувати. В Євангелії читаємо, що Ісус говорить про птахів небесних: «Ані один з них не забутий у Бога» (Лк. 12:6). Як же ж можемо тоді ми зле поводитися з ними чи кривдити їх? Я закликаю всіх християн унаочнити цей вимір навернення, даючи змогу силі та світлові отриманої благодати поширитись також на відносини з іншими створіннями й загалом з навколишнім світом і плекати такі піднесені братні стосунки з усім творінням, що їх блискуче уособлював святий Франциск з Ассізі.

4. Радість і мир

222. Християнська духовність пропонує альтернативне розуміння якості життя, надихає на пророчий та контемплативний стиль життя, здатний бути джерелом глибокої насолоди без одержимості споживанням. Важливо засвоїти давнє вчення, викладене в різних релігійних традиціях, зокрема в Біблії. Це переконання, що «менше є більшим». Постійне збільшення можливостей для споживання відволікає серце й перешкоджає цінувати кожну річ і кожну мить. Натомість щира присутність у кожному вияві реальності, хоч яким

незначним він є, відкриває для нас незрівнянно ширші горизонти розуміння й самореалізації. Християнська духовність сприяє зростанню поміркованости і здатности задовольнитися малим. Це шлях повернення до тієї простоти, яка дає змогу зупинитися й цінувати незначні речі; бути вдячним за можливості, що їх дає нам життя; не залежати духовно від усього, що маємо, й не жалкувати про те, чого нам бракує. Цей шлях передбачає також бажання уникати динаміки владарювання і простого накопичення джерел насолоди.

223. Поміркованість, яку ми практикуємо добровільно і свідомо, дарує свободу. Це не ознака другорядного або менш насиченого життя. Навпаки, це спосіб прожити його в усій повноті. Справді, більше тішаться кожною миттю і краще проживають її ті, що облишили дріб'язкову метушню в нескінченному пошукові чогось, чого вони ще не мають. Вони пізнають, як цінувати кожну людину, кожну річ, навчаються найпростіших речей і того, як цим насолоджуватися. Отже, вони здатні відкинути незадоволені бажання, применшити виснаження від одержимости ними. Навіть задовольняючись найменшим, вони можуть жити повним життям, а передусім плекати інші джерела насолоди й тішитися братерськими зустрічами, служінням, розвитком власних талантів, музикою та мистецтвом, спілкуванням з природою, молитвою. Щастя вимагає вміння обмежити деякі потреби, які лише ослаблюють нас, і залишитись відкритими для різних можливостей, що їх дає нам життя.

224. Поміркованість і смирення не дуже цінували в минулому столітті. Там, де практикування тієї або іншої чесноти в особистому чи суспільному житті занепадає, постають численні порушення рівноваги, в тому числі й у довкіллі. Тому нині не досить лише говорити про збереження цілісности екосистем. Ми повинні насмілитися завести мову про цілісність людського життя, потребу плекання й об'єднання всіх великих цінностей. Варто нам втратити нашу смиренність і захопитися можливістю безмежного панування над усім, як це неминуче призведе до шкоди як для суспільства, так і для довкілля. Нелегко популяризувати такий різновид здорової покірности чи щасливої поміркованости, якщо ми стаємо автономними, якщо виключаємо Бога з нашого життя чи замінюємо його власним «єго» і вважаємо, що наші суб'єктивні відчуття можуть визначити, що добре, а що зле.

225. З іншого боку, ніхто не може досягти повноти відчуття щастя від поміркованости інакше, ніж перебуваючи в мирі зі самим собою. Правильне розуміння духовности полягає і в тому, щоб розширити наше розуміння миру, яке означає значно більше, ніж просто відсутність війни. Внутрішній мир тісно пов'язаний з піклуванням про екологію і суспільне благо, оскільки,

правдиво втілений, він відображається у збалансованому способі життя, пов'язаному з тим благоговінням, яке допомагає нам глибше зрозуміти життя. Природа сповнена слів любови, проте як нам розчути їх у постійному шумі, коли багато навколишніх речей постійно відвертають нашу увагу і вселяють тривогу, коли поверхове стало культом? Чимало людей відчують надзвичайний дисбаланс, який штовхає їх на безтямні вчинки й примушує бути постійно зайнятими, поспішати, що, своєю чергою, призводить до нехтування всім довкола. Це також відображається на їхньому ставленні до природного довкілля. Цілісна екологія вимагає присвятити час, щоб відновити сповнену спокою гармонію з творінням і задуматися над нашим стилем життя та ідеалами, щоб споглядати Творця, який живе серед нас і в нашому довкіллі, чию присутність «не треба створювати, а треба тільки відкривати, знаходити»¹⁵⁵.

226. Йдеться про таку налаштованість серця, яка дає змогу переживати все спокійно та уважно і бути присутнім для кожного сповна, не роздумуючи над тим, що буде далі; сприймати кожну мить як Божий дар, що його треба прожити повною мірою. Ісус навчав нас такого ставлення, коли запрошував подивитися на польові лілії та птахів небесних чи коли побачив чоловіка і, знаючи його неспокій, «поглянувши на нього, вподобав його» (Мр. 10:21). Він був повною мірою присутній для кожної людини і для кожного створіння, показавши нам таким чином шлях для подолання того нездорового неспокою, який робить нас поверховими, агресивними й неконтрольованими споживачами.

227. Одним із виявів такого здорового ставлення є внутрішня застанова перед їжею й після неї подякувати Богові. Я прошу всіх віруючих відновити цей звичай і глибоко відчути його зміст. Ця мить благословення, хоч якою короткою вона є, нагадує нам про залежність від Господа в житті; зміцнює наше почуття вдячності за дари творіння; служить визнанням для тих, які своєю працею забезпечують нас цими благами, і посилює нашу солідарність із найбільш нужденними.

5. Любов у громадянському та політичному житті

228. Піклування про природу є частиною такого стилю життя, який включає в себе здатність жити разом, у єдності. Ісус нагадав нам, що Бог є нашим спільним Отцем, і саме це робить нас братами й сестрами. Братерська любов може бути лише безкорисливою, вона ніколи не може означати винагороду

¹⁵⁵ Франциск. Апостольське повчання *Evangelii gaudium* (24 листопада 2013), п. 71 // AAS 105 (2013) 1050.

для інших за те, що вони зробили чи зроблять для нас. Тому любити ворогів – можливо. Ця сама безкорисливість надихає нас любити і приймати вітер, сонце та хмари, навіть попри те, що контролювати їх ми не здатні. У цьому сенсі говоримо про «вселенське братерство».

229. Ми повинні знову відчути, що потребуємо одне одного, несемо відповідальність за інших і за весь світ, що варто бути добрим і чесним. Ми бачили досить аморальности, висміювання етичних принципів, глузування з добра, віри і чесности. Настав час визнати, що безтурботна поверховість не принесла нам нічого доброго. Руйнування основ суспільного життя призводить врешті до взаємного протистояння, коли кожен захищає власні інтереси, до нових форм насильства й жорстокости; це перешкоджає плекати справжню культуру піклування про довкілля.

230. Приклад святої Терези з Лізьє спонукає нас практикувати «малий шлях» любови, не оминати нагоди для доброго слова, усмішки чи найменшого жесту, який сіє мир і дружбу. Цілісна екологія також складається з простих щоденних кроків, які ламають логіку насильства, експлуатації та егоїзму. Зрештою, світ сліпого споживання водночас є світом, що кривдить життя у всіх його формах.

231. Любов, сповнена малих жестів взаємного піклування, стосується також громадянського та політичного життя; вона проявляється у кожній дії, метою якої є покращення світу. Любов до суспільства і відданість спільному благові – це прекрасне вираження любови до ближнього, «вона становить справжню суть особистих стосунків з Богом і ближнім; є основою відносин не тільки на мікрорівні – дружніх, сімейних, малої групи, а й на макрорівні – суспільних, економічних і політичних»¹⁵⁶. Тому Церква пропонує світові ідеал «цивілізації любови»¹⁵⁷. Любов у соціальній сфері – це ключ до справжнього розвитку: «Щоб зробити суспільство людянішим, гідним людської особи, слід відновити цінність любови в суспільному житті (у політичній, економічній та культурній сферах) і зробити її постійною й найвищою нормою будь-якої діяльності»¹⁵⁸. У цій концепції, разом зі значущістю щоденних кроків, суспільна любов спонукає нас вибудовувати місткіші стратегії, щоб запобігти руйнуванню довкілля і плекати «культуру піклування», яка пронизує все суспільство. Коли чуємо, що Господь закликає нас бути посередниками

¹⁵⁶ Бенедикт XVI. Енцикліка *Caritas in veritate* (29 червня 2009), п. 2 // AAS 101 (2009) 642.

¹⁵⁷ Павло VI. Послання з нагоди Всесвітнього дня миру 1977 // AAS 68 (1976) 709.

¹⁵⁸ Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви*, п. 582.

між іншими в цій суспільній динаміці, ми повинні усвідомлювати, що це також частина нашої духовности, акт любови до ближнього, який сам по собі вдосконалює й освячує нас.

232. Не всі покликані до безпосередньої участі в політичному житті, однак у суспільстві існує незліченна кількість організацій, діяльність яких спрямована на досягнення суспільного блага, які захищають довкілля – природне чи міське. Деякі, наприклад, турбуються про громадські місця (будівлю, фонтан, занедбаний пам'ятник, ландшафт, площу) і намагаються захищати, відновлювати чи вдосконалювати або прикрашати їх як об'єкти, що належать усім. Навколо цих суспільних дій розвиваються та вибудовуються взаємини, з'являються нові місцеві суспільні структури. Таким чином громада може визволитись від споживацької байдужости. Це включає в себе також формування спільної ідентичности, спільної історії, яку варто пам'ятати й передавати далі. Так про світ і якість життя найнужденніших піклуються з почуттям солідарности, яке водночас допомагає усвідомити, що ми живемо у спільному домі, що його Бог довірив нам. Ці суспільні дії, що втілюють безкорисливу любов, можуть також стати великим духовним досвідом.

6. Таїнственні знаки і святкування відпочинку

233. Всесвіт розвивається в Богові, який суцільно наповнює його. Тож таїнство присутнє в листкові, гірській стежині, краплі роси, обличчі бідняка¹⁵⁹. Ідеал полягає не просто в тому, щоб перейти від зовнішнього до внутрішнього й там, у душі, відкрити Божу дію, а також у тому, щоб побачити Його в усьому, – так, як вчить нас святий Бонавентура: «Споглядання є досконалішим мірою того, що більше людина відчуває в собі дію Божої благодати або що краще вона вміє розпізнати Бога в інших створіннях»¹⁶⁰.

234. Святий Йоан від Хреста вчив, що все добро, яке перебуває в реаліях і знаннях цього світу, «присутнє в Богові безконечно й у найвищому сенсі, чи

¹⁵⁹ Духовний учитель Алі аль-Хаввас на основі особистого досвіду підкреслив необхідність не відділяти створіння довколишнього світу від глибинного пережиття Бога. Він стверджував: «Не варто упереджено засуджувати людей за те, що вони екстатично захоплюються музикою і поезією. Є якась неловима таємниця в кожному з рухів і звуків цього світу. Посвячені набувають здатности вловлювати, що говорить вітер, який віє, дерева, які схилились, розуміти мову води, дзижчання мух, скрипіння дверей, спів птахів, звук струн, мелодії флейти, зітхання хворих, стогін пригнічених...» (Eva De Vitray-Meyerovitch [ed.]. *Anthologie du soufisme*. – Paris 1978, 200).

¹⁶⁰ *In II Sent.*, 23, 2, 3.

краще сказати, що кожна з цих великих реалій – це Бог»¹⁶¹. Не тому, що земні речі, які піддаються визначенню, справді божественні, а через те, що містик за-свідчує внутрішній зв'язок між Богом та всім його творивом і таким чином від-чуває, що «всі речі – Бог»¹⁶². Коли він захоплюється величністю якоїсь гори, то не може відділити цей досвід від Бога й усвідомлює, що пережитий внутрішній трепет слід ввірити Господові: «Гори височіють; їх багато, вони величезні, пре-красні, граціозні, квітучі й запашні. Ці гори для мене – як мій Улюблений. Без-людні долини – тихі, відрадні, прохолодні, тіністі, сповнені джерельної води; у розмаїтті гаїв, у солодких піснях птахів – благодатний відпочинок і радість для відчуттів; їхня самотність і тиша оновлюють нас і дарують нам спокій. Ці долини для мене – як мій Улюблений»¹⁶³.

235. Святі Таїнства – особливий спосіб піднесення Богом природи, внаслі-док чого вона стає засобом посередництва з надприродним життям. Через наше поклоніння Йому ми отримуємо можливість обійняти світ на іншому рівні. Вода, нафта, вогонь і кольори сприймаються у всій їхній символічній силі й єднаються у нашій хвалі. Рука, що благословляє, – інструмент Божої любові, відображення близькості Ісуса Христа, який прийшов супроводжу-вати нас на життєвій дорозі. Вода, яку проливають над тілом немовляти під час таїнства Хрещення, є ознакою нового життя. Зустріч з Богом не означає втечу від цього світу чи відвертання від природи. Це набуває особливої яс-ности в духовності християнського Сходу. «Краса, яка на Сході є одним з най-улюбленіших визначень, яка виражає небесну гармонію і модель преображен-ня роду людського, проявляється всюди: у формі церков, у звуках, кольорах, у світлі та запахах»¹⁶⁴. Для християн усі творіння матеріального всесвіту ма-ють свій істинний сенс у воплощеному Слові, бо Син Божий мав у Собі час-тину матеріального світу, яку виплекав у сім'я повної трансформації. «Хрис-тиянство не заперечує матерії й тілесности. Навпаки, їхня цінність найбільше проявляється в літургійних діях, коли людське тіло розкривається у своїй внутрішній природі як храм Духа Святого та єднається з Христом, який Сам воплотився в тілі заради спасіння світу»¹⁶⁵.

236. У Євхаристії все творіння знаходить своє найбільше піднесення. Бла-годать, яка прагне проявитися видимим способом, отримала неперевершене

¹⁶¹ *Cántico Espiritual*, XIV, 5.

¹⁶² Там само.

¹⁶³ Там само, XIV, 6–7.

¹⁶⁴ Іван-Павло II. Апостольський лист *Orientalis lumen* (2 травня 1995), п. 11 // AAS 87 (1995) 757.

¹⁶⁵ Там само.

вираження, коли сам Бог став людиною і віддав Себе на поживу своїм створінням. Господь у кульмінації таїнства Воплочення хоче досягти наших найбільших глибин через шматочок матерії. Він приходить не згори, а зсередини, щоб ми могли зустріти Його у нашому власному світі. В Євхаристії повноти вже досягнуто; вона – живий центр всесвіту, суть любови й невичерпного життя, що б'є через край. Поєднаний у воплощеному Синові, присутній у Євхаристії, весь космос дякує Богові. Істинно, сама Євхаристія за суттю своєю є діянням космічної любови: «Так, космічної! Бо навіть тоді, коли Євхаристію славлять на маленькому вітварі сільської церкви, її святкують на вітварі всього світу»¹⁶⁶. Євхаристія поєднує небо та землю, вона охоплює усе творіння й проникає в нього. Світ, що вийшов з рук Господа, повертається до Нього в благословенному та цілковитому поклонінні: у хлібі Євхаристії «створіння наближається до обожествлення, до святого весілля, до об'єднання із самим Творцем в одне ціле»¹⁶⁷. Так, Євхаристія також є джерелом світла та мотивації для нашого піклування про довкілля, спонукає нас бути охоронцями всього творіння.

237. У неділю участь у Євхаристії має особливе значення. Подібно до юдейської суботи, неділя є днем зцілення наших стосунків з Богом, з нами самими, з іншими та навколишнім світом. Неділя є днем Воскресіння, «першим днем» нового творіння, первоплодом якого є воскресле людство Господа – запорука остаточного преображення усієї створеної дійсності. Окрім того, цей день провіщає «вічний спочинок людини в Бозі»¹⁶⁸. Таким чином християнська духовність єднає в собі цінність відпочинку і свята. Ми схильні звести споглядальний відпочинок до рівня чогось непродуктивного та зайвого, забуваючи при цьому, що таким чином ми забираємо в праці, яку здійснюємо, найголовніше – її сенс. Ми покликані включити в працю вимір сприйнятливості й безкорисливості, що не має нічого спільного з бездіяльністю. Йдеться про інший різновид праці, який є частиною нашої сутності. Таким чином людська діяльність оберігається не лише від порожньої активності, а й від неприборканої ненаситності й ізольованої свідомості, що призводить до гонитви лише за особистою вигодою. Закон щотижневого відпочинку забороняв працювати в сьомий день, «щоб перепочив і віл твій, і осел твій, і щоб віддихалися на волі син рабині твоєї і чужинець» (Вих. 23:12). Відпочинок відкриває ширшу перспективу, що відновлює нашу чутливість до прав інших. Тож день відпочинку,

¹⁶⁶ Іван-Павло II. Енцикліка *Ecclesia de Eucharistia* (17 квітня 2003), п. 8 // AAS 95 (2003) 438.

¹⁶⁷ Бенедикт XVI. Проповідь під час Божественної Літургії з нагоди свята Пресвятої Євхаристії (15 червня 2006) // AAS 98 (2006) 513.

¹⁶⁸ *Катехизм Католицької Церкви*, п. 2175.

центром якого є Євхаристія, освітлює весь тиждень, заохочує піклуватися про природу та бідних.

7. Пресвята Тройця і стосунки між створіннями

238. Отець наш – першоджерело всього, сповнена любови основа, яка пов'яжує все, що існує. Син, який Його відображає і через якого було все створене, поєднав Себе із землею в той час, коли воплотився в лоні Марії. Дух Святий, нескінченний союз любови, незримо присутній у самому серці всесвіту, надихає й відкриває нові шляхи. Світ було створено трьома Особами – єдиним Божественним Началом, але кожна з них здійснювала виконання спільного сотворіння згідно зі своєю, притаманною лише їй сутністю. Отож, «коли ми захоплено споглядаємо всесвіт у всій його величі та красі, ми повинні славити всю Тройцю»¹⁶⁹.

239. Для християн віра в Бога, єдиного у тринітарній спільноті, веде до переконання, що вся дійсність несе у своєму серці печать Тройці. Святий Бонавентура навіть висловив думку про те, що люди перед гріхопадінням могли бачити, як кожне створіння «свідчить про Бога єдиного у Пресвятій Тройці». Відображення Тройці було видиме в природі, «коли ця книга була відкрита для людини, а наші очі ще не затьмарилися»¹⁷⁰. Францисканський святий вчить нас: *кожне створіння несе в собі особливу тринітарну структуру*, настільки реальну, що її без зусиль можна побачити, якби ж тільки людський погляд не був таким обмеженим, затуманеним і слабким. Таким чином він вказує нам на виклик розшифрувати дійсність у тринітарному ключі.

240. Божі Особи – це сталі відносини, а світ, створений за образом Божим, – плетиво відносин. Створіння прагнуть до Бога, і, своєю чергою, кожній живій істоті притаманний потяг до інших речей, тож у всесвіті ми бачимо безліч постійних і таємно переплечених взаємозв'язків¹⁷¹. Це спонукає нас не тільки захоплюватися розмаїттям зв'язків між створіннями, а й знаходити ключ до власної реалізації. Справді, людська особистість краще зростає, зріє та освячується відповідно до того, як вона полишає себе саму заради життя в єдності з Богом, з іншими та всім творінням. Так вона набуває у власному житті тринітарного динамізму, що його Бог закарбував у ній на початку

¹⁶⁹ Іван-Павло II. *Катехиза* (2 серпня 2000), п. 4 // *Insegnamenti*, 23/2 (2000) 112.

¹⁷⁰ Bonaventura. *Quaest. disp. de Myst. Trinitatis*, 1, 2, concl.

¹⁷¹ Див.: Тома Аквінський. *Summa Theologiae*, I, q. 11, art. 3; q. 21, art. 1, ad 3; q. 47, art. 3.

творіння. Усе взаємозалежне, і це спонукає нас розвивати духовність всесвітньої солідарности, що впливає з таїнства Пресвятої Тройці.

8. Цариця всього творіння

241. Марія, – Мати, яка піклувалася про Ісуса, – тепер з материнською любов'ю та болем опікується зраненим світом. Так само як оплакувало її вражене серце смерть Ісуса, так горює вона тепер через страждання розіп'ятих бідняків і створінь цього світу, що їх знищує сила людини. Вона живе з Ісусом, цілковито преображена, і всі створіння оспівують її красу. Вона – Жінка, «одягнена в сонце, і місяць під стопами її, а на голові її вінець із дванадцяти зірок» (Од. 12:1). На небо взята, вона – Мати і Цариця всього творіння. В її прославленому тілі разом із Воскреслим Христом частина творіння досягла повноти своєї краси. Вона не лише зберігає у своєму серці все життя Ісуса, що його дбайливо оберігала (пор. Лк. 2:19), а й розуміє значення всіх речей. Тому ми просимо її допомогти нам подивитися на цей світ мудрішими очима.

242. Поруч з нею у Святому Сімействі з Назарета присутня постать святого Йосифа. Своєю працею й великодушною присутністю він піклувався про Марію та Ісуса і захистив їх від насильства неправедників, привівши до Єгипту. Євангеліє зображає його як справедливого, працелюбного та сильного чоловіка. Утім він проявляє велику чуйність, притаманну не слабким, а насправді сильним – тим, які уважно ставляться до реальности, щоб смиренно любити і служити. Саме тому він проголошений покровителем Вселенської Церкви. Він також може навчити нас виявляти опіку, надихнути на те, щоб великодушно й ніжно оберігати цей Богом довірений нам світ.

9. За сонцем

243. У кінці шляху ми зустрінемося віч-на-віч із нескінченною красою Бога (пор. 1 Кор. 13:12) і зможемо в блаженному захопленні відчитати таємницю всесвіту, який з нами перебуватиме у неосяжній повноті. Так, ми подорожуємо до вічної суботи, нового Єрусалима, до нашого спільного дому на небі. Ісус каже: «От нове творю все» (Од. 21:5). Вічне життя буде спільно пережитим блаженним захопленням, у якому кожна істота через світле преображення займе своє належне місце і буде мати чим поділитися з остаточно визволеними нужденними.

244. Тим часом ми об'єднуємо зусилля для піклування про цей довірений нам дім, знаючи, що все добро, яке існує в ньому, буде взяте на Небесний

бенкет. Спільно з усіма творіннями ми прямуємо цією землею в пошуках Бога, бо «якщо світ має початок, якщо був створений, то повинні ми запитати: хто його створив, хто дав йому цей початок і хто є його Творцем?»¹⁷². То йдімо ж уперед, співаючи! Нехай наша боротьба і наше піклування про цю планету ніколи не позбавлять нас радості й надії.

245. Бог, який закликає нас до великодушної й цілковитої посвяти, дарує нам сили і світло, необхідні, щоб іти вперед. У серці цього світу завжди присутній Господь життя, який так сильно нас любить. Він не покидає нас, не залишає на самоті, бо Він остаточно поєднав себе із землею, а його любов завжди веде нас до віднайдення нових шляхів. *Славимо Його!*

* * *

246. Наприкінці цих довгих роздумів, одночасно радісних і драматичних, пропоную дві молитви. Першою ми можемо поділитися з усіма, хто вірить у Бога, всемогутнього Творця; друга ж про те, щоб ми, християни, могли прийняти на себе зобов'язання стосовно творіння, які впливають з Євангелія Ісуса.

Молитва за нашу Землю

Всемогутній Боже,
Ти присутній у всьому всесвіті
й у найменшому із Твоїх творінь.
Ніжністю своєю Ти огортаєш усе, що існує.
Наповни нас силою Своєї любови,
щоб ми могли захистити життя і красу.
Наповни нас миром, щоб ми могли жити
як брати і сестри, не завдаючи нікому кривди.

О Господи нужденних,
допоможи нам врятувати покинутих
і забутих на цій землі,
які є дуже цінними в Твоїх очах.

Зціли наше життя,
щоб ми були захисниками світу,
а не грабіжниками,

¹⁷² Василій Великий. *Hom. in Hexaemeron*, 1, 2, 6 // PG 29, 8.

щоб ми могли сіяти красу,
а не забруднення та руйнування.

Торкнись до сердець
тих, що шукають тільки зиск
ціною нужденних та цієї землі.

Навчи нас віднаходити цінність кожної речі
і захоплено споглядати,
пізнавати свій глибокий зв'язок
із кожним створінням
на шляху до Твого нескінченного світла.

Ми дякуємо Тобі за щоденну присутність із нами.
Просимо Тебе, надихни нас на боротьбу
в ім'я справедливості, любови та миру.

Молитва християн у єдності з творінням

Отче, ми воздаємо Тобі хвалу
з усіма Твоїми творіннями.
Вони вийшли з Твоєї всемогутньої десниці;
вони належать Тобі,
сповнені Твоєї присутності й ніжності.
Славен будь!

Ісусе, Сину Божий,
у Тобі все постало.
Ти воплотився в лоні Марії, нашої матері,
Ти став частиною цієї землі
і дивився на цей світ людськими очима.
Сьогодні Ти живеш у кожному створінні,
у воскреслій славі Твоїй.
Славен будь!

Святий Душе, Ти своїм світлом
направляєш цей світ до любови Отця
і чуєш стогони кожного створіння.
Ти також живеш у наших серцях,
щоб спонукати нас до добра.
Славен будь!

Господи Боже,
Єдиний у Пресвятій Тройці,
Предивна Спільного безмежної любови,
навчи нас споглядати Тебе в красі всесвіту,
де все говорить про Тебе.
Пробуди в нас почуття вдячності
і бажання прославляти Тебе за кожную істоту,
яку Ти створив.
Даруй нам ласку відчувати глибоку єдність
з усім, що існує.

Боже Любови, покажи нам
наше місце в цьому світі,
як бути знаряддям Твоєї любови
до всіх істот на цій землі,
бо жодна з них Тобою не забута.
Просвіти тих, що володіють владою і багатством,
щоб не впали у гріх байдужости
і в любові служили для спільного блага,
допомагали слабким і піклувалися про цей світ,
у якому ми живемо.

Нужденні й земля волають:
Господи, наповни Своєю силою і Своїм світлом,
щоб захищати все живе і приготувати краще майбутнє,
щоб прийшло Твоє Царство –
Царство справедливости, миру, любови і краси.
Славен будь!
Амінь.

*Дано у Римі при соборі святого Петра 24 травня, у празник П'ятдесятниці,
року 2015, третього року мого понтифікату*

Франциск, Папа

(Переклала з англійської мови група перекладачів
під орудою Бюро УГКЦ з питань екології)

Коментар до видання

Інститут релігії та суспільства (ІРС) було створено восени 1997 року при Українському католицькому університеті (тоді ще Львівська богословська академія), коли в незалежній Українській державі лише починала відроджуватись вільна діяльність Церкви і багато релігієзнавчих тем були ще неораною цілиною, а релігія та суспільство нагадували двох незнайомців, які сторожко приглядаються одне до одного.

Метою ІРС стало налагодження діалогу між суспільством і різними релігіями в Україні. Крім Всеукраїнських конференцій для студентів і молодих науковців, участі у різних Круглих столах та зустрічах, крім лекцій, багатьох інтерв'ю, створення Релігійно-інформаційної служби України та інших поточних справ, важливим складником праці ІРС стали його видання. Це переклади українською мовою та оригінальні україномовні матеріали на теми релігійної свободи і прав людини, прозелітизму й екуменізму, соціальної комунікації, а також соціального вчення Церкви.

Цій останній темі вже були присвячені кілька видань ІРС:

- **Соціальна доктрина Церкви: Збірник статей.** – Львів: Свічадо 1998.
- *Йозеф кардинал Гьофнер. Християнське суспільне вчення.* – Львів: Свічадо 2002.
- **Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989–2008).** – Львів: Вид-во УКУ 2008.
- **Компендіум соціальної доктрини Церкви.** – Київ: Кайрос 2008 (участь у київському виданні).
- **Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965).** – Львів: Свічадо 2014.
- **Отці Церкви про багатство і бідність.** – Львів: Вид-во УКУ 2018.

Тепер надійшов час ближче ознайомитися з енцикліками Римських пап та іншими їхніми документами, що відіграли важливу роль у позитивній трансформації суспільного життя світу. Коротко підсумуємо тут зміст цього збірника.

* * *

Інтелектуальні підвалини сучасного соціального вчення Католицької Церкви були закладені в середині XIX століття в Німеччині та Франції, однак його справжнім народженням стала опублікована 1891 року енцикліка *Rerum novarum*

(*RN*, «Нові речі») Папи Лева XIII. Інші Римські папи продовжили цю важливу тему.

Пій XI 1931 року відзначив 40-ву річницю цього історичного документа власною енциклікою *Quadragesimo anno* («Сороковий рік»), де розвинув вчення Лева XIII відповідно до нових історичних умов.

Пій XII 1941 року на свято П'ятдесятниці виголосив радіозвернення, «щоб привернути увагу католицького світу до 50-ї річниці публікації фундаментальної соціальної енцикліки *Rerum novarum* Лева XIII».

Іван XXIII перетворив відзначення чергової, 70-ї річниці *RN* на традицію, видавши 1961 року енцикліку *Mater et Magistra* («Мати і Вчителька») про роль і завдання Церкви у вирішенні соціальних проблем. А за два роки, 1963-го, він, звертаючись уже не лише до єпископату і вірних Католицької Церкви, а й до «всіх людей доброї волі» (що стало в подальшому традицією Римських пап), видав енцикліку *Pacem in terris* («Мир на землі»).

Павло VI в енцикліці 1967 року *Populorum progressio* («Поступ народів») виклав позицію Церкви щодо сприяння цілісному і справедливому розвитку всіх народів землі. Також він відзначив чергову річницю енцикліки *RN* в апостольському посланні *Octogesima adveniens* («Вісімдесята річниця») до Моріса Руа, голови Папської ради мирян та Папської комісії «Справедливість і мир» (пізніше – Папська рада). Остання була створена після Другого Ватиканського Собору, щоб займатися розвитком соціальної доктрини Церкви та всім, що стосується соціальної справедливості, етичного аспекту економічного розвитку, проблем довкілля, питань, пов'язаних з війною, міжнародною безпекою, тероризмом, а також з правами людини.

Іван-Павло II, який увійшов в історію 26-річним служінням на Римському Апостольському Престолі, у своїй енцикліці *Laborem exercens* («Працею своєю»), написаній до 90-річчя *RN*, зосереджується на природі праці й гідності робітника з євангельських позицій. Ця енцикліка стала найбільш «спеціалізованою» в історії католицької соціальної доктрини. Крім того, це найособистіша енцикліка такого роду, адже Іван-Павло II, аналізуючи моральне значення людського труду, спирався на власний досвід тяжкої фізичної праці. Крім того, у збірнику вміщено ще дві його енцикліки: *Sollicitudo rei socialis* («Турбота про соціальні справи», 1987 р.) та *Centesimus annus* («Сотий рік», 1991 р.), назви яких промовляють самі за себе.

Бенедикт XVI 2009 року доклався до розвитку соціальної доктрини Церкви енциклікою *Caritas in veritate* («Любов у правді»), де заохочує християн і всіх землян до цілісного розвитку в милосердній любові та істині.

Франциск свою енцикліку *Laudato Si* («Славен будь») 2015 року, дуже емоційну та інформативну, присвятив турботі про наш спільний дім на землі. Це найбільш «екологічна» енцикліка, бо сучасний стан нашої планети викликає велику тривогу...

Всі документи перекладено з різних мов групою перекладачів, інформацію про яких подано нижче.

* * *

У цьому збірнику всі цитати зі Святого Письма звірено за перекладом І. Хоменка і виданням: *Святе Письмо Старого та Нового Завіту* / Повний переклад здійснений за оригінальними єврейськими, арамейськими та грецькими текстами. Під час Другого Ватиканського Вселенського Собору. – Жовква: Видавництво Отців Василіян «Місіонер» 2005.

Всі цитати з документів Другого Ватиканського Собору подано за виданням: *Документи Другого Ватиканського Собору (1962–1965): Конституції, декрети, декларації. Коментарі* / перекл. з лат. / Український католицький університет / гол. ред. кол. Михайло Петрович. – Львів: Свічадо 2014.

Всі цитати з Компендіуму подано за виданням: Папська рада «Справедливість і мир». *Компендіум соціальної доктрини Церкви* / перекл. з англ. Ольга Живиця / заг. ред. Лесі Коваленко. – Київ: Кайрос 2008. Переклад здійснено з видання: *Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano, 2004*. Того самого року це видання було схвалене Конференцією Римсько-Католицьких єпископів України, а також Синодом єпископів Української Греко-Католицької Церкви.

Термінологію у цьому збірнику та окрема правила правопису подано за *Термінологічно-правописним поради́нком для богословів та редакторів богословських текстів* (для видань Українського католицького університету). – Львів: УКУ 2003. Це видання було здійснене Інститутом богословської термінології та перекладів УКУ під керівництвом його директора, а потім завідувача кафедри богослов'я УКУ Михайла Петровича.

Правопис слів певною мірою узгоджено також із новою редакцією Українського правопису, схваленою на спільному засіданні Президії Національної академії наук України та Колегії Міністерства освіти й науки України 24 жовтня 2018 року.

Ми беремо на себе відповідальність за деякі зміни в текстах кількох уміщених тут документів, що були надруковані в різний час окремими брошурами, а також за деякі відхилення від пропозицій нового правопису.

* * *

Умовні скорочення джерел

AAS – *Acta Apostolicae Sedis. Romae*, 1909 (і далі).

PG – *Patrologiae cursus completus... Series graeca et orientalis* / ed. Jacques-Paul Migne. Paris, 1857–1886.

PL – *Patrologiae cursus completus... Series latina* / ed. Jacques-Paul Migne. Paris, 1844–1864.

* * *

Інформація про перекладачів та автора вступного слова до цього збірника

Ростислав Паранько – магістр середньовічних студій; закінчив Центрально-Європейський університет (Будапешт); викладач кафедри КлаВіС (класичних, візантійських і середньовічних студій) Українського католицького університету (Львів).

Переклав з латинської мови: *Rerum novarum, Pacem in teris, Populorum progressio, Octogesima adveniens*.

Мар'яна Прокопович – закінчила Львівський університет ім. Івана Франка, факультет іноземних мов (спеціальність: англійська мова). Перекладачка, мовознавець і лексикограф, член Національної спілки письменників України. Перекладає здебільшого з італійської та англійської мов.

Переклала з італійської мови: *Quadragesimo anno, Mater et Magistra*.

о. Тарас Окіс – бакалавр богослов'я; закінчив Папський Григоріянський університет у Римі; викладач Центру сучасних іноземних мов Українського католицького університету.

Переклав з італійської мови: Радіозвернення на П'ятдесятницю 1941 року, *Laborem exercens, Caritas in veritate*.

Ганна Косів – закінчила факультет іноземних мов ЛНУ, англійська філологія; працювала на кафедрі перекладознавства і контрастивної лінгвістики у Львівському університеті ім. Івана Франка.

Переклала з англійської мови: *Sollicitudo rei socialis*.

Наталія Кочан – закінчила історичний факультет Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, кандидат філософських наук (захистила кандидатську дисертацію з релігієзнавства); в час праці над перекладом енцикліки – провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (Київ), спеціалізується на вивченні історії етнорелігійних процесів.

Переклала з англійської мови: *Centesimus annus*.

Група перекладачів під керівництвом Бюро УГКЦ з питань екології

Переклали з англійської мови: *Laudato Si*.

Андрій Костюк – закінчив юридичний факультет Львівського державного університету ім. Івана Франка та Міжнародну академію філософії в Ліхтенштейні. Юрист-практик; викладач кафедри філософії Українського католицького університету та Львівської бізнес-школи УКУ (курси «Теорія та історія прав людини», «Соціальне вчення Церкви»).

Тематичний покажчик*

- Аборти** – *OA* 18; *SRS* 26; *CA* 39, 47; *CV* 28, 75; *LS* 120
- Авторитет** – *QA* 98, 119; *LS* 6
- Бога, Божого закону – *RN* 8; *QA* 119
 - держави, держслужбовців – *R* 4; *PT* 44
 - єпископів – *RN* 45; *PP* 81
 - керівників підприємств – *MM* 79
 - папи Римського – *QA* 13, 31, 41, 121; *R* 4; *MM* 5, 10; *PT* 47
 - прав людини – *PT* 15
 - світовий політичний а. – *PP* 78; *CV* 67; *LS* 175
 - Церкви – *RN* 39; *QA* 41; *MM* 220; *OA* 42; *CA* 3
- Антропологія** – *LE* 4; *CA* 13, 37, 55; *CV* 42–43, 73, 75; *LS* 116, 118
- Антропоцентризм** – *LS* 68–69, 115–122
- Апаресидський документ** – *LS* 38, 54
- Апостоли** – *RN* 24; *QA* 116; *R* 3; *PT* 8; *CA* 3; *CV* 12
- Апостольське служіння**
- мирян – *QA* 97, 143–145; *R* 3; *MM* 206, 212–216; *PP* 81*, 86; *OA* 2, 51–52
 - пап Римських – *CA* 5
 - священників – *OA* 48
 - Церкви – *LE* 2
- Атеїзм** – *PP* 29; *CA* 13–14, 24, 55; *CV* 29, 78
- Багаті (заможні) люди** – *RN* 1–3, 13, 15–20, 24, 27, 32, 35, 41, 43, 45; *QA* 4, 11, 25, 44, 50, 55, 58, 60, 63, 119, 124–125, 133, 136, 139, 142; *OA* 10; *MM* 8–9, 56, 64, 98, 109, 215; *PP* 18, 23–24, 33, 47, 49, 83; *SRS* 16, 28, 31*, 42, 47, 49; *CA* 5, 10, 12, 30; *CV* 11, 17, 27, 75; *LS* 49, 94, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
- б. країни (нації, держави, суспільства, території, регіони) – *PT* 65–66; *PP* 2–3, 8, 18, 41, 44, 47–49, 56–58, 61, 68; *OA* 2, 43; *LE* 17; *SRS* 9, 12, 14, 17, 21, 39, 45, 47; *CA* 29; *CV* 22, 25, 27–28, 35, 39, 43, 65, 76, 142; *LS* 27–28, 37–38, 51–52
- Багатство (багатства)** – *RN* 18, 37; *QA* 58, 62, 132; *MM* 187; *PP* 34, 40, 86; *LE* 1, 13, 26; *SRS* 9, 14, 16; *CV* 21–22, 25, 36–37, 44, 50, 60, 65; *LS* 129, 172, 189, 199*
- б. Божої мудрости – *PT* 2; *LS* 86
 - б. громади (народу) – *RN* 37; *R* 18–20; *MM* 61
 - б. держави (країни) – *RN* 27; *QA* 53, 81; *PP* 48; *CA* 6; *CV* 58
 - б. землі (природні б.) – *RN* 6; *QA* 53; *MM* 140; *PP* 25; *OA* 7; *LE* 5, 12
 - б. традицій (культур) – *PP* 72; *LS* 47, 63
 - б. християнської істини – *LE* 7; *CV* 4; *LS* 121, 199*, 216

* Цифри означають пункти документів, а літери – скорочені їхні назви: *RN* – *Rerum novarum*, *QA* – *Quadragesimo anno*, *R* – Радіозвернення Пія XII, *MM* – *Mater et Magistra*, *PT* – *Pacem in terris*, *PP* – *Populorum progressio*, *OA* – *Octogesima adveniens*, *LE* – *Laborem exercens*, *SRS* – *Sollicitudo rei socialis*, *CA* – *Centesimus annus*, *CV* – *Caritas in veritate*, *LS* – *Laudato Si*. Зірочка біля цифри вказує на підсторінкові посилання. За такою системою побудовано інші три покажчики.

- джерела б. – *RN* 12; *CA* 31
 - концентрація б. – *QA* 105–108; *MM* 23
 - розподіл б. – *MM* 69–70, 142; *PP* 34; *OA* 7; *LE* 2; *CA* 12; *CV* 36–37, 42; *LS* 109
 - справедливе користування б. – *RN* 19
- Бідні** (нужденні, убогі) люди – *RN* 3, 17, 19, 24, 29; *QA* 25, 61, 126; *R* 32; *MM* 9, 98, 109, 215; *PT* 34, 66, 91; *PP* 3, 8–9, 12, 18, 23, 33, 49, 83; *OA* 15; *SRS* 6, 16, 25, 28, 39; *CA* 12, 28, 33, 36, 52, 61; *CV* 17, 35, 47–48, 75; *LS* 2, 10, 13, 16, 20, 25, 29, 48–50, 52, 71, 91, 93–94, 109–110, 117, 123, 148, 152, 158, 162, 190, 201, 214, 227, 233, 237, 241, 243, 246 (Молитва за нашу Землю)
- б. народи (нації, держави, країни) *R* 19–20; *PT* 65; *PP* 4–5, 40, 44, 56–57, 61; *SRS* 14, 43, 45; *CA* 33, 35; *CV* 22–23, 25, 27–29, 33, 35, 42, 49, 59–60, 65–67; *LS* 51–52, 95, 142, 175–176
 - гідність (значущість) б. – *OA* 23; *LS* 117, 158
 - допомога (захист) б. – *RN* 19; *PP* 46–47, 49, 51, 55, 76–77, 80, 86; *QA* 18, 25, 31, 125; *MM* 149; *OA* 10; *SRS* 10, 12, 31, 39; *CA* 10, 49; *CV* 27, 47, 58, 61; *LS* 128, 172, 175, 180
 - любов до б. (служіння нужденним) – *PP* 76; *SRS* 42–43, 46–47; *CA* 11, 57–58; *LS* 232
 - нерівність (розрив, різниця) між б. і багатими *RN* 32; *QA* 60; *LE* 17; *SRS* 14, 16, 47; *LS* 90
- Бідність** (убогість, відсталість) – *RN* 19, 44; *QA* 3–4, 139; *R* 20; *MM* 184; *PP* 47; *SRS* 6, 9, 13, 15, 26, 42, 46; *CA* 6, 10, 57; *CV* 21–22, 28, 32–33, 35, 42, 47, 51, 53, 65; *LS* 11, 27, 109, 149, 198
- б. і безробіття – *SRS* 49; *CV* 63
 - боротьба з б. – *PP* 51; *LS* 139
 - користь у. – *RN* 20; *PP* 21
 - б. – це самотність – *CV* 53
- Біоетика** – *CV* 74
- Біорізноманіття** – *LS* 32–39, 167–169, 190, 195
- Блага** – *QA* 32, 47, 53, 114, 119, 131; *R* 19–20, 27; *MM* 2; *PT* 61–62; *PP* 41; *LE* 14; *SRS* 14, 28, 48; *CA* 32, 36; *CV* 11, 19; *LS* 190
- б. природи – *RN* 7, 21
 - володіння б. – *RN* 5, 19; *MM* 30; *SRS* 28, 39
 - духовні (небесні) б. – *RN* 16, 19, 21, 32, 42; *QA* 132; *MM* 109, 239; *PT* 18–19, 35, 55; *PP* 42, 67
 - економічні б. – *QA* 32; *PP* 19, 40; *LE* 17
 - загальне (універсальне) призначення земних б. – *QA* 45; *R* 13–14; *MM* 30, 107; *LE* 14; *SRS* 7, 21–22, 42; *CA* 6, 19, 30–31, 43; *LS* 93–95
 - земні (матеріальні, зовнішні, тілесні, тлінні, минущі) б. – *RN* 5, 18–19, 27, 33, 42; *QA* 119, 125, 129, 132, 137; *R* 14–15, 17–18, 21; *MM* 12, 29–30, 61, 101; *PT* 35, 49, 72; *PP* 18–19; *SRS* 15, 28; *CA* 61
 - користування б. – *RN* 5, 19; *R* 12, 14–15; *MM* 61; *PP* 22; *LE* 18–19; *SRS* 9, 29, 33, 47; *CA* 28
 - культурні б. – *PT* 21, 39
 - розподіл б. – *RN* 3, 8, 35; *QA* 5, 57–60, 77; *R* 19; *MM* 61; *OA* 16, 43; *LE* 25; *SRS* 10, 21–22, 28; *CA* 8; *CV* 9
- Благо** – *QA* 104, 142, 145; *R* 5, 25–26; *MM* 32, 94, 227; *PT* 20, 26, 53, 57; *PP* 1, 8–9, 20–21, 86; *LE* 20, 25, 27; *CA* 6, 28–29, 38–40, 45; *CV* 31, 42, 47, 52, 76; *LS* 88
- б. держави – *PT* 32, 51, 54; *PP* 49, 57
 - б. людини – *PP* 34, 40; *LE* 3, 10–11; *CA* 13, 36; *CV* 1, 31, 45; *LS* 69
 - б. людства – *PT* 69–74, 76, 81, 89; *PP* 53–55, 69–76, 81; *OA* 6; *LE* 18, 26; *SRS* 10, 22, 35–36, 45; *CA* 27, 58; *CV* 21, 41, 56–57; *LS* 169, 174
 - б. сім'ї – *LE* 19, 22
 - б. Церкви – *RN* 1
 - спільне б. – *RN* 1, 26–28, 35, 37; *QA* 18, 45, 49, 58, 60, 75–76, 85–87, 101, 109–110, 139, 149; *R* 17, 23; *MM* 25, 31, 43, 51, 65–68, 72, 83, 91, 99, 104, 120–121,

- 125–126, 133, 137, 161; *PT* 28, 32–36, 42, 44, 48, 54–55, 66, 71, 81; *PP* 23–24, 31, 38, 65; *OA* 10, 14, 20, 23–24, 33, 44, 46; *LE* 14, 20, 23; *SRS* 15, 23, 38–39, 43; *CA* 11, 13–14, 34, 43, 47–48, 51–52; *CV* 6–7, 21, 36, 38, 40, 43, 55, 67, 71, 73, 76, 78; *LS* 18, 23–26, 54, 102, 129, 135, 156–159, 177–178, 184, 188–189, 196, 198, 201, 204, 225, 231–232, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
- Блоки** (політичні, ідеологічні, військові) – *SRS* 10, 20, 22–24, 36–37, 39; *CA* 18, 23; *CV* 23
- Бог** (Господь, Творець, Отець Небесний, Годувальник, Суддя, Істина, Благо, Правда, Любов) – *RN* 6–7, 18–20, 28, 32–33, 42; *QA* 5, 16, 41–43, 49, 58, 61, 97, 112, 118–119, 126, 135; *R* 3, 5, 14, 24–26, 28 – 31; *MM* 20, 28–30, 32, 98, 107, 109, 130, 167, 176, 181, 183, 193–194, 199–200, 202, 228, 231, 234, 240–241; *PT* 1–5, 8, 13, 20, 25–31, 47, 57, 83, 87–88; *PP* 16, 21–22, 27, 37, 41–42, 49, 76; *OA* 12, 17, 27, 37, 41, 47; *LE* Вступ, 4, 21, 27; *SRS* 26, 29–31, 33, 38–39, 47; *CA* 9, 11, 13, 17, 24–25, 29, 37–38, 41, 43–45, 51, 53–55, 62; *CV* 2–4, 11, 18–19, 29, 33–34, 44, 48, 50, 52–53, 56, 59, 68–69, 74–76, 78–79; *LS* 5, 11–12, 61, 65–89, 93–94, 100, 102, 115, 119, 124, 126–127, 131–132, 155, 181, 205, 210, 220–221, 224, 227–228, 231–239, 244–246
- Бог – остаточна мета (начало, джерело, фундамент) всіх благ, всякої діяльності – *RN* 21, 23; *QA* 49, 135; *R* 13, 16–17; *MM* 107; *PP* 21, 42; *CA* 31; *CV* 18, 53
 - Боже Провидіння (таїнственна присутність Бога в історії, урядник світу) – *RN* 19, 25, 43; *QA* 134, 139, 150; *MM* 107, 182, 185, 203, 223, 233; *PP* 48, 86; *OA* 46; *SRS* 23, 26; *CA* 36, 59; *CV* 79
 - Божий задум щодо людини – *PP* 15, 36; *OA* 1; *LE* 9, 25–26; *CA* 26, 53; *CV* 1, 16, 57; *LS* 65, 69, 86, 93, 132
 - люблячі, доленосні плани Бога – *MM* 135; *LE* 24; *SRS* 31, 36; *CV* 1, 52; *LS* 13, 53, 76
 - співпраця людини з Богом у справі творіння – *MM* 182; *LE* 25–26; *CA* 37; *LS* 14, 53, 117
 - Триєдиний Бог (Пресвята Тройця, Божі Особи, єдине Божественне Начало, єдина Божа Субстанція) – *SRS* 36, 40, 47, 49; *CV* 5, 54; *LS* 99, 238–240, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
- Богородиця Марія** (Пречиста Діва, непорочна Матір Христа) – *RN* 20; *MM* 216; *SRS* 40, 49; *CA* 62; *LS* 98, 238, 241–242
- Мати Церкви – *SRS* 49; *CV* 79; *LS* 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
 - Цариця всього творіння (Цариця миру) – *SRS* 49; *LS* 241–242
- Братерство** – *CV* 19–20, 34, 36, 38, 57, 73; *LS* 11, 70
- міжлюдське б – *PP* 27, 44, 79, 85–86; *OA* 10–12, 46, 48; *LE* 26; *CV* 11; *LS* 223
 - міжнародне, загальнолюдське, «вселенське» б. – *PP* 66, 78; *OA* 17, 23; *CV* 13; *LS* 92, 228
 - християнське б. – *RN* 21; *MM* 15, 141; *PT* 58; *PP* 67; *CV* 79; *LS* 82, 201, 228
- Велика Хартія християнської соціальної діяльності** – *QA* 39; *R* 9; *MM* 16
- Взаємодопомога** – *QA* 139; *PT* 75; *PP* 52, 54, 63, 65, 77, 83, 85; *OA* 10, 43; *CV* 28; *LS* 150
- товариства (центри) в. – *RN* 36; *R* 8
 - християнська взаємопоміч – *QA* 74; *R* 8; *CV* 36
- Взаємозалежність** (взаємозв'язки) людей, народів, держав – *MM* 37, 45, 144, 186; *LE* 17–18; *SRS* 9, 17, 19, 26, 36, 38–39, 45; *CA* 27, 33; *CV* 33, 42; *LS* 86, 164, 240 (див. також: Глобалізація)
- Взаємопоборювання, взаємознищення** – *PP* 33; *OA* 45; *LS* 204

Взаємопов'язаність речей (цілісність) –
LS 110–111, 117, 120, 138, 142

Взаємоповага – *PT* 75; *OA* 2

Винагорода – див.: Праця; Справедливість

Виховання – *MM* 46, 81–82, 182, 214, 221;
PT 53; *OA* 24; *LE* 10–11, 18, 20; *CA* 36,
 46; *CV* 34, 44, 51, 61; *LS* 219

- в. в сім'ї – *RN* 33; *QA* 72; *MM* 182; *LE* 9–10, 19; *CA* 47, 49; *LS* 213
- екологічне в. – *LS* 15, 30, 160, 209–211, 213–215
- релігійне (християнське) в. – *RN* 42; *QA* 4, 35, 122, 145; *MM* 182, 206, 209–213; *PT* 79

Відповідальність – *QA* 132; *R* 4; *MM* 131;
PT 10–11, 49; *PP* 30; *OA* 15, 41; *SRS* 9,
 38–39; *CA* 13, 20, 36, 42–43, 48, 52, 59–60;
CV 2, 5, 11, 22, 38, 42, 47–48, 57, 74;
LS 16, 25, 59, 70, 90, 135, 169–170

- в. батьків за сім'ю – *MM* 42; *PP* 37; *LE* 9, 19; *CA* 47; *CV* 44
- в. держави (політичної влади) за благо громадян – *MM* 41, 83, 91, 105, 137–138, 230; *PT* 39–40; *PP* 37; *LE* 9; *SRS* 44; *CA* 15, 36, 44, 48; *CV* 41; *LS* 177, 196
- в. за життя майбутніх поколінь – *CV* 49–50; *LS* 161, 169, 179
- в. засобів соціальної комунікації за правдивість новин і пропаговані цінності – *OA* 20; *CA* 36; *CV* 73
- в. керівників чи власників підприємств (роботодавців) за благо своїх працівників – *MM* 91, 23; *LE* 14, 17; *CV* 40
- в. кожної країни за власний розвиток – *SRS* 44, 47; *CV* 59
- в. кожної людини за свій розвиток і вдосконалення – *MM* 48–49, 69–71, 77, 80, 83, 137, 182, 188, 190; *PT* 18–19; *PP* 6, 9, 15–16; *LE* 5, 15, 18; *SRS* 1, 33, 35, 36*, 47; *CA* 32, 46; *CV* 11, 17, 36, 43, 48, 68, 70; *LS* 105, 118
- в. провідної нації за розбудову спільного блага людства – *SRS* 23

- в. профспілок за вирішення соціальних проблем трудівників – *QA* 96; *R* 8; *MM* 36, 87

- в. робітників за свою працю – *PT* 39

- в. розвинених країн за допомогу біднішим країнам – *SRS* 16, 39, 47; *CA* 28, 35; *CV* 27, 49, 67; *LS* 52

- в. усіх людей (у т. ч. політиків та урядовців) за стан планети Земля – *CV* 48, 50; *LS* 2, 6, 38, 42, 67–69, 78, 95, 116, 118, 131, 165, 169, 175, 179, 181, 192–193, 196, 206

- в. християн (мирян) за долю людства – *MM* 221–222; *OA* 12, 21, 25; *SRS* 1, 9, 38; *CA* 22, 51; *LS* 64, 169, 214, 220, 228–229

- в. Церкви за вирішення соціального питання – *MM* 6, 145–146; *SRS* 42, 47; *CA* 43–44, 49, 51, 53; *CV* 51

- в. Церкви за моральну сферу суспільного устрою – *R* 5–6, 30; *MM* 230–231; *SRS* 1, 47; *CA* 60–61; *CV* 14, 21, 36, 44, 51; *LS* 83, 131

- загальна в. за недопущення війни – *CA* 52

- загальна в. за подолання голоду і нужди – *MM* 145–147; *CV* 17, 27

- соціальна і громадянська в. бізнесу – *CV* 40, 45, 65–66; *LS* 165, 194

Війна і мир – *QA* 12, 22; *MM* 1; *PT* 51, 62, 67, 76, 88; *PP* 21, 87; *OA* 2; *LE* 2, 16; *SRS* 10, 20, 24, 26*, 47; *CA* 5, 17–18, 21, 23, 27–28, 51–52, 54, 60; *CV* 1, 7, 15, 21, 27, 54–55, 67, 72; *LS* 3, 53, 57, 66, 70, 92, 104, 198, 207, 225, 246

- гонитва озброєнь – *MM* 56, 188; *PT* 59–61, 67; *PP* 53, 84; *OA* 19; *SRS* 10, 23–24, 49; *CA* 14, 18, 28; *CV* 67; *LS* 57, 175

- Друга світова в. – *R* 1, 3, 11; *LE* 2; *SRS* 20; *CA* 18–19, 21, 28, 61

- Перша світова в. – *CA* 61

- «хімічна війна» – *CA* 39

- «холодна війна» (ідеологічне протистояння) – *SRS* 20–22, 24, 39; *CA* 14, 18

- ядерна (атомна) в. – *SRS* 20, 24; *LE* 2, 12; *LS* 3
- мир між народами, державами – *QA* 22, 75; *R* 29; *MM* 144, 158, 200, 239–241; *PT* 1, 59, 60–62, 70, 75, 87–88; *PP* 55, 73, 75–77, 80, 83–84; *OA* 17, 23; *SRS* 22, 26, 39–40; *CV* 51
- мир у суспільстві – *RN* 8, 29, 43; *QA* 18, 32, 57, 114, 139–140; *R* 8, 14, 20; *MM* 43; *PT* 10; *PP* 63; *OA* 45; *CA* 43; *LS* 157
- Христос – наш мир – *PT* 90–91; *OA* 48; *LE* 25, 27; *SRS* 48; *CA* 25; *LS* 82, 100
- Влада** – *RN* 2, 43; *QA* 30; *MM* 6, 231; *PT* 23–24, 26–29, 47–48, 70–71; *PP* 9, 18, 21, 28, 30, 32–33, 36, 50, 53; *OA* 13, 15, 26, 28, 45, 48–49; *LE* 8, 14, 20; *SRS* 20, 36–37, 47; *CA* 4, 39, 43–44, 46, 58; *CV* 5, 49, 57; *LS* 5, 16, 49, 57, 78, 82, 105, 129, 131, 135, 196–198
- батьківська в. – *RN* 10–11
- Божа в. – *RN* 6, 9, 28; *QA* 149; *R* 3; *PT* 29–31; *LE* 27; *LS* 100, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
- в. закону – *RN* 29, 31
- в. людини – *RN* 6, 9, 25, 32; *SRS* 34; *CV* 50; *LS* 82, 122, 130
- в. диктатури (в т. ч. за соціалізму, комунізму) – *QA* 112; *MM* 22; *OA* 3, 33, 35; *LE* 11; *CA* 18, 23, 44
- в. Церкви (церковна в.) – *RN* 13, 22; *QA* 11, 21; *MM* 222; *PT* 82, 89; *PP* 13; *LE* 2; *SRS* 8
- державна (цивільна) в. – *RN* 3, 11, 13, 27–30, 34–35, 38; *QA* 2, 11, 25, 49, 74, 81–82, 89, 109–110, 114, 118, 133; *R* 4, 9, 14, 17; *MM* 24–25, 37, 40–41, 43, 46, 51–52, 76, 86, 91, 104, 124, 133, 136–138; *PT* 30–32, 34, 36–41, 45–46, 54, 57, 71, 74; *PP* 13, 23, 33, 35, 37, 47; *OA* 18, 20, 35; *LE* 7, 17–18; *SRS* 39; *CA* 8, 36, 46; *CV* 24, 37; *LS* 129
- економічна (в т. ч. фінансова) в. – *QA* 105–110; *MM* 23–24, 105; *OA* 33, 44; *SRS* 16; *LS* 56, 105, 203, 206
- муніципальна (місцева) в. – *RN* 3; *LS* 173, 179
- нові форми в., породжені технологіями (в т. ч. ідеологічна в.) – *CV* 66, 70–71, 73; *LS* 16, 102–105, 108, 136
- політична в. – *RN* 1; *QA* 46, 108; *MM* 53; *OA* 33, 46; *SRS* 16; *CV* 24, 41, 55, 66, 73, 78; *LS* 178–179, 181, 206
- світова (всесвітня) в. – *PT* 71–74; *CV* 67
- Власники** – *RN* 2–3, 13, 16, 29, 34, 44–45; *QA* 10, 29, 49, 53, 73, 86, 105, 144, 150; *MM* 23, 121; *LE* 7–8, 11, 14, 20–21; *SRS* 15; *CA* 5, 8; *CV* 40, 71; *LS* 89, 129, 134 (див. також: Відповідальність; Конфлікти; Розвиток; Трудова угода; Трудові відносини)
- права та обов'язки в. – *RN* 16–17, 43; *QA* 47
- Власність** – *QA* 46, 49, 52–53, 58; *R* 13; *MM* 20, 64, 71; *PP* 21; *LE* 12, 14, 17, 19–20; *SRS* 20, 31, 42; *CA* 4, 32, 35; *CV* 22; *LS* 6, 52
- державна в. – *QA* 103–105, 114; *MM* 103–105; *CV* 41, 46
- приватна в. (в т. ч. право власності) – *RN* 3–9, 12, 30, 35; *QA* 45, 47, 49; *R* 14, 25–27; *MM* 32, 91–102; *PT* 10, 22; *PP* 22–23; *LE* 14–15, 19, 21; *SRS* 42; *CA* 6–7, 11, 24, 30–31, 42–43, 48; *CV* 41, 46; *LS* 52, 93–94
- індивідуальна і суспільна природа в. – *QA* 45–46, 49, 70, 110; *LE* 15; *CA* 6, 30, 43; *LS* 67
- різні форми власності: володіння майном, земельною ділянкою, житлом, засобами виробництва, капіталом, акціями, знаннями – *RN* 1, 4, 7–8, 35; *QA* 54, 57, 61, 63, 114; *MM* 11, 91, 95–96, 100–103; *LE* 14; *CA* 32, 35; *LS* 104
- розрізнення між правом на володіння власністю (багатством) і правом на користування нею – *RN* 19; *QA* 47–48; *MM* 30; *CA* 30, 37; *LS* 93

- соціалізм, марксизм і приватна в. – *RN* 12; *QA* 112–114, 116–117; *LE* 11; *CA* 10, 12–13, 41
- соціальна функція власності – *MM* 11, 18, 106–109; *PT* 10; *LE* 14*; *LS* 93

Водні ресурси (забезпечення питною водою) – див.: Розвиток

Всесвітній фонд допомоги бідним народам – *PP* 51, 53

Генетична модифікація організмів (ГМО) – *LS* 133–134

Гідність – *MM* 1, 19, 58, 107, 178; *PT* 47, 63; *LS* 93, 115, 155, 160, 181, 192

- г. бідних, знедолених – *RN* 2; *PT* 65; *OA* 10, 15; *CA* 49; *LS* 30, 94, 128, 139, 158
- г. біженців, емігрантів – *PT* 57; *LE* 23
- г. держави – *QA* 109; *PT* 47, 49–50, 63
- г. дітей Божих, образу й подоби Бога – *RN* 21, 32; *MM* 200, 228; *PP* 82; *LE* 25; *SRS* 33, 47; *CA* 11, 44; *CV* 29, 45
- г. жінки – *OA* 13; *CV* 63
- г. людини, особи – *RN* 19–20; *QA* 119, 136; *R* 15; *MM* 13, 70–71, 101, 166, 179, 204, 232; *PT* 5, 8, 10–11, 13, 17–18, 20, 22, 24, 28, 44, 46, 50, 60, 63, 69, 75, 83; *PP* 6, 16, 21, 28, 30, 32, 37, 39, 50, 54, 71; *OA* 10, 16, 18, 22, 46; *LE* 6, 9–10, 18, 20, 25; *SRS* 15, 18, 26, 31, 33, 41, 47–48; *CA* 3, 5, 9, 13–14, 22–23, 29, 33–36, 38–39, 46–47, 55, 59–61; *CV* 9, 15, 32, 53, 55, 57, 73, 75; *LS* 43, 56, 65, 90, 92, 119, 130, 152, 154, 193, 205, 211–212
- г. націй, народів – *PP* 54; *SRS* 26, 41; *CV* 73
- г. неповносправних осіб – *LE* 22
- г. праці – *MM* 130; *PP* 28; *OA* 46; *LE* 1, 6–9, 11, 18, 20–21, 25; *SRS* 18; *CA* 6, 15, 19, 26; *CV* 63
- г. трудівників (робітників) – *RN* 16; *QA* 23, 28, 84, 101; *PP* 28; *OA* 15; *LE* 1; *CA* 6, 43; *CV* 41
- г. християн – *MM* 201, 237; *PP* 32; *LE* 25; *CV* 53; *LS* 69

• г. шлюбу – *QA* 2; *MM* 180; *OA* 18; *CA* 39; *CV* 44

• гідне життя, добробут – *RN* 41; *QA* 10, 50, 53, 61; *R* 30; *MM* 55, 115, 126, 129; *PT* 6, 14, 39, 57, 91; *PP* 9, 20–21, 48, 53, 82; *OA* 14; *LE* 18; *SRS* 24, 26, 29; *CV* 50, 63, 79; *LS* 112, 128, 148, 154, 193

• гідний суспільний устрій – *R* 31; *CA* 25, 60; *LS* 231

• гідні розваги – *MM* 229

• громадянська г. – *R* 9; *PT* 18, 29, 50

Глобалізація – *PP* 78; *OA* 46; *LE* 8, 18;

SRS 45; *CV* 5–7, 9, 19, 21, 23–25, 27, 33, 36–39, 41–42, 49–50, 55, 57, 63–64, 67, 73; *LS* 23, 25, 37, 52, 54, 56, 58, 60, 109, 127, 137, 158, 164–166, 169, 173–175, 194

• «глобалізація економіки» – *CA* 58, *CV* 37–38, 41, 47, 67; *LS* 38, 129, 144, 159

• глобальна нерівність – *LS* 48–52

• глобальне погіршення стану довкілля – *LS* 3, 5, 23, 167, 171, 175

• глобальний вимір соціального питання – *CV* 75; *LS* 46

• г. технократичної парадигми – *CV* 59, 70; *LS* 47, 106–114

Гріх – *SRS* 36, 46; *CV* 43; *LS* 66, 70, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)

• додання г. Христом-Відкупителем – *SRS* 31

• жадоба і прагнення наживи – *QA* 137; *SRS* 47

• згубне спонування до г. – *RN* 16, 29

• надмірна турбота про тлінні блага – *QA* 129, 132

• наш г. проти творіння (природи) – *LS* 8, 66, 218

• невиплата зарплатні (затримка, зниження) – *RN* 17; *QA* 73, 75

• первородний г. (давнє гріхопадіння) і його наслідки – *RN* 14; *QA* 132, 134; *MM* 223; *LE* 27; *SRS* 30; *CA* 25; *CV* 34; *LS* 2, 239

- «структури гріха» – *SRS* 36–40, 46; *CA* 38
- Церква про г. – *R* 5; *MM* 26; *PT* 90; *OA* 12, 37; *LE* 4; *SRS* 36*, 38, 40, 47; *LS* 239
- Групи-посередники** (інституції, органи, асоціації, об'єднання) – *PT* 32, 39, 42–43, 55, 68, 74, 87; *PP* 33; *LE* 8, 14, 22; *CV* 7, 57; *LS* 179
- Гуманізм, гуманізація** – *PP* 16, 20, 42, 72, 20, 72; *LE* 12–13; *CV* 21, 42, 46–47, 65, 71
 - г. і Церква – *MM* 233; *PP* 41–42; *CV* 9, 11, 16, 18–19, 31, 78
- Гуманітарна сфера** – *MM* 111; *PP* 14; *SRS* 12–13; *CA* 54; *CV* 65
 - державна г. с. – *MM* 72–75
 - церковна г. с. – *PP* 13; *SRS* 7, 41
- Дар** – *CV* 3, 6, 34, 36–37, 77; *LS* 127, 159
 - Божі дари людині й Церкві – *RN* 7, 19, 21; *QA* 49, 53; *R* 7; *MM* 28, 107, 193, 228; *PT* 90–91; *PP* 21, 41, 48; *OA* 27, 48; *LE* 12, 21; *SRS* 29–30, 34; *CA* 2, 31, 37, 39, 41, 59, 62; *CV* 2, 5, 8, 34, 48, 50, 52, 68, 78–79; *LS* 2, 5, 69, 76, 93, 131, 146, 155, 181, 213, 216, 220, 226–227, 245
 - дари землі, природи – *RN* 7; *LE* 12; *LS* 6, 71
 - дарування себе в подружжі – *CA* 39; *LS* 155
 - дарування людини себе іншим як вираження братерства – *R* 14; *CA* 41; *CV* 5, 34, 37; *LS* 9, 131, 220
- Деколонізація** – *SRS* 12; *CA* 20; *CV* 33
- Демографія, демографічні проблеми** – *CA* 39
 - демографічне зростання і економічний розвиток – *MM* 172–179; *OA* 18; *SRS* 25; *CV* 44; *LS* 50
 - демографічний контроль з боку урядів (обмеження народжуваності) – *MM* 174; *PP* 37; *OA* 18; *SRS* 25; *CA* 33, 39; *CV* 28
 - тривожне зниження рівня народжуваності – *SRS* 25; *CV* 44
- Демократія** – *CA* 22; *CV* 21, 32, 38, 41, 61, 73
 - авторитарний різновид д. – *OA* 37
 - демократичне суспільство – *OA* 24; *CA* 19
 - демократичні держави – *OA* 14
 - економічна д. – *CV* 38
 - Церква і д. – *CA* 46–47
- Держава** – *RN* 25, 37–38, 44; *QA* 49, 56, 79, 82, 94, 96, 108; *MM* 25, 65, 108, 113, 123, 149, 187; *PT* 4, 6, 41, 51, 68, 75; *PP* 40, 52, 62; *OA* 3, 23, 25, 32–35; *LE* 5; *SRS* 12, 33; *CA* 12, 16, 19–20, 27, 44–45, 54; *CV* 41, 56, 58; *LS* 173, 175, 178 (див. також: Авторитет; Багаті; Бідні; Благо; Взаємозалежність; Відповідальність; Війна і мир; Влада; Власність; Гідність; Демократія; Культура; Людина; Праця; Розвиток; Спільноти; Тоталітаризм)
 - багатство д. – *RN* 27; *QA* 53; *CA* 6
 - взаємодія суспільства і д. – *CA* 4, 7, 15, 35, 40, 48; *CV* 39, 41; *LS* 142
 - втручання д. (норми, межі, потреба) – *RN* 28–35, 41; *R* 23–24, 26; *MM* 39–44, 46; *CA* 8, 11, 15, 48; *CV* 39
 - д. і еміграція – *R* 28; *MM* 33; *PT* 12, 57; *LE* 23
 - д. і неповносправні особи – *MM* 46; *LE* 22; *LS* 65*
 - д. і права людини – *R* 17; *PT* 36; *LE* 16, 18–19, 23; *CA* 8*, 40, 48; *CV* 41, 43
 - обов'язки д. – *RN* 26–27, 39; *R* 23; *MM* 13, 31; *CA* 10–11, 40, 48; *LS* 177
 - правовий державний устрій д. (в т. ч. державне законодавство, судочинство) – *RN* 24, 38; *QA* 12, 25; *PT* 42–43, 45–46, 70; *PP* 54; *OA* 23, 32; *LE* 18; *SRS* 44; *CA* 8, 44, 46, 52; *CV* 39, 41; *LS* 142
 - роль д. у сфері економіки – *QA* 89, 109; *R* 4; *MM* 7, 12, 24, 39–44, 102, 105, 116; *PT* 40; *LE* 17; *CA* 15

- сім'я і д. – *RN* 9–11; *QA* 25; *R* 26; *CA* 49, 58; *CV* 38–39, 41, 44; *LS* 195–197
 - управління державою (урядовці, державні органи – *RN* 11, 13, 35, 39, 45; *QA* 22, 25–27, 30; *R* 20; *MM* 51, 115, 132; *PT* 27–47, 52, 57, 63, 68–69, 73–74, 76, 84–85; *PP* 13, 51, 54, 84; *OA* 30; *CA* 17, 59; *CV* 9, 43; *LS* 135, 142
 - функції д. – *RN* 3, 12; *QA* 109; *R* 4, 14; *PT* 41; *SRS* 7; *CA* 12
 - християнський уклад д. – *RN* 1–2, 22; *QA* 36; *PT* 27, 47–48, 76; *PP* 13; *OA* 3, 46; *CV* 29
- Детермінізм** – *MM* 49; *CV* 42, 48; *LS* 118
- Дискримінація** – *RN* 12; *PP* 34, 47; *OA* 16, 23; *SRS* 15, 24, 33*; *CA* 9*, 57; *CV* 27, 45
- д. жінок, матерів – *OA* 13; *LE* 19
 - д. неповносправних – *LE* 22
 - д. працівників – *CV* 63
 - д. продукції країн, що розвиваються – *SRS* 43
 - расова і національна д. – *PT* 24, 49; *PP* 72; *OA* 16; *SRS* 15
- Діалоги** (про майбутнє нашої планети) – *LE* 8; *CV* 4, 30, 53; *LS* 3, 14–15, 47, 60, 119, 121, 163
- д. в ім'я миру – *SRS* 22; *CV* 29
 - д. і прозорість у прийнятті рішень *LS* 182–188
 - д. людини з Творцем – *CV* 75–76; *LS* 81
 - д. між культурами – *PP* 72–73; *CV* 26, 59; *LS* 143–146
 - д. політики й економіки – *OA* 46; *LS* 189–198
 - д. про розподіл благ і міжнародної допомоги – *PP* 54; *OA* 43
 - д. релігії й науки, між вірою і розумом – *OA* 40; *CV* 31, 56; *LS* 62–64, 199–201
 - д. на тему довкілля у міжнародній політиці *LS* 164–175
 - д. щодо нової національної політики *LS* 176–181
- Добра воля, люди доброї волі** – *QA* 38, 97, 123, 149; *MM* 16, 205; *PT* 11, 58, 89–91; *PP* 5, 21, 50, 71, 83, 85, 87; *OA* 4, 52; *SRS* 8, 47*; *CA* 22, 25–26, 60–61; *CV* 57; *LS* 3, 62
- Добра Новина** – *R* 2; *PP* 12; *SRS* 47; *CV* 11
- Добре ім'я** – *PT* 7, 51
- Добро, доброта** – *RN* 32; *MM* 41, 57, 167; *PT* 77, 82, 84; *LE* 23, 27; *SRS* 26, 28, 39; *CA* 2, 24–25, 36; *CV* 7, 40, 51, 59, 65, 68, 73, 79; *LS* 69, 95, 104–105, 200, 205, 208, 212, 229, 234, 244, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
- Бог – найвище і невичерпне д., божественна, безмежна д. – *QA* 43, 53, 148; *MM* 176; *PT* 2; *SRS* 33, 36; *CA* 2, 31; *CV* 27; *LS* 12, 69, 77, 80, 86, 140, 234
 - добро – антипод зла – *R* 5; *SRS* 36; *CA* 13, 25, 45; *CV* 9; *LS* 80, 94, 224
 - д. людини, ближнього – *PT* 20; *LE* 9; *SRS* 37, 47; *CA* 36
 - д. спільноти – *QA* 136; *CA* 30; *CV* 7
 - духовне д. Церкви – *QA* 15
- Добробут** (матеріальний і духовний) – *RN* 43; *MM* 22, 33, 36; *PT* 91; *PP* 76; *SRS* 26*; *CA* 18, 27, 32, 58; *CV* 29; *LS* 105, 157
- д. міст – *QA* 75
 - д. робітників, пролетарів, трудящих – *RN* 24, 41, 44; *R* 8; *CA* 8
 - загальний д. народу, нації, держави, світу, людства – *RN* 26; *QA* 75, 114; *R* 9, 18, 20, 28; *MM* 12, 21, 58, 61, 103, 105, 241; *PT* 10, 66, 68; *PP* 24, 43; *CA* 19, 27, 48, 52; *CV* 42; *LS* 108
 - матеріальний, економічний д. – *RN* 23; *QA* 118; *MM* 21, 163, 227; *OA* 14; *LE* 1; *SRS* 33; *CV* 29, 34
 - найдієвіші чинники д. народу – *RN* 26
 - приватний, особистий, індивідуальний д. – *RN* 26, 29, 41; *QA* 25; *R* 28; *CV* 55
 - сімейний, родинний д. – *RN* 33, 41
 - суспільний, громадський д. – *RN* 26, 29, 45; *QA* 25, 86; *PT* 13, 66, 91; *OA* 14; *CA* 32, 43, 61; *CV* 5, 44, 51, 76

- Добровільність** – *RN* 18, 24, 31, 34–35, 41, 43; *PT* 72; *PP* 21, 81; *OA* 48; *CA* 49; *LS* 223
- Доброзичливість** – *PP* 43; *OA* 50
- Добросовісність** – *OA* 49
- Добросусідство** – *RN* 18
- д. між класами – *RN* 18
 - д. між народами – *PP* 43–44
- Доброчесність, доброзвичайність** – *RN* 18, 29, 39; *PP* 73; *LS* 105, 205
- д. дівчат і жінок – *QA* 134
 - д. робітників, працівників – *RN* 34, 42; *LE* 19
 - д. у громадському житті – *RN* 29
 - д. у приватному житті – *RN* 29
- Доброчинність, добродійність, добродійність** – *QA* 16, 21, 24, 39; *R* 2; *LS* 148
- д. багатих, заможних – *QA* 4
 - д. держави – *QA* 49
 - д. профспілок – *R* 8
 - д. Церкви – *MM* 238; *PP* 76; *CA* 49; *CV* 11, 27
- Довіра (недовіра)** – див. Розвиток
- Довкілля, навколишнє середовище, екологія** – *CA* 36–38, 40; *CV* 48–51, 67, 69; *LS* 4–6, 8*, 11, 35–36, 51, 95, 117, 123, 140, 143, 148
- втрата біологічного різноманіття – *LS* 32–42
 - екологія природного д. – *CV* 51; *LS* 4, 138–142
 - забруднення, руйнування, деградація, погіршення стану природного д. – *SRS* 34; *LS* 3, 5–6, 13, 20–22, 25, 37, 41, 43, 48, 50, 56–57, 59, 107, 109, 111, 161–162, 165, 169–173, 186, 195
 - заклики Римських пап і Вселенського Патріарха Варфоломія до екологічного навернення, зміни поведінки людства, до скромнішого способу життя, поміркованості – *CV* 51; *LS* 4–5, 7–9, 11, 13–14, 23, 193, 203–208, 211–212, 222–224
 - корупція, короткозорість політиків, фінансистів, транснаціональних корпорацій в питаннях збереження д. – *LS* 20, 51, 54–55, 57, 172, 178–179, 182, 189–190, 196–198
- людина – причина екологічної кризи – *CA* 37; *LS* 6, 8, 14, 34, розд. III
 - людське, соціальне д. – *LS* 6, 48, 56, 147–155
 - наша планета – це наша батьківщина, наш спільний дім, а людство – один народ – *LS* 13, 19, 21, 53, 164
 - обов'язок людей захищати природне д. і відповідальність за д. – *CV* 40, 48, 50; *LS* 6, 15–16, 25, 35, 38, 52, 161, 165, 169–170, 176–177, 179, 181, 194, 211
 - піклування про д.; пошанування, збереження д. – *CV* 49; *LS* 6, 13–14, 19, 26, 36, 38, 42, 54–55, 58, 64, 91, 126, 166–168, 177, 179, 192, 236
 - пов'язаність проблем людського і природного д., екології людини та екології д. – *CA* 40; *CV* 48, 51; *LS* 6, 9–10, 16, 30–31, 42–50, 56, 110, 117, 119–120, 122, 136–142, 162, 164, 175
 - потреба міжнародного консенсусу для вирішення проблем д. – *CV* 49–50; *LS* 164–175, 188
 - роль суспільства, громадськості, окремих людей у збереженні д. – *LS* 179–181, 183, 203, 232
 - християнський підхід до питання природного і людського д. – *CV* 48, 51–52; *LS* 8–9, 11–13, 17, 53, 62–100, 155, 169, 199–201, 210, 214, 216–231, 233–246
- Досконалість (недосконалість), удосконалення** – *QA* 14, 51, 58, 77–78; *R* 26; *MM* 198; *PT* 49, 53; *PP* 42; *OA* 31; *SRS* 10, 21; *CA* 28; *CV* 58
- Бог, Ісус Христос, Святе Письмо і д. – *RN* 18, 21–22; *QA* 138; *MM* 237; *PP* 22, 27–28, 76; *SRS* 30–31; *CA* 2; *LS* 80*, 124, 231, 233
 - удосконалення духовності, благочестя, моралі – *RN* 32, 42; *QA* 32; *MM* 163–

- 164, 227, 237; *PT* 53, 55; *OA* 31, 40; *CA* 28; *LS* 218, 231
- удосконалення засобів поширення інформації – *MM* 47
 - удосконалення інституцій, асоціацій, спілок, угруповань, інфраструктури – *QA* 81, 88, 139; *PP* 7; *OA* 24; *SRS* 33
 - удосконалення людини, якості людського життя – *RN* 5, 7, 19; *R* 16; *MM* 69, 107, 227, 232–233; *PT* 17, 35, 49; *PP* 15–16, 28; *OA* 31, 41; *LE* 26; *SRS* 28, 30, 48; *CA* 34, 37, 41, 43; *CV* 29; *LS* 126–127, 147, 149, 156, 218
 - удосконалення систем соціальної допомоги, фінансування, транспорту – *CV* 60, 65; *LS* 153, 180
 - удосконалення сімейного життя – *R* 26–27; *CA* 47
 - удосконалення спільнот, народів, суспільного устрою, держав, людства, світу – *RN* 22; *QA* 81, 88, 98, 135; *MM* 101; *PT* 20, 55; *PP* 28, 49, 62; *OA* 24, 26, 50; *SRS* 27; *CA* 25, 28, 35–36; *CV* 51; *LS* 124, 129, 156, 194
 - удосконалення технологій, техніки, методів виробництва – *PP* 34; *LE* 5, 12–13; *CA* 33; *CV* 49; *LS* 189
 - Церква і д. – *RN* 18–19, 24; *QA* 135; *MM* 237; *PT* 76; *OA* 40, 50; *LE* 26; *SRS* 47; *CA* 46; *LS* 69
- Документи Другого Ватиканського Собору**
- Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* – *PP* 3*, 9*, 13*, 22*, 24*, 32*, 36*, 37*, 40*–41*, 48*, 71*; *OA* 4*, 14*, 24*, 36*–37*, 40*, 46*–47*, 50*; *LE* 3*, 14*, 19*, 25*–27*; *SRS* 26*, 28*, 33*, 36*, 42*, 44*, 48; *CA* 11*, 25*, 30*, 36*, 41*, 43*, 45*–47*, 55*; *CV* 6*–7*, 9*, 18*, 25*, 57, 67*, 69*, 76*; *LS* 80*, 127*, 156*
 - Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* – *PP* 79*; *OA* 51*; *LE* 25*; *SRS* 14*, 31*, 49*; *CV* 54*
 - Декрет про апостолят мирян *Apostolicam actuositatem* – *PP* 81*; *OA* 51*; *CV* 44*
 - Декларація про ставлення Церкви до нехристиянських релігій *Nostra aetate* – *OA* 17*; *SRS* 47*
 - Декрет про засоби суспільної комунікації *Inter mirifica* – *OA* 20*
 - Декларація про релігійну свободу *Dignitatis humanae* – *OA* 25*; *CA* 9*, 46*–47*
 - Догматична конституція про Боже Об'явлення *Dei verbum* – *SRS* 1*
- Другий Ватиканський Собор** – *PP* 22, 24, 40, 48; *OA* 5, 25; *LE* 2, 6, 24–27; *SRS* 5–7, 9, 28, 42; *CA* 9, 30; *CV* 57
- Церква і Д. В. С. – *PP* 1, 3–5, 76; *OA* 14; *LE* 2, 26; *SRS* 6–7; *CA* 53, 55*; *CV* 11–12
- Духовність** – див.: Блага; Досконалість; Криза; Праця; Розвиток людини; Розвиток народів і всього людства
- духовні причини екологічних проблем *LS* 9
- Евтаназія** – *SRS* 26; *CV* 28, 75
- Екологія** – (див. також: Довкілля)
- екологічне виховання і духовність – *LS* розд. VI
 - екологічне навернення – *LS* 216–221
 - е. довкілля, економіки та суспільства – *LS* 138–142
 - е. культури – *LS* 143–146
 - «екологія людини» – *CA* 38; *CV* 51; *LS* 5, 152, 155–156
 - е. повсякденного життя – *LS* 147–155
 - світовий екологічний рух, інші е. рухи – *LS* 14, 136, 201
 - хибна е. – *LS* 59
 - цілісна е. – *LS* розд. IV
- Економізм** – *LE* 13
- Економіка** – *QA* 34–35, 37, 39; *MM* 16, 35, 75, 79, 102, 119, 184, 186; *PT* 10, 84–85; *PP* 26, 59–60, 76, 86; *OA* 35, 43–46, 76, 89;

- LE* 1, 4–5, 7–8, 11–15, 21–22; *SRS* 8–10, 12–13, 15, 17, 20–24, 34, 36, 39, 43; *CA* 4, 12–13, 22, 26–29, 32–33, 35–36, 41–43, 52, 54, 56–57, 60; *CV* 2, 17, 21–25, 27–28, 31–33, 36–41, 44–45, 49–51, 58–59, 62, 71, 73; *LS* 11, 16, 25–26, 32, 36, 38, 49, 53–54, 93, 104, 106, 109, 127–129, 132, 134, 170, 183, 186, 203, 231 (див. також: Блага; Влада; Глобалізація; Демократія; Держава; Добробут; Конфлікти; Криза; Міжнародні документи; Розвиток; Свобода)
- «громадянська економіка», «економіка спілкування», суспільна е. – *QA* 90; *CV* 46; *LS* 139
 - е. і мораль, етика – *MM* 7, 25; *CV* 34, 40, 44–45, 65–66; *LS* 4, 206
 - е. і політика – *RN* 1; *MM* 81; *OA* 46; *CA* 5; *CV* 67; *LS* 135, 181, 189–198
 - «економічна екологія» – *LS* 141
 - економічно-торговельні міжнародні відносини, співпраця – *MM* 7, 67, 153; *PT* 54, 68; *PP* 44, 58; *OA* 43; *LE* 13, 17; *SRS* 43; *CA* 15, 33; *CV* 2, 21, 24, 32; *LS* 52
 - економічні закони, закони економічного розвитку – *QA* 4, 42, 55–56; *MM* 49; *PP* 26; *CA* 4, 48; *CV* 37
 - інтернаціоналізація е. – *CA* 58, 109; *LS* 38, 170
 - капіталістична е. – *QA* 112; *PP* 26; *CA* 42
 - мета (мотив, критерій) економічної діяльності – *QA* 119; *MM* 7, 26
 - міжнародна, світова е. – *QA* 90; *PT* 68; *CV* 67; *LS* 6, 175
 - національна е. – *R* 18–20; *MM* 56–57, 61, 67, 140; *PT* 68; *LE* 14; *CA* 18
 - природа і роль е. структур та інституцій – *CV* 17, 36, 45
 - ринкова е. – *CV* 35, 39; *LS* 123
 - вчення Церкви в соціально-економічній царині – *QA* 41–99, 132, 135–142, 149; *MM* 166, 210–213; *PT* 76; *PP* 13; *LE* 15; *SRS* 26, 30, 37–38, 41, 47; *CA* 5, 26, 59; *CV* 20, 45, 56, 68; *LS* 231
- Експерти** – *PT* 63; *PP* 71–72; *LE* 1, 14
- Екстремізм** – *MM* 8; *CA* 18
- Євангеліє** – див.: Святе Письмо
- Євхаристія** – *SRS* 48; *LS* 236–237
- Євхаристійний конгрес – *PP* 51
- Житло, забезпечення ж.** – див.: Розвиток
- Жінка** – *RN* 8, 33; *LE* 4, 9; *SRS* 18, 29, 32–33, 47; *CA* 33; *LS* 66, 155, 241 (див. також: Дар; Любов; Праця; Свобода; Сім'я; Гідність; Дискримінація)
- Заворушення, повстання** – *RN* 1, 31, 35; *R* 8, 10; *PP* 9, 11, 31
- Закони** – *QA* 46, 80; *R* 17; *MM* 40, 96, 109, 180, 222; *PT* 3–4, 26, 30, 39, 41, 43, 78–79; *OA* 23, 46; *SRS* 22, 45; *CA* 20, 25, 35, 40, 44, 52, 55; *CV* 50; *LS* 38, 50, 113, 123, 132, 142, 177, 179, 183, 211 (див. також: Економіка; Праця)
- Божий, Христовий, християнський, божественний, євангельський, вічний з. – *RN* 8, 17, 19, 22, 32, 38, 45; *QA* 49, 77, 125, 132, 136, 146; *R* 5; *MM* 180–181; *PT* 3–4, 20, 30; *PP* 37; *SRS* 30, 36; *CA* 30; *CV* 2; *LS* 68
 - беззаконня («закон сильнішого», «законне» виправдання насильства, незаконний обіг наркотиків, незаконна торгівля рідкісними видами тварин, неефективність з. через корупцію) – *MM* 7; *PP* 26, 31; *OA* 43; *CA* 23; *LS* 46, 91, 179
 - державні з. – *RN* 13, 28–31, 35, 38–39, 45; *QA* 25, 35, 49; *CV* 39
 - законне володіння приватною власністю – *MM* 103; *LE* 14; *CA* 30, 43; *LS* 93–94
 - законні права (інтереси, вимоги, очікування) робітників, селян, емігрантів, власників, народів – *RN* 3; *QA* 34,

- 36; *MM* 9, 14, 78, 80, 90, 133; *PT* 13, 34, 42, 49; *OA* 14, 16–17; *LE* 21, 23; *CA* 12, 15, 18, 27, 43; *CV* 6, 41; *LS* 94
- з. війни, з. страху – *R* 1; *PT* 67
 - з. життя – *MM* 130, 180–181
 - з. любови і милосердя, правди і добра – *QA* 125, 138; *SRS* 33; *CV* 34
 - з. підтримання миру – *PT* 61
 - з. природи – *QA* 49, 146; *MM* 98, 223; *PP* 25; *LS* 68–69
 - з. про відпочинок у неділю (святий день) – *MM* 230; *CA* 7, 9; *LS* 71, 237
 - з. ринку, вільної конкуренції, попиту і пропозиції, раннього капіталізму – *MM* 7, 10, 58; *PP* 58–59; *CA* 4, 33; *CV* 39; *LS* 30
 - з. справедливості – *QA* 110, 125, 138, 144; *MM* 190
 - з. Церкви (з. і Церква) – *QA* 35; *MM* 230; *PP* 81; *CA* 5, 44; *LS* 93
 - людські з. – *RN* 8–9, 17, 19, 35, 49; *PT* 30; *CA* 30; *LS* 75
 - моральний з. (закони моралі) – *QA* 41, 43, 133; *PP* 36, 81; *OA* 18; *SRS* 34; *CV* 48; *LS* 155
 - природний з. – *RN* 8, 10, 35, 53; *QA* 146; *R* 5; *MM* 29; *PT* 14–15, 47, 82
 - соціальні, трудові з., з. соціальної справедливості – *QA* 27–28, 58, 110; *SRS* 43; *CA* 7
- Законодавство**, законодавчі акти і норми, законодавці – *RN* 1–2, 8, 24, 26–27, 39; *QA* 4, 12, 21, 25, 27; *MM* 6, 13; *PT* 19, 42; *OA* 13 (про статус жінки); *LE* 8, 11, 23; *CA* 8–9, 13, 44; *CV* 28 (з. проти життя), 51, 62; *LS* 142, 179
- Заробітна платня** – див.: Праця
- Засоби соціальної комунікації** (засоби масової інформації) – див.: Відповідальність; Документи Другого Ватиканського Собору; Досконалість; Розвиток
- Зброя** – див.: Війна і мир: гонитва озброєнь
- Земля** (ґрунти, планета) – див.: Багатство; Відповідальність; Дар; Людина; Міжнародні документи; Молитва
- Злагода**, злагожденість, приязнь – *RN* 39, 41, 43–44; *QA* 48, 74–75, 85, 139; *MM* 43; *PT* 10; *PP* 19, 43, 55, 63, 85; *OA* 46, 49; *LE* 24; *SRS* 28* (див. також: Класи)
- Зло**, зловживання, зловісність, злодіяння, злощасність, злоба, злочин, злочинність – *RN* 2–3, 15–16, 32–34; *QA* 10, 47, 133, 141; *MM* 202; *PT* 51; *PP* 7, 21, 26, 31; *OA* 4, 10; *LE* 18, 20, 23; *SRS* 28, 37, 41, 47; *CA* 12, 25, 27, 43, 48, 52; *CV* 34, 36, 45, 48, 50, 60, 65, 75; *LS* 2, 6, 8, 14, 66, 71, 74, 80, 123, 149, 197, 200, 215 (див. також: Добро)
- Ідеології** – *PT* 21; *OA* 20, 25–30, 36–37, 41, 45; *LE* 8, 11; *SRS* 10, 20–21, 24, 37; *CA* 4–5, 7, 16–17, 20, 23; *CV* 14, 66, 70, 73; *LS* 135
- ідеологічне протистояння, конфлікти – *LE* 11; *SRS* 20, 36; *CA* 17, 19; *LS* 201
 - капіталістична і. – *CA* 42
 - соціалістична (марксистська) і. – *MM* 22; *OA* 31–34; *LE* 11; *SRS* 20; *CA* 16, 19–20, 23, 60; *CV* 23
 - соціальне вчення Церкви – не ідеологія – *SRS* 41; *CA* 5, 45–46, 60
 - технократична і. – *CV* 14
 - хибні, негативні, насильницькі і. – *MM* 197–202; *CA* 17–18; *CV* 14, 22, 53
 - Церква та і. – *CA* 22, 46, 60; *CV* 14, 36, 45, 78; *LS* 188
- Імперіалізм** – *QA* 109; *MM* 23; *PP* 59; *SRS* 22, 36–37, 39
- Індивідуалізм** – *QA* 46, 79, 110; *LE* 21; *CA* 8; *LS* 119, 162, 208, 210, 219
- Індустріялізація** – *MM* 55; *PP* 10, 29, 57; *OA* 9–10, 13; *LE* 5, 8, 13; *SRS* 12, 20, 26, 34; *CA* 11–12, 33; *LS* 170 (див. також: Розвиток: індустріальний сектор)
- Інтернаціоналізм** (банківський) – *QA* 109; *PP* 26

Истина – див.: Правда

Ісус Христос (Син Божий і Син Марії, Богочоловік, Господь) – *RN* 9, 18, 20–22, 24; *QA* 91, 145, 149; *MM* 216, 234, 242; *PP* 85; *OA* 47; *LE* 24, 26–27; *SRS* 13, 30, 47–48, 51, 53; *CA* 11, 29–30, 62; *CV* 1–2, 5, 15, 78–79; *LS* 82–83, 96–100, 121, 217, 221, 226, 228, 235, 241–243, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)

- Відкупитель – *R* 32; *MM* 3; *PT* 5, 91; *OA* 48; *LE* 1, 4, 24, 27; *SRS* 31, 36, 40, 62
- Друге пришествя І. Х. – *CA* 62
- Живий Бог – *LE* 4, 24, 27; *CA* 62
- Засновник Церкви – *MM* 1; *CA* 3, 5; *CV* 27
- Князь (Творець) миру – *PT* 63, 89–90
- Князь пастирів – *QA* 131
- Воплочене Слово – *LE* 4, 13, 25, 27; *SRS* 1; *CA* 47; *CV* 3; *LS* 99, 235
- Священник, Пророк і Цар – *LE* 24
- Спаситель – *MM* 237, 241; *PT* 63; *PP* 79; *OA* 37; *CA* 5; *CV* 12
- Учитель – *MM* 109, 227, 235; *CA* 3

Капітал – *QA* 53, 56–57, 63, 70, 104–105, 110; *MM* 7, 23, 64, 91–94, 124, 141, 150, 179; *PT* 56; *LE* 8, 12, 14; *SRS* 10, 19; *CA* 4, 32, 35; *CV* 40, 42, 51 (див. також: Конфлікти; Праця: п. і капітал; Трудові відносини)

- найперший капітал – людина, людський ресурс – *CV* 25, 58
- несправедливі вимоги к. – *QA* 55
- природа к. – *MM* 94
- «суспільний капітал» – *CV* 32; *LS* 128
- ті, що роблять внесок капіталом; вкладники капіталу, власники к., капіталовкладення – *RN* 1; *QA* 11; *MM* 68, 86, 120–121, 152; *LE* 7–8; *CA* 36; *LS* 128, 181

Капіталізм, капіталістичний економічний устрій, економічно-соціальна система, буржуазний устрій – *PP* 26; *LE* 7–8; *SRS* 15; *CA* 35, 40–42; *CV* 41

- ліберальний к. – *LE* 11, 14; *SRS* 20–21, 41
- первісний, ранній, «жорстокий», «дикий» к. – *LE* 7, 14; *CA* 8, 33
- промисловий к. – *QA* 103–104
- технократичний к. – *OA* 37

«Карітас Інтернаціоналіс» – *PP* 46

Католики – *RN* 41; *QA* 5; *MM* 146; *PT* 82–83; *SRS* 32, 47*, 49; *CA* 52*, 55*

- єпископи, церковна єрархія, Єпископські Конференції – *RN* 22, 41; *QA* 18, 23, 35; *MM* 220; *PP* 32, 46, 81; *OA* 4, 6; *LE* 2; *SRS* 2, 42*; *CA* 1, 4, 28*, 30; *CV* 10*, 61*; *LS* 14, 38*, 41*, 48*, 51*–52*, 54*, 69, 85, 88, 92*, 94–95, 116*, 134*, 159, 170, 189*, 218
- к. і соціалізм – *QA* 30, 117, 120–126; *MM* 18, 22
- к. і втілення в життя соціального вчення Церкви – *QA* 14, 27, 40, 44, 149; *MM* 6, 16–17, 169–170, 217–220; *PT* 85; *PP* 5, 46, 81, 85; *CV* 66
- миряни – *QA* 5, 19, 33, 140, 144–145; *R* 8; *MM* 204, 206–207, 214, 221, 232, 237; *PP* 74, 81; *OA* 6, 48, 51*–52; *SRS* 2, 47; *CA* 4, 25; *CV* 44*
- монахи і монахині – *R* 30; *PT* 91; *LS* 126
- місіонери, місіонерське покликання к. – *PP* 12; *LE* 26*; *CA* 46
- робітники-католики – *QA* 15, 35, 142
- священники, священнослужителі, духовенство, парохіяльний і чернечий клир – *RN* 22, 41, 45; *QA* 5, 23–24, 33, 140, 144; *R* 8; *MM* 204, 237; *PT* 91; *OA* 48; *SRS* 48

Католицька Акція – *QA* 97, 140; *PT* 74*

Класи суспільства – *RN* 22, 26–28, 35–36, 43; *QA* 3, 30, 37, 58, 85, 140; *MM* 8, 36, 83, 87, 100; *PT* 24; *PP* 9; *LE* 2, 11, 20; *SRS* 37; *CA* 4, 7, 24, 44

- власницький к. (к. багатих) – *RN* 29; *QA* 58
- класова боротьба, суперництво – *QA* 83, 89, 112–114, 116–117, 139; *MM* 15;

- OA 33–34; LE 11, 20; CA 5, 14, 17–18, 23, 61
- новий космополітичний к. менеджєрів – CV 40
 - робітничий к. (к. пролетарів) – RN 3, 29; QA 23, 44, 58, 101; R 9; PT 21; LE 11; SRS 20; CA 12, 26, 53
 - селянський к. (к. рільників) – QA 102; R 8
 - середній к. – R 8
 - стосунки між к., потреба у співпраці та злагоді, міжкласова солідарність – RN 15–16, 18, 20, 29, 35–36; QA 29, 82, 96, 114; OA 50
- Клімат** – CV 50; LS 204
- зміни клімату – LS 8, 23–26, 52, 169–170, 172, 181
 - к. як спільне благо – LS 23
- Колективізм**, колективізація, колективістська система – QA 46; LE 7–8, 11, 14; CA 28, 41
- марксистський к. – SRS 20–21, 41
- Колоніалізм**, неоколоніалізм, деколонізація – MM 37, 159; PP 7, 52, 63; LE 14; SRS 12, 21–22; CA 20; CV 33
- Комунізм**, комуністи – QA 36, 112–113, 116, 128; MM 22; LE 7, 11; CA 18–19, 27–28, 42, 47; CV 23; LS 104
- Конкуренція**, конкурентна боротьба – RN 2; QA 10, 133; R 4; MM 15, 67; PP 39, 60–61; OA 15, 45; CA 33; CV 25, 32, 37, 46, 58; LS 210
- вільна к. ринку (свобода к.) – QA 89, 107, 109–110; MM 7, 23, 26; PP 26, 59; OA 9
- Конфлікти** – QA 7; R 12; MM 192; PP 26, 63, 82; OA 32–33, 43; LE 1; SRS 21, 24, 26, 49; CA 12–13, 28; CV 29, 51, 64, 72; LS 31, 48, 57, 66, 198, 201
- к. між поколіннями – PP 10; OA 13
 - к. між працею і капіталом (робітниками і власниками) – RN 1, 3, 31; LE 11–15; CA 5–6
 - міжнародні к. – PT 66; LE 20–22; CA 15, 18, 21, 27, 51; CV 49
 - соціальні (суспільні) к. – QA 83, 138; CA 14, 22–23, 27
 - Церква про к. – RN 13; QA 17; CA 5, 14
- Криза**, занепад, деградація – OA 3; LE 1; SRS 17, 49; CA 33, 57; CV 14, 21, 44, 49, 68; LS 59, 61, 79, 115–116, 175, 196–197
- глобальна к. – CV 27, 42, 67; LS 13, 159
 - духовна, етична, моральна криза і деградація людини – RN 1, 33; QA 130, 132–135; PT 60; PP 10, 17; CA 5, 24; CV 25, 32, 61, 75; LS 48, 56, 74, 119, 126, 142, 162, 205, 224
 - екологічна к. – LS 13–15, 53, 63, 101, 119, 139, 201, 209, 217
 - економічна (в т. ч. економічно-фінансова) к. – SRS 47; CA 24, 48; CV 24, 33, 36, 60–61, 109, 159, 189
 - занепад колоніальних режимів – MM 37
 - занепад, деградація природи, навколишнього середовища – CV 51; LS 6, 41, 142, 186, 190
 - занепад робітничого класу (суб'єкта праці) – QA 44; LE 8; CA 41
 - к. демократії – CA 47
 - к. сімейних і суспільних зв'язків – LS 162
 - к. тоталітарних систем – CA 23–24, 26
 - культурна к. – CA 24, 39, 47; CV 32; LS 162, 209
 - продовольча к. – CV 27
 - соціальна к. – LE 8; CV 44; LS 56, 61, 122, 139, 204
 - суспільний занепад – RN 22; CA 25, 39, 47; CV 28, 39; LS 43–48, 120, 142, 224
- Культура** – MM 33, 116, 182, 186–187; PT 9, 16, 19, 39, 49, 53, 74–76, 81, 84–85; PP 14, 40–41, 72–73; OA 2–3, 11, 13–14, 16, 20, 23, 25, 30, 41, 44, 47, 50; LE Вступ, 2, 5, 10, 14, 18, 25; SRS 8–9, 14–15, 17, 22, 25, 38, 43–44, 46; CA 8*, 19, 27–29, 36,

- 39; CV 2–4, 7, 22–23, 25–26, 28–29, 32–33, 36–37, 41–42, 50, 58, 61–62, 72–74, 78; LS 6, 14, 30, 41, 47, 53, 62, 105, 129, 134, 162, 184, 190, 197, 200, 202, 209, 229
- держава і к. – CA 44–52
 - екологічна к. (к. плекання довкілля) – LS 111, 231
 - «культура відходів» – LS 16, 20–22, 43
 - к. працівників (в т. ч. рільників) – MM 82, 130; PT 21; PP 21; LE 21; CA 15, 35, 64
 - к. споживацтва («цивілізація споживацтва») – SRS 28; LS 184, 219
 - к. традиційна (давня, рідної землі), к. ідентичність, к. корені, к. спадщина (екологія культури) – PP 10, 62, 68; SRS 26, 32–33, 39, 44; CA 18, 33, 59; LS 57, 63, 143–146
 - культура релятивізму (сексуальна експлуатація дітей, відмова від літніх людей) – LS 123
 - «культура смерти» – CA 39; CV 75; LS 213
 - людська к. – R 28, 31; LE 1, 3, 23; CA 24; CV 26, 3, 48
 - модерна, технократична к., контр-культура – PP 10; CV 70, 75; LS 108, 112, 114
 - універсальна к. людяности – PP 73
 - Церква і к. – MM 171, 201, 237; PT 76; OA 2–4; SRS 7, 14; CA 13, 24, 43, 46, 51, 54, 57–59; CV 13, 21, 53, 55–56, 59; LS 119
- Лібералізм** – QA 10, 14, 25, 27, 30, 122; R 6; MM 15; PP 26, 34, 58; OA 26, 35; LE 8, 11, 13–14; SRS 21, 41; CA 10, 60; CV 40, 42
- «манчестерський лібералізм» – 55
- Любов** – RN 44; QA 138, 140; R 2; MM 26, 228; PT 18, 20; PP 12, 20, 22; OA 23, 50; LE 19, 27; SRS 49; CA 17, 24; CV 1–9, 11, 19, 29–33, 57, 65, 68, 77, 79; LS 11, 42, 58, 76, 79, 83, 92, 97, 149, 179, 199*–200, 211, 213, 220, 225, 236, 241 (див. також: Цивілізація)
- братерська л. – RN 21; QA 143; PT 91; PP 3, 67, 71–73, 86; OA 46; CV 19, 79; LS 228
 - вселенська (взаємна, всесвітня, загальна) л. між людьми – MM 168; PT 78, 91; PP 44, 62, 75; CV 11, 33, 72–73; LS 91, 236
 - л. – володарка всіх чеснот – RN 45
 - л. до Бога і ближнього – RN 22; PP 12, 28; OA 45; SRS 33, 40, 46; CA 55, 58; CV 20; LS 91, 231
 - л. до праці – LE 11, 26; CA 27
 - л. і правда – CV 1–5, 9–11, 20, 30, 33–34, 36, 38, 42, 48, 52, 54–55, 67, 77–79
 - л. Церкви до людства (в т. ч. до бідних і знедолених) – RN 24, 45; QA 18, 150; R 1, 9; MM 4, 209; PT 57, 63; PP 3, 76, 83; OA 23, 42; SRS 42, 47; CA 57–58; CV 10–12
 - л. між чоловіком і жінкою – CV 54
 - л. у громадському й політичному житті суспільства і людства – PT 25, 67, 76, 79, 87–89; LS 228–232
 - милосердна л. (карітас) – R 13; MM 30; CV 1–6, 16, 30
 - християнська л. – RN 19, 24, 43, 45; QA 110; MM 108, 146; PT 58; PP 67, 85; LE 25; CV 7, 13
 - Христова (Божа) л. – RN 20; QA 91, 126, 144; R 2, 32; MM 4, 146, 200, 235, 239; PT 91; PP 21, 23; OA 1; SRS 26, 40, 43*, 48–49; CV 1–8, 13, 15, 18–19, 34, 48, 50, 53, 69, 76, 78–79; LS 65, 73, 77, 84–85, 92, 100, 220–221, 235, 238, 245–246 (Молитва за нашу Землю, Молитва християн у єдності з творінням)
- Людина** – RN 5–8; QA 42; CA 49; LS 66 (див. також: Благо; Бог; Відповідальність; Влада; Гідність; Екологія; Культура; Праця; Розвиток людини; Свобода)
- «людина старша за державу» – RN 6; QA 49; CA 11

- л. – творець, осереддя і мета всього соціально-економічного життя – *CV* 25; *LS* 127
 - л. – центр і вершина всього створеного – *CV* 57
 - людське життя священне – *MM* 181
 - л. як Боже творіння, наділене душею і розумом, образ і подоба Божі – *MM* 200, 228; *LE* 4, 6, 25, 27; *CA* 11, 53; *CV* 29, 48, 76; *LS* 65, 67, 75, 84
 - л. як особа, особистість, суб'єкт – *RN* 29; *MM* 10, 42, 47, 99, 144, 196, 203–204, 232; *PT* 36, 57, 73; *PP* 9, 16, 31, 86; *OA* 14; *LE* 1, 6, 8, 14, 17, 19, 21–22, 24; *SRS* 1, 15, 18, 32–33, 36*–37, 39–40, 42; *CA* 3, 7–8, 13, 19, 25–26, 30, 36, 39, 41, 43, 46, 49, 55, 61; *CV* 11, 18, 25, 28–29, 32, 45, 47–48, 51, 61, 73; *LS* 5, 46, 81, 108, 116, 119, 130, 213, 240
 - л. як член спільноти, суспільства, народу, Церкви, людської родини – *RN* 27, 39, 42–43; *QA* 25, 32, 34–35, 76, 80, 84–85, 91, 139; *R* 9, 17, 19, 30; *MM* 40, 52, 61, 78, 144, 155–156, 161, 181, 214, 229, 236; *PT* 12, 18, 25, 34, 50, 55, 75; *PP* 17, 36, 38; *OA* 3, 16, 18, 46; *LE* 14, 16, 20, 22–23; *SRS* 26, 31, 39; *CA* 10, 51, 54, 58; *CV* 64; *LS* 3, 144, 152, 156, 196, 211
 - мета, призначення, покликання л. – *QA* 118; *R* 26; *PT* 27; *PP* 15–16; *OA* 46; *LE* 4, 6, 25; *SRS* 28–29, 31; *CA* 41, 51, 62; *CV* 7, 16, 21, 29, 76; *LS* 83, 160
 - міжлюдські взаємини, стосунки л. з ближнім та іншими створіннями – *PT* 29, 43, 56, 62; *OA* 46; *CA* 41; *CV* 2, 6, 53–54; *LS* 47, 69–70, 81, 119, 221, 231
 - стосунки між людиною-громадянином і державою – *PT* 4, 41, 43, 74; *CA* 10
 - стосунки л. з Богом – *OA* 27; *CV* 2, 53–54; *LS* 65, 70, 231, 240
 - стосунки л. з природою – *RN* 7; *CV* 48, 50; *LS* 6, 8, 11, 14, 48, 64, 67, 70–71, 118–119
 - стосунки л. зі світом – *LS* 65, 106, 116, 119, 125–126, 221
 - панування л. над землею та іншими створіннями – *RN* 6, 32; *LE* 13; *SRS* 29, 34; *CA* 37; *LS* 6, 67
- Людство** – див.: Розвиток народів і людства
- Мастеріум** – *LE* 2, 8, 14; *CA* 2–3, 54
- *magisterium* Павла VI – *CV* 10
- Майно** – див.: Багатство
- Мальтуса вчення** – *OA* 18
- Маргіналізація** – *CA* 42; *CV* 25
- Марксизм** – *MM* 15; *OA* 26, 32–34; *LE* 11, 14; *SRS* 20–21, 41; *CA* 14, 16, 19–20, 23–24, 41–42, 44, 60
- криза, падіння м. *CA* 26–27
- Матеріалізм** – *MM* 211; *PP* 18, 39; *OA* 26, 33, 37; *LE* 7, 13; *SRS* 28
- Меншини** (етнічні, релігійні) – *PT* 52–53; *OA* 3; *LS* 146
- Миряни** – див.: Католики
- Мігранти** (емігранти, іммігранти, біженці) – *PT* 56–58; *PP* 69; *LE* 23; *SRS* 24; *CA* 48, 57; *LS* 25 (див. також: Держава)
- Міжнародна організація праці (МОП)** – *MM* 90; *LE* 11, 17; *CA* 15*; *CV* 63
- Міжнародне, людське співтовариство, співдружність** – *PP* 3, 6, 17, 47, 62; *OA* 3, 5, 21; *SRS* 33; *CA* 5, 13, 21, 35, 52, 54–55, 57; *CV* 49–50, 55, 60, 62; *LS* 142
- Міжнародний борг** (у т. ч. заборгованість бідних країн, «екологічний борг») – *SRS* 19, 24, 43; *CA* 35; *LS* 30, 51–52
- Міжнародні, міждержавні, глобальні відносини** – *QA* 109; *MM* 159; *PT* 4, 47–48, 64; *PP* 44, 56, 58, 65; *OA* 16, 43; *LE* 7–8, 14, 16–17; *SRS* 20–21, 26, 33, 39; *CA* 10, 14; *CV* 21, 49, 53; *LS* 51
- Міжнародні документи** (декларації, конвенції, пакти), саміти, конференції – *PP* 61; *OA* 23; *LE* 11; *CA* 8; *LS* 25, 174
- Базельська конвенція про небезпечні відходи – *LS* 168

- Віденська конвенція про охорону озонового шару – *CA* 29*; *LS* 168
 - Декларація про усунення всіх форм нетерпимости та дискримінації на основі релігійних чи інших переконань, 1981 р. – *CA* 9*
 - Загальна декларація прав людини, 1948 р. – *PT* 75; *SRS* 26; *CA* 8*-9*, 21*
 - Заключний акт Наради зі співробітництва і безпеки в Європі, Гельсінкі, 1975 р. – *CA* 21*, 29*
 - Конвенція про біорізноманіття – *LS* 167
 - Конвенція про міжнародну торгівлю видами дикої фауни та флори, що перебувають під загрозою зникнення – *LS* 168
 - Конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо+20», Ріо-де-Жанейро, 2012 р. – *LS* 169
 - Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, 1973 р. – *CA* 8*
 - Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар, 1987 р. – *LS* 168
 - Ріо-де-Жанейрська декларація про навколишнє середовище і розвиток, 1992 р. – *LS* 141*, 167*, 186*
 - Саміт Землі, Ріо-де-Жанейро, 1992 р. – *LS* 167
 - Стокгольмська декларація про збереження довкілля, 1972 р. – *LS* 167
 - Хартія Землі (декларація фундаментальних етичних принципів для побудови справедливого, сталого і мирного глобального суспільства у XXI ст.), 2000 р. – *LS* 207
- Мілітаризм** – *CA* 17
- Молитва** – *QA* 147; *MM* 168, 232; *PT* 63, 90; *PP* 20, 75, 83; *LE* 18, 27; *SRS* 18, 47, 49; *CA* 25, 55; *CV* 19, 79; *LS* 8*, 126, 223
- Молитва за нашу Землю – *LS* 246
 - м. перед іжею – *LS* 227
 - Молитва християн у єдності з творінням – *LS* 246
- Молодь** – *QA* 134, 142, 145; *MM* 152, 214, 218; *PT* 10, 74*, 80; *PP* 10, 67–68, 74, 83; *OA* 11, 13; *LE* 18; *SRS* 18; *CA* 24, 33, 50; *CV* 18*, 49, 61; *LS* 13, 46, 209, 213
- Мораль** – див.: Розвиток людини
- Народжуваність** – див.: Демографія; Справедливість
- Народи** – див.: Багатство; Бідні; Взаємозалежність; Війна і мир; Всесвітній фонд допомоги бідним народам; Гідність; Добробут; Добросусідство; Довкілля; Досконалість; Свобода; Солідарність; Розвиток; Розвиток народів і всього людства
- Насильство** – *RN* 39; *MM* 192; *PT* 30; *OA* 43; *SRS* 10, 39; *CA* 23, 25, 27, 29; *CV* 48; *LS* 2, 46, 66, 70, 105, 142, 149, 157, 197, 200, 204, 229–230, 242
- н. над робітниками – *RN* 34; *CA* 8
 - н. при соціалізмі (марксистська ідеологія ненависти) – *RN* 3; *QA* 113; *OA* 26, 28, 34; *CA* 12, 17, 23
 - Церква про н. – *RN* 16–17; *QA* 112; *MM* 192; *PT* 8; *CA* 25, 29; *CV* 36, 44; *LS* 2
- Науково-технічний прогрес** – *LE* 5 (див. також: Розвиток)
- біотехнології – *CV* 75; *LS* 102, 104, 132
 - інформаційні технології – *LS* 102, 104
 - нанотехнології – *LS* 102
 - молекулярна біологія – *LS* 131
 - генетика – *LS* 131–134, 138
 - робототехніка – *LS* 102
 - цифрова революція – *LS* 102
- Націоналізм** – *QA* 109; *CA* 17, 20
- Нацизм** – *LS* 104
- Неоколоніалізм** – *SRS* 22
- Неповносправні особи** – див.: Держава
- Нерівність** – див.: Розвиток; рівність (нерівність)
- Несправедливість** – *RN* 3, 12, 29, 33–35, 39–40; *QA* 4, 26, 30, 39, 54–56, 58, 66, 73,

80, 112, 125, 144; *MM* 19, 40, 63, 70; *PT* 64; *PP* 12, 21, 30, 58, 63; *OA* 3, 13, 15–16, 33, 45, 48; *LE* 1–2, 8, 11, 16–18, 21; *SRS* 10, 25, 28, 36*, 38, 41, 44; *CA* 3–4, 8, 12, 16–17, 26; *CV* 14, 20, 71, 75; *LS* 30, 36, 46, 51, 74, 82, 88, 90, 93, 142, 158, 170, 200

Об'явлення – *QA* 11; *R* 5; *MM* 29; *LE* 4, 25; *SRS* 1*; *CA* 25, 29, 55; *CV* 18, 53–55; *LS* 85, 88

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – *PT* 75; *PP* 4, 46, 76, 78; *LE* 11, 17; *SRS* 12, 17, 18*, 26, 33; *CA* 21, 52*; *CV* 26*, 50*, 67; *LS* 4, 169

Освіта, просвіта, просвітництво – *QA* 23, 149; *R* 32; *MM* 36, 46–47, 75, 82, 115, 118, 152, 206–208, 221; *PT* 52, 54, 75, 80; *PP* 6, 15, 35, 38, 48, 67–68, 73, 83; *OA* 11, 18; *LE* 8, 12, 18, 20; *SRS* 15, 44; *CA* 16, 36, 38, 46, 54; *CV* 11, 43–44, 61, 63, 66; *LS* 94, 111, 199*, 202, 209, 213, 215, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)

Ощадливість – *RN* 4, 16, 23, 34; *QA* 65

Папська комісія (рада) «Справедливість і мир» – *PP* 5; *OA* 6, 52; *LE* 2; *SRS* 2, 17*, 19, 24; *CV* 9*, 48*, 67*; *LS* 50*, 106*, 152*, 172*, 184*, 190*, 231*

Папська рада у справах душпастирства мігрантів і подорожніх – *CV* 62

Папська рада у справах мирян – *OA*

Пауперизм – *QA* 61–62

Підприємства – див.: Розвиток: підприємство

Позики – *PP* 47, 54; *SRS* 19; *LS* 159

Позитивізм, неопозитивізм – *OA* 29–30, 38

Політика, політики – див.: Авторитет; Блоки; Відповідальність; Влада; Діалоги; Довкілля; Економіка; Любов; Розвиток; Спільноти; Справедливість

Політичні партії – *QA* 35; *PP* 63; *OA* 25, 33; *LE* 11, 20; *SRS* 15; *CA* 45; *CV* 66

Поміркваність, непоміркваність – *RN* 23, 26, 41–42; *CA* 25; *LS* 22, 126

• поміркований соціалізм – *QA* 113–114, 116, 128; *MM* 18, 22

• християнська п. і смирення – *QA* 137, 140; *MM* 215–216; *LS* 222–225

Правда, істина – *RN* 1, 15, 18, 27, 32; *QA* 25, 47, 62, 120–121; *MM* 10, 19, 126, 235, 240; *PT* 7, 18, 25; *PP* 40; *OA* 12, 20, 28, 46; *LE* 1, 4, 6, 14; *CA* 18, 27, 34, 36, 47, 49–50; *CV* 8, 14, 18, 21, 24*, 40, 42–43, 51, 59, 70, 72, 77; *LS* 6, 72–73, 92, 105, 112, 123, 180, 183, 199*, 205 (див. також: Любов: л. і правда)

• Божа, християнська п., п. віри, об'явлена істина – *RN* 43; *QA* 7, 12, 113, 115–117; *R* 2, 5; *MM* 3, 200, 239; *PT* 5, 20; *PP* 12–13, 16; *LE* 3, 6–7, 25–27; *SRS* 33, 46; *CA* 29, 46–47; *CV* 8, 18, 56, 75–76; *LS* 74, 96, 121, 235–236

• ЗМІ і п. – *PT* 50; *OA* 20, 41; *CV* 73; *LS* 47

• п. у стосунках між людьми, народами, державами – *PT* 49–50, 54, 62, 78, 87

• сила п. – *OA* 25

• Церква – стовп і основа п., вчителька і захисниця трансцендентної істини – *QA* 7, 21, 37, 41, 53, 57, 126; *R* 7; *MM* 1, 194–195, 199, 202, 208–209, 236; *PT* 8, 13–14, 19–20, 25, 47, 75, 83, 89, 91; *PP* 42, 85; *OA* 7, 40–41, 45–46, 48, 50; *LE* 7, 12–14; *SRS* 8, 41; *CA* 3–6, 17, 23–26, 29, 32, 37–39, 41, 44, 50–51, 59; *CV* 9, 11, 16, 34*

Права людини – *R* 14–15, 17; *PT* 6–19, 57; *PP* 36, 63; *OA* 23; *LE* 11, 14; *SRS* 15, 26, 33, 38, 49; *CA* 7, 17, 21, 23–24, 26, 47; *CV* 25, 56; *LS* 93, 185 (див. також: Держава; Міжнародні документи; Праця: права людей праці, право на працевлаштування)

• відданість Церкви справі захисту й розвитку п. л. – *PT* 75; *CA* 22

Правосуддя – *RN* 26–27; *MM* 191–192; *PT* 42; *CV* 34

- Праця** – *RN* 1, 4, 7–8, 16, 27, 37, 45; *QA* 51–52, 59, 63, 69, 84; *R* 4, 12; *MM* 10, 29, 69, 79, 93–94, 99, 101, 223, 233, 237; *PT* 16–17, 27–28, 35, 42, 51, 70, 73, 76, 81–82; *PP* 46, 49; *LE* Вступ, 1–3, 7, 11, 18, 20; *SRS* 39, 48; *CA* 2, 4, 27, 29, 31, 35, 38, 41, 43, 49, 52; *CV* 40–41, 61, 64, 69, 78; *LS* 124–125, 127–128, 160
- аграрна (сільськогосподарська, рільнича) п. – *MM* 112–113, 122, 129–135; *LE* 5, 9, 21; *LS* 125
 - безробіття – *MM* 8, 41; *PT* 6; *OA* 9, 18; *LE* 1, 8, 18; *SRS* 18, 49; *CA* 4, 15, 34; *CV* 25, 63; *LS* 51
 - винагорода за п. (зарплатня) – *RN* 4, 17, 34; *QA* 65, 72–73, 75–76; *MM* 55–59, 62, 65, 99; *PT* 10; *PP* 69; *LE* 8, 15, 19; *CA* 8, 34
 - відпочинок від п. (освячення святкового дня) – *RN* 32; *MM* 47, 228–231; *LE* 25; *LS* 233–237; *CA* 15; *LS* 237
 - втручання держави у сферу п. – *R* 23–24; *MM* 31; *CA* 15, 48
 - гідність п. (праця – не товар) – *MM* 10; *LE* 7–9, 14, 18, 20–21, 24–25; *SRS* 18; *CA* 4, 6, 11, 15, 19, 26, 34; *CV* 62–63
 - духовність (етичність) п. – *LE* 6, 24–27
 - «Євангеліє праці» *LE* 6–7, 25–26
 - захист п. – *QA* 28, 34; *CA* 7, 24; *CV* 25, 32; *LS* 124–129
 - індивідуальний і суспільний характер п. – *QA* 70–71, 110; *MM* 21; *CA* 6, 32
 - Ісус – людина п. – *RN* 20; *LE* 26; *LS* 98
 - людина – суб'єкт п. – *LE* 4–8, 10, 12, 15, 17–18, 22, 24; *SRS* 18, 30
 - неповносправна особа і п. – *LE* 22
 - обов'язок людини працювати – *R* 22–23; *PT* 10; *PP* 18; *OA* 17; *LE* 16; *SRS* 30
 - об'єктивне значення (вимір) п. – *LE* 5–7, 10, 22
 - п. мігрантів – *R* 28; *PP* 69; *OA* 17; *LE* 23; *CV* 62
 - п. жінок і дітей – *RN* 33; *QA* 28, 72, 134; *MM* 8, 12; *PT* 10; *LE* 26; *SRS* 14; *CA* 7–8, 12
 - п. і власність – *LE* 14
 - п. і капітал – *RN* 15; *QA* 11, 53–54, 100, 110; *MM* 63, 94; *LE* 8, 11–13, 15, 23; *CA* 5–6
 - п. необхідна і особиста – *RN* 34; *R* 21; *CA* 8
 - п. робітників – *RN* 27, 30; *QA* 22, 53, 58; *CA* 15, 23
 - п. священників, єпископів – *QA* 23, 140
 - права людей п. – *LE* 16–18, 23; *CA* 6; *CV* 22
 - право на працевлаштування (доступ до п.) – *R* 23; *MM* 31, 47; *PT* 10, 39; *OA* 8, 14; *LE* 8, 18; *SRS* 18, 33; *CA* 48; *CV* 32; *LS* 127
 - (роз)поділ п. – *QA* 34, 119; *R* 23; *MM* 31; *LE* 1; *SRS* 43
 - розумова, інтелектуальна п. – *LE* 5, 9, 14, 24, 26–27; *LS* 102
 - умови п. – *RN* 29, 33–34; *QA* 28; *MM* 8; *PT* 10; *PP* 9, 69; *LE* 9, 17, 22; *SRS* 14; *CA* 8, 15, 34; *LS* 183
 - фізична п. – *RN* 14; *QA* 134, 150; *MM* 223; *LE* 5–6, 8–9, 14, 24, 26–27; *LS* 126
- Природа** – закони буття (сутність істот і явищ, сукупність їхніх основних властивостей) – *RN* 10–11, 15–16, 18, 28–29, 34, 38; *QA* 42–43, 49; *R* 25–26; *MM* 16, 40, 98–101, 220; *PT* 9, 19, 82, 84, 86; *PP* 25; *OA* 16, 30; *SRS* 9, 34; *CA* 40; *CV* 41, 76; *LS* 6, 235 (див. також: Капітал; Справедливість)
- вища п. Бога, Христа – *PT* 25–27, 47; *PP* 16, 34; *CA* 55; *CV* 75
 - згідний з п. правний розум, інтелект, розсудок людей – *RN* 25, 38; *PT* 18–20, 27, 78; *CV* 3, 84*
 - п. влади – *PT* 26–27, 47, 54, 57, 71; *OA* 46; *CA* 4
 - п. власности – див.: Власність

- п. глобалізації – *CV* 33, 42
 - п. дару – *CV* 34
 - п. жінки – *OA* 13; *LE* 19
 - п. засобів виробництва – *LE* 14
 - п. засобів соціальної комунікації – *OA* 20; *CV* 73
 - п. зла – *SRS* 37–38
 - п. комунізму (соціалізму), тоталітаризму – *QA* 112, 117; *MM* 15; *OA* 33; *CA* 12, 44–45
 - п. ладу, устрою людської спільноти, суспільства – *PT* 20, 47–48; *OA* 25; *CA* 29
 - п. лібералізму – *OA* 35
 - п. людини (людська п.) – *RN* 5–6, 8, 32–33; *QA* 42; *R* 22; *MM* 9, 49, 69, 80, 200; *PT* 4–5, 10, 14, 20, 25, 33, 41, 67, 69, 83; *PP* 16, 34; *OA* 25, 47; *LE* Вступ, 6, 16, 20; *SRS* 29; *CA* 13, 25, 55; *CV* 18, 21, 26, 29, 34, 48, 53, 59, 61, 68, 75; *LS* 66, 155
 - п. людських об'єднань; суспільна (соціальна) п. людини – *QA* 29–30, 84, 118; *MM* 14, 46, 54, 185, 202; *PT* 11, 16, 26; *PP* 36; *SRS* 29; *CA* 7, 13, 44
 - п. людської душі – *RN* 32; *QA* 42, 141
 - п. праці – *QA* 53, 70–71, 110; *PP* 28; *OA* 46; *LE* Вступ, 20; *CA* 8, 31, 35; *CV* 69
 - п. ринку – *CV* 36
 - п. розвитку, поступу – *OA* 41; *SRS* 17, 25–26, 30–31, 33–34, 41; *CA* 29; *CV* 18, 29, 68; *LS* 5
 - п. свободи – *OA* 47
 - п. сім'ї – *MM* 180; *PP* 36; *CV* 44
 - п. спільного блага – *PT* 32–35
 - природний обов'язок людини піклуватись про збереження і умови життя – *R* 21–22; *MM* 180–181; *PT* 10, 14
 - природність відмінностей між людьми, але вони від природи рівні своєю гідністю – *RN* 14; *PT* 24, 28, 47, 49–50, 69; *OA* 16
 - п. сільськогосподарської продукції – *MM* 124, 130–131
 - тваринна п. – *RN* 5
 - Церква – захисниця надприродного Божого порядку, будівнича надприродної єдності, досконалости людей – *R* 5, 8, 14, 29; *MM* 2, 167–168, 176, 203–204, 216, 224, 227, 235, 237; *PT* 20, 76, 78; *PP* 16, 28, 44; *OA* 40, 48; *LE* 25; *SRS* 31, 38, 41; *CA* 38; *CV* 18, 92
- Природа – матерія буття** (органічний і неорганічний світ Землі, навколишнє середовище) – див.: Багатство; Блага; Гріх; Дар; Довкілля; Екологія; Закони; Криза; Людина; Розвиток; Справедливість; Технократія; Цінності
- Природне право людини** – *RN* 5–6, 9, 12, 27, 37–39; *QA* 30, 37, 55; *R* 5, 17, 22–23; *MM* 11, 14, 18, 30, 95–96; *PT* 7, 10, 15, 66, 69, 85; *PP* 59; *LE* 10, 22; *CA* 7, 29–30; *CV* 59, 75
- Природний закон** – див.: Закони
- Природні ресурси Землі** – *MM* 140, 156, 176; *PP* 66; *OA* 21; *LE* 5, 12, 18; *SRS* 34; *CA* 32–33, 37, 47, 52; *CV* 27, 50–51; *LS* 4, 27, 38, 51, 54, 106, 111, 184, 191, 195 (див. також: Розвиток)
- Продовольча та сільськогосподарська організація ООН (ФАО)** – *MM* 142; *PP* 46; *LE* 17; *LS* 4
- Продовольчі ресурси** (забезпечення харчачами) – див.: Розвиток
- Професійні спілки, асоціації, об'єднання** – див.: Робітники; Роботодавці; Розвиток
- внутрішні правила у с. – *RN* 42–43; *QA* 88
 - християнський дух у с. – *RN* 44
- Революція, революційні зміни** – *R* 11; *PT* 86; *OA* 33, 45; *LE* 1, 11; *CA* 4, 19; *CV* 39; *LS* 102, 114, 126
- еволюція – *OA* 32; *LE* 7; *CA* 21; *CV* 21, 29, 46, 48; *LS* 18, 81
- Релігія, релігійність** – див.: Виховання; Діалоги; Документи Другого Ватиканського Собору; Меншини; Міжнародні

- документи; Свобода; Соціальне вчення Церкви; Спільноти; Цінності
- Релятивізм** – *CA* 46; *CV* 2, 4, 26, 61; *LS* 122–123
- Реформи, реформування, реформатори** – *RN* 1; *QA* 138; *SRS* 43; *CA* 5, 15; *CV* 20
- аграрні р. – *PP* 29; *CV* 27
 - р. звичаїв – *QA* 15, 78, 98–99
 - р. інституцій – *QA* 78–79; *SRS* 44; *CV* 67, 71; *LS* 181
 - р. капіталізму – *LE* 14
 - р. міжнародної системи торгівлі, фінансової системи – *SRS* 43; *CV* 67; *LS* 189
 - р. соціального страхування і забезпечення – *CA* 15–16
 - р. державного і суспільного устрою – *CA* 47
 - християнські реформатори суспільства – *QA* 113–114; *CA* 16
- Римська курія** – *PP* 5; *CV* 12*
- Римський Святий Апостольський Престол, Престол Петра, Петрова Катедра** – *QA* 18, 26, 117; *MM* 9; *PT* 82; *PP* 5, 46; *OA* 6; *LE* 1; *SRS* 3, 17*; *CA* 2, 21; *LS* 6*
- Ринок** – див.: Економіка; Закони; Конкуренція; Природа – закони буття
- Рівність** – див.: Розвиток
- Робітники, пролетаріат, трудівники, наймані працівники**, – *RN* 1–2, 27; *QA* 61, 134; *OA* 10; *LE* 11; *CA* 7, 54, 64 (див. також: Відповідальність; Гідність; Добробут; Добročесність; Закони; Католики; Класи суспільства; Конфлікти; Криза; Насильство; Ощадливість; Праця; Розвиток; Свобода; Солідарність; Спільноти; Справедливість)
- визволення пролетаріату – *QA* 61
 - «диктатура пролетаріату» – *LE* 11
 - несправедливі вимоги капіталу і р. – *QA* 55–56
 - «робітниче питання» («пролетарське питання») – *RN* 1, 35; *MM* 5; *LE* 2, 8; *CA* 3–5, 11–12, 56, 60
 - пролетаризація – *OA* 8; *LE* 8
 - робітничі, профспілкові рухи – *MM* 84, 87, 89, 134; *SRS* 9; *CA* 16, 26, 43
 - робітничі спілки, об'єднання, організації, товариства, асоціації – *RN* 36, 40, 42–44; *QA* 30, 32–37, 142; *LE* 20; *CA* 35, 64
 - «робітничі університети» – *LE* 20
 - становище р., пролетаріату в капіталістичному суспільстві – *RN* 1, 4, 13, 23, 26–27, 44; *QA* 17, 61–62; *SRS* 15
- Роботодавці, працедавці** – *QA* 7, 29, 38, 85; *MM* 14; *R* 23; *LE* 7, 16–20, 22; *CA* 8
- Розвиток** (поступ, прогрес – загальні поняття і сфери розвитку) – *QA* 62; *MM* 43, 80, 110, 138, 150, 173; *PT* 86; *PP* 58; *OA* 32; *LE* 4, 13, 26–27; *SRS* 9–10, 12–13, 15, 17–18, 21, 24–29, 33–34, 41, 44, 46; *CA* 44; *CV* 8–10, 16, 28; *LS* 156–157, 167, 194, 202 (див. також: Взаємозалежність, Глобалізація; Війна і мир; Солідарність; Частини світу)
- діалоги, дискусії, зустрічі, спілкування, міжнародний туризм – задля р. і порозуміння – *PP* 54, 73; *OA* 40, 43; *SRS* 22; *CV* 26, 29, 53, 57, 59, 61, 72–73; *LS* 14, 62–63, 135, 183, 186, 188, 223
 - довіра (недовіра) між людьми, народами й державами – *R* 28; *MM* 33, 188–193; *PT* 61, 63; *PP* 52, 56, 64; *OA* 45; *SRS* 20, 39; *CA* 27; *CV* 5, 21, 35
 - допомога для р. (в т. ч. інвестування) – *MM* 150–152; *PP* 52, 56, 60–62, 73; *SRS* 7, 12–13, 15, 19, 21, 23–24, 26; *CA* 28, 58; *CV* 22, 27, 40–41, 46–47, 49, 58, 60, 65; *LS* 26, 49, 180, 183
 - культурний вимір р. – *MM* 130; *LE* 4; *SRS* 46; *CA* 24, 28–29, 50–52, 58; *CV* 21–23, 26, 28, 32, 36–37, 41–42, 48, 51, 55–56, 59, 61, 70, 73–74; *LS* 6, 22, 30, 53, 114, 143–146, 162
 - освітньо-виховна сфера р. (просвітництво, базова, професійна і релігійна о., екологічне виховання) – *QA* 23,

- 149; *MM* 36, 46–47, 75, 82, 115, 118, 152, 206–208, 221; *PT* 52, 54, 75, 80; *PP* 6, 15, 35, 38, 48, 67–68, 73, 83; *OA* 11, 18; *LE* 8, 12, 18, 20; *SRS* 15, 44; *CA* 16, 36, 38, 46, 54; *CV* 11, 43–44, 61, 63, 66; *LS* 94, 111, 202, 209–215
- охорона здоров'я людей, здоров'я планети – *RN* 14, 27, 29, 33–34; *QA* 28; *MM* 8, 46–47, 115, 174, 230; *PT* 6, 10, 54, 75, 81; *LE* 11, 19; *SRS* 14, 34; *CA* 36; *CV* 22, 32, 76; *LS* 20–21, 28, 44, 50, 183, 215
 - рівність (нерівність) людей, класів, народів, держав (в т. ч. правова і політична) – *RN* 12, 30, 35; *QA* 22, 35; *MM* 120, 122–123, 132, 136; *PT* 34, 39, 49, 75, 90; *PP* 8–9, 31, 34, 52, 59, 61–62, 76; *OA* 9–10, 13, 22–24, 31, 45; *LE* 2; *SRS* 7, 14–15, 21, 26*, 33, 39–40, 45, 49; *CA* 15; *CV* 19, 22, 32, 42; *LS* 48–52, 82, 86
 - «надрозвиток» – *SRS* 28, 31, 35; *CV* 29
 - співпраця задля р. і миру (власників і робітників, між класами, християн з іншими верствами суспільства, між різними суспільними групами, в царині міжнародної економіки, між державами і народами, між Церквами, між розумом і вірою, всіх людей на землі; співпраця людини з Богом) – *RN* 36; *QA* 33, 70, 82, 90, 96, 149; *R* 29; *MM* 25, 40, 43, 52–53, 67, 77, 79, 84, 132, 141, 150–153, 156–161, 179, 182, 186–188, 196, 204, 239; *PT* 54, 68; *PP* 27, 44, 54, 64, 71–72, 84; *OA* 46; *LE* 8, 14, 18, 27; *SRS* 19, 22–23, 31–32, 39, 43–45; *CA* 26, 29, 31–32, 46, 56, 60–61; *CV* 21, 25, 30–32, 39, 53, 56–57, 59, 61–62, 67, 69, 75; *LS* 14, 80, 98, 167, 180
 - розвиток і мир – *R* 14; *PP* 87; *PT* 61; *OA* 19, 45; *SRS* 20–22, 39–40, 47–48; *CA* 18, 52; *CV* 51, 57, 71–72; *LS* 198
 - водні ресурси (забезпечення питною водою) – *MM* 115; *SRS* 14; *CV* 27, 43; *LS* 20, 24, 28–31, 37–41, 164
 - продовольчі ресурси (забезпечення харчами) – *QA* 65; *MM* 142; *PP* 8, 35, 46; *LE* 17; *SRS* 14, 26, 44, 49; *CV* 27, 43, 67; *LS* 4, 24, 28, 31–32, 40, 50, 129, 175
 - забезпечення житлом – *MM* 47, 102, 115; *PT* 39; *OA* 8, 11, 17; *SRS* 14, 17; *LS* 113, 148, 150, 152
 - екологічна сфера р. (захист довкілля, використання джерел енергії) – *SRS* 26; *CA* 37–38; *CV* 32, 48–51; *LS* 4–6, 8–11, 26, 49, 59, 62, 93, 137–139, 159, 164–166, 172, 176, 179–180, 193, 213
 - економічна сфера р. – *MM* 35, 49, 56, 60–61, 70, 102, 112, 115–119, 130, 150–151, 155–156, 162–163, 172–175, 179; *PT* 39, 65–66; *PP* 25–26, 34–35, 50, 57, 62, 83; *LE* 1, 5, 18; *SRS* 14, 18, 28–29, 46; *CA* 4, 10–11, 15, 24, 27–29, 33, 48, 58; *CV* 21, 23–24, 32–34, 36–39, 41, 45, 48, 50–51, 61, 66–67; *LS* 4, 32, 53, 109, 129, 138–142, 176, 189, 194–195
 - суспільно-політична сфера р. (ліберальний капіталізм, марксистський колективізм, індустріяльне суспільство, тоталітарні режими, «реальний соціалізм», громадянське і демократичне суспільство, суспільство споживання, держава загального добробуту, технократичне суспільство, глобальне суспільство) – *RN* 37; *QA* 62, 91, 98, 103; *MM* 36, 49, 51, 53, 60–68, 71, 80, 115, 130, 150–151, 187; *PT* 19, 26; *PP* 9, 64, 70; *OA* 4–5, 20, 24, 26, 37, 45, 51; *LE* 1, 8, 21; *SRS* 1, 20, 35–37, 42, 44; *CA* 4, 10, 12–13, 16, 19–20, 22–23, 25, 27–29, 32, 44–48, 60–61; *CV* 6, 21, 23–25, 33–34, 38–39, 41, 44, 48, 56–57, 64, 67; *LS* 5, 25, 46, 138–142, 158, 165–166, 177–178, 193, 197–198
 - сфера послуг (у т. ч. комунальних служб) – *MM* 35–36, 66, 113, 115, 136–137, 155
 - сфера комунікацій (у т. ч. засобів масової інформації) – *MM* 35, 47, 115;

- OA 20, 41; PT 39, 50; LE 8; SRS 22; CA 36, 41; CV 73; LS 47, 104, 213, 215
- фінансова, монетарна, фіскальна сфери – MM 62, 158–160; PP 52, 56, 60, 62; LE 23; SRS 16, 19, 25, 43, 45; CA 19; CV 21, 25, 36–37, 40, 45–46, 60, 65; LS 172
 - аграрний сектор – RN 26; MM 35–36, 66, 111–122, 127–132, 140, 148–149; PP 9, 29, 60; OA 8; LE 5, 21; CV 27, 58; LS 25, 129, 164, 180
 - індустриальний сектор (промисловість) – RN 27, 35; QA 23, 62, 103; MM 35–36, 40, 55, 62, 66, 113, 137, 155; PP 9–10, 29, 57–58, 60–61, 70; OA 2, 5, 8–10; LE 5, 7–8, 11, 13, 17, 20; SRS 12, 18, 20, 26, 29, 34; CA 11–13, 33, 60–61; CV 25; LS 4, 30, 165, 170
 - виробництво (в т. ч. засоби виробництва) – RN 26; MM 62; PT 39; PP 25–26; LE 12; CA 4; CV 24–25, 37, 46; LS 5, 22, 26, 32, 129, 138, 180, 189, 191–192
 - підприємництво, приватна економічна ініціатива, підприємства – RN 36; MM 39, 42, 70, 79, 96, 105, 120–121, 127–132, 134, 136, 138, 152; PP 33; LE 8; SRS 13, 15, 42; CV 38, 40–41, 45–47; LS 182, 185, 189
 - технології – RN 1; QA 76; MM 41, 116; PP 10, 25–26, 34, 41, 57; OA 8–9, 19, 29, 45; LE 1, 5, 21; SRS 7, 33, 37, 43; CA 4, 33, 39, 57; CV 14, 27, 50, 59, 68–74, 77; LS 20, 47, 102–114, 125, 136, 165, 172, 177, 194
 - торгівля, взаємообмін товарами, благами, послугами – RN 2, 26, 31, 35, 42; QA 143; R 14; MM 71; PT 68; PP 22, 44, 57–59, 61; OA 7, 18, 43; LE 17; SRS 24, 43; CA 28; CV 37, 41, 58; LS 32, 91, 123, 168, 197
 - науково-технічний прогрес – MM 35, 131, 162–163, 186, 194–195, 227; PT 68, 79; OA 38–40; LE 4–5, 13; SRS 29; CA 4, 18, 57; CV 9, 23; LS 4, 191
 - «соціальне питання» (соціальний вимір) – MM 36, 40, 102, 130, 155, 179; PT 39, 66; PP 34–35, 50; OA 19; LE 2, 18; SRS 1, 9–10, 14; CA 4, 21; CV 13, 75; LS 46, 109, 172
 - соціально-економічне життя – QA 130; R 19; MM 36, 80, 102, 110, 136, 169, 212; CA 19; CV 25, 36, 42, 56; LS 4
 - міжнародні організації, структури, інституції – QA 110, 139; MM 37, 152; PP 74, 77–78; OA 18, 43; LE 5; SRS 26, 43, 45; CA 21, 27; CV 24, 27, 43, 47, 67; LS 175
 - профспілки, асоціації, групи-посередники, кредитні товариства, громадські, демократичні християнські інституції, інші проміжні спільноти – RN 13, 15, 36; QA 17, 29, 35, 89–90, 92–94, 96; R 4, 8; MM 25–27, 36, 46, 52, 84–89, 108, 132, 134, 166, 182, 203, 206, 221; PT 26, 76–79, 81; PP 33, 36, 39–40, 81; OA 14, 51; LE 5, 20; CA 1, 7, 15–16, 19, 27, 35, 49; CV 7, 11, 24–25, 27, 38, 41, 46, 57, 64–65; LS 179, 181, 214, 232
 - законодавство, правовий устрій (трудове право, акти про права людини, про захист довкілля) – RN 2; QA 66; MM 13, 27, 71, 84; PP 61; OA 43; LE 11, 17, 19; SRS 26, 33, 43; CA 8–9, 21; CV 25, 28, 41, 46–48, 62, 65; LS 53, 168, 174, 177, 177
 - Церква і р. – RN 13, 15, 41–43; QA 17–24, 29, 118, 130–132; R 5, 11–12; MM 25–27, 29, 87–90, 130, 145–147, 152–153, 165–171, 182, 194–195, 203, 210–215, 221, 227; PT 65–66, 80, 86; PP 5, 12–13, 59, 74–75, 81–83; OA 4, 14, 40, 47–48, 52; LE 15, 26; SRS 1, 7–8, 12–14, 19, 29–32, 35–36, 40–41, 46–49; CA 2, 7, 10–11, 14, 21–22, 26, 30, 42, 44–47, 49, 51, 53, 55, 57, 61; CV 8–9, 11, 15–16, 18, 20, 30, 44–45, 51, 56, 64; LS 61, 63, 79, 188, 214, 231

Розвиток людини

- моральний, етичний, духовний, трансцендентний вимір р. (в т. ч. моральна недорозвиненість) – *RN* 1, 20; *QA* 32, 34–35, 41–43, 46, 51, 56, 89, 91, 97, 121, 133–134; *R* 5, 11–12, 15–16, 17, 29; *MM* 7–8, 25–26, 29, 54, 82, 87, 101, 108, 131, 133, 162–164, 176, 179, 190, 193, 203, 220, 230, 235; *PT* 7, 9–10, 26–27, 42, 47–48, 60, 71, 78–79, 82, 85; *PP* 10, 19, 21, 34, 37, 76, 81; *OA* 18, 40–41, 48; *LE* Вступ, 3, 5, 8–9, 13, 15–19, 23–24, 26; *SRS* 8–10, 14, 16, 23–24, 26, 28–39, 41; *CA* 5, 13–14, 16, 19, 24–29, 35–36, 38, 42–43, 47, 55, 60; *CV* 2, 6, 8–9, 11, 13–19, 28–37, 39–42, 44–47, 49–57, 59, 65–68, 70–79; *LS* 4–6, 9, 79–80, 127, 136, 155, 158, 162, 172, 181, 195, 199–201, 208
- р. людей праці – *QA* 23, 32; *MM* 79, 130; *PT* 39; *LE* 8, 12–13, 15, 20–22, 26; *CA* 16, 27, 33, 35, 38, 43; *CV* 41, 63; *LS* 128
- р. сім'ї (родини) – *RN* 33; *R* 25; *PP* 37–38, 55; *OA* 18; *LE* 19; *CA* 6, 39, 47, 49; *CV* 44, 63; *LS* 152, 213
- р. як покликання – *CV* 11, 16–19, 52
- перешкоди для р. людини і громадянського суспільства – *RN* 10, 18, 22; *QA* 6, 38, 130; *R* 29; *MM* 30, 70, 166, 199; *PT* 35, 40; *PP* 10, 15; *LE* 22; *SRS* 28–29, 31, 36–38, 46–47; *CA* 31–32, 36, 41, 43, 48; *CV* 11, 17, 25, 28, 55–56, 65, 77–78; *LS* 47, 116, 123, 131, 222, 229
- цілісний р. людини (особи, громадянина, члена суспільства, християнина) – *QA* 118; *R* 4, 18–19; *MM* 51, 54, 61, 71, 113, 135, 227; *PT* 35, 45; *PP* 5–6, 13–16, 25, 34–35, 42–43, 84; *OA* 14, 38–40, 47, 52; *LE* 4, 11, 16; *SRS* 1, 9, 15, 21–22, 25, 29–33, 44, 47; *CA* 6, 24–25, 29–30, 36, 46, 49, 55; *CV* 1, 4, 8–11, 16–18, 25, 29–32, 34, 42, 44, 47, 55, 61, 68–69, 74, 76–79; *LS* 136, 147–155

Розвиток народів і всього людства

- країни (регіони) бідні, що розвиваються чи прагнуть р. – *MM* 36, 55, 67, 110, 136–137, 142–143, 147, 152–154, 156–160, 163, 169–170, 172, 174, 177; *PT* 66; *PP* 5, 41, 44–45, 48, 55–57, 61–62, 64–65, 70–74, 81; *LE* 2, 21; *SRS* 7, 9–10, 14–16, 18–19, 21–22, 24, 39, 42, 44–45, 47; *CA* 18, 20, 26, 28–29, 33, 57–58, 61; *CV* 22–23, 25, 27–29, 33, 35, 40, 42–43, 45, 47, 49, 58–60, 65; *LS* 25, 30, 49, 51–52, 170, 172, 175
- розвинені, заможніші країни (держави, регіони) – *QA* 61; *MM* 36, 57, 102, 110, 136, 147, 152–154, 157–160, 163, 170; *PT* 50, 66; *PP* 41, 44, 48–49, 56–58, 60–61, 64, 81; *LE* 2, 21; *SRS* 7, 9–10, 14–19, 21, 24, 39, 42, 44, 47; *CA* 9, 20, 29, 32–33, 36, 42; *CV* 22–23, 25, 27–29, 33, 35, 42, 44–45, 49, 59, 65; *LS* 27, 30, 49, 51–52, 173
- р. (поступ) народів, націй – *PT* 49–50, 66, 68; *PP* 5–6, 41, 73–74; *OA* 2; *SRS* 4, 7–8, 10–11, 17–21, 23, 26, 32–33, 35, 37–38, 44, 46; *CA* 2, 22, 35; *CV* 29–32, 43, 47, 53–54, 60, 67–68, 71, 73, 78
- труднощі, перешкоди на шляху р. народів – *QA* 27; *OA* 45; *R* 28; *MM* 30, 33, 199; *PP* 41, 62–63, 79; *OA* 45; *SRS* 14–28, 32–38, 40–41, 43–44, 46–47; *CA* 22, 28–29, 48; *CV* 9, 11, 14, 17, 19, 21–29, 32–33, 39, 42, 48–49, 51, 55–56, 62, 71–72, 75–78; *LS* 4, 6, 8, 14, 23, 26, 31, 43, 50, 54, 57, 162, 175, 182, 184, 191, 201
- духовна єдність, спасіння, відродження людства – *RN* 20, 22; *R* 7, 29–30; *MM* 28, 168, 194; *PT* 1, 54–55, 60, 63, 69, 88–91; *PP* 43, 62, 76, 84; *OA* 2, 5–7, 20–23, 26, 37, 45, 48; *LE* 4–5, 18, 25, 27; *SRS* 10, 14–15, 22, 27–28, 30, 47; *CA* 18, 27, 37, 51–52, 62; *CV* 5, 8, 11, 13, 21, 26, 42, 48, 53–54, 56, 68, 73, 79; *LS* 4–5, 13, 17–18, 23, 31, 38, 47, 61–62, 65–66,

- 70–71, 79, 98, 102, 104, 113, 118, 164–165, 200, 237
- цілісний р. людства (людської цивілізації) – *ММ* 135, 164, 195, 227, 233; *PP* 5, 12, 14, 37, 42–43, 62, 83; *OA* 37; *LE* 4–5, 7–8, 18, 26–27; *SRS* 30, 33, 38, 43–44; *CA* 2, 18, 28, 35, 47, 52; *CV* 1, 4–5, 8, 11, 18–21, 34, 39, 42–43, 50, 53–57, 59, 62, 67; *LS* 4–5, 13, 15, 17–18, 50, 53, 62, 159, 175, 191, 240
- Розум, інтелект** – *RN* 5, 25; *QA* 6, 42, 70, 176; *PT* 62, 78–79; *LE* 5, 12; *CA* 32, 51; *CV* 1, 3–4, 9, 19, 30, 33–34*, 36, 70; *LS* 192, 199 (див. також: Праця: розумова, інтелектуальна п.)
- р. Бога – *LS* 73
 - р. і віра – *CV* 3, 53, 56, 74–75
 - р. і свобода – *CA* 36, 43; *LS* 79
 - технологічний р. – *LS* 115
- Свобода** – *QA* 35, 81; *R* 9, 24; *PT* 87, 89; *PP* 47; *OA* 13, 20, 26, 46–47; *SRS* 27*, 33–34; *CA* 4, 26, 30; *CV* 9, 17–18, 21, 42*, 73; *LS* 53, 71, 77–79, 108, 112, 142, 196, 203, 205, 219, 223
- академічна с. – *LS* 140
 - відповідальне користування свободою – *ММ* 213; *PT* 11, 18; *OA* 24; *CA* 31–32, 36, 59; *CV* 17, 48, 70
 - громадянська с. – *PP* 6; *OA* 25; *CA* 48
 - загроза для с. від тоталітарних режимів та ідеологій (в т. ч. соціалізму, комунізму, систем «національної безпеки») – *ММ* 22, 48, 96–98; *PT* 17, 57; *PP* 39; *OA* 26, 49; *SRS* 20; *CA* 19, 25; *CV* 23, 56
 - релігійна с. (свобода сумління) – *ММ* 89; *PT* 8; *OA* 25*; *SRS* 15, 33, 42; *CA* 9, 29, 47; *CV* 29, 55
 - с. дій Церкви – *RN* 45; *CA* 45, 56; *CV* 11
 - с. ініціативи (приватної діяльності) громадян – *ММ* 42; *PT* 40; *PP* 33; *SRS* 42; *CA* 24, 48
 - с. конкуренції в економіці (економічна с.) – *QA* 107; *CA* 4, 32, 39, 42, 48; *LS* 129
 - с. людини, особи (в т. ч. внутрішня с.) – *RN* 1, 9; *QA* 2; *R* 15; *ММ* 193; *PT* 2, 7–8, 11, 17, 20, 25, 28, 75, 78; *PP* 15; *OA* 22, 25, 27, 40–41, 45–47; *CA* 4, 30, 42, 44, 48; *CV* 25, 34, 57, 68–70; *LS* 6, 79, 118
 - с. народів (в т. ч. колоніальних, у міждержавних відносинах) – *PT* 47, 64, 66, 75; *PP* 52; *SRS* 39, 44–45; *CA* 19, 47; *CV* 17, 33
 - с. сім'ї (подружжя, батька родини, жінки, матері) – *RN* 10; *QA* 25; *R* 25–26; *ММ* 32; *PP* 37; *OA* 13, 18, 46; *LE* 19; *SRS* 25; *CA* 39
 - с. (створення) об'єднань, асоціацій, профспілок – *QA* 88; *PT* 11; *PP* 39; *OA* 46; *SRS* 15; *CV* 25
 - с. трудівників (робітників) – *RN* 4; *PT* 21; *CA* 43
 - с. християн (в т. ч. с. у християнському розумінні) – *ММ* 167; *OA* 3, 27, 31, 35, 37, 41, 47, 50; *LE* 25, 27; *SRS* 3*, 8*, 41*, 46, 48; *CA* 4, 25, 41, 46; *CV* 13, 16, 34; *LS* 77
 - хибні уявлення про с. – *QA* 89, 98, 119; *ММ* 112; *OA* 35; *CA* 13, 17
- Святе Письмо, Писання, Євангеліє** – *RN* 13, 22, 45; *QA* 17, 39, 116, 128, 146; *ММ* 109, 216; *PP* 13; *OA* 1–2, 4, 42, 46, 48; *LE* 2–3, 26–27; *SRS* 3, 7, 33; *CA* 3, 5, 30, 57; *CV* 2, 13, 15–16, 18; *LS* 98–99, 221, 242
- «Євангеліє праці» – *LE* 6–7, 25–26
 - Євангеліє творіння – *LS* розд. II
 - євангелізація, євангелізаційна місія Церкви, проповідування Євангелія – *SRS* 41; *CA* 5, 29, 50, 54–55; *CV* 12, 15
 - євангельська благовість – *OA* 4
 - євангельська закваска – *PP* 32
 - євангельське вчення – *QA* 135; *OA* 23; *SRS* 41; *LS* 216

- евангельське «зречення себе заради іншого» – *SRS* 38
 - евангельське послання – *LE* 6, 24
 - евангельський дух – *QA* 140; *MM* 9; *PP* 2
 - евангельський закон – *QA* 77
 - евангельський обов'язок – *SRS* 39
 - евангельський фермент – *MM* 237
 - евангельські заповіді – *RN* 41
 - евангельські норми – *PT* 79
 - Христове Євангеліє – *PP* 1, 12; *OA* 5; *SRS* 47; *LS* 246
- Святе Сімейство** – *LS* 242
- Святий Дух** (Божий Дух, Дух Господній, Утішитель) – *QA* 140; *R* 3, 7; *MM* 28; *PP* 13, 32; *OA* 2, 4, 37, 41, 51; *LE* 27; *SRS* 1, 38, 40, 47–48; *CV* 5; *LS* 80, 88, 235, 238
- Сексуальність** – *CV* 44, 51, 61; *LS* 6, 123, 155
- Сільське господарство** – *QA* 61, 76; *MM* 124, 137, 140, 142, 148, 155; *PP* 9, 60; *OA* 2, 8; *LE* 17; *CV* 27, 58; *LS* 21, 23–25, 28–29, 34–35, 41, 45, 51, 93*, 125, 129, 131, 133, 151–152, 154, 164, 180 (див. також: Природа – закони буття; Розвиток: аграрний сектор)
- гідність сільськогосподарської праці – *LE* 21
 - с. г. – первинна ланка економічної діяльності – *LE* 5
 - с. г. як відсталий сектор – *MM* 111–135
- Сім'я**, родина, подружжя, родинне співжиття – *RN* 9–10, 29; *QA* 28, 49, 136; *R* 24, 26–27; *MM* 21, 128–129, 180–183; *PT* 9, 22, 56; *PP* 9, 36–38, 55, 67, 69, 80; *CA* 49; *CV* 44, 51, 63, 73; *LS* 6, 141, 213 (див. також: Благо; Виховання; Відповідальність; Влада; Гідність (шлюбу); Дар; Демографія; держава; Любов; Праця; Розвиток людини; Свобода; Солідарність)
- життєвий простір с. – *R* 27–28; *CA* 30
 - обов'язки, роль батька родини і жінки-матері в с. – *RN* 10; *QA* 72; *OA* 13
 - прийомні сім'ї – *PP* 67
 - сімейний бізнес (підприємства сімейного типу) – *MM* 72–73, 102, 128–129, 132
 - сімейні відносини – *CA* 47; *CV* 2, 25; *LS* 162, 231
 - с. – святилище життя, осердя культури життя – *CA* 39; *LS* 213
 - статевість, подружжя сексуальність – *CV* 15, 44, 51; *LS* 6
 - с. – фундамент суспільства, базова суспільна спільнота, «клітина суспільства» – *PP* 36; *SRS* 33; *CV* 44
- Солідарність** – *OA* 23, 31, 47, 49–50; *SRS* 21, 26, 33, 36, 38–40, 46–47; *CA* 10, 15–16, 23, 49, 51, 61; *CV* 19, 21, 25, 27, 35–36, 38–39, 42, 44, 48, 51, 53, 58–60, 67, 78; *LS* 14, 50, 58, 142, 158, 210, 227, 232
- (все)людська с. – *MM* 15, 141, 144; *PP* 17, 48, 84; *SRS* 9; *CA* 41, 43; *CV* 43, 54, 60–61; *LS* 240
 - с. між поколіннями – *LS* 159–162
 - с. народів – *MM* 177; *PT* 47; *PP* 48, 64, 73; *SRS* 23, 45; *CA* 22, 29a; *CV* 13, 28, 41, 47, 49–50, 60–61, 67, 73; *LS* 172
 - с. рільників – *MM* 132
 - с. робітників – *RN* 1; *LE* 8; *CA* 5, 41, 43
 - с. сім'ї – *CA* 49
- Соціалізація** – *QA* 56; *MM* 45–54; *LE* 14–15, 19
- Соціалізм** – *RN* 12; *QA* 2, 10, 15, 56, 99–100, 110, 115–116; *R* 6; *OA* 33, 37; *LE* 17; *CA* 4, 10, 12–14, 20, 30, 35, 56
- агресивний с. (комунізм) – *QA* 112; *LE* 7, 11
 - поміркований с. – *QA* 113–114; *MM* 22
 - с. і християнство – *QA* 30–31, 116–128; *MM* 18, 22; *OA* 31
 - трансформація с. – *QA* 111
- Соціалісти** – *RN* 3–5, 11, 14; *QA* 30–31, 36, 44, 56, 96, 116; *CA* 12
- Соціальне вчення Церкви** (католицька, християнська соціальна доктрина) –

- RN* 22; *QA* 9–10, 15, 19–20, 39, 41, 48, 61, 65, 88, 118; *R* 25, 30; *MM* 2–5, 9, 16, 21, 28, 206–211, 222; *PT* 31, 85; *PP* 3, 5, 13; *OA* 1, 4–6, 42, 48, 52; *LE* 2–3, 10–11, 14, 16, 20; *SRS* 1–10, 21, 31, 41–42; *CA* 2, 5, 11, 15, 20, 23, 26, 53–57, 59–60; *CV* 2, 5–6, 9–13, 15, 25, 31, 35–37, 39–40, 45, 56, 64; *LS* 15, 63, 175
- вічна актуальність с. в. Ц. – *QA* 20; *MM* 203–222; *OA* 4; *SRS* 2, 4, 9–10; *CA* 2; *CV* 16, 64
 - держава (цивільна, політична влада) і с. в. Ц. – *QA* 25–27, 49, 79–82, 89, 109–110, 133; *R* 4, 9, 17, 24; *MM* 31, 40–44, 46, 50–54, 76, 103–105, 108, 137–138; *PT* 27–32, 34–47, 57, 63; *PP* 23, 33, 37, 84; *OA* 20, 46; *CA* 15, 44; *LS* 129
 - незгода Церкви із соціалістичним (матеріалістичним, колективістським), ліберально-капіталістичним (індивідуалістичним), атеїстичним, (нео)позитивістським, економістським, технократичним підходами до соціального питання – *QA* 10, 14, 25, 27, 30–31, 44, 46–48, 56–57, 69, 89, 96, 99, 109–110, 112–124, 128; *R* 29; *MM* 22; *PP* 39, 58; *OA* 26, 31–35, 38, 47; *LE* 11, 13–14; *SRS* 21, 41; *CA* 10, 12–14, 16, 20, 23–24, 26–27, 35, 41, 44, 60
 - пов'язаність с. в. Ц. з Євангелієм, Святим Письмом – *RN* 1; *QA* 17, 39, 128, 135, 146; *MM* 9, 109; *PP* 13, 81; *OA* 4, 46; *LE* 2–4, 6, 25–27; *SRS* 3, 29–31, 33, 41; *CA* 5, 25, 30, 57; *CV* 2, 16; *LS* 12, 65–89, 124, 221
 - розвиток с. в. Ц. у документах пап Римських – *QA* 15, 18–21, 40, 88; *R* 8, 11–13, 29; *MM* 17–23, 28, 38, 58–70, 74–75, 77–80, 84, 100–101, 106, 113–133, 145, 153–160, 163–164, 175–176, 179, 239–241; *PT* 5–14, 47–58, 60, 63–64, 66, 71–74, 76–77, 85, 89; *PP* 1–2, 34, 43–44, 48–54, 59, 61, 64–65, 67, 69–70, 72–73, 76–80, 83–84; *OA* 1, 7–8, 11–12, 14–16, 19, 21, 38–39, 43, 47; *LE* 1–3, 6, 8, 18, 21–23; *SRS* 1–11, 17–21, 23–26, 29–30, 32–34, 37, 41–49; *CA* 1–3, 13–14, 27–29, 53, 58, 62; *CV* 11–12, 14–15, 32, 38, 40, 63; *LS* 3–7, 13–15, 46–48, 51, 61, 65, 93, 106–114, 122, 124, 131, 143, 147, 156, 159, 164, 193, 214
 - роль Другого Ватиканського Собору у розвитку с. в. Ц. – див.: Документи Другого Ватиканського Собору: Душпастирська конституція про Церкву; Другий Ватиканський Собор
 - роль і новаторство Папи Лева XIII та його енцикліки *Rerum novarum* у творенні с. в. Ц. – *QA* 2, 9–10, 14–15, 26–27, 29, 37, 65, 84, 87, 100–101, 126; *R* 4, 6, 9, 12, 31; *MM* 5–7, 9, 13, 239; *PP* 59; *OA* 4–5; *LE* 1, 11, 14; *SRS* 1, 8; *CA* 1–17, 30, 44, 54–56, 60; *CV* 16, 25
 - роль Папи Павла VI і його енцикліки *Populorum progressio* у розвитку с. в. Ц. – *SRS* 2–11, 16, 19–20, 23, 25–26, 28, 31, 38; *CV* 8–13, 15–21, 24, 33, 35, 39, 41–42, 53, 75, 78; *LS* 4
 - соціальна політика Церкви – *QA* 26–27
 - соціальна філософія Церкви – *QA* 14
 - «соціальне питання» (соціально-економічне питання): життя, наука, політика, царина, система, контекст, механізм, умови, помилки – *QA* 2, 10, 12, 15–16, 18–19, 23, 41; *MM* 9–10, 29, 36–37, 47, 60, 80–81, 85, 95, 124, 126, 134, 136, 144, 166, 177, 188, 220; *PT* 21, 24, 60; *PP* 6; *OA* 13, 46; *LE* 4, 11, 14, 17–18, 20; *CA* 10, 13, 17, 36, 39, 42, 54; *CV* 5, 25; *LS* 127
 - сумніви людей щодо с. в. Ц, нерозуміння, наклепи на Церкву – *QA* 14–15, 40, 44–46, 61, 66, 125; *MM* 9, 17–18; 95–96, 99; *LE* 10
 - суспільство, суспільний лад і с. в. Ц. – *RN* 22; *QA* 15, 27, 77, 80, 83–85, 89, 91, 96–103, 110, 117, 142, 147; *R* 5; *MM* 101;

- PT* 15–19, 26, 34, 54, 86–87; *PP* 9–10, 17, 22, 26, 36; *OA* 20, 24–27, 41, 45; *LE* 17; *SRS* 1, 39, 46; *CA* 3, 10, 13, 25, 43; *CV* 52; *LS* 25, 231
- тяглість і оновлюваність с. в. Ц. – *LE* 12, 14, 19–20; *SRS* 3, 5; *CA* 11; *CV* 12
 - християнський, релігійний підхід Церкви до соціального питання – *RN* 16, 19, 22; *QA* 10, 18–19, 32–33, 35–36, 43, 45, 48, 50, 89, 97, 116–120, 125–127, 129–132, 135–149; *R* 5, 16, 18–19, 24–28, 30–32; *MM* 26, 28–30, 87–89, 98, 107–108, 130, 135, 146, 166–168, 180, 182, 185, 190, 193–194, 199–202, 226–235; *PT* 1–2, 20, 25–31, 35, 48, 65, 67, 80–82, 90; *PP* 13, 16, 27–28, 32, 37, 40–42, 67, 75, 82–83, 85–86; *OA* 1–2, 12–13, 17, 23, 26–27, 31, 36–37, 40–41, 46–51; *LE* 1, 6, 9, 24–25; *SRS* 1, 8, 10, 12, 14, 23–24, 29, 33–38, 40–42, 46–49; *CA* 11, 13, 22, 24–26, 29–30, 41–42, 54–55, 59–60, 62; *CV* 9, 11, 15–20, 27, 31, 45, 48, 52–56, 76, 78–79; *LS* 11, 17, 61–88, 96–100, 119–121, 124, 130, 132, 199–201, 216–218, 220–222, 225–228, 233–246
 - успішність, добрі результати втілення в життя с. в. Ц. (і водночас проблеми) – *QA* 12–13, 15–17, 20–24, 27–28, 31, 34, 36–37, 39; *R* 7–9; *MM* 16, 134, 142; *PT* 65; *PP* 12, 46, 71, 74; *SRS* 12, 26; *CA* 1, 15–16, 21–23
- Соціальний захист, соціальне страхування і забезпечення** – *RN* 2, 8, 16; *QA* 33–34, 70, 86, 89; *R* 9; *MM* 9, 36, 92, 122–123; *LE* 8, 19–20; *CA* 4, 15, 19, 34; *CV* 25, 44; *LS* 25
- Соціально-економічний устрій, зміни устрою** – *QA* 3, 41, 100–110, 133; *R* 7, 11; *MM* 70–71, 90, 95, 150, 174, 187, 198; *PP* 34; *CA* 16, 35
- Співпраця** – див.: Економіка; Класи; Розвиток
- Спільне благо** – див.: Благо
- Спільноти** – *RN* 12, 14, 22, 27–28; *QA* 80, 136; *R* 3; *MM* 40, 83, 110, 181, 193; *PT* 11, 17, 24, 85; *PP* 15, 37; *OA* 24, 41; *LE* Вступ, 14, 18, 20, 23, 25–26; *SRS* 33, 38, 48; *CA* 43, 48; *CV* 34, 42, 44, 51, 55, 78; *LS* 65, 67, 110, 142, 156, 219
- громадянські, громадські, суспільні с. – *RN* 10, 15; *PT* 50; *LE* 21; *SRS* 33; *CV* 7
 - держава і с. – *QA* 25; *R* 17; *MM* 52; *PT* 27, 40, 45, 47, 57; *PP* 84; *OA* 14
 - (загально)людська, світова, міжнародна, універсальна, всеохопна с. – *RN* 10; *QA* 118; *MM* 58, 161; *PT* 4, 9, 12, 18–20, 23, 66, 87; *PP* 85; *SRS* 19*, 23–24*, 26, 39–40, 45; *CA* 5, 41; *CV* 7, 9, 34, 43, 53–54, 62; *LS* 89–92, 142, 165, 220
 - католицькі, християнські с. – *RN* 29; *QA* 21; *MM* 170; *OA* 2, 4, 10; *LS* 7, 214, 216
 - національні с. – *R* 18; *MM* 46, 61, 77, 136, 193, 196; *PT* 53, 57; *LE* 22; *SRS* 15; *CA* 20; *LS* 142
 - нехристиянські релігійні с. – *PP* 43*, 82
 - політичні с. – *MM* 13, 34, 36, 67, 143–144, 154–157, 187, 197; *LE* 18; *SRS* 18, 33, 44; *CV* 36
 - приватні, проміжні, місцеві с. – *RN* 37–39; *MM* 52; *OA* 11–12; *CA* 49; *CV* 27, 40; *LS* 112, 142, 151, 179, 219
 - релігійні, церковні, монаші с. – *OA* 25; *SRS* 32; *CA* 22; *LS* 7, 126
 - робітничі с., с. трудівників, працівників – *RN* 41; *MM* 78, 128; *LE* 22, 27; *CA* 35, 41; *CV* 40, 63; *LS* 112
 - родинна, домашня с. – *RN* 9–11; *PT* 9; *LE* 10; *SRS* 33; *CA* 49; *CV* 53, 142
 - тринітарна спільнота Бога – *LS* 238–240, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)
- Споживацтво** – *PP* 67; *OA* 10; *SRS* 28, 37; *CA* 29, 57; *CV* 34, 51, 61, 68; *LS* 34, 50,

- 55, 112, 144, 159, 162, 178, 184, 203–204, 209–210, 215, 219, 232
- феномен с. – *CA* 36
- Справедливість** – *RN* 1, 28; *QA* 22, 66, 87, 99, 114–115, 117, 135–138; *R* 15, 29; *MM* 10, 56, 69–70, 81, 90, 110, 191, 196, 209; *PT* 18, 20, 49–52, 54, 60, 75, 78, 81, 83, 86, 89; *PP* 5, 26, 63; *OA* 11, 14–15, 37, 45; *LE* 2, 18; *SRS* 10, 41; *CA* 23, 27, 44, 47, 52; *CV* 1, 7, 34, 38, 40, 45, 54, 57, 65, 67, 73, 79; *LS* 10, 30, 70, 82, 92
- Божа справедливість – *RN* 42; *QA* 137; *R* 13; *MM* 200, 235, 239–240; *PT* 15, 91; *PP* 22, 76; *LE* 25, 27; *SRS* 36, 49; *LS* 80
 - дистрибутивна (розподільча) с. – *RN* 27, 35; *QA* 57, 63; *R* 15; *MM* 61, 155; *PP* 34; *OA* 7, 16, 43; *SRS* 26, 28; *CA* 8, 12; *CV* 9, 35–36; *LS* 157
 - комутативна (обмінна) с. – *OA* 7; *LE* 17; *CA* 34; *CV* 35, 37
 - природна с. (с. природного закону) – *RN* 8, 11, 34; *QA* 138; *MM* 190; *PT* 47
 - с. винагороди – *RN* 17, 34; *QA* 65, 68, 70, 73, 75, 77; *MM* 99; *LE* 19
 - с. відносин між роботодавцем і працівником – *LE* 16–20; *CA* 8
 - с. вільної конкуренції – *QA* 89, 110; *PP* 59, 61
 - с. держави (політичної влади) у ставленні до громадян – *QA* 109; *R* 9; *MM* 13, 123, 136; *PT* 32, 34, 47, 52, 57; *OA* 46; *SRS* 33, 35; *CA* 10–11
 - с. законодавства (судочинства, правосуддя) – *RN* 8, 34, 38–40; *QA* 4; *MM* 192; *PT* 13, 43; *OA* 13, 23; *LE* 23
 - соціальна с. – *RN* 29; *QA* 58, 60, 72, 75, 89, 101, 110, 126; *MM* 26–27, 54, 122; *PP* 44, 59; *OA* 1, 5, 12; *LE* 2, 8, 20, 26; *SRS* 10, 39; *CA* 4, 14, 19; *CV* 25, 35; *LS* 51
 - с. у володінні й користуванні благами – *RN* 19; *PP* 22
 - с. у міждержавних відносинах – *PT* 62–64; *PP* 58, 61, 65; *OA* 43; *SRS* 33, 39
 - с. у ставленні до природи (екології) – *LS* 36, 49, 53, 70–71, 136, 170, 192
 - с. у ставленні до емігрантів – *LE* 23
 - с. у ставленні до народжуваності – *SRS* 25
 - с. у ставленні до неповносправних осіб – *LE* 22
 - с. у ставленні до приватної власності – *RN* 5, 8, 30; *QA* 47; *MM* 30, 97; *CA* 43
 - с. у ставленні до робітників (пролетарів) – *RN* 27, 29, 33; *QA* 4, 22, 26, 30, 62–63; *PP* 21; *OA* 15; *LE* 8; *CA* 7, 26, 35
 - с. у ставленні до селянського й середнього класів – *R* 8; *MM* 111–113, 120, 122, 128, 148–149; *LE* 21; *CV* 27, 58
 - с. у стосунках між країнами з різним рівнем розвитку – *MM* 143–147, 150–161; *PT* 65–66; *PP* 44, 61, 65, 70; *OA* 2; *SRS* 22; *CA* 28, 32–33, 35; *LS* 51
 - с. у стосунках між поколіннями – *CV* 40; *LS* 159–162
 - с. у стосунках між суспільними класами – *RN* 16–17, 41; *QA* 55–56; *MM* 64, 110
 - с. християн (католиків) – *RN* 43–44; *QA* 33, 35, 125, 131, 134; *MM* 211; *PP* 81, 85; *OA* 12, 17, 31, 37, 48, 51; *SRS* 26, 47; *CA* 3, 78–79; *LS* 200, 246 (Молитва за нашу Землю; Молитва християн у єдності з творінням)
 - Церква в боротьбі за с. – *SRS* 39, 41; *CA* 5, 7–8, 11, 14–15, 17, 55, 58–59; *CV* 6, 12–13, 15, 34, 37
- Страйки** – *RN* 29, 31; *QA* 95; *OA* 14; *LE* 20
- Субсидіярність (допоміжність)** – *QA* 81; *MM* 40, 104, 138; *PT* 74; *CA* 15, 48; *CV* 47, 57–58, 60, 67; *LS* 157, 196
- Судочинство** – *PT* 41, 43
- Суспільство, суспільний устрій** – див.: Відповідальність, Гідність, Держава; Досконалість; Природа – закони буття; Реформи; Розвиток; Соціальне вчення Церкви; Справедливість

- суспільні відносини – *LE* 26; *CA* 13, 19, 54; *CV* 2, 25, 32, 35–36, 51; *LS* 6, 128, 142

Тварини і рослини – *MM* 130, 180; *LE* 5; *SRS* 34; *LS* 8, 11, 25, 92 (див. також: Генетична модифікація організмів; Закони; Природа – закони буття)

- втручання людини у тваринний і рослинний світ – *LS* 130, 132
- експерименти на тваринах – *LS* 130
- зникнення деяких видів т. і р. – *LS* 145; *CA* 38; *LS* 33, 35, 38, 123
- тваринництво, рослинництво – *LS* 51, 146

Тероризм – *SRS* 24; *CA* 18; *CV* 29, 72

Технології – див.: Розвиток

- біотехнології – *CV* 75; *LS* 102, 104, 132
- інформаційні технології – *LS* 104
- нанотехнології – *LS* 102

Технократія – *PP* 34; *OA* 47; *LS* 118, 194

- технократична ідеологія, ментальність, мислення – *CV* 14, 70–71, 76
- технократична парадигма – *LS* 101, 106–114, 122, 189
- технократичне домінування над природою – *CV* 48
- технократичний капіталізм – *OA* 37

Тоталітаризм, тоталітарність *OA* 3, 34, 36; *SRS* 15; *CA* 17, 29, 44–47, 61; *CV* 53; *LS* 104

Трудова угода (договір) – *RN* 33; *QA* 66–67, 93; *MM* 10, 20, 71; *LE* 16–17; *CA* 7–8

Трудове право – *R* 9; *MM* 13; *LE* 23; *SRS* 43

Трудові відносини (між капіталом і працею, між працівниками і роботодавцями чи власниками) – *RN* 41; *QA* 110; *MM* 13, 31; *PP* 26, 70; *LE* 16–17, 19–20, 23; *CA* 7–8

Туризм (міжнародний, сексуальний т.) – *CV* 61

Урбанізація – *OA* 8–10; *SRS* 17; *CA* 38; *LS* 152

- мегаполіси – *OA* 8; *LS* 24

- нетрі міські – *OA* 10; *LS* 152

Утопії – *OA* 37; *CA* 41; *CV* 14, 53

Фанатизм – *CA* 46; *CV* 29

Фінанси – див.: Влада; Довкілля; Досконалість; Криза; Розвиток

Фундаменталізм – *CA* 29, 46; *CV* 29, 56

Харчі, продовольство, їжа – див.: Розвиток

Християнство, християни, християнський – *RN* 16, 18, 40; *MM* 1 (див. також: Багатство; Братерство; Взаємодопомога; Виховання; Відповідальність; Гідність; Держава; Довкілля; Закони; Любов; Поміркованість; Правда; Розвиток; Свобода; Соціалізм; Соціальне вчення Церкви; Спільноти; Справедливість; Цінності)

- х. оновлення людини, суспільства, суспільного ладу, людства – *RN* 22; *QA* 15–24, 33, 77–78, 98, 126–127, 140, 142, 145, 149; *MM* 214, 232–234, 241; *OA* 37, 42; *CA* 59; *LS* 118, 202, 216

- х. соціальна філософія – *RN* 16; *MM* 17

- х. спосіб життя – *RN* 9; *MM* 230; *PT* 9; *PP* 81; *CA* 36

Царство Боже (Царство Христове, Царство Небесне, Небесний Єрусалим) – *RN* 42; *QA* 137, 145; *MM* 235, 239; *PT* 90; *PP* 13; *LE* 26–27; *SRS* 31, 47–48; *CA* 3, 5, 25, 62; *LS* 97, 246 (Молитва християн у єдності з творінням)

Церква – див.: Авторитет; Апостольське служіння; Благо; Відповідальність; Влада; Гріх, Демократія; Добročинність; Досконалість; Економіка; Ісус Христос; Католики; Конфлікти; Культура; Любов; Правда; Природа – закони буття; Розвиток; Соціальне вчення Церкви; Справедливість; Цивілізація; Цінності

- Вчителі Церкви – *CV* 12

- Отці Ц. – *QA* 50; *PP* 23; *SRS* 31; *CV* 12
 - роль Ц. у соціальній сфері – *OA* 48; *CA* 5
 - Учительський Уряд Церкви, учительство – *QA* 8, 45; *MM* 1, 240; *OA* 36; *LE* 2; *SRS* 1, 42, 46; *CA* 3 (див. також: Магістеріум)
 - Ц. – «знак і захист трансцендентності людської особи» – *CA* 55
 - Ц. і тоталітаризм – *OA* 36; *CA* 29, 44–46, 61; *CV* 53
 - Ц. – Мати і Вчителька всіх народів – *MM* 1, 240; *LE* 2
 - Ц. як містичне Тіло Ісуса Христа – *QA* 91; *MM* 146, 236
- Цивілізація** – *QA* 61; *R* 25, 30; *MM* 2, 76, 94, 135, 162, 164, 194–195, 227; *PP* 41, 44, 72, 80; *OA* 7, 31; *LE* 1–2, 4–5
- аграрна ц. – *OA* 8
 - індустріальна ц. – *LS* 4
 - матеріалістична ц. – *LE* 7
 - нова цивілізація – ц. зображення – *OA* 20
 - технологічна ц. – *SRS* 7; *CV* 59
 - Церква і ц. – *MM* 233–234; *PP* 12; *OA* 40; *CV* 13; *LS* 231
 - цивілізаційний розвиток, поступ – *PP* 12, 74, 76–78, 83; *OA* 8; *LE* 5, 8; *CV* 47
 - «цивілізація любови» – *SRS* 33; *CA* 10; *CV* 33; *LS* 231
 - «цивілізація споживацтва» – *SRS* 28
- Цінності, цінність** – *MM* 57, 161; *OA* 13, 20; *LE* 8, 10, 26; *SRS* 14, 26, 28, 31, 46; *CA* 16, 39, 41, 43, 45–46, 50; *CV* 4, 6–7, 9, 15, 21, 41, 45, 50, 54, 58, 67, 72–74; *LS* 7, 105, 114, 118, 127, 155, 160, 179, 181, 184–185, 189, 191, 224, 235, 246 (Молитва за нашу Землю)
- духовні, моральні, етичні, релігійні, християнські, вищі ц. – *MM* 108, 131, 135, 163, 195–196, 235; *PT* 78, 80; *OA* 31; *LE* 6, 9, 13; *SRS* 38; *CA* 19, 60–61; *CV* 4, 79; *LS* 199, 237
 - ерархія цінностей, система, порядок, шкала ц. – *MM* 162–164, 226–227; *PP* 18; *OA* 39; *LE* 7, 23; *SRS* 14, 28, 31, 33; *CA* 28–29, 47, 60
 - матеріальні, непевні, обмежені, споживацькі ц. – *MM* 193; *OA* 40–41; *LE* 13, 26; *CA* 6, 29, 61
 - сімейні ц. – *CV* 44
 - справжні (загально)людські ц. – *MM* 76–77, 156, 163, 169; *PT* 53; *OA* 20, 45–46; *LE* 15; *SRS* 39; *CV* 44, 59, 78; *LS* 105, 146, 149*
 - фундаментальні ц. соціально-економічного життя – *R* 12; *MM* 29
 - цінність біологічного розмаїття, екосистеми, природи Землі – *LS* 33, 36, 44, 78, 87, 140, 194
 - цінність життя, творіння, інших створінь – *MM* 179; *LE* 25; *CA* 49; *CV* 44; *LS* 16, 69, 76, 208, 212
 - цінність людської праці – *LE* 6, 9–10, 15, 23–24, 26; *LS* 124, 127
 - цінність соціального вчення Церкви – *MM* 6, 114; *PP* 59; *SRS* 3, 10, 42; *CA* 3, 6, 54, 59
 - чільна цінність світобудови – любов до людини; унікальна цінність особи людини – *OA* 23; *CA* 11; *CV* 3, 18; *LS* 90, 136, 231
- Частини світу (умовні)** – *SRS* 32–33
- Перший світ – *SRS* 14, 17; *LS* 51
 - Другий світ – *SRS* 14, 17
 - Третій світ – *SRS* 14, 17; *CA* 26, 28, 33–34, 42, 56
 - Четвертий світ – *SRS* 14, 17; *CA* 33
 - Південь – *SRS* 21–22, 24, 32, 45; *LS* 51
 - Північ – *SRS* 32; *LS* 51
 - Захід – *SRS* 20–24, 32; *CA* 28, 41, 57
 - Схід – *SRS* 32; *CA* 28
- Чесність, чесний** (зокрема, ч. праця, суперечка, конкуренція, угода, дискусія; ч. громадяни, закони, люди; ч. розподіл благ, обмін товарами) – *RN* 30,

33, 41, 43–44; *QA* 47, 102; *R* 28; *MM* 57, 105; *PT* 42–43, 48, 50, 66, 75; *PP* 61, 81; *SRS* 10; *CA* 7, 14, 20, 27, 34; *CV* 36, 71; *LS* 16, 61, 138, 175, 183, 188, 229

Чесноти (в т. ч. любов, щедрість, працелюбність, солідарність, старанність, обачливість; дотримання, практикування ч.) – *RN* 18, 20, 22–24, 27; *QA* 47, 51, 76; *R* 5, 30; *MM* 12, 237, 240; *PT* 47, 49–50, 53, 80; *PP* 15, 59; *LE* 9; *SRS* 38–40, 47; *CA* 32; *CV* 18, 51, 59, 211, 224

- «екологічні чесноти» – *LS* 88
- любов – володарка всіх чеснот – *RN* 45
- розсудливість – урядниця всіх чеснот – *PT* 85
- чеснотливе життя – *LS* 217

Шлюб – див.: Гідність

ЮНЕСКО – *PP* 35; *CA* 49*

Ялтинські угоди – *CA* 23

Іменний покажчик

- Августин, св. – *MM* 199; *PT* 51, 88; *SRS* 31*;
CV 6*, 34
Алі аль-Хаввас – *LS* 233*
Аліґ'єрі Данте – *LS* 77
Амвросій, св. – *QA* 16; *PP* 23; *SRS* 31*
- Бенедикт Нурсійський, св. – *LS* 126
Бенедикт XV, папа Римський – *PT* 60*;
CA 52
Бенедикт XVI, папа Римський – *LS* 6, 65*,
77*, 79*, 83*, 90*, 102*, 109*, 118*, 120*,
127*, 142*, 155, 162*, 175, 193, 195*,
206*, 217*, 231*, 236*
- Бонавентура, св. – *LS* 11, 66, 233, 239
- Варфоломій, Вселенський Патріарх – *LS* 7–
9
Василій Великий, св. – *SRS* 31*; *LS* 77, 244*
- Гвардіні Романо – *LS* 203
Геракліт Ефеський – *CV* 48*
Григорій Великий, св. – *RN* 19*; *MM* 107
- Ерасуріс Мануель Ларраїн, еп. – *PP* 32*
- Іван XXIII, папа Римський, св. – *PT* 5*,
10*, 56*, 80*, 85*; *PP* 2–3, 28, 33*, 46,
75*–76*; *OA* 30, 47; *LE* 2, 7; *SRS* 9; *CA* 60;
CV 7*, 57*, 67; *LS* 3, 175
- Іван-Павло II, папа Римський, св. – *CV* 6*–
7*, 8, 9*, 11, 12*, 15, 17*–18*, 22–23, 26*–
29, 31*–32*, 34*–35*, 38, 40, 41*–43*, 45*,
48*–49*, 51*, 53*, 55*–57*, 63, 66*–67*,
69*; *LS* 5, 57*, 61*, 65, 80*, 83*, 85*, 93,
98, 102*, 115*, 117*, 124, 127*, 131–132*,
204*, 213*, 215*, 235*–236*, 238*
- Іриней, св. – *CA* 3*
Ісая, пророк – *QA* 22
- Йоан, св., ап. – *MM* 146; *CV* 6
Йоан від Хреста, св. – *LS* 234
Йоан Златоуст (Золотоустий), св. – *PT* 26;
SRS 31*
Йона, пророк – *OA* 12
- Катерина Сієнська, св. – *CA* 55
Клавер Пітер, св. – *SRS* 40
Койну Джордж В., о. – *LS* 83*
Кольбе Максиміліян Марія, св. – *SRS* 40
- Лактанцій – *PT* 8
Лев XIII, папа Римський – *QA* 1–2, 14,
16–18, 20–23, 25–28, 31, 33–34, 36–37,
39–41, 44–45, 47, 49, 52–54, 58, 61, 65,
68, 77, 87, 100–101, 103–104, 111, 126,
149; *R* 4–6, 9, 12, 29, 32; *MM* 5–7, 8*–9,
10*–11*, 13, 17, 23, 26*, 28–29*, 31*–32*,
34*, 38, 45*, 85*, 107, 239; *PP* 2, 13*, 59;
OA 4; *LE* 1, 14; *SRS* 1, 8; *CA* 1–7, 9–12,
17, 29*, 30, 44, 53, 56, 60; *CV* 16, 30*
- Леринський Вікентій – *LS* 121*
- Маркс Карл – *CA* 41
- Павло, св. (Апостол) – *RN* 19, 24, 45; *QA* 59,
91; *MM* 234; *PT* 18, 26; *LE* 26–27; *CV* 2,
79
Павло VI, папа Римський, св. – *PP* 76*;
LE 2, 7, 18; *SRS* 1*–3, 5–6, 8–11, 17*, 25,
28, 31, 33, 35, 39, 41–42*, 47, 49; *CA* 10,
15*, 21*, 29*, 33*, 36*, 43*, 52*, 55; *CV* 6,
8–19, 21, 24–27, 29*, 31–33, 35, 39–43*,

- 47, 49*, 53, 59*, 69*–70*, 75, 78–79; *LS* 4, 31*, 83*, 127*, 231*
- Паскаль Блез – *PP* 42
- Петро, св., ап. – *QA* 7, 26; *R* 2–3; *LE* 1; *SRS* 3; *CA* 2–3
- Пій X, папа Римський – *QA* 35
- Пій XI, папа Римський – *MM* 103*; *PT* 51*; *CA* 14, 38*, 48*
- Пій XII, папа Римський – *CA* 46*; *MM* 28*, 30*–31
- Посідій – *SRS* 31*
- Руа Моріс, кард. – *OA*
- Сканноне Хуан Карлос – *LS* 149*
- Теодорет Кирський – *SRS* 31*
- Тереза, св. – *LS* 230
- Тертуліян – *RN* 24
- Тяяр де Шарден, о. – *LS* 83*
- Тома Аквінський, св. – *RN* 27*, 37*; *QA* 51*, 76*, 85; *PT* 30; *SRS* 42*; *CV* 53*, 55*; *LS* 80*, 86, 240*
- Франциск Ассізький, св. – *SRS* 47; *LS* 1, 10–12, 66, 87, 91, 125, 218, 221
- Франциск, папа Римський – *LS* 56*, 196*, 199*, 225*
- Фуко Шарль де – *PP* 12
- Челянський Тома – *LS* 11*–12*
- Юстин, св. – *LS* 99*
- Яків, ап. – *PP* 45
- * * *
- Bonaventura – *LS* 239
- Chenu M. D., OP – *PP* 27*
- Chryssavgis John – *LS* 8*
- Clark Colin – *PP* 26*
- De Vitray-Meyerovitch Eva – *LS* 233*
- Diels H. – *CV* 48*
- Guardini Romano – *LS* 105*, 108*, 115*, 203*, 219*
- Kranz W. – *CV* 48*
- Lebret L. J., OP – *PP* 14*
- Lubac H. de, SI – *PP* 42*
- Maritain J. – *PP* 20*, 42*
- Nell-Breunings O. fon, SI – *PP* 28*
- Palanque J. R. – *PP* 23*
- Perine Marcelo – *LS* 149*
- Ricoeur Paul – *LS* 85*
- Scannone Juan Carlos – *LS* 149*
- Zundel Maurice – *PP* 42*

Географічний покажчик

- Австралія – *LS* 218
Азія – *QA* 112; *MM* 37, 170; *CA* 22; *LS* 116*
Амазонка, р. – *LS* 38
Америка – *MM* 170
- Латинська А. – *SRS* 41*–42*, 46; *CA* 22, 30; *CV* 10*; *LS* 38*, 54*
 - Південна А. – *PP* 4
- Аоста, м. (Франція) – *LS* 83*
Ассізі, м. (Франція) – *SRS* 47; *LS* 10
Африка – *MM* 37, 170; *PP* 4; *LE* 14; *CA* 22; *LS* 28, 51
- Південна А. – *LS* 14
- Берлін, м. (ФРН) – *LS* 6*, 155*
Богота, м. (Колумбія) – *CV* 6
Болівія – *LS* 48*, 170*
Больцано-Брессаноне, єпархія в Італії – *LS* 6*
Бомбей, м. (Індія) – *PP* 43, 51, 82
Бразилія – *LS* 88
Брест, м. (Франція) – *PP* 27*
- Веллінгтон, м. (Нова Зеландія) – *LS* 95*
Верона, м. (Італія) – *CV* 74*
Відень, м. (Австрія) – *CA* 29; *CV* 53*; *LS* 168
- Гаага, м. (Нідерланди) – *LS* 207
Гельсінкі, м. (Фінляндія) – *CA* 21*, 29
- Домініканська Республіка – *LS* 92*
- Європа – *MM* 170; *CA* 17–19, 21, 23, 27–28
- Східна Е. – *QA* 112; *CA* 22, 26; *CV* 23
 - Центральна Е. – *CA* 22, 26
- Єрусалим, м. (Ізраїль) – *QA* 145; *R* 2–3; *OA* 12
- Женева, м. (Швейцарія) – *CA* 15*
- Індія – *PP* 4, 46, 51*
Італія – *QA* 49*; *PT* 74*, 86*; *CV* 18*, 55*–56*, 74*
- Канада – *LS* 85*
Карибський басейн – *CV* 10*; *LS* 38*, 54*
Картагена-де-Індіас, м. (Колумбія) – *SRS* 40
Конго, р. – *LS* 38*
Куілапан, м. (Мексика) – *LS* 93*
- Лізьє, м. (Франція) – *LS* 230
Лілля, м. (Франція) – *QA* 38*
- Мексика – *LS* 189*
Монреаль, м. (Канада, провінція Квебек) – *LS* 168
- Назарет, м. (Ізраїль) – *SRS* 47; *LS* 242
Німеччина – *LS* 48*, 69*
Ніневія, стародавнє м. в Ассирії – *OA* 12
Нова Зеландія – *LS* 95
Нью-Йорк, м. (США) – *PP* 78
- Освенцім, м., концтабір (Польща) – *SRS* 40
Оснабрюк, м. (Німеччина, земля Нижня Саксонія) – *LS* 65*
- Палестина – *PP* 4
Парагвай – *LS* 94*
Париж, м. (Франція) – *PP* 35*

- Патагонія – Комауе, регіон (Аргентина) – *LS* 51*
- Перська затока – *CA* 52
- Польща – *CA* 23
- Португалія – *LS* 159*
- Пуебла, м. (Мексика) – *CA* 30
- Регенсбург, м. (Німеччина, земля Баварія) – *CV* 29*, 31, 74*
- Ресіфі, м. (Бразилія) – *LS* 93*
- Рим, м. (Італія) – *PT* 74*, 85*–86*
- Ріо-де-Жанейро – *LS* 141*, 167, 169, 186*
- Санта-Барбара, м. (США, штат Каліфорнія) – *LS* 8*
- Сідней, м. (Австралія) – *CV* 18*
- Сполучені Штати Америки (США) – *R* 13; *LS* 52
- Стамбул, м. (Туреччина) – *LS* 9*
- Стокгольм, м. (Швеція) – *LS* 167
- Тагайтай, м. (Філіппіни) – *LS* 116*
- Таїланд – *CV* 61*
- Тегеран, м. (Іран) – *PP* 35
- Утстейн, монастир (Норвегія) – *LS* 9*
- Філіппіни – *LS* 41*
- Хіросіма, м. (Японія) – *LS* 102*
- Ялта, м. (СРСР, Україна) – *CA* 23
- Японія – *LS* 85*
- * * *
- Berlin – *CV* 48*; *LS* 6*
- Buenos Aires – *LS* 149*
- Freiburg – *PP* 28*
- La Caire – *PP* 42*
- London – *PP* 26*
- Lyon – *PP* 23*, 27*
- New York – *PP* 26*; *SRS* 26*; *LS* 8*
- Paris – *PP* 14*, 20*, 32*, 42*; *LS* 85*, 233*
- Roma – *PP* 46*
- Vatican City – *LS* 172*
- Würzburg – *LS* 105*, 108*, 115*, 203*, 219*

Покажчик біблійних текстів

Старий Завіт

П'ятикнижжя

Буття (Бут.): *RN* 9 – 1:28; *RN* 14 – 3:17; *RN* 32 – 1:28; 2:2; *MM* 183 – 1:28; *PT* 2 – 1:26; *LE* Вступ – 1:26; 1:28; 3:17 і д.*; *LE* 1 – 3:19; *LE* 4 – 1:27; 1:28; *LE* 8 – 4:10*; *LE* 9 – 1:28; 1:26; 3:19; 3:18; *LE* 25 – 2:2; 2:3; 1:4, 10, 12, 18, 21, 25, 31; *LE* 26 – 4:22; 9:20; 11:3; 4:21; 4:23; 37:3; *LE* 27 – 3:17; 3:19; *SRS* 29 – 1:26; 2:7; 2:15; 1:25–26; 2:16–17; 2:9; 1:27; *SRS* 30 – 1:26–30; 2:15–16; 3:17–19; 4:17–26; 1:26–28; *SRS* 34 – 2:16–17; *SRS* 39 – 2:18–20; *SRS* 47 – 1:31; *CA* 31 – 1:28–29; *CA* 51 – 4:9; *CV* 48 – 2:15; *CV* 54 – 2:24; *LS* 65 – 1:31; 1:26; *LS* 66 – 1:28; 2:15; 3:17–19; *LS* 67 – 1:28; 2:15; *LS* 70 – 4:9–11; 6:13; *LS* 71 – 6:5; 6:6; 2:2–3; *LS* 124 – 2:15

Вихід (Вих.): *RN* 32 – 20:8; *MM* 228 – 20:8; *PP* 22 – 1:28; *LE* Вступ – 1:8–14*; *LE* 25 – 20:8, 11; 20:8–12; *LE* 26 – 31:1–5; 3:1; *SRS* 36 – 20:12–17; *LS* 68 – 23:12; *LS* 71 – 16:23; 20:10; *LS* 237 – 23:12

Левіт (Лев.): *LS* 67 – 25:23; *LS* 71 – 25:1–4; 25:4–6; 25:10; 19:9–10

Второзаконня (Втор.): *RN* 8 – 5:21; *QA* 140 – 31:7; *LE* 8 – 24:15*; *LE* 25 – 5:12; 5:12 і д.; *SRS* 36 – 5:16–21; *LS* 67 – 10:14; *LS* 68 – 22:4, 6

Книги

Суддів (Суд.): *QA* 131 – 2:17

I Самуїла (1 Сам.): *LE* 26 – 16:11

II Царів (2 Цар.): *LE* 26 – 12:12; 22:5

Книги поетичні

Псалмів (Пс.): *R* 3 – 19:5; *MM* 202 – 127:1; *MM* 225 – 115:4; *MM* 240 – 85:9–14; *PT* 2 – 8:2; 104 (103):24; 8:6–7; *PT* 3 – 18:8–11; *LE* Вступ – 128 (127):2*; *LE* 1 – 127 (128):2; *LE* 26 – 107 (108):23–30; *SRS* 23 – 33(32):10; *LS* 67 – 24:1; *LS* 68 – 148:56–6; *LS* 69 – 104:31; *LS* 72 – 136:6; 148:3–5; *LS* 77 – 33:6

Приповідок (Прип.): *RN* 37 – 18:19; *LE* Вступ – 10:22*; *LE* 26 – 31:15–27; *LS* 69 – 3:19; *LS* 94 – 22:2

Проповідника (Проп.): *RN* 37 – 4:9–10; *LE* 26 – 12:9–12; *LE* 27 – 2:11

Мудрости (Муд.): *PT* 47 – 6:2–4; *LE* 26 – 14:2–3; *SRS* 29 – 2:23; *SRS* 30 – 9:2–3; *SRS* 47 – 1:7; *LS* 12 – 13:5; *LS* 77 – 11:24; *LS* 89 – 11:26; *LS* 94 – 6:7

Сираха (Сир.): *LE* 26 – 38:1–15; 38:4–8; 38:27; 38:29; 39:1–8; *LS* 124 – 38:34; 38:4

Книги пророків

Ісаї (Іс.): *QA* 22 – 11:12; *LE* 26 – 44:12; 5:1; *SRS* 38 – 30:15; *SRS* 39 – 32:17; *LS* 73 – 40:286–29

Єремії (Єр.): *LE* Вступ – 22:13*; *LE* 26 – 18:3; *LS* 65 – 1:5; *LS* 73 – 32:17, 21

Єзекиїла (Єз.): *LE* 26 – 47:10; *SRS* 38 – 36:26; *CV* 79 – 36:26

Новий Завіт

Євангелія

від Маття (Мт.): *RN* 18 – 19:23–24; *RN* 19 – 25:40; *RN* 42 – 16:26; 6:32–33; *QA* 11 – 7:29; *QA* 126 – 11:28; 16:27; *QA* 127 – 7:24; *QA* 131 – 16:26; *QA* 133 – 7:13; *QA* 135 – 24:35; *QA* 137 – 6:33; *QA* 146 – 16:18; *R* 32 – 25:40; *MM* 109 – 6:19–20; 25:40; *MM* 227 – 16:26; *MM* 235 – 6:33; *PP* 13 – 20:28; *PP* 21 – 5:3; *PP* 36 – 19:6; *PP* 40 – 16:26; *PP* 74 – 25:35–36; *OA* 48 – 28:20; *LE* 2 – 13:52; *LE* 25 – 25:21; *LE* 26 – 13:55; 6:25–34; 13:52; 24:45; 13:47–50; 13:45 і д.; 20:1–16; 13:33; 9:37; 4:19; 13:52; *SRS* 13 – 25:31–46; *SRS* 26 – 6:25–32; 10:23–31; *SRS* 30 – 25:26, 28; *SRS* 33 – 16:26; *SRS* 38 – 10:40–42; 20:25; *CA* 3 – 23:8; 13:52; *CA* 5 – 16:19; *CA* 25 – 13:24–30, 36–43; 25:31; *CA* 51 – 25:31–46; *CA* 57 – 25:40; *CV* 2 – 22:36–40; *CV* 27 – 25:35, 37, 42; *CV* 54 – 19:5; *CV* 78 – 28:20; *CV* 79 – 6:9–13; *LS* 82 – 20:25–26; *LS* 94 – 5:45; *LS* 96 – 11:25; 6:26; *LS* 97 – 13:31–32; *LS* 98 – 11:19; *LS* 220 – 6:3–4

від Марка (Мр.): *RN* 20 – 6:3; *MM* 3 – 8:2; *PP* 13 – 10:45; *PP* 74 – 8:2; *LE* 26 – 6:2; 12:1–12; 4:1–9; *SRS* 38 – 1:15; 10:42–45; *LS* 98 – 6:3; *LS* 226 – 10:21

від Луки (Лк.): *RN* 18 – 6:24–25; *RN* 19 – 11:41; *QA* 126 – 12:48; *QA* 148 – 16:8; *PP* 12 – 7:22; *PP* 47 – 16:19–21; *PP* 49 – 12:20; *PP* 85 – 11:9; *LE* 26 – 4:23; 12:42–48; 16:1–8; 15:8 і д.; *LE* 27 – 9:23; 9:25; *SRS* 26 – 12:6–7, 22–30; *SRS* 33 – 16:21; *SRS* 38 – 13:35; 22:25–27; *SRS* 42 – 16:19–31; *SRS* 47 – 4:18–19; *SRS* 49 – 1:52–53; *CA* 51 – 10:29–37; *LS* 96 – 12:6; *LS* 221 – 12:6; *LS* 241 – 2:19

від Йоана (Йо.): *QA* 135 – 6:68; *MM* 3 – 14:6; 8:12; *MM* 232 – 17:15; *MM* 237 – 15:5; *PT* 90 – 14:27; *PP* 13 – 18:37; 3:17; *PP* 23 – 3:17; *LE* 13 – 4:38; *LE* 25 – 5:17; 14:2; *LE* 26 – 15:1; 10:1–16; 4:35–38; *LE* 27 –

17:4; *SRS* 1 – 14:16, 26; 16:13–15; *SRS* 40 – 13:35; 3:16; *SRS* 48 – 15:13; *SRS* 49 – 2:3; *CA* 3 – 14:6; *CA* 5 – 21:15–17; *CV* 1 – 8:22; 14:6; *CV* 5 – 13:1; *CV* 9 – 8:32; *CV* 54 – 17:22; *CV* 78 – 15:5; *LS* 97 – 4:35; *LS* 99 – 1:1–18; 1:14

Діяння апостолів (Ді.): *RN* 19 – 20:35; *RN* 24 – 4:34; *QA* 140 – 20:28; *R* 3 – 4:32; *PT* 30 – 5:29; *LE* 26 – 18:3; 20:34 і д.; 1:1

Послання апостолів

Ап. Павла:

до Римлян (Рим.): *RN* 21 – 8:17; *RN* 32 – 10:12; *QA* 40 – 1:14; *QA* 118 – 13:1; *QA* 139 – 12:5; *R* 3 – 10:18; *R* 29 – 1: 22; *PT* 3 – 2:15; *PT* 26 – 13: 1–6; *OA* 37 – 15:16; *OA* 41 – 5:5; *LE* 27 – 5:19; *SRS* 47 – 4:18–19; *CV* 5 – 5:5; *CV* 9 – 12:21; *CV* 48 – 1:20; *CV* 79 – 6:9–13; *LS* 12 – 1:20; *LS* 220 – 12:1

I до Коринтян (1 Кор.): *RN* 45 – 13:4–7; *QA* 139 – 12:26; *MM* 234 – 10:31; *MM* 235 – 13:4–7; *MM* 236 – 12:12; *MM* 241 – 1:30; *SRS* 31 – 15:54; 15:24; *CA* 3 – 3:11; *CA* 62 – 15:24, 28; *CV* 1 – 13:6; *CV* 12 – 15:45; 13:8; *CV* 79 – 3:22–23; *LS* 100 – 15:28; *LS* 243 – 13:12

II до Коринтян (2 Кор.): *RN* 18 – 4:17; *RN* 20 – 8:9; *QA* 126 – 8:9; *OA* 7 – 4:17; *CA* 62 – 5:17; *CV* 20 – 5:14; *CV* 53 – 5:17

до Галатів (Гал.): *SRS* 46 – 5:1; *CA* 62 – 6:15; *CV* 53 – 6:15

до Ефесян (Еф.): *QA* 91 – 4:16; *MM* 235 – 5:8; *PT* 18 – 4:25; *PT* 90 – 2:14, 17; *PP* 28 – 4:13; *PP* 79 – 4:12; *SRS* 31 – 1:22–23; 1:7; *CV* 2 – 4:15; *CV* 48 – 1:9–10; *CV* 54 – 5:31

до Филип'ян (Флп.): *QA* 149 – 2:21; *OA* 48 – 2:8–11; *LE* 6 – 2:5–8

до Колосян (Кол.): *QA* 138 – 3:14; *MM* 234 – 3:17; *LE* 26 – 3:23–24; *SRS* 31 – 1:15–20; 1:18; 1:20; 1:19; *LS* 99 – 1:16; *LS* 100 – 1:19–20

I до Солунян (1 Сол.): **OA** 50 – 5:21
II до Солунян (2 Сол.): **QA** 59 – 3:10; 3:8–10; **LE** 26 – 3:8; 3:12; 3:11; 3:10
I до Тимотея (1 Тим.): **RN** 19 – 6:17–18; **RN** 23 – 6:9–10; **QA** 141 – 2:4; **MM** 1 – 3:15
II до Тимотея (2 Тим.): **RN** 18 – 2:12; **QA** 140 – 2:3
до Євреїв (Євр.): **LE** 6 – 2:17; **LE** 9 – 6:8; **LE** 25 – 4:1, 9; **CA** 62 – 13:8
Ап. Якова (Як.): **RN** 17 – 5:4; **QA** 125 – 2:14–26; **PP** 45 – 2:15–16; **LE** 8 – 5:4*;
SRS 10 – 4:1–2; **SRS** 39 – 3:18; **CA** 2 – 1:17
Ап. Петра
Друге (2 Пт.): **LE** 27 – 3:13; **CA** 25 – 3:13
Ап. Йоана
Перше (1 Йо.): **MM** 146 – 3:16–17; **OA** 17 – 4:8; **CV** 2 – 4:8, 16; **CV** 6 – 3:18
Одкровення Йоана (Од.): **QA** 149 – 5:13; **OA** 12 – 3:12; 21:2; **LE** 25 – 15:3; **LE** 27 – 21:1; **CA** 25 – 21:1; **CA** 62 – 21:5; **LS** 74 – 15:3; **LS** 241 – 12:1; **LS** 243 – 21:5

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ
ДОКУМЕНТИ ЦЕРКВИ:
енцикліки, радіозвернення,
апостольське послання
(1891–2015)**

Редагування, коректура
Люба Маринович
Комп'ютерне верстання
Юрій Пелех

ISBN 978-966-938-412-6

9 789669 384126

Підписано до друку 28.07.20. Формат 70×100/16. Папір офс. Офс. друк.
Гарнітура «Minion Pro». Ум.-друк. арк. 50,05. Обл.-вид. арк. 38.

ТзОВ Видавництво «Свічадо» (Свідоцтво серії ДК №1651 від 15.01.2004)
79008, м. Львів, а/с 808, вул. Винниченка, 22. Тел./факс: (032) 244-57-44
e-mail: post@svichado.com, url: www.svichado.com

Віддруковано згідно з наданим оригінал-макетом у друкарні ТзОВ «Зерцало»
(Свідоцтво серії ААВ № 219930 від 30.01.2013 р.)
вул. Січових стрільців, 35а, с. Кротошин, Пустомитівський р-н, Львівська обл., тел. (032) 253-05-45